

वाचस्पत्य

हृत्संस्कृताभिधान

जनविशखण्डम् ।

जगन्निभेष्टसंस्कृतविद्यालयस्य-दर्शन-व्याकरणाध्यापकचर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम् ।

तेनैव संस्कृतम् ।

१८३८ संवत्सरे मुद्रितम् ।

V A C H A S P A T Y A

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

IN TWENTY PARTS.—PART XIX.

CALCUTTA

THE SARASWATI PRESS,

Printed by Khettramohan Mukerjee,

No. 20 Jhamapukur Lane.

1882.

Published by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta;

No 2 Romanatha Mazumdar's Street.

Advance price 110 Rs. Price of each part 6 Rs. to subscribers 120 Rs.

आषाढामेक्षया सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वात् अत्र नृत-
स्यैव प्रेतपक्षनृतत्वं न तु मलमासमाद्रूपणपक्षनृतस्य ।
ततश्च तत्र नृतस्य वर्षान्तरेऽश्वयुक्कणपक्षेऽपि तच्छ्रा-
द्धकरणे न पार्वण्यं किन्त्वेकोद्दिष्टमिति । अत्र पार्वण्यो
विधिः पार्वण्येति कर्त्तव्यताकैकोद्दिष्टविधिरिति न व्य-
वर्त्तमानप्रभृतयः तत्र पूर्ववचनोक्तत्वेऽपुष्पिकस्य नृताहे
ययुदस्य पार्वण्यो विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् तस्मात्
तदेकोद्दिष्टं त्वैपुष्पिकं न तु पाटपौष्पिकं “कर्मसम-
न्वितं सुक्ता तथाद्यं आह्वयोद्धृष्टम् । प्रत्यावदिकञ्च श्रेष्ठे
विशुद्धाः स्युः षड्विंशति स्थितिः” इति छन्दोगपरिशिष्टवच-
नेन प्रत्यावदिकव्यतिरेकेण षट् संख्यानियमात् । एवमभा-
वाद्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्यावदिकं पार्वण्य-
विधिर्नैव “अपुत्रा ये नृताः केचित् स्त्रियो वा पुष्पाश्च
ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वण्यम्” इति
आपस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपु-
त्राणां पार्वण्याभ्युत्थानात् । एतच्च भ्रात्रादित्यदेवतं
कार्यम् “मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ च पूर्ववत् ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा” इत्यन्वष्टकायां तथा दर्शनात् अवसा-
नदिननिमित्तत्वेन पार्वण्यविधिना छन्दोगैरपि भ्रात्रादि-
निकायां आह्वं कर्त्तव्यं “न योषिद्व्यः पृथग्दद्यादव-
सानदिनादृते” इति छन्दोगपरिशिष्टवचने विशेषतः
प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्ड्यकरणेऽपि । एतच्च नृताह
पार्वण्यं मातापित्रोरेव । तथा च हेमाद्रिधृतकालायन-
वचनं “सपिण्ड्यकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वण्यम् ।
पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदैव तु” । मातृपदं
सपत्नीमातृपरम् । सपत्नीमात्रित्यत्र मातृपदस्य राज-
दन्तादिवात् परनिपातः ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति
न प्रयोज्यं किन्तु सपत्नीमातरित्यादिकम् । एवं साग्नि-
कौरसत्तेजजाभ्यां नृताहे पार्वण्यं कर्त्तव्यम् “औरस-
त्तेजजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यवदमितरे कुर्यु-
रेकोद्दिष्टं सुता दग्” इति जावालवचनस्य “यत्न यत्न
प्रदातव्यं सपिण्ड्यकरणात् परम् । पार्वणेन विधानेन
देयमग्निमता सदा” इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवा-
क्यत्वात् । उभया च “प्रत्यवदं दर्शवच्छ्राद्धं साग्निः
कुर्वीत वै द्विजः । एकोद्दिष्टं सदा कुर्यान्निरग्निः आह्वदः
सुतः” ।

पार्वतं त्रि० पर्वते भवः अण् । १पर्वतजातभ्रात्रे (घोडा-
निन) २निम्बभेदे ३दुर्गायां स्त्री ङोप् अमरः । ४य-

क्षयां ५गोपालपूतिकायां स्त्री मेदि० इजीवन्त्यां विश्वः
७द्रौपद्यां दस्यौराष्ट्रसत्तिकायां स्त्री रत्नमाला ८जुष्टपा-
षाणभेदायां १०धातक्यां राजनि० तत्र दुर्गायां पार्व-
तीशब्दनिर्गतिर्यथा

“तिथिभेदे कल्पभेदे पर्वभेदप्रभेदतः । ख्यातौ तेषु च
विख्याता पार्वती तेन कीर्तिता । महोत्सवविशेषश्च
पर्वस्त्विति प्रकीर्तितम् । तस्याधिदेवी या सा च पार्वती
परिकीर्तिता । पर्वतस्य सुता देवी सावित्रीना च प-
र्वते । पर्वताधिष्ठातृदेवी पार्वती तेन कीर्तिता” इति
प्रकृतिखण्डे दुर्गापारख्याने ५४अ० ११अक्षरे स्त्री ब०व०
निघण्टुः तत्र वार्वत्यः इति पाठान्तरं तत्रार्थे ।

पार्वतायन पुंस्त्री० पर्वतस्पर्शः गोत्रापत्यम् फक् वा । पर्व-
तर्षेर्गोत्रापत्ये पञ्जे इज् । पार्वति तत्रार्थे

पार्वतीनन्दन पु० इत० । कात्तिकेये अमरः पार्वतीसुता-
दयोऽप्यत्र तस्य तत्सुतत्वकथा अग्निकुमारशब्दे ५५४०
भा०व० २२४अ० वाक्ये दृष्ट्या । तत्र उभायोन्यां तु
रुद्रेणेत्यशुद्धम् उभायोन्यां तु रुद्रेणेत्येव पाठः साधुः ।

पार्वतीश्वर न०१काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे काशीख०२शिवे पु०
पार्वतेश्वर न०पर्वते भवः ङक् । १सौवीराङ्गने २स्वर्थावर्त्तक्ये
पु० रत्नमाला ।

पार्वीयनान्तीया स्त्री पर्वण्योऽयनस्य चान्ते विहिता
छण् । इतिभेदे सा च इतिदर्शयौर्ध्वमासायायस्य
काले विहिता “इतीः पार्वीयनान्तीयाः केवला निर्व-
पेत् सदा” मनु० कुल्लूकव्याख्याने ।

पार्श्व पु० पशुः प्रहरणमस्य । पशुप्रहरणयुक्ते
पार्श्वे पु०न० स्मृश-श्वण् धातोः ष्ट-च । १कक्षाधोभागे
अमरः २समीपे च । पशूनां पार्श्वस्थानं समूहः पशू-
अण् । पशूसमूहे न० मेदि० ४जने पु० ५सन्निकष्टे
त्रि० हेमच० । इत्यञ्जुपाये शाखे सि०कौ० ।

पार्श्विकं त्रि० पार्श्वेन अञ्जुपायेन शाखेनान्विच्छति कन् ।
शाठ्येनान्विच्छायुक्ते ।

पार्श्वतस् अण् । पार्श्व+पार्वविभक्तिकस्तत्तिल्लि । तत्तद्भि-
न्नायुते पार्श्वशब्दार्थे ततो भवार्थे गङ्गाञ्च भवे
टिलोपः । पार्श्वतीय पार्श्वतोभवे त्रि० ।

पार्श्वदं त्रि०पार्श्वं ददाति दा-क । पार्श्वचरे भा०श०४६अ०
पार्श्वनाथ पु० परेशनाथे जैनदेवभेदे

पार्श्वपरिवर्त्तन न० पार्श्वेन परिवर्त्तनम् । यत्पार्श्वमधः-
स्थापयित्वा शयितः तत्पार्श्वस्थोद्धोर्ध्वयने (पार्श्वोद्धा)

१पार्श्व परावृत्तौ । सप्तस्य हरेः भाद्रशुक्लैकादश्यादौ कर्त्तव्ये पार्श्वपरिवर्त्तनाख्ये २उत्सवभेदे च “प्राप्ते भाद्रपदे भासि एकादश्यां सितेऽहनि । कटिदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम् । जलाशयान्तिकं नीत्वा संपूज्याभ्यर्च्य च ग्रभम् । कर्णिकापरिवर्त्तित्व दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेत्” हरिभ०भवि०पु० । एकादश्यामिति सन्ध्यायां श्रवणमध्यपादलाभे बोध्यमन्यथा “द्वादश्यामेव कारयेत्” तत्र व्यवस्था उत्पानशब्दे ११०१पृ०दृश्यते । [भावप्र०]

पार्श्वपिप्पल न० पार्श्वपिप्पलमिव । हरीतकीभेदे (गजाठ) पार्श्वभाग पु० कर्म० । १पलभागे हस्यादेः २पार्श्वदेशे अमरः पार्श्वल लि० पार्श्व+अख्येण शिष्वा०लच् । पशुसमुदाययुते पार्श्ववक्त्र पु० पार्श्वे वक्त्रमख्य । महादेवे हरिवं० २१७अ० पार्श्वशय लि० पार्श्वभ्यां श्येते शी-अच् । पार्श्वभ्यां क्रमेण शयिनि ।

पार्श्वशूल पु० सञ्चतोक्ते शूलरोगभेदे तल्लक्षणादि यथा “रुणद्धि सारुतं स्नेहा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः । स संरुध्य करोत्याशु घ्नानं शुडयुडायनम् । स्त्रियोभिरिव निस्सोदः लक्ष्मोक्ताशी तदा नरः । नाङ्गं वाञ्छति नो निद्रा-सुप्तैर्त्वात्तिनिषीडितः । पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिल सचङ्गवः” [२तस्मात्ते नटे पारिपार्श्विके हेमच०] पार्श्वस्थ लि० पार्श्वे तिष्ठति स्था-क ७त० । १समीपस्थिते पार्श्वदि “पार्श्वदिप्रपञ्चख्यानम्” वार्त्ति० उक्ते शतैरचप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः “पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्द्ध” ।

पार्श्वस्थि न० हत० । देहपार्श्वस्थिते अस्थि (पांजर) अमरः पार्श्विक लि० पार्श्वे भवः ठक् । १पार्श्वभवे २सन्धिजीवके हारा० पार्श्वी स्त्री द्विव० । व्यावाष्टययोः निषण्णुः ।

पार्श्वैकादशी स्त्री पार्श्वस्य हरेः पार्श्ववर्त्तनस्य निमित्तमेकादशी । पार्श्ववर्त्तनैकादश्याम् भाद्रशुक्लैकादश्याम् ।

पार्श्ववर्त्तनशब्दे दृश्यते । [क । कर्कटे हेमच० ।

पार्श्वीन्द्रप्रिय पार्श्वसुदरश्च ताभ्यां प्रीणाति भोजनं प्री-पार्श्विक पु० गोत्रप्रवर्त्तकर्मभेदे प्रवराध्यायः ।

पार्श्वत लि० पृष्ठतस्य विराटन्वपस्येदम् अण् । १विराटन्वपस्य-न्विनि २तत्पुले छट्पुन्वे पु०१द्वौपद्यां स्त्री ङीप् लिङ्गा०

पार्श्वद स्त्री परिषद्+पृष्ठो० । सभायां लिङ्गा० ।

पार्श्वद लि० पार्श्वदमर्हति अण् । पारिवदे शब्दच० । छज् ।

पार्श्वोऽप्यत्रार्थे भरतः । [रंशे भवे ।

पार्श्वदंश लि० पृष्ठदंशे भवः उत्पन्ना० अण् । पृष्ठदंशे विन्दो-

पार्श्वदंश पु० पृष्ठदंशस्य वायोर्न्वपभेदस्य वेदम् अण् । १वायु-सम्बन्धिनि २न्वपभेदस्यम्बन्धिनि च ३गोत्रप्रवर्त्तकभेदे पु० अश्व० श्रौ० १२।११ [कात्या०श्रौ० २२।७।१

पार्श्विक लि० पृष्ठे षडहे भवः ठज् । षडहसम्बन्धिनि पार्श्वि पुंस्त्री० पृष्ठ-नि नि०द्विङि । १पादपन्थेर्गुल्फखाधो-भागे अमरः । (गोडारि) २पृष्ठे मेदि० ३सैन्यपृष्ठे हला० ४जिगीषायाञ्च पु० रत्नकोषः ५उन्मदस्त्रियां स्त्री मेदि० कुन्त्यां स्त्री धरणिः ।

पार्श्वीक्षेम पु० विश्वदेवभेदे भा०अनु० ८।१अ० ।

पार्श्वीयाह पु० पार्श्वि पृष्ठपदं गृह्णाति अण् । विजयार्थं जिगमिषोः पश्चात्तदप्याहृषि पृष्ठस्थे १शतौ २द्वादशरा-जचक्रमध्ये पृष्ठस्थायिन्वपे च अरिगण्डे ३५५पृ०दृश्यम् । पार्श्वीवाह लि० पार्श्वि वहति वह-अण् । पृष्ठस्थे का-येनिर्वाहके भा० श्रौ० १२०अ० ।

पार्श्वील लि० पार्श्विरस्यस्य शिष्वा०लच् दीर्घश्च । पार्श्वीयुक्ते पाल रक्षणे चु०उभ०सक०सेट् । पालयति ते अपीपलत् त । पाल लि० पालयति पाल-अच् । १रक्षके “पालदोषविनाशे च पाले दण्डो विधीयते” इति स्मृतिः । भावे अच् । २रक्षणे पु० ।

पालक पु० पालयति पाल-लुक् । १अश्वरक्षके जटा० २चित्तकटके पु० राजनि० ३पालनकर्त्तरि लि० स्त्रियां टाप् कापि अतश्चत्वम् एतदन्तस्य पुंयोगेऽपि टाप् गोपालकस्य पत्नी गोपालिका इत्येव न ङीष् ।

पालकाव्य पु० १करेणुभवि सुनिभेदे हेमच० । २तत्कृते हस्तपुत्रादिलक्षणापके अर्थशास्त्रभेदे न० [हेमच० । पालका स्त्री पालाय कायति कै-क । (पालङ्) शाकभेदे पालघ्न पु० पालं जलादितो रक्षकं कृतं हन्ति हन-ठक् । १कृताख्ये २जलजटणभेदे अमरः ।

पालङ्क पु० पाल-सम्भ० किप् पाला अङ्कते अङ्क-अण् । (पालङ्) १शाकभेदे अमरः । स्त्रीत्वमपि स्त्रियां ङीष् । अत्रैव “पालङ्की कथिता रुद्धा वातादिद्वयवन्धवत्” राजवल्गुभः २कुन्दरुष्टे स्त्री अमरः गौरा० ङीष् ।

पालङ्गा न० पालङ्क+खाय० छज् । (पालङ्) १शाके राजनि० २कुन्दरौ स्त्री अमरः । “पालङ्गा वातला शीता स्नेहला भेदिनी गुरुः । विदम्बिनी मदश्वासपित्तरक्तविषाणहा” भावप्र० । २स्थेनखगे मेदि० ।

पालन न० पाल-भावे ल्युट् । १रक्षणे करणे ल्युट् । सदा-प्रकृतायाः गोः सीरे मेयूषे शब्दचन्द्रिका । तत्सी-

रस्य पानद्वारा वत्सपालनकरत्वात् तथाभूतत्वम् ।
पालवणिज् पु० पाले कन्यारक्षणे वणिक् । कन्यापाले त्रिका०
पालल त्रि० पल्लवस्य तिलचूर्णस्य विकारः अण् । तिलचू-
र्णपिटके “पाललाः स्त्रे भोजननाः शक्कुल्यः कफपि-
तलाः” सुश्रु० ।

पालाश त्रि० पलाशस्य विकारः अवयवो वा अण् । १पलाशा-
वयवे शतद्विकारे च “पालाशो दण्डुः क्षापाठः” अमरः ।
शतमालपत्रे (तेजपात) राजनि० तद्वर्णः अक्षत्रस्य अण् ।
४हरिद्वर्णे पु० ५तद्विशिष्टे त्रि० अमरः पलाशेन
निर्द्दिष्टम् सङ्काशा० गण्य । पालाशस्य पलाशनिर्द्दिष्टे त्रि० ।
पलाशस्यादूरदेशादि वराहा० कक । पालाशक तत्-
सञ्चलनदेशादौ । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे

पालाशखण्ड पु० भगवद्देशे शब्दरत्ना० ।

पालाशि पु० पलाश गोलप्रवर्धिभेदे प्रवराध्यायः ।

पालि(ली) स्त्री पल-बा० इण् । १कर्णलतापे २अश्वौ कोणे
३अश्वौ ४अङ्गभेदे ५छात्रादिदेशे च मेदि० ६यूकायां
७पोटायां दप्रशंसायां ८प्रत्ये १०उत्सङ्गे क्रोड् च
हेमच० वा डीप् दीर्घान्तः ११स्थाल्याम् शब्दच० ।

पालिंहिर स्त्री मण्डलिसर्पभेदे सुश्रुतः अहिशब्दे दृश्यम् ।

पालिका स्त्री पालि+स्वार्थे क । १पालिशब्दार्थे संज्ञायां
कन् । २कर्णपत्रे शब्दच० ३दध्यादिच्छेदव्यां हारा० ।
४पालनकक्षत्रां स्त्रियां च ।

पालित त्रि० पाल-क्त । १रक्षिते क्रोष्टुवश्ये २नृपभेदे
३देशभेदे च पु० हरिवं० १७अ० । ४शाखोटदृष्टे पु० शब्दा-
र्थकस्य ५कुमारानुचरमात्रभेदे स्त्री भा० श० ४७अ० ।

पालित्व न० पलितस्य भावः घञ् । केशादेः शुभ्रतादौ ।
पलितस्यादूरदेशादि सङ्काशा० गण्य । पलितस्य सञ्चलन-
देशादौ त्रि० । [नृपभेदे पु० हरिवं० १७अ० ।

पालिन् त्रि० पालयति पालि-णिनि । १पालके २पृथुपुल-

पालिन्द पु० पालि-बा० किन्द्च् । १कुन्दुरुदृष्टे राजनि० ।
२श्यामालतायां स्त्री अमरः गौरा० डीप् । पलिञ्जीति
पाठान्तरम् पृष्ठो० । श्लिष्टतायां द्विरूपकोषः ।

पालिशायन पु० गोलप्रवर्धिभेदे प्रवराध्यायः ।

पालीवत काण्डरोषे दृष्टभेदे वृ० सं० ५४अ० ।

“श्राक्षापालीवताश्चैव वीजपूरातिस्तुतकाः । एते दुमाः
काण्डरोष्या गोमयेन प्रलेपिताः । मूलच्छेदेऽथ वा स्तब्धे
रोमणीयाः प्रयत्नतः” ।

पालीहय पु० गोलप्रवर्धिभेदे प्रवराध्यायः ।

पालक त्रि० पक्ष्त्रां भवः धूमा० वुञ् । पक्षीभवे जानदौ
पाल्वलतीर त्रि० पल्लवतीरे भवः अञ् । पल्लवतीरभवे
पावक पु० पुनाति पू-खुल् । १वज्रौ अमरः “अपावनानि
सर्वाणि वज्रिसंसर्गतः कश्चित् । पावनानि भवन्त्येव
तस्मात् स पावकः स्मृतः” इति काशीख० ६अ० । उक्तो-
क्तस्य तथात्वम् । २वैद्युतान्नौ च “पावकः प्रवमानस्य
शुचिरग्निश्च ते त्वयः । निर्मन्त्र्यः प्रवमानः स्यात् वैद्युतः
पावकः स्मृतः । यथासौ तपते सूर्यः शुचिरग्निश्च स
स्मृतः” कूर्मपु० । ३सदाचारे ४वज्रिमन्त्रे ५चित्तकण्ठे
६भङ्गातके ७विडङ्गे च मेदि० । दशोपक्रमे त्रि० हेमच० ।
८रक्तचित्तके ९कुसुम्भे च पु० राजनि० ११वरुणे
१२सूर्ये च ऋ० १५० । ६भा० तयोश्च शोधकत्वात् तथात्वम् ।
१३अश्विभेदे भा० व० १२१अ० । पावः पवनं शुद्धिस्तं कायति
कै-क । १४सरस्वत्यां स्त्री ऋ० ११२० भा० । पावकाश्च
सप्तविंशतिः “पावकाः सप्तविंशतिः” भा० सं० ७अ० व्या-
ख्यायां नीललट्टवृत्तवाक्येभ्यः तानि च “ब्रह्मणोऽङ्गात्
प्रसूतोऽग्निरङ्किराः इति विस्तृतः । दक्षिणाग्निर्गौ-
र्हपत्याहवनीयाविति ११४ त्वयी । निर्मन्त्र्योऽप्यैवैद्युतः ६
मूरः ७ संवत्तोऽपि लौकिकस्तथा । जाठरोऽपि विषमः ११
क्रव्यात् १२ क्षेमवान् १३ वैष्णवः १४ स्तथा । दस्युमान् १५
वलदः १६ सैव शान्तः १७ पुष्टोऽपि भावस्तु १८ । ल्योति-
मान् २० भरतो २१ भद्रः २२ २३ स्त्रिष्टकद्वयमान् २४
क्रतुः २५ । सोमश्च २६ पितृमांश्चैव पावकाः सप्त-
विंशतिः” । अन्ये पावकभेदा अग्निशब्दे ५१५० दृष्ट्याः
ति० त० गृह्यपरिशिष्टे कर्मभेदे तस्य नामभेदा उक्ता यथा
“लौकिके पावकोऽग्निः प्रथमः परिकल्पितः ।
अग्निस्तु सावतोऽपि नाम गर्भाधाने विधीयते । पुंसवने
चन्द्रनामाश्च शुक्लाकर्मणि शोभनः ४ । सोमन्ते मङ्गलोऽपि
नाम प्रगल्भोऽपि जातकर्मणि । नाम्नि स्यात् पार्थिवोऽपि
ह्यग्निः प्राग्ने च शुचिस्तथा । सत्यनामाऽपि चूडायां
व्रतादेशे ससङ्ख्यः १० । गोदाने सूर्यनामा ११ च केशान्ते
ह्यग्निः १२ रच्यते । वैश्वानरोऽपि विसर्गे तु विवाहे
योजकः १४ स्तथा” । गोदाने गोदानाख्य संस्कारे । “चतु-
र्थ्यान्तु शिखी १५ नाम धृतिः १६ रग्निस्तथाऽपरे” । अपरे
धृतिर्होमादौ । “प्रायश्चित्ते विष्णुः १७ सैव पाकयज्ञोऽपि
साहसः” १८ । प्रायश्चित्ते तदात्मकमहाव्याहृतिर्हो-
मादौ । पाकयज्ञे पाकाङ्ककण्ठोत्सर्गमृद्वहोमादौ ।
“लक्ष्मणे च वज्रः १९ स्यात् कोटिर्होमे क्षुताश्च-

नः२० । पूर्णाङ्गतां सुहो२१ नाम शान्तिके वरदः२२ सदा । पौष्टिके वलदः२३ चैव क्रोधो२४ऽग्निश्चाभिचारके । कोष्ठे तु जठरो२५ नाम क्रव्यादो२६ स्तम्भचये । व्याहृत्य चैव होतव्यो यत्न यो विहितोऽनलः ।

पावकात्मज पु० इत० । १कर्त्तिकेये पावकसुतादयोऽप्यत्र इल्लानुवंशप्रदुर्योधनकन्यवोढरि सुदर्शनाख्ये २सुनिभेदे च **पावकारणि** पुंस्त्री० इत० । अग्निमन्त्रनकाष्ठे शब्दभाला । अरणिशब्दे दृश्यम् ।

पावकि पु० पावकस्यापत्यम् इज् । १कर्त्तिकेये सुदर्शनाख्ये सुनिभेदे च भा० आनु० २अ० तत्था दृश्यम् ।

पावकेश्वर पु० १तीर्थभेदे शिवपु० । काशीस्थे पावकस्यापति २शिवलिङ्गभेदे न० ।

पावन लि० पावयति पू-णिच्-ल्यु । १पवित्रीकारके २पाय-स्थिते ३जले च न० मेदि० । ४गोमये न० शब्दच० । ५रुद्राक्षे इक्षुठौषधे न० राजनि० । ७चित्रकटुके दध-भ्यासे न० विश्वः । पावके दवङ्गौ एवेदव्यासे पु० मेदि० । ३०सिङ्गके विश्वः । ११पीतम्बुराजे पु० राजनि० । १२सिङ्गे १३पावयितरि लि० हेमच० । १४विष्णौ पु० विष्णुसं० पव-नशब्दे दृश्यम् तस्य स्मृतिमात्रेण पवित्रताकरणात् तथात्वम् “पवनः पावनोऽनलः” इति द्विधापाठस्तु पावयतीति “भीषास्त्राहातः पवते” इति श्रुतेः पवनव्या-धारनियोक्तत्वात् पावनत्वम् इति अर्थभेदाच्चापहृयम् । करणे ल्युट् ङीप् । १५हरीतक्यां १६स्त्रीशय्यां १७तल्लयां च स्त्री राजनि० । १८गङ्गायां च स्त्री ।

पावनध्वनि पु० पावनो ध्वनिरस्य । १शब्दे राजनि० २पा-वनशब्दयुक्ते लि० ।

पावमान लि० पवमानमधिकृत्य प्रवृत्तम् अण् । १पवमानव-ज्जग्राद्यधिकारेण प्रवृत्ते सूक्ते २अचि स्त्री ङीप् ।

पावित्रायण पुंस्त्री पवितर्यर्गेर्गोत्रापत्यम् अश्वा० फज् । पवितर्गेर्गोत्रापत्ये ।

पावीरवी स्त्री १शोधयित्वा स्त्रियां ऋ०ङ् । ४८।७भा० “आ-युधवान् पवीरवान् इन्द्रो देवताऽस्तु अण् ङीप् । २दि-व्यायां ३वाचि निरु० १२।२० “इन्द्रः पावीरवान् तद्देवता का पावीरवी पावीरवी च दिव्या वाक्” इत्युक्तम् ।

पाश पु० पशुप्रते वध्यतेऽनेन पश-करणे घञ् । १शृगवि-हगादिवन्धने रज्ज्वभेदे (फाद) २रज्ज्वुमात्रे च । केशादुत्तरं पाशशब्दः संधार्थः । यथा केशपाशः । कर्णात् परः शोभायः यथा कर्णपाशः शोभनकर्ण इत्यर्थः ।

आलादिभ्यः पाशप् । आत्वपाश कपजणक्कात् इत्याद्यर्थे ३शस्त्रभेदे शब्दरत्ना० । तल्लक्षणं हेमा० परि० चौशनसशा-स्त्रोक्तं यथा “शाणं चौमं कार्पासं सूत्रं तथा रो-माणि चर्म च सर्वकालिकस्य पाशस्य द्रव्याणि भवन्ति तानि द्रव्याणि स्नायुभिश्चाणि यैश्च पाशस्य योग्यानि स्युः । नातिकैलवल्कलादिवन्धनादि प्रादुर्घेयस्य नारि-कैलाशस्तनक तालवृन्तवल्कलानि हैमनस्य पाशस्य भवन्ति । त्रिवृतादृढतृणसंयुक्तः पाशः प्रयोगिकः । पाशो भवे-दामूलात् सङ्गपाशः षडङ्गुलः स्याद्राक्षसप्रमाणः सुखा-वहः सुखसर्गश्च पाशस्थाने सुम्हणोऽसुपूर्वबलान्वितो भवति । रज्ज्वुपाशस्तु नवकानुवर्त्तितः स्यात् । एकहस्तस्त्रिहस्तः पादहीनः सह कर्षाभ्यां च पाशो दशपलिकः पादान्ते पञ्चकार्मुकः श्रेष्ठो भवति षड्द-शपलो वा तथा रथाश्वयोरपि विज्ञेयो । विंशतिपलिकः कर्त्तव्यः प्रमाणे सप्तकार्मुकस्त्रिंशत्पलिको वा सन्दिनां मतङ्गजस्य नवपलको हस्तिनि सुवे च पाशो भवति भावविज्ञते नागारत्रिगुणः पाशः” इति ।

पाशक पु० पश-ण्वल् । दूतक्रोडासाधने शुडिकादौ (पाशा) अमरः । [दृश्यम् ।

पाशद्युक्त पु० वयतः पुत्रे एतन्नामके नृपे ऋ० ७।३३ २भा० **पाशधर** पु० पाशं धारयति धारि-अच् लुङ् । १वरुणे ह-रिर्व० ४८०० तद्देवताके २शततारके ३पाशधारिमात्रे लि०

पाशन न० पाशि-भावे ल्युट् । बन्धने भा०द्रो० ५।६अ० । **पाशपाणि** पु० पाशः पाणौ यस्य । १वरुणे हला० २शतमे च पाशहस्तादयोऽप्यत्र पाश+अस्त्रार्थे इति । पाशीत्यप्यत्र **पाशभृत्** पु० पाशं बिभर्त्ति भृ-क्तिप् । १वरुणे २तद्देवताके शतभिषान्त्वले न० । ३पाशधारिमात्रे लि० । “हंसा-रुढः पाशभृद्वरुणः” इ०सं० ५०० ।

पाशमुद्रा स्त्री तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे “वानसुष्टेस्तु तर्जन्या दक्षसुष्टेस्तु तर्जनीम् । संयोज्याङ्गुष्ठाभ्यां तर्जन्यये स्त्रके क्षिपेत् । एषा पाशाङ्गुष्ठा मुद्रा विद्वद्भिः परिकी-र्त्तिता” ।

पाशव लि० पशोरिदम् अण् । १पशुसम्बन्धिनि तन्त्रोक्ते २प-शाचारे च पशूनां समूहः अण् । ३पशुसमूहे न० [शब्दच० **पाशवपालन** न० पाशवं पशुसंघं पालयति पालि-ल्यु । वासे **पाशवासन** न० “पाशवासनमावष्टे क्त्वा पशुपतिर्भवेत् । शृष्टे हस्तद्वयं बद्धा कर्पराग्रे स्तम्भस्तकम्” रुद्रजा० उक्ते आसनभेदे ।

पाशबीज न० (आ) इत्याकारके बीजे देवप्र० रघु० ।
पाशहस्त पु० पाशः हस्ते यस्य । श्वरूपे २३ तमे च २३ हस्त-
स्थितपाशके लि० ।

पाशादि (पाशादिभ्योः) पा० चक्षुषप्रत्ययनिमित्ते शब्द-
गणे स च गणः “पाशं ह्येष धूमं वातं चङ्कार-
पाटलं पोतं गलं पिठकं पिठाकं शकटं हलं नटं वनं” ।
तदन्तः स्त्रीलिङ्गः पाशपा वात्वा इत्यादि । [च०]

पाशान्त पु० पार्श्वस्थान्तः पृष्ठो० । वस्त्रस्य पार्श्वान्ते ट० सं० ७१
पाशिक लि० पाशः प्रहरणस्य ठक् । पाशवन्धनरूपप्रह-
रणयुक्ते मृगयो ट० सं० ७५ अ० ।

पाशिन पु० पाशोऽस्त्यस्य इति । श्वरूपे २३ तमे ३ पाशवति
लि० स्त्रियां ङीप् । ४ व्याधे पु० मेदि० ५ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे
पु० भा० आ० ११७ अ० । [कटदेशादौ ।

पाशिल लि० पाशस्यादूरदेशादिकाशा० इत् । पाशस्य सन्नि-
पाशिवाट पु० देशभेदे भा० भी० ६ अ० । सोऽभिजनोऽस्य अण् ।
तस्य बहुषु लुक् । पित्रादिक्रमेण तद्देशवाविषु ब० व० ।

पाशुक पु० पशोर्वागन्नापकपत्न्यस्य व्याख्यानो पत्न्यः ह्यच्-
कत्वात् ठक् । १ पशुयागन्नापकपत्न्यव्याख्याने । पशोरिदम्
ठक् । २ पशुसम्बन्धिनि लि० कात्या० श्रौ० ११।२० “नाना-
पाशुकमज्जन्तं स्रष्टुः कृत्वा नवस्यां वलिम्” लि० त० ।
पाशुपत लि० पशुपतिदेवतास्य तस्यैव तेन प्रोक्तम्
वा अश्वपत्न्या० अण् । १ पशुपतिदेवताके अस्त्रादौ २ तद्देवते
हविरादौ ३ पशुपतिसम्बन्धिनि ४ तेनोपदिष्टे शास्त्रभेदे न०
तन्नातं पशुपतिशब्दे दर्शितम् । ५ एकवचने पु० मेदि० तस्य
तत्प्रतिवत्तात्तथात्वम् । [१।१।६

पाशुपाल्य न० पशुपालस्य भावः प्रपञ्च । वैश्वप्रवृत्तौ याज्ञ०
पाशुबन्धक लि० पशुबन्धः प्रयोजनस्य ठक् । यज्ञे १ आल-
म्बनार्थपशुबन्धनस्यानादौ २ वेद्यां स्त्री कापि अतइत्वम्
आञ्च० श्रौ० १।१।६

पाश्चात्तर लि० पश्चाद् भवः त्यक् । पश्चिमदेशभवे ।

पाश्चात्तराकरसम्भव न० पाश्चात्ये आकरे सम्भवति सम्-
भू-अच् ७ त० । (सामरी) लवणभेदे रत्नमाला ।

पापक न० पप-बन्धे खलु । पादाभरणभेदे

पापण्ड लि० पाति रक्षति दुरितेभ्यः पा-किप् पाः वेदध-
र्मस्तं प्रण्डयति निष्कलं करोति । “पालनाच्च तयो-
धर्मः पाशब्देन निगद्यते । प्रण्डयन्ति तु तं यस्मात् पा-
पण्डस्तेन कीर्तितः” इत्युक्ते वेदाचारत्वाग्निं अमरः
खलु । पापण्डक तत्पार्थे लि० ।

पापण्डिन् पु० पां वेदधर्मं प्रण्डयति प्रण्ड+णिच्-इति ।
पापण्डे शब्दच० तस्य लक्षणं यथा
“येऽन्यदेवं परत्वेन वदन्त्यज्ञानमोहिताः । नारायणाद्
जगद्वन्द्यात् ते वै पापण्डिनस्तथा । कपालमस्त्रास्थिधरा
ये ह्यवैदिकलिङ्गिनः । कृते वनस्याश्रमांश्च जटावल्लस-
धारिणः । अवैदिकक्रियोपेतास्तै वै पापण्डिनस्तथा ।
शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिचिह्नैः प्रियतमैर्हरेः । रक्षिता ये
द्विजा देवि ! ते वै पापण्डिनो मताः । अतिमृत्युक्रमा-
चारं यस्तु नाचरति द्विजः । स पापण्डोति विज्ञेयः
सर्वलोकेषु गर्हितः । समस्तयज्ञभोक्तारं विष्णुं ब्रह्म-
ण्यदेवतम् । उदस्य देवतान्येभ्यो जज्ञोति च ददाति च ।
स पापण्डोति विज्ञेयः स्वतन्त्रो वापि कर्मसु । स्वात-
न्त्र्यात् क्रियते येस्तु कर्म वेदोदितं सहत् । विना वै
भगवत्प्रीत्या ते वै पापण्डिनः स्मृताः । यस्तु नारायणं
देवं ब्रह्मरुद्रादिदेवतैः । समत्वेनैव जानाति स पापण्डो
भवेत् सदा । अनास्था क्रियते येस्तु मनोवाक्कायकर्मभिः ।
वासुदेवं न जानाति स पापण्डो भवेत् द्विजः । हरे-
नात्मकमन्त्राभ्यां लोकाः सङ्गिर्विवर्जिताः । यदि वर्णाश्र-
माद्या ये ते वै पापण्डिनः स्मृताः । वर्णानां सुरवो
नित्यं शिवे ! यद्यप्यवैष्णवाः । भगवद्भक्तैररक्षिता वैष्णवा-
दिविनिन्दकाः । रजस्तमोमया जीवहिंसका जीवभ-
क्षकाः । असत्प्रतिपहरता देवता आसयाजकाः ।
अष्टाचारास्तथा ब्राह्मणा नानाविबुधपूजकाः । देवतो-
च्छिष्टश्राद्धादिभोजिनः शूद्रवृत्तियाः । विविधासत्क-
र्मरता भक्षणाद्यविचारिणः । लोभमोहमदक्रोधकासा-
हङ्कारिणः सदा । एवंविधाः पारदारिकाद्या येऽत्र
शुभानने ! । अन्येषां का कथा तत्र पापण्डा ब्रा-
ह्मणाः स्मृताः । वर्णाश्रमाद्या ये मत्तः स्वस्वकर्मविव-
र्जिताः । ते वै पापण्डिनो देवि ! नारायणबहिर्हृ-
त्ताः । ‘सर्वाग्निनो द्विजा येऽपि सर्वविक्रियिस्तथा ।
ये वेदाचाररक्षितास्तै वै पापण्डिनो मताः । ये त्वस-
ङ्गव्यपानादिरता लोका निरन्तरम् । शिवे ! पापण्डिनो
ज्ञेया इह नास्त्रात्र संशयः । विष्णुवैष्णवगोभूमिदेवा-
दिषु विशेषतः । अश्वत्थतुलसीतीर्थक्षेत्रादिषु सदा
गुरौ । लज्जीसरस्वतीगङ्गायमुनासु वरानने ! । स्मृताः
पापण्डिनस्तेऽपि ये न सेवापरायणाः । रुद्राक्षेन्द्रा-
क्षभद्राक्षस्फटिकाक्षादिधारिणः । जटिला मन्त्रालि-
प्ताङ्गास्तै वै पापण्डिनः प्रिये ! । अखिजीवी मयीजीवी-

धावकः पाचकस्तथा । एते पाषण्डिनो विप्रा-सादक
द्वयभोजिनः । देवि ! कार्णादयो भक्ता अनन्यशरणास्तु
ये । पाषण्डसङ्गं न कुर्युस्तद्देहे पानभोजने । तत्
स्पर्शजलपानञ्च चक्रुस्तत्सङ्गमादिकम् । तत्पानभो-
जनालापसङ्गाच्चिह्ननतोऽचिरात् । पाषण्डिनो वैष्णवाः
सुरन्येषामपि का कथा । किमत्र-वक्तव्येन ब्राह्मणा
ये ह्यवैष्णवाः । असदाचरणाद्येत्सु स्तदा पाषण्डिनः
सृताः । एतद्भोजनपानादिकर्मभिर्वैष्णवा जनाः । पाष-
ण्डिनस्तथा सुखे जटामकादिधारिणः । पाद्मोत्तरखण्डे
पाषण्डाचरणं नाम ४२२० । एतच्च वैष्णवप्रशंसार्थं शैव
लिङ्गधारणस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् । तत्संसर्गादिनिषेधो
यथा “तस्मात् पाषण्डिभिः पापैरात्मां स्पर्शनं त्यजेत् ।
विशेषतः क्रियाकाले अज्ञादौ चापि दीक्षितः । क्रि-
याहानिर्दहे स्वर्यं पश्येत् मतिमान् नरः । किं पुनर्येसु
सन्न्यस्ता तथै सर्वात्मना द्विज ! । पाषण्डभोजिभिः
पापैर्देवाद्विरोधिभिः । पाषण्डिनो विकर्मस्थान्
वैडालव्रतिकान् शठान् । हेतुकान् वकटर्क्षींश्च वाङ्-
मात्रेणापि नाशयेत् । दूरापास्तस्तु संसर्गः सहास्या
वापि पापिभिः । पाषण्डिभिर्दूराचारैस्तस्मात्तान् परि-
वर्जयेत् । एते नम्रास्तवाख्याता दृष्ट्वा आङ्गोपघातकाः ।
येषां सम्भाषणात् पुंसां दिनपुण्यं प्रयश्रुति । एते
पाषण्डिनामानो ह्येतां चालपेदुबुधः । पुण्यं नश्रुति
वन्माषादेतेषां तद्दिनोद्भवम् । पुंसां जटाधरणसौख्यवतां
दृष्ट्वैव मोघाशिनामखिलशौचनिराकृतानाम् । तोयप्र-
दानपिष्टपिण्डवहिष्कृतानां सम्भाषणादपि नरा नरकं
प्रयान्ति” विष्णु पु० १८०० १८०० ।

पाषाण पु० पिनिष्ट पिष-संचूर्णने आनच् पृषो० । १प्रस्तरे
अमरः अत्यार्थे ङीष् । २पाषाणी (वाटखारा) २तु
ज्ञानपाषाणे स्त्री शब्दच० ।

पाषाणगर्दभ पु० सुस्तोक्ते जुद्धरोगभेदे “हस्तस्यौ
सहजतं शोफमल्लजं स्थिरम् । पाषाणगर्दभं विद्याद्
बलासपयनात्मकम्” ।

पाषाणचतुर्दशी स्त्री दृक्कस्थरविके माघे शुक्लचतुर्दश्याम्
तस्यां पाषाणाकारपिष्टकभोजनानास्तस्मात्तन्माता यथोक्तं
भविष्ये “दृष्टिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी ।
तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः” । पाषाण-
भोजनैः पाषाणाकारपिष्टकभोजनैः” ति० त० २४० ।

पाषाणदारक पु० पाषाणं दारयति दारि-एतुल् । टङ्गास्ते

(पाथरकाटाक्केनी) अमरः । ल्यु । पाषाणदारकोऽप्यत्र ।
पाषाणभेदन पु० पाषाणं भिनत्ति ल्यु । (हाडजोडा)
१हृत्तभेदे राजनि० एतुल् । पाषाणभेदकोऽप्यत्र “पाषा-
णभेदकोऽस्त्यङ्गो गिरिभिर्जुह्वयोजनी । अश्वभेदो हिम-
स्तितः कषायो वस्तिशोधनः । भेदनो हन्ति दोषाशीं
शूलमकच्छाश्वहृजः । योनिरोगान् प्रमेहंश्च लीहा
शूलव्रणानि च” भावप्र० । २प्रस्तरेभेदकमात्रे लि० ।

पाषाणभेदिन् पु० पाषाणं भिनत्ति भिद-स्थितिः (पाथर-
चुर) १हृत्तभेदे रत्नमा० २शिलाभेदके लि० स्त्रियां ङीष् ।
पाषी स्त्री पाषाते बध्यतेऽनयां पष-वन्ने करणे चञ् ।
१शक्त्यां २शिलायाञ्च ऋ० १५६६भा० । पु० पाषाणवहृदा-
त्राञ्च ऋ० ६१०३२ भा० । ऋ० ६१२१६ भा० ।
पास्य लि० यस्त्रे गृहे वसति शैबिकोऽप्य० । गृहवासिनि
पाहृत पु० अपाहन्ति अप+आ+हृ-ङ् । अपेरलोपः पाहः
स इव अतति अत-अच् शक० । ब्रह्मदारुहृत्ते शब्दच० ।
पि गतौ तु० सक० प्र० अनिट् । प्रियति । अपपैत् । पिपाय ।
पिप्यतुः । [अमरः स्त्रियां ङीष् ।

पिक पुंस्त्री० अपि कायति कै-क अमेरतोऽलोपः । कोकिञ्च
पिकप्रिया स्त्री इत० । महाजम्बूनाम् राजनि० ।
पिकवन्धु पु० इत० । आन्वृत्ते लिका० ।
पिकराग पु० पिकोरच्यतेऽत्र रन्ज-आधारे बज् कुत्वम् ।
आन्वृत्ते राजनि० ।

पिकवस्त्रभ पु० इत० । आन्वृत्ते भावप्रकाशः ।
पिकाक्ष पु० पिकस्याक्षीवास्तस्य समानवर्णत्वात् अच् । १रो-
चन्याम् शब्दच० । पिकस्याक्षीवाक्षि अस्त्र पच् समा० ।
२पिकतुल्यरक्तनेत्रयुक्ते लि० स्त्रियां भिन्वात् ङीष् ।
पिकाङ्ग पुंस्त्री० पिकस्याङ्गमिवाङ्गमस्य । यत्तिभेदे शब्दच० ।
पिकानन्द पु० पिकसानन्दयति आ+नन्दि-अच् उप० सं० ।
वसन्तकाले राजनि० ।

पिकेक्षणा स्त्री पिकसेक्षणं तदर्थोऽस्तस्याः अच् । १को-
किलाक्षे करवीरभेदे राजनि० । पिकसेक्षणमिवेक्षण-
मस्य । २रक्तनेत्रे लि० स्त्रियां स्त्राङ्गत्वेऽपि बह्वचक-
त्वात् न ङीष् किन्तु टाप् ।

पिक् पु० पिक इव कायति कै-क पृषो० । १हृत्तिशब्दके श-
ब्दमा० । २सत्तापरिमाणभेदे स्त्री ट० सं० ८१४० ।

पिङ्ग पु० पिजि-वर्ण-अच् न्यङ्का० कुत्वम् । १सूत्रिके भेदि०
स्त्रियां ङीष् । २दीपशिखामे वर्णं पु० “पिङ्गो दीपशि-
खामः स्यात् पिङ्गलः पद्मपूषिवत्” । ३तद्वति लि०

अमरः गौरां पाठात् स्त्रियां ङीप् । कङ्कारां पाठात्
अस्य पूर्वनिपातः । ऋषभभेदे पुंतेन प्रोक्तः कल्पः शिनि
पैङ्गिन् तत्प्रोक्ते कल्पे । पिङ्ग+अस्तप्रथे सिद्धांवा लच् ।
पिङ्गल तदर्थयुते लि० पक्षे मत्प्र मस्य वः । पिङ्गवत्
तत्कार्ये लि० स्त्रियां ङीप् ।

पिङ्गकपिशा स्त्री पिङ्गा च कपिशा च "वर्णोवर्णेन" पा०
स० । शैलपायिकायां स्त्री हेमच० । २पिङ्गवर्णयुते अथच
कपिशवर्णयुते लि० । [नेत्रे लि०]

पिङ्गचक्षुस् पु० पिङ्गं चक्षुरस्य । कूमीरे हेमच० । २पिङ्ग-
पिङ्गजट पु० पिङ्गा जटाऽस्य । शिवे हेमच० ।

पिङ्गतीर्थ न० तीर्थभेदे भा०व० ८२अ० ।

पिङ्गल पु० पिङ्ग+सिद्धांलच् पिङ्गं लाति-क वा । शैल-
पीतमिश्रितवर्णे शतवृत्ति लि०अमरः । अस्मिन् परे घोषा-
पूर्वपूर्वपदमाद्युदात्तम् । मातृतभाजयाच्छन्दोगन्यकारके
श्नागभेदे ऋद्धे ५सूर्यपारिपात्रिकभेदे इनिभिभेदे ७वा-
नरे नकुले दस्यवरविभेदे च हेमच० । ८क्षुद्रोलूके
राजनिः "देशभङ्गोऽथ दुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
पिङ्गले चारुपद्मालि ! दुर्भिक्षं नर्मदातटे" इति ज्यो०त०
उक्ते प्रभवादिर्वर्षमध्ये १०वर्षभेदे च । ११नागराजभेदे
भा०आ०१५अ० । १२यक्षभेदे भा०व० २१०अ० । १३रीतौ
पित्तले १४शिशूपायां च स्त्री राजनिः । १५वासनदिग्-
गजस्य स्त्रियां कुष्ठदस्य १६करियां मेदि० । १७कर्ण-
कायां तन्तोक्ते १८नाडीभेदे हेमच० । इडाशब्दे दशमम्

पिङ्गलक पु० पिङ्गल+कार्थे क । पिङ्गलशब्दार्थे २यक्षभेदे
पु० भा०स०१०अ० । ततः उपका० इक्ष्वे अदन्ते च
गोत्रप्रत्ययस्य बहुव्री वा लुक् ।

पिङ्गला स्त्री श्वेताभेदे संज्ञायां कन् । कापि अतइत्त्वम् ।
पिङ्गलिका बलाकायां लिका०

पिङ्गललोह न० नित्यकर्म० । पित्तले राजनि० ।

पिङ्गसार पु० पिङ्गं सारमस्य । हरिताले राजनि० ।

पिङ्गस्फटिक पु० नित्यकर्म० । गोमेदमणौ राजनि० ।

पिङ्गा स्त्री पिङ्ग-अस्तप्रथे अच् । १गोरोचनायां २हिङ्गौ
श्नालिकायां ३चण्डिकायां मेदि० । ५हरिद्रायां शब्दच०
६वंशरोचनायां राजनि० ।

पिङ्गाश पुंस्त्री० पिङ्गं वर्णमश्रुते अथ-व्याघ्रौ अण् । (पा-
ङ्गाश) १मत्स्यभेदे स्त्रियां ङीप् । २पक्षीपतौ ३उत्तम-
सर्पे न० मेदि० । ४नीलिकायां स्त्री मेदि० ।

पिङ्गास्य पुंस्त्री० पिङ्गमास्यस्य । (पाङ्गाश) मत्स्यभेदे

शब्दच० । स्त्रियां योगधत्वात् टाप् । २पिङ्गसखयुक्ते लि०
पिङ्गाच्च पु० पिङ्गे अक्षिणी यस्य मच्चसमा० । ३शिवे काशी०
ख० १२अ० उक्ते २व्याधभेदे । ३पिङ्गवर्णनेत्रयुक्ते लि०
स्त्रियां ङीप् । २कुमारानुरमाहभेदे स्त्री भा०श० ४७०
पिङ्गी स्त्री पिङ्ग+अस्तप्रथे अच् गौरां ङीप् । शमीवृक्षे
मेदि० । [नेत्रयुक्ते लि०]

पिङ्गेक्षण पु० पिङ्गमीक्षणमस्य । १शिवे हेमच० । २पिङ्ग-
पिचण्ड पु० अपि+चम-ड तस्य नेत्रम् अपेरल्लोपः । १उदरे
२पथोरवयवे च हेमच० । पृषो०इत्त्वम् । पिचिण्डोऽप्यत्र
ततः तुन्दादि० इलच् । पिचिण्डल वृद्धोदरे तुन्दिले
लि० पक्षे ठन् । पिचिण्डक तत्कार्ये लि० । "भोगाढ्या
समजठरा निःस्त्राः सुघटसन्निभाः । सर्पोदरा दरिद्राः
सुः" गरुडे तस्याशुभसूचकत्वत्वसुक्तम् ।

पिचण्डक लि० पिचण्डे कुशलेः व्याकषां कन् । औदरिके
उदरपूतौ कुशले उदरमारौ ।

पिचव्य पु० पिचवे तृत्वाय साधुः यत् । कापीसट्टले हेमच० ।
पिचु पु० पच-उ पृषो० । १कापीसट्टले (तृत्वा) अमरः २कुड-
भेदे ३कर्षे ४असुरभेदे मेदि० । ५भैरवे ६शस्यभेदे विश्वः ।

पिचुक पु० पिचुरिव कार्याति कै-क । १मदनवृक्षे (मयना)
रत्नमाला । ततः अस्तप्रथे उत्तरा० ङ् । पिचुकीय त-
द्युते देशादौ लि० ।

पिचुतूल न० इत० । तूले (तृत्वा) लिका० ।

पिचुमन्द(र्ह) पु० पिचुं कुठं मन्दयति ऋद्धाति वा अण्
उप०स० । निम्बवृक्षे(दांताः) अमरः (न्दान्तः) हेमच० ।

पिचुल पु० पिचुं लाति ला-क । १आवुकवृक्षे (आव) २इज्जले
३जलवायसे च मेदि० । ४तूले अमरटीका ।

पिच्च वृक्षे चु०उभ०सक० सेट् । पिच्चयति ते अपिपिच्चन् त ।
पिच्चट न० पिच्च-अटन् । १सीसके २रक्ते ३नेत्ररोगभेदे पु०
पिच्चा स्त्री सक्तापरिमाणभेदे वृ०सं० ८१अ० ।

पिच्चिट पु० कीटभेदे कीटशब्दे २०५८पृ० सुश्रुतवाक्यम् ।
पिच्चित न० सुश्रुतोक्ते काण्डमग्नभेदे "पिच्चितं पृथुतां गत-
मग्नशोफम्" इति तल्लक्षणम् ।

पिच्छ वाधे तु०पर०सक०सेट् । पिच्छति अपिच्छीत् पिपिच्छ
पिच्छ न० पिच्छ-अच् । १मयूरपुच्छे २चूडायां ३बा-
जूले पु० मेदि० । ४शालमलीवेष्टे स्त्री अमरः । ५पूने
६कटायां ७कोषे ८मोचायां ९पङ्क्तौ १०भक्तमण्डे
११हयपदामये च स्त्री मेदि० । १२कोलिकायां १३फणि-
नालायां १४हारा० । १४शिशपावृक्षे च स्त्री शब्दच० ।

पिच्छवाण पु० पिच्छं वाण इव यस्य । श्येनखगे राजनि०
पिच्छल पु० वासुकिर्वश्ये सर्पभेदे भा०आ० ५७अ० ।
पिच्छलदला स्त्री पिच्छ-कलच् तादृशं दलमस्याः । वद-
रीदृशे त्रिका० ।

पिच्छादि अस्तप्रथे इलच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे यथा
“पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक (जटाघटाकालाः क्षेपे)
वर्णं उदकं पङ्कं प्रज्ञा” । [शिंशपादृशे शब्दच० ।

पिच्छितिका स्त्री पिच्छ-भावे क्तिन् तथा कायति कै-क ।

पिच्छिल त्रि० पिच्छ-बा० इल । (पिचल) १पदार्थे २भक्त-
३मण्डे तद्युक्ते च ३स्निग्धसुपादौ । पिच्छा+अस्तप्रथे
पिच्छा० इलच् । ४चूडायुक्ते त्रि० ५क्षेष्मातकदृशे पु०
राजनि० संज्ञायां कन् । पिच्छिलक धन्वनदृशे पु०
राजनि० ।

पिच्छिलच्छदा स्त्री पिच्छिलः च्छदोऽस्याः । उपोदकां
राजनि० । [त्रिका० ।

पिच्छिलत्वच् पु० पिच्छिला स्त्र्यङ्गा त्वच् यस्य । नामरङ्गदृशे

पिच्छिलसार पु० पिच्छिलः सारोऽस्य । मोचरसे राजनि०

पिच्छिला स्त्री पिच्छ-इल पिच्छा+अस्तप्रथे इलच् वा ।
१पोतिकायां २शिंशपायां ३शाल्मलौ ४सिन्धुभेदे मेदि०
५कोकिलाद्ये ६दृष्टिकाक्षुमे ७अतस्यां ८शूलोदृशे च
राजनि० ९कटुकायां शब्दच० ।

पिज दोषो वासे बले (सामर्थ्ये) च अक० हिंसायां दाने च
सक०चु०उभ०सेट् इदित् । पिज्जयति ते अपिपिज्जत् त ।
पिजवन पु० सङ्गनीयजये विश्वामित्रवाच्ये नृपभेदे निरु०
२।२४ दृशप्रम् । [तद्गोत्रापत्ते पुंस्त्री० ।

पिज्वल पु० ऋषिभेदे ततः अश्वा० गोत्रे फज् । पैज्वलायन
पिच्छ न० पिच्छ-पृषो० । पिच्छशब्दार्थे हेमच० ।

पिञ्ज न० पिजि-अच् । १बले २व्याकुले त्रि० मेदि० ३बधे
अमरः ४कर्पूरभेदे पु० ५तले ६हरिद्रायां स्त्री मेदि०
७हिंसायां स्त्री त्रिका० भावे अच् । दहृटायां स्त्री
रत्नमाला ।

पिञ्जट पु० पिजि-अटन् । नेत्रमले (पिंजुटी) शब्दरत्ना० ।
पिञ्जन न० पिजि-करणे ल्यु । त्वलस्फोटने १यन्त्रभेदे ।
भावे ल्युट् । २तृणादेः स्फोटने ।

पिञ्जर न० पिजि-अरच् । १हरिताले अमरः २स्वर्णे मेदि०
३नागकेशरे राजनि० ४विहगादिबन्धनस्थाने ५देहास्थि-
दृन्दे च रामाश्रमः । ६अश्वभेदे पु० ७पोतरक्तवर्णे
दपोतवर्णे च पु० हेमच० । ८तद्वति त्रि० १०सर्पभेदे पु०

भा० आ० १५अ० । स्वार्थे क । पिञ्जरक तत्पार्थे न० ।
पिञ्जल न० पिजि-कलच् । १हरिताले २कुशपत्रे च धरणिः
३अत्यन्ताकुलसैन्यादौ पु० अमरः ४कुशान्नरवेष्टिते साय-
कुशपत्रद्वये स्त्री लोप् । “एतदेव पिञ्जल्ल्या लक्षणं सप्त-
दाहृतम्” कर्मप्रदीपे तत्र पवित्रलक्षणातिदेशात्तथात्वम् ।

पिञ्जाल न० पिजि-बा० आलच् । स्वार्थे राजनि० ।

पिञ्जिका स्त्री पिजि-एवुल् अतइत्वम् । त्वलनालिकायां
(पादज) त्रिका० ।

पिञ्जूल पु० पिजि-जलच् । १कुशवर्तिकायास् उज्ज्वलद० ।
संज्ञायां कन् । पिञ्जूलक २ऋषिभेदे ततः । उपका० गो-
त्रप्रत्ययस्य बहुल्ये द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च वा लुक् ।

पिञ्जूप पु० पिजि-बा० ऊपन् । कर्णमले हेमच० ।

पिञ्जेट पु० पिञ्जे अटति अट् अच् अलुक्स० । नेत्रमले
शब्दरत्ना० ।

पिञ्जोला स्त्री पिजि-बा० ओल । पत्रशब्दे हारा० [पिपेट ।

पिट संहतौ ध्वनौ च भ्वा०पर०अक०सेट् । पेटति अपेटोत्

पिट न० पिट-क । १चाले त्रिका० (पेटारा) २पेटके पु० धरणिः

पिटक पु० पिट-बा० कुन् । (पेटरा) वेलादिनिर्मिते मसु-
हकाकारे पदार्थे अमरः । तेन हरति उत्सवङ्गा०ठज् ।
पेटकिक पेटकेन हारिणि त्रि० २स्फोटके पु० मेदि० ।
देहजातस्फोटशुभाशुभादिकं दृ०सं० ५२अ० उक्तं यथा
“सितरक्तपोतकृष्णा विप्रादीनां क्रमेण पिटका ये ।

ते क्रमशः प्रोक्तफला वर्णानामप्यजादीनाम् । सुस्निग्ध-
व्यक्तशोभाः शिरसि घनचयं मूर्ध्नि सौभाग्यमारोह-
दौर्भाग्यं भ्रूयुगोल्याः प्रियजनघटनामाशु दुःशीलतां
च । तन्मध्योल्याश्च शोकं नयनपटगता नेत्रयोरिष्टदृष्टिं
प्रव्रज्यां शङ्कुदेशेऽशुजलनिपतनस्थानगाश्चातिचिन्ताम् ।
घोषाणागण्डे वसनसुतदाचोष्ठयोरक्षलामं कुर्युस्तद्विबु-
कतलगा मूरि विस्रं ललाटे । हन्वोरेव गलकतपदा
भूषणान्यक्षपाने श्रोत्रे तङ्गूषणगणमपि ज्ञानमात्मस्वरू-
पम् । शिरःखन्धिषोभाहृदयकुचपाशैरिषि गता अयोधातं
धातं सुनतनयलामं शुचमपि । प्रियप्राप्तिं स्तम्भेऽप्यटन-
मथ भिक्षार्थमसकटविनाशं कक्षोत्था विदधति धनानां
बहुसुखम् । दुःखशत्रु निचयस्य विधातं पृष्ठबाह्वुगजा
रक्षयन्ति । संयमं च सन्धिवन्धनजाता भूषणाद्युपपा-
ह्युगोल्याः । धनाग्निं सौभाग्यं शुचमपि कराङ्गुल्युद-
रगाः सुपानाङ्गं नाभौ तदथ इह चौरैर्धनहृतम् । धनं
भान्यं वस्त्रौ युवतिमथ भेदे सुतनयान् धनं सौभाग्यं

वा गुददृष्यजाता विदधति । ज्वर्यानाङ्गनालाम्
जान्तेः शत्रुजनात् क्षतिम् । शस्त्रेण जङ्घयोर्गुल्फे
ऽध्वज्जले शदायिनः । स्निग्धपाणिपादजाता धनना-
शागस्यगमनमध्वानम् । बन्धनमङ्गुलिनिषयेऽङ्गुष्ठे च
ज्ञातिलोकतः पूजाम् । उत्पातगण्डपिटका दक्षिणतो
वायव्यतः प्रजाताः । धन्या भवन्ति पुंसां तद्विपरीतास्तु
नारीणाम् । इति पिटकविभागः प्रोक्तः आभूत्तोऽयं
ब्रह्मतिष्ठकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्यः । भवति मशक-
लक्ष्मावर्तजन्मापि तद्वन्निगदितफलकारि प्राणिनां देह-
संस्थम्” ।

पिटका स्त्री पिटकानां समूहः पाशा० य । पिटकसमूहे
पिटङ्गीकी स्त्री पिटं कोकते कु-वा० ख सुम् । इन्द्रवा-
रुण्यं रत्नमाला ।

पिटका पु० पिट-वा० काक । १ मुनिभेदे ततः शिवा०
अथ पेटाक तदपत्ये पुंस्त्री० । २ पेटके च तेन हरति
उत्पङ्गा० वृत् । पेटाकिक तेन हारिणि लि० । संचार्थे
पाशा० य । पिटका तत्समूहे स्त्री ।

पिटक न० पिट-एव, ल् पृषो० । दलकट्टके शब्दः ।

पिट कुटनभेदे (पेटा) कुटनेनाधःप्रवेशने च० उभ० सक० सेट् ।
पिटवति त अपिपिटवत् । कात्या० श्रौ० ६।१।११ कर्कः ।
पिटिक लि० पिट-इन् स्वार्थे क । कुटनेन अधःप्रवे-
शिते मेदि० । [पिपेट ।

पिट क्लेये अक० वधे सक० भ्वा० पर० सेट् । पेटति अपेटोत्
पिठर पु० पिठ-करन् । १ गृहभेदे तिका० २ सुस्तायां शम-
न्यानदण्डे च न० मेदि० । ३ स्यात्वां पुंस्त्री० स्त्रीत्वे डीप् ।
अमरः । ४ दानवभेदे पु० भा० सं० टप् । संज्ञायां कन् ।
पिठरक इनामभेदे पु० भा० सं० १५ अ० । पीलुपाकशब्दे
दृश्यम् । [पिठोनसि तदपत्ये उपसृष्टिकारके कृषिभेदे ।

पिठोनस् पु० कृषिभेदे क० ६।१६।६ भा० तस्यापत्यम् इज्
पिड राशीकरणे स्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । पिण्डते
अपिण्डित् । अयं चुरादिरपि तत्पार्थे उभ० । पिण्डयति
ते अपिपिण्डवत् त ।

पिडका स्त्री पीडयति पीड-एव, ल् क्षिपकादि० लि० ।
कुशाधिकारे पीडादायके क्षुद्रस्फोटके भावप्रका० । कुश-
तादौ रोगभेदे नानाविधैव पिडका उक्ता तत्र भगन्दरे
“अपकाः पिडकाः पक्तास्तु भगन्दराः” इत्युपक्रमे पि-
त्तादिपिडका उक्ता यथा “पित्तस्य प्रकुपितमनिलेना-
धःप्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीरुच्छ्रिताश्चक्षुषीवा-

कारां पिडकां जनयति । सास्य चोषादीन् वेदनावि-
शेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाया च पाकसृपैति ब्रह्म-
साम्निचारभ्यामिव दृष्टते दुर्गन्धसृष्ट्यभावात् स्रवति”
“क्षेत्रज्ञालक्षणादिकं तु परिज्ञाविनुशब्दे दर्शितम्
वायुजालक्षणादि तत्त्वोक्तं यथा

“वायुः प्रकुपितः प्रकुपितौ पित्तक्षेत्रज्ञाभौ परिश्रद्धाभौ
गत्वा पूर्ववदवस्थितः पादाङ्गुष्ठप्रमाणां सर्वलिङ्गां पिडकां
जनयति सास्य तोददाहकण्डादीन् वेदनाविशेषान् जन-
यत्यप्रतिक्रियमाया च पाकसृपैति ब्रह्मस्य नानाविधवर्ण-
साक्षात् स्रवति पूर्णनदीशम्बूकावत्तवज्ञात् ससृज्जि-
ह्वलि वेदनाविशेषाः” । मेहजास्तु भावप्र० उक्ता यथा
“शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी । मसृ-
रिका सर्पपिका पुत्रिणी सविदारिका । विद्रधिश्चेति
पिडकाः प्रमेहपेयजया दश । सन्धिमर्मसु जायन्ते मां-
सलेषु च धामसु । अन्तोन्नता च तद्रूपा निम्नमध्या
शराविकाः । सदाहा क्रूरमसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिकाः
बुधैः । जालिनीः तीव्रदाहा तु मांसजालसमाहता ।
अविगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वायुदरेऽपि वा । महती
पिडका नीला सा बुधैर्विनताऽऽसृता । रक्ताऽसिता
स्फोटचिता विज्ञेया त्वलजीप् बुधैः । मसूरदलसंस्थाना
विज्ञेया तु मसूरिकाः । गौरसर्पपसंस्थाना तत्प्रमाणा
च सर्पपी० । सहस्रल्यचिता ज्ञेया पिडकापि च पु-
त्रिणी । विदारोकिन्द्वद्वहता कठिना च विदारिकाः ।
विद्रधेर्लक्ष्यैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा । ये यन्मयाः
सृष्टा मेहाक्षोषामेतास्तु तन्मयाः । विना प्रमेहमथेता
जायन्ते दुष्टमेदसः । तावन्मैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तु
परिग्रहः । शुदे हृदि शिरस्ये पृष्ठे मर्मसु चोत्थि-
ताः १० । सोपद्रवा दुर्बलान्तेः पिडकाः परिवर्जयेत् ।
तट्छासमांससङ्कोचमेहहिकामदञ्चराः । विसर्पध-
र्मसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः” ।

कुशाधिकारे भावप्र० पिडकानां दृष्टत्वे स्फोटत्वस्य
क्षुद्रत्वे पिडकत्वसङ्गा तद्भेदा उक्ता यथा
“यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता । पिडका
क्षेत्रज्ञात्मायां यवप्रत्येतिः सोच्यते । घनामवक्रां पि-
डकासङ्घतां परिसण्डलाम् २ । अन्तालजीमलपूयां तां
विद्यात् कफवातजाम् ३ । विहतास्यां महादाहं पक्वो-
दुस्वरसन्निभाम् ४ । परिसण्डलां पित्तकतां विहतां नाना
तां विदुः । ग्रथिताः पक्व वा दृढा दारुणाः कच्छ-

पोषसाः । कफानिलास्थं पिण्डका क्षेयाः कच्छपिकाः
बुधैः । पीवांसकक्षाकरपाददेशे सन्धौ गले वा त्रि-
भिरेव दोषैः । सन्धिः स वलभीकपदक्रियाणां जानः
क्रमेणैव गतप्रवृत्तिः । मुखैरनेकैः श्रुतितोद्वज्जिर्विष-
वत् सर्पति चोद्धतायैः । वलभीकपमाङ्गभिषजोवि-
कारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् । पद्मकर्णिक-
वन्ध्या पिण्डकाभिः सदाचिताम् । इन्द्रवज्रान्तु तां वि-
द्यादातपित्तोत्थितां भिषक् । मण्डलं दत्तसुत्सर्जं सरक्तं
पिण्डकाचितम् । रुजार्कं गर्दभिकां तां विद्याद्
वातपित्तजाम् । वातक्षेपसङ्घटतः श्वयथुर्हेतुसन्धिजः ।
स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः प-
क्ष्यस्थान्तरे जातां पिण्डकासुपवेदनाम् । स्थिरां पन-
सिकाऽन्तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् । विषर्पवत् स-
र्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् । दाहज्वरकरः पित्तात्
स क्षेयो जातगर्दभः । पिण्डकासुत्तमाङ्गस्थां दृष्टाम-
त्युग्रज्वराम् । सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादि-
रिवेल्लिकाम् । वाङ्मपात्रांसकक्षेषु कृष्णस्फोटां स-
वेदनाम् । पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षाऽक्षितभिनिर्दिशेत् ।
एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिण्डकां स्फोटसन्निभाम् । तद्गतां
पित्तकोपेन गम्भानां प्रवृत्तते । कक्षभागेषु ये स्फोटा
जायन्ते मांसदाह्याः । अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपा-
वकसन्निभाः । सप्ताहाद्दादशाहा पक्षाहा भ्रान्ति मान-
वम् । तामग्निरोहिणीं विद्यादध्या सन्निपाततः ।
नखमांसमध्मिषाय वातपित्तञ्च देहिनाम् । कुरुते दाह-
पाकौ च व्यापिनं चिष्यः । तदेवात्यतरैर्दोषैः
कुनखं परुषं वदेत् । गम्भीरामत्यसंरम्भां सवर्णा-
सुपरिस्थिताम् । पादस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्तः-
प्रपाकिनीम् । विदारीकन्दवद्गतां कक्षावङ्गणसन्धिषु ।
विदारीऽन्मिति तां विद्यात् सर्वजां सर्वलक्षणां ।

पिण्डं त्रिपिण्ड-व्यञ्जं । संहते रश्मिने च ततः गौराऽस्त्रियां
लीम् । तस्या अपत्यं कुर्वन्त्य । पैण्ड्र संहतायाः स्त्रिया
अपत्ये पुंस्त्री । श्वोले ४ वले ५ देहैकदेशे ६ देहैकदेशे
७ देहसाले दसज्जादिमये पित्तभ्यो देये गोलाकारे
एपदार्थे १० गोले ११ मिच्छन्ते १२ जवापुष्पे च पुं मेदि-
१३ इन्द्रे (अव्दिपिण्डम्) १४ कवले पुं हेमचः १५ यक्षकुम्भे
१६ अमरः १७ सदनद्वारे पुं राजनि । १८ अजीवने
१९ अयसि न० मेदि । तत्र आङ्गशेषद्रव्याच्चादिनिर्मिते पदार्थे
सामानां पुंस्त्वेन प्रयोगः “पिण्डानोडाहनात्तेषाम्”

कन्दोगपरिशिष्टे पुंस्त्वेन प्रयोगात् । यजुर्वेदिभिः “असा-
वेतत्ते पिण्डं सधेति” यजुःप्राङ्प्रयोगात् क्लीबत्वम् ।
“तेभ्यः पिण्डं मया दत्तमन्नस्यसुपतिष्ठताम्” वायुपुं प्रयोगः
यजुर्वेदिविषयः । तत्र देयद्रव्यादि आन्तर्निष्कृतिं यथा
“यावदन्नसुपादाय हविषोऽर्भकमर्भकम् । चरुणा सह
सन्नीय पिण्डदानसुपक्रमेत्” । आङ्गाध्यायविषोऽन्नादेः
सकाशाद् यावत् भक्ष्यमोदनव्यञ्जनादि ततोऽत्याख्यं द-
हीत्वा अग्नौकरणचरुशेषेण सह मिश्रीकृत्य पिण्ड-
दानमारभेदित्यर्थः । एकस्मिन् पात्रेऽन्नं मध्वादिद्रव्येण
भिष्येत् । “मध्वाज्यतिलसंयुक्तं सर्वव्यञ्जनसंयुतम् ।
लणमादाय पिण्डान्तु कृत्वा विल्वफलोपमम् । दद्यात्
पितामहादिभ्यो दर्भसूत्रे यथाक्रमम्” इति ब्रह्मपुराण
वचनात् । अत्र पितामहपदं पितृपरं वचनान्तरेकवा-
क्यत्वात् । “स्वपितृ प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ।
पितामहाय चैवाथ तत्पितृ च ततः परम् । दर्भसूत्रे
लेपभाजस्तपेक्षेपसर्पणैः” ।

अत्र पिण्डमात्रस्य विल्वफलोपमत्वस्युतेः कन्दोगप-
रिशिष्टे च पितादीन् मातामहादीनुपक्रम्य “अवनेज-
नवत् पिण्डान् कृत्वा विल्वप्रमाणकानिति” श्रुतेः सामान्य
यजुर्वेदिनोर्विल्वप्रमाणकत्वम् “पृथङ्मातामहानाञ्च के-
चिद्विष्कन्ति सत्तमाः । त्रीन् पिण्डानानुपप्येण साङ्कुष्ठ
सृष्टिवन्मनात्” इति वायुपुराणीयं शास्त्रान्तरीयं आन्त-
वायवीये “मधुसर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वमेदुधुषः ।
त्रिस्थली सेतौ “तिलमज्जं च पानीयं धूपं दीपं पयस्तथा ।
मधु सर्पिः खण्डयुक्तं पिण्डमष्टाङ्गस्यते” । याज्ञवल्क्यः
“सर्वमन्नसुपादाय सतिलं दक्षिणासुखः । उच्छिष्ट स-
न्निधौ पिण्डान् दद्याद्द्वै पितृयज्ञवत्” । केचित्तु पिण्डेषु
माषान् वर्जयन्ति “माषाः आङ्गेषु वै माह्वा वज्याश्चैवा-
ग्निपिण्डयोः । ब्राह्मणेषु यथा मद्यं तथा माषोऽग्नि-
पिण्डयोः” इति । स्मृतिसारात् “माषान् सर्वान् वै दद्यात्
पिण्डेऽग्नौ च विवर्जयेत्” इति श्रुतेः । कथं पिण्डप्र-
माणभेदः हेमाद्रावज्जिराः “कपित्थविल्वमात्रान् वा पि-
ण्डान् दद्याद् विधानतः । कुक्कुटाखण्डप्रमाणान् वाम-
लकैर्गृह्यैः पुमान्” इति । तत्रैव धूम्रः “कपित्थस्य प्रमा-
ण्येन पिण्डान् दद्यात् समाहितः । तत्समं विकिरं
दद्यात् पिण्डान्ते तं षडङ्गुलैः” । अन्येऽपि पितृतौ म-
हासु “एकौ हिष्टे सपिण्डे तं कपित्थान्तु विधीयते ।
नारिकेलप्रमाणान्तु प्रत्यवदे मासिके तथा । तीर्थे दशे

च संप्राप्ते कुक्कुटाण्डप्रमाद्यतः । महालये गवायाञ्च
कुक्कुटाण्डप्रमाद्यतः इत्याहुः कलिकायामाचार्यः
“यत्नः सर्वव्ययः पिण्डास्तत्र विलम्बलोपनाः । यत्न
चैको भवेत् पिण्डस्तत्र लाङ्गलिसन्निभः” । प्रेतपिण्डस्तु
दैव्येण द्वादशाङ्गुल उच्यते” इति । वायवीये “पत्नी
पिण्डास्तु षट्पत्नीयात् त्रिवर्गस्य सहायिनी” । हेमाद्रौ बौ-
भाविः “महालये गवायां च प्रेतपिण्डे दशाङ्गुले ।
पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्तयेत्” नि० सि०
पिण्डदानद्रव्यभेदाः आन्नेये उक्ता यथा “पायसेनाज्य
युक्तेन सक्तुना चरुणा तथा । पिण्डदानं तण्डुलैश्च
गोधूमैस्तिलमिश्रितैः” इति । देवीपुराणे च “सक्तुभिः
पिण्डदानञ्च संयावैः पायसेन च । कर्त्तव्यमृष्टमभिः
प्रोक्तं पिण्यानेन गुह्येन वा” अथ प्रेतपिण्डसंख्या
यद्यपि हेमाद्रौ पारस्करेण

“ब्राह्मणे दश पिण्डास्तु क्षत्रिये द्वादश कृताः । वैश्ये
पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत् प्रकीर्त्तिता” इत्युक्तं तथापि
“प्रेतेभ्यः सर्वव्ययेभ्यः पिण्डान् दद्याद्दशैव तु” इति ।
तेनैवोक्तेः सर्वेषां दशैव ज्ञेयाः । मद्रत्नेऽप्येवम् तथा च
हेमाद्रौ ब्राह्मणापादयोः “जात्युक्तायौ चतुर्व्यास्तु वर्षानां
क्षत्रिये हि । दशमर्मान् पुरस्त्रय प्रेतपिण्डान् वप-
न्यपि” इत्युक्ता विप्राद्योश्च दशमपिण्डोत्कर्षः उक्तः “दे-
यस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि । वैश्यानां
वै पञ्चदशे देयस्तु दशसप्तथा । शूद्रस्य दशमः पिण्डो
भावे पूर्णे ऽङ्गि दीयते” । प्रेतपिण्डदानस्थानम् “असं-
स्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात् संस्कृतानां कुशेषु” इति
ब्राचेतसोक्तम् मितान्तरायां “स्मृत्यन्तरे भूमौ माल्यं
पिण्डं पानीयसुपले वा दद्यात्” पिण्डं प्रेतपिण्डम् ।

शुनःपुच्छः “फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गुह्येन च ।
तिलमिश्रितु दमेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् । तृष्णीं
प्रसेकं पुष्पं च धूपं दीपं तथैव च । शालिनासक्तुभि-
र्वापि शकैर्वाप्यथ निर्वपेत् । प्रथमे नियतं द्रव्यं तदेव
स्याद्दशाङ्गिकम्” । पिण्डशब्दस्य देहतदेकदेशपरता तु
असपिण्डशब्दे उक्ता । दायभागमते तु निर्वाणपिण्डप-
रतेति । भावे अच् । २० संघाते पिण्डारकशब्दे दृश्यम्
पिण्डक पु० पिण्ड इव कायति कै-क । १ पिण्डाबौ स्वार्यं
क । २ सिद्धकगन्धद्रव्ये ३ श्वोले ४ पिण्डमूले मूलभेदे
राजनि० ।

पिण्डकन्द पु० पिण्डाकारः कन्दः । पिण्डाबौ राजनि० ।

पिण्डखर्जूर पु० पिण्डाख्यः खर्जूरः । खनामख्याते दृष्टे
(छोहारा) प्रसिद्धे २ खर्जूर स्त्री डीप् । अथ पिण्डख-
र्जरीभेदः “सुनेपाची तु षट्पत्नी बलिहीनकफला च
वा । सुनेपाची असन्धानिदाहमूर्च्छाक्षपित्तवृत्” भावप्र०
“पिण्डखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् । खर्जूरी
गोक्षनाकारा परादुद्दीपादिहागता । जायते पश्चिमे
देशे सा छोहारेति कीर्त्यते । खर्जूरीति तयं गीतं
मधुरं रसपाकयोः । क्षिग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं
गुरु । तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिषिष्टिभिः शुक्रदम् । कोष्ठ-
मारुतजदुबल्यं बाह्यावातकफापहम् । ज्वराभिघातक्षु-
तृष्णाकासश्वासनिवारकम् । मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्यो-
ज्ज्वलमदान्तज्वरं । महतीभ्यां शुणैरल्पं स्वल्पखर्जूरिका
सृता । खर्जूरी तरुतीयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
वातश्लेष्माहरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रज्वरं” ।

पिण्डगोस पु० गां ललं सनोति सन-ड पिण्डः संहतो
गोसः । मन्वरसे रमानायः ।

पिण्डतर्कुका पु० पिण्डं तर्कयति तर्क-वा० उक । पिण्ड-
लेपभागिषु दृक्प्रपितामहादिषु लिषु “प्रपितामहाः द-
क्षिणतः पृष्ठतः पिण्डतर्कुकाः” गृह्यसाम० ।

पिण्डतैलक पु० पिण्डं संहतं तैलं यस्य कण् । तुरस्ते
गन्धद्रव्ये राजनि० ।

पिण्डद पु० पिण्डं ददाति दा-क । आङ्गे पिण्डदातरि
पुत्रादौ “पिण्डदोऽंशहरश्चैव पूर्वाभावे परः परः” वाच०
तच् पिण्डदातृ तत्रार्थे “उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्ड-
दाना च धर्मतः” मनुः ।

पिण्डपद न० पिण्डस्य संहतस्य पदम् । १ अङ्गभेदे ज्यो० ति०
गृह्यशब्दे दृश्यम् । २ पिण्डस्थाने च ।

पिण्डपाद पु० स्त्री० पिण्ड इव पादोऽस्य । गजे त्रिका०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पिण्डपितृयज्ञ पु० पिण्डैः पितृणां यज्ञः । साम्निकगृहस्य-
कर्त्तव्ये पितृगृहेश्वके पिण्डदानात्मके यज्ञभेदे आश्व० श्रौ०
२६ सूत्रादौ कात्या० श्रौ० ४।१।१ सूत्रादौ च दृश्यम् ।
तत्कालश्च “अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेऽमा-
वास्यायाम्” तत्रत्यं प्रथमसूत्रम् ।

पिण्डपुष्प न० पिण्डं संहतं पुष्पम् । १ अथोकपुष्पे २ खवा-
पुष्पे ३ पद्मपुष्पे ४ तमरपुष्पे च मेदि० शब्दच० ।

पिण्डपुष्पक पु० पिण्डेन संहतेन पुष्पेण कायति कै-क ।
वाक्कशान्ते शब्दमात्रा ।

पिण्डफला स्त्री पिण्डमिव फलं यस्याः । कटुतम्बग्रामं जटा०
पिण्डमुस्ता स्त्री पिण्डा संहता सुस्ता । नागरसुस्तायाम्
राजनि० ।

पिण्डमूल न० पिण्डमिव मूलमस्य । गर्जरे (गोजर) राजनि०
पिण्डयज्ञ पु० पिण्डेन यज्ञः । पिण्डदानरूपे यज्ञरूपे ग्राह्ये
याज्ञ० १।१६ पिण्डपितृयज्ञे च ।

पिण्डल पिडि-वा० कलच् । सेतौ हारा० ।

पिण्डलेप पु० पिण्डस्य लेपः करसंलग्नांशभेदः । कर-
संस्थे पिण्डांशभेदे तद्भागिनश्च दृढप्रपितामहादयः त्वयः
यथाह “लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः”
मनुवाक्यम् “लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभा-
गिनः । पिण्डदः सप्तमस्तोषां सापिण्डां साप्तपौरुषम्”
कुल्ल० धृत मातृस्ववचनम् ।

पिण्डस पु० पिण्डं सनति यस्मै सन-सम्पत्तौ सम्पदाने
बा० ड । परपिण्डोपजीविनि भिक्षोपजीविनि शब्दर०

पिण्डसम्बन्ध पु० पिण्डेन देहेन देयपिण्डेन वा सम्बन्धः ।
देहेन सह जन्यजनकतारूपे ऽसम्बन्धे मित्ता० देयपि-
ण्डस्य ऽदातृत्वभोक्तृत्वान्यतरसम्बन्धे च दायभागादयः ।

पिण्डसेक्तृ पु० सर्पभेदे भा० अ० ५७ अ० ।

पिण्डा स्त्री पिण्डि-अच् । २पिण्डायसे २कस्तूरीभेदे च
राजनि० । श्वंशपत्रां भावप्र० ।

पिण्डात पु० पिण्ड इवातति अत-मातल्ये अच् । पिण्डं
संहननं वा अतति+अत-गतौ अच् । सिङ्गके पु० ।

पिण्डान्वाहार्यक न० पिण्डानां पिण्डपितृयज्ञानां प-
चादाह्वयते अतु+आ+हृ-एत्यत् स्वार्थे क । पार्वणश्राद्धे
“पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्नासातुमासिकम्” मनुः ।

पिण्डाभ पु० पिण्डः संघात इवाभाति आ+भा क ।
चिङ्गके रत्नमालायां पाठान्तरम् ।

पिण्डाभ्र न० अभ्रस्येदम् अण् आभ्रं पिण्डमिव घनसा-
भ्रम् । मेघजातकरकायाम् शब्दच० । [राजनि०]

पिण्डायस न० पिण्डं संहतमयः अच् समा० । तीक्ष्णायसे
पिण्डार पु० पिण्डं संघातसृच्छति क्-अण् । ऽविकङ्कत-

दृक्ते राजनि० २क्षपणके २गोमे ३महिषोरक्षके ४द्रुम-
भेदे मेदि० ६शकभेदे न० “पिण्डारं शीतलं बल्यं
पित्तनाशि रुचिप्रदम् । पाके लघु विशेषेण विषशान्ति
करं मतम्” भावप्र० । ७सर्पभेदे पु० भा० अ० १०२ अ०
स्वार्थे क पिण्डारक तत्त्वार्थे दनागभेदे भा० अ० १६ अ०
६वल्गरासातुजभेदे पु० हरिवं० १६ अ० १०तीर्थभेदे न०

“पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेदुवड् सुवर्णकम्” भा०
व० ८२ अ० ।

पिण्डालु पु० पिण्डाकार आलुः । (गोलआलु) राजनि० ।
१कन्दभेदे २कन्दशुद्ध्याच्च स्वार्थे क अलैव । “पिण्डा-
लुर्मधुरः शीतः मूलकच्छविनाशनः । दाहशोषप्रमेहघ्नो
दृढ्यः सन्तर्पणो गुरुः” राजनि० संज्ञायां कन् । (चुवाडि
आलु) आलुभेदे न० “पिण्डालुकं कफहरं गुरु वात
प्रकोपकम्” राजवल्गुभः ।

पिण्डाह्वा स्त्री पिण्डां कस्तूरीभेदमाह्वयते स्पर्दते गन्धेन
आ+ह्वे-क । नाडोहिङ्गुनि राजनि० ।

पिण्डि(ण्डी) स्त्री पिडि-इन् वा डीप् स्वार्थे क वा ।
सर्वकाशासंज्ञनाधारे रथचक्रमध्ये स्थाने ऽरथनाभौ
अमरः । २पीठे जालुनोऽधःस्थे ऽसंज्ञप्रदेशे च हेमच०
४श्चेतास्तौ राजनि० ५देवाद्रेः पीठिकाभेदे तत्क्षुत्तणादि
मत्स्यपु० २५२ अ० उक्तं यथा

“पिण्डिकालक्ष्यं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । पीठोच्छ्रायं
यथावच्च भागान् षोडश कारयेत् । भूभावेकः प्रविष्टः
स्यात्तुर्भिर्जगती मता । दृष्टोभागस्तथैकः स्यात् दृष्ट
पट्टस्य भागतः । भागैस्त्रिभिस्तथा कण्ठः कण्ठपट्टस्त्रिभा-
गतः । भागाभ्यामूर्ध्वपट्टश्च शेषभागेन पट्टिका । प्रविष्टं
भागमेकैकं जगती याददेव त्व । निर्गमस्तु पुनस्तस्य या-
वद्वै शेषपट्टिका । वारिनिर्गमणार्थन्तु तत्र कार्या प्रणा-
लिका । पीठिकानान्तु सर्वांसामेतत्सामान्यलक्षणम् ।
विशेषान् देवताभेदान् शृणुष्व द्विजसत्तमाः ॥ स्यण्डिणा
वायवापी वा यक्षीदेवी च मण्डला । पूर्णचन्द्रा च वज्री
च पद्मा वार्धशशी तथा । त्रिकोणा दशमी तासां सं-
स्थानं वा निबोधत । स्यण्डिणा चतुरष्पा तु वर्जिता
मेखलादिभिः । वापीर द्विमेखला द्वेया यक्षीर चैव त्रिमे-
खला । चतुरष्पायता वेदी ४ न तां लिङ्गेषु योजयेत् ।
मण्डला ५ वर्तुला या तु मेखलाभिर्गणप्रिया । रक्ता द्विमे-
खला मध्ये पूर्णचन्द्रा ६ तु सा भवेत् । मेखलात्रयसंयुक्ता
षडस्त्रा वर्जिका ७ भवेत् । षोडशास्त्रा भवेत्पद्माद किञ्चि-
द्भूसा तु मूलतः । तथैव धनुराकारा सार्धचन्द्रा ८ प्रश-
स्यते । त्रिशूलसदृशी १० तद्वत् प्रशस्तलक्ष्यान्विता । परिवेषं
त्रिभागेण निर्गमं तत्र कारयेत् । विस्तारं तत्प्रमाणञ्च
मूले चाग्ने ततोऽर्द्धतः । जलमार्गश्च कर्त्तव्यस्त्रिभागेण
सुशोभनः । लिङ्गसार्धत्रिभागेण स्यौल्येन समधिष्ठिता ।
मेखला तत्त्रिभागेण स्वातश्चैव प्रमाणतः । अथ वा

आदहीनन्तु शोभनं कारयेत्सदा । उत्तरस्य प्रणालञ्च
प्रमाणादधिकारयेत् । स्थण्डिलायामथारोग्यं धनं
धान्यञ्च पुष्कलम् । गोप्रदा च भवेद्यक्षी वेदी सम्पत्-
प्रदा भवेत् । मण्डलायां भवेत्कीर्त्तिर्वरदा पूर्णचन्द्रिका ।
आयुःप्रदा भवेद्वज्री पञ्चा सौभाग्यदा भवेत् । पुत्रप्रदाई-
न्द्रा आन्तिकोणा शत्रुनाशनी । देवस्य यजनार्थन्तु
पीठिका दश कीर्त्तिताः । शैले शैलमयी दद्यात् पार्थिवे
पार्थिवी तथा । दारुजे दारुजां कुख्यात् मित्रे मित्रां
तथैव च । नाम्येनानिस्तु कर्तव्या सदा शुभफलप्लुभिः ।
अज्ञायामसमन्दैर्घ्यां लिङ्गायामसमन्तथा । यस्य देवस्य
या पत्नी तां धीठे परिकल्पयेत् । एतत्सर्वं समाख्यातं
समासात् पीठलक्षणम् ।

पिण्डित त्रि० पिण्ड-क्त । १ संज्ञते २ गणिते मेदि० ३ शुणिते
४ तुरस्ते पु० राजनि० । १ गणके त्रि० उणादि० ।

पिण्डिल पु० पिण्ड+अन्त्यर्थे-इलच् । सेतौ शब्दच० ।

पिण्डी स्त्री पिण्ड-इन् ङीप् । १ पिण्डीतगरे २ अलबुल-
लायां ३ खजूरभेदे (कोहारा) मेदि० ४ तत्त्वज्ञानार्थोप-
देशे धरणिः ।

पिण्डीजङ्घ पु० कर्षभेदे । तस्य गोत्रापत्यम् इज् । पैण्डीज-
ङ्घ तदपत्ये बहुव्ये तु अस्त्रियां अस्त्रा० तस्य लुक् ।

पिण्डीतक पु० पिण्डी कल्याण्ड फलशुद्धद्वारा तर्कित
अनुकरोति तक्-हासे अच् । १ मदनद्वन्द्वे २ तगरे च
अमरः ३ फणिकर्षके विश्वः ।

पिण्डीतगर पु० पिण्ड्या स्वल्पपिण्डेनोपलक्षिततगरः ।
तगरद्वन्द्वे त्रिका० । [अशोकद्वन्द्वे राजनि०]

पिण्डीपुष्प पु० पिण्ड्या उपलक्षितं पुष्पमस्य । संज्ञतस्तवकपुष्पे

पिण्डीर पु० पिण्डं पिण्डाकारं फलमीरयति ईर-अच् ।

१ दाडिमद्वन्द्वे त्रिका० २ नीरसे हारा ३ हिण्डीरे रायसु०

पिण्डीशूद्र पु० पिण्ड्यां भोजने एव नान्यत्र शूद्रः । नेष्टे-
नहिनि युष्मादावसमर्थे हेमच० । भट्टिः ५।८७ उदा०

पिण्या स्त्री पण्यते क्षूयते रोगहलृत्वेन यत् पुणो-इत्त्वम्
ज्योतिष्मतीलतायासु अमरः ।

पिण्याक पु० न० अण-व्यवहारे आकन् नि० । १ तिलशालके
२ हिङ्गुनि ३ वाङ्गीके च । ४ सिङ्गुके पुंस्त्री० मेदि० ।
स्त्रीष्वे ङीप् तस्य व्रतार्थमन्त्रेण न दोषः मनुः ११।६२
अन्यत्र दोषो यथा "पिण्याकं भक्षयित्वा त्वं यो वै
आमुपसर्पति । तस्य वै शत्रुश्च मृत्योश्चि । प्रायश्चित्तं
क्षुभोगम् । अङ्गुको दश वर्षाणि कच्छपस्तु समावयम् ।

जायते मानवस्तत्र मम कर्मपारायणः" वराहपु० ।

पितरिशूर पु० पात्रे समिता० अलुक्स् । पिण्डविषये-
एव शूरे नान्यत्रेति । जेमेऽस्य प्रयोगः ।

पितापुत्र पु० द्विव० इन्ने पूर्वपदे आनङ् । पितरि पुत्रे च
पितामह पु० पिण्डः पिता पिण्ड+डामह । पिण्डः पितरि
पिण्डपितादयोऽप्यत्र । तत्पत्न्यां स्त्री० ङीप् अमरः ।

पितु पु० पा-रण्ये तन् पुणो० । अन्ने निचण्टुः । पातेवां
पिबतेः पायतेवां निरु० ६।२४। ऋ० १०।७६।५ उदा० ।

पितुःपुत्र पु० इत० अलुक्स् । विख्यातात् (वामेर मत वेदा)
पितरुत्पन्ने पुत्रे जेमे तु वा अलुक्स् ।

पितुःस्व(ष्व)ष्ट स्त्री इत० अलुक्स् वा प्रत्यम् । पिण्डभगिन्यां
तस्या अपत्यं ष्व । पितुःस्व(ष्व)स्त्रीय तदपत्ये पुंस्त्री० ।

पिण्ड पु० पाति रक्षति पा-ण्डच् नि० । १ जनके । माता स-
ङ्कोक्तौ पितृशेषः द्विव० । मातापित्रोः अमरः । पञ्च-
पितृशब्दे ४१८८ पु० दृश्यम् । पितरः आहुदेवता इत्युक्तेः
आहुदेव्यो २ प्राप्तिपितृलोकके । पितृलोकः पितृवाणस्तु

पिण्डक त्रि० पैतृक+पुणो० । १ पितृराजते शब्दभा० । पितृदत्त
एव ठच् वा दत्तलोपः । २ पितृदत्ते च ।

पिण्डकर्मन् न० पितृनुद्दिश्य कर्म । आह्लादौ मनुः १।२५२
स्त्री० । पितृकार्यादयोऽप्यत्र ।

पिण्डकल्प पु० पितृनुद्दिश्य कल्पो विधानम् । पितृणां
आह्लादिकर्मणि । हरिवं० १७ अ० । उक्ते पितृणां स-
त्यत्यादिज्ञापके २ पण्यभेदे च हरिवं० २२ अ० । ईषदूने
कल्पम् । ३ पिण्डतल्ये च

पिण्डकानन न० ७त० । श्मशाने जटा० ।

पिण्डकुल्या स्त्री पितृकृता कुल्या । तीर्थभेदे भा० व० ५७ अ० ।

पिण्डगण पु० इत० । अग्निजातादिषु "मनोहैरण्यगर्भस्य
ये मरीच्यादयः क्षुताः । तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः
पितृगणाः क्षुताः । विराट्क्षुताः सोमसदः साध्यानां
पितरः क्षुताः । अग्निजाताश्च देवानां मारीच्या लोका
विक्षुताः । दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वैरगरजसाम् । क्षु-
यर्थानां नराणाञ्च क्षुता बर्हिषदोऽग्निजाः । सोमपा
नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः । वैश्यानामा-
क्षपा नाम शूद्राणाम् सुकाकिनः । सोमपास्तु कवेः पुत्रा
हविर्भुलोऽङ्गिरःक्षुताः । पुलस्तकस्याक्षपाः पुत्रा व-
शिष्ठस्य सुकाकिनः । अग्निदग्धानग्निदग्धान् कात्यान्
बर्हिषदस्तथा । अग्निजाताश्च सौम्याश्च विप्राणांमेव
निर्दिशेत् । य एते तु गणा क्षुताः पितृणां परिकी-

र्त्तिताः । तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रजननकम् । एते च दिव्यपितरः ।

पितृगाथा स्त्री पितृभिः पठिता गाथा । पितृभिः पठिते श्लोकसमुदाये मार्क० पु० १२ अ० यथा
 “पितृगाथास्तथैवात्र शीघ्रान्ते ब्रह्मवादिभिः । या गीताः पितृभिः पूर्वमेव साधो नृसङ्गीपतेः । कदा नः सन्तान-
 वप्स्यः कस्यचिद्भविता सुतः । यो योगिभुक्त्येषां शो भुवि पिण्डं प्रदास्यति । गयायामथ वा पिण्डं खड्ग-
 मांसं महाहविः । कालशकं तिलाक्षं वा कसरं मासतृप्नये । वैश्वदेवञ्च सौम्यञ्च खड्गमांसं परं हविः ।
 विषाणवर्जं स्तर्गत्वा आसुर्यचान्नुवासहे । दद्यात् आहं त्वयोदश्यां महासु च यथाविधि । मधु-
 सर्षिः समायुक्तं पायसं दक्षिणायने” । अन्या अपि पितृगाथा शास्त्रान्तरे दृश्यन्ते ।

पितृगृह न० ६८० । इत्यनेन हेमच० ।

पितृग्रह पु० स्कन्दाष्टमोऽध्याये पञ्चमोऽध्याये २७४५ पु०
 सुश्रुतवाक्ये १७७६ भारतवाक्ये च दृश्यम् ।

पितृतर्पण न० ६८० । १ पितृणां जलदानरूपे तृप्तिजनन-
 व्यापारभेदे । करणे ल्युट् । २ पितृतीर्थं शब्दच० इति ले-
 राजनि० ।

पितृतिथि पुंस्त्री० पितृप्रिया तिथिः । अन्नावास्यायाम् ।

पितृतीर्थ न० पितृप्रियं तीर्थम् शा० त० । “अनराकुलदेशिन्योः पितृणां तीर्थसुत्तमम्” कुमेपु० उक्ते । तर्जन्यकुलमध्य-
 स्थाने अमरः । १ गयादौ तीर्थं च यथोक्तं मत्स्यपु० २२ अ०
 “पितृतीर्थं गयाः नाम सर्वतीर्थवरं शुभम् । यत्नास्ते देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः । तत्रैषा पितृभिर्कीर्ता गाथा भागमभीष्टुभिः । एतस्या बहवः पुत्रा यदोकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाग्धमेधेन नीलं वा द्रवसुतं व्रजेत् । तथा वाराणसीं पुण्या पितृणां वल्लभा सदा । यत्नावि-
 सुक्तवाङ्मध्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । पितृणां वल्लभं तद्वत् पुण्यञ्च विमलेश्वरम् । पितृतीर्थं प्रयागं न्तु सर्वकामफ-
 लप्रदम् । वटेश्वरं न्तु भगवान् माधवेन समन्वितः । योग निद्राशयस्तद्वत् सदा वसति केशवः । दशान्वमेधिकं पुण्यं गङ्गाद्वारं च तथैव च । नन्दादयः ललिताः तदतीर्थं मायापुरीः शुभा । तथा मितपदं नाम ततः केदा-
 रं सुत्तमम् । गङ्गासगरं मिथ्याहः सर्वतीर्थमयं शु-
 भम् । तीर्थं ब्रह्मसरं स्तद्वत् सलिले हृदे । ती-
 र्थं नैमिषं नाम सर्वतीर्थफलप्रदम् । गङ्गोद्भेदं न्तु

गोमत्यां यत्नोद्भूतः सनातनः । तथा यज्ञवराहः ७ स्तु-
 देवदेवश्च शूलभृत् । यत्नं तत्काञ्चनं द्वारमष्टादशभुजो हरः । नेमिस्तु हरिचक्रस्य शीर्षां यत्नाभवत्पुरा । तदेतच्चैमिषारण्यं १८ सर्वतीर्थनिषेवितम् । देवदेवस्य तत्प्रापि वाराणस्य तु दर्शनम् । यः प्रयाति स पूतात्मा नारायणपदं व्रजेत् । कृतयौचं महा पुण्यं सर्वपाप-
 निषूदनम् । तत्प्राप्ते नारायणस्तु स्वयमेव जनार्दनः । तीर्थमिच्छुमती १८ नाम पितृणां वल्लभं सदा । सङ्गमे यत्नं तिष्ठन्ति गङ्गायाः पितरः सदा । कुरुक्षेत्रं २० महापुण्यं सर्वतीर्थसमन्वितम् । तथा च सरयूः २१ पुण्या सर्वदेवनमस्कृता । इरावती २२ नदी तद्वत् पितृ-
 तीर्थं धिवासिनी । यमुना २३ देविका २४ काशी २५ चन्द्रभागा २६ दण्डवती २७ । नदी वेणुमती २८ पुण्या परा वेणवती २९ तथा । पितृणां वल्लभा ह्येताः आहो को-
 टीयुषा सताः । जम्बूमार्गं ३० महापुण्यं यत्नं मार्गं हि लक्ष्यते । अद्यापि पितृतीर्थं तत्त्वैक्यामफ-
 लप्रदम् । नीलकुण्डमिति ३१ ख्यातं पितृतीर्थं द्विजो-
 त्तमाः । तथा रुद्रसरः ३२ पुण्यं सरोमानस ३३ मेव च । मन्दाकिनी ३४ तथा ऽक्कोदा ३५ विषाशा ३६ सर-
 जती ३७ । पूर्वमित्तपदं ३८ तद्वद्वेद्यानां ३९ महाफ-
 लम् । शिप्रा ४० नदी महाकाल ४१ क्षयाकालध्वज ४२ शुभम् । वंशोद्भेदं ४३ हरोद्भेदं ४४ गङ्गोद्भेदं ४५ महा-
 फलम् । भद्रेश्वरं ४६ विष्णुपदं ४७ नर्मदाद्वारं ४८ मेव च । गयापिण्डप्रदानेन समान्याहुर्महर्षयः । एतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि च । अरण्यादपि लोकानां किञ्च आहूयतां नृणाम् । ओङ्कारं ४९ पितृतीर्थञ्च कावेरी ५० कपिलोदकम् ५१ । सम्भोदपुत्रं खण्डवेगायास्त-
 थैवामरकण्टकम् ५२ । कुरुक्षेत्राच्छतपुण्यं तस्मिन् स्ना-
 नादिकं भवेत् । शुक्रतीर्थं ५३ विख्यातं तीर्थं सीमे-
 श्वरं ५४ परम् । सर्वव्याधिहरं पुण्यं शतकोटिफला-
 धिकम् । आहो दाने तथा होमे स्नाध्याये जलस-
 न्निधी । कायावरोहणं ५६ नाम तथा कसेपवती ५७ नदी । गोमती ५८ वरुणा ५९ तत्तद्वत्तीर्थमौशनस ६० स्य-
 रम् । भैरवं ६१ शृङ्गार ६२ च गौरीतीर्थं ६३ सुत्तमम् । तीर्थं वैनायकं ६४ नाम भद्रेश्वर ६५ मतः परम् । तथा सापहरं ६६ नाम पुण्याय तपती ६७ नदी । मूलता-
 पी ६८ पयोणी ६९ च पयोणीसङ्गम ७० स्तथा । महा-
 बोधिः ७१ पाटला ७२ च नामतीर्थं ७३ समन्वितं ७४ ।

नद्या वेणा७५ नदी पुण्या महाशालं ७६तथैव च ।
 महाकृद् ७७ महालिङ्गं दशार्था७८ च नदी शुभा ।
 शतकृद् ७९ शताङ्गा८० च तथा विश्वपदं८१ परम् ।
 अङ्गारवाहिका८२ तद्वद्दो च शेष८३ धरौ८४ का-
 लिका८५ च नदी पुण्या वितस्ता८६ तो नदी तथा ।
 एतानि पितृतीर्थानि शस्यन्ते ज्ञानदानयोः । आङ्गमे-
 तेषु यद्वृत्तन्तदनन्तफलं कृतम् । द्रोणी८७ वाटनदी८८
 धारा८९ सरित् क्षीरनदी९० तथा । गोकर्णं९१ गज-
 कर्णं९२ तथा च पुरुषोत्तमः९३ । द्वारका९४ कण्णी-
 र्ध्व९५ तथावृद्धसरस्वती९६ । नदी मणिमती९७ नाम
 तथा च गिरिकर्षिका९८ । धूतपापं९९ तथा तीर्थं
 सप्तद्रो१०० दक्षिणस्तथा । एतेषु पितृतीर्थेषु आङ्गमा-
 नन्त्यमश्नुते । तीर्थं मेवकरं१०१ नाम स्वयमेव जना-
 र्दनः । यत्र शार्ङ्गधरो विष्णुर्मेखलायामवस्थितः ।
 तथा मन्दोदरीतीर्थं१०२ तीर्थं चम्पा१०३ नदी शुभा ।
 तथा सामलनाथ१०४ महाशालनदी१०५ तथा ।
 चक्रवर्कं१०६ चर्मकोटं१०७ तथा जम्बेश्वरं१०८ महत् ।
 अर्जुनं१०९ त्रिपुरं११० चैव सिद्धेश्वरं१११ मतः परम् ।
 श्रीशैलं११२ शाङ्करं११३ तीर्थं नारसिंहं११४ मतः परम् ।
 महेन्द्रं११५ तथा पुण्यमथ श्रीरङ्गसंज्ञितम्११६ । एते-
 ऽपि सदा आङ्गमनन्तफलदं कृतम् । दर्शनं दपि
 चैतानि सदाः प्रापहराणि वै । सुक्लमद्रा११७ नदी
 पुण्या तथा भीमरथी११८ सरित् । भीमेश्वरं११९ कण्-
 वेणा१२० कावेरी१२१ कुड्मला१२२ नदी । नदी गो-
 दावरी१२३ नाम त्रिविध्यातीर्थं१२४ सुसप्तम् । तीर्थं
 त्रैयम्बकं१२५ नाम सर्वतीर्थनमस्कृतम् । यत्रास्ते
 भगवानीशः स्वयमेव त्रिलोचनः । आङ्गमेतेषु सर्वेषु
 कोटिकोटिपुण्यं भवेत् । अरणादपि पापानि नश्यन्ति
 शतधा द्विजाः । श्रीपणी१२६ ताम्रपणी१२७ च
 जयातीर्थं१२८ सुसप्तम् । तथा सत्स्यनदी१२९ पुण्या
 शिवधारं१३० तथैव च । भद्रतीर्थं१३१ विख्यातं
 पम्पातीर्थं१३२ शान्तम् । पुण्यं रामेश्वरं१३३ तद्व-
 देणापुरं१३४ मलमृगं१३५ । अङ्गभूतं१३६ विख्या-
 तमानन्दकनलं पुरम्१३७ । आन्नातकेश्वरं१३८ तद्वदे-
 कामक१३९ मतः परम् । गोवर्धनं१४० हरिश्चन्द्रं१४१ कपु-
 चन्द्रं१४२ धृष्टकम्१४३ । सहस्राक्षं१४४ हरिण्या-
 क्षं१४५ तथा च कदली१४६ नदी । रामाधिवासं१४७
 अत्रापि तथा सौमिलिसङ्क्रमः१४८ । इन्द्रकीलं१४९ महा-

नादः१५० नद्या च प्रियमेलकम्१५१ । एतान्यपि सदा
 आङ्गे प्रशस्तान्वधिकानि तु । एतेषु सर्वदेवानां सा-
 क्षिभ्यं दृश्यते यतः । दानमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशता-
 धिकम् । बाहुदा१५२ च नदी पुण्या तथा सिद्ध-
 वनं१५३ शुभम् । तीर्थं पाशुपतं१५४ नाम नदी
 पार्वतिका१५५ शुभा । आङ्गमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिश-
 तोत्तरम् । तथैव पितृतीर्थन्तु यत्र गोदावरी नदी ।
 युता बिङ्गसहस्रेण सर्वान्तरजलावहा१५६ । जामद-
 ग्न्यस्य तत्तीर्थं१५७ क्रमादायातसुप्तम् । प्रतीकस्य भया-
 द्विजा यत्र गोदावरी नदी । तत्तीर्थं हव्यकव्यानामप-
 सरोयुगसंज्ञितम्१५८ । आङ्गान्निकायादानेषु तथा
 कोटिशताधिकम् । तथा सहस्रबिङ्ग१५९ च राघवेश्वरं१६०
 सुप्तम् । सेन्द्रफेना१६१ नदी पुण्या यत्रेन्द्रः पतितः
 पुरा । निहत्य नसृचिं शक्रस्तपसा स्वर्गमाप्नवान् ।
 तत्र दत्तं नरैः आङ्गमनन्तफलदं भवेत् । तीर्थन्तु पु-
 ष्करं१६२ नाम शालग्रामं१६३ तथैव च । सोमपा-
 नं१६४ विख्यातं यत्र वैश्वानरालयः । तीर्थं सार-
 स्वतं१६५ नाम स्वामितीर्थं१६६ तथैव च । मङ्ग-
 न्द्रा१६७ नदी पुण्या कौशिकी१६८ चन्द्रिका१६९
 तथा । वेदमां१७० वाघ वेरा१७१ च पयोष्णी१७२
 प्राङ्मुखं परा । कावेरी१७३ चोत्तरा पुण्या तथा
 जालन्धरो१७४ गिरिः । एतेषु आङ्गतीर्थेषु आङ्गमान-
 न्त्रमश्नुते । लोहदण्डं१७५ तथा तीर्थं चित्तकूटं१७६
 तथैव च । विन्ध्ययोगं१७७ गङ्गायास्तथा नदी-
 तटं१७८ शुभम् । कुजाभ्रं१७९ तथा तीर्थं उर्व-
 शीपुलिनं१८० तथा । संसारमोचनं१८१ तीर्थं तथैव
 ऋषभोचनम्१८२ । एतेषु पितृतीर्थेषु आङ्गमानन्त्रम-
 श्नुते । अकृद्वांसं१८३ तथा तीर्थं शौतमेश्वरं१८४ मेव
 च । तथा वशिष्ठतीर्थं१८५ हारीतं१८६ तु ततः प-
 रम् । ब्रह्मावर्तं१८७ कुशावर्तं१८८ हयतीर्थं१८९
 तथैव च । पिण्डारकचं१९० विख्यातं शङ्खोद्धारं१९१
 तथैव च । चण्डेश्वरं१९२ विल्वकञ्चुं१९३ नीलपर्वतं१९४
 मेव च । तथा च धरणीतीर्थं१९५ रामतीर्थं१९६
 तथैव च । अश्वतीर्थं१९७ विख्यातमनन्तं आङ्गदा-
 नयोः । तीर्थं वेदशिरो१९८ नाम तथैवौषवती१९९
 नदी । तीर्थं वसुप्रदं२०० नाम जगन्नाथं२०१ तथैव
 च । एतेषु आङ्गदातारः प्रयान्ति परमं पदम् । तथा
 च म्दरीतीर्थं२०२ गणतीर्थं२०३ तथैव च । जयन्तं२०४

विजय२५५ चैव शुक्रतीर्थं२०६ तथैव च । श्रीपतेस्व२०७
तथा तीर्थं तीर्थं रैवतकं२०८ तथा । तथैव शारदा-
तीर्थं२०९ भद्रकालेश्वरं२१० तथा । वैकुण्ठतीर्थं२११ च
परं भीमेश्वरं२१२ तथापि वा । एतेषु आङ्गदातारः प्र-
यान्ति परमां गतिम् । तीर्थं मातृदृष्टं२१३ नाम कर-
वीरपुरं२१४ तथा । कुशेश्वरं२१५ च विख्यातं गौरी-
शिखरं२१६ मेव च । नकुलेश्वरं२१७ तीर्थं कदम्बालं
२१८ तथैव च । दण्डिपुण्ड्रकरं२१९ तद्वत् पुण्ड्ररीक-
पुरं२२० तथा । सप्तशोदावरीतीर्थं२२१ सर्वतीर्थेश्वरेश्व-
रम्२२२ । तत्र आङ्गं प्रदातव्यमनन्तफलमीप्सुभिः ।

पितृदानं न० पितृदानम् । निवासे आङ्गे अमरः स्वाधे-
क । पितृदानकं तत्रार्थं न० शब्दच० ।

पितृदिनं न० इत्य० । अथवास्यायाम् । पञ्चदश्यात्मके २ तत्-
सम्बन्धिदिने च “मानेनानेन यो मासः पञ्चदशसम-
न्वितः । पितृणां तद्द्वारात्मनिति कालविदो विदुः ।
कृष्णपक्षस्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी । कृष्णपक्षे
त्वहः आङ्गं पितृणां वर्त्तते नृप !” हरिवं० ७८० ।

पितृपक्षः पु० पितृणां प्रियः पक्षः । सौम्याश्विनकृष्णपक्षे
“नभा वाद्य नभस्यो वा सप्तमासो यदा भवेत् । सप्तमः
पितृपक्षः स्यादन्यत्र तु च पञ्चमः” नागरख० । २ पितृ-
कुलजे च “पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः” द्वायभागे नारदः
पार्वणादौ १ पितादितिके च ।

पितृपतिः पु० इत्य० । यमे अमरः ।

पितृपितृः पु० इत्य० । पितामहे अमरः ।

पितृप्रसू स्त्री इत्य० । १ पितामहायाम् पितृणां प्रसूतिश्च । २ स-
न्ध्यायाम् अमरः । पितृकृत्ये सन्ध्यागामितियेयैर्ह्यत्वात्
तस्याः प्रसूवत् पालकत्वात् तथात्वम् ।

पितृप्रियः पु० इत्य० । ऋङ्गाराजे राजनि० ।

पितृबन्धुः पु० इत्य० । “पितृः पितृः स्वसुः पुत्राः पितृभ्रातृः
स्वसुः सुताः । पितृभ्रातृस्वपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबन्धवः” इ-
त्युक्तेषु पितृः पितृस्वस्वपुत्रादिषु ।

पितृभोजनं पु० पितृभिर्भुज्यते कर्मणि क्युट् । १ भावे शब्दे
तद्दानस्य प्रशस्तत्वात् तथात्वम् । भावे क्युट् इत्य० । २ पि-
तृभक्षणे न० राजनि० ।

पितृमेधः पु० कात्या० श्रौ० २११२१ कृत्वादिप्रकृते पितृद्रुहशके
कर्मभेदे । [पितृतर्पणे “पितृयज्ञस्तु तर्पणम्” मनुः ।

पितृयज्ञः पु० पितृद्रुहशको यज्ञः शां०त० । पञ्चमहायज्ञान्तर्गते
पितृयागः पु० पितरो यान्ति अनेन यांकरणे क्युट् संज्ञा-

त्वात् यात्वम् । पितृणां चन्द्रलोकमनममार्गे । तत्प्राप्तक-
र्मकृत्पितृसंहितः तद्व्यानप्रकारः छान्दो० ५।१८ त्तो यथा
“अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते” दत्तमित्युपासते ते धूम-
मभिसम्भवन्ति धूमाङ्गानि” रात्रेपरपक्षपरपक्षाद्व्यानु
षङ्दक्षिण्येति भाषांस्तान् नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ।
सासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमस-
मेव सोमो राजा तद्देवानामस्य तं देवा भक्षयन्ति” उप०
“य इमे गृहस्थाः । ग्राम इति गृहस्थानामसाधारणं
विशेषणमरणप्रवासिभ्यो व्याहृत्यर्थम् । यथा वानप्रस्थ-
परिव्राजकानामरणप्र विशेषणं गृहस्थेभ्यो व्याहृत्यर्थं
तद्वत् । इष्टापूर्ते इष्टमग्निहोतादि वैदिकं कर्म । पूर्ते
वापीकूपतडाक्षारामादिकरणम् । दत्तं च बहिर्वेदि यथा
शक्तार्चेभ्यो ब्रह्मसन्नागो दत्तम् । इत्येवंविधं परिचर-
णपरित्यागाद्युपासते इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् ।
ते दर्शनजितत्वाद्भूमं धूमाभिमानिनीं देवतामाभिमुख्येन
सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तथाऽग्निवाहिता धूमाङ्गानि
रात्रिदेवतां, रात्रेपरपक्षदेवताम् एवमेव कृष्णपक्षाभिमा-
निनीषपरपक्षाद्व्यानु षष्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिश-
मेति सविता । तान् मासान्, दक्षिणायन षष्मासा-
भिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन् इत्यर्थः । सङ्गचारिण्यो
हि षष्मासादेवता इति भाषानिति ब्रह्मवचनप्रयोग-
ज्ञातुः । नैते कर्मिणः पुण्यकृतः संवत्सरं संवत्सराभि-
मानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कृतः पुनः संवत्सरप्राप्ति-
प्रसङ्गो यतः प्रतिषिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रस-
ङ्गोऽप्येकस्यावयवमूते दक्षिणोत्तरायणे तत्पार्ष्णीरादिमा-
सप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्ति-
रूक्ता । अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमा-
सानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्रा-
प्तिरापक्षेत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभि-
प्राप्नुवन्तीति । सासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाश-
माकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यस्तैः प्रायः चन्द्रमा य
एष इत्युक्तेऽन्तरीक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदस्य
देवानां तं चन्द्रमसमस्य देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति ।
अतस्ते धूमादिनां गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते
नन्वनर्थावेष्टादिकरणं यदाह्वयभूता देवैर्भक्ष्यन्ते नैष
दोषः अस्मिन्नुपकरणमात्रस्य विविक्षितत्वात् । न हि
ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं
ते देवानां भवन्ति स्त्रीपशुभ्यत्वादिवत् । दृष्टवाञ्छयन्

उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राज्ञामि-
त्यादि । न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युप-
भोगो नास्ति । तस्मात्कर्त्तव्यो देवतानामुपभोग्या अपि
सन्तः सुखिनो देवैः क्रोडन्ते । शरीरञ्च तेषां सुखोप-
भोगयोग्यं चन्द्रमण्डले व्याप्यमारभ्यते । तदुक्तं पुरस्ता-
च्छ्रद्धाशब्दाः । आपोद्युलोकान्गौ कृताः सोमो राजा
सम्भवतीति । ता व्यापः कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनु-
गताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीराद्वारम्भका
इष्टाद्युपासकानां भवन्ति शाङ्करभाष्यम् ।

पितृराज पु० इत० टच्समा० । यत्ने भा०स० इच्छ० ।

पितृरूप पु० ईषदूतः जनकः पिता पितृ+रूपम् । शिवे भा०

अव० १५००० । तस्य सर्वजनकत्वेन पितृतुल्यत्वात् तथात्वम्

पितृलोक पु० इत० । चन्द्रलोकोपरिस्थे । भुवनभेदे “विधू-
र्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमानवन्ति ।
पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वे दर्शं यतोऽस्माद् द्युदलं
तदैषाम् । भार्गवोऽन्तराक्ष विधोरधःस्थः तस्माद्विशीथः
खलु पौण्ड्रमास्याम् । कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्ले
ऽस्तमेत्यर्धत एव सिद्धम्” सि० शि० । पितृयाणशब्दे
दृश्यम् । कर्म० । २ पितृरूपे लोके ३ अग्निष्वात्तादौ च ।

पितृवन न० इत० । प्रेतावासे श्मशाने शब्दार्थकः । [शिवे ।

पितृवनेचर ति० पितृवने चरति चर-ट । श्मशानवासिनि

पितृवर्त्तिन् पु० ब्रह्मदत्तनामके नृपभेदे हरिवं० २००० ।

पितृव्य पु० पितृभ्राता पितृ+व्यत् । ज्येष्ठे कनिष्ठे वा पितृ-
भ्रातरि । [लुट् वेदे षत्वम् । कुशे यजु० ५ । २६

पितृषट्पद न० पितरः षोडश उपविशन्तत्र सद-व्याधारे

पितृष्व(स्त्र)सृ स्त्री इत० वा षत्वम् । पितृभगिन्याम् ।

पितृष्वस्त्रीय पु० स्त्री० पितुः स्वसुरपत्यम् छ । पितृष्वसुरपत्ये

पितृसन्निभ पु० पिता गुरुणा सन्निभा तल्यता यस्य ।

पितृतुल्ये गुरुतुल्याश्च मा० वि० देवलोक्ता यथा “आचा-
र्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव सहीपतिः । मातुलः
श्वशुरस्नाता मातामहपितामहौ । वर्षज्येष्ठो पितृ-
व्यश्च पुंस्ते गुरवो कृताः” । [शब्दशाला ।

पितृसू स्त्री पितरं स्मृते स्म-क्लिप् । श्रितामहां २ सन्ध्यायां

पितृह पु० “पितृहर्दक्षिणः कर्णं उत्तरो देवसूः स्मृतः” भाग०

४।१।१ । उक्ते दक्षिणकर्णे तस्य तथात्वञ्च समर्थितं “शा-
स्त्रप्रवणकाळे बलाधिक्यात् दक्षिणकर्णः प्रथमं प्रवर्त्तते ।
शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यं कर्मकारणम् इत्येतावता
साध्येन प्रवृत्तसंज्ञस्य कर्मकारणस्य दक्षिणकर्णेन अवयव-

सिधयते । अथ तदर्थमनुष्ठाय पितृभिराहुतः पितृलोक-
प्रापकं पितृयाचं प्रपद्यते । तदनेन प्रकारेण पितृयासा-
ह्वानं भवतीति पितृहर्दक्षिणकर्णः” ४।१।४८ श्रीधरेण

पितृ न० अपि+दो-क्त तादेशः अलोपः न दीर्घः । देहस्थे
धातुभेदे तत्स्वरूपादि भावप्र० उक्तं यथा

“पितृसुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरम् । सरं कटु

लघु क्षिप्तं तीक्ष्णमम्लन्तु पाकतः” । पीतक्षिरानमू नीलं

शामम् । एकं पित्तं वातवक्षानास्थानकर्मभेदैः पञ्चविधम् ।

तेषां पित्तानां नामान्याह “पाचकं रज्जकञ्चापि वा-

यकालोचके तथा । आलकञ्चेति पित्तस्य नामानि

स्थानभेदतः” अथ पाचकादीनां स्थानान्याह “अग्न्या-

शये यक्ष्णीकोहृदये लोचनद्वये । त्वचि सर्वशरी-

रेषु पित्तं निवसति क्रमात्” अथ तेषां कर्माणाह ।

“पाचकं पचते भुक्तं शेषाग्निबलवर्द्धनम् । रससूत-

पुरीषाणि विरेचयति नित्यशः” । पाचकं पित्तसाम-

पकाशयमध्यस्थं षड्विधमाहारं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्यं

लेह्यं चूष्यं ग्रैवं पचति दोषरससूतपुरीषाणि पृथक्-

रोति च । तदग्न्याशयस्यैव स्वशक्त्या रसरञ्जनहृद-

यस्यकफतमोपनोदनरूपपृथक्प्रभाप्रकाशनाभ्यङ्गलेपादि-

पाचनाद्यग्निर्कर्षणां विशेषाणां पित्तस्थानानामनुग्रहं

करोति । शेषाण्यपि पित्तस्थानानि यक्ष्णीहादीनि

भागेन गत्वा तत्र तत्र रसरञ्जनादिकर्मभिरुपकरोती-

त्यर्थः । कथम्भूतं पाचकं पित्तं शेषाग्निबलवर्द्धनम् शेषा

अग्नयः पृथिव्यादिमहाभूतगणाः । यत उक्तं चरकेण

“भौमाभ्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः” इति ।

ऊष्माणः अग्नयः । यत उक्तं वाग्भटेन “दोषधातुमला-

दीनामूष्मोत्प्लेयशसनम्” इति । दोषधातुमलादीनामूष्मै-

वाग्निरित्यर्थः । रसादिसप्तधातुगताः तेषां बलवर्द्ध-

नम् यथा षट्छे स्थापितानि रत्नानि खद्योतवद्दूर-

भास्वराणि तान्यपि दीपज्योतिषा दूरप्रकाशकानि भ-

वन्ति तथा अग्न्याशयस्य पाचकाग्निर्तेजसा सर्वे अग्नयो

बलवन्तो भवन्ति तथा च वाग्भटः “अक्षस्य पक्ता

सर्वेषां पक्तायासधिको मतः । तन्मूलास्ते च तद्वज्जिह्व-

वज्जिह्वयात्मकाः” इति । ननु पित्तादन्योऽग्निराजोऽस्मि-

त्पित्तमेवाग्निरिति सन्देहः । उच्यते पित्तस्योष्णादिगुण-

द्वाराहारापाचनरञ्जनदर्शनादिकर्माणि न खलु पित्तव्य-

तिरेकेणान्योऽग्निः । तस्मादग्निरूपस्यैव पित्तस्य स्थान-

भेदात्पाचकरज्जकसाधकालोचकभ्राजकसंज्ञाः । तथा च

वाग्भटः “पाचकं तिलमानं स्यात् काठिन्यान्नास्य दो-
षता । अतुष्टह्लात्प्रवृत्तं पित्तं पाकोद्भूतं नैः । जु-
तृट्चिप्रभासेधाधीशैर्यत्तनुमार्दवैः । पित्तं वृक्षात्मकं
तच्च पक्वमाशयमध्यगम् । पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैज-
सयुष्मोदयम् । त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ।
पचत्यन्नं विभजते सारकित्तौ घृथक् तथा । तत्रस्थमेव
पित्तानां शेषाणामप्यनुपपद्यते । करोति बलदानेन पा-
चकं नाम तत्सृष्टम्” । ननु यदि पित्तान्व्योरेभेदस्तदा
कथं हतं पित्तस्य शमकमग्नेदीपकमिति । तथा सत्स्याः
पित्तं कुर्वन्ति न च तेऽग्निदीपिकरा इति । तथा सम-
दोषः समान्निचेत्यपि वक्तुं न युज्यते । तथा “द्रवं
स्निग्धमधोगच्च पित्तं वज्रितोऽन्यथेति” । अतोच्यते ।
पित्तमग्नेः सन्तताधिष्ठानम् । तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे
“अग्निर्भिन्नयुषैर्युक्तः पित्तं भिन्नयुषैस्तथा । द्रवं स्निग्ध-
मधोगच्च पित्तं वज्रितोऽन्यथा । तस्मात्तेजोमयं पित्तं
पित्तोष्मा यः स शक्तिमान् । स सञ्चरति कुक्षिस्थः सर्वतो
धमनीमुखैः । स कायाग्निः स कायोष्मा स पक्ता स
च जीवन्मृ । अनन्यगतिरित्येवं देहे कायाग्निश्च्यते”
अन्यच्च “वासपार्श्वान्धितं नाभेः किञ्चित् सोमस्य मण्ड-
लम् । मन्थ्ये मण्डलं सौम्यं तन्मध्येऽग्निर्व्यव-
स्थितः । जरायुमात्रप्रच्छन्नः काचकोशस्य दीपवत्” । तथा
च मधुकोमे “द्रवतेजःसमुदायात्मकस्यापि पित्तस्य तेजो
भागोऽग्निरिति” । तेन पित्तमप्यग्निवन्मन्यते अतिता-
पितायोगोलकवत् । परमार्थतस्तु अग्निः पित्ताङ्गिण ए-
वेति सिद्धान्तः । अतएवाह रसप्रदीपे “जाठरो भगवा-
नग्निरौश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्माद्रसानाऽऽददानो
विभक्तुं नैव शक्यते । नाभौ मध्ये शरीरस्य विशेषात्
सोममण्डलम् । सोममण्डलमध्यस्थं विद्यात्तृष्यं स्य
मण्डलम् । प्रदीपवत्तत्र नृणां स्थितो मध्ये कृताशनः ।
सूर्यो दिवि यथा तिष्ठं सौजोयुक्तैर्गर्भक्षिभिः । विशेष-
यति सर्वाणि पल्लवानि सरांसि च । तद्वच्चरीरिणां मुक्तं
ज्वलनो नाभिमाम्निः । मयूखैः पचते क्षिप्रज्ञानाव्य-
ञ्जनसंस्कृतम् । स्थूलकायेषु सत्त्वेषु यवमात्रः प्रमाणतः ।
सूक्ष्मकायेषु सत्त्वेषु तिलमात्रः प्रमाणतः । क्षमिकीट-
पतङ्गेषु बालमात्रोऽवतिष्ठते” इति । पुनः प्रकृतमनुसरति
“रज्जुकं नाम यत्पित्तं तद्रसं शोणितं नयेत् । यत्तु
साधकसंज्ञं तत्कुप्याद् बुद्धिं धृतिं सृष्टिम्” । धृतिं मेधाम्
“यद्वल्लोचकसंज्ञं तद्रूपमङ्गणकारणम्” । भ्राजकं का-

न्तिकारि स्यात्तैषाम्यङ्गादिपाचकम् वातपित्तादिनिवृण्ये ।
स्थानान्तरे तत्रैव पित्तप्रकृतिकं उक्तं यथा “पित्तप्रक-
तिको यादृक् तादृशोऽयं निगद्यते । अक्वालयपक्षितो गौरः
क्रोधी स्नेही च बुद्धिमान् । बल्लभुक् तावनेतस्य स्वप्ने
व्योतीर्षि पश्यति । शत्रामकेशः क्षमी स्खलो बल्लवीर्यो
महाबलः । पित्तं वज्रिर्वज्रिजं वा तदस्मात् पित्तोद्भूत-
स्त्रीवृत्तुषो बुभुक्षुः । गौरोष्णाङ्गस्तान् हस्तोक्षुरक्तः
शूरोमानी पिङ्गकेशोऽल्यलोमा” । पित्तस्योपशमहेतुरक्त-
स्तत्रैव “तिक्तस्वादुकषायशोतपवनच्छायानिशावीजनज्यो-
त्स्नाभूष्टहयन्तवारिजलदक्षीगात्रसंस्पर्शनम् । सर्पिः-
क्षीरविरकसेकैरुधिरस्त्रावप्रदेहादिकं पानाहारविहारभे-
षजमिदं पित्तं प्रशान्तिं नयेत्” । पित्तप्रकोपकारणा-
न्युक्तानि “कङ्कणोष्णविदाहितीक्ष्णवणक्रोधोपवा-
सातपस्वीसम्भोगतृषाक्षुधाभिहननव्यायाममद्यादिभिः ।
भुक्तोऽजीर्यति भोजने च शरीरं शोथे तथा प्राणिनां
मध्याङ्गे च यथाङ्गं रात्रिसमये पित्तप्रकोपो भवेत्” भावप्र०
“पित्तञ्च तिक्तास्तरसञ्च सारकं तृष्णं द्रवं तीक्ष्णमिदं
मधौ बल्ल । वर्षान्तकाले भृशमङ्गं रात्रौ मध्यन्दिने
ऽलाप्य दिते च कुयति” राजनि० ।

पित्तघ्नं त्रि० पित्तं हन्ति हन-ठक् । १ पित्तनाशकद्रव्ये स्निग्धां
लीप् । सा च २ शुद्धूच्यां शब्दच० ।

पित्तज्वरं पु० पित्तनिमित्तो ज्वरः शाक० त० । पैतके ज्वरे
ज्वरशब्दे ११७१ पु० साधवकरोक्तं तल्लक्षणं दृश्यम् ।

पित्तद्राविन् पु० पित्तं द्रावयति द्रु-णिच् णिनि । मधुर-
जम्बीरे राजनि० ।

पित्तधरा स्त्री सुष्ठोक्ते कलाभेदे “मधी पित्तधरा नाम
या कला परिकीर्तिता । पक्वमाशयमध्यस्था मृहणी
सा प्रकीर्तिता” । [रक्तपित्तशब्दे लक्षणादि दृश्यम् ।

पित्तरक्तं न० पित्तसंस्कृतं रक्तम् । रक्तपित्ते रोगे राजनि०

पित्तलं त्रि० पित्तमस्त्यस्याधिक्येन सिद्धा० लच् । १ पित्त
बल्लभे । पित्तं लाति ला-क । २ उपधातुभेदे रीतौ श्मूर्ज-
पत्ने शब्दमा० ४ तोयपिप्पल्यां स्त्री भेदि० । रीतिश्च द्विविधा
यथोक्तं राजनि० “शुक्ला स्निग्धा मृदुः शीता सुरङ्गा
स्त्रवपतिणी । हेमोपमा शुभा स्तब्धा जात्या रीतिः
प्रकीर्तिता” । “रीतिरप्युपधातुः स्यात्तामस्य यस्यदस्य
च । पित्तलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा जनैः ।
संयोगस्य प्रभावेन तस्यान्येऽपि गुणा सृजताः । रीति-
कायुगलं कृत्वा तिक्तञ्च लवणं रसे । शोधनं पाण्डुरो-

गन्धं कृमिगन्धं नातिखेदयन् भवति । तन्नाशयशोधन-
विधिः कांक्षशब्दे १८४२ प्र० दृश्यः ।

पित्तातिसारः पु० पित्तजनितोऽतिसारः शाक०त० । पित्त-
जनिते अतिसाररोगभेदे अतिसारशब्दे १०७ प्र० दृश्यम् ।

पित्ताभिष्यन्दः पु० पित्तकृतः अभिष्यन्दः शाक०त० । पित्तकृते
नेत्रजलकरणरूपे रोगभेदे अभिष्यन्दशब्दे १०४ प्र० दृश्यम् ।
पित्तारि पु० इत० । १ पर्यटे (जेतपापडा) २ लक्षाद्यायं
३ वरे च राजनि० ।

पित्त्रा वि० पित्तः इदं प्रियं वा पित्तं आगतं वा यत् ।
१ पितृसम्बन्धिनि । २ पितृतीर्थे तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यस्थाने
३ मधुनि ४ मचानक्षत्रे च राजनि० । तस्य पित्तदेवतत्वात्तत्त-
त्सम्बन्धित्वम् । ५ पितृप्रिये माघे पु० ६ अमावास्यायां तिथौ स्त्री
हेमच० ७ ज्येष्ठमासि पु० ८ पौर्णमास्यां स्त्री शब्दच० ।
पित्तप्रावत् वि० पित्तः तत्सम्बन्धि अस्त्यस्य सत्पुं मस्य
वः दीर्घः । १ पितृसम्बन्धियुक्ते २ कन्यायां स्त्री ङीप् ।
३ ०६।४६।२ भा० ।

पित्सत् वि० पतितुमिच्छति पत-सन् इस् व्यभ्यासलोपः ।
१ पतितुमिच्छायुते २ खगे पुं स्त्री० अमरः ।

पित्सल पु० पतितुमिच्छत्यत्र पत-सन् पित्त+आधारे क-
लच् । पयि मागे चयादि० ।

पित्त पु० ऋगभेदे यजु० २४।१२ [२७ दृष्ट्वा च हेमच० ।
पिधान न० अपि+धी-ल्युट् अङ्गोपः । १ आदने अमरः
पिधानक पु० पिधानाय कायति कै-क । खड्गकोषे हेमच०
पिनद्ध वि० अपि+नह-क्त अङ्गोपः । परिहिते वस्त्रादौ
हेमच० ।

पिनाक पु० न० पा-रक्षणे आकन् हट् धातोरात् इत्त्वम् ।
१ शिवधनुषि लज्जलद० । २ मूलास्त्रे अमरः ३ दिश उक्त-
रनामसु निघण्टुः ।

पिनाकिन् पु० पिनाक+अस्यर्थे इनि । महादेवे अमरः
पिनाकपृगादयोऽप्यत्र । [जटा० ।

पिप्यास न० अपिगतो न्यासोऽत्र प्रा० व० अङ्गोपः । हिङ्गुनि
पिपतिषत् वि० पतितुमिच्छति पत-सन्-शतृ । १ पतितुमि-
च्छति । २ खगे मेदि० । [२ खगे राजनि० ।

पिपतिषु वि० पतितुमिच्छुः पत-सन् उ । १ पतितुमिच्छौ
पिपासा स्त्री पातुमिच्छा पा-पाने सन् भावे च । पातुमिच्छा-
याम् सा च प्राणवृत्तिः कर्मभेदः “बभूवा च पिपासा
च प्राणस्य मनसः स्रवतौ । शोकमोहौ, शररस्य ज्वरा-
मूत्रं प्रसूयः” शा० ति० । तत्रेति पित्तभेदस्तच्छब्दे

दृश्यम् । तारका० इतच् । पिपासित संज्ञातपिपासे ति० ।
पिपीतक पु० ब्राह्मणभेदे येन पिपीतकीदादशीव्रतमाचरितम्
पिपीतकी स्त्री पिपीतकी ब्राह्मणभेदः स प्रवर्तकतयास्यस्य
अच् गौरा० ङीप् । वैशाखशुक्लद्वादश्याम् तद्विधानं भवि-
ष्यपु० “वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वादशी वैष्णवी तिथिः । तस्यां
सुशीतलजलैः स्नानमेव केशवं प्रभुम् । पूजयेद्भस्म-
पुष्पाद्यैर्धूपदीपैर्विधानतः । नैवेद्यैर्विघ्नेष्वैव ताम्बूलै-
रथ वाससा । जला तु वैष्णवं मन्त्रं दण्डवत् प्रणमे-
त्ततः । दद्याद्विजेभ्यो विधिवत् कुम्भास्रोतसम-
न्वितान् । प्रघमेऽवदे चतुःकुम्भान् दद्यात्क्षयसंयुतान् ।
माळाभिरङ्कितपीवान् सुशीतलजलान्वितान् । शुक्ल-
वस्त्रावृतसंखानुपवीतसंयुतान् । धनुर्वीणसमायुक्तान्
समोज्यदक्षिणान्वितान् । द्वितीयेऽष्टौ चटान् दद्याद्द-
धिशर्करासंयुतान् । तृतीये द्वादश चटान् तिलमोदकसंयु-
तान् । चतुर्थे षोडश चटान् दुग्धलड्डुकसंयुतान् ।
दद्यात् संपूज्य देवेशं द्विजातिभ्यः प्रयत्नतः । दक्षिणं
शक्तितो दद्यात् भोज्यञ्चैव विशेषतः” पिपीतकब्रह्मणं
प्राति यमोपदेशः । तत्कालस्तु ति० त० उक्तः द्वादशीशब्दे
१७६६ प्र० दृश्यः । अधिकं तत्कथायां दृश्यम् ।

पिपीलिक पु० अपि-पील-स्वल् अङ्गोपः । (डेओपिपडा)
ख्याते १ कीटे (जुदेपिपडा) २ ख्याते कीटे स्त्री टाप् ।
हेमच० । अच्-पिपीलीऽप्यत्र शब्दच० गौरा० ङीप्
पिपीलीत्यप्यत्र हेम० । जुदुकीटे राजनि० ।

पिपीलिकामध्य न० पिपीलिकायामध्यमिव मध्यमस्य ।
चान्द्रायणभेदे पुं स्त्री० चान्द्रायणशब्दे १६।३ प्र० दृश्यम् ।
पिप्पक पुं स्त्री० शरव्यादेवतोद्देशेन आलभ्ये पक्षिणि अजादि०
टाप् । स्त्रीपक्षिभेदे स्त्री यजु० २४।४० ।

पिप्पटा स्त्री खाद्यभेदे तिका० ।

पिप्पल न० पा-अलच् प्रपो० । १ जले निघण्टुः २ वस्त्रख-
ण्डभेदे च मेदि० ३ अश्वत्यवृक्षे अमरः ४ बन्धनशब्दे
पक्षिणि च पुं शब्दच० ५ कथायां (पिपुल) स्त्री गौरा०
ङीप् ह्रस्वः पिप्पलिः पिप्पली चात्र । तस्याः फलम्
अथ हरीतक्या० तस्य लुप् । तत्फलमेऽपि स्त्री ।
अस्यर्थे उत्करादि० क । पिप्पलीय तदुते ति० । रेवत्यां
जाते इमित्पुलभेदे पु० भाग० ६।१८।३

पिप्पलाद् पु० ऋषिभेदे भाग० १।१६।६ [४।११।

पिप्पलायन पु० भरतासुजे भागवतप्रधाने नृपभेदे भाग० ५।

पिप्पलीष्टत न० चक्रदत्तोक्ते इतभेदे “पिप्पलीष्टतं चक्रं

कागक्षीरयुतं द्रुतम् । एतदन्निविष्टद्युषं सर्पिश्च क्षयका-
सिनाम् ।

पिप्पलीशोणि स्त्री नदीभेदे मार्क० पु० ५७ अ०

पिप्पलीमूल न० पिप्पल्या इव मूलमस्य । (पिप्पलमूल) ख्याते
वृक्षे राजनि० “दीपनं पिप्पलीमूलं कटूष्णं पाचनं
लघु । रुचं पित्तकरं भेदि कफवातोदरापहम् । आ-
नाहञ्जीहगुल्मघ्नं क्षमिन्नासक्षयापहम्” भावप्र० । ततः
भत्वर्थे उत्करा० छ । पिप्पलमूलीय तद्युते ति० ।

पिप्पलु पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यं गगां यज् । पैप्प-
लव्य तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री० ।

पिप्पल्याद्य न० चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे “पिप्पलीं मधुकं विल्वं
शताङ्गं मदनं वचाम् । कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्रकं
देवदारु च । पिष्ट्वा तैलं विपक्षव्यं द्विगुणक्षीरसयु-
तम् । अर्शसां रूक्षशतानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् । गुद-
निःसरणं शूलं मूलकच्छं प्रवाहिकाम् । कञ्चूरुष्टदौर्ब-
ल्यमानाहं वङ्गशाम्रयम् । पिच्छासावं गुदे शोथं
वातवह्नीविनिग्रहम् । उत्थानं वृद्धदोषञ्च जवेच्चैवातु-
वासनाव्” ।

पिपिका स्त्री दन्तमले हेमच० । शुभसूचकत्वसूक्तम् ।

पिप्पिक पुं स्त्री० खगभेदे ड० सं० ८६ अ० तस्य दक्षिणदिक्स्थिते
पिप्पु पु० असुरभेदे ऋ० १५१५ भा० ।

पिप्पु पु० अपि+प्पु-डु अपेक्षोपः । जटुले अमरः ।

पिप्पमाना स्त्री अपि+पिप्प-मानच् प्रथो० । शब्दायमाने
पिप्पन ति० अपि+पिप्प-ल्युट् प्रथो० । अव्यक्तं शब्दाय-
माने शब्दोभेदे पु० ऋ० ६१६१२

पिपारु पी-हिंसाया वा० आरुक् । हिंसे ऋ० ११६०५
“पीयति हिंसाकमेति” निरु० ४१२५

पियाल पु० पी-पाने कालन् । पीतसाले (पेयासाल) (सुर-
गा) वृक्षभेदे अमरः “पियालस्तु खरः शकन्वसारो ब-
हुलवल्कलः । राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुर्जुतुष्पटः ।
सारः पित्तकफास्रस्तृप्फलं मधुरं गुरु । स्निग्धं सरं
मरुत्पित्तदाहज्वरदृषापहम् । पियालमज्जा मधुरो
दृष्यः पित्तानिलापहः । हृद्योऽतिदुष्करः स्निग्धो वि-
ष्टम्भी चामवर्जनः” भावप्र० ।

पिल प्रेरणे चु० उभ० सक० सेट् । प्रेरयति ते अपीपिलत् त ।

पिलिप्पनी स्त्री चिकणार्थं भुवि । यजु० २११२ “अथै
पिलिप्पनी” शत० ब्रा० ११२६११ “अथल्लेनामिति
अथल्लेन प्रथिवीति” वेददीपः ।

पिलु पु० अपि+ला-बा० लु । पीलुवृक्षे शब्दरत्नावली ।
पिलुनी स्त्री अपि+ला बा० लुन गौरा० डीप् । सूरीयां
रत्नमाला । [टालतायां रत्नमाला ।

पिलुपर्णी स्त्री पीलोरेव पर्णमस्याः डीप् प्रथो० । मोर-
पिल्ल न० क्लिद-ल पिन्नादेशः । श्लिन्नचक्षुषि । शतयुते
ति० अमरः ।

पिल्लका स्त्री पिन्ना इव कायति कै-क । हस्तिन्यां शब्दमा०
पिव सेचने आ० पर० सक० सेट् इदित् । पिन्वति अपिन्वीत् ।
पिपिन्व पिन्वते । पिन्वनम्

पिश अवयवे समूहस्यांशभावे चक० दीपनायां सक० तदा०
सुचा० पर० सेट् । पिशति घटः समूहीभवतीत्यर्थः ।
“त्वष्टा कृपाणि पिशतु” ऋ० १०१८४१ दीपयतु इत्यर्थः
अपेशीत् पिपेश ।

पिश(स) ति० पिश-क । शपापिनिर्घृते शब्दरूपे न० ।

पिशङ्ग पु० पिश-अङ्गच् कश्चि । पद्मधूलितल्ले शिपिङ्गलवणं
शतवृत्ति ति० अमरः ।

पिशङ्गक पु० पिशङ्ग+स्कार्थे क । शिपिङ्गशब्दार्थे पिशङ्गेन
कायति कै-क । श्विष्णौ ब्रह्मपु० ।

पिशङ्गभृष्टि ति० भ्रवज-कर्मणि क्तिच् पिशङ्ग एव भृष्टिः
सारभूतोऽस्य । शुद्धपिङ्गलवणं ऋ० ११३१५ भा० ।

पिशङ्गराति ति० पिशङ्गः वृद्धरूपो रातिर्धनमस्य । वृद्धध-
नस्त्वानिति ऋ० ६१११२ भा० । [पित्तले ।

पिशङ्गिला स्त्री पिशं वृद्धरूपं मिश्रति ख सप्त । रीतौ
पिशच पु० पिशितमाचासति आ+चस-बा० ड प्रथो० ।

शिवयोनिभेदे श्रुते च अमरः “अन्तरीक्षचरा ये च
भूतप्रेते पिशाचकाः । वर्जयित्वा रुद्रगणांस्ते तत्रैव
चरन्ति हि । नोर्ध्वं विक्रमणे शक्तिस्तेषां सम्भृतपा-
शमनाम् । अत ऊर्ध्वं हि विम्रेन्द्र ! राक्षसा ये ज्ञते-
नसः । ते तु स्रव्यादधः सर्वे विहरन्त्यूर्ध्ववर्जिताः” इति
वाङ्मे स्वर्गखण्डे १५ अ० । प्रोते यथा “अशौचान्ताहि-
तीयेऽङ्गि यस्य नोत्सृज्यते वृषः । पिशाचत्वं भवेत्तस्य
दत्तैः आङ्गशतैरपि” शु० त० । तद्विवारणे कुशलः
आकषी० कन् । पिशाचक तद्विवारणकुलमे ति० स्वार्थे
पश्यां० आच् । पेशाच तदर्थं पिशाच इव कायति
कै-क । पिशाचतल्ले यक्षगुह्यकादौ ।

पिशचकिन् पिशाचकः यक्षादिरस्यस्य स्वत्वेन पिशाचक-
इति । यक्षेश्वरे कुबेरे हेमच० । [शाखोटवृक्षे तिका० ।
पिशचद्रु पु० पिशाचप्रियः चनाम्बकारत्वात्तद्रुः शा० न० ।

पिशाचमोचन न० खनामख्याते तीर्थभेदे स्कन्दपुराणम् ।

पिशाचसभ न० इत० क्लोवता । पिशाचानां सभायाम् ।

पिशाची स्त्री पिशाचजातिः स्त्री डीप् । १ पिशाचजाति

स्त्रियां तद्वन्त्ययुक्तायां शग्व्यमांसां राजनि० । [सुतः ।

पिशिक पु० देशभेदे स च ह० सं० १४ कूर्मविभागे दक्षिणस्या-

पिशित न० पिश-क्त । १ मांसे अमरः । २ जटामांसां स्त्री वा

डीप् भेदि० । [जसादौ पिशिताशादयोऽप्यत्र ।

पिशितभुज् लि० पिशितं भुङ्क्ते भुज-क्विन् । क्रव्यादे रा-

पिशी स्त्री पिश-क गोरा० डीप् । जटामांसां राजनि० ।

पिशील न० पिस-वा० ईत् । शरावे सृण्यमयपाले शत० ब्रा०

२।५।३।६ भा० कात्या० ५।३।३१ कर्कः ।

पिशुन न० पिश-उनन् किञ् । १ कुङ्कुमे अमरः । २ नारदे

३ काके च पु० ४ सूचके ५ क्रूरे च लि० (पिङ्गिङ्)

६ शाकभेदे स्त्री० टाप् भेदि० ।

पिष चूर्णने क० पर० सक० अनिट् । पिनष्टि लृटि लृटिषत्

पिषेष् पेट्टा पिष्टः पेषः पेषणम् । “युष्कचूर्णं कृत्स्नेषु

पिषः” पा० एषूपपदेषु कर्मसु णसु कसा० यथाविध्यनु-

प्रयोगः “युष्कपेषं पिनष्टुवी” भट्टिः “स्नेहने

पिषः” पा० स्नेहसाधने करणे उपपदे णसु ।

उदपेषम् पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः पेषमादिपरे उद-

कस्योदादिशः ।

पिष्ट न० पिश-क्त । १ सीसके रत्नमाला २ पिष्टके पु० न० “अ-

न्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः । पयसोऽष्टगुणं

मांसं मांसादष्टगुणं द्रवम् । द्रवादष्टगुणं तैलं सदेनाम्न

च भक्षणात्” वैद्य० अस्या गुणाः “पिष्टं प्राणकरं कृजं

विदाहि गुरु दुर्जरम् । शालिपिष्टमया भक्ष्याः कफपि-

त्तविनाशनाः । वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टम्निष्ट-

मारुताः । सगुडाः सतिताश्चैव सत्तोद्भृत्तारशर्कराः ।

भक्ष्या बल्याश्च हृद्याश्च गुरवो हृङ्गणा परम् । सस्नेहाः

स्नेहसिक्ताश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः । गुरवस्तर्पणा

हृद्या वल्लोपचयवर्जनाः । सर्दितां समितां क्षीर

नारिकेलद्वतादिभिः । अवप्राज्ञा दृते पक्वा द्रवपूरोय-

स्यते । द्रवपूरो गुरुर्हृष्यः कफकृत्तमांसदः । रक्त-

पित्तहरो हृद्यः स्नाहुः पित्तहरोऽग्निदः” । गोधूमचूर्णं

समिता । “समिता मधुदुग्धेन खण्डैलामरिचादिभिः ।

दृते पक्वा क्षिपेत् खण्डे संयावे हृङ्गणो गुरुः । समिता

वेष्टिता मध्ये मधु दत्त्वा दृते श्रुता । मधुमक्तकसहिष्टं

तद्वृष्यं शुभ दुर्जरम्” राजवल्लभः । ३ रूपे न० निचष्टुः

४ चूर्णिते लि० ५ चूर्णभेदे पु० । तस्यापत्यम् शिवा० अण् ।

पैष्ट तदपत्ये पुं स्त्री० । ततः मोक्षप्रत्ययस्य बहुल्ये इत्ये

अह्न्ये च उपका० लुक् ।

पिष्टक लि० पिष्टस्य विकारः कन् । १ पिष्टस्य विकारभेदे

संज्ञायां कन् । २ अपूपे अस्त्री अमरः । जटाक्षयब्दे

भावप्र० वाक्यं दृश्यम् । इति लचूर्णे न० राजनि० । ३ नेत्र-

रोगभेदे भेदि० “स्नेष्ठा मारुतकोपेन शुक्ले पिष्टसक्त-

क्षतम् । विष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम्”

माधवकरः ।

पिष्टप न० विशृज्यत्व विश-कष निषा० । भुवने अमरः ।

पिष्टपचन न० पिष्टं पच्यतेऽनेन पच-करणे ल्युट् । पिष्ट-

कपाकपाले कटाच्छादौ अमरः ।

पिष्टपाककृत् न० पिष्टस्य पाकं करोति आधारस्य कर्ह-

त्वविषयत्वायां क-कर्त्तरि क्तिप् लुक् च । १ पिष्टपाकाधारे

पाले हेमच० कर्त्तरि क्तिप् । २ पिष्टपाकके लि० ।

पिष्टपूर पु० पिष्ट इव पूर्यते पूरि-कर्मणि अच् । बटके

चार्तिके हेमच० ।

पिष्टपाकभृत् न० पिष्टपाकं विभर्त्ति भृ-क्तिप् । पिष्टपा-

कपाले हेमच० ।

[सि० कौ० ।

पिष्टमय लि० पिष्टस्य विकारः मयट् । पिष्टविकारे मखादौ

पिष्टमेहिन् पु० पिष्टमिव मेहति मिह-णिनि । सुश्रुतोक्ते

प्रमेहभेदरोगयुते “पिष्टरसतुल्यं पिष्टमेही मेहति”

सुश्रुतः ।

[(धूमसी) हेमच० ।

पिष्टवर्त्ति पु० पिष्टं वर्त्तयति वर्त्ति-इन् । सुद्धमाणादिचूर्णे

पिष्टसौरभ न० पिष्टस्यैव सौरभमस्य । चन्दने हारा० ।

पिष्टात पु० पिष्टमितातति अत-अच् । १ पटवासे पटवासनाथे

सुगन्धद्रव्ये (आवीर) ख्याते २ पदार्थे च अमरः ।

पिष्टिक न० पिष्टमस्तस्य उत्पत्तिसाधनत्वेन ठन् । तण्डुल-

चूर्णभवे दूवात्मके (पिठाणि) ख्याते पदार्थे राजनि०

(पिठो) प्रसिद्धायां पिष्टदिद्वे स्त्री “दाहिः संस्थापिता

तोये ततोऽपहृतकञ्जुका । शिलायां साधु संपिष्टा पि-

ष्टिका कथिता वृषैः” भावप्र० ।

पिष्टिडी स्त्री श्वेताम्बिकायां राजनि० ।

पिष्टोदक न० पिष्टमिश्रितसुदकं ज्ञात० त० । ‘सूर्यतण्डुल-

मिश्रितजले भा० आ० १३१ अ० ।

[अपिपेसत्-त ।

पिस गतौ आ० पर० सक० सेट् । पेसति अपेसीत् पिपेस क्कटि

पिस टीप्रौ वा चु० उभ० पञ्चे आ० पर० अक० सेट् इदित् ।

पिंस गति ते अपिपिंसत् त । पञ्चे पिंसति अपिपिंसत् ।

पिस वासे बसे च सक० वषे दाने गतो च सक० पु० सम०
सेट् । पिसयति-ते अयेपिसत् व ।

पिसङ्ग पु० पिस-अङ्ग च किञ्च । पिसङ्गशब्दाथे

पिहिते त्रि० अपि० पा०-क्त अयेरुद्धोपः । शिरोहिते २धा-
आदिते च हेमच० ।

पी जाने दि० सक० आत्म० अनिट् । पीयते अयेट् । ल्यप्
“निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथाम्” नैषधः पिवतेस्तु
निपाय इत्येव ।

पीठ पु० न० पीयते पिबते वा अत्र पा०-ठक् पिठ-क वा
शुभो० दीर्घः । (पीठे) श्लाघनभेदे अमरः । श्रुतिनामा-
सने त्रिका० तत्ताथे स्त्री रत्नमाला गौरा० स्त्री ।
पीठलक्षणादिकं युक्तिकल्पतरौ दर्शितं यथा
“धातुपाषाणकाष्ठेषु पीठस्त्रिविधं उच्यते । धातवश्च
शिलाश्चैव काष्ठानि विविधानि च । तदत्र संप्रवक्ष्यामि
यद्येषासुपयुज्यते” । तस्य मानम् “हस्तद्वयस्य दैर्घ्येण
तदङ्गे परिणाहृतः । तदङ्गेनोन्नतः पीठः सुख इत्य-
भिधीयते । हस्तद्वयद्वयाधिक्यात् पञ्च पीठा भवन्ति हि ।
सुखो जयः शुभः सिद्धिः सम्पत्तिरिति यथाक्रमम् । धन-
भोगसुखैर्वर्था वाञ्छितार्थप्रदायकः । समदीर्घे सुखा
वार्त्ताविधमे विप्रसादः । आयासपरिणाहाभ्यां हस्त-
द्वयमितो हि यः । अङ्गहस्तोन्नतः पीठो जारको नाम
विद्युतः । दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैश्चतुर्हस्तमितो हि यः ।
राजपीठ इति ज्ञेयः सकलार्थप्रसाधकः । अत्राभिषेक-
मिच्छन्ति क्षितिपस्य पुराविद्ः । दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैः
षड्हस्तसंमितो हि यः । राज्ञां चित्तप्रसादार्थं
केलिपीठाभिधानकः । दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैरष्टहस्तमितो
हि यः । अङ्गपीठो ज्ञायं नाम्ना भवेत् स च सुखप्रदः ।
कानको राजपीठः स्याज्जयो वा राजतः सुखः । राज्ञा-
मेवोपयोक्तव्यो लघवश्चोत्तरोत्तरम् । राजपीठे चि-
रायुः स्याज्जये सर्वां महीं जयेत् । जारको जायये-
च्छत्रं सुखे सुखमवाप्नुयात् । राजतः कीर्तिजननो
धनवृद्धिकरः परः । तावः प्रतापजननो विपक्षजय-
कारकः । लौहस्तूपाटने सर्वः सर्वकर्मसु युज्यते ।
लघुसीसकरङ्गाद्याः शत्रुजयफलप्रदाः” इति धातु
पीठाः । अथ शिलापीठाः “वज्रपीठो वज्रपाशेरेव
नान्यस्य दृश्यते । पद्मरागो दिनेशस्य चान्द्रकान्तो
विघ्नोरपि । राहोर्नारकतः पीठः शनेर्नीलसङ्गवः ।
गोमेदकस्तु शैवस्य स्फाटिकस्तु बृहस्पतेः । शुक्रस्य

वैदूर्यमवः प्रावाल्यो मङ्गलस्य हि” । पुराणप्रसिद्धाः ।
“यो यस्य हि दशाजातः पीठस्तस्य हि तन्मयः । स्फ-
टिकस्तु महीन्द्राणां सर्वेषामेव युज्यते । अभिषेके च
यात्रायासुखे जयकर्मणि । अयस्कान्तोपचटितः सं-
ग्रामे पीठं दृश्यते । गरुडोद्धाररचिते वर्षासु ऋषति-
र्भवेत् । शुद्धरत्नमयं पीठं भजते वनमर्जिते । सा-
मान्यः प्रास्तरः पीठो विलासाय महीभुजाम् । एषां
मानं गुणाश्चापि विज्ञेया धातुपीठवत्” । काष्ठ-
पीठानां मानं पूर्ववदेव । “सम्पत्तिस्तुल्यद्वयार्थं स-
म्भारजनितो जयः । जारको रोगनाशाय सुखः
शत्रुविनाशनः । सिद्धिः सर्वार्थसंसिद्धौ विजयाय च
वैरिणाम् । शुभः स्यादभिषेके च सम्पदैरनिवारिणी ।
पालाशो जारकः पीठः सुखसम्पत्तिकारकः । जयः
स्यादभिषेके च शुभः शत्रुविनाशनः । सुखो रोगवि-
नाशाय सिद्धिः सर्वार्थदायिका । सम्पदस्तूपाटनविधौ
विज्ञेया पीठलक्षणम् । चान्द्रस्तु सुखः पीठो अभि-
षेके महीभुजाम् । जयः स्याद्रोगनाशाय शुभः शौख्यं
प्रयच्छति । जारको पद्मस्तूपाटनस्यैव रतिदु-
ष्कराः । यत्नतो निर्मितास्तौ तु साक्षाज्जफलदा-
यकाः । कालेयको जायको हि भूभुजामभिषेचने ।
पीठानशुक्रादीनामन्ये चन्दनवद्भिः । बाकुलस्तु
शुभः पीठो भूभुजामभिषेचने । जयो रोगविनाशाय
सुखः सम्पत्तिकारकः । सिद्धिः सिद्धिप्रदा सम्पत् संपाप्ते
विजयप्रदा । जारको जरणाय स्यादिति भोजस्य सम्प-
तम् । एवं सुगन्धिजुहमाः ससारं ये च पादपाः ।
बाकुलेन समः कार्यं एवं पीठस्य निर्ययः । ये शुष्क-
काष्ठा दृष्टास्तु ऋद्वो लघवोऽथ वा । गान्धरीसदृशः
पीठस्तेषां कार्यं क्षया गुणः । फलिनश्च सवाराश्च रक्त-
साराश्च ये नगाः । तेषां पानसवत् पीठस्तथैव गुणसाव-
हेत्” । अथ निम्बिपीठाः “विद्ध्यो निन्दितः पीठो लौ-
होत्थः सर्वधातुजे । शिखोत्थः शार्ङ्गरो वर्ज्यः कर्करश्च
विशेषतः । काष्ठेषु च पीठेषु नासारा नातिसारिणः”
तथा च “आम्बजम्बुकदम्बानामासनं वंशनाशनम्”
भोजस्तूपाटनं “शुक्रः पीठो गौरवाय लघुसार्थकारकः”
पराशरस्तु “नाम्बजम्बुनातिप्रम्विष्य नाशुक्रनासमा-
क्षतिः । पीठः स्यात् सुखसम्पत्त्यै नातिदीर्घो न वामनः ।
ये चान्ये पीठसदृशा दृष्टाः शिल्पिविनिर्मिताः । गुणान्
दीर्घां मानञ्च तेषां पीठवदादिषु । विचार्यानेषु

विधिना यः शुद्धं पीठमाचरेत् । तस्य लक्ष्मीः स्वयं वेश्म
कदाचिन्न विद्युन्नि । अज्ञानादथ वा मोहादयोऽन्यथा
पीठमाचरेत् । एतानि तस्य नश्यन्ति लक्ष्मोरायुर्वलं
कुलम् । १३०००००० १६१००० ४०००००००
पु० भा० द्रो० १७०० । ५ देवतामूर्तिस्थापनाधारे पि-
ण्डिकायां स्त्री छीप् स्वायं क पीडिका तत्रायं पि-
ण्डिकाशब्दे लक्ष्यम् । इदेवतापूजनाङ्गे हृदयरूपे आ-
धारे ब्रह्म पूज्यपदार्थाः पूज्यदेवताश्च तन्त्रसारे उक्ता
यथा “पीठपूजां ततः कुर्यात् आधारशक्तिपूर्वकम् ।
प्रकृतिं कमठञ्चैव शेषं पृथ्वीं तथैव च । सुधान्बुधिं
सन्निदीपं चिन्तामणिमष्टहं तथा । श्मशानं पारिजातञ्च
तन्त्रले रत्नवेदिकाम्” । शारदायाम् “अनन्तं हृदये
पद्मं तस्मिन् सूर्येन्दुपावकान् । एषु स्वस्वकलां न्यस्य
नामादाक्षरपूर्वतः । सत्त्वादीन् त्रिगुणान्यस्य यथैवात्र
शुद्धतमः । आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ।
ज्ञानात्मानं प्रविश्य न्यसेत् पीठमनुत्तमः” ।
पीठशक्तयश्च देवताभेदे इच्छाज्ञानादयस्तत्कल्पोक्ताः
शारदादौ दृश्यः । ७ मन्त्रसिद्धार्थजपस्थानभेदे तत्रापि
विष्णुचक्रेण विभक्तस्य - सतोदेहस्य तत्तदङ्गभेदपत-
नात् तत्तत्स्थानस्य पूज्यता तत्र पीठानि अङ्गप्रत्यङ्गभेद-
पतनं च तन्त्रचूडामण्यवृत्तं यथा
“एकपञ्चाशच्च पीठाः शक्तिभैरवदेवताः । अङ्गप्रत्यङ्गपा-
त्तेन विष्णुचक्रक्षतेन च । मन्त्रास्य वपुषो देव ! हिताय
त्वयि कथ्यते । अङ्गारम्बं हिङ्गुलायां भैरवो भीमलो-
चनः । कोटुरीशा महादेव ! त्रिगुणा या दिगम्बरी ।
करवीरे त्रिनेत्रं मे देवी सङ्घिषमहिनी । क्रोधीशो
भैरवस्तत्र २, सुगन्ध्यायाश्च नासिका । देवस्यैवकनामा
च सुनन्दा तत्र देवता ३ । काशीरे कण्ठदेशश्च त्रिसन्ध्ये-
श्वरभैरवः । महाभाया भगवती गुणातीता वरप्रदा ४ ।
ज्वालासंख्यां महाजिह्वा देव उज्ज्वलभैरवः । अम्बिका
सिद्धिदानास्त्री ५, सनो जालान्वरे मम । भीषणो भैर-
वस्तत्र देवो त्रिपुरसालिनी ६ । हृदयपीठं वैद्यनाथे वै-
द्यनाथस्तु भैरवः । देवता जयदुर्गास्त्रा ७, नेपात्रे जाह्न-
वे शिवः । कपालो भैरवः श्रीमान् महाभाया च दे-
वता ८ । साक्षवे दक्षहस्तो मे देवी दाक्षायणी हरः ।
अम्बरो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ९ । उत्कले नाभि-
देशस्तु विरजाक्षेत्रमुच्यते । विमला सा महादेवी जग-
न्नाथस्तु भैरवः १० । गण्डकायां गण्डकायतनं तत्र सिद्धिर्न

संशयः । तत्र सा गण्डकी चण्डी चक्रपाणिस्तु भै-
रवः ११ । बङ्गलायां वामनाङ्गुललास्या च देवता ।
भीरुको भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः १२ । उज्जयिन्यां
शूर्परेण्डा माङ्गल्यकपिलास्वरः । भैरवः सिद्धिदः सा-
क्षादेवी मङ्गलचण्डिका १३ । चट्टले दक्षनाङ्गुलं भैरव-
चन्द्रशेखरः । व्यक्तहृत्पा भगवतो भवानी तत्र देवता ।
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे १४ । त्रिपुरायां
दक्षपादो देवी त्रिपुरसुन्दरी । भैरवस्त्रिपुरेशश्च सर्वा-
भीष्टप्रदायकः १५ । त्रिखोतायां वामपादो आम्बरो
भैरवेश्वरः १६ । योनिपीठं कामगिरो कामाख्या तत्र
देवता । यत्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाषाणरूपिणी ।
यत्रास्ते साधवः साक्षाद्भगवान्दोऽथ भैरवः । सर्वदा
विहरेद्देवी तत्र सक्तिर्न संशयः । तत्र श्रीभैरवो देवी
तत्र च क्षेत्रदेवता । प्रचण्डचण्डिका तत्र मातङ्गी
त्रिपुरात्मिका । वनला कमला तत्र भुवनेशो सभूमिनी ।
एतानि भवपीठानि शंसन्ति नव भैरवाः १७ । अङ्गुलस्यैव
हस्तस्य प्रयागे ललिता भवः १८ । जवन्यां वामजङ्घा
च जयन्ती क्रमदीश्वरः १९ । भूतधाली महामाया भैरवः
खीरकण्ठकः । युगाद्या सा महामाया दक्षाकुष्ठः पदो
मम २० । नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुली च मे ।
सर्वसिद्धिकरी देवी कालिका तत्र देवता २१ । भुव-
नेशो सिद्धिहृषा किरीटस्था किरीटनः । देवता वि-
मलानास्त्री संवर्तो भैरवस्तथा २२ । वाराणस्यां विशा-
लाक्षी देवता कालभैरवः । सन्धिपर्णीति विख्याता
कुण्डलञ्च मम श्रुतेः २३ । कन्याश्रमे च मे पृष्ठं त्रिभिषो
भैरवस्तथा । सर्वाङ्गी देवता तत्र २४, कुरुक्षेत्रे च शु-
ल्फतः । स्थाणुर्नाम्ना च सावित्री २५ सन्धिवेदिकदेशतः ।
सन्धिबन्धे च गायत्री सर्वाङ्गस्तु भैरवः २६ । श्रीशैले च
मम योया महालक्ष्मीस्तु देवता । भैरवः संवरानन्दो
देशेदेशे व्यवस्थितः २७ । काञ्चीदेशे च कङ्कालो भैरवो
रुक्मासकः । देवता देवगर्भाख्या २८ नितम्बः कालसाधवे ।
भैरवश्चासिताङ्गश्च देवी काली सन्धिदिदा २९ । दहा दहा
नमस्कृत्य मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् । शोणाख्ये भद्रसेनस्तु
नर्मदाख्या मितम्बकम् ३० । रामगिरो तथा नागा शि-
वानी चण्डभैरवः ३१ । घन्दावने केशजात्रे उमानास्त्री
च देवता । भूतेशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ३२ ।
संहाराख्य उर्ध्वदन्ते देवी नारायणी शुचौ ३३ । अधो-
दन्ते महाह्रस्वो वाराही पञ्चसागरे ३४ । करतोयातटे

तत्सं वामे वामनभैरवः । अथर्षा देवता तत्तत्प्रकृत्या
करोद्भवः ॥ श्रीपर्वते दक्षगुल्फं तत् श्रीसुन्दरी पत्नी ।
सर्वसिद्धीश्वरी सर्वा सुनन्दानन्दभैरवः ३६ । कपालिनि
भीमरूपा वामगुल्फविभागतः । भैरवश्च महादेव ! सर्वा-
नन्दः । शुभप्रदः ३७ । उदरश्च प्रभासे मे चन्द्रभागा य-
शस्विनी । वक्रतुण्डो भैरवश्चोऽर्द्धो भैरवपर्वते ।
अवन्त्याश्च महादेवी लम्बकर्णस्तु भैरवः ३८ । चिबुके
भ्रामरी देवी विक्ताख्या जलेस्थले । भैरवः सर्वसिद्धी-
शक्तत्वं सिद्धिरनुत्तमा ३९ । गण्डोगोदावरीतीरे वि-
श्वेशो विश्वसाहका । दण्डपाणिर्भैरवस्तु ४० । वामगण्डे
तु राकिण्यो । भैरवो वत्सनाभस्तु तत् सिद्धिर्न संशयः ४१ ।
रत्नावल्यां दक्षस्तम्भे कुमारी भैरवः शिवः ४२ । मिथि-
जायां महादेवी वामस्तम्भे सहोदरः ४३ । नलाहाट्यां
नलापातो योगीशो भैरवस्तथा । तत्तत् सा कालिका देवी
सर्वसिद्धिप्रदायिका ४४ । कर्णाटे चैव कर्णो मे त्वभीरुर्नाम
भैरवः । देवता जयदुर्गाख्या । नानाभोगप्रदायिनी ४५ ।
वक्रेश्वरे मनःपातो वक्रनाथस्तु भैरवः । नदी पापहरा
तत्तत् देवी महिषमर्दिनी ४६ । यशोरे पाणिपद्मश्च देवता
यशोरेश्वरी । चण्डश्च भैरवस्तत्तत् यत्तत् सिद्धिमवाप्नु-
यात् ४७ । अट्टहासे चौपपातो देवी सा फुल्लरा स्मृता ।
विश्वेशो भैरवस्तत्तत् सर्वाभीष्टप्रदायकः ४८ । हारपातो
नन्दिपुरे भैरवो नन्दिकेश्वरः । नन्दिनी सा महादेवी
तत्तत् सिद्धिर्न संशयः ४९ । लङ्कायां तुपूरश्चैव भैरवो रा-
जशेखरः । इन्द्राक्षी देवता तत्तत् इन्द्रेणोपासिता पुरा ५० ।
विराटदेशमध्ये तु पादाङ्गुलिनिपातनम् । भैरवश्चास्मृता-
व्यश्च देवी तत्ताम्रिका स्मृता ५१ । मागधे टल्लजङ्गा
मे ध्योमकेशस्तु भैरवः । सर्वानन्दकरी देवी सर्वानन्द-
फलप्रदा ५२ । (पुस्तकान्तरपाठसंवादात् पीठद्वयाधिक्यं
लिपिकरप्रसादात् पीठद्वयस्य निर्मूलता तत्तत् कथो निर्मू-
लता तत्तत् शक्रो भोविवेचयितुम्) । एतास्ते कथिताः
पुत्र ! पीठनाथाधिदेवताः । ज्ञेयाधीशं विना देव ! पूज-
येद्भक्त्यैव देवताम् । भैरवैर्हि यते सर्वं जपपूजादिबाध-
नम् । अज्ञात्वा भैरवं पीठे पीठशक्तिश्च शङ्कर ! ।
प्राणनाथ ! न सिध्येत् तत्तत् कल्पकोटिजपादिभिः ।
अन्यान्यपि सिद्धपीठानि कृत्वा कान्त्यै ७ पटलोक्तानि यथा
“कृत्या साधधानेन सिद्धपीठं पतिव्रते ! । यत्किन् सा-
धनमात्रेण सर्वसिद्धीश्वरी भवेत् । सायावती सधुपुरी
काशी गोरक्षचारिणी । हिङ्गुला च महापीठं तथा

जालम्बरं पुनः । ज्वालासुखी महापीठं पीठं नगर-
सम्भवम् । रामगिरिर्महापीठं तथा मोदावरी प्रिये ! ।
नेपालं कर्णस्तम्भश्च महाकर्णं तथा प्रिये । अयोध्या च
कुर्क्षेत्रं सिंहलाख्यं मनोरमम् । मन्थपुरं हृषीकेशं
प्रयागश्च तपोवनम् । वदरी च महापीठमन्विका अर्द्ध-
नालकम् । त्रिवेणी च महापीठं गङ्गासागरसङ्गमम् ।
नारिकेलश्च विरजा उड्डीयानं महेश्वरी । कभला
विमला चैव तथा माहेष्वाती पुरी । वाराही त्रिपुरा चैव
वाग्मती नीलवाहिनी । गोवर्द्धनी विन्ध्यगिरिः काम-
रूपं कलौ पुगे । वण्टाकर्णोऽज्जयन्तीवो साधवश्च सुरे-
श्वर ! । क्षीरपासं वैद्यनाथं जानीयाद्वासलोचने ! । का-
मरूपं महापीठं सर्वकामफलप्रदम् । कलौ शीघ्रफलं देवि !
कामरूपे जपः “तत्” ! “पीठप्रसङ्गाद्देवेशि ! पीठानि
शृणु भैरवि ! । शृणु तानि महाप्राज्ञे ! श्रेष्ठस्यानानि
यानि च । सिद्धिप्रदानि साधूनां महर्षिणः सेवितानि
च । पुष्करश्च गयाक्षेत्रं अज्जयन्तीवस्तथा । वराह
पर्वतश्चैव तीर्थं भ्रामरकण्ठकम् । नर्मदां यमुनां पिङ्गां
गङ्गाद्वारं तथा प्रिये ! । गङ्गासागरसङ्गमश्च कुशावर्त्तश्च
विवलकम् । श्रीनीलपर्वतश्चैव कलम्बकुञ्जिके तथा । भृगु-
तङ्गश्च केदारं सर्वप्रियमहाचलम् । ललिता च सु-
गन्धा च शाकम्भरीपुरप्रियम् । कर्णतीर्थं महागङ्गा
तण्डिकाश्च एव च । कुमाराख्यप्रभासौ च तथा
धन्या सरस्वती । अगस्त्याश्चमभिष्टं मे कन्याश्चममतः-
परम् । कौशिकी सरयूशोणज्योतिःसरःपुरःसरम् ।
कालोदकं प्रियं श्रीमत् प्रियसुत्तरमानसम् । सतङ्कवापी
सप्तार्चिर्महाविष्णु पदं महत् । वैद्यनाथं महातीर्थं
प्रियः कालञ्जरो गिरिः । रामोज्जेदं गङ्गोज्जेदं हरो-
ज्जेदं महावनम् । भद्रेश्वरमहातीर्थं लक्ष्मणोज्जेदमेव
च । जानीहि प्रियश्रेष्ठा च कावेरी कपिलोदका ।
शोमेश्वरं शुक्लतीर्थं कृष्णवेश्वाप्रभेदकम् । पाटला च
महाबोधिर्नगतीर्थं मदन्तिके । पुण्यं रामेश्वरं देवि !
तथा मेघवर्नं हरेः । ऐलेयकवनञ्चैव शोवर्द्धनसज्जि-
यम् । हरिश्चन्द्रं पुरश्चन्द्रं धृष्टकर्मय प्रिये । इन्द्र-
नीलं महानादं तथैव प्रियमैनकम् । पञ्चाण्शरः पञ्चवटी
वटी पर्वटिका तथा । गङ्गाबिलप्रसङ्गश्च प्रियनादवटं
तथा । गङ्गासागरचलश्चैव तथैव कृष्णमोचनम् । गौतमे
श्वरतीर्थश्च यशोतीर्थमेव च । हारीतश्च तथा देवि !
ब्रह्मावर्त्तं शिवप्रियम् । कुशावर्त्तमभिष्टेष्ठं हंसतीर्थं

तथैव च । पिण्डारकवने ख्यातं 'हरिद्वारं' तथैव च ।
तथैव बदरीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च । जयन्तो विज-
यन्तश्च सर्वकल्याणदं प्रिये ! । विजया सारदातीर्थं भद्र-
कालेश्वरं तथा । अश्वतीर्थं सुविख्यातं तथा देवि । शिव-
मित्रम् । ओषधती नदी चैव तीर्थमश्वप्रदं तथा । काग-
लिकुमाटगणं करवीरपुरं तथा । सप्तगोदावरं तीर्थं
लिङ्गाख्यं सर्वमोहनम् । किरीटसुतरे तीर्थं दक्षिणे
तीर्थसुततम् । विशालतीर्थं काल्याख्यं वनं वृन्दावनं
तथा । ज्वालामुखी हिङ्गुला च महातीर्थं गणेश-
रम् । जानीहि सर्वतीर्थानां हेतुस्थानानि सुन्दरि ! ।
यत् सङ्ग्रहितं नित्यं सर्वदेवा महर्षयः । पितरो योगि-
नश्चैव ये ये सिद्धिपरायणाः । आशु सिद्ध्यन्ति कर्माणि
अद्भुतभक्तिमतां प्रिये ! । पुण्यकाले पठेद्यस्तु तत्पुण्यम-
क्षयं भवेत् । आङ्गकाले पठेद्यस्तु जुहुयाद्वापि भ-
क्तितः । अक्षयं तद्भवेत् सर्वं पितृणां परमं सुखम् ।
सर्वान् स्थाने पठेद्यस्तु सिद्धिर्भवति तत्क्षणम् । अथ
वक्ष्ये महेशानि ! यत् यथा देवता शृणु । यत् तै यानि
नामानि कथयिष्यामि तत् शृणु । मग्नोऽहं परमानन्दे
तत्कथामृतवारिधौ । पुष्करे कमलाक्षी च गदायाञ्च
गणेश्वरी । अक्षया चाल्पवटेऽमरेशोऽमरकण्ठके । व-
राहपर्वते च त्वं वराहो धरणीप्रिया । नर्मदा नर्मदा-
याञ्च कालिन्दी धूमनाजले । शिवाश्रिता च गङ्गाया
मन्दा देहलिकाश्रमे । शारदा सरयूमीरे शोथे च कन-
केश्वरी । अमरकाशा सदा देवी ज्योतिर्मय्यविसङ्गमे ।
ओनासा ओगिरौ चैव काळी काळोदके तथा । सहो-
दरी महातीर्थे नीला चोत्तरमानसे । मातङ्गिनी
मतङ्गे च गुप्तार्चिर्विष्णुपादके । स्वर्गदा स्वर्गमार्गे च
गोदावर्यां गणेश्वरी । विमुक्तिश्चैव गोमत्यां विपाशायां
महाबला । शतद्रुं शतरूपा च चन्द्रभागा च तत्त्व वै ।
शेरावत्याञ्च ईर्ष्यां सिद्धिदा सिद्धितीरके । दक्षा पञ्चनदे
चैव दक्षिणात्वं प्रकीर्तिता । धौजसे वीर्यदा च त्वं स-
ङ्गना तीर्थसङ्गमे । बाळुदायामनन्ता त्वं कुरुक्षेत्रेऽरुणे-
क्षणा । तपस्विनी पुण्यतमा भारती भारताश्रमे ।
सुकया नैमिषारण्ये पाण्डुरौ च पाण्डुरानना । विशा-
लायां विशालाक्षी सुखदुष्टे शिवात्मिका । अद्भुत कन-
खले तीर्थे शुङ्गमुद्गिनीश्वरी । सुवेशा सुमना गौरी
मानसे च सरोवरे । नन्दापुरे महानन्दा ललिता ल-
लितापुरे । ब्रह्माणी ब्रह्मशिरसि महोपासकनाशिनी ।

पूर्णिमा चेन्दुमत्याञ्च सिन्धोरतिप्रिया सदा । जाङ्गवी-
सङ्गमे वृत्तिः स्वधा च पितृवृत्तिदा । पुण्या वल्लभि-
तायाञ्च प्रपायां पापनाशिनी । शङ्खसंहरणे चैव चो-
ररूपा सहोदरी । स्वर्गोद्भेदे महाकाक्षी प्रबला च
महावने । भद्रा च भद्रकाक्षी च भद्रेश्वरी शिवप्रिया ।
भद्रेश्वरे रमा विष्णुप्रिया विष्णुपदे तथा । दारुण्या नर्म-
दोद्भेदे कावेर्यां कपिलेश्वरी । भेदिनी कल्याणेश्यायां स-
भेदे शुभवसिनी । अद्भुत च सुकतीर्थे च प्रभासे चे-
श्वरी तथा । महाबोधौ महाबुद्धिप्रदले पाटलेश्वरी ।
सुवला नागतीर्थे च नागेशी नागवन्दिता । मदन्तौ च
मदन्ती च प्रसदा च मदलिका । मेघसूना मेघवासि वि-
विद्युत्सौदामनीच्छदा । रासेश्वरे महाबुद्धिर्वीरा चैला-
पुरे सती । प्रियालमार्गेके दुर्गा सुवेशा सुरसुन्दरी ।
काल्यायनी महादेवी गोवर्द्धनेऽखिलात्मिका । शुभेश्वरी
हरिश्चन्द्रे, पुरश्चन्द्रे पुरेश्वरी । पृथूदके महावेगा सैना-
केऽखिलवर्जिनी । इन्द्रनीले महाकान्ता रत्नवेशा सु-
शोभना । साहेश्वरी सहानादे, महातेजा महावने ।
पञ्चाप्लवरसि सारङ्गा, पञ्चव्यां तपस्विनी । वटोशी व-
टिकायाञ्च सर्ववर्षे सुरङ्गिणी । सङ्गमे विन्ध्यगङ्गाख्या,
विन्ध्ये श्रीविन्ध्यवासिनी । महानन्दा नन्दवटे, गङ्गा-
टाक्षले शिवा । आर्यावर्ते महायात्रां, विमुक्तिर्ह्य-
मोघने । अट्टहासे च चासुखडा, तन्त्रे श्रीगौतमेश्वरी ।
वेदमयी ब्रह्मविद्या वाशिष्ठे त्वमरुन्धती । हारीते हरि-
णाक्षी च ब्रह्मावर्ते ब्रजेश्वरी । गायत्री चैव सावित्री
कुशावर्ते कुशप्रिया । हंसेश्वरी महातीर्थे परहंसेश्वरे-
श्वरी । पिण्डारकवने धन्या सुरसा सुखदामिनी । ना-
रायणी वैष्णवी च गङ्गादारे विमुक्तिदा । श्रीविद्या
वदरीतीर्थे, रामतीर्थे महावृत्तिः । जयन्ती च जय-
न्ते त्वं, विजयन्तेऽपराजिता । विजया च महाशुद्धिः,
सारदायाञ्च सारदा । सुभदे भद्रदा, भव्या भद्रकालेश्वरे
तथा । महामद्रा महाकाक्षी हयतीर्थे गवीश्वरी ।
वेददा वेदमाता च विदेशे वेदमस्तके । युवत्याञ्च महा-
विद्या, महानद्यां महोदया । चण्डा च त्रिपदे चैव का-
गलिके वलिप्रिया । मातृदेशे जगन्माता, करवीरपुरे
सती । मातुले रङ्गिणी रासा परमा परमेश्वरी ।
सप्तगोदावरे तीर्थे देवर्षावखिलेश्वरी । अयोध्यायां भ-
वानी च जयदा जयसङ्गला । माधवी मथुरायाञ्च देवी
यादवेश्वरी । इन्द्रागोमेश्वरी राधा रासइन्द्रावने रमा ! ।

कात्यायनी महाभाया भद्रकाली कलावती । चन्द्रमाला
महायोगा महायोगिन्यधीश्वरी । वज्रेश्वरी यशोदेति
वज्रयोगकुलेश्वरी । काञ्चरां कनककाञ्ची स्यादधन्या-
मतिपावनी । विद्या विद्यापुरे चैव विमला नीलपर्वते ।
रामेश्वरी सेतुबन्धे, विमला पुरुषोत्तमे । विरजा नाग-
पृथ्वीभद्राश्च भद्रकर्णिका । तमोलिप्ते तमोष्ठी च
स्वाहा सागरसङ्गमे । कुलश्रीर्विशृङ्खला माधवी मा-
धवप्रिया । मङ्गला मङ्गले कोटे, राङ्गे मङ्गलचण्डिका ।
ज्वालासुखी शिवापीठे मन्दरे भवनेश्वरी । काळीघाटे
गुह्यकाली, किरीटे च महेश्वरी । किरीटेश्वरी महा-
देवी, लिङ्गाख्ये लिङ्गवाहिनी । साक्षात् सर्वत्र भक्तानाम
भक्तानां कुतोऽपि न । अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि सिद्धस्या-
नानि सुन्दरि ! सर्वपापविनाशार्थं सर्वसिद्धिप्रदं नृ-
णाम् । निर्मितानि शिवेनेह सिद्धस्थानानि यानि च ।
श्रुत्वा मनसि भाव्यानि प्रकाश्यान्वधिकारिषु । अमरेश
महापीठे कुशतङ्कारसंज्ञकः । तत्र दुर्गादयं नाम च-
ण्डिका च महेश्वरी । प्रभासे सोमनाथोऽसौ देवी च
पुष्करेक्षणा । देवदेवाधिपः शङ्खनैमिषे च महेश्वरः ।
तत्र प्रज्ञा च देवी च शिवानी लिङ्गधारिणी । पुष्करे च
राजगन्धिः पुरज्ज्ञा महेश्वरी । श्रीपर्वते श्रिया नाम्ना
शङ्करस्त्रिपुरान्तकः । मावावी शङ्करी तत्र भक्तानाम-
खिलार्थदा । जयेश्वरे महास्थाने शङ्करी च त्रिशु-
लिनी । त्रिशूली शङ्करस्तत्र सर्वपापविमोचकः । आ-
ज्जातकेश्वरे सृष्ट्याः सृष्ट्याख्या परमेश्वरी । गणधोले म-
ङ्गलाख्या शिवो यः प्रपितामहः । कुरुक्षेत्रे शिवः स्थाणुः
शिवा स्थाणुप्रिया परा । इष्टनाभे स्वयम्भू च देवी स्वा-
यम्भुवा मता । उग्रः कनखले प्रोक्तः शिवोऽप्ये शिवव-
ल्लभा । विमलेश्वरे विश्वशम्भुरिष्टा विश्वप्रिया सदा । अ-
ङ्गहाने महानन्दो महानन्दा महेश्वरी । महान्तको
महेश्वरे च पार्वती च महान्तका । भीमेश्वरो भीमपीठे
शिवा भीमेश्वरी तथा । वस्तुपादे भवो नाम भवानी
भवनेश्वरी ! अद्रिगुह्ये महायोगी रुद्राणी परमेश्वरी ।
अविमृक्ते महादेवो विशालाक्षी शिवा परा । महाभाये
हरोरुद्रो महाभागा शिवा तथा । महाबलश्च शोकथे
शिवमद्रा च चण्डिका । भद्रकर्णे महादेवो भद्रा च
कर्णिका तथा । सुपर्णाख्ये सहस्राक्षः उत्पत्ता परमे-
श्वरी । स्थाणुसंज्ञे शिवः स्थाणुरीशस्या श्रीधरा शिवा ।
कलाख्ये महास्थाने कमलाख्यो महेश्वरः । कमलाक्षी

महेशानी सकलार्थप्रदायिनी । आगला तु कपर्दी च
प्रसभा च महेश्वरी । जङ्घुरेता स्वरण्ये च सन्ध्याख्या
परमेश्वरी । साकोटे च महाकोटः शिवा च सुखलके-
श्वरी । मातुलेश्वरपीठे च करवीरार्थं श्रेष्ठरा । श्रीम-
द्याम्रपुरे साक्षाद्भरनामा सभापतिः । शिवः सभापति-
नाम यत्र नृत्यति शङ्करः । आत्मानन्दमहानाद पूर्णा-
नन्दमहार्णवम् । नृत्यन्तं यत्र देवेशं देवेशी परि-
पश्यति । तत्र चाशु महादेवो भक्तानां वरदो भवेत् ।
नृत्यन्तं यत्र सर्वेशं वीक्ष्य लोको विमुच्यते । पुण्यस्थानेषु
सर्वेषु स्थानमेतन्मनोरमम् । यद्ययत्कर्माणि सर्वाणि
अक्षयाणि भवन्ति वै । तस्मिन् महोत्तमे स्थाने शिव-
गङ्गाख्यमद्भुतम् । तडागमस्ति तत्तीरे दक्षिणे नृत्यती-
श्वरः । तटाकेऽस्मिन् वसन् स्नात्वा सभानार्थं समीक्ष्य च ।
अष्टोत्तरसहस्रान्तु जपेच्छुद्धोऽनुदानितः । यानि ते क-
थितान्यत्र सदा तिष्ठन्ति देवताः । पिवतः सिद्धगन्धर्व-
सिद्धयः सर्वसिद्धिदाः । अत्र दत्तं कृतं जप्तं स्नानमक्षय-
पुण्यदम् । यद्ययत् प्रकीर्तितं नाम तैरेव परिपूज्य च ।
प्रणवादिहृदनेन लभतेऽभीष्टसुखम् । भोजयेद्ब्रह्मा-
ह्वरान् योऽत्र अक्षयं फलमश्नुते । इह नानासुखं
भुक्त्वा हरगौरीपुरं व्रजेत् । शोकदुःखविनाशोऽयं क-
रणानिधिरीश्वरः । निर्ममे सर्वसम्पत्त्यै पुण्यक्षेत्राणि
भूतले । अकाले पुण्यशुद्धानामनेकपुण्यसाधनैः । आ-
स्तिकानां भवेदत्र निवासः साधनं प्रति । तस्माद्यत्नेन
कर्तव्यमत्र साधनसुखिनैः ।

कालिकापु० १८७० एकपञ्चाशत्पीठोत्पत्तिर्ह्यस्या ।

पीठकेलि पु० पीठमहं नायकसहायभेदे त्रिका० ।

पीठगात्र न० लेख्यव्रताङ्गाष्टदलकमलावधवभेदे व्रत०त० ।

पीठचक्रं न० पीठ इव चक्रमख्य । शकटादौ “पीठचक्रेण
गोयुक्तेनेत्येके” आश्व०स० ३।२।६ “गोयुक्तेन पीठच-
क्रेण शकटादिना” नारा० ।

पीठन्यास पु०पीठे न्यासः । पीठदेवतानां आधारशक्तिप्रक-
त्यादीनां प्रणवादिनमोऽन्तेन हृदये न्यासभेदे तन्त्रसारः

पीठभू स्त्री प्राकारसमीपस्थे भूभागे वप्रे हेमच० ।

पीठमहं पु० नायकसहायभेदे “दूरावर्तिनि स्यात् तस्य
प्रासङ्गिकेतिहृत्ते तु । किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय ए-
वाख्य पीठमर्दाख्यः” । “तस्य नायकस्य वल्लव्यापिनि
प्रसङ्गागतेतिहृत्तेऽनन्तरोक्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चि-
दूनः पीठमर्दनामा सहायो भवति । यथा राम-

चन्द्रादीनां सुपीवादयः” साहित्यदर्पणे उक्तम् ।
पीठसर्पं त्रिं पीठे सर्पति रूप-अच् । खड्गे भा० व० ३५५ ।
पिनि पीठसर्पिन् तत्रार्थे हारा० ।

पीड वधे विभोडने च चु० उभ० सक० सेट् । पीडयति ते ऋदिव्
अपिपीडत् त । पीडा पीडनम् । धान्यादिर्मर्दने च ।

आ+भूषणे सक० । आपीडयति आपीडा ।

अवादिपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते विभोडने ।

पीडन न० पीड+भावे लुट् । १ दुःखोत्पादने २ शस्यादीनां
मर्दने (माडा) (टिपा) श्वपापरभेदे “गर्भोऽभिघातविघ-
माशनपीडनाद्यैः पक्कं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन”
साधवकरः ।

पीडा स्त्री पीड-भावे भिदा० अङ् । १ व्यथायां २ दुःखे च
३ कृपायां ४ शिरोमालायां ५ सरलदृष्टे च मेदि० ।

पीडित त्रि० पीड-क्त । १ व्यथिते २ मर्दिते ३ स्त्रीणां करणभेदे
मेदि० “सहस्राण्यधिका मन्त्रा दण्डकाः पीडिताह्वयाः”
तन्त्रसारोक्ते ४ मन्त्रभेदे पु० भावे क्त । ५ पीडायां न० ।

पीत त्रि० पा-कर्मणि क्त । १ पानकर्मणि भावे क्त । २ पाने न०
पिबति वर्णान्तरं पा-ज्या० कर्त्तरि क्त । ३ वर्णभेदे पु०
४ तद्वति त्रि० अमरः । ५ हरिताले न० मेदि० । पीतं
पानमस्तप्यञ्च अच् । ६ पानकर्त्तरि त्रि० “वनाय पीत
प्रतिवञ्चवत्साम्” रघुः । काव्ये वर्णनीयपीतवर्णद्र-
व्याणि कविकल्पलतायासुक्तानि यथा “पीतानि ब्रह्म-
जीवेन्द्र १ गरुडे ४ शरद्वृग्जटाः ६ । गौरी ७ द्वापरद-
गोमूत्र ८ मधु ९ वीररसा ११ रजः १२ । हरिद्रा १३ रो-
चना १४ रीति १५ गन्धके १६ दीप १७ चम्पके १८ । किञ्ज-
ल्क १९ वल्कले २० शालि २१ हरिताले २२ मनःशिलाः
२३ । कर्णिकारं २४ चक्रवाक २५ वानरौ २६ शारिका-
सुखम् २७ । केशवांशुक २८ मण्डूक २९ सराग ३० कन-
कादयः ३१ ।

पीतक त्रि० पीत+स्त्रार्थे क । १ पीतशब्दार्थे संज्ञायां कन् ।
२ हरिताले अमरः ३ कुसुमे जटाधरः । ४ असुरभेदे
५ पद्मकाङ्ठे ६ रीतौ पित्तले ७ माज्जिके ८ पीतचन्दने न०
राजनि० ९ नन्दीदृष्टे १० पीतशाले च पु० रत्नमाला ।
११ श्योनाकभेदे १२ हरिद्रुदृष्टे १३ अशोकदृष्टे च पु० रा-
जनि० । पीतेन हरितालेन रक्तं “तेन रक्तं रागात्”
पा० इत्यधिकारे “पीतात् कन्” वार्त्तिकम् । १४ हरि-
तालेन रक्ते त्रि० । १५ अव्यक्तराशेः संज्ञाभेदे बीजगणि-
तम् । अव्यक्तशब्दे दृश्यम् ।

पीतकदली स्त्री नित्यकर्म० । खर्णकदल्याम् (चं० पा० कला)
राजनि० ।

पीतकद्रुम पु० नित्यकर्म० । हरिद्रुदृष्टे राजनि० ।

पीतकन्द न० पीतः कन्दो यस्य । गर्जरे (गंजर) राजनि० ।

पीतकरवीरक पु० नित्यकर्म० । स्त्रार्थे क । पीतवर्णकरवी-
रदृष्टे राजनि० ।

पीतकावेर न० कुक्षितं वेरं कावेरं पीतं कावेरं यस्मात् यस्य
वा । कुक्षिताङ्गं पीतं कुर्वति १ कुङ्कुमे २ पित्तले च मेदि० ।

पीतकाष्ठ न० नित्यकर्म० । पीतचन्दने पीताशुदृष्टि राजनि० ।

पीतकाला स्त्री पीता अथ च काला । आवर्त्तकलतायां
राजनि० । [चैव पीतकुष्ठं प्रजायते] शाता० ।

पीतकुष्ठ न० नित्यकर्म० । पीतवर्णकुष्ठरोगे “भगिनी गमने
पीतगन्ध न० पीतमथ च गन्धं गन्धयुक्तम् । पीतचन्दने राजनि० ।

पीतघोषा स्त्री नित्यकर्म० । पीतपुष्पवत्यां घोषातक्याम् रा-
जनि० । [राजनि०]

पीतचन्दन न० नित्यकर्म० । कालेयकेतिप्रसिद्धे चन्दनभेदे
पीतचम्पक पु० पीतः चम्पक इव । प्रदीपे जटा० ।

पीततण्डुल पु० पीतस्तण्डुलो यस्य । (काङ्कनी) १ धान्यभेदे
हेमच० । २ क्षीरिकादृष्टे स्त्री टाप् । राजनि० । [ह्रीप् ।

पीततुण्ड पु० पीतं तुण्डमस्य । कारण्डवस्त्रगे त्रिका० स्त्रियां
पीततैला स्त्री पीतं तैलं यस्याः । १ ज्योतिष्मतीलतायां जटा० ।

२ महाज्योतिष्मतीलतायां राजनि० । पीतं तैलं येन
राजदंवा परनि० । पीततैल तैलपीत वा तैलपायिनि त्रि०

पीतदारु न० नित्यकर्म० । १ सरलदृष्टे रत्नमाला २ देववा-
रुणि ३ हरिद्रुदृष्टे च राजनि० । तस्य विकारः रजतादि-
अञ् । पेतदारव तद्विकारे त्रि० स्त्रियां ह्रीप् ।

पीतदुग्धा स्त्री पीतं दुग्धं यस्याः । दृष्टिपरिवर्त्तनेन
दृष्टिरूपेण यस्या दुग्धसत्तमर्णेन पीयते तस्याम् गवि
आहितगव्यां घेनुध्यायां हेमच० ।

पीतद्रु पु० नित्यकर्म० । १ सरलदृष्टे २ दारुहरिद्रायाञ्च अमरः ।

पीतन न० पीतं करोति पीत-षिच्-ल्यु । १ कुङ्कुमे २ हरि-
ताले ३ पीतदारुणि च मेदि० । ४ लले ५ आस्त्रातके च पु०
मेदि० । स्त्रार्थे क । आस्त्रातके (आमडा) पु० राजनि० ।

पीतनील पु० “वर्णो वर्णेन” पा० कर्म० । १ नीलपीतमिश्रिते
हरिद्रुदृष्टे हेमच० । २ तद्वति त्रि० । [शब्दच० ।

पीतपर्णी स्त्री पीतं पर्णं यस्याः ह्रीप् । (विळ्ढी) लतायाम्
पीतपाणि पु० पीतः पाणिरस्य । रोगभेदेन पीतवर्णहृत्-
युक्ते “माजारे निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते” शाता०

पीतपादा स्त्री पीतो पादौ यस्याः । शारिकाखगे हेमच० ।
 पीतपुष्प त्रि० पीतं पुष्पमस्य । १पीतवर्णपुष्पयुक्ते २कर्ण-
 कारट्टके पु० शब्दच० । ३चम्पकट्टके पु० राजनि० । ४पी
 तभिस्त्रिंशत् ५पिण्डातकभेदे पु० रत्नमाला । पीतं पुष्प
 मस्तस्याः अच् टाप् । ६इन्द्रवारण्यां ७भिस्त्रिंशत्किंशुपे
 टयाटकां च स्त्री राजनि० । पीतं पुष्पं यस्याः जा-
 तित्वात् ङीप् । ८शङ्खपुष्पां १०सहदेव्यां ११महाको-
 मातक्यां १२पुष्पाश्च स्त्री राजनि० ।

पीतप्रसव पु० पीतः प्रसवः पुष्पमस्य । पीतकरवीरे राजनि० ।
 पीतफल(क) पु० पीतं फलं यस्य वा कप् । १शाखोटट्टके
 राजनि० २कसारट्टके त्रिका० । [त्रिका०]

पीतवालुका स्त्री पीता वालुकेष्वमूर्णनात् । हरिद्रायां
 पीतवी(वी)जा स्त्री पीतं वी(वी)जमस्याः । मेथिकायां
 राजनि० । [युक्ते षट्काराजभेदे राजनि० ।

पीतभृङ्गराज पु० कर्म० । (पीलाकेशरिया) ख्याते पीतवर्ण-
 पीतमणि पु० नित्यकर्म० । पुष्परागमणौ राजनि० ।

पीतमस्तक पु० पीतं मस्तकं यस्य । खगभेदे मेदि० ।

पीतमाक्षिक न० नित्यकर्म० । माक्षिके राजनि० ।

पीतमुद्ग पु० कर्म० । (सोनासग) मुद्गभेदे हेमच० ।

पीतमूलक न० पीतं मूलमस्य कप् । (गांजर) गर्जरे राजनि० ।

पीतयूथी स्त्री नित्यकर्म० । स्वयंयूथ्यां राजनि० ।

पीतरक्त न० “वर्णो वर्णेन” पा० कर्म० । १रक्तवर्णं अथच
 पीतवर्णं च पीतेन रक्तं कतरागम् । २पुष्परागमणौ
 न० राजनि० ।

पीतराग न० पीतो रागो वर्णो यस्य । १किञ्चलके २सि-
 क्ये च कर्म० । ३पीतवर्णं पु० ४तद्वति त्रि० ।

पीतरोहिणी स्त्री पीता सती रोहति रूह-णिनि ङीप् ।
 काश्यप्याम् भावप्र० । [द्युते त्रि० ।

पीतल पु० पीतं वर्णान्तरं ज्ञाति ला-क । १पीतवर्णं २त-

पीतलक न० पीतलेन वर्णेन कायते कै-क । पित्तले राजनि० ।

पीतलोह न० नित्यकर्म० । पित्तले राजनि० । [द्राभवस्तुयुते त्रि० ।

पीतवासस् पु० पीतं वासो यस्य । १श्रीकृष्णे हला० २हरि-
 पीतवृक्ष पु० नित्यकर्म० । श्योनाकभेदे राजनि० ।

पीतशाल पु० पीतं फलं शलति याति शल-अण् उपस० ।
 अमनवृक्षे (पिवाशाल) अमरः ।

पीतसार न० पीतं सारं यस्य । १पीतवर्णं चन्दनकाष्ठे सल-
 यजे-शब्दच० २हरिचन्दने च ३गोमेदमणौ पु० मेदि० ।
 ४सङ्काटट्टके जटा० ५तरस्के बीजके च पु० राजनि० ।

कप् । पीतसारक निम्बे शब्दच० । [शब्दच० ।
 पीतसारि न० पीतं सारयति ऋ-णिच्-इन् । स्रोतोऽञ्जने
 पीतसालक पु० कर्म० संज्ञायां कन् । (पिवाशाल) पिवाश-
 लके अमरः । [वृक्षभेदे शब्दार्थकल्प० ।

पीतस्त्वय पु० पीतः स्तन्वो यस्य । हरिद्राभस्तन्वयुक्ते
 पीतस्फटिक पु० नित्यकर्म० । पुष्परागमणौ राजनि० ।

पीतहरित पु० “वर्णो वर्णेन” पा० १पीतवर्णं अथच हरि-
 द्र्यं २तद्युते त्रि० हेमच० । [द्राभगाले त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

पीताङ्ग पु० पीतमङ्गमस्य । १श्योनाकभेदे राजनि० । २हरि-
 पीताब्धि पु० पीतोऽब्धिः ससद्रो येन । अगस्त्यमुनौ हेमच० ।
 तत्कथा भा० व० १०५ अ० दृष्ट्या ।

पीताम्बर पु० पीतमम्बरं यस्य । १श्रीकृष्णे अमरः २शैलूषे
 नटो च मेदि० ३हरिद्राभवस्तुयुक्ते त्रि० कर्म० । ४पीते-
 वसने न० । [वर्णयुक्ते २तद्वति त्रि० ।

पीतारुण पु० “वर्णो वर्णेन” पा० कर्म० । १पीतरक्तमिश्रित-
 पीताश्मन् पु० नित्यकर्म० । पुष्परागमणौ राजनि० ।

पीति पु० पा-क्तिच् । १घोटके अमरः पा-भावे क्तिन् ।
 २पाने शगतौ च करणे क्तिन् । ३शुण्डायाम् मेदि० ।

पीतिका स्त्री पीतैव स्वार्थं क अतइत्त्वम् । १दारुहरिद्रायां
 रत्नमाला २स्वयंयूथ्यां जटा० ।

पीतिन् स्त्री पीतमनेन दृष्टादित्वादिनि । घोटके रायमुकुटः

पीतु पु० पा-पाने पा-रक्षणे वा लृज् किञ् । १वज्रो २दिवा-
 करे च लज्ज्वलद० स्वयंयूथ्यां रश्मिभिर्जलस्य पानात्
 वज्रिना खदह्यमाभावोयुक्तजलस्य पानात्तथात्वम् । ३यू-
 थपतौ संक्षिप्तसारः ।

पीतुदारु पु० पीतारिव अग्निहृत्यं स्वयंयूथ्यां वा दारु यस्य ।
 १उदुम्बरे शत० ब्रा० २५।२।१५ भाष्यः । २देवदारुणि
 कात्या० श्रौ० २४।३।१२ कर्कः । [स्थिरीभूते ।

पीत्वास्थिरक त्रि० पीत्वा स्थिरः मयू० स० । पानोत्तरं
 पीथ न० पा-पाने कर्मणि थक् । १घटे २जले च ३स्त्र्यं
 ४वज्रो च पु० लज्ज्वलद० ।

पीथि पु० पीति+उपो० । घोटके क्षीरस्नानी

पीन त्रि० व्याय-क्त संप्रसारणे दीर्घः । १स्थूले २वृद्धे सम्पन्ने
 च अमरः । भावे क्त । ३स्थूलतायां न० । पीनसादूरदे-

शादि अश्लादि० । पीनर पीनस्य सन्निकटदेशादौ त्रि० ।
 पीनस पु० पीनं पीनतां सति सो-क । १नासिकारोगभेदे
 प्रतिश्याये अमरः तद्रोगस्य निदानादि साधवकरोक्तं यथा
 “आनृहते यस्य विशुष्यते च मृत्तिव्यते धूप्यति चैव

भासा । न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्थेत्
खलु पीनसेन । तच्चानिलस्त्रेष्मभवं विकारं त्रूयात्
प्रतिश्रायसमानलिङ्गम् । आसपीनसलक्षणं यथा
“शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्त्रावस्तुस्तरः । क्षामः शीवति
चाभीक्ष्ण्यमासपीनसलक्षणम् । एकपीनसलक्षणं यथा
“आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेपु निमज्जति । स्तर-
वर्णविशुद्धिश्च एकपीनसलक्षणम् । शर्कर्यां स्त्री
राजनिं गौरां डीप् । [पक्तायां गवि अमरः ।

पीनोष्ठी स्त्री पीनसूषोऽस्याः डीप् अनङ्गनादेशः । पीवरो
पीपर याच्ञायां भ्वा०सक०पर०सेट् । पीपरति निघण्टुः ।
पीपरि पु०अपि+पृ-इन् अलोपः दीर्घः । छल्लजे राजनिं
पीय ग्रीष्मने सौ०पर० सक० सेट् । पीयाति अपीवीत् पि-
पीय । अयं हिंसायां निरु० ४।२५

पीयन्तु लि० पीय-हिंसायां बा० कलु । हिंसाशीले शत्रौ
क० ८।२।१५ [श्रवौ ४घूके च मेदि० ।

पीयु पु० पा-पाने कृ नि० । शकाले शकाके च उज्ज्वल० ।
पीयूचा स्त्री लक्ष्मभेदे ततः चतुर्थ्यां काशा० इव । पीयू-
क्षिल तत्सन्निहृष्टदेशादौ लि० । तस्याः विकारः तात्ता०
अण् । पीयूक्ष तद्विकारे लि० । एतत्परस्य वनस्य णत्वं
पीयूक्षावणम् ।

पीयूष न०पीय-अणन् । देवानां पेयभेदे ऽसृष्टे । नवप्रसूता-
याः गोः आसप्ररात्रभवे श्रुग्धे च अमरः । तत्पेयूषमपि

पीयूषमहस् पु०पीयूषमिव आच्छादकं महो यस्य । सुधाकरे
श्रुद्धे शब्दरत्ना० शर्करे च । पीयूषरुचिप्रसृतयोऽप्यत्र ।

पीयूषवर्ष पु० पीयूषं वर्षति करद्वारा वृष-अण् उप०स० ।
श्रुद्धे शर्करे श्रुद्धालोकालङ्कारपन्थकारे विद्वद्धेदे च

पील रोधे भ्वा०पर०सक०सेट् । पीलति अपीलीत् पिपील ।
पीलक लि०पील-एवुल् । श्रोत्रके रपिपीलिकायां हेमच० ।

पीला स्त्री पीलनान्त्रां स्त्रियाम् तस्या अपत्यं “पीलाया
वा” पा०अण् पत्ते “द्वचः” इति ढक् । पैल पैलेय तद-
पत्ये पुंस्त्री० ।

पीलु पु० पील-उ । श्रममाणौ पीलुपाकः इति वैशेषि-
कादयः । पीलुपाकप्रकारः कणादस्त्रोपस्तरहत्तौ ७।६
अत्रे दृशयः औलुक्यशब्दे सर्वदर्शसंयुक्तो १५८७
पृ० दर्शितम् । शगजे शकस्थिलगडे ४तालकागडे
५कुसुमे च मेदि० इधरे ७कमौ धरणिः । कोङ्कणदे-
शस्थ्यति दगुडफलहृत्ते राजनिं । तस्य गुणाश्च राजनिं
उक्ता यथा “पीलुः श्लेष्म वायुगुल्मनाशनः पित्तदो-

मतः । यत् स्नादु तिक्तं तज्जोष्यं त्रिदोषहरणं फलम्” ।
तस्यफलमण् तस्य लुक् । एतत्फले न० ।

पीलुक् पु० पीलुरिव कायति कै-क । क्षमिभेदे हेमच० स च
लीन्द्रियः “क्षमिपीलुकलूताद्याः स्युर्द्विलिचद्वरिन्द्रियाः”
हेमच० ।

पीलुकुण्ण न० पीलूनां पाकः पील्वादि० कुण्णच् । पीलुपाके
तस्येदम् उत्सा०अञ् । पैलुकुण्ण तत्सम्बन्धनि लि० ।

पीलुनी स्त्री पील-उन गौरां डीप् । मूर्वायाम् रत्नमा०
पीलुपत्र पु० पीलुयुक्तं क्षमिकलितं पत्रं यस्य । मोरटा-
लतायां राजनिं० ।

पीलुपर्णी स्त्री पीलुकलितानि पर्णान्यस्याः डीप् । श्रुवौ-
याम् श्विम्बिकायाम् श्वोषधिभेदे च मेदि० ।

पीलुमूल न०इत० । श्रुपीलोर्भूले शतमूल्यां स्त्री रत्नमाला
शालपपर्ण्यां भावप्र० श्रुतकृपां गवि च संक्षिप्तसारः ।

पूअश्वगन्ध्यायां दृशतावर्यां च स्त्री टाप् राजनि० । तत्र
दीयते व्युटा०अण् । पैलुमूल । तत्र देये । “तेनैकदिक्” पा०
अधिकारे तसिः । पीलुमूलतस् पीलुमूलैकदिशि अण्व० ।

पीलुवह् लि०पीलुं वहति वह-अच् पील्वादीनां पयुंदासात्
“इको वहे” पा० न दीर्घः । पीलुवाहिनि जलादौ ।

पील्वादि पु०पाके कुण्णचपत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च पा०
ग०सू०उक्तो यथा “पीलु कर्कन्तू शमी करीर कुवळ
वदर अश्वत्थ खदिर” ।

पीव स्यौल्ये भ्वा०पर०अक०सेट् । पीवति अपीवीत् पिपीव ।

पीवन् लि०थ्यै-कनिप् सस्य०दीर्घः । श्रुल्ले अमरः । शब-
लवति लि० श्वायौ पु० संक्षिप्तसारः ।

पीवर लि०थ्यै-खरच् सस्य० दीर्घः । श्रुल्ले उपचितावयव-
युक्ते (मोटा) अमरः स्त्रियां डीप् । तामसमन्तरं
श्रमप्रतिभेदे पु० मार्क०पु० ७४अ० । [इत्यादि ।

पीवस् लि० पीव-स्यौल्ये अणन् । स्युले । पीवान् पीवांसौ
पीवा स्त्री पी-पाने बा० व । जले संक्षिप्तसारः ।

पीवीपवसन लि० पीवसः उपवसनं समीपस्थितिरस्य पृषो०
सलोपः । स्त्रुत्से यजु० २१।४१ वेददीपः ।

पुंयोग पु० इत० । पुरुषयोगे “लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः” ।

पुंराशि पु० कर्म० । विषमे राशौ मेघमिधुनसिंहादौ ।

पुंलिङ्ग न० इत० । श्रुल्लेचिङ्गे शिञ्जे । पुंश इव लिङ्ग-
मस्य । २पुंस्त्वबोधके शब्दभेदे पु० ।

पुंवत् अण्व०पुंसइव वति । पुंसा तस्ये । तस्य भावः । पुंव-
ज्ञाव पुंलिङ्गस्य शब्दस्यैव भावे पुंसइव रूपे ।

पुं० वत्स पु० कर्म० । पुं० रूपरूपे वत्स । पुमान् वत्सो यथाः ।
 २ पुं० रूपवत्सपुत्रायां मध्यादौ स्त्री कात्या० श्रौ० ४।१४।१
 पुं० वृष पुं० पुमानिव वर्धति वृष-क । वृक्षून्रे (कुं०) गन्धमा०
 पुं० खली स्त्री पुं० भर्तुः सकाशात् चलति पुं० रूपान्तरं गच्छति
 अच् गौरा० लोप् पुं० सोन्यलोपे अम्परे खयिरुत्तस्य
 “सपुं० कानाम् सः” वा० सः सुत्वम् । १ अस्मत्तां स्त्रियाम्
 अस्मरः । उपचारात् श्पारदारिकपुरुषेऽपि । “अरेखे-
 ष्यायुर्भवति विष्णिस्त्राभिश्च पुं० खलाः” गरुडपु० ६६ अ०
 पुं० खलीनिन्दा ब्रह्मवे० पु० श्रीकृष्णजनस्य० २१।२४।२२ अ०
 यथा “अहो कोवेद भुवने दुष्टोऽयं पुं० खलीमनः । पुं० खल्यां
 को हि विन्ध्यो विधिना स विद्धिभितः । बहिष्कृतस्य
 वशसा धर्मेषु सज्जलेन च । वाञ्छितं नूतनं प्राप्य वि-
 सृजति पुरातनम् । सदा स्तुतमावाध्या सा को वा
 तस्याः प्रियोऽप्रियः । देवे कर्मणि पैत्रे च पुत्रे वन्धौ
 च भर्त्सरि । दारुणं पुं० खलीचित्तं सदा शृङ्गार क-
 र्मणि । प्राणाधिकं रतिज्ञं साऽस्मृतदृष्ट्या हि पुं० खली ।
 रत्नप्रदं रत्नविज्ञं विषदृष्ट्या हि पश्यति । सर्वेषां
 स्थूलसूक्ष्मेव पुं० खलीनां न ज्ञातव्यम् । दारुणा पुं० खली
 जातिर्नरजातिभ्य एव च । निष्कृतिः कर्मभोगान्ते
 सर्वेषामस्ति निश्चितम् । न पुं० खलीनां विम्रेन्द्र ! याव-
 द्भृदिवाकरो । अन्यासां कामिनीनाञ्च कीटं हन्तुञ्च
 या दया । सा नास्ति पुं० खलीनाम् कालं हन्तुं पुरा-
 तनम् । रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विषतृप्त्यं पुरातनम् ।
 कालं दृष्ट्वा हि नश्येव सौषायेनावलीलय । पुत्रिव्यां
 यानि बापानि पुं० खलीष्वेव भारते । तिष्ठन्ति ताभ्यो न
 पराः पापिष्ठाः सन्ति केचन । पुं० खलीपरिपकाञ्च सर्व-
 पातकमिश्रितम् । देवे कर्मणि पैत्रे च देवं न च तथा
 जलम् । अक्षं विष्ठा प्रयो मूलं पुं० खलीनाञ्च निश्चि-
 तम् । दत्त्वा पितृभ्यो देवेभ्यो भुक्त्वा च नरकं व्रजेत् ।
 शतवर्षं कालक्षणे पचत्येव सुदारुणे । घोरान्धकारे
 कर्मयत्नाददन्ति दिवानिशम् । पुं० खल्यश्च यो भुङ्क्ते
 देवाद्वयदि नरपक्षः । सप्रजन्मकृतं पुण्यं तस्य गम्यति
 निश्चितम् । आयुःश्रीयशसां हानिरिह लोके परल-
 च । तस्माद्यत्नाद्विषयोऽयं पाकपात्रं कलकम् । पुं० ख-
 लीदर्शने पुण्यं यात्राविधिर्भवेद्गुणम् । स्मर्यते च
 महापापं तीर्थस्नानादिशुद्धि । स्नानं दानं व्रतञ्चैव
 जपश्च देवजनम् । निष्कलं पुं० खलीनाञ्च भारते जीवनं
 दृष्ट्वा । “अहो सर्वे परित्याज्या पुं० खली च विधे-

मतः । धनान्युःप्राणयशसां नाग्निनी दुःखदायिनी ।
 स्तुकार्थं तत्परा शश्वत् परकार्यविधातिनी । निष्ठुरा
 नरजातिभ्यः सर्वपक्षीजहपिष्ठी । विद्युद्दीर्घजले रेखा
 लोभानुमैत्री यथा भवेत् । परद्रोहाद्वयथा सम्पत्
 कुलटा प्रेम तत्परम् । सर्वेभ्यो हिंस्रजन्तुभ्यो विषद्वीजा
 सदैव सा । योविन्दसेतां संभूतो विषतृप्तस्य पदे पदे” ।
 पुं० खलू स्त्री पुं० खलति अल्-ञ् पुं० खलीवत् सन्धिकार्यम् ।
 पुं० खल्यां स्त्रियाम् “कामस्य पुं० खलूम्” यजु० २०।५ वेददी०
 पुं० खिल्ल न० ६ त० पुं० खलीवत् सन्धिकार्यम् । पुरुषचिह्ने
 शिन्ने हेमच० ।
 पुं० स मर्दे चु० उभ० सक० सेट् । पुं० सयति ते अपुं० सत् त ।
 पुं० सवन न० पुमान् सयते अनेन छ-करणे ख्युट् । स्त्रीणां गर्भ-
 पातसंस्कारभेदे तच्च कर्म द्विविधम् यथाह ज्यो० त० गोभिलः
 “तृतीयस्य गर्भमासस्यादिमदशे पुं० सवनस्य कालः” । गर्भे
 सति तृतीयमासस्य आदिमदशे दशमदिनाभ्यन्तरे ज्यो-
 तिःशास्त्रोक्तकाले पुं० सवनं कार्यम् । “प्रातः सशिरस्का-
 ल्पुता पश्चादग्नेरुदगम्येऽपु कुशेषु प्राच्युपविशति” गो० आ-
 शुता स्नाता पश्चात् पश्चिमदिशि प्राङ्मुखी उपविशति
 “पत्युर्देक्षिणतः पाणिप्राहकस्योपविशति” इत्यन्यत्र दर्श-
 नात् । पश्चादित्यभिधानात् अग्निस्थापनं लभ्यते । तत्
 सार्थकत्वाय “आज्यं ब्रह्ममनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।
 मन्त्रस्य देवताऽन्तर्भागे प्रजापतिरिति स्थितिः” इति ज्योतिष-
 परिशिष्टोक्तद्रव्यादि लभ्यते । जुहोतिषु हवनेषु मन्त्रस्या-
 नादेशे प्रजापतिः प्राजापत्योमन्त्रः । स च मन्त्रः व्या-
 कृत्यात्मकः । ततश्च विरूपाक्षप्रपन्नां कुशयिष्ठां सभाष्य
 समित्प्रक्षेपादिमहाव्याहृतिमिहोमं कृत्वा प्रजापतिदेव-
 ताकसमस्तमहाव्याहृतिहोमं जुह्यात् । ततः प्रकृतं
 कर्म । तत्र गोभिलः “पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणेन
 पाणिना दक्षिणसंसमन्ववच्छत्रानाहितं नाभिदेशम-
 भिसृजेत् पुमांसौ मित्रावरुणावित्थेतयश्च” । उपवि-
 ष्ठाया बध्वाः पश्चिमदेशं गत्वातुपविष्टः पतिर्देक्षिण-
 हस्तेन तृष्णीं तस्या दक्षिणस्त्वन्ववच्छत्रं बध्नाद्यव्यव-
 हितं नाभिं पुं० सासाविति मन्त्रेण सृष्ट्वेत् । अथ
 अनन्तरं वामदेव्यगानान्तं समापयेत् । यदि त्वयज्ञो-
 देशाचारात् कुलाचाराद्वा एकस्मिन् दिने द्वितीयपुं० स-
 वनमपि क्रियते तदा गच्छेत्कं परिसम्हृणम् “इन्द्रो-
 बर्हिःपयुज्यमाण्यभागः सर्वेभ्यः समवदाय सजदेव
 सौविष्टिकतं जुहोतीति” गोभिलकृतान्तरात् । उभय०

कमान्ते वामदेव्यमानाद्युदीच्यं कर्म कर्त्तव्यम् । अतएव
 हरलायां दिनद्वये भट्टभाष्यभवदेवयोरेकदिने उभयकरणं
 लिखितम् । “अथापरम्” गो० अथ प्रथमपुंसवनसमाप्ति-
 कालानन्तरं तदानीमपरमन्यत् पुंसवनं कार्यम् “प्रायु-
 दीच्यं दिशि न्ययोधशुक्लासुभयतःफलामस्त्वानामकमि-
 परिच्छेदां त्रिःसप्तभिर्येमांश्चैव परिक्लीय उत्थापयेत् ।
 यदासि सौमी सोमाय त्वा वज्जे परिक्रीषामि, यदासि
 वारुणी वारुणाय त्वा वज्जे परिक्रीषामि, यदासि व-
 सुभ्यः वसुभ्यस्तापरिक्रीषामि, यदासि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्ता
 परिक्रीषामि, यदासि आदित्येभ्य आदित्येभ्यस्ता परि-
 क्रीषामि, यदासि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्ता परिक्रीषामि,
 यदासि विश्वेभ्यो देवेभ्यस्तापरिक्रीषामि ओषधयः सुम-
 नसो भूत्वा अस्यां वीर्यं समाधत्त इयं कर्म करिष्यती-
 त्युत्थाप्य तथैः परिधायाहृत्य वैहायसीं निदध्यात्” सू०
 षट्तरयोः पूर्वस्यां दिशि शुक्ला सुकुलितप्लवः । “अताय-
 स्य प्लवो गूढः शुक्लेति परिकीर्त्यते । पतिव्रता व्रतवती
 ब्रह्मवन्मुक्तयाऽश्रुतः” इत्युक्तेः । अश्रुतो वेदहीनः तां
 फलवृगलयुतामस्त्वानां कृमिभिरव्याप्रां तिराहत्तैः सप्त-
 भिर्येमांश्चैव तिराहत्तैः क्रीत्वा गृह्णीयात् । क्रयश्च
 वृक्षस्त्राभिर्नो, न वृक्षात् तेन वृक्षस्त्राभिने यवा माषा वा
 देवाः यदासीत्वादि सप्तभिर्मन्त्रैः । प्रतिमन्त्रञ्च शुद्धक-
 लयम् दद्यात् । ओषधय इति मन्त्रेणोत्थाप्य च तथै-
 वेंदयित्वा आनीयाकाशस्यां निदध्यात् । इयदं प्रक्षाल्य
 ब्रह्मचारीव्रतवती वा ब्रह्मवन्मुः कुमारी वा अपत्या-
 हरन्ती प्रिनटि इयदं शिवां प्रेषणार्थत्वेन सपुत्रां कुमारी
 अनूढा व्रतवती पतिव्रता अपत्याहरन्ती तिर्यक्पुल-
 केण प्रेषणमकुर्वती किन्तु श्चि तपुलकेण पुनःपुनः प्रेषणं
 कुर्वती प्रातःसशिरस्काष्ठुता उदगध्येषु कुशेषु प्राक्-
 शिराः संविशति शेते शेषं सुगमम् । “पश्चात् पतिरव-
 स्थाव दक्षिणस्थ प्राचोरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठयाऽङ्गुल्या अ-
 मिसंष्टञ्च दक्षिणनासिकाधेयं तस्या नयेत् । पुमानग्निः
 पुमानिन्द्र इत्येतयञ्चै” सू० । पश्चादुबध्वाः शशिम-
 दिशि उपकनिष्ठयानामिकया तेनाङ्गुष्ठानामिकाभ्याम् ।
 पिष्टां शुक्लां वस्त्रवद्वा गृह्णीत्वा निष्पीड्य दक्षिणना-
 सारम्बुं क्षिपेत् पुमानग्निरिति मन्त्रेण । अथ अन-
 न्तरं दक्षिणाद्युदीच्यं कर्म कुर्यात् । पुंसवनकर्माधान-
 कर्तृरवज्ञधानेऽप्येनापि कर्त्तव्यम् “अथै संस्कारक-
 र्त्तव्यं गमर्धानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा

तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्” इति स्मृतेः । मुजवले “सुफ-
 लञ्च करे कृत्वा स्थिरे तत्वाग्ने तथा । गृह्णीतेन
 होमञ्च शान्तिञ्चैव च कारयेत् । अर्णास्त्रेण संपथ्य
 जीवं जातीञ्च विक्रमम् । शुवाकं रजतं हेम दद्यात् स्नान
 तटान्तरे । तत्प्रभृति नदीतीरं देवघातोदकं त्यजेत् ।
 सन्ध्याटनं तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत्” ।

पुंसवनं सुहृत्तादिकं सु०चि०पी० उक्तं यथा
 “पूर्वोदितैः पुंसवनं विधेयं मासे तृतीये त्वथ विष्णुपूजा”
 सु०चि० “पूर्वोदितैरिति । पूर्वं सीमन्तोन्नयने उदितैः
 प्रोक्तेस्त्रिधवारनक्षत्रलग्नैरुपलक्षिते तृतीये मासि पुंस-
 वनाख्यं कर्म विधेयम् । पुमान् स्मृत्येनेन कर्मणेति
 व्युत्पत्त्या पुंसवनकर्मणा पुंस्त्वहेतुना । यदाह शौनकः
 “व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् । गर्भेऽप्यक्ते
 तृतीये चेत् चतुर्थे मासि वा भवेत्” इति चः “सीमन्तो-
 न्नयनोक्ततिथिवासरराशिषु । पुंसवं कारयेद्विद्वान् सहैवै-
 कदिनेऽथ वा” इति । विशेषमाह वसिष्ठः “कुर्यात्पुंस-
 वनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथ वा मासि स्मृततनौ
 तुषारकिरणे पुष्येऽथ वा वैष्णवे । हित्वा कर्कटकं गृह्य-
 न्नमवब्रामन्येध्वरिक्तो तिथौ शुद्धे नैधनधान्नि शुक्ल
 शशभृदिन्नान्विषां वासरे” इति । नैधनधान्नि अष्टम-
 स्थाने शुद्धे सर्वप्रहरहिते । यदाह वसिष्ठः “अष्टमस्था-
 यहाः सर्वे नेष्टास्तेऽस्ते शुभावहाः । एवं सत्यं परी-
 ल्यैव कुर्यात्पुंसवनक्रियाम्” इति । वारास्त्वत्र सौम्य-
 यहाणासुक्ताः । इहस्मृतिरप्यत्र विशेषमाह “गुरुशुक्र-
 बुधेन्दूनां द्रेष्णाणदिवसशंकाः । तेषामुदयहोराच पुं-
 सवेऽतिशुभावहाः” इति अन्येस्तु श्रीपत्यादिभिः पुंवारा
 एव प्रशस्ता अभिहितान्तत्फलान्याह गर्गः “सौम्ये
 स्मृतप्रजामन्दे स्मृत्युर्वन्ध्या च भार्गवे । सोमे दुग्धविही-
 ना स्यात् शेषाः सर्वार्थसिद्धिहा” इति । अत्र-वचनद्वय-
 प्रासादयादिकल्पः । केचित्तु यदा तृतीये मासि पुंस-
 वनं चिकीर्षितं तदा सौम्यवारा एव प्राच्याः । यदा तु
 चतुर्थे मासि गर्भस्य व्यक्तत्वात् पुंसवनं चिकीर्षितं तदा
 पुंवारा एव प्राच्या इत्याहुः । नक्षत्राणि ह्यत्र पुंना-
 मानि प्राच्याणि तानि “अवशः सकर” इति श्रीपति-
 नोक्तानि । वसिष्ठेन तु पुंनामान्यभिहितानि यथा
 “पुंनाम अवशं तिष्यः स्मृती कृत्तः पुनर्वसुः । मूलं
 प्रोष्ठपदं चानुराधा स्मृतिरोऽश्विनी” । विशेषमाह क-
 षोच्चयः । “हस्ताङ्गतिमूलानि सौम्यो विष्णुः पुन-

वैद्यः । प्रोष्ठपदादयं प्रोक्तमाषाढद्वयमेव च । अथानि
कथितान्येव धिष्णान्येकादशैव तु । स्वातौ तथा स-
चायां च रेवत्यां कलशुनीद्वये । अश्विन्यां चैव नक्षत्रे
यदा पुंसवनं भवेत् । नरः सम्पद्यते देवादयदा आहु-
रतत्पगः । लब्धो हस्ततनुः क्रूरो नारी चेत् कुलटा
भवेत् । शेषाणि दश धिष्णानि निन्दितानि विशेषतः”
तदेतयोर्द्विर्द्वयार्थयोर्व्याचारात्तौ व्यवस्था । तत्र
वसिष्ठवाक्येन दाक्षिण्यात्वाव्यवहरन्ति । प्राच्यास्तु
कक्षोच्चवाक्येन । अथ लग्नशुद्धिमाह कक्षोच्चयः
“मीनदृष्टिककुम्भेषु चापगोसिंहकनकाः । उक्ताः पुं-
सवनाद्येषु सुखपुत्रादिवाञ्छया । केन्द्रत्रिकोणभवेण
शुभस्थितेषु पामेषु षट्त्रिंशद्भागवत्स्थितेषु । जीवेन्दु-
भातृष्टगुभूमिजमन्दिरेषु लग्नेषु लग्नपरिशुद्धशुभांश-
केषु” । अत्रापि स्त्रीपुंसयोश्चन्द्रवल्लभावश्यकमित्याह
नटसिंहः “अपि पुंसवनं कार्यं दम्पत्योरनुकुलमे ।
जन्मादि वर्जयेद्वाशिं चांशकं विपदादिषु” इति प्रो. धा० ।

“कुत्र्यात् पुंसवनं सुयोगकरणे नन्दे सभद्रे तितौ
भाद्राषाढम्बेश्वरेषु नदिने वेधं विनेन्दौ शुभे । अक्षीणे
नवषष्ठकण्टकगते सौम्ये शुभे दृष्टिषु स्त्रीशुद्ध्या कटयुग्म
सूर्यगुरुभेषूद्यत्सु सासत्रये” ज्यो. तं० । नदिने पुं
अह्वारे । वेधो दशयोगभङ्गः । दृष्टिरुपचयनस्थानम् ।
अप्. पुंसवोऽप्यत्र पु० ।

पुंसवनव्रतञ्च भाग० ६ स्कन्धे १८ अ० “शुक्ले मार्गशिरे
षष्ठे योषिर्जनृतरुद्रया । आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिक-
मादिशेत्” इत्युपक्रम्योक्तं दृश्यम् । तस्मिन् सि. कौ० ।

पुं सानुज पु० पुं सानुजः अलुक्स० । यस्यानुजः पुमान्
पुं स्कामा स्त्री पुमांसं कामयते कामि-अच् पुंसोऽन्तलोपे
रत्वे “सपुं कामासिति” वा० रोः सः । पुरुषकामायां
स्त्रियाम् । [कोकिले कुमा० १।३२]

पुं स्कोकिल पु० कर्म० । पुं स्कामावत् सन्निकार्यम् । पुरुष-
पुं स्त्व न० पुंसोभावः त्व इतत्पत्वे । १ पुरुषत्वे तदुपनिमित्ते
२ शुक्ले वीर्ये ज्ञेयम् । [राजनि०]

पुं स्त्ववियह पु० पुं स्त्वय शुक्लयेव विपद्योऽस्य । भूतृषे
पुक् पु० पु-बा० कक् । पविले तस्यादूरदेशादि प्रेक्षा इति ।
पुकिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ ।

पुक्कश(स) पुं स्त्री-पुक् कुत्सितं कसति कंस-गतौ अच् प्रभो०
वा शः । १ चण्डाले २ अश्वसे लि. अमरः “नृपायां अङ्ग-
संशर्माज्जातः पुक्कश(स) उच्यते” उशनसोक्ते ३ संकीर्ण-

जातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ङीपलः ४ कालि-
कायां पुनीलप्रासोपधौ च मेदि० ।

पुं चीर न० पुं प्रियं चीरम् शा. तं० खयः अमपरत्वाभावात्
न कः । पुरुषप्रिये चीरे । [अमरः ।

पुङ्ग पु० न० पुमांसं खनति खन-ङ । १ वाचमूले २ पुष्कले
पुङ्खतीर्थ न० रामकृते तीर्थभेदे शिवपु० ।

पुङ्ग पु० पूग-प्रभो० । समूहे शब्दच० ।

पुङ्गव पु० पुमान् गौः कर्म-अच् समा० । १ दृष्टे २ क्षत्रभौषधौ
च मेदि० उत्तरपदस्यः अथवाचकः । यथा नरः पुङ्गव
इव उपमितसमाधवाक्यम् । नरपुङ्गव नरश्चेष्टार्थे ।

पुङ्गवकेतु पु० पुङ्गवः दृषः केतुरस्य । दृषध्वजे शिवे ।

पुच्छ प्रसादे स्वा० पर० अक० सेट् । पुच्छति अपुच्छीत् पुच्छ
रायसकुटः ।

पुच्छ पु० न० अर्द्धाङ्गी० । पुच्छ-अच् । १ चाङ्गूले अमरः । २ पञ्चा-
ङ्गागे न० मेदि० । ३ शोभनचाङ्गूले ४ कक्षापे च पु० उद्यादि०
वज्रवीहौ एतदन्तात् ङीष् कवरपुच्छी ।

पुच्छकण्टक पु० पुच्छे कण्टको यस्य । दृष्टिके हेमच० ।

पुच्छटि(टी) स्त्री पुच्छ-अटि वा ङीप् । अङ्गुलिमोटने
(आङ्गुलमटकान) त्रिका० ।

पुच्छदा स्त्री पुच्छकिव दायति दै-क । लक्ष्मणाकन्दे राजनि०

पुच्छण्डक पु० तत्त्वकवस्थे नागभेदे भा० व्या० ५७ अ०

पुच्छिन् पु० पुच्छ+अस्यर्थे इति । १ कुक्कुटे शब्दच०
२ अर्कदृष्टे च राजनि० । ३ चाङ्गूलयुक्ते लि० ।

पुच्छ पु० पिजि-अच् प्रभो० । उच्यता पुमांसं जयति पि-
ङ वा । राशौ चके अकरः ।

पुच्छातुक पु० दृढभेदे हारा० ।

पुच्छि पु० पिङ्गयति पिजि-हिंसाकलदाननिकेतने इन् प्रभो० ।
समूहे । तत्र तिष्ठति स्या-क । अम्बाम्बेत्यादिना कत्वम् ।
पुच्छिषा पक्षिपुञ्जघातके यजु० १६।२७ ।

पुञ्जिकास्तना स्त्री अप्सरोभेदे मार्क० पु० ५४ अ० ।

पुञ्जिकास्थला स्त्री अप्सरोभेदे यजु० १५।१५ वेददी० ।

पुञ्जिल पु० पिजि-वा० इङ् प्रभो० । पिङ्गले (पौंज) तैत्ति०
६।१।१८ । [प्रभोट ।

पुट दीप्तौ अक० चूर्चने सक० चुरा० उभ० सेट् । पोटयति-ते

पुट स्त्रे तं कु० पर० सक० सेट् । पुटति अपुटीत् पुपोट ।

पुट संसर्गं अट् चु० उभ० सक० सेट् । पुटयति ते अपुटयत् त ।

पुट न० पुट-क । १ जातीफले राजनि० । २ उपर्य्योभावापक्षेण
नृदादिकपालद्वयेन निमित्ते व्योषधपाकपालभेदे च पु०

श्चक्षुरे पु० न० शब्दर० । ४ भिद्यः सन्त्ये ५ आच्छादने
च पुटभेदनमित्यमरव्याख्यायां सुकुटः । ६ पञ्चादिरचिते
दुग्धादिपानपात्रे लि० (दोना) स्त्रियां ङीष् ।

औषधपाकपात्रप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा

“धात्वादिभारणोपयुक्तान् पुटप्रकारानाह रसप्र-
दीपे “लोहादेरपुनर्भावेस्तद्गुणत्वं गुणाढ्यता । स-
न्निधौ तरणश्चापि तत्त्वितिः पुटनाङ्गवेत् । गम्भीरे वि-
स्तृते गुण्डे द्विहस्ते चतुरस्रके । वनोपलसहस्रेण
पूरितं पुनरौषधम् । कोष्ठे रुद्धे प्रयत्नेन गोविष्ठोपरि
धारयेत् । वनोपलसहस्राङ्गं कोष्ठिकोपरि निःक्षि-
पेत् । वङ्गं विनिःक्षेपेत्तत्र सहापुटमिति स्मृतम्” ।
कोष्ठं सृष्टसूषा गोविष्ठा (गोदटा) । सहापुटम् । “सपाद
हस्तमानेन गुण्डे निक्षेपे तथायते । वनोपलसहस्रेण
पूर्णं मध्ये विधारयेत् । पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां
सृष्टितां सुखे । अथाङ्गानि करण्डानि अङ्गान्युपरि
निःक्षिपेत् । एतद्गुण्डपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्वपुटोत्तमम्” ।
हस्तसुष्ठुभिर्गुण्डप्रमाणः स सपादः तेन लिंशदङ्गुल-
प्रमाणेनेत्यर्थः अतएवोक्तम् “साधारणनराङ्गुल्या लिंश-
दङ्गुलको गजः” इति गजपुटम् । “अरलिमात्रके
गुण्डे पुटं वाराहस्यते । वितस्तिमात्रके स्नाते कथितं
कौकुटं पुटम्” । अरलिस्तु “निष्कनिष्ठेन सृष्टिना” इत्य-
मरः । निःसृतकनिष्ठया सृष्टोपलक्षितो हस्तोऽरलि-
रित्यर्थः । “फोर्डशाङ्गुलके स्नाते कस्यचित् कौकुटं
पुटम् । यत्पुटं दीयते स्नाते अष्टसंख्यैर्वनोपलैः । क-
पोतपुटमेतत्तु कथितं पुटपरिण्डतैः । गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुष्यं
शुष्कं चूर्णितमोमयम् । गोवरं तत्समाख्यातं वरिष्ठं
रससाधने । दृहङ्गाण्डस्थितैर्यत् गोवरैर्दीयते पुटम् ।
तद्गोवरपुटं प्रोक्तं भिषग्भिः स्मृतमस्मिन् । दृहङ्गाण्डे
तृपैः पूर्णं मध्ये सूषां विधारयेत् । क्षिप्वाग्निं सृष्टयेत्
भाण्डं तद्भाण्डं पुटस्यते” । “वस्तुयुगविरतिनैः स्यौ
पुटोऽयम्” इ० उ० उक्तो ७ द्वादशाक्षरपादके कन्दोभेदे पु०

पुटक न० पुट इव कायति कै-क । १ पञ्च शब्दरत्ना० “पुटके
पुटके मधु” भा० द्रो० ६४ अ० । ततः पुष्करा० इति । पुट-
किनी तत्समूहे पद्मिन्याञ्च । स्त्रायं क । २ पुटशब्दार्थे ।

पुटकन्द पु० पुटमिव कन्दोऽस्य । कोलकन्दे राजनि० । [मिदि०]

पुटगीव पु० पुटमिव पीवाऽस्य । १ गर्ग्यां २ तात्पुञ्जम् च

पुटपाक पु० पुटेन पाकः । पुटपालेण औषधपाके तद्विधि-
भेदो भावप्र० उक्तो यथा

“अथ पुटपाकविधिः । पुटपाकस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते
यतः । अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरतोष्यते यथा ।
पुटपाकेन पाकोऽयं लेपस्याङ्गारवर्णता । लेपश्च द्रष्टुं
स्यूलं कुर्याद्द्रष्टुं लभालकम् । काश्मरीवटजम्बादिफल-
वेष्टनसुत्तमम् । पलमात्रो दसो व्याघ्रः कर्मभालं मधु
क्षिपेत् । कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः कोलमिता बुधैः” ।
नेत्ररोगचिकित्सायामन्यस्तत्प्रकार उक्तस्तत्र दृश्यः ।
चक्रपाणिना तु अन्यथोक्तो यथा

“हस्तप्रमाणवदनं श्वश्रुं हस्तैकस्नातसममध्यम् । कत्वा
कटाहसदृशं तत्र करीषं तुषश्च काष्ठञ्च । अन्तर्घनतर-
मङ्गशुषिरं परिपूर्णं दहनमायोज्य । पश्चादयसचूर्णं
क्षिप्यं पङ्कोपमं कुर्यात् । लिफलाम्बुष्टङ्गकेसरशताव-
रिकाकन्दमानसहजरसैः । भस्मातककरिकर्णक्षदमूलपुन-
र्नवास्तरसैः । क्षिप्वाथ लोहपाले माहं वा लौहमार्द-
पात्राभ्याम् । तुल्याभ्यां पृष्ठेनाच्छाद्यान्ते रन्ध्रमालिष्य ।
तत्पुटपात्रं तत्र श्वस्त्वचलने निधाय भूयोभिः । काष्ठ-
करीषतृपैस्तत्पृच्छाद्याहर्निशं दहेत् प्राज्ञः । एवं मव-
भिर्भेषजराजैः पचेत् पुटपाकम् । प्रत्येकमेकमेभिर्भिक्षितै
र्वा लिचतुरान् वारान् । प्रतिपुटनं तत् पिंप्रात् स्था-
लीपाकं विधाय तथैव । तादृशि दृशदि न पिंप्रात् विग-
लइजसा तु युज्यते यत् । तदयस्यं पिष्टं दृष्टं
घनसूक्ष्मवाससि क्षिप्यम् । यदि रजसा सदृशं स्यात्
केतक्यास्तर्हि तद्गृह्यम् । पुटने स्थालीपाकेऽधिकतपुरुषे
स्वभावसुगणिसात् । कथितमपि हेयमौषधसंचितसुपा-
देयमन्यदपि” ।

पुटभेद पु० पुटं संज्ञेनं भिनत्ति भिद-अथ । १ नद्यादेशक्रा-
कारे २ जलावत्ते ३ पत्तने ४ नगरे ५ आतोद्यो च भेदि० ।
पुटभेदन न० पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्र भिद-आधारे
ल्युट् । नगरे अमरः ।

पुटापुटिका स्त्री पूर्वं पुटा संज्ञिष्टा पश्चात् अपुटिका शा०
त० । पूर्वं संज्ञिष्टायां पश्चात् असंज्ञिष्टायाम् ।

पुटालु पु० पुटः संज्ञिष्ट आलुः । कोलकन्दे राजनि० ।

पुटिका स्त्री पुटमस्तस्याः ङत् । एलायां हारा० ।

पुटित लि० पुटो जाताऽस्य पुट+इतच् । आद्यन्त्ययोः सन्त्वभेदेन

पुटाकारतां प्राप्ते १ सन्त्वभेदे यथा (अं राम अं) इत्यादि

१ हस्तपुटे न० २ पाटिते ३ सूते च लि० भेदि० ।

पुटी स्त्री पुट-क गौरा० ङीष् । १ पञ्चादिरचिते पानपात्रभेदे
(दोना) भरतः । २ कौपीने जटा०

पुटोटज न० पुटं संक्षिप्तजनिव । श्वेतच्छले त्रिकाण्डशेषः ।
पुटोटक पु० पुटं संक्षिप्तदकं यत्, पुटे कपालाकारपाल-
भेदमध्ये उदकं वा यस्य । नारिकेले हारा० ।

पुट्ट अनादरे चु० उभ० सक० सेट् । पुट्टयति-ते अपुट्टयत् ।
पुड मर्दने आ० पर० सक० सेट् इदित् । पुण्डति अपुण्डतीत् ।
पुण धर्माचरणे त० पर० सक० सेट् । पुणति अपोणीत् पुपोण ।
पुण्ड पु० पुडि-अच् । तिलके जटा० ।

पुण्डरिन् पु० पुण्डं तिलकमृच्छति कृ-णिनि शक० । (पु-
ण्डरिया) ख्याते शाबपणीतिल्यपत्ते क्षुपभेदे शब्दः ।

पुण्डरीका न० पुडि-ईक नि० । १ श्वेतपद्मे २ च्छिन्नकोणस्थे
३ दिग्गजे पु० ४ व्याघ्रे पुं स्त्री० अमरः स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष् । ५ श्वेतपद्मे ईमेपजे च न० । ७ व्याघ्रे
८ राजजिह्वये ९ हस्तिज्वरे पु० हेमच० । १० दमनकटजे
राजनि० । ११ कर्मण्डलो १२ श्वेतवर्णं अनेकार्थकोषः
१३ श्वेतवर्णवति त्रि० १४ कुष्ठभेदे पु० । “सन्धेत् रक्त-
पथ्यं पुण्डरीकदलोपमम् । सोत्सेपञ्च सरागञ्च पुण्ड-
रीकं प्रचक्षते” भाष्यकरः । १५ कोषकारभेदे पु० मेदि० ।

पुण्डरीकपुष पुं स्त्री० पुण्डरीकमिव लुवते जले लु-अच् ।
सन्धुतोक्ते संघातचारिणि खगभेदे स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष् । [जलायुकाभेदे सुसुतः ।

पुण्डरीकमुखा स्त्री पुण्डरीकमिव मुखं यस्याः । निर्विषे
पुण्डरीकाक्ष पु० पुण्डरीकमिवाक्षि यस्य अच् समा० हृदय
पुण्डरीकम् अक्षोति अक्ष-व्याप्तौ अक्ष् उप० सं० वा ।
१ विष्णौ “अमोघः पुण्डरीकाक्षः” विष्णुसं० “हृत्पु-
ण्डरीकपुरतन्ध्यसंस्थितम्” श्रुतेस्तस्य तथात्वम् भाष्यम् ।
२ पुण्डर्ये (पुण्डरिया) ख्याते क्षुपे शब्दः ।

पुण्डरीयक न० पुण्डरीवाचरति पुण्डरिन्-आचारे क्यच्
ततः खल् । १ स्थलपद्मे शब्दः २ पौण्डरीके राजनि०

पुण्डर्य न० पुण्डयति पुडि-खण्डने अच् तस्यार्थं प्रधानम्
शक० । (पुण्डरिया) ख्याते शाबपणीतिल्यपत्ते क्षुपभेदे
अमरः ।

पुण्ड्र पु० पुडि-भेदने रक् । (पुडिया) १ इक्षुभेदे अमरः ।
इक्षुशब्दे दशप्रम् कर्जुपुण्ड्रकादौ इक्षुभेदतत्त्वाकारतया
प्रयोगः २ दैत्यभेदे ३ अतिमुक्तके ४ चिलके ५ कर्मौ ६ पु-
ण्डरीके ७ श्वेतभेदे पु० मेदि० । स च देशः द० १४ अ०
उदयगिरिभट्ट गौडकपौण्ड्रोक्तलकाशिमेषखलाखण्डः
पूर्वस्यामुक्तः । तेन तस्य प्राकस्यत्वात् नगरान्तत्वे
हिपद्वद्विः पौण्ड्रनागर तत्र भवेति “पुण्ड्रः कलि-

ङ्गश्च तथा बाले च कलसुच्यते” हरिवं० ११ दश० सोऽ-
भिजनोऽस्य तस्य राजा वा अयम् । पौण्ड्र पित्रादिक्रमेण
तद्देशवासिनि तन्मृषे च । बहुलत्वे तस्य लुक् । “सूतै-
र्मागधपुण्ड्रैश्च गीयमानस्ततस्ततः” हरिवं० ११ अ० । दति-
लकटजे हेमच० । ८ हस्तपुण्ड्रे राजनि० । स्त्रायं क ।
पुण्ड्रक माधवीजतायाम् अमरः । इक्षुभेदादौ च ।

पुण्ड्रकेलि पु० पुण्ड्रः इक्षुभेदः केलिः केलिसाधनमस्य ।
गजे शब्दमाह । तस्य इक्षुप्रियत्वात् तथात्वम् ।

पुण्ड्र न० पू-ङुण्य । १ शुभाष्टे धर्मे २ तद्वति त्रि० अमरः ।
३ शोभनकर्मान्विते ४ पावने ५ सुन्दरे च त्रि० हेमच० ६ सु-
गन्धौ त्रि० जटाघ० । लज्जावधिके ७ नवमस्थाने ज्यो० त०
नील० ता० उक्ते वर्षकालीने दसहमभेदे पुण्ड्रसहम-
शब्दे दशप्रम् । धर्मरूपपुण्ड्रश्च गङ्गाक्षानादिजन्यं
कर्मनाशाजलस्पर्शनाशश्च । कीर्त्तनादपि तस्य नाशप्रता
“इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् । स्ना-

चातुशोचनाभ्याञ्च भग्नतेजो विमिदते । तस्मादात्म-
कृतं पुण्ड्रं दृष्ट्वा न परिकीर्त्तयेत्” शु० त० देवबोक्तेः ।
यागदानाध्ययनादीनामाशुविनाशित्वात् तत्त्वज्ज्यं पुण्ड्र-
मेव विनश्यतीति बोध्यम् । तस्मादात्मकतं पुण्ड्रमि-
त्युत्तरत्वं निर्देशाच्च । तत्र प्रारब्धविज्ञानामेव तत्त्व-
ज्ञाननाशप्रत्यक्षं प्रारब्धपुण्ड्रानां तु भोगादेव ज्ञयः
“क्षीणे पुण्ड्रे मर्त्यलोकं विशन्ति” इति श्रुतेः “तद्यथेह
कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमसत्त्वं पुण्ड्रजितो लोकः
क्षीयते” इति श्रुतेः । “पुण्ड्रश्च पुष्करश्चैव व्याधानाख्य-
स्तथैव च । सुखादन्त्या भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः”
ज्यो० त० उक्ते ८ मेघककेटल्लामकररूपे राशौ पु० ।

पुण्ड्रक न० पुण्ड्राय कायति कै-क । १ पुण्ड्रायै उघवासादौ
व्रते हरिवं० ११ अ० उक्ते २ व्रतभेदे । अन्यच्च पुण्ड्रक व्रतं
ब्रह्मवै० पु० ११ अ० उक्तम् दशप्रम् । २ विष्णौ पु० “पूर्णः
पूरयिता पुण्ड्रः” विष्णुसं० । “अरण्येन सर्वेषां पापनाशनेन
पवित्रतासाधनत्वात् पुण्ड्रः” भाष्यम् ।

पुण्ड्रकर्मन् न० पुण्ड्रजनकं कर्म । १ पुण्ड्रजनके कर्मणि ।
पुण्ड्रं कर्म यस्य । २ पुण्ड्रकर्मकारिणि त्रि० भा० शा०
२६८ अ० ।

पुण्ड्रकाल पु० पुण्ड्रनिमित्तं कालः कालभेदः । रवेः
स्थिरसंक्रान्तौ रव्यादीनां चलसंक्रान्तौ च विहितसंक्रान्ता-
नादौ पुण्ड्रजनके कालभेदे तत्र रवेः स्थिरसंक्रान्तिपु-
ण्ड्रकालनिर्यायः सूर्यसिंहं दर्शितो यथा

“अर्कमानकलाः षष्ट्या गुणिताभुक्तिभाजिताः । तदङ्ग-
नाड्यः संक्रान्तेरर्वाक् पुण्यं तथापरे” इति । “सूर्यस्य
विम्बप्रमाणकलाः षष्ट्या गुणिताः सूर्यगत्या भक्तास्तस्य
फलस्याङ्गं” तस्यैवाका षटिका इत्यर्थः । संक्रान्तेः सूर्य-
स्य राशिप्रवेशकालादित्यर्थः । अर्वाक् पूर्वं पुण्यं ज्ञा-
नादिधर्मकाल्ये पुण्यषटिकाः पुण्यवृद्धिकारिकाः । अपरे
संक्रान्त्युत्तरकाले तथा ज्ञानादिधर्मकाल्ये पुण्यवृद्धिदा
इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । सूर्यविम्बकेन्द्रस्य राश्यादौ सच-
रणकालः संक्रमणकालस्तस्य सूक्ष्मत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात्
स्यूलकालः कोऽप्यभ्युपेयः स तु राश्यादौ विम्बसच-
रणरूपोऽङ्गीकृतो विम्बसम्बन्धात् । अतः सूर्यगत्या यदि
कृत्वासावनषटिकास्तदा सूर्यविम्बकलाभिः का इत्यनुपा-
तानोता विम्बषटिकाः संक्रान्तिकालः स्यूलः प्राङ्नेमिस-
ञ्चरणकालात् पश्चिमेनेमिसञ्चरणकालपर्यन्तं तदङ्गं षटिका
व्यासाङ्गं षटिका इति संक्रान्तिकालात् ताभिः पूर्वमपरत्न
काले प्रागग्रनेम्योः क्रमेण सञ्चरणात् पूर्वोत्तरकाले
पुण्या इति” रङ्गः । स च सौरमास्येन “सौराय्यु-
निशोर्वागम्” इत्युपक्रमे “संक्रान्तेः पुण्यकालता”
इति तत्त्वोक्तेः । तत्र संक्रान्तिविशेषे कालविशेषस्य पुण्य-
पुण्यप्रतरत्वादिकं सम्यक् कालसाधयोः निष्पीतं यथा
ज्ञातातपः “संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि
दातृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मानि जन्मनि ।
रविसंक्रमणे पुण्ये न ज्ञायाद् यदि मानवः । समजन्मसु
रोगी स्याद्दुःखभागीह जायते” इति । ज्ञानदाना-
द्याङ्गभूते संक्रान्तिकाले सख्यकल्पस्यासम्भवादनुकल्पएवा-
दत्तव्यः । तदाह देवः “संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः
प्रशितेक्षयैः । तद्योगादप्यधोर्द्ध्वं त्रिंशद्वाङ्गः पवि-
त्रता” इति देशव्यवधानादत्यन्तसंक्षिप्तयोः पूर्वोत्तररा-
श्यार्मध्ये सूर्यः पूर्वराशिं परित्यज्य यावत्कालभेदे-
नोत्तरराशिं प्रविशति स लेशो योगदृष्टिं विना सांसद-
ष्ट्या दुर्लभ्यः । अतोऽनुष्ठाने सख्यसंक्रान्तिकालासम्भ-
वात् संक्रान्तिसम्बन्धिनौ पूर्वोत्तरकालौ ग्रहीतव्यौ ।
संक्रान्तेः पूर्वोत्तरयोरेकैकस्त्रिंशत् षटिकाः पुण्या
इति सामान्येनोक्तम् तत्र विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः
“अतीतानामते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायने । त्रिंश-
त्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः श्रुताः” इति । उदगय-
नमतोतं सत्युत्तरं भवति । दक्षिणायनमनागतं पुण्यं
त्रिंशदित्यादिना तदेव स्मरणीक्रियते । कर्कटाख्याद्वि-

षायनात् प्राचीनास्त्रिंशद्वटिकाः पुण्याः । मकरा-
ख्यादुत्तरायणादूर्ध्वकालीना विंशतिषटिकाः पुण्याः ।
वृद्धस्यतिरपि “अयने त्रिंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः
परा । वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यसूभयतो दय” इति
वचनात् । न चान्न त्रिंशद्वटिकावादिना सामान्यवच-
नेन विरोधः शङ्कनीयः सामान्यवचनस्याभ्यनुज्ञापर-
त्वात् विशेषवचनोक्तो षटिकासङ्कोच एव प्रशस्तः ।
“यायाः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यप्रतमाः श्रुताः”
इति देवलेनोक्तत्वात्केनापि निमित्तेन सन्निहितषटि-
कास्तनुष्ठानासम्भवे त्रिंशद्वटिकाः परा अवधित्वेनानुज्ञा-
यन्ते । षड्योतिषु ततोऽपि दीर्घमवधिमाह वृद्धवसिष्ठः
“षड्योत्यामतीतायां षटिरुक्तास्तु नाडिकाः” इति ।
विष्णुपदां प्रशस्तकालं स एवाह “पुण्यायां विष्णुपदां
च प्राक् पञ्चादपि षोडश” इति संक्रान्तीनां पूर्वो-
त्तरो पुण्यकालौ निष्पीतौ । ताश्च संक्रान्तयः कदा-
चिदङ्गि भवन्ति कदाचिद्वातौ भवन्ति तद्गद्वादनु-
ष्ठानभेदमाह वृद्धवसिष्ठः “अङ्गि संक्रमणे पुण्यप्रमहः क-
र्तव्यं प्रकीर्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोदिनाङ्गं ज्ञान-
दानयोः । अङ्गे रात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।
अङ्गं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात् प्रहरदयम् । पूर्णे चेद-
र्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । प्राङ्दिनद्वयं पुण्यं
सङ्गा मकरकर्कटौ” इति । अङ्गि यदा संक्रान्तिर्भवति
तदा कर्तव्यमाङ्गः पुण्यप्रमहः । रात्रौ संक्रमणे पूर्वो-
त्तरदिनाङ्गयोः पुण्यत्वं विदधता वचनेनायांद्वातौ ज्ञान-
दानादिकं प्रतिषिध्यते । एवं सत्युदयानन्तरभाविनि
दक्षिणायने पूर्वभागे प्राशस्यं बाधित्वोत्तरभागेऽनुष्ठानं
भवति । अस्तमयप्राचीनक्षयभाविविष्युत्तरायणे चोत्त-
रभागप्राशस्यं परित्यज्य पूर्वभागेऽनुष्ठानतव्यम् । उत्तर-
भागप्राशस्यं तु मध्याह्नादिसंक्रमणविषयम् । तत्राह
न्येव हेयोपादेययोः पूर्वोत्तरभागयोः सम्भवात्, दयनेनैव
न्यायेन कर्कटेऽपि मध्याह्नभाविनि पूर्वभागप्राशस्यं भवति
अस्तमयप्राचीनभाविषु षड्योतिसुखेष्टयुत्तरभागप्रा-
शस्यं परित्यज्य मकरन्यायेन पूर्वभागप्राशस्यं विधा-
तव्यम् । उदयानन्तरभाविषु वचनान्तराविरोधेनोत्तरभाग
एवानुष्ठानसम्भवात् तद्विरुद्धं पूर्वभागप्राशस्यं न विधी-
यते । उभयभागप्राशस्योपेतेषु विषुवद्विष्णुपदेषु म-
ध्याह्नभाविषु पूर्वोत्तरत्वं वा स्वेच्छयानुष्ठानतव्यम् ।
उदयानन्तरभाविषु तेषु पूर्वभागप्राशस्यं बाधते अस्त-

मयप्राप्तेषु तेषु उत्तरप्राशस्त्यं वाध्यते इति विवेकः ।
 एतद्वचनानुसारेण यस्य संक्रमणस्य यस्मिन् भागेऽनुष्ठानं
 तस्मिन्नेव भागे व्यवहृता नाद्याः पुण्यग्रा. ईषत्सन्निहिताः
 पुण्यतराः अत्यन्तसन्निहिताः पुण्यतमा दूष्याः । यदा
 रात्रौ भानोः संक्रमणं भवति तदा तस्या रात्रेः पूर्वस्य
 चोत्तरस्य वा दिनस्यार्द्धप्रहरद्वयं ज्ञानदानयोः पु-
 ण्यम् । कुलपूर्वदिनं कुलपरदिनमिति विचिन्त्यायां तदु-
 भयसंज्ञं रात्रादिति वचनेन व्यवस्थाप्यते । अर्द्धं रात्रेः
 अर्द्धरात्रः, द्वितीयप्रहरस्य चरमघटिका तृतीयप्रहरस्य
 प्रथमघटिकेत्येवं घटिकाद्वययुक्तः कालस्तस्मादार्द्धरात्रा-
 दधः संक्रमणे सति पूर्वदिनमध्याह्नस्योपरितने प्रहरद्वये
 क्रिया कार्या । अर्द्धरात्रादूर्द्ध्वं संक्रमणे सति उत्तरका-
 लीनादुदयादूर्द्ध्वं प्रहरद्वयं पुण्यं पूर्णैर्द्धरात्रे घटिका
 द्वये संक्रान्तौ पूर्वोत्तरदिनद्वयं कृत्वा पुण्यम् । तदुक्तं
 भविष्योत्तरे “संक्रमस्तु निशीथे स्यात् षड्यामाः पूर्व-
 पश्चिमाः । संक्रान्तिकालो विज्ञेयस्तत्र ज्ञानादिकं च-
 रेत्” इति । अत्रेयं व्यवस्था । अर्द्धरात्रे यदा षड-
 शीतस्तदानीमेतद्वचनानुसारेण पूर्वोत्तरदिनद्वयस्य पुण्य-
 त्वात् यद्यप्येच्छको विकल्पः प्राप्नोति । तथाप्युत्तर-
 दिने षट्घटिकाप्रतिपादकप्रातिस्निकवचनानुपहृताभा-
 तत्वे वाऽनुष्ठानव्यम् । विषुवतोर्विष्णुपदेषु च प्रातिस्निक-
 वचनं न नियामकम्, तस्य वचनस्य पूर्वोत्तरभागयोः
 साध्येन प्राशस्त्यप्रतिपादकत्वात् । प्रकृतं वचनं पूर्वो-
 त्तरदिने साध्येन विधत्ते । तस्मात् पूर्वोत्तरदिनान् वा
 स्मैच्छ्यानुष्ठानमिति विकल्प्यते । अयनयोऽस्तु प्रका-
 रान्तरं वध्यते । अयनव्यतिरिक्तास्तु दशसु संक्रान्तिसु
 मध्यरात्रे दूर्द्ध्वं प्रवृत्तास्तु परेद्युरनुष्ठानमित्यत्रापि नास्ति
 सन्देहः । षडशीत्यान्तु प्रकृतवचनेन पूर्वोद्युरनुष्ठानं
 प्राप्नोति । षट्घटिकाप्राशस्त्यप्रतिपादकप्रातिस्निकवचनेन
 परेद्युः प्राप्नोति । अतः सन्देहे सति पूर्वोद्यु-
 रनुष्ठानमिति निर्णयो दूष्यः । कुतः “विष्णुपद्यां धनु-
 र्भीमन्वयुक्त्यास्तु वै तदा । पूर्वोत्तरगतं रात्रौ भानोः
 संक्रमणं भवेत् । पूर्वाह्णे षड् नाद्यास्तु पुण्याः प्रोक्ता
 मनीषिभिः । अपराह्णे तु षड् एव श्रौते स्मार्त्ते च
 चर्मणि” इति श्रुतेः । यदा रात्रौ पूर्वभागगतं विष्णु-
 पदी षडशीतिसंक्रमणं भवेत् । तदा पूर्वोद्युरपराह्णे
 षड् नाद्याः पुण्याः उत्तरभागगते संक्रमणे परेद्युः पू-
 र्वाह्णे षड् नाद्याः पुण्याः । न चैवं सति प्रहरद्वयपुण्य-

त्वविरोध इति वाच्यम् । षड्नाडिकावचनेषु पुण्यग्रा-
 धिक्यस्य विवक्षितत्वात् । अतः प्रहरद्वयवाक्यं पुण्य-
 ग्राभाविप्रायम् । एतस्मिन्नेव विषये देवीपुराणे पठ्यते
 “असंपूर्णैर्द्धरात्रे तु उदयेऽस्तमयेऽपि च । मानार्द्धं
 भास्करे पुण्यमपूर्णं शर्वरीदले । अर्द्धरात्रे त्वसंपूर्णं
 दिवा पुण्यमनागतम् । संपूर्णं उभयोर्ज्ञेयमतिरिक्ते
 परेऽहनि” इति । भास्करशब्देन सूर्ययुक्तं दिनमुप-
 लब्ध्यते । यदा भास्करशब्दो न सूर्ये कृदः किन्तु यौ-
 गिकः भासं करोतीति व्युत्पत्तिसम्भवात् । तथा च
 सूर्य इव भास्करशब्दो दिनेऽपि सख्यः तस्यापि भासं
 प्रत्यधिकरणकारकत्वेन कर्तृत्वात् । भास्करे दिवसे वि-
 द्यमानं प्रहरचतुष्टयं तस्यार्द्धं प्रहरद्वयम् आदित्यास्त-
 मयस्योपरितन आगामिसूर्योदयात् प्राचीनः कालो
 रात्रिः । उदयोपरि अस्तमयात् प्राचीनः कालो दिनम् ।
 उदयास्तमयकालौ सन्निरूपतया प्रोक्ताभ्यां रात्रिदिव-
 साभ्यां पृथगित्येके । रेखाभावात्स्यापि सूर्यमण्डलांशस्य
 दृश्यमानतया दिवसान्तःपातिनावित्यपरे । सर्वथापि न
 रात्रौ तयोरन्तर्भावः । सा च रात्रिस्तेषां भिद्यते स-
 ध्यवर्त्तिघटिकाद्वयात्मक एको भागस्तस्मात् पूर्वोत्तरौ द्वौ
 भागौ । तत्र पूर्वभागे संपूर्णैर्द्धरात्र इत्यनेन विवक्ष्यते
 तस्मिन् यदा संक्रान्तिसदानीं सूर्यास्तमये प्रत्यासन्नं
 यत् पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं तत्पुण्यम् । अपूर्णं शर्वरीदले
 इत्यनेनार्द्धरात्रादनन्तरभावी रात्रिभागो विवक्षितः ।
 पूर्वोत्तरद्वयोरैकैकस्यापि घटिकाया अर्द्धरात्रकाला-
 र्द्धस्य पृथक् कृतत्वादसंपूर्त्तिरवगन्तव्या । तस्मिन् घटि-
 काऽन्येने परभागे यदा संक्रान्तिसदानीं भाविस्सूर्यो-
 दये प्रत्यासन्नं दिनार्द्धं पुण्यम् । अयमेवार्थो द्वितीय-
 श्लोके प्रपञ्च्यते । घटिकान्यूनत्वेनासम्पूर्णैर्द्धरात्रे
 पूर्वभागे यदा संक्रमणं भवति तदा यद्यपि दिवासंक्रम-
 णमनागतं तथापि तस्य दिवसस्य उत्तरार्द्धं पुण्यं
 यदा सम्पूर्णैर्द्धरात्रे घटिकाद्वयात्मके निशीथे
 संक्रमणं भवेत्तदानीं पूर्वोत्तरयोर्दिनयोः पुण्यं ज्ञेयम् ।
 व्यतिरिक्ते परभागे संक्रान्तौ परेऽहनि पूर्वाह्णं पु-
 ण्यम् । देवलोऽपि “आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्द्धं
 ज्ञानदानयोः । रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्पथेने दिने”
 इति । अयमर्थः । रात्रौ भानोः संक्रमणे विषुवत्प-
 णके जाते सति संक्रमणप्रत्यासन्नदिनार्द्धं पुण्यम् ।
 पूर्वरात्रसंक्रमणे पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं पुण्यम् । अपररा-

संक्रमणे परदिनस्य पूर्वाह्णमित्यवगन्तव्यम् । अयने
अयननामके भानोः संक्रमणे दिवा जाते सति यथा-
थोनं तद्दिनाह्णं तु पुण्यं दृष्टव्यम् । कर्कटे पूर्वाह्णं
मकरे उत्तराह्णम् । एतच्च मध्यदिनायनविषयम् ।
उदयास्तमयग्रन्थासन्ने अयने पूर्वोत्तरभागप्राशस्त्यवा-
धया कृतस्त्रिदिवसपुण्यत्वनिर्ययः पूर्वमेवोक्तः । अयन-
व्यतिरिक्तेषु दशसु संक्रमणेषु रात्रिगतेषु यो निर्ययस्तं
सर्वं पर्युदासितं तद्वचःशेषः “सुक्ता मकरकर्कटाविति
वर्णितः । “यायाः सन्निहिता नाद्यस्तास्ताः पुण्यतमाः
कृताः” इत्युक्तेन सामान्यवचनेन रात्रिसंक्रमणेषु रात्रा-
वेवास्तुधानं प्रसक्तं तदपोह्य दशसु संक्रान्तिषु दिवास्तुधानं
विधाय मकरकर्कटयोस्तत्पर्युदासे सति पूर्वप्रसक्तं रा-
त्रावस्तुधानमेव पर्यवस्यति । एवं सति रात्रौ ज्ञान-
मभ्युपगच्छतो याज्ञवल्क्यवचनस्यापि कश्चिद्विषयः सम्प-
द्यते । तथा च याज्ञवल्क्यः “रात्र्यदर्शनसंक्रान्तिवि-
वाहात्ययद्विषु । ज्ञानदानादिकं कार्यं निशि काश्य
व्रतेषु च” इति । सुमन्तरपि “रात्रौ ज्ञानं न कुर्वीत
दानं चैव विशेषतः । नैमित्तिकं च कुर्वीत ज्ञानं दानं
च रात्रिषु । यत्र विवाहे यात्रायां तथा पुस्तकवा-
चने । दानान्येतानि शस्तानि रात्रौ देवास्त्ये तथा ।
ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्तिप्रसवेषु च । अथ चेति-
हासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते” इति । ननु यथोक्तपर्यु-
दासानुष्ठहीतैः पुण्यतमत्ववर्गदिदेवलययाज्ञवल्क्यसुमन्तु
वचनैर्मकरकर्कटयोर्निश्चयस्तुधानप्रापणं शास्त्रान्तरेण विरु-
द्धम् । तथा च भविष्योत्तरे “मिथुने कर्कसंक्रान्त्येदि
स्यादंशुमानिनः । प्रभाते वा निशीचे वा कुर्यादह्नि
पूर्वतः । कार्त्तिकं तु परित्यज्य कृष्णं (मकरम्) संक्रमते
रविः । प्रदोषे चार्द्धरात्रौ वा ज्ञानं दानं परेऽह्नि”
इति । हज्जगम्योऽपि “यदास्तमयवेलायां मकरं याति
भास्करः । प्रदोषे चार्द्धरात्रौ वा ज्ञानं दानं परेऽह्नि”
इति । “अर्द्धरात्रौ तदूर्द्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।
पूर्वमेव दिनं प्राह्यं यावन्नोदयते रविः” इति । भवि-
ष्योत्तरहज्जगम्यवचनेषु रात्र्यस्तुधानप्रतिषेधस्याप्रतीते-
दिवसास्तुधानप्रतिषेधकत्वेन पर्युदासानुष्ठहीतवचनाना-
मानर्थक्यं प्राप्नोति । तस्माच्छास्त्रद्वयेन विकल्पप्राप्तौ
तत्तद्देशप्रसिद्धिशिष्टाचारेण व्यवस्था दृष्टव्या” ।
अयनसंक्रान्त्यर्थे च १४०८० रव्यादिग्रहाणां चलसं-
क्रान्तेः पुण्यकालता दर्शिता ।

पुण्यकीर्त्तिनं पुं पुण्यं पुण्यजनकं कीर्त्तिनं यस्य । शिष्यो
“पुण्यप्रवचकीर्त्तिनः” विष्णु सं० । पुण्यजनककीर्त्ति-
नयुक्ते त्रि० इत० । १५पुण्यकथने न० । पुण्यप्रव-
चोऽपि विष्णो ।

पुण्यकीर्त्तिं पुं पुण्या कीर्त्तिर्यस्य । १५पुण्यलोके यस्य की-
र्त्तने पुण्यं जायते तस्मिन् । कर्म० । १५पुण्यजनिकायां
कीर्त्तौ च ।

पुण्यकृत् त्रि० पुण्यं कृतवान् कृ-भूते किप् “सुकर्मपाप-
मन्त्रपुण्येषु कृजः” पा० त्रिविधः नियमः कृिबेवेति
नियमात् कर्म कृतवानित्प्राप्त्याऽप्यन । कृज एवेति
नियमानुसन्मन्मयीतवान् मन्त्राध्यायः कृत्य न किप् ।
भूत एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विव-
क्षायाञ्च किप् । स्त्रादिबेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्
प्युपपदे किप् । शास्त्रकृत भाष्यकृतं सि०कौ० । धर्मं
कृतवति ।

पुण्यक्षेत्रं न० पुण्यस्थ क्षेत्रम् । पुण्यभूमौ आर्यावर्त्ते हला०
पुण्यगन्ध पुण्यः सुन्दरः गन्धो यस्य । चम्पके त्रिका० ।

पुण्यगन्धि त्रि० पुण्यः शुभावहः गन्धोलेखोऽस्य इत्सना० ।
शुभावहलेखयुक्ते भा०उ० १८२४० ।

पुण्यजनं पुंस्त्री० पुण्यः विरुद्धलक्षणया पापी जनः कर्म० ।
१राक्षसे अमरः । १४४० मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
१४४० पुं० मेदि० ४८४० प्राचेतसेषु पुंलेषु “दश प्रा-
चेतसाः पुत्राः सन्तः पुण्यजनाः कृताः” भा०व्या० १५४० ।

पुण्यजनेश्वर पुं० इत० । कुबेरे अमरः ।

पुण्यजित पुं० पुण्येन जितः आर्यत्तुजितः । चन्द्रलोकादौ
“एवमसुत पुण्यजितो लोकः क्षीयते” श्रुतिः ।

पुण्यतृणं न० नित्यकर्म० । श्वेतकुशे राजनि० ।

पुण्यदर्शनं पुंस्त्री० पुण्यं दर्शनमस्य । १चापखगे राजनि० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । यस्य दर्शने पुण्यं भवति
तस्मिन् १देवप्रतिमादौ त्रि० ।

पुण्यनामन् पुं० १कुमारानुचरभेदे भा०श० ४४५० । १पुण्य-
साधननामके त्रि० स्त्रियां वा ङाप् ।

पुण्यफलं पुं० पुण्यानि शुभानि फलान्यस्य । १लक्ष्म्यावासे-
वनभेदे शब्दभा० कर्म० । १पुण्यरूपे फले न० मनुः १८।५

पुण्यभाजं त्रि० पुण्यं भजते भज-शिव उप०सं० । पुण्ययुक्ते
पुण्यभूमि स्त्री० पुण्यस्य पुण्योत्पादनाय भूमिः । आर्या-
वर्त्तदेशे अमरः । “आ ससुद्रात्तु वै पूर्वोदा ससुद्रात्तु
पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं मयोरार्यवर्त्तं विदुर्बुधाः”

महना तत् सीमोक्ता । (तयोर्विन्ध्यहिमाचलयोः) ।

पुण्यभूमस्तयोऽप्यत्र ।

पुण्यरात्र पु० पुण्या रात्रिः अच् समा० रात्रान्तत्वात् पुंस्त्वम् ।

पुण्यायां रात्रौ । [चन्द्रलोकादौ कर्म० । २ धर्मिष्ठजने च ।

पुण्यलोक पु० पुण्यप्राप्त्यलोकः शा० त० । १ पुण्येन प्राप्ये

पुण्यवत् त्रि० पुण्य+भूमार्थे महत्पुं मस्य वः । वक्तुपुण्ययुक्ते
अमरः । स्त्रियां ङीप् ।

पुण्यशकुन न० पुण्यसूचकं शकुनम् । १ शुभसूचके शकुने
साध्यतया तदस्यास्ति अच् । २ तत्साधने त्रि० “मयूराः

पुण्यशकुनाः हंससारसचातकाः” भा० उ० १४२ अ० ।

पुण्यशील त्रि० पुण्यं शीलयति शील-अण् उप० स० । नि-
यतपुण्यप्राप्त्यायिनि ।

पुण्यश्लोक त्रि० पुण्यः पुण्यप्रायकः श्लोको यशश्चित् वा
यस्य । “पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधि-
ष्ठिरः । पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः”
इत्युक्तेषु १ नलादिषु । २ पुण्यचरितयुक्तमात्रे च ३ द्रौ-
पद्यां स्त्री शब्दमा० ४ वैदेह्यां स्त्री ।

पुण्यसम अव्य० पुण्यं समं यत् तिष्ठद्गुप्र० अव्ययी० । त्वत्पुण्ये
पुण्यसहम् न० नील० ता० उक्ते सहसभेदे तदानयनप्रका-
रस्तत्त्वोक्तो यथा “सह्येन चन्द्रान्धितमङ्गि लम्नं रवीन्दु-
युक्तं निशि पुण्यसंज्ञम् । शोध्यर्जसुद्राश्रयभान्तराले
लम्नं न चेत् सैकभमेतदुक्तम्” । “यत्वावद् पुण्यसहमे
शुभं सोऽव्दः शुभावहः” । अनित्येऽस्मिन् शुभं नेति
पुण्यमादौ विचारयेत् ।

पुण्यस्थान न० पुण्यनिमित्तं स्थानम् । १ पुण्योत्पादनसाधने
स्थानभेदे २ लम्नावधिके नवमस्थाने च ज्यो० [मात्रे च ।

पुण्या स्त्री पु० पुण्य । १ तुलस्यां शब्दमा० । २ पुण्यजनकस्त्री-
पुण्यात्मन् त्रि० पुण्य आत्मा यस्य । पुण्यस्वभावे तेषां पर-
लोकगतिप्रकारः पद्मपु० क्रिया० उक्ते यथा

“सुप्रज्ञोवाच शृणु विप्र ! पवच्छामि यत्तया ओतुमि-
ष्यते । पुण्यप्राप्त्यानां पापिनाञ्च पन्थानं सुखदुःखदम् ।
आदौ ब्रवीमि पन्थानं नृणां पुण्यवृत्तासहम् । शृणुष्व
द्विजशार्दूल ! शृण्वतां प्रीतिवर्जिनम् । प्रस्तरैरिष्टकैर्वह्नी
दिव्यवस्त्रैः समावृतः । भाति पुण्यप्राप्त्यानां पन्थाः
सर्वेऽपद्रवयजितः । कचिद्भस्त्रैकन्याभिगीयते गानसुत्त-
मम् । कचिन्मञ्जुशरीराभिरणसरोभिश्च नृत्यते । कचिच्च
वीणाकणनं नानावाद्यं मनोहरम् । कचित् कुसुम-
हृदिश्च कचिदायुः सुशीतलः । कचित् कचिद्दीर्घिकाश्च

फुल्लपद्मसुशोभिताः । कचित्पुण्यप्राः शीततोषाः कुल-
चित् भक्तशालिकाः । कचिद्देवाश्च गन्धर्वाः पठन्तस्तवसु-
त्तमम् । सुच्छायाः पादपाः कापि पुष्पिता वज्रुलादयः ।
समस्तसुखसम्पन्ने पथि गच्छन्ति मानवाः । पुण्यप्राप्त्यानां
द्विजश्रेष्ठ ! सुखस्युपवायश्च । केचित् सुरङ्गमाकृष्टा
नानालङ्कारभूषिताः । अद्भुतधवलच्छत्रैर्गच्छन्त्यावृत-
मस्तकाः । केचिदुयान्ति मज्जारुद्धा रथाकृष्टाश्च केचन ।
यानाकृष्टा जनाः केचित् सुखेन यममन्दिरम् । केचिद्दे-
वाङ्गनाहस्यस्तचामरवायुभिः । गच्छन्ति वीजिता
मर्त्याः स्तूयमानाः सुरभिभिः । केचिद्दिव्याम्बरधराः
सुचन्दनविभूषिताः । भुञ्जते यानि ताम्बूलं पुण्यप्रा-
प्त्यानां यमालयम् । निजगात्रत्विषा केचिज्जालयन्तो
दिशो दश । व्रजन्ति शमनागारं चलद्गुह्यनिवासिनः ।
केचित् पायसं दिव्यं भुञ्जन्तो यान्ति सत्तमाः । सुधापानं
प्रकुर्वन्तः पथि गच्छन्ति केचन । केचिद्गुग्धं पिबन्तश्च
केचिदित्थुरसं तथा । केचित्तक्रं पिबन्तश्च गच्छन्ति
यममन्दिरम् । केचिद्दीपानि खादन्तः केचिज्जानाफलानि
च । केचिन्मधु पिबन्तश्च पुण्यव्रजन्तो व्रजन्ति वै । ताना-
गतंस्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मपरायणान् । भास्करिः प्रीति-
मासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् । चतुर्बाहुः श्यामवर्णः
प्रफुल्लकमलेक्षणः । शङ्खचक्रगदापद्मधारी गरुडवाह-
नः । स्वर्णयज्ञोपवीतो च ओरचारावतराननः । कि-
रीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः । चित्रगुप्तो
महाप्राज्ञश्चण्डाद्या यमकिङ्कराः । सर्वे नारायणाकारा
बभूवुर्मधुरोक्तयः । ततः स्वयं धर्मराजस्तान् सर्वान्
मनुजोत्तमान् । परमां प्रीतिमासाद्य सितवत् पूजयेद्-
द्विज ! । दिव्यैर्वन्यैः फलैश्चैव तेषां पुण्यवृत्तां नृणाम् ।
भोजनं कारयित्वा तु तातुवाचाय भास्करिः । यम उवाच
“यूयं सर्वे महात्मनो नरकक्लेशभोरवः । निजपुण्य-
प्रभावेन गच्छतां परमं पदम् । संसारे जन्म संप्राप्य
पुण्यं यः कुरुते नरः । स मे पिता स मे भ्राता स मे
बन्धुः स मे सुहृद् । इत्युक्ता धर्मराजेन ते सर्वे द्विज-
सत्तम ! । दिव्यं रथं समारुह्य नारायणपुरं ययुः ।
पुण्याह न० पुण्यसहः टच् समा० अहान्तत्वेऽपि पुण्य-
सुदिनाभ्यासहः” अमरोक्तेः क्लीबता । पुण्यदिने
पुण्याहवाचन न० इत० । पुण्यदिनस्य विप्रदारा वाचने
तत्प्रकारः “पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
एतदेव निरोऽङ्कारं कुर्यात् क्षत्रियवैश्ययोः । सोऽङ्कारं

ब्राह्मणे ब्रूयात् निरोद्धारं महीपतौ । उपांशु च
तथा वैश्वे शूद्रे स्वस्ति प्रयोजयेत्” उदा० त० यमोक्तः ।
प्रत्योदका स्त्री पुण्यजनकं ज्ञानदानावदकं यस्याः । नदी-
भेदे भा० चतु० १३० च० । [पुत्रान्मनुशब्दे तत्रोत्तरं शत्रुः ।
पुत्रं न० “निपरणादा पुत्रं” निरु० पु०-वा० हुति पु० । नरकभेदे
पुत्रं गतौ सौ० भा० पर० सक० सेट् । पुत्रति अपुत्तौ पुपुत्त ।
पुत्तलक पु० पुत्त-वा० ल स्वार्थे क । पत्नादिनिर्मिते शवादि
प्रतिमूर्तिभेदे पर्यन्तरशब्दे दशमं शुद्धि० त० ।

पुत्तली स्त्री पुत्त-ल गौरा० डोष । वस्त्रपत्रमृदादि-
निर्मिते (पुत्तल) ख्याते पदार्थे “समावास्यां समासाद्य
मध्यरात्रे विचक्षणः । पुत्तलीं मृगमयीं कृत्वा दीपा-
दिभिरलङ्कृताम्” उत्तरकाशाख्यातन्त्रम् । स्वार्थे क
अतइत्त्वम् । पुत्तलिका तत्पार्थे स्त्री ।

पुत्तिका स्त्री पुत्र इति शब्दं तनोति तन-ङ स्वार्थे क
ह्रस्वः अत इत्त्वम् । जुह्वमजिकायाम् अमरः ।

पुत्र(श्च) पु० पु० पु० पु० पु० नरकभेदात् त्रायते त्रै-क
वा । १ स्वजन्यपुरुषे २ स्वजन्यायां स्त्रियां स्त्री डोष ।
निरुक्ते तु २१११ च० न्या व्युत्पत्तिरुक्ता “पुत्रं पुरु त्रायते
निपरणादा पुत्रं नरकं तस्मात् त्रायते वा” पु० ।
“पुत्रान्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्
पुत्र इति प्रोक्तः” मनुः । तेनास्य एकतकारता द्वितका-
रता च । तस्यापत्यं विदा० चञ् । पौत्रं तदपत्ये पु० स्त्री०
हरितादियूनि फक् । पौत्रायश्च पुत्रस्य यून्यपत्ये पु० स्त्री०
राजदन्ता० पतिपशुशब्दाभ्यां समासे पतिपशुशब्दयोः
परनि० । पत्युः पुत्रः पुत्रपतिः पशोः पुत्रः पुत्रपशुः । स च
गौणसुख्यभेदेन द्वादशविधः द्वादशपुत्रशब्दे १८०१ पु० दशमं
अन्यथापि ते चतुर्विधाः यथा “कृष्णसम्बन्धिनः केचित् के-
चिन्यासापहारकाः । रिपवश्च प्रियाश्चेति स्वकर्मवशव-
र्त्तिनः । भेदेऽस्तुभिर्जायन्ते पुत्रा मित्राः स्त्रियस्तथा ।
मायुर्न पिता च माता च भृत्याः स्वजनवात्सवाः । स्वेन
स्वेन हि जायन्ते सम्बन्धेन महीतले । न्यासापहरणं
पूर्वं यस्य यस्य ज्ञातं भुवि । न्यासस्त्राभी भवेत् पुत्रो गुण-
वान् रूपवान् भुवि । येन चापहृतो न्यासस्तस्य गेहे न
संशयः । न्यासापहरणाद्दुःखं स दत्त्वा दारुणं गतः ।
न्यासस्त्राभी स पुत्रोऽभूत्त्यासापहारकस्य च । गुणवान्
रूपवान् चैव सर्वलक्षणसंयुतः । भक्तिञ्च दर्शयेत्तस्य पुत्रो
भूत्वा दिने दिने । प्रियवाक्यधरो वापि वदन्नेहं प्रदर्श-
येत् । स्त्रीयं द्रव्यं ससुद्राव्यं प्रीतिस्तदाद्य चातृताम् ।

भुक्त्वा तु पोषणात्तेन तदादाय पुनर्जयेत् । यथा तेन
प्रदत्तं तन्नासापहरणात् पुरा । दुःखमेवं मृहत् कृत्वा
दारुणं पाषाणाशनम् । ताडयं तस्य दद्यात् स पुत्रो
भूत्वा महागुणैः । अत्यायुषस्तथा भूत्वा मरणं यान्ति
ते तथा । दुःखं दत्त्वा प्रयान्तेव प्रजयैव पुनः पुनः ।
यदाह पुत्र पुत्रेति प्रबाणं हि करोति सः । तदा ह्रास्यं
करोत्येष कः स पुत्रो हि कस्य च । अनेनापि हृतो
न्यासी मदीयः परिचारिणा । इव्यापहारोऽपि पिता
पूर्वमद्यैव तस्य च । पिशाचत्वं मया दत्तमद्यैव हि
दुरात्मनः । इव्यापहरणेनापि मम प्राणा गताः किल ।
दुःखेन मृहता चैव यथाहं पीडितः पुरा । तथा दुःखं
प्रदत्त्वाहं द्रव्यं सुद्राड्युत्तमम् । भोगेन सर्वमादाय चि-
रादिश्रास्य सौम्यवत् । गतोऽस्मि स्वमृहत्वाद्य कस्याहं
सुत ईदृशः । न चैषोऽपि पिता पूर्वमद्यैव न च कस्य-
चित् । पिशाचत्वं मया दत्तमद्यैव च दुरात्मनः । एव-
मुक्त्वा प्रयात्येव तं प्रहस्य पुनः पुनः । प्रयात्यनेन सा-
र्गेण दुःखं दत्त्वा सुदारुणम् । एवं न्यासस्य सम्बन्धात्
पुत्राः केचित् भवन्ति वै । संसारे दुःखवद्वन्ता दशमं
यत्र तत्र हि । कृष्णसम्बन्धिनः पुत्रान् प्रवक्ष्यामि तवा-
पतः । कृष्णं यस्य मृहीत्वा यः प्रयाति मरणं किल ।
अतस्तस्य सुतो भूत्वा ज्ञाता वाथ पिता प्रियः । मित्र-
रूपेण वर्त्तते अमर्दुः सदैव सः । गुणं नैव प्रपश्येत्
स क्रूरो निष्ठुराकृतिः । जल्पते निष्ठुरं वाक्यं सदैव
स्वजनेषु च । नित्यमिष्टं समस्माति भोगान् भुञ्जीत नि-
त्यशः । द्युतकर्मरतो नित्यं चौरकर्मणि नित्यशः । मृ-
हत्वाहं द्रव्यं बलाद्धत्तां वार्यमाणः प्रकुप्यति । पितरं
मातरश्चैव कुक्षते च दिने दिने । द्वावकस्तसकश्चैव वदन्ति
निष्ठुरजल्पकः । वक्ष्यित्वैव सुद्राड्यं कृत्वा सुखेन ति-
ष्ठति । जातकर्मदिभिर्बाल्ये द्रव्यं मृहन्ति दारुणः ।
पुनर्विवाहसंयोगाज्ज्ञानाभेदैरनेकधा । एवं संजोयते द्रव्यं
नैवसेतद्दात्यपि । मृहन्तेवादिकं सर्वं समैव हि न
संशयः । पितरं मातरश्चैव वदत्येव दिने दिने ।
सुदृशुर्मूर्खलैश्चैव कषायातैस्तु दारुणैः । मृते तु तस्मिन्
पितरि तथा मातरि निष्ठुरम् । निःस्नेहो निर्दयश्चैव
जायते नात्र संशयः । एवंविधास्ततः पुत्रा भवन्ति च
महीतले २ । रिपुपुत्रं प्रवक्ष्यामि तवाप्ये द्विजपुङ्गव ! ।
बाल्ये वयसि सम्प्राप्ते रिपुवद्वर्त्तते सदा । पितरं मातर-
श्चैव क्रीडमानो हि ताडयेत् । ताडयित्वा प्रयात्येव

प्रहस्यैव पुनःपुनः । पुनरायासितं तत्र पितरं मातरं पुनः । सक्तोऽपि वर्तते नित्यं वैरकर्मणि सर्वदा । पितरं भारयित्वा तु मातरञ्च पुनःपुनः । प्रयात्येवं स दुष्टात्मा पूर्ववैरानुभावतः ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि यस्मात्प्रभ्यं भवेत् प्रियम् । जातमातः प्रियं कुयप्रादुर्बाल्ये गमनक्रोडनैः । वयः प्राप्य प्रियं कुयप्राप्तातापितोरनन्तरम् । भक्त्या सन्तोषयेत् नित्यं तावुभौ परिपालयेत् । स्नेहेन वक्षसा चैव प्रियसम्प्रापणेन च । स्तौतुं शुद्ध समाज्ञाय स्नेहेन-ददते पुनः । आङ्गकर्माणि सर्वाणि पिण्डदानादिकानि क्रियाम् । करोत्येवं सुदुःखार्त्तस्तेभ्यो यात्रां प्रयच्छति । ऋणत्वयान्वतः स्नेहाच्चिन्तयति निश्चितः । यस्मात्प्रभ्यं भवेत् कान्तं प्रयच्छति न संशयः । पुत्रो भूत्वा सहाप्राप्त्यनेन विधिना किल ४। उदासीनं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे द्विज । सास्त्रतम् । उदासीनेन भावेन स देव परिवर्तते । ददाति नैव शृङ्खलाति न क्रुध्यति न तुल्यति । नैवोपयाति संलज्ज्य उदासीनो द्विजोत्तम । तवाग्रे कथितं सर्वं पुत्राणां गतिरीदृशी । यथा पुत्रास्तथा भायप्रां पिता माताश्च वाञ्छवाः । श्रुत्याश्चान्ये समाख्याताः पशवस्तुरगास्तथा । गजानमहिष्यो दास्यश्च ऋण-सम्पन्नश्च स्वमी पाप्मो भूमिश्च ॥११॥१२॥

तत्रैव १५॥२०॥ सुपुत्रलक्षणं यथा

“पुत्रस्य लक्षणं पुण्यं तवाग्रे प्रवदाम्यहम् । पुण्यप्रसक्तो यस्यात्मा सत्यधर्मरतः सदा । बुद्धिमान् ज्ञानसम्पन्नस्तपस्वी वाग्बिदांवरः । सर्वकर्मसु सन् धीरो वेदाध्ययनतत्परः । सर्वशास्त्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजकः । याजकः सर्वयज्ञानां दाता त्यागी प्रियंवदः । विष्णुध्यानपरो नित्यं शान्तो दान्तः सुहृत् प्रियः । विद्वन्मातृपरो नित्यं सर्वस्वजनवत्सलः । कुलस्य तारको विद्वान् कुलस्य परिपोषकः । एषं पुण्यैः सुसंयुक्तः सुपुत्रः सुखदायकः ।

वैष्णवपुत्रस्य पूर्वपुरुषब्रातृत्वं यथा “वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् त्वायते हिं स पूर्वजान् । पितृनधस्तनान् वंशान् स्तारयति च पावनाः” कुपुत्रजनने पितृणां नरकगमनं यथा “तथा यदि कुपुत्रः स्यात्तेन सज्जन्ति पूर्वजाः । सुघोरे नरके दीनाः शपन्ति च सुकुसुम्भः । यथा जले कुल्लेन तरन्मज्जति मूढधीः । तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यन्वे निमज्जति । जातमात्रे कुले जन्तो संशरन्ति पितासहजः । किमेषोऽपि नयेद्विद्वान् वा वैष्णवो भवन्” । शलग्नावधिके पञ्चमस्थाने नीलतां वर्णका-

लीने ४४॥४५॥ च । पुत्रसहस्रशब्दे दृश्यम् ॥

पुत्रक पु० पुत्र+कृतकम्पायां संज्ञायां वा कन् स्वार्थे क् वा । १। कृतकम्पायां २। पुत्रमात्रे च अष्टापदे ३। शरभे-पशुभेदे पुं स्त्री० । ४। धूत्ते ५। शैवभेदे ६। दृक्भेदे च भेदि० ७। पतङ्गे दक्षकृतकम्पाजने च शब्दरत्ना० ।

पुत्रकन्दा स्त्री पुत्र इव स्निग्धत्वात् कन्दोऽस्याः । लक्ष्मि-याकन्दायां राजनि० ।

पुत्रका स्त्री पुत्र इव कायति कै-क । औरसतुल्यायां पुत्रिकायां शब्दरत्ना० । [भिक्षाप्रयुक्ते ।

पुत्रकाम त्रि० पुत्रं कामयते कामि-क्यच् उप० स० । पुत्रा-

पुत्रकाम्या स्त्री आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्र+काम्यच्-भावे च । आत्मनः पुत्रेच्छायाम् भट्टिः ३।४२ [६।१।१]

पुत्रकथ पु० कर्त्त० भावे थक् इत् । पुत्रस्योत्पादने ऋ० ५।

पुत्रघ्नी स्त्री पुत्रं हन्ति हन-टक् । सुश्रुतोक्ते योनिरागभेदे “स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंज्ञवात्” ।

पुत्र(त्त)जग्ध्वी स्त्री पुत्रो जग्धोयथा ङीप् । “वा हतज-ग्धयोः” वार्त्ति० तकारस्य वा हित्वम् । पुत्रभक्ष्यकर्त्त्यां स्त्रियां तथा पुत्र(त्त)हतीशब्देऽपि वा तस्य हित्वं ङीप् च । सा च पुत्रहन्त्यां स्त्रियां स्त्री ।

पुत्रजीव पु० पुत्रं गर्भं जीवयति जीव-क्यच् उप० स० । (जिंयापुता) दृष्टे “पुत्रजीवो हिमो दृष्टः स्नेहदो गर्भजीवनः । चक्षुषः पित्तश्मनः दाहतृष्णा निवारकः” राजनि० “पुत्रजीवो शुर्वीतकारी दृष्टो सतो बुधेः । श्वेतमूलमलः स्यादुः पटुः कटुरपि स्मृतः” भावप्र० । [पुत्रजीवदृष्टे रत्नमा० ।

पुत्रजीवक पु० पुत्रं गर्भं जीवयति जीव+वा० श्वल् ।

पुत्रदा स्त्री पुत्रं गर्भं ददाति सेवनात् दा-क । १। बन्ध्या-कर्कस्यां २। लक्ष्मणाकन्दे च राजनि० गर्भधारके त्रि० ।

पुत्रदात्री स्त्री पुत्रं ददाति दा-तृच् ङीप् । मालवे प्रसिद्धताभेदे “पुत्रदात्री वातकफकटूष्णनाशिनी” मता । सुरभिः सर्वदा पथ्या बन्ध्यादोषविनाशिनी” राजनि० ।

पुत्रपौत्र न० भवाश्चादि० समा० द्व० । पुत्रपौत्रयोः समाहारे तदनुभवति ख । पुत्रपौत्रयोश्च पुत्रपौत्रपर्यन्तगामिनि भट्टिः ५।१५। [राजनि० २। पुत्रदातृमात्रे त्रि० ।

पुत्रप्रदा स्त्री पुत्रं प्रददाति प्र+दा-क । १। द्रविद्यायां क्षुभेदे पुत्रप्रिय पु० इत् । खगभेदे भा० व० १०८६० ।

पुत्रभद्रा स्त्री पुत्रस्य भद्रं यस्याः ५० । दृष्ट्वाङ्गीकृत्याम् लतायां राजनि० ।

पुत्रभाव पु० पुत्रस्य भावः । १ पुत्रत्वे ज्योतिषोक्ते २ पञ्चमे भावे
द्वादशभावशब्दे ३८२२ पु० दृश्यम् । तत्र अहादि-
स्थित्यादिफलं जातकपद्धतालुक्तं यथा
“शुभखगवसतिः सुतालयेच्छुभसहितः शुभवीक्षितोऽपि
वा स्यात् । कथयति शुभसन्ततिं नराणां च विप-
रीतफलः खलस्य योगात् । चन्द्रादिलगनादपि पुत्रभावे
वर्गो यदेकोऽपि च गोप्यतेः स्यात् । तदा वदेदौरसमेव
पुत्रं बलावलोकस्य हि तारतम्यात् । तनौ धने वा
सहजे विलग्ननाथे सुतः स्यात् प्रथमं चतुर्थे । पुत्री भवेत्त-
त्परतश्च पुत्रात् द्विकन्यकानां जननप्रदः स्यात् । चन्द्रभौम-
श्चगवीहिदेहगा आदिमे वयसि सन्ततिप्रदाः । ते पुन-
र्धनुषि नान्तिमे तथा प्राचि सन्ततिकरा मता विदाम् ।
सन्तानभावे अष्टद्विष्टयोगो नवांशयोगोऽप्यथ बाह्ययोगः ।
यार्वान्ततः स्यात् खलु तत्प्रसंख्या स्यात् सन्ततिस्तत्प-
नवांशतो वा । स्वपत्यसंख्या सुतमे नवांशाद्वाच्या द्विनिष्ठा
शुभद्विष्टयोगात् । शुभांशतो जीववती च कटा पापां-
शतः पापखगप्रदष्टेः । कलिवित्क्रूरकवयः कर्मास्तु द्वि-
कलत्रगाः । क्रमात् कुर्वन्ति मनुजं लोककौतुकवर्जितम् ।
कविकलानिधिवर्गयुते सुते कविकलानिधियुक्तनिरी-
क्षिते । समभवर्गगते खलु कन्यका विषममे ल सुतान्
प्रदिशन्ति हि । दासीभवान्यपत्यानि सितंशे सुतभा-
गने । सितदष्टे च केचिन्नु चन्द्रादप्येवमूचिरे । शनि-
गणाः शनिभं सुतमे यदा शशिसुतेन दशा पवित्रोक्तितम् ।
सुकुजाकंदशा न युतं तदा प्रतसुते सनयं निजभूमिजम् ।
सुतभं शनिभं चेत् स्याच्छानियुक्तं शनिनेक्षितम् । दत्तात्म-
जाप्तिरुद्वोध्यं तद्वैत् क्रीतपुत्रदम् । सन्तानभावे कुज-
सप्तभागे मन्दान्वितेऽन्यचहृष्टिहीने । पुत्रो भवेत् कलि-
मकोऽथ कुण्डः पापैर्युते पापमृष्टे सुतर्जे । चन्द्रे कु-
जांश सुतगे प्रदष्टे मन्देन नात्यैः खलु गर्दजातः । शन्य-
शगे सूर्यनिरीक्षिते च कुजे सुतस्ये च सुतोऽपविवः ।
शनिवर्गगते चन्द्रे शनियुक्ते च पञ्चमे । प्रदष्टे रविशु-
क्राभ्यां भवेत् पौनर्भवः सुतः । रविचन्द्रमसोर्वर्गः सुतमे
च तयोर्युतिः । शुक्रे च केवलं दष्टे सहोदः काथितः
सुतः । सुतालये भूसुतसंस्थितिश्चेत् संजातसंजातसुत
क्षतिः स्यात् । यदा न दष्टिर्गुरुदेवगुर्वोदष्टा तयोः
स्यात् प्रथमोत्पन्नाशः । सन्तानभावे नवमंशको यः पापैः
प्रदष्टः खलु यन्तिनैः स्यात् । गभी विनश्यन्ति हि तत्-
प्रमाणा यदा न दष्टिः शुभखेचराणाम् । काव्ये कुजे

नीचरिपोर्नवांशे पराजिते वापि मृतप्रजः स्यात् । स्त्री-
खेटभागे ल सुताप्रजः स्यादन्यांशकस्य पुनपत्यभाक् ना ।
पापैः सुतस्यानगतैर्धनैः स्वजनैः सुखेनै रक्षितः कुजे ल ।
वैकल्यभाग् व्याधियुतः शनौ ल शुभग्रहेः पुत्रधनेः
प्रपूर्णः” । वर्षलग्नतः पुत्रभावफलं नी० ता० उक्तं यथा
“पुत्रायगो वर्षपतिर्गुरुश्चेत् सूर्यारसौस्योशनसोऽथ
चेत्यम् । सत्पुत्रसौख्याय खलार्हिताक्षे दुःखप्रदाः
पुत्रत एव चिन्त्याः । पुत्रे सुतस्य सहमे सबले सुताभिः
सौख्ये क्षितेऽप्यतिशुखं यदि तत्र वर्षे । सौख्ये क्षिते
शुभग्रहे सकुजो बुधश्चेत् पुत्रायगः सुतसुखं विबले
सुतार्तिः । जीवो जन्मनि यद्राशवर्गदेऽल सुतमोबली ।
पुत्रसौख्याय भौमो नो वर्षेशोऽल सुतामिदः । य-
त्वेज्यो जनुषि मृष्टे विलग्नमेतत् पुत्राग्रैर् बुधसित-
थोरपीत्यमृष्टम् । यद्राशौ जनुषि शनिः कुजश्च सोऽवदे
पुत्रार्तिः तनुसुतगः करोति नूनम् । पुत्रे पुण्यस्य स-
हसं पुत्राग्रैर् शुभद्विष्टयुक् । लग्नपुत्रेश्वरो पुत्रे पुत्रदौ
बलिनौ यदि । चन्द्रे जीवोऽथ वा शुक्रः स्त्रीसुगः
सुतदः सुतः । वक्षो भौमः सुतस्येदुत्पन्नसुतनाशनः ।
सुताधिपो जन्मनि भार्गवोऽवदे पुत्रे विलग्नधिपतीत्य-
शालः । पुत्रप्रदो मन्दमृष्टस्यपुत्रे पापाधिकारीक्षित
कात्तजार्तिः । यद्राशिगोमृष्टः सुतौ च राशिसुतपदा
भिधः । बली जन्मोत्पत्तौ सौख्याय वर्षे तदुदःखदोऽन्यथा”
पुत्रवल्लि ति० पुत्रोऽस्यस्य “अन्यत्वापि दृश्यते” वार्ति०
वल्लि । पुत्रयुक्ते पत्ने मत्पु मस्य वः । पुत्रवत् तयार्थे
ति० स्त्रियां ङीप् ।
पुत्रशृङ्गी स्त्री पुत्रं पवित्रं शृङ्गमिव पुष्पमस्याः ङीप् ।
अजशृङ्गां राजनि० इयं सुसुते श्यामादिगणे पठिता ।
पुत्रश्रेणी स्त्री पुत्रा पवित्रा अशिरत्न ङीप् । सूचिककण्ठी
रत्नमाला ।
पुत्रसङ्करिन् पु० पुत्रे पुत्रोत्पादने सङ्करी । भिन्नवर्णायां
स्त्रियां पुत्रोत्पादनेन वर्णसङ्करकारके भा० क० ४४७० ।
पुत्रसहस्रं न० नील० ता० उक्तं सहस्रभेदे । तदानयनञ्च तत्र
दर्शितं यथा “सुतोऽहर्निशसिन्दुमीच्यात्” । स्फुटजीवा-
दिन्दुं त्यक्त्वा दिवारात् सख्ययोगे पुत्रसहस्रं भवति ।
तत्र च पुण्यसहस्रवत् सैकतादि सौम्यम् ।
पुत्रस्त्री पुत्रं स्त्रते स्त्री-क्रिप् । पुत्रप्रसवकक्ष्याम् ।
पुत्राचार्य्य पु० पुत्र आचार्य्योऽध्यापको यस्य । पुत्रतोऽध्या-
यिनि । मनुः २।६६२

पुत्रा(त्रा)दिन् पु० पुत्रमस्ति अद्-णिनि आक्रोशे गम्ये
तकारश्च वा द्वित्वम् । (वेटाखेक) पुत्रमक्षकत्वेन आक्रु-
शप्रमाने १पुरुषे २तथाभूतायां स्त्रियां स्त्री लीप् ।

पुत्राब्जद पु० पुत्रस्य पुत्रोपहृतमक्षमस्ति अद्-अण् उप० सं० ।

कुटीचके सन्ध्यासिमेदे त्रिका० कुटीचकशब्दे दृश्यम् ।

पुत्रिक त्रि० पुत्रोऽस्यस्य ठन् । पुत्रयुक्ते । ततः पुरोहितो
भावे यक् । पौत्रिक्य तदुक्तत्वे न० ।

पुत्रिका स्त्री पुत्री+स्वार्थे क । १कन्यायाम् शब्दर० । २पुत्रस्यां
श्यावकत्वे च भेदि० । अपुत्रेण समयभेदेन ४कृतायां
सुतायां स्त्री । स च समयः तद्विभागादिषु मनुनोक्तो
यथा “अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् । अनेन तु
विधानेन पुरा चक्रोऽथ पुत्रिकाः । विदुर्द्युषं स्ववंशस्य
स्वयं दजः प्रजापतिः । ददौ च दश धर्माय, कश्यपाय
तयोदश । सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंश-
तिम् । यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहितृता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठत्यां कथमन्यो धनं हरेत्” “दोहितो
ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितृहरेत् । स एव दद्याद्द्वौ
पिण्डौ पितृ मातामहाय च । पौत्रदोहितयोर्बोके
न विशेषोऽस्ति धर्मतः । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ
तस्य देहतः । पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजा-
यते । समस्तत्वं विभागः स्याज्जग्रेष्ठता नास्ति हि
स्त्रियाः” “मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः ।
द्वितीयन्तु पितृस्त्रियास्तृतीयं तत्पितुःपितुः” । अधिकं
पुत्रिकापुत्रशब्दे दृश्यम् ।

पुत्रिकापुत्र पु० पुत्रिकैव पुत्रः, इत० वा । १पुत्रिकारूपपुत्रे
२पुत्रिकायाः पुत्रे च यथाह वशिष्ठः “अभ्रातृकां प्रदास्यामि
तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे
पुत्रो भवेदिति” । “अथ वा पुत्रिकैव सुतः पुत्रिका-
सुतः सोऽप्यौरससम एव पितृवयवानामत्यत्वान्मातृवय-
वानां वाङ्मत्याच्च यथाह वशिष्ठः “द्वितीयः पुत्रिकैवेति ।
द्वितीयः पुत्रः कन्यैवेत्यर्थः इति, मित्ताचरा । अत्र वि-
शेषो दायभागोक्तो यथा “तत्र पुत्रिकौरसयोस्तुल्यांशित्वं
न पुनः पुत्रिकाया ज्येष्ठत्वेन विंशोद्धारार्हता तदाह
मनुः “पुत्रिकायां कृतायान्तु” (इत्यादि अनुपदसक्तम्)
सुतो ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणात् स्वपुत्रदारेण पुत्रिकायाः
पिण्डदातृत्वात् । तदाह मनुः “अपुत्रोऽनेन विधिना”
(इत्यादि उक्तम्) । न च पुत्रिकायामेव प्रथमं पुत्रे जाते

तदनन्तरमौरसपुत्रोत्पत्तौ पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठंशता म-
वेदिति वाच्यं तस्य पौत्रत्वात् तदाह मनुः “अकृता वा
कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम् । पौत्री माता-
महस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्वनम्” । पुत्रिका हि पुत्र-
स्तस्याः पुत्रः पौत्र एव भवति तदांश्च पौत्री भवति न
च ज्येष्ठत्वेन पौत्रस्यांशतिरेकः सुतोऽस्ति” । यत्तु वशि-
ष्ठवचनम् “अभ्रातृकां प्रदास्यामि” (इत्यादि उक्तम्) ।
पुत्रिकापुत्रस्यैव पुत्रत्वं वदति तेन पुत्रिकायास्तत्पुत्रस्य
च पुत्रत्वं तच्च मनुविरोधात् पिण्डदानमात्रयोगात्
पुत्रत्वमस्य गौणं तद्द्वारेणैव पुत्रिकायाः पिण्डदातृ-
त्वात् एकस्य सुतोऽन्यस्य तदुद्योगात् । पुत्रिकौरसयोस्तु
सर्ववर्णत्वे सति पूर्वोक्तविभागो बोद्धव्यः असर्ववर्णत्वे तयो-
रसवर्णैरसपुत्रवदेव विभागः पुत्रिकौरसयोः समान-
त्वात् । यदि च कृतापि पुत्रमनुत्पादौव विधवा भूता
बन्ध्यात्वेन वाऽवधृता तदा तस्याः पितृधनेऽनाधिकारः
स्वधाकरपुत्रार्थं पुत्रिकायाः कृतत्वात् तदभावे दुहितृ-
नरतुल्यात्वात् दा०भा० । व्याकृतं चैतन् श्रीकण्ठेन “ज्येष्ठता
अहेता सा च पुत्रासनरकत्वाणनिवन्धना तदभावात्
अहेत्वाभाव इत्याह स्वत इति साक्षादित्यर्थः ।
ज्येष्ठत्वेनेति । ज्येष्ठपुत्रकार्यं पुत्रासनरकत्वाणं तदकर-
णात् । तर्हि पुत्रिकाकरणं किमर्थमत आह स्वपुत्र-
दारेणैति । स्वधाकरं त्रिविधक्रियाकरम् अन्यथा स्वधा-
करशब्दस्य आह्वयकरणात्मात्रार्थत्वे दौहित्यान्तरसाधारण्यात्
पुत्रिकाकरणवैयर्थ्यापत्तेः । एतेन पुत्रिकापुत्रसन्धेऽपि
पुत्रिकाया एव प्रैतृकत्वाधिकार इति मतमपि निरस्त-
मिति वेदितव्यं तथा च परस्परयोपकारार्थमेव पुत्रि-
कापुत्रकरणमिति भावः । ज्येष्ठंशतेति । तस्य साक्षादेव
ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणादिति भावः । पौत्रत्वादिति आति-
देशिकपौत्रत्वादित्यर्थः । मनुविरोधादिति । न च विनिग-
मनाविरहः किं मनुविरोधात् वशिष्ठोक्तं पुत्रत्वं
गौणं, किं वा वशिष्ठविरोधात् मनुक्तं पौत्रत्वमेव गौ-
णमिति वाच्यं मनुस्मृततेः सर्वस्मृतिप्रवक्तृत्वस्यैव विनि-
गमकत्वात् । पुत्रत्वं पुत्रव्यपदेशः । गौणमिति पिण्ड-
दातृत्वस्य सत्यपुत्रगुणस्य योगात् गौणता बोध्या ।
पिण्डदानयोगमेवोपपादयति तद्द्वारेणैवेति । एकस्य
पुत्रिकापुत्रस्य, अन्यस्य पुत्रिकास्वरूपस्य तदुद्योगात् पुत्र-
त्वयोगात् । न च परस्परया पिण्डदानापेक्षया साक्षात्
पिण्डदानस्य बलवत्त्वेन पुत्रिकापुत्रस्यैव पुत्रत्वं न्यायं

न तु पुत्रिकाया इति वाच्यं पुत्रिकाया अङ्गजत्वात्
तदधीनजन्मतया च तत्पुत्रस्य पिण्डदानयोगात् तस्या
एवोत्कर्षेण पुत्रत्वोचितत्वात् । एतन्वायादेव अपुत्रि-
काया अपि दुहितृभाव एव दौहित्यस्यैव प्राथमि-
कारोपपत्तिः । अतएव समस्तत्वेत्यनेन पुत्रिकोरसयोरेव
समभागिता समूहता न तु तस्याः पुत्रस्य औरससम-
गिता केनाप्युक्तेति । इत्यञ्च “पुत्रिकापुत्र एव वेति”
द्वादशविधपुत्रगणनायां कर्मधारयो न तु तत्पुरुष इति
विभावनीयम् । पूर्वोक्तविभाग इति समभाग इत्यर्थः ।
अपुत्रधनाधिकारे च दाय० मा० कश्चिद्दिनेष उक्तो यथा
“यतएव सपुत्रद्वारेण पिण्डदातृतया दुहितुः पितृधना-
धिकारः अतएव पुत्रिकाया अपि पितृधरमजातधन-
सम्बन्धायाः पश्चादुपव्याप्तेन तद्गुणं वा प्रसवशाम-
न्येन विपर्यस्तपुत्राया मरणे तद्धनं न भर्ता । यथा
शङ्खलिखितौ “प्रेतायाः पुत्रिकायास्तु न भर्ता द्रव्यम-
हृत्यपुत्रायाः” । तथा पैठोनसिः “प्रेतायां पुत्रिकायान्तु
न भर्ता द्रव्यमहति । अपुत्रायां, कुमार्थां वा स्वस्त्रा
प्राप्तं तदन्वया” । ततः कुमार्थां स्वस्त्रा कस्यया वा
सुत्त्ववत्या सम्भावितपुत्र्या स्वस्त्रा तद्धनं प्राप्ताम् । अतः
स्वयधिकारे व्यावृत्तिरन्याधिकारस्य । यत्तु सन्वचनम्
“अपुत्रायां स्त्रियायान्तु पुत्रिकायां कथञ्चन । धनं तत्
पुत्रिकाभर्ता हरेतेवाविचारयन्” । तद्विपर्यस्तपुत्रा-
या अतुल्यद्वन्द्वतपुत्रायाः पुत्रिकाया मरणे वेदितव्यम्
“विपर्यस्तपुत्रायाः पुत्रात्यन्ताभाववत्याः । तद्धनं
प्राप्तमिति । तदपि पत्यभावे कुमार्थादीनां पत्नीवा-
ध्यत्वादिति बोध्यम् । अत इति उक्तोभयस्त्रुताभ्यां वि-
पर्यस्तपुत्रायाः पुत्रिकाया मरणे कुमार्थादीनामधिकारे
प्राप्ते भर्तृरधिकारस्य व्यावृत्तिरिति सम्योपसंहारः ।
प्राञ्चस्तु यतः पुत्रिकाया एव विपर्यस्तपुत्राया मरणे न
तत्संक्रान्ताये भर्तृरधिकारोऽतः स्वयधिकारे अन्यासां
दुहित्वादीनामधिकारेऽनन्तरं विपर्यस्तपुत्रायां तासां
मरणे भर्तृरधिकारस्य व्यावृत्तिरिति व्याचक्रः । तद्वि-
पर्यस्तपुत्राया इति । एतस्यैव विवरणम् असुतपुत्रद्वन्द्व-
पुत्राया इति । अत्र पञ्चान्तराभावात् चकारः क्वाचित्
कः पाठः प्राप्तादिकः । अथात्र शङ्खलिखितादिवचनमेव
अतुल्यद्वन्द्वतपुत्राविषयं सन्वचनन्तु अतुल्यद्वन्द्वतपुत्राविषय-
मिति वैपरीत्यमेव न कुतः ? अतुल्यद्वन्द्वतपुत्राया, इवावि-
पर्यस्तपुत्रायाः पुत्रोत्पत्तेश्च पितुः पुत्राभनरकनिवर्त्त-

कत्वेन कृतोपकारकतया स्वामित्वे निष्कूटे पितृरित-
रापेक्षया तस्या एवाधिकोपकारित्वात् तद्भर्तृरधिकारो
युक्तः अतएव “दौहित्यस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि”
इत्यनेन दौहित्यसुखदर्शनस्यापि नरकनिस्तारकतेति ।
पुत्राहृत्यतौ तु पितृपकाराभावात् तस्या एव न स्वा-
मित्वं कृतस्वात्म्युरिति तत्पितृधनाधिकारिणां कन्या-
दीनामेव तदानीं तत्ताधिकारस्य न्याय्यत्वात् । यद्यपि
बन्ध्यात्वेनावधृतायां जीवनन्यामथेवमुचितं तथापि
प्रेताया इति सह्यात् न जीवन्यां तस्याम् अन्यदुहि-
त्वादीनामधिकार इति” श्रीकृष्णव्याख्या ।

पुत्रिन् पुंस्त्री पुत्र+अस्तुर्थे इति । पुत्रयुक्ते स्त्रियां ङीप्
पुत्री स्त्री पुत्र+गोरा० ङीष् । १कन्यायां शब्दभेदे ङा० ।
पु(त्रीय)त्रि लि० पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा “पु-
त्राच्छ च” पा० छ पक्षे यत् । १पुत्रनिमित्ते संयोगे
शतदोयोत्याते च । पुत्रखेदम् छ । १पुत्रसम्बन्धिनि
लि० । “धन्यं यशस्यं पुत्रीयमायुष्यं विजयाय च”
भा० व्या० ६७अ० । ३इतिभेदे स्त्री रामा० कयो० १५।३
पुत्रेष्टि स्त्री पुत्रकाम कर्त्तव्या इतिः शा०त० । पुत्रकाम-
काथ्ये इतिभेदे सच व्याश्र०श्रौ० २।१०, दक्षत्वादौ दशप्रः ।
“गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रयमं चरेत्” दत्तकमी-
मांसाष्टतवाक्यम् । स्त्रायै क । तत्प्राप्ते जटाध० ।

पुत्रेष्टि स्त्री इत० । पुत्रेष्ट्यायां शत० ब्रा० १४।६१४।१
पुत्र किंसे दि० पर० सक० सेट् । पुत्र्यति अपोधीत् । उपोष ।
पुत्र वक्षे सक० लोके अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । पुत्र्यति अ-
पुत्र्यीत् पुपुत्र्य पुत्र्यते ।

पुत्र दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् । पोथयति ते अपुपुत्र्यत्-त ।
पुत्रस्त पु० पूरणात् पुत्र गन्ततीति गलः कर्म० । १परमाथौ
“पूरणादुपगन्तात् देहे पुत्रताः परमाथवः” इति विष्णुपु०
टीकायां श्रीधरधृतवाक्यम् । २चौद्धनतप्रसिद्धे ज्ञानुकादि-
पदार्थभेदे च । पुत्र कुलितो गन्तो यस्मात् । ३सुन्दराकारे
लि० शब्द० ३रूपादिविगिष्टे लि० हेमच० [भीष्मे] अमरः ।

पुनः पुनर् अव्य० पुनर्+वीप्सायां हित्वम् । १सुन्दरित्यर्थे २अ-
पुनः पुना स्त्री पु० पुनः पुनति पू-नक् ण्यो० । नदीभेदे
“कीकटेषु गया पुण्या नदी पुण्या पुनः पुना” वायुपु० ।

पुनः संस्कार पु० पुनर्वाः संस्कारः । १द्वितीयोपनयनसंस्कारे
गोमांसादिभक्ष्ये प्रायश्चित्तनिमित्ते पुनर्वापोपनय-
नभेदे “पुनर्वसौ द्वितीयो विप्रः पुनः संस्कारमहति” इत्युक्ते
उपनयने ङ्यो०त० “अज्ञानात् प्राप्य विष्णुत्वं सुरासं-

सृष्टमेव च । पुनःसंस्कारमहेति त्रयो वणां द्विजा
त्रयः । वपनं मेखलादण्डो भैक्ष्यचर्याप्रतानि च ।
निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्माणि” मनुः ।

“विष्टवराहादीनां वज्रनाथत्वात् मनुष्यसम्बन्धि
मूलं पुरीषं वा अनुद्विपूर्वकं प्राप्य सुरासंस्पृष्टञ्च
भक्षादिरसं वा प्राप्य द्विजातयस्त्रयोवर्णाः पुनरुपनयन-
महेति । वपनमिति “शिरोसुण्डनं मेखलाधारणं
दण्डधारणं भैक्ष्याणि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रा-
थम्येति” पुनरुपनयने द्विजातीनां न भवन्ति” कुल्लू० ।

पुनः(न)स्त्रोम पु० वा विसर्गलोपः । उक्त्यसंख्येयज्ञभेदे “वज्र-
प्रतिमद्वयं गरभीरिव योमन्यते तस्य पुनःस्त्रोम उक्त्यः”
कात्या० २२।६०।६ “वज्रप्रतिमद्वयं गरमद्वयं तस्मिन्वात्मानं यो
मन्यते तस्य पुनःस्त्रोमसंज्ञक उक्त्यसंख्यो भवति” कर्कः ।

पुनर् अख्य० पन-स्तुतौ वा० अरि प्रथो० । द्वितीयवारे
अप्रथमे भेदे च अमरः । ४ अधिकारे ५ पञ्चान्तरे भेदि०
“पुनरित्यप्रथमे द्विविशेषे च” गणर० संज्ञे विशेषे च
पुनरिति भूयोऽर्थविशेषयोः” गणरत्नटीका ।

पुनरसु पु० पुनरसुजीविनं सञ्जोऽस्य । पुनर्जाते शत० ब्रा० १।
५।१।१४ ।

पुनरागतं लि० पुनर्वारमागतः । मत्यागते मनुः ११।१६६ ।

पुनरागमनं न० पुनर्वारमागमनम् । प्रत्यागमने

पुनराधानं न० पुनर्वारमाधानम् । अतस्मात्तान्नेर्दिती-
याधाने “पुनर्दोषक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च” मनुः
५।१५८ । “अरण्योऽरक्ष्यमप्यङ्गं यावत्तिष्ठति पूर्वयोः । न
तावत् पुनराधानमन्यारण्योर्विधीयते” कर्मप्रदीपः ।
“नाशं कयदाहादिनिमित्ते ज्वलन्त्योः परित्यज्योपदेशाच्च”
कात्या० श्रौ० ४।७।२२ “अरण्योर्दग्धयोर्वीपि नष्टयोः स्त्री-
ण्योक्तथा । आहृत्यान्ये समारोप्य पुनस्तत्रैव निर्भयेत्”
इति “अरण्योः ज्वलनाग्निदाहेष्वस्मिन् समाहृतः ।
पालयेदुपलान्तेऽस्मिन् पुनराधानमिष्यते” कर्मप्रदीपः ।

पुनराधेयं न० पुनर्वारमाधेयमन्याधानम् । अतस्ते कर्मभेदे
तच्च “पुनराधेय आधानाप्रतिज्ञातस्य” कात्या० श्रौ० ४।१।१४-
त्वादौ तद्भाष्ये च पठ्यते दृश्यम् ।

पुनरावर्त्तिन् लि० पुनःपुनर्वारमावर्त्तते आ० वृत्त-खनि ।
भूयो भूय आगन्तरि “आ ब्रह्मभुवनात् लोकाः पुनराव-
र्त्तिनोऽर्जुन !” गीता ।

पुनराहारं पु० पुनर्वारमाहारो भोजनं शा० त० । द्वितीय-
वारभोजने भूयस्तत्तदर्थं हरणे च कात्या० श्रौ० २५।१।१०

पुनरुक्तं लि० पुनर्वाररुक्तम् । पुनर्वारं कथिते १ अर्थे २ शब्दे
च । तत्र शब्दस्य पुनरुक्तत्वे तदर्थस्यापि पुनरुक्तत्वं
नियतम् ततः उक्त्या० तदेत्तीत्यर्थे ठक् धौनरुक्तिक
तदेत्तरि लि० । शब्दपरत्वे ऋगनयनादिवात् अण् ।
धौनरुक्तं तच्छब्दाध्येतरि लि० भावे क्त । इपुनःकथने न०

पुनरुक्तजन्मन् पु० पुनरुक्तं द्वितीयवारं जन्म यस्य । १ द्वि-
जातौ २ ब्राह्मणे त्रिका० “द्वितीयं मौञ्जीवन्धने” मनुस्मृते
स्तस्य तथात्वम् । [दृश्यम् ।

पुनरुक्तवदाभास पु० अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे १८८ पु०
पुनरुत्पत्ति स्त्री उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिः । अत्रत्ये उत्पन्नस्य
पुनरुत्पत्तेः स च न सम्भावति उत्पन्नस्य पुनरुत्पादासम्भ-
वात् इति सिद्धान्तः ।

पुनरुत्सृष्ट पु० पशुभेदे । पूर्वं वाहितः दौर्बल्यात् स
उत्सृष्टः पुनरपि सखलो जातः पुनरपि वाहितः
पुनश्च दौर्बल्यात् उत्सृष्टस्तादृशे पशौ” कात्या० ७।१।५

सूत्रभाष्यम् । [तु कोनेय ! पुनर्जन्म न विद्यते” गीता
पुनर्जन्मन् न० पुनर्भूयोजन्म । भूयोजन्मानि “मासपेक्ष्य
पुनर्स्य(न)व पु० पुनरपि नवः “पूर्वपदात् संज्ञायामनः” पा०

संज्ञायां णत्वम अण्यत्र न णत्वम् । १ नखे हेमच० तस्य
लिङ्गरूढत्वात्तथात्वम् । २ भूयोनवे लि० अणत्वम् ।

पुनर्नवा स्त्री पुनर्नवा पुनर्नूयते नू-अप् वा क्षुब्धादिराजति
गणत्वात् न णत्वम् । शोधयन्त्रां (पुनपुनः) शाकभेदे
अमरः । सा च द्विविधा ज्वेता रक्ता च तथोर्गुणादि
मावप्र० उक्तं यथा

“पुनर्नवा ज्वेतसूला शोधयन्त्री दीर्घपत्तिका । कटुः कषा-
याऽरुच्यर्थः पाण्डु हृदीपनी परा । शोफानिज्वरक्षेष्वा
हरी ब्रह्मोदरप्रणुत् । पुनर्नवाऽपरा रक्ता रक्तपुष्पानि
लाटिका । शोधयन्त्री क्षुद्रवर्षाभूर्वपेक्षितः कटिज्वकः । पुन-
र्नवाऽरुणा तिल्ला कटुपाका हिमा लघुः । वातला
याहिणी क्षेष्वापितरक्तविनाशिनी” ।

पुनर्नवामण्डूरं न० चक्रपाणिदत्तोक्ते औषधभेदे
“पुनर्नवातिष्ठच्छुण्डीपिप्पलीभरिचानि च । विष्टुक्
देवकाष्ठश्च चित्रकं पुष्कराङ्गयम् । त्रिफलां देहिरिद्रे
च दन्ती च चविकल्लथा । कुटजस्य फलं तिल्ली पिप्पली
मूलस्तकम् । एतानि सप्तभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।
मोमत्वेऽष्टगुणे पक्त्वा स्थापयेत् सिग्धभाजने । पाण्डुशोथो-
टरानाहम्बुलार्शः क्रिमिशुल्लभसुत्” ।

पुनर्भक् पु० लिङ्गोऽपि पुनर्भवति भू-अप् । १ नखे अमरः

१भूयोजाते त्रि० भावे अण् । १पुनरुत्पादे पु०कुमा०१सर्गे
पुनर्भू स्त्री पुनर्भवति जायात्वेन भू-किप् । एकेन व्यूढायां
पुनरन्यद्वृत्तायां भाष्यायाम् अन्यपूर्वायाम् अन्यपूर्वा-
शब्दे २१२ पु० दृश्यम् । [२।१.२।२०]

पुनर्मृत्यु पु० भूयोभूयो मृत्युः । भूयोभूयोभरणे शत०ब्रा०
पुनर्यज्ञ पु० भूयः कार्यं यज्ञे । कात्या०श्रौ०२५।१२०भाष्यम् ।

पुनर्यात्रा स्त्री १प्रत्यागतौ जगन्नाथस्य पुनर्यत्रं २रथयात्रा-
याञ्च "पुनर्यात्रा विधातव्या तथैव नमसेऽहनि" ति०त०।
सा च द्वितीयातो नवमदिने दशम्यां कर्तव्याऽहनुशब्दस्य
चान्द्रदिनपरत्वात् । १पुनर्यत्रगमने च ।

पुनर्वत् ति० पुनः पुनःशब्दोऽस्त्रस्य सप्तमं मध्य वः । पुनः
शब्दयुक्ते कात्या० २।१।२०भाष्यम् ।

पुनर्वसु पु०पुनरुत्पन्न-उ । विष्णौ "विश्वयोनिः पुनर्वसुः"
विष्णुस० पुनः पुनः सर्वशरीरेषु क्षेत्रज्ञरूपेण वसतीति
पुनर्वसुः, भाष्यम् । २शिवे च अश्विन्यवधिके सप्तमे
श्नक्षत्रे द्विव० । ३कात्यायनसुनौ पञ्चोक्तभेदे इधनारम्भे
च शब्दच० । अश्विन्यादिषु मध्ये सप्तमनक्षत्रस्वरूपाधिदे-
वादि अक्षेपाशब्दे ४६७पृ०दर्शितम् । तदीयाद्यचरणत्वं
मिथुनराशिचटकम् शेषपादस्तु कर्कटराशिचटकः ।
तस्य द्विवचनान्तत्वं तु प्रायिकं "पुनर्वसौ कृतो विप्रः"
इत्यादिप्रयोगात् । नक्षत्रार्थे तिष्येण सह इत्थं अस्य
द्विवचनान्ता, तिष्येण पुनर्वसु च निष्यपुनर्वसु पुनर्वसु-
नक्षत्रस्य द्विवचनत्वेन बद्धत्वे प्राप्ते द्वित्वविधानम् ।
कुक्कुरवंशे ४८पमेदे हरिवं०४२ख० ।

पुत्राग पु० पुमान् नाम इव अष्टत्वात् स इव वा । १स्नानम
ख्याते पुष्पप्रधाने वृक्षे अमरः "पुत्रागपुष्पं मधुरं सुगन्धि-
शीतलं तथा । मूलप्रसादनकरं पित्तनाशनमेव तत्"
राजनि० । २सितोत्पले १जातीफले ४नरश्रेष्ठे ५पा-
ण्डुनागे च मेदि० ।

पुत्राट(ड) पु० पुमानिव नाटयति नाटि-अच् । चक्रभट्टे
राजनि० नाडि-अच् । पुत्राडोऽप्यल ।

पुत्रामन् पु० पुदिति नामास्य । १नरकभेदे "पुत्राम्नो नरकात्
यस्मात्" मनुः । तत्परकगतिकारणञ्च षोडशविधं यथोक्तं
वासनपु० ५दक्षध्याये

"परदाराभिगमनं पापानाञ्चोपसेवनम् । पारुष्यं सर्व-
भूतानां प्रथमं नरकं स्रुतम् । फलस्तेयं महापापं
फलार्हेष्वेव पाटनम् । पाटनं वृक्षजातीनां द्वितीयं
परिकीर्तितम् । वृक्षादानं तथा द्विदशमवधवन्नम् ।

विवादित्वमहेतुत्वं तृतीयं नरकं स्रुतम् । भयटं सर्व-
सत्त्वानां नरभूतिविनाशनम् । अंशं निजधर्माणां
चतुर्थं नरकं स्रुतम् । सारणं मित्रकौटिल्यं मिथ्या-
मिश्रणञ्च यत् । मिष्टेकाशनमित्युक्तं पञ्चमञ्च विषा-
चनम् । प्ररोहणं यन्त्रकरं वसनं योगनाशनम् । यान
सुखस्य हरणं षष्ठ्युक्तं नृपार्थनम् । राजभागस्य हरणं
राजजायानिषेवनम् । राज्ये त्वहितकारित्वं सप्तमं
नरकं स्रुतम् । सत्त्वत्वं लोलुपत्वञ्च लब्धधर्माश-
नम् । नानाकर्मकरं प्रोक्तमष्टमं नरकं स्रुतम् । ब्रह्म-
स्यहरणञ्चैव ब्राह्मणानां विनिन्दनम् । विरोधो ब्रा-
ह्मणैश्चोक्तो नवमो नरकस्तयम् । शिष्टाचारविनाशञ्च
मित्तदेवं शिशोर्वधम् । शास्त्रस्तेयं धर्मभूषणं दशमं
परिचक्षते । षडङ्गनिघनं चोरं षाड्गुण्यप्रतिषेधनम् ।
एकादशममेवोक्तं नरकं सङ्ग्रहितम् । सङ्ग्रहितं सदा-
चारं विना चारोक्ष्यसत्क्रिया । संस्कारपरिहीनत्वमिदं
द्वादशमं स्रुतम् । हानिर्धर्मार्थिकामानामपवर्गस्य हा-
रणम् । स्वर्गहर्षं च मतिदं त्रयोदशमस्रुत्यते । समलं
धर्महीनञ्च यद्वर्ज्यं यच्च दोषजम् । चतुर्दशकमेवोक्तं
नरकं सद्दिगहितम् । अज्ञानज्ञानविषयत्वमशौचमशुभा-
वहम् । गर्ह्यं तत्तद्वदशकमसत्यवचनानि च । आ-
लस्यं चातदायित्वमगारोषमिदं पनम् । इच्छा च पर-
दारेषु नरकाय निगद्यते । ईर्ष्याभावस्य सभ्येषु औदत्यन्तु
विगर्हितम् । एतेस्तु पापैः पुरुषः पुत्रामनरके गतेत् ।
पुत्रामनरकं चोरं विनाशं प्राह सर्वतः । एतस्मात् का-
रणात् ज्ञाता ततः पुत्रो निगद्यते" । पुमान् पुंलिङ्ग-
नामास्यनक्षत्रगणभेदे "हस्तो मूलश्रवणपुनर्वसुस्तुल्यशिर-
स्तथा पुष्यः । मर्मधानादिकावर्षु पुत्राभायं गणः
शुभदः" ज्यो० त० ।

पुष्पुट पु० "दन्तवेष्टः सोपकुशः पीताभो दन्तपुष्पुटः" इति
सुसुतोक्ते १लुङ्गुरो "नीरुक् स्यादौ कोलमातः कफात्
स्यात् मेदोयुक्तात् पुष्पुटस्त्राबुद्देशे" ततोक्ते २तालुगते
रोगभेदे च ।

पुष्पुस पु० (फोफरा) ख्याते १क्षोमे पद्मबीजाधारे २बीज
कोषे च हेमच० । फुफ्फुस इति पाठान्तरं तत्पार्थे ।

पुमस् पु० पाति पा-पाब्जे "पातेडुमसुन्" उणा०डुमसुन् ।
१पुरुषे २मनुष्यजातिमात्रे च अमरः । सत्त्वप्रधानत्विगु-
णकार्यं शब्दसंस्कारविशेषयुक्ते शब्दे च । सर्वनामस्थाने
परे असुन् पुमांसौ पुमांस इत्यादि समासे पदान्तत्वे अस्-

परे खयि परे इः तस्य च सः । पुंस्त्वोक्तिं इत्यादि ।
बहुव्रीहौ उरःप्रवृत्तिर्त्वात् नित्यं कप् । स पुंस्त्वा
सपुंस्त्वा इत्यादि ।

पुमनुजा स्त्री पुमांसमनुबध्य जायते “अनौ कर्मणि” पा०
(अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात्) अनु+जन-ड
पुमांसमनुबध्य जाता पुमनुजा” सि०कौ० । “इह जनिः
सकर्मकः अनुरोधविशिष्टजननवृत्तित्वात्” तत्त्वकौ० पदान्-
त्वेन अन्यलोपः । पुरुषानन्तरजातायां भगिन्याम् ।

पुमपत्य न० पुंरूपमपत्यम् । पुंरूपापत्ये अमरः ।

पुमाख्या स्त्री इत० । १पुरुषसंज्ञायां पुमांसमाख्याति
आ+ख्या-क । “जातिभेदाः पुमाख्याश्च” अमरोक्ते २पुरु-
षाचकशब्दे पु० ।

पुमभूमन् पुं० इत० । पुलिङ्गबहुत्वे अमरः ।

पुर अयगतौ तु-पर-सक० सेट् । पुरति अपोरोत् । [डीप् ।
पुरःसरं लि० पुरोऽप्ये सरति सू-ट । अयगामिणि स्त्रियां
पुर न० पुर-अयगमने क । १गेहे २देहे पाटलिपुत्रे ३नगर-
भेदे ४कुसुमदलद्वयौ मेदि० । ५नागरसंज्ञायां रत्नमा-
ह चर्मणि शब्दर० ७उट्टोपरिगृहे च विश्वः । दबहु-
पाभीषणव्यवहारस्याने बहुहृद्वादिद्युक्ते प्रधानपामे न०
स्त्री श्रीधरः । स्त्रीत्वे डीप् । ८पीतभिरुद्राग्रे अमरः
धान्यादिचये १राशौ ११गुग्गुलौ च पु० शब्दच०
पृ-क । १२पूर्णे प्रचुरे लि० । नगरशब्दे ३६१६ पु०
पुरीशब्दे च दृश्यम् । पुरे वर्णनीयपदार्थाः कविकल्पा-
लतायासुक्ता यथा “पुरे हृद्प्रतोली च परिखातोरण-
ध्वजाः । प्रासादाध्वपारामवापीवेशप्रासतीत्वरी” ।

पुरग लि० पुरं गच्छति गम-ड । नगरगामिणि ततः कशाश्चा-
चतुरर्थी कृष् । पौरगीय तत्सन्निजदेशादौ । कोट-
रादि० वनशब्दे परे दीर्घः, कतदीर्घात् परस्य वनस्य
अत्वम् । पुरागवण नगरगतवने ।

पुरजित् पु० पुरं लिपुरासुरं जितवान् जि-भूते क्तिप् । १लि-
पुरासौ शिवे लिपुर्ब्रह्मशब्दे ३३७ पु० दृश्यम् । २चन्द्रवंशे
नृपभेदे च “अजोऽथ पुरजितस्तुतः” भाग० ६।१३।१३श्लो० ।

पुरज्योतिस् पु० पुरं प्रचुरं ज्योतिरख । वज्रौ शब्दार्थक०

पुरञ्जन पु० पुरं देहरूपत्वेन जनयति जनि-बा० ख । जे-

ल्लजे जीवे “पुरुषं पुरञ्जनं विद्याद् यद्व्यनक्तप्रात्मनः

पुरम् । एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम्” भाग० ४।२६।

४श्लो० । तदधिष्ठानरूपायां वज्रौ स्त्री डीप् भाग० ४।२५।

२६ अथवा पुरञ्जगोपास्थाने दृश्यम् ।

पुरञ्जय पु० कवेयुवंशे नृञ्जयपुत्रे । नृपभेदे हरिवं० ३१ख०
२स्वर्यवंशे काकुत्स्थे त्रिका० । “पुरञ्जयस्तस्य सुत
इन्द्रवाह इतीरितः । काकुत्स्थ इति चाप्युक्तः” भाग०
६।६।१२ श्लो० ।

पुरट् न० पुर-वा० अटन् । सुवर्णे “पुरटलताकूटस्थलविहङ्ग-
मिथुनैः” भाग० ५।२।५ “पुरटलता स्तर्णवत्याः” श्रीधरः

पुरण पु० पू-क्य । सप्तद्वे उज्ज्वलदन्तः ।

पुरतटी स्त्री पुरस्या तटीव । जुह्वहे हारा ।

पुरतस् अव्य० पुर-अतमुच् । अतत इत्यर्थे अमरः ।

पुरद्वार न० इत० । गोपुरे नगरप्रवेशद्वारे अमरः ।

पुरदिष् पु० पुराणां भयनिर्मितानां नगरभेदानां दाहकत्वात्
द्विट् दिष-किप् इत० । शिवे अटा० । लिपुर्ब्रह्मशब्दे ३३७२ पु०

पुरन्दर पु० पुरः शत्रूणां दारयति “पूःसर्वयोदारिसहोः”
पा खच् । “वाचंयमपुरन्दरो” पा० नि० । १इन्द्रे अमरः ।
तस्य शत्रुपुरदारकत्वात् तथात्वम् । स च वैवस्वतमन्वन्तरे
इन्द्रभेदेः भाग० ८।१३।२। दृश्यम् २ज्येष्ठानक्षत्रे । श्विण्यौ
“आदिदेवः पुरन्दरः” विष्णुस० । ४अव्ये (चह) ख्याते
न० शब्दच० ५गङ्गायां स्त्री हारा० ।

पुरन्धि स्त्री द्वि० व० । द्यावापृथिव्योः निघण्टुः । बहु दृष्टका-
जातं दधति पुरुषा बहुधा धीयते स्थाप्यते वा धा-कि
पृषो० । २दृष्टकाभेदे यजु० १४।२ वेददी० । ३बहुबुद्धौ स्त्री
“कलीवते अरदतं पुरन्ध्रम्” ऋ० १।१।६।७ पुरन्धि-
बहुधिरिति यास्तः । पृषोदरः दित्वात् पुरन्धिभावः ।
यद्वा पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयजातमस्यां धीयतेऽवस्थाप्यत
इति पुरन्ध्रबुद्धिः कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेः किप्र-
त्ययः । “तत्पुरुषे कति बहुलमिति” पा० बहुलवचनादनुक्
इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरेव” माधव-
भाष्यम् । पुरन्धिः अस्त्रास्य सत्पृ “कन्दवीरः पा० मस्य
वः पुरन्ध्रवत् ऋ० ६।७।२।४ तद्युते लि० ।

पुरन्धिः (स्त्री) पुरं गेहस्यजनं धारयति पालयति छ-खच्
डीप् पृषो० वा छुल्लः । बहुकुटुम्बवत्याम्, पतिपुत्रवत्याश्च
स्त्रियां, “नृद्वेन्द्वे व्याघ्रपुरन्ध्रवर्गम्” ज्ञाना०

पुरपाल पु० पुरं नगरं देहं वा पालयति पालि-कृष् ।

१नगरपाले २देहपालके जीवे च ।

पुरभिद् पु० पुराणि लिपुरासुरपुराणि भिनक्ति-भिद-
क्तिप् । महादेवे शिवे हेमच० लिपुर्ब्रह्मशब्दे दृश्यम् ।

पुरभेदनादयोऽप्यत्र ।

पुरमथन पु० पुरं लिपुरासुरं मथति मथ-ल्यु । शिवे

पुरमार्गे पु० इत० । नगरमार्गे कुमा० ४।११ स्तो० ।

पुरमानिनी स्त्री नदीभेदे भा०भी० ६५० ।

पुरय पु० नदीभेदे क० ६।६३।६ भा० ।

पुररक्ष पु० पुरं रक्षति रक्ष-कण् लृप्०स० । नगररक्षके णिनि इत० । पुररक्षिन् तत्पार्थ० ।

परला स्त्री पुर-लञच् । दुर्गायां हेमच० ।

पुरवासिन् त्रि० पुरे वसति णिनि । नगरवासिनि प्रौरे जने स्त्रियां ङीप् ।

पुरशासन पु० पुरं शास्ति शास-ल्यु । महादेवे कुमा० ७।२०

पुरश्चरण न० पुरस्+चर-भावे ल्युट् । १।५५त व्याचरणे तन्नोक्ते २गृहीतमन्त्रसिद्धिहेतुप्रयोगभेदे तत्प्रकारादि तन्त्रसारे उक्तं यथा

“अथ पुरश्चरणं योगिनीहृदये “गुरोराज्ञां समादाय शुद्धान्तःकरणो नरः । ततः पुरस्क्रियां कुर्यान्मन्त्रसंस्मिन् काश्यपा” । तस्य नित्यतामाह “जीवहीनो यथा देही सर्वकर्म्मसु न क्षमः । पुरश्चरणहीनोऽपि तथा मन्त्रः प्रकीर्त्तितः । तस्मादादौ स्वयं कुर्यादुगुहं वा कारयेदुबुधः” योगिनीहृदये “गुरोरभावे विप्रं वा सर्वप्राणि-हिते रतम् । स्निग्धं शास्त्रविदं भित्त्वं नानागुणसमन्वितम् । स्त्रियं वा सद्गुणोपेतां सपुत्रां विनिबोजयेत् । आदौ पुरस्क्रियां कर्त्तुं स्थाननिर्णयं लब्धये” । योगिनीहृदये “पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहा पर्वतमस्तकम् । तीर्थ-प्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं वनम् । उद्यानानि वि-विक्तानि बिलमूलं तटं गिरैः । तुलसीकाननं गोष्ठं वृषभान् शिवालये । अश्वत्थामलकीमूलं गोशाला जलमध्यतः । देवतायतनं कूलं ससुदृशं निजं गृहम् । साधने तु प्रशस्तानि स्थानान्येतानि सन्निष्ठासु । अथ वा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति” । वायवीयसंहितायामपि “स्वर्यस्याग्रे गुरोरिन्दोदीपस्य च जलस्य च । विप्राणाञ्च गवां चैव सन्निधौ शस्यते जपः” । तथा “गृहे शतगुणं विद्यागोष्ठे लक्षगुणं भवेत् । कोटिर्देवा-लये पुण्यमनन्तं शिवसन्निधौ । गृहे गोष्ठे तड्डागे च नदीनदशिवालये । गुरोर्वं सन्निधिर्यत्र स जपः परमोमतः । स्त्र्यश्चदुष्टगव्याश्चङ्कातङ्कविचर्जिते । एका-न्तप्रवर्णे निन्दारहिते भक्तिसंयुते । स्वदेशे धार्मिके देशे सुभिच्छे निरुपद्रवे । रस्ये भक्तजनस्थाने निवसेत्तापसः प्रिये ! । गुरुणां सन्निधाने च चित्तैकाग्र-स्थले तथा । प्रेतभूत्यादिकञ्चैव तत्तत्कल्पप्रकाशितम् ।

एषामन्यतमं स्थानमान्त्रित्वं जपमाचरेत् । यत्र यासे जपेन्मन्त्रो तत्र कूर्मं विचिन्तयेत्” गौतमीये “पर्वते सिन्धुतीरे वा पुण्येऽरण्ये नदीतटे । यदि कुर्यात् पुरश्चर्यां तत्र कूर्मं न चिन्तयेत् । यासे वा यदि वा वास्तौ गृहे तच्च विचिन्तयेत्” रुद्रयामले “जपमेकगुणं गेहे गोष्ठे दशगुणं भवेत् । वनान्तरे शतगुणं तड्डागे च सहस्रकम् । नदीतीरे लक्षगुणं नगाग्रे कोटिसन्नि-तम् । शिवालये कोटिशतमनन्तं शिवसन्निधौ” । अथ पुरश्चरणे भज्यादिनियमाः गौतमीये “पुरश्चरणं ज्ञान्मन्त्री तत्र भज्यं विवेचयेत् । अन्यथा भोजनादोषात् सिद्धि-हानिः प्रजायते । शस्ताञ्च समज्जीयान्मन्त्रसिद्धि-सौख्या । तस्माच्चित्तं प्रयत्नेन शस्ताज्ञाशी भवेत्ततः” । अगस्त्यसंहितायाम् “तिबाश्चैव सितासुहाः कन्दः केसकवर्जितः । नारिकेलफलञ्चैव कदली लवनी तथा । आ-जमाचलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकी । व्रतान्तरे प्रशस्तञ्च हविषा मन्थते बुधैः” । व्रतान्तर इति “हैमन्तिकं सितास्त्रिंशं धान्यं सुहास्त्रिंशं यवाः । कलायकद्वुनी-वारा वास्तूकं हिलभोचिका । मष्टिकाः कालशकानि मूलकं केसकेतरत् । लवणे सिन्धुसामुद्रे गव्ये च दधि-सर्पिणी । पयोऽहृद्भृतसारञ्च पनसाञ्च हरीतकी । पि-प्पलीजीरकञ्चैव नागरङ्कतनिडी । कदली लवनी धात्री फलान्यगुडभैक्षवम् । अतैलपक्वं सुनयो हवि-स्थानं प्रचक्षते । भुञ्जानो वा हविषप्राज्ञं शाकं वाव-कमेव वा । पयोमूलं कलं वापि यत्र यत्रोपलभ्यते । रक्षाफलं तिलिडोकं कमलानागरङ्गकम् । फलान्ये-तानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्” यत्तु योगिनी तन्त्रे “चिञ्चाञ्च नालिकाशाकं कलायं लकुचन्तथा । कदम्बं नारिकेलञ्च व्रते कुष्माण्डकं त्यजेत्” इति तत्तु व्रतान्तरे बोद्धव्यम् । तथा वज्यानि “विवर्जयेन्मधुक्षार लवणं तैलमेव च । ताम्बूलं कांक्षपात्रञ्च दिवाभोजन-मेव च” । तथा “क्षारञ्च लवणं मांसं मृज्जुनं कांक्षभो-जनम् । साघादकीमस्तराञ्च चनकान् कोद्वानपि । कौ-टिल्यं क्षौरमभ्यङ्गमनिवेदितभोजनम् । असङ्कल्पित कृत्यञ्च वर्जयेन्मर्दनदिकम् । स्नायाञ्च पञ्चगव्येन केवला-मलकेन वा । मन्त्रजाप्यज्ञपानीयैः स्नानाच्चवनभोज-नम् । कुर्याद्यथोक्तविधिना तिस्रस्यै देवतार्चनम् । अपवित्रकरो नम्रः शिरसि प्राद्वतोऽपि वा । प्रलपन् प्रजपेदुवावतावन्निष्कलसुच्यते” । नारदीये “मृदु सोणं

सुपकञ्च कुर्याद्दे लघुभोजनम् । नेन्द्रियाणां यथावृद्धि-
स्तथा भुञ्जीत साधकः । कुलार्थवेऽपि “यस्यान्नपान-
पुष्टाङ्गः कुरुते धर्मसञ्चयम् । अन्नदातुः फलस्यार्द्धं
कर्तुं शार्द्धं न संशयः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पराङ्गं वर्ज-
येत् सुधीः । पुरश्चरणकाले तु सर्वकर्मसु शाम्भवि ।।
जिह्वा दग्धा पराङ्गेन करो दग्धौ प्रतिग्रहात् । मनो-
दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्विरानने !” पराङ्गं भिक्षे-
तरविषयम् । भिक्षायां तस्य सत्त्वोत्पादात् तथा च
“वैदिकाचारयुक्तानां शुचीनां श्रीमतां सताम् । सत्कु-
लस्थानजातानां भिक्षा स्यादप्यजन्मानाम्” योगिनीहृदये
“विहाय वस्त्रं न हि वस्तु किञ्चित् ग्राह्यं परेभ्यः सति
सम्भवे च । असम्भवे तीर्थवर्हिर्विशुद्धात् सर्वैरतिरक्ते
प्रतिष्ठया जप्यात् । तत्तासमर्थोऽनुदिनं विशुद्धादुयाचेत-
यावद्दिनमात्रमभ्यस्य । नृक्काति रागादधिकं न सिद्धिः
प्रजायते कल्पयतेरुह्यम्” । सङ्कटचरिते शब्दे प्रणवं स
सुदीरयेत् । प्रोक्ते पारश्वे शब्दे प्राणायामं सङ्क-
रेत् । वज्रप्रभापी आचम्य न्यस्याङ्गानि ततो जपेत् ।
जुतेऽप्येवं तथाऽस्य स्थानानां स्थगनेन च । एवमादींश्च
नियमान् पुरश्चरणकचरेत् । विश्वस्तोत्रगणशङ्कादियुक्तः
कर्म करोति यः । जपार्चनादिकं सर्वमपवित्रं भवेत्
प्रिये ।। सन्निताम्बरकेयादिसुखदोग्धसंयुतः । यो जपेत्
दहत्यागु देवता युग्लिंस्थिता । आलस्यं जृम्भणं निद्रां
जुतं निधीवनं भयम् । नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले
विवर्जयेत् । एवमुक्तविधानेन विलम्बं त्वरितं विना ।
लक्षसङ्ख्यं जपं कुर्यात् पुरश्चरणसिद्धये । देवतागुरु-
मन्त्राणामेक्यं सम्भावयन् धिया । जपेदेकमनाः प्रातः-
कालान्ध्यान्दिनावधि । यत्सङ्ख्या समारब्धं तत्कर्तव्यं
न हर्निशम् । यदि न्यूनाधिकं कुर्यात् त्रतभ्रष्टो भवेच्चरः” ।
सुखमावायाम् “यत्सङ्ख्या समारब्धं तज्जपन् दिने
दिने । न्यूनाधिकं न कर्तव्यमासमाप्तं सदा जपेत् ।
प्रजपेदङ्गसंख्यायाश्चतुर्ण जपं कलौ” । अन्यथापि “कृते
जपस्तु कल्पोक्तः त्वेतायां द्विगुणो जपः । द्वापरे त्रिगुणः
प्रोक्तश्चतुर्ण जपः कलौ” । कुलार्थवेऽपि “न्यूनातिरि-
क्तकर्माणि न फलन्ति कदाचन । यथाविधि कृतान्येव
तत्कर्माणि फलन्ति हि । भूशय्याञ्जलाचारित्वं भोज-
माचार्यं सेविता । नित्यं त्रिषवणं स्नानं क्षुद्रकर्मविव-
र्जनम् । नित्यपूजा नित्यदानं देवतास्तुतिकीर्तनम् ।
नैमित्तिकार्चनञ्चैव विश्वासे शुद्धदेवयोः । जपनिष्ठा हा-

दयैते धर्माः सुमन्त्रसिद्धिदाः । स्त्रीशूद्रपतितब्राह्मणानां
स्तिकोच्छिष्टभाषणम् । असत्यभाषणं जिह्मभाषणं परि-
वर्जयेत् । सत्येनापि न भाषेत जपहोमार्चनादिषु ।
अन्यथातुष्टितं सर्वं भवत्येव निरर्थकम्” । तन्त्रे “कृत-
कालं विना मन्त्री स्वस्त्रियं नापि संस्पृशेत् । केशुनं
तत्कथालापं तद्गोष्ठीः परिवर्जयेत् । पुरश्चरणकाले तु
यदि स्थान्मृतसूतकम् । तथापि कृतमंकलो व्रतं नैव
परित्यजेत्” योगिनीहृदये “श्रयीत कुशशय्यायां शुचि-
वस्त्रधरः सदा । प्रत्यहं ज्वालयेत् श्यामेकाकी निभयः
स्वपेत् । असत्यभाषणं वाचं कुटिलं परिवर्जयेत् । वर्ज-
येद्गुप्तवाद्यादिश्रवणं नृत्यदर्शनम् । अभ्यङ्गं गन्धले-
पञ्च पुष्पधारणमेव च । त्र्यजेदुष्णोदकस्नानमन्यदेव
प्रपूजनम्” । तत्रैव “नैकवासा जपेन्मन्त्रं वज्रवासा-
कुलोपि वा” । वैशम्पायनसंहितायाम् “विपथ्यासं न
कुर्याच्च कदाचिदपि मोहतः । उपर्यधो बहिर्वस्त्रे प-
रश्चरणकचरः । विनियोगविधाने तु भवेदनियमः क-
चित् । पतितानामन्यजानां दर्शने भाषणे श्रुते । जुतेऽधो
वायुगमने जृम्भणे जपस्तृणजेत् । तथा तस्य च तत्-
प्राप्तौ प्राणायामं वज्रकम् । कृत्वा सम्यग् जपेच्छेवं
यद्वा सूर्यादिदर्शनम्” । आदिशब्दादङ्गिब्राह्मणौ ।
तन्त्रान्तरे “मनःसंहरणं शौचं क्षीनं मन्त्रार्थचिन्त-
नम् । अभ्यपत्यमनिर्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः । उष्णीषो
कञ्चुकी नम्रो सक्तकेशो मचाहतः । अपवित्करोऽशुद्धः
प्रलयज्जपेत् कचित् । अनासीनः शयानो वा गच्छन्
मुञ्जान एव वा । अप्रादृतो करो कृत्वा शिरसि प्राद-
तोऽपि वा । चिन्ताव्याकुलचित्तो वा जुञ्जे आनः क्षु-
धान्वितः । रथ्यायामशिवे स्थाने न जपेत्तिमिरान्तरे ।
उपानद्गुदपादो वा यानशय्यामतस्तथा । प्रसार्य न
जपेत् पादावुत्कटासन एव वा । न यज्ञकावे पाषाणे न
भूमौ नासने स्थितः । माज्जारं कुक्कुटं क्रौञ्चं श्वानं शृङ्गं
कपिं खरम् । दृष्ट्वाचम्य जपेच्छेवं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते” ।
“एवं जपं पुरा कृत्वा तेजोवृद्धं समर्पयेत् । देवस्य
दक्षिणे हस्ते कुशपुष्पार्चवारिभिः । सफलं तद्भवाभ्येक
प्राणायामं समाचरेत् । जपस्यादौ जपान्ते च त्रितयं
त्रितयञ्चरेत्” । शक्तिविषये देव्या वामहस्ते तथा च
“एवं जपं पुरा कृत्वा गन्धोदतकुशोदकेः । जपं सम-
र्पयेद्देव्या वामहस्ते विचक्षणः” । “जपान्ते प्रत्यहं मन्त्री
होमयेत्तद्दृशंशतः । तर्पणञ्चाभिषेकञ्च तत्तद्दृशंशतोऽने ।।

प्रत्यहं भोजयेद्विप्रान् न्यूनाधिक्यप्रधानये। अथ वा सर्व-
सम्भूतौ होमादिकमयाचरेत्”। सुण्डमावायाम् “तस्य
यावान् जपः प्रोक्तस्तद्विशमसहस्रमात्। तत्तद्व्ययैर्ज-
पस्थान्ते होमं कुर्याद्दिने दिने”। पुरश्चरणचन्द्रिका-
याञ्च “ततो जपदशमं होमं कुर्याद्दिने दिने। अथ
वा क्षत्तसंख्यायां पूर्णायां होममाचरेत्”। तथा होमाद्य
शक्तौ सनत्कुमारीये “यद्युदङ्गं भवेद्भग्नं तत्-
संख्याद्विगुणो जपः। होमाभावे जपः कायौ होम-
संख्याचतुर्गुणः। विप्राणां, क्षत्रियाणाञ्च रससङ्क्रा-
युणः स्रुतः। वैश्यानां बहुसंख्याक्रमेण स्त्रीणामयं
विधिः। यं वर्णमाश्रितः शूद्रः स च तस्य विधिचरेत्।
अनाश्रितस्य शूद्रस्य द्दिकसंख्याकः समीरितः। शूद्रस्य
विप्रभृत्यस्य तत्पत्न्याः सदृशो जपः”। अथाप्यशक्तोऽ-
योगिनीकृतये “होमकर्मव्यशक्तानां विप्राणां द्विगुणो
जपः। इतरेषान्तु वर्णानां त्रिगुणादिः समीरितः।
त्रिगुणादिः होमसंख्यात्रिगुणजपः क्षत्रियेण कार्यः।
वैश्येन चतुर्गुणः। शूद्रेण पञ्चगुणः कार्यः। तदुक्तं
कुलप्रकाशे “यद्युदङ्गं विहीनं स्यात्तत्संख्याद्विगुणो
जपः। कुर्वीत त्रिचतुःपञ्च यथासंख्यं द्विजादयः”।
एतेन स्त्रीशूद्रादीनां होमाधिकारः। तथा च शूद्राणां
त्यक्षमिति कुण्डप्रकरणे शारदायाम्। स्त्रीणां होमा-
धिकारश्च तत्रैव “लाजैस्त्रिमधुरोपेतैर्होमः कन्यां प्रय-
च्छति। अनेन विधिना कन्या वरमाप्नोति वाञ्छितम्”।
अतः स्त्रीणां होमाधिकारः। तच्च ब्राह्मणद्वारा तथा च
तन्त्रे “ओङ्कारोच्चारणाद्धोमात् शाखयामशिलार्चनात्।
ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्राश्चाख्यजतां व्रजेत्”। तथा स्त्री-
णामपि सर्ववैदिककर्मसु शूद्रतुल्यत्वप्रतिपादनात् यथा
“स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शौ वज्रपातसमो मम” इति भगवद-
चनात् तथा नारायणकल्पे “अष्टाक्षरो महामन्त्रः स
प्रार्थः शूद्रयोषितोः। प्रणवादिस्तु यो मन्त्रो न स्त्रीशूद्रे
प्रशस्यते” इति सर्वत्र स्त्रीणां शूद्रव्यावहारः। सर्वेषां
वा द्विगुणो जपः। तथा च तन्त्रान्तरे “यद्युदङ्गं
विहीयेत तत्संख्याद्विगुणो जपः। कर्तव्यस्याङ्गसिद्धये
तदशक्तेन भक्तितः। न चेदङ्गं विहीयेत तद्वि-
शिष्टमवाप्नुयात्” तथागस्त्यसंहितायाम् “यदि
होमेऽप्यशक्तः स्यात् पूजायां तर्पणेऽपि वा। तावत्-
संख्यजपेनैव ब्राह्मणपाराधनेन च। भवेदङ्गव्ययेनैव
पुरश्चरणमाप्नोति”। तत्र ब्राह्मणभोजनमावश्यकमेव

“सर्वथा भोजयेद्विप्रान् कृतसाङ्गत्वसिद्धये। विप्राप्राधान-
मात्रेण व्यङ्गं साङ्गं भवेद्भुवम्। दीक्षाहीनान् पशून्
यस्तु भोजयेद्वा स्तमन्दिरे। स याति परमेशानि। नरका-
नेकविंशतिम्”। पशुर्दिधा अदीक्षितः कुलाचारनि-
न्दकश्च यथा कुलार्णवे “अदीक्षितः कुलाचारनिन्दको
द्विविधः पशुरिति”। नैवेद्यादानेऽपि “न पशुभ्यो न वाऽ-
द्विजे” इति निन्दाश्रवणाच्च सर्वत्रायं विधिरिति सख्य-
दायः। “एवं यः कुरुते देवि। पुरश्चर्यादिकं प्रिये। सर्व-
पापविनिर्मुक्तो देवसायुज्यमाप्नुयात्”। ततश्च “शुरवे
दक्षिणान्दद्याद्भोजनाच्छादनादिभिः। शूरसन्तोषमात्रेण
मन्त्रसिद्धिर्भवेत् भुवम्। सत्यकसिद्धैकमन्त्रस्य पञ्चा-
ङ्गोपासनेन च। सर्वे मन्त्राश्च सिद्ध्यन्ति तत्प्रसादात्
सुरेश्वरि। शूरमूलमिदं सर्वमित्याहुस्तन्त्रवेदिनः। एक-
पामे स्थितो नित्यं गत्वा वन्देते वै शूरम्। शुरेव परं-
व्रज्य तस्मादादौ तमर्चयेत्। तदने महतीं पूजां कुर्यात्
साधकसत्तमः। सुवासिनीं कुमारीञ्च भूषणैरभिभूष-
येत्। सिष्टाञ्च वज्रशः कार्यं भुञ्जीत बान्धवैः सह।
एवं सिद्धमनुमन्तो साधयेत् सकलेऽपितान्”। तन्त्रे
“अथ वान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिच्छते। पृहणेऽर्कस्य
चेन्दोर्वा शुचिः पूर्वसुपोषितः। नद्यां सप्तद्वगामिन्यां
नाभिमात्रोदके स्थितः। पासाद्विभक्तिपर्यन्तं जपेन्मन्त्रं
नमनन्यधीः। इति कृत्वा न सन्देहो जपस्य फलभाग्
भवेत्”। नद्याभावे “यदा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्व-
सुपोषितः। पृहणादिविमोक्षान् जपेन्मन्त्रं समा-
हितः” उपवासासामर्थ्ये तु तत्रैव “अथ वान्य-
प्रकारेण पौरश्चरणिको विधिः। चन्द्रसूर्योपरागे च
स्नात्वा प्रयतमानसः। स्यर्शोद्भिभोजपर्यन्तं जपेन्मन्त्रं
समाहितः। जपाद्दशमं होमं तथा होमास्तु त-
र्पणम्। एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा।
चन्द्रसूर्योपरागे तु ये शक्ताः परसेविनः। तेषां विद्या
न सिद्ध्यन्ति परं नरकगामिनः। सूर्याचन्द्रमसोः एवं
प्राप्यापि च पुरस्कृत्याम्। ये शूद्रा न च कुर्वन्ति ते
भवन्ति कुलद्रुहाः” इति कुलार्णववचनात् पुरश्चरण-
स्यावश्यकत्वमेवेति। गोपालमन्त्रतर्पणं तु होम
समसंख्यकं यथा “इह गोपालमन्त्राणां तर्पणं होम-
संख्यया” इति। “इहा स्नात्वा सप्तहृत्यो विमोक्षान्
जपचरेत्। तावद्यज्ञादिकं कुर्यादुपहृत्यान्ते शुचिः
पुमान्। एवंजपे मन्त्रसिद्धिर्भवत्येव न संशयः”। पृहणे

जपसाधनप्रकल्पम् “आज्ञादेरुत्तरोधेन यदि जायं त्वजे-
 श्वरः । स भवेद्देवताद्रोही पितृन् सप्त नयत्यधः” इति
 खनत्कुमारीवचनमिति केचित् । वस्तुतस्तु आरब्ध
 पुरश्चरणविषयमिदम् । तथा हि “आरब्धे पुरश्चरणे
 यदि ग्रहो भवेत् तदा । आज्ञादेरुत्तरोधेन जपं नैव
 त्वजेत् नरः” । एवं रात्रावपि पुरश्चरणे बोद्धव्यम् इति
 सर्वसमञ्जसम् । नारदतन्त्रे “रोहिणी अवस्थां च
 धनिष्ठा चोत्तराश्रयम् । पुष्या शतभिषा हस्ता पुरश्चरण-
 कर्मणि । पूर्णिमा पञ्चमी चैव द्वितीया सप्तमी तथा ।
 त्रयोदशी च दशमी प्रशस्ता सर्वकर्मणि । सतीर्थेऽर्कविधु-
 प्राप्ते तन्तुदामनपर्वणि । पुरश्चर्यां प्रकुर्वीषो मासर्चा-
 दीन् न शोधयेत्” । योगिनीहृदये “कल्योक्तविधिना मन्त्री
 कृत्याङ्गोमादिकन्तः । अथ वा तद्दर्शनेन होमादींश्च
 समाचरेत्” तथा “अनन्तरं दर्शनेन क्रमाङ्गोमादिकञ्च-
 रेत् । तदन्ते महर्तौ पूजां कृत्यात् ब्राह्मणभोजनम् ।
 ततो मन्त्रस्य सिद्धार्थं शुक्रं संपुञ्ज्य तोषयेत् । एवञ्च
 मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति । दीक्षहीनान् पशून्
 यस्तु भोजयेद्वा स्वमन्त्रे । स याति परमेशान् ! नर-
 कानेकविंशतिम्” । यदापि पुरश्चरणपदं पञ्चाङ्गपरं तथा
 च “जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम् । पञ्चा-
 ङ्गीपासनं षोडशे पुरश्चरणविषयते” तथापि ग्रहणादौ
 पुरश्चरणपदं गौत्रं जपमालम् “स्त्र्योदयं समारभ्य
 यावत् स्त्र्योदयान्तरम्” इत्यादौ तथादर्शनात् तत्र
 होमादेरभावात् । तर्हि कथं ग्रहणं पुरश्चरणे हो-
 मादिरिति चेत् । वचनादेव जायते न च पुरश्चरणस्य
 यज्ञाङ्गत्वात् सर्वत्र तदेव स्यादिति वाच्यम् । ग्रहणे
 पुनश्चदिधानमनर्थकं स्यात् । किञ्च ग्रहणे होमादिनिय-
 मान् नान्यत्र होमादिः । ग्रहणपुरश्चरणे होमादि-
 विधानन्तु प्रकृतीभूतपञ्चाङ्गपुरश्चरणतत्त्वताबोधनाय ।
 अतएव ग्रहणे पञ्चाङ्गस्वरूपपुरश्चरणकृता मुख्यप्रयोगे
 ऽप्यधिकार इति प्रकटीकृतम् । तदकरणे पुनः केवल-
 जपमालपुरश्चरणे नाधिकार इति सर्वसम्मतम् । पुर-
 श्चरणकालस्तु वाराहीतन्त्रे “जैत्रे मास्यथ वा कृत्यात्
 शुभर्त्ते शुक्रशकनात् । द्वादश्यां शुक्लपक्षे षष्ठे मास्ये मासि
 तत्तथौ । आरभेदमलायां वै पुरश्चर्यां विशुद्धये” ।
 इदन्तु सोपानविषयम् । वैशम्पायनसंहितायाम् “चन्द्र-
 तारासूत्रे च शुक्लपक्षे शुभेऽहनि । आरभेन्मकरादौ
 च सुभे विष्णौ जमेन च । चन्द्रतारासूत्रे च शुक्लपक्षे

शुभेऽहनि । आरभेन्मकरादौ च हरौ सुभे न चार-
 भेत्” । प्रतिप्रसवो वदूयामले “कार्तिकान्तिनवैशाखमासे-
 ऽथ मार्गशीर्षके । फाल्गुने श्रावणे दीक्षा पुरश्चर्या
 प्रशस्यते । रवौ शुरौ सिंहे सोमे कर्त्तव्यं बुधवासरे ।
 चन्द्रतारासूत्रे च पुरश्चरणकर्म तत् । ग्रहणे च महा-
 तीर्थे न कालमवधारयेत्” । अस्तास्ते अस्तोदये च दीक्षा
 पुरश्चरणयोर्निषेधमाह तन्त्रान्तरे “अस्तोऽस्ते क्षुद्रिते
 नैव दीक्षां कृत्याञ्जपं प्रिये ! । कृते नाशोऽभवेदाशु ह्यशुः
 स्त्रीसुतसम्पदाम्” । क्यप् । पुरश्चर्याप्यत्र स्त्री । [त्रिकांशः
 पुरश्चर्यादयति कदि खच् छुत्तश्च । (उलु) त्वभेदे
 पुरस् अय्य० प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्धवृत्तः पूर्वशब्दात् दिग्देश-
 कालवाचकात् असि पुर आदेशः । १पूर्व्यां दिशि पूर्व-
 ष्विन् २काले ३देशे च । तथा च पूर्वा दिक् पूर्वः कालो देशो
 वा तथा पूर्वस्या दिशि आगच्छति पूर्वस्यादागच्छति पूर्व्यां
 दिशि वर्त्तते पुरो वर्त्तते एवं देशे काले च । ४अप्यत इत्यर्थे
 अमरः । “पुरोऽव्ययम्” पा० अस्य च समर्थेन सह स-
 मासः कज्योगे भूपभूतियोगे च उपपदसंज्ञायाम् पुर-
 स्कृत्य पुरोभ्य पुरोगत्वेति प्रयोगः ।

पुरसंस्कारः पु० इत० । नष्टदुर्गस्य संस्कारे हारा० ।

पुरस्ताद् पु० पुरस्+क-भावे चञ् । १पूजने २अभिशङ्गे
 ३अभिषागे ४अप्यतः करणे ५स्त्रीकारे ६सिक्ते च । पुरस्+
 क-भावे च । पुरस्क्रुवा तथाप्ये पुरश्चरणे च स्त्री ।

पुरस्कृतं लि० पुरस्+क-क्त । १पूजिते २अभिषङ्गे ३अभिर-
 ग्दहीते ४अप्यतः कृते च मेदि० । ५स्त्रीकृते ६सिक्ते च
 हेमच० ।

पुरस्तात् अय्य० दिग्देशकालपरात् पूर्वशब्दात् प्रथमापञ्चमीसप्त-
 म्यर्थे अस्ताति पुर आदेशः । दिग्देशकालवृत्तौ प्रथमा-
 पञ्चमीसप्तम्यर्धवृत्तौ पूर्वशब्दार्थे, पुरोवत् उदाहरणम् बोध्यम्
 पुरहन् पु० पुरं लिपुं हन्ति अ हन-भूते क्तिप् । १ग्रहादेवे
 शत्रुपुराणां हन्तरि २विष्णौ च भाग० ७।१०।६८ तस्य
 महादेवे स्वयत्तप्राः संक्रमणात् लिपुर्नाशकत्वम् तत्कथा
 तत्र अध्याये दृश्यते ।

पुरा अय्य० पुर-का । १अविच्छेदेन क्रियाकरणे २पुराये ३अ-
 तीते ४भाविनि पुनिकटे पुरावृत्ते च अमरः । पुर+क
 टाप् । ७पूर्व्यां दिशि दसुगन्विद्रव्यभेदे च स्त्री० राजनि०
 “पुरा तित्ता कटुः शीता कषायकफपित्तहृत् । पित्तश्वाश
 क्कमविषदाहमूर्च्छाहृषापहा” तङ्गुणाः तलोक्ताः ६भीरौ
 अय्य० चन्द्ररत्ना० ।

पुराकथा स्त्री पुरा प्राचीना कथा । इतिहासे भागः
२।११।४६

पुराकल्प पु० पुरा पुराणः कल्पः । प्राचीने कल्पे मनुः ६।
२२५० । “स्तुतिर्निन्दापुराकतिपुराकल्पः” इत्यर्थवादः
गौ० १।२।६० चक्रे २ अर्थवादभेदे । अर्थवादशब्दे १६६ पृ०
उदा० दृश्यम् ।

पुराकृत लि० पुरा पूर्वं कृतम् । पूर्वकृते इह जन्मनि
जन्मान्तरे कृते पापपुण्यादौ “अकाले दर्शनं विष्णो-
र्हेति पण्यं पुराकृतम्” स्मृतिः । प्रारब्धकर्मणान्तु
भोगादेव ज्ञयो न तेषां केनापि नाश्यतेति सिद्धान्तः ।

पुराग लि० पुरा गच्छति गम-ड । पूर्वगामिणि ततः कथा-
श्चाचरथ्यां कण् । पुरागीय तत्सञ्चितकथेशादौ लि०

पुराण व्याख्याने कण्डादेराकृतिगणत्वात् यक् पर० सक०
सेट् । पुराण्यति अपुराण्यीत् ।

पुराण लि० पुरा भवः क्यु नि० तट् न, पुरा नीयते नी ड
वा पूर्व०णत्वम् । १ पुराभवे “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशोन्व-
न्तराणि च । वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्”
इत्युक्तलक्षणे व्यासादिप्रणीते २ शास्त्रभेदे न० ।

तच्च द्विविधं महापुराणोपपुराणभेदात् तत्र उपपुराण-
शब्दे तद्भेदादिकृत्तं महापुराणं च दशलक्षणकम्

“सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्ती रचान्तराणि च । वंशो-
वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः । दशभिर्लक्षणैर्युक्तं

पुराणं तद्विदो विदुः । केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन् ! मह-
दत्यव्यवस्थया । अव्याकृतगुणोभानुमहत्स्विहृतोऽहमः ।

भूतस्तुल्येन्द्रियाधानां सम्भवः सर्ग उच्यते । पुरुषातु-
ष्टहीतानामेतेषां वाचनामयः । विसर्गोऽयं समाहारो

बीजाद्वीजं चराचरम् । उत्तिभूतानि भूतानां चराणा-
मचराणि च । कृता स्तेन ज्ञेयां त्वत्त कामाज्ञोदनयापि

वा । रक्षाऽप्युतावतारेहा विश्वानुयुगे युगे । तिर्यङ्-
मूर्त्योर्विदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्वयीद्विषः । मन्वन्तरं मनुर्देवा

मनुष्याः सुरेश्वराः । कल्पयोऽंशवताराश्च हरः षड्-
विधमुच्यते । राज्ञां ब्रह्मप्रकृतीनां वंशस्तैर्कालिकोऽ-
न्वयः । वंशानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये । नैमि-

त्तिकाः प्राकृतिको नित्य कात्यन्तिको ज्ञयः । संस्थेति
कविभिः प्रोक्तचतुर्दशैस्त्वभावतः । हेतुर्जीवोऽस्य सर्गा-

देवविदाकर्मकारकः । यं चानुशयिनं प्राकुरव्याकृत-
सुतापरे । व्यतिरेकान्तरौ यस्य जायतस्त्वसुपुत्रिण ।

आयासयेषु तदुब्रह्म जीवइतिप्रपञ्चयः । पदार्थेषु

तथा इव्यं तन्मात्रं रूपनामसु । बीजादिपञ्चतान्मासु
ज्ञवस्यासु युतायुतम् भागः १२।७५० । तन्वाटादशविधम् ।

विष्णुपुराणे तद्भेदा उक्ता यथा
“अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते । ब्राह्मं पाञ्च-

वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा । तथान्यद्धारदीयञ्च मार्क-
ण्डेयञ्च सप्तमम् । आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं शूद्र-

तम् । दशमं ब्रह्मवैवर्तं लेङ्गमेकादशं स्मृतम् । वा-
राहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चैव त्रयोदशम् । चतुर्दशं

वामनञ्च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् । मातृसुञ्च गार्हपत्यञ्चैव
ब्रह्माण्डञ्च ततः परम्” । हेमाद्रिः ३० उक्तं तेषां

श्लोकसंख्यादि तत्तत्पुराणशब्दे दृश्यम् । तेषां तामस-
त्वादिभेदाः पद्मपु० उत्तरख० ४१५० दर्शिता यथा

“मातृसुं कौर्मं तथा लेङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च ।
आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत” । “वैष्णवं

नारदीयञ्च तथा सागवतं शुभम् । गार्हपत्यं तथा याज्ञं
वाराहं शुभदर्शने ! । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञे-

यानि शुभानि वै” । “ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं
तथैव च । भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ।

सात्त्विका मोक्षदा देवि ! निर्वाणप्राप्तिहेतवः” । अशीति
वराटकमिति २५५ ४ कार्पाण्ये च पु० न० शब्दरत्ना० ।

पुराणग पु० पुराणैः गीयते गै-चल्यर्थे क, पुराणं गायति
गै-क वा । १ ब्रह्मणि परात्मनि हेमच० २ पुराणगायके लि०

पुराणपुरुष पु० पुराणैरुपस्तुत्यः पुरुषः शाक० त० कर्म० वा ।
१ विष्णौ २ ब्रह्मे पुरुषे च त्रिका० ।

पुराणान्त पु० पुराणान् पुरातनान् अन्तयति अन्त+चिच्-
अण् उप० स० । १ यमे हेमकरः । इत० । २ पुराणशेषे च

पुरातन लि० पुराभवः पुरा+क्यु-तट् च । १ पुराभवे अमरः
स्त्रियां क्रीप् । २ विष्णौ पु० “ज्ञानगम्यः पुरातनः”

विष्णु क० । “कालेनापरिच्छिन्नत्वात् पुराऽपि भवतीति
पुरातनः” भा० । [दिहाधिने जीवे प्ररञ्जनशब्दे दृश्यम्

पुराधिप पु० इत० । १ नगराधिपे । पुराध्यक्षादयोऽप्यत्र ।
पुरायोनि पु० पुरा प्राचीना योनिरस्य महादेवे । “पुरा-

योनिर्युधाजिज्ञा अभिधा सुदितो भवः” भा० व० १८५ पृ० ।
पुराराति पु० इत० । लिपुर्भेदके शिवे पुरारिप्रवृत्तयोऽपि

पुरार्द्धविस्तार पु० पुरा प्राग्वर्ती अर्द्धविस्तारोऽस्य ।
१ खेटके २ अक्षभेदे हेमच० ।

पुरावती स्त्री नदीभेदे भा० भी० ६५० ।
पुरावसु पु० पुरा पूर्वं वसुः । वसुभेदांश्चजाते भीष्मे त्रिका०

द्युनामवसोर्वसिष्ठशापेन भीष्मरूपेणाविर्भवकथा भा०आ०
८७अ० दृश्यते । [भिन्ने ।

पुराविद् त्रि० पुरा पुराहत्तं वेत्ति विद-क्षिप् । पुराहत्ता-
पुराहत्तं न० पुरा पूर्वकालिकं हत्तम् यत् । इतिहासे पूर्व-
तनकथने भारतादौ अमरः । कर्म० । २पूर्वतनहत्तान्ते च ।
पुरासाह् पु० पुराणि शतपुराणि सहते अभिभवति सह-
स्वि पूर्वपददीर्घः । शतपुराभिभावके २इन्द्रे च । भक्ति
पदान्ते च “सहेः षाडः षः” पा० षत्वम् ऋ० १०।७४।४
अन्यत्र न षत्वम् । [तायां राजनि० ।

पुरासिनी स्त्री पुरं गृहमस्यति अस-चिनि । सहदेवील-
पुरासुहृद् पु० पुरस्य त्विपुरस्यासुहृत् शत्रुः । त्विपुरारौ
सहादेवे हेमच० ।

पुरि(री) स्त्री पूर्यते पू-इ किञ्च । १नगरे २नद्याञ्च अज्-
ज्वलद्वा वा डीप् । ३राजनि सि०कौ० । तत्र जिगीषु
नगरे वर्चनीयपदार्थाः भा०व० दर्शिता यथा
“अभिचारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत । पुरी समन्तादि-
हिता सपताका सतोरणा । सचक्रा सङ्कुडा चैव
सयन्मखनका तथा । सोपशस्तप्रतोलीका साङ्गाङ्गा-
लकगोपुरा । सचक्रपङ्कणी चैव सोल्कालातावपो-
थिका । सोद्विका भरतश्रेष्ठ ! सभेरीपणवानका । स
नोमराङ्गुजा राजन् ! सशतग्रीकलाङ्गला । सभुशुल्काश्रम
शुडका सायुधा सपरश्वधा । लोहचर्मवती चापि साग्निः
सगुहशङ्किका । शास्त्रदष्टेन विधिना सुयुक्ता भर-
तवर्मा ! रघैरनेकैर्विधैर्गदशास्त्रोद्भवादिभिः । पुरघैः
कुशशार्ङ्गैः समर्थैः प्रतिवारणे । अतिख्यातकुलैर्वीरे-
र्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे । मध्यमेन च शुल्मेन रक्षिभिः
सा सुरक्षिता । उत्क्षिप्तशुल्मैश्च तथा ह्वयैश्च सपता-
किभिः । आघोषितञ्च नगरे न पातव्या सुरेति वै ।
प्रसादं परिरक्षद्भिरुपसेनोद्भवादिभिः । प्रसक्तोष्मिचातं
हि कुश्यांश्चाल्वा नराधिपः । इति कृत्वाऽप्रसक्तो
सर्वे दृष्टान्त्रकाः स्थिताः । आनर्ताश्च, तथा सर्वे नट
नर्तकगायनाः । बहिर्निवासिताः क्षिप्रं रक्षक्षिचित्त-
सञ्चयम् । संक्रमा भेदिताः सर्वे नावञ्च प्रतिषेधिताः ।
परिखासापि कौरव्य ! कीलैः सुनिश्चिताः कृताः । उद-
मानाः कुशश्रेष्ठ ! तथैवाप्यश्वरोपकाः । समन्तात् क्रोश-
कालञ्च कारिता विप्रना च भूः । प्रहत्या विप्रसं दुर्गं
प्रहत्या च सुरक्षितम् । प्रहत्या चायुधोपेतं विशेषेण
तदाजय ! । सुरक्षितं सुशुभं च सर्वायुधसम्पन्नितम् ।

तत्पुरं भरतश्रेष्ठ ! यथेन्द्रभवनं तथा । न चासुहोमिनि-
याति न चासुद्रः प्रवेशयते । दृष्टान्त्रकपुरी राज-
सदा सौमसभागमे । अतुरथ्यासु सर्वासु चतुरेषु च
कौरव ! बलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिसत् । दत्त-
वेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदम् । कृतोपधानं च
तदा बलमासीन् महाभुज ! । न क्षुण्येतेनी कश्चिन्न
चातिक्रान्तवेतनी । नातुपहृततः कश्चिन्न चादृष्टपरा-
क्रमनः । एवं सुविहिता राजन् द्वारका भूरिदक्षिणा ।
आहूतकेन सुशुभ्रा च राज्ञा राजीवलोचन ! भा०व० १५अ० ।
“अभितः परित उपरितश्चायुधानां सरणं निःसरण-
मभिसारस्तेन सर्वेणाच्छिद्येण सर्वाभ्यो दिग्भ्यो युगपद-
विरलायुधसमूहागमेनेत्यर्थः । पताका ध्वजाञ्चलः
तोरणानि बहिर्द्वाराणि चक्राणि योधमण्डपाः कुडास्त-
दाश्रयस्थानानि भाषायां (वृज्ज) इति संज्ञानि । अन्ये तु
विष्णुमूर्तोत्सर्जनशङ्काणि कुडा इत्याहुः उदाहरन्ति च
“कल्पान्ते कुडशङ्काणि रक्षसोपरि धूरिपि विष्णुभू-
त्सर्गशुद्धार्थं करादिसर्गं उद्यतं” इति । यन्माग्याग्ने-
यौषधबलेन दृष्टत्पिण्डोत्क्षेपणानि सङ्गानि (कमान) इति
संज्ञानि कुडाणि सीसशुल्बिकोत्क्षेपणानि (वन्दुक) इति
संज्ञानि । खनकाः सुरङ्गद्वारा गुप्तमार्गकक्षारः । उपशल्या
लोहसुखाः कीलास्तदुक्ताः प्रतोल्या रथ्यामार्गा यस्यां सा
अट्टालिका उपरिगृह्याः गोपुराणि साङ्गानि अष्टेनास्त्रेण
बहिर्गतानि अट्टालकादीनि यस्यां सा साष्टेति विशेषणम्
उपशल्याय पामान्तस्य रथ्यायासाष्टत्या संवध्यते । चक्र-
पङ्कणी सैन्यनिर्माहिका (सोर्चा) इति श्लोकेप्रसिद्धा ।
सोल्कालातावपोथिका सोल्कलातं ज्वालासहितशु-
ल्भुक्तं यस्यां सा सोल्कालाता अवबद्धाः पोथिकायन्त्र
बद्धाः काष्ठपाषाणादयो रिपूणासुपरिपातनाय यस्यामिति
प्राज्ञः । उल्लेखोल्का प्राणहरत्वाद्यन्त्रोत्क्षिप्तो गोलः
अलातं सकाष्ठशङ्खलोहसयमान्त्रेण प्रहरणं (वाण)
इति भाषायां प्रसिद्धं तथैवप्रत्याख्येयगत्तोरवपो-
थिकाः पातयित्वा मन्त्रस्यः शक्तयः कथांयेन्द्रदत्तशक्ति
सदृशास्तदुक्ताः सोल्कालातावपोथिकाः । उद्विका मृद्वर्ष-
मयाणि भाण्डानि सर्पिकेति पाठे कृष्टव आयुधवि-
शेषाः । अश्वशुडका वर्तुलीकताः पाषाणाः लोहमयानि
चर्मणि कमठपृष्ठाकाराणि प्रहारवारकाणि (ढाल) सा-
ग्निः आग्नेयौषधसहिता शुडगोलकः शङ्किकास्तदुत्क्षेप
कयन्त्राणि शत्रूणासुपरिपातनाय तप्तोशुडो द्विभूतो

यत्र शिखरे स्थाप्यते तत्सहित्यन्ते । मध्यमो गुल्मः
यत्र स्थितेन योधसङ्घेन चतुर्दिग्वस्थिता रिपवोद्भू-
वाद्यादिना मङ्गलं च शक्यन्ते तादृशसङ्घस्थानम् । उत्-
क्षिप्तगुल्मैः परकीयगुल्मोच्चाटनकरैः । अग्रमत्ता इति-
च्छेदः । संक्रमा नदीसेतवः । कीलैः शूलैः सुनिचिता
व्याघ्राः । “उदपानाः कृपाः” अस्वरीषो भवेद्भ्राष्ट्रं इति
विश्वः गुप्ताग्निरित्यन्ते । विषमलोहकण्टकाद्याकीर्णं ।
अनुरय्यासु प्रतिरथ्यम् । वेतनं धनं भक्षणं नित्यभोजनं
कृतोपधानं कृतविशेषम् । कुप्यं स्वर्णरूप्येतरधनं तास्मा-
दि । यद्दोरणोद्यमस्तमस्तुल्योक्त्य भटोऽनुग्रहभट-
स्तत्कालस्वीकृतो न कश्चित् किन्तु चिरसंभृत एव । कृपा
भटो न किन्तु शौर्यं एवेति वा । भूरिदक्षिणा बहवो
दाक्षिणप्रयुक्ता यस्याम् आहुतेन उपसेनेन नीलम् ।

४ सन्ध्यासिनासुपाधिभेदे स्त्री “ज्ञानरत्नेन सम्पूर्णं पूर्ण-
तत्त्वपर्याप्त्यतिः । परब्रह्मरतो नित्यं पुरीनामा स उ-
च्यते” मङ्गानिर्वाणं । देहे च स्त्री ।

पुरि(री)तत् स्त्री पुरीं देहं तनोति तन-क्लिप् । १ देहा-
रक्षके (आत) अन्तःस्थे नाडीभेदे । पुरि देहे तनोति
व्याक्तादयति हृदयादि अलुक् ४० ह्रस्वमध्यः । २ हृदया-
च्छादके मांसभेदे यजु० १६।६ दीर्घपाठः अन्यत्र ह्रस्व-
पाठः । ३ देहे च “यदा सुप्तो न कञ्चन वेदं हित्ता नाम
नाड्यो ह्रासप्रतिः सङ्घाति हृदयात् पुरीततमभि-
प्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवच्छेद्य पुरीतति शेते” शत० ब्रा०
१४।५।१२१ “यस्मिन् काले जायतस्त्रयोर्दृष्टा दर्शन-
हसिं स्वप्नं हित्वा सुप्तः विशेषज्ञानाभावेन सस्य-
सादस्त्रसङ्घं ब्रह्मैक्यं गतो भवति । हृदयं नामो-
दरवक्षःप्रदेशयोर्मध्यस्थितः पुण्डरीकाकारो मांस-
पिण्डस्तत्परिवेष्टनं पुरीतदित्युच्यते इह पुनस्तदुप-
लक्षितं शरीरं पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम् । तथा च
हृदयात् पुरीततं शरीरमभिप्रतिष्ठन् इति कृत्स्नं
शरीरं व्याप्नुवन्त्योऽन्तः पर्यराजय इव बहिर्छायाः
अभितो निःसरन्ति । ताभिर्नाडीभिः कृत्वा जायदु-
विषयाया बुद्धेः कर्मवशात् प्रत्यवच्छेद्यमनु विज्ञानमय
आत्मा प्रत्यवच्छेद्योन्द्रियाण्युपसंहृत्य पुरीतति शेते
अग्निवत् तप्तं लोहपिण्डमविशेषेण संव्याप्य यत्ते” भा०

पुरिश पु० पुरि देहे शेते शी-अच् अलुक् ४० । जीवे
शत० ब्रा० १४।५।१८

[शब्दमात्रा

पुरीमोह पु० पुरीं देहं मोहयति छह-णिच्-अण् । धूसूरे

पुरीष न० पृ-ईषन् किञ्च । शिष्यायाम् अमरः २ उदके नि-
वस्यतुः पुरीषिन्शब्दे दृश्यम् । विष्ठात्यागप्रकारादिकं यथा
“मूहर्त्तं ब्राह्मणं उयाय रात्रिवासं परित्यजेत् । परिधाय
परं वस्त्रं शयनस्थानतोन्महम् । सुखाङ्गि हस्तान्
प्रलाप्य द्विराचम्य ततो द्विजः । जण्ण ! जण्ण ! स्मृतं कृत्वा
खनित्वा नैर्ऋतीं दिशम् । खनित्खननेनैव द्वादशा-
ङ्गुलधोमृदम् । गृहीत्वोदकपात्रञ्च भित्तं गच्छेद्भुजः-
शतम् । पासाद्वा शरवक्षेपमात्ममनुदिते रवौ । सैल-
मावशत्रुकं कर्तुं नगराञ्च चतुर्थेणम् । तत्तिसृष्ट्यायतं
गत्तं तथा कृत्वा गभीरकम् । कृत्वा त्वङ्गिः खनित्वेण
कुम्भैराच्छाद्य तत्तृणम् । शुष्कैः काष्ठैरयज्ञीयैर्भूगर्त-
मवगुण्ठितः । संवीताङ्गो वेषुदलैः पत्रैश्चैवमवभा-
जनैः । कृत्वा खनित्वं संस्थाप्य वारिपात्रसुपानहौ ।
ततो द्विजस्तूपविशेदस्तेषां कृत्वा सक्तकम् । यज्ञोप-
वीतं कर्णेऽथ धृत्वा मोमो च दक्षिणे । अपतो द्विज-
मग्निं नो पश्यन् सन्तुष्टं भास्करम् । गुरुं समीरणं
सर्वदेयतामूर्त्तिमेव च । मातरं पितरं चन्द्रं सर्वं
शुरुजनं स्त्रियम् । उदङ्मुखस्त्रिसन्ध्यासु दिवसे च
यदा निशि । दक्षिणासुख उत्सर्गं कुर्यान्मूलपुरी-
षयोः । पूर्वाह्णे तु द्विजः कुर्यात् पश्चिमाभिमुखो-
ऽथ वा । अपराह्णे पूर्वमुखो मूलगुणविसर्जनम् ।
मध्याह्ने प्रयतः कुर्याद्यतवायुत्तरासुखः । दक्षिणाभि-
मुखो रात्रौ द्विजो सैलं प्रयत्नतः । निशायासम्वकारे तु
क्यायां दिवसे तथा । यथेच्छं सुसुखो भूत्वा सैलं
कुर्यात् द्विजो भयात् । दिग्भ्रमाच्च मनोदुःखादुवि-
ण्मूलस्य विसर्जनम् । सोऽद्वाऽधोमुखः कुर्याद्यत-
वाक्प्रयतो द्विजः । सन्ध्यासो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो
गृही द्विज ! । शाखाध्यायी च वेदानां सर्वयज्ञेषु
दीक्षितः । सुनिश्च सर्वधर्मज्ञो दानः शाल उदारधीः ।
सदोत्तरमुखः कुर्याद्वैष्णवो नान्य एव च । प्रातश्च
सैलं सायाह्णे दक्षिणाभिमुखो निशि । योगिनान्तु
तथा स्त्रीणां शूद्रादीनामयं क्रमः । न देवायतने उल-
सले च न जले नदे । न नदीक्षूपमार्गेषु न वापी-
गोष्ठमण्डपेषु । न चिताग्निशुशानेषु नोषरे न द्विजा-
लये । नाम्नःसमीपे न पुण्ड्रे नाकाशे न च शाद्वले ।
न मसुह्रे न काश्ये च न तीर्थे न द्विजाश्वे । न यज्ञ-
हस्तजलेषु नोपहारे चतुष्पथे । न शस्यजले न खले
पुष्पोद्याने न चत्वरे । सोपानत्रयेण न गन्धश्च न रथ्या-

सिद्धभूतये । न वैष्णवाद्ये गोत्रे न सूर्याभिमुख-
 स्तथा । न फालकृष्णकेदारे न तिष्ठं च कदाचन । न
 मन्त्रं च वस्त्रभीके न च पर्वतमस्तके । न जलं
 न दिशोभागाद्याकाशमवलोकयन् । न गोत्रजे
 नदीतीरे नित्यस्थाने न गोमये । न यज्ञभूमौ न
 गृहे न पवित्रीकृतस्थले । द्विजे न देहच्छायायां शङ्क-
 न्मूलविषर्जनम् । कुर्याद् यज्ञेष्टकाकूटे न च सप्तांश-
 गर्त्तके । उद्धृताम्भोमृत्तिकाभ्यामित्यं नारद ! यत्नतः ।
 जल्योत्सर्गं ततः कुर्यात् शौचं मत्पुत्रीषयोः । शुक्ल-
 काष्ठेन लोष्टेनायसीयेन तथेन वा । प्रमाज्यं शुद्ध-
 सुत्तिते शिञ्जैव विशेषतः । विष्टव्यं वामहस्तेन
 शिञ्जं हृत्पवित्रेक्ष्मिणि । चेद्विष्टव्यं मुखः सन्ध्यां दिवोत्तर-
 च्छस्तदा । पूतिगन्धं जलं दृष्टं सफेनञ्च सबुद्बुदम् ।
 तीर्थोदकं सलवणं पाथो वष्पान्नरन्तथा । ससुद्रगा
 नदीवारः सासुद्रश्च सकर्दमम् । यवनान्यजस्ताताम्भः
 ससुद्रमनगोदकम् । धान्यज्वेलस्य सलिलं सकीटश्च
 परित्यजेत् । मानवो देवस्ताताम्भः सकले शौचकर्मणि” ।
 “मृदः सकीटाक्षीर्णानां देवायतनगोष्ठयोः । नदीदधि
 नदीदेवस्ताततीरस्य मृत्तिकाः । महीतलोद्भवाः ज्वेल
 कूटप्रयोः सिकताश्च याः । अन्नजला धूलिमृदो
 वल्मीकश्च च कर्दमाः । चराचरं हलोत्खाता
 मृत्तिका भवनस्य च । अश्वत्थलक्ष्मीधात्रीमूलादीनां च
 या मृदः । श्मशानभूमेः शैलस्य तथाऽपूतस्थलस्य
 च । शीचावशिष्टा मार्गस्य आसूतखाताश्च मृत्तिकाः ।
 यज्ञस्थानस्य विमार्गं साधूनामालयस्य च । मृत्तिका
 वर्जयेदेता देवर्षे ! शौचकर्मणि । पवित्रस्थानतो
 ग्राह्या द्वादशाङ्गुल्यधोमृदः । द्विजः सकलशौचार्यं
 शर्करादिविवर्जिताः । प्रथमेऽङ्गिरः शौचं कुर्यान्-
 मृद्विरतः परम् । पुनर्जलैः पुरीषस्य यथा गन्धजयो
 भवेत् । मृत्तिका प्रथमा शौचे त्वर्जप्रसूतिसन्निता ।
 पूर्वप्रसूतिमात्रा तु द्वितीया सज्जता तथा । तृतीया
 प्रमिता शौचे सार्द्धप्रसूतिमृत्तिका । चतुर्थ्याद्याः
 क्रमादेवमर्जप्रसूतिवर्जिताः । यथा मृत्तिकया पूर्व-
 लिपयं शौचकारिणः । अर्जप्रसूतिमात्रा सा सुनिभिः
 परिकीर्तिता । शुद्धे दद्यान्मृदन्तिष्ठः पञ्च वा सप्त वा
 तथा । मृदमेकां तथा शिञ्जे निक्षो वा मृत्तिकाद्वयम् ।
 सप्त वामकरे दद्यान्मृदस्त्रिंशत्तुदश । तिष्ठो वा
 हस्तयोः सप्त चतुर्दश च षोडश । पाण्योरेकां मृदं

पृष्ठे षड् वा तिस्रश्च मृत्तिकाः । हस्तद्वयनखेत्रेकां
 तिस्रश्च षड् मृदस्तथा । मैथुने रेतःस्रवणे मूलोत्सर्गे
 च मृदुद्वयम् । दद्यात्तिस्रश्च शिञ्जे च तिष्ठो वामकरे
 मृदः । हस्ते च मृदुद्वयं खमेत्तिष्ठो वा शुद्धितत्परः ।
 पादैकैके द्विजस्तिष्ठो मृद्वीत्यं शौचमाचरेत् । मृद्विष्टो
 द्विगुणं शौचं यत्नतो ब्रह्मचारिणाम् । मृद्वस्यात् वान-
 प्रस्थानां प्रोक्तं द्विगुणमेव च । सन्ध्यासिनां वैष्णवानां
 शौचं सेव्यं चतुर्गुणम् । हस्तपादारिपालेषु मृद्वि-
 रङ्गश्च गोमयैः । दिशः सद्विहितं शौचं निशाया-
 मर्द्धकं भवेत् । एतद्वर्जशौचे तु जातके मृतकेऽपि
 च । चोरादिवाधिते मार्गे शौचमस्यार्द्धमाचरेत् ।
 योप्रितामेतद्वर्जं शुद्धादीनाञ्च नारद ! । व्याधिभि-
 खातुरो मर्त्यं आर्त्ता यदि यथाबलम् । शौचं कुर्यात्
 कृतं यत्नं तत् स्थानं शोधयेज्जलैः । वेदमृतिपुराणानि
 धर्मशास्त्राणि नैत्यिकम् । सैत्वादिकर्म यः कुर्याद्वि-
 ह्वय मन्दधीर्द्विजः । प्रतिप्रज्ञानमायुश्च प्रज्ञां हस्ति-
 यशः श्रियम् । बलमाचारहीनस्य सदा तस्यापवि-
 त्रता । सात्वताश्चेद्विजा भूया वैश्यशूद्रान्यजाः
 क्षत्रियः । कुर्वन्ति शौचं यत्नेन यावच्छेत्तःपवित्रता ।
 येषां कृष्णस्य मननं तथा नामप्रजल्पनम् । सदेव
 स्मरणं भागवतानां साधुसेवनम् । भक्तिप्रधौतमनसां
 गोविन्दार्पितकर्मणाम् । बाह्यान्तःक्षणचित्तानां शु-
 चिता तदहर्निशम् । मृद्वोमयजलैः शौचमनेकैः कुरुते
 यदि । मनोऽपवित्रता यस्य कदाचिद् न शुध्यति ।
 गोविन्ददासता नास्ति यस्य लोकस्य जन्मनि । कोऽपि
 देहाशुचिः कृत्वा शौचं सैत्वादिकर्मसु । शतधा यदि
 देवर्षे ! शौचं कुर्यात् स ह्यक्षया । मृद्वारिगोमयैर्लोको
 भावदुष्टो न शुध्यति । सदा चित्तापवित्रत्वमकार्ष्णं
 भुवि यो नरः । तस्य तु स्यात् सैत्वादिशौचेनैव च
 शुध्यति । पर्वताकारकूटैश्च गोविट् सर्वनदीजलैः । शौचं
 कृत्वा न शुध्येत दृष्टचित्तो भवेद् यदि” पाण्डोत्तर-
 खण्डे १०८ अ० । १ पुरीषतुल्यायां मृदि ४ यवस्य च वेददी०
 पुरीषवाहनशब्दे दृश्यम् । [ल्युट् । पुरीषे विष्टायां त्रिका०]

पुरीषण पु० पुरीतो देहात् ईष्यते ईष-दाने (त्यागे) कर्मणि
 पुरीषम पु० पुरीषं मिमीते मा-क । शर्दंजहे मागे त्रिका० ।
 पुरीषवाहन पुरीषमिव पांशुहृपां मृदं यवस्य वा वहति
 वह-जृट् । १ पांशुहृपमृदाहके २ यवसवाहके गर्दभे
 वज्र० ११४ । वेददी०

पुरीषाधान न० पुरीषमाधीयतेऽत्र आ+धा-आधारे ल्युट् ।

देहस्थे पुरीषाशयस्थाने “पुरीषाधानमेव च” याज्ञ०

३।६५। “पुरीषाशयः” इति मिता० पुरीषाशयादयोऽप्यत्र ।

पुरीषिन् लि० पृषाति ग्रीषातीति पुरीषसदृकं ततः सत्वर्थे

इति । जलपुक्ते ऋ० ५।५५।५ ।

पुरीष्य लि० पुरीषाय हितम् यत् । पुरीषहिते ।

कृ लि० पृ-पाञ्चनप्रोषणयोः कृ । प्रचुरे अमरः २ देवतांके मेदि० तस्य कर्मणिः पूरणात् तथात्वम् । श्वयातिपुत्रभेदे

हरिवं० ३० अ० । तद्वंशकथा ३१ अ० । ४ तन्नामके बुधिविरसभ्ये

वृषभेदे भा० स० ४ अ० । ५ परागे मेदि० । ६ दैत्यभेदे

पुरुहन्तव्ये दुश्गम् । ७ नदीभेदे स्त्री शब्दच० ।

पुरुकुत्स पु० नाम्नात् पुत्रभेदे हरिवं० १२ अ० । तस्यै

पत्नी मानधी कन्या नर्मदा वृषिगामेन नदीत्वमाप्ता ।

पुरुकुत्सन पु० १ दैत्यभेदे “इन्द्रो विपश्चिदेवानां तद्रिपु

पुरुकुत्सनः । जवान हस्तिरूपेण भगवान् सपुच्छदनः”

गारुडे ८७ अ० ।

पुरुकुत्सानी स्त्री पुरुकुत्सस्य पत्नी वा० आनङ् डीप्

पुरुकुत्समानयति अन्-णिच्-अण् गौरा० डीप् वा ।

पुरुकुत्सपत्न्यां ऋ० ४।४३।६ ।

पुरुक्तु लि० पुरवःकुभोऽज्ञान्यस्य आन्दसः अन्यलोपः । बह्व-

अस्त्रामिनि ऋ० ३।५।२ । पुरुषु जीयते लि-निवासे डु ।

वह्निभेदेतने यजु० २७।२० वेददी० ।

पुरुज पु० भरतवंश्ये सुशालेः पुत्रे वृषभेदे भाग० ६।२१।२३

हरिवंशे “पुरुजातिः सुशाले च” ३२ अ० । पाठान्तरात्

सोऽपि तत्त्वाथे

पुरुजित् लि० कुन्निभोजे वृषभेदे भा० स० ८ अ० । च च

अर्जुनमातुल्यः यथोक्तं “पुरुजित् कुन्निभोजश्च मातुल्यः

सव्यसाचिनः” भा० क० ६ अ० । २ शशविन्दुवंशे

रुचकपुत्रभेदे भाग० ६।२३।१५ श्विण्यौ पु० । “पुरुजित्

पुरुषोत्तमः” विष्णुम् । बहूनां जेतृत्वात्तस्य तथात्वम् ।

पुरुणा(ना)य पु० पुरुणां नायनेता संज्ञायां अत्वम् । १ एत-

न्नामके वृषभेदे ऋ० १।५।७ । २ वृद्धजेटमात्रे लि० अणत्वम्

पुरुत्तम् पु० पुरात्मा यस्य पृषो० । प्रचुरात्मके ऋ० १।२।२८ ।

पुरुत्ता अव्य० द्वितीयासप्तत्यर्थकत्तेः पुरुषन्दात् ला । बह्व-

कर्मके बह्वधिकरणे च ऋ० १।२३।७

पुरुट् न० पुरु-प्रचुरं दायति दै-क । सुवर्णं शब्दार्थक० ।

पुरुदंशक पु० पुरवो दंशा यस्य गरुति कप् । हंसे लिङ्गा० ।

पुरुदंशस् पु० पुरुं तन्नामानमचुरं दद्यान् दंश-असृत् ।

इन्द्रे उज्ज्वल० असम्बुद्धौ सौ परे आनङ् । पुरुदंशा

पुरुदंसस् लि० पुरुषि दंशांश्च कर्मागल्यस्य । बह्वकर्मयुक्ते ।

पुरं तन्नामानं दैत्यभेदं दंसयते पशुप्रति शत्रुत्वेन चुरा०

दंशि-दर्शने भूते असृत् । इन्द्रे पु० उज्ज्वलदत्तः ।

पुरुदत्त पु० दीयते दा-कत् दत्तं धनम् पुरु दत्तमस्य ।

बह्वधने इन्द्रे ऋ० ६।१८।६ भा० ।

पुरुदत्तस् लि० पुरु दसति दस-बा० सन् । बह्वनाशके २ बह्व-

कर्मके च ऋ० ३।५।४।८ ।

पुरुदुह् लि० पुरुभ्यो बह्वभ्यां, पुरवो दैत्याश्च वा द्रुह्यति

द्रुह-किप् । १ बहूनां द्रोहकारके ऋ० ३।१८।११

२ पुरुहन्ते इन्द्रे च । अस्ति पदान्ते च वा चत्वत्त्वे ।

पुरुदत् पु० वैदर्भ्यां जाते क्रोष्टुवंशे सपुत्रते वृषभेदे हरिवं०

३७ अ० ।

[प्रकारे ऋ० १।१२२।२

पुरुधा अव्य० बह्वर्थत्वेन संख्याशब्दत्वात् प्रकारे धाच् । बह्व-

पुरुभूत पु० पुरुहन्त+पृषो० । इन्द्रे हरिवं० १५ अ० । पुरुहन्त

इत्येव तत्र पाठः साधुः ।

पुरुभोजस् पु० पुरुत् भुङ्क्तेः भुज-असृत् । १ भेषे निघ०

२ प्रचुरभोजके लि० ।

[२ प्रचुरभुजभेदे च

पुरुमित्र पु० १ मन्त्रारण्यवृषभेदे भा० व० ६ तं । भा० व्या० ६३ अ०

पुरुमीढ ऐस्त्राक्यां सुहोलात् जाते अजमीढातुजे कौरव-

वृषभेदे भा० व्या० ६४ अ० ।

पुरुग्रथ पु० रथा रंजतेः पुरुः रथो रंजणं यस्य । प्रत्यङ्

भुक्तिभेदात् बह्वरंज्ये आदित्ये ऋ० १०।६४।५ । भा०

पुरु(र)रवस् पु० सोमवंशे वृषभेदे “तथेति ताभ्यासृत्ते

तु देवाभ्यां सैव कन्यका । इत्था समभवत् सद्यः सुद्यन्त

इति विस्तृतः । सुनश्चरशापेन मृगव्यामटता वने ।

स्त्रीत्वमासादितत्वेन सप्तपुत्रेण धीमता । पुरु(र)रवसना-

मानं चक्रवर्त्तिनमूर्जितम् । जनयाभास तनयं यत्र सोम-

सुतो बुधः” मार्क० पु० १११ अ० । पुरु(र)रवस् पृषो० तत्त्वाथे

पुरुरावन् लि० पुरु फलं ददाति रा-दाने वनिन् । बह्व-

विधफलदातरि यजु० ५।७ स्त्रियां डीप् वनोरच ।

पुरुवर्गस् लि० पुरुवर्गोऽस्य । बह्वमाने ऋ० १०।१२०।५ ।

पुरुचन्द्र लि० पुरुः चन्द्र आच्छादकत्वात् दीप्तिरस्य पृषो० ।

“हृक्काञ्चनोत्तरपदे मन्त्रे” पा० सुट् । बह्वदीप्तिके

ऋ० १।२७।११ अमन्त्रे तु न सुट् पुरुचन्द्र इत्येव

पुरुष पु० पुर-अपगतौ कुपन् पुरिदेहे गेते श्री-ड पृषो० ।

१ सप्तपुत्रे २ पृषि च अमरः । श्वात्मनि सांख्यसप्तसिद्धे

पञ्चविंशे ४ तत्त्वे ५ पुद्गागड्ये च मेदि० । ६ विष्णौ शब्दच०

७मेपमिधुनादौ विषमराशौ । "भौमारजीवाः पुरुषाः"
 ल्यो०तं दभौमादिषु सहेषु । पुरुषाणां शुभाशुभलक्षणं
 इ०सं० इ०च० उक्तं यथा
 "उन्मानमानगतिसं हतिसारवर्णस्ते हस्तरप्रकृतिसत्त्वमनूक
 भादौ । स्तेनं सृजां च विधिवत् कुशलोऽवलोक्य सा-
 सुद्रविहदति यातसनागतं च । अस्तेदन्तौ सृदुतलौ
 कमलोदराभौ शिराङ्गलौ रुचिरतन्मनखौ सुपाष्णी ।
 उष्णौ सिराविरहितौ सुनिगूढगुल्फौ क्रुर्भोजनौ च
 चरणौ मनुजेश्वरस्य । शूर्पाकारविरूजपाण्डुरनखौ
 वक्रौ सिरासन्तौ संशुष्कौ विरलाङ्गलौ च चरणौ
 दारिद्र्यदुःखप्रदौ । मार्गयोक्तकौ कषायसदृशौ वंशस्य
 विच्छिन्तौ ब्रह्मज्ञौ परिपक्वस्तुतितलौ घोटावगम्या-
 रतौ । प्रविरलतनुरोमदृत्तजङ्घा हिरदकरप्रतिमैर्वरो-
 रुभिश्च । उपचितसमजानवसु भूपा धनरहिताः श्वष्ट-
 गालतल्यजङ्घाः । रोमैकेकं कूपके पाण्डिवानां हे हे
 ज्ञेये पण्डितप्रोत्तिवाणाम् । त्रादौर्निःस्त्रा मानवा
 दुःखभाजः केशश्चैव निन्दिताः पूजिताश्च । निर्वास
 जातुर्जयते प्रवासे सौभाग्यमल्लैर्विकटेर्दरिद्राः । स्त्री-
 निर्जिताश्चापि भवन्ति निम्नै राज्यं समासेषु सहजि-
 रायुः । बिड्मेऽल्ये धनवानपत्यरहितः स्यूते विहीनो
 धनेमैर्दे वामनते सुतार्थरहितो वक्रोऽन्यथा पुत्रवान् ।
 दारिद्र्यं विनते त्वधोऽत्यतनयो बिड्मे सिरासन्तते
 स्यूजयन्त्ययुते सुखी सृदुकरोऽत्यन्तं प्रमेहादिभिः ।
 कोषनिगूढभूपा दीर्घैर्मन्त्रैश्च वित्तपरिहीनाः । ऋजु
 दृत्तशोफसो लघुसिरालशिखाश्च धनवन्तः । जलस्यू-
 रेकदृषणो विषमैः स्त्रोचञ्चलः समैः क्षितिपः । सुस्त्रा-
 युधोद्वहः प्रलम्बदृषणस्य शतसायुः । रत्नैराद्या
 शयिभिर्निर्द्रव्याः पाण्डुरेश मलिनैश्च । सुखिनः
 शयन्यस्त्रा निःस्त्रा निःशब्दधाराश्च । द्वित्रिचतुर्धाराभिः
 प्रदक्षिणावत्तेवलितमूलाभिः । पृथ्वीपतयो ज्ञेया विकीर्ण-
 मूलाश्च धनहीनाः । एकैव मूलधारा वलिता रूप-
 प्रधानसुतदात्री । स्निग्धोन्नतसमनययो धनवन्तितारल-
 भोक्तारः । शयिभिश्च मध्यनिम्नैः कन्यापितरो भवन्ति
 निःस्त्राश्च । बद्धशुभाजो मध्योन्नतेश नात्युल्बणै-
 र्धनिनः । परिशुष्कवस्त्रिधीर्धनरहिता दुर्भगाश्च
 विज्ञेयाः । कुसुमसमगन्धशुक्ला विज्ञातव्या सहोपाजाः ।
 अधुमन्त्रे बद्धवित्ता मत्स्यसमन्त्रे बह्व्यपत्यानि । तनु
 शुक्रः स्त्रीजमको मांससमन्त्रो महाभोगी । सदिरा-

गन्धे यज्ज्वा क्षारसमन्त्रे च रेतसि दरिद्रः । शीघ्रं
 जैथुनमासी दीर्घायुरतोऽन्यथाऽस्यायुः । निःस्त्रोऽति-
 स्थूलस्त्रिक्क समांसलस्त्रिक्क सुखान्वितो भवति । व्या-
 घ्राभाध्यर्षेस्त्रिगन्धशूकस्त्रिगन्धराधिपतिः । सिंहकटि-
 र्भनुजेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परित्यक्तः । समजठरा
 भोगयुता चटपिठरनिभोदरा निःस्त्राः । अविकलपाश्वर्यं
 धनिनो निम्नैर्वक्रैश्च भोगसन्त्यक्ताः । समकुक्षा
 भोगाद्या निम्नाभिभोगपरिहीनाः । उन्नतकुक्षाः क्षि-
 तिपाः कुटिलाः स्यूमानवा विषमकुक्षाः । सपोदरा
 दरिद्रा भवन्ति बह्वाग्निनश्चैव । परिमण्डलौघता-
 भिविस्तीर्णभिश्च नाभिभिः सुखिनः । स्त्रत्या त्वदृश्य-
 निम्ना नाभिः क्लेशावहा भवति । वल्लिमध्यगता
 विषमा श्रुतावाधं करोति नैःस्त्राश्च । शार्थं वामा-
 वत्तौ करोति मेधां प्रदक्षिणतः । पार्श्वयता चिरायु-
 षसुपरिष्टाश्चेश्वरं गवाक्षमधः । शतपलकर्णिकाभा
 नाभिर्मनुजेश्वरं कुरुते । शस्त्रान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं
 बद्धसुतं यथासङ्कष्टम् । एकद्वित्रिचतुर्भिर्वलिभिर्विद्या-
 नृपं त्ववलिम् । विषमवलयो मनुष्या भवन्त्यगम्या-
 भिगामिनः पापाः । ऋजुवलयः सुखभाजः परदार-
 द्वेषिणश्चैव । मांसलसृदुभिः पार्श्वैः प्रदक्षिणावत्त-
 रोमभिर्भूपाः । विपरीतैर्निर्द्रव्याः सुखपरिहीनाः
 परमेषूपाः । सुभगा भवन्त्यदृष्टवच्चुका निर्धना
 विषमदीर्घैः । धीनोपचितनिसम्नैः क्षितिपतयश्च चूचुकैः
 सुखिनः । हृदयं ससुन्नतं पृष्ठं न वेपनं मांसलञ्च
 नृपतीनाम् । अधमानां विपरीतं स्वररोमचितं
 सिरालञ्च । समवल्लसोऽर्धवन्तः धीनैः शूरास्तर्किकाना-
 स्तनुभिः । विषमं वल्लो वेपां ते निःस्त्राः शस्त्रनिध-
 नाश्च । विषमैर्विषमो जलुभिरर्धविहीनोऽस्थिसन्धि-
 परिणद्धैः । उन्नतजलुभोगी निम्नैर्निःस्त्रोऽर्धवान्
 धीनैः । क्षिपिटीयो निःस्त्रः शुष्का ससिरा च यस्य
 वा सीवा । सहिषम्रीवः शूरः शस्त्रान्तो दृष्टसमधीवः ।
 कम्बुसीवो राजा प्रलम्बकण्ठः प्रभक्ष्यो भवति ।
 दृष्टमभग्नसरोमशमर्थवतामशुभदमतोऽन्यत् । अस्ते-
 दन्धपोनोन्नतसुगन्धिसमरोमसङ्कुलाः कक्षाः । विज्ञा-
 तव्या धनिनामतोऽन्यथाऽर्धविहीनानाम् । निर्वासौ
 रोमचितौ भग्नावल्यौ च निर्धनस्यांसौ । विपुलावधु-
 ष्किन्तौ सुस्त्रिष्टौ सौख्यवीर्यवताम् । करिकरसदृशौ
 दत्तावाजान्वल्लिनी समौ धीनौ । बाह्वु पृथिवीशा-

नामधनानां रोमशो हृत्तो । हस्ताङ्गुलयो दीर्घासिरा-
युषामवलिताश्च सुभगानाम् । मेधाविनां च सृष्ट्या-
शिपिटाः परकर्म्मनिरतानाम् । स्यूताभिर्धनरहिता
बहिर्नताभिश्च यस्त्रनिर्याणाः । कपिसदृशकरा धनिनो
व्याघ्रोपमपाणयः पापाः । मणिवन्धनैर्निगूढैः सुस्निग्ध-
स्त्रिभिर्भूपाः । हीनैर्हस्तच्छेदः क्षथैः सशब्दैश्च नि-
र्द्रव्याः । पितृवित्तेन विहीना भवन्ति निम्नैर्न कर-
तलेन नराः । संवृत्तनिम्नैर्धनिनः प्रोत्तानकराश्च दा-
तारः । विषमैर्विषमा निःस्त्राश्च करतलैरीश्वरास्तु
लाक्षाभैः । पीतैरगम्यवनिताभिर्गामिनो निर्धना हृत्तैः ।
तुषसदृशनखाः क्लीवाशिपिटेः स्फुटितैश्च वित्तसन्त्यक्ताः ।
कुनखविवर्णैः परतर्जुकाश्च ताक्षैश्च भूपतयः । अङ्गुष्ठय-
वैराद्याः, सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलगैश्च यवैः । दीर्घाङ्गुलि-
पवीणः सुभगा दीर्घायुषश्चैव । क्षिग्धा निम्ना रेखा
धनिनां तद्व्यत्ययेन निःस्त्रानाम् । विरलाङ्गुलयो निःस्त्रा
धनसञ्चयिनो घनाङ्गुलयः । तिष्ठो रेखा मणिवन्धनो-
त्थिताः करतलोपमा नृपतेः । मीनयुग्माङ्कितपाणि-
निम्नं सत्त्वपदो भवति । वज्राकारा धनिनां विद्या-
भाजां तु मीनपुच्छनिभाः । शङ्खातपत्त्रशिविकागजा-
श्चपद्मोपमा नृपतेः । कलसमृन्मालपतकाङ्गुशोपमाभि-
र्भवन्ति निधियालाः । दामनिभाभिश्चाद्याः स्वस्तिक-
रूपाभिरैश्वर्यम् । चक्राक्षिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुल-
सङ्घिभाः रेखाः । कुर्वन्ति चमूनाश्च यज्वानसुलख-
लाकाराः । मकरध्वजकोठागारसङ्घिभाभिर्महाधनो-
पेताः । वेदीनिभेन चैवाग्निहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थेन ।
वापीदेवकुलाद्यैर्धर्मं कुर्वन्ति च त्रिकोणभिः । अङ्गुष्ठ-
मूलरेखाः पुत्राः स्युर्दारिकाः सृष्ट्याः । रेखाः प्रदेश-
नीमाः शतायुषां कल्पनीयमूनाभिः । छिन्नाभिर्दुर्ग-
मवनं बहुरेखारैखणो निःस्त्राः । अतिक्रशदीर्घैश्चिबुकै-
र्निर्द्रव्या मांसलैर्धनोपेताः । विष्कोपमैरवक्रैरधरैर्भूपा-
स्तनुभिरस्त्राः । ओष्ठैः स्फुटितविखण्डितविवर्णरुजैश्च
धनपरित्यक्ताः । क्षिग्धा घनाश्च दशनाः सुतोच्छ्रदंष्ट्राः
समाश्च शुभाः । जिह्वा रक्ता दीर्घां क्षणां सुसमा च
भोगिनां ज्ञेया । ज्ञेया कृष्णा पक्षा निर्द्रव्याणां
तथा तालु । वक्त्रं सौम्यं संवृत्तमसङ्गं क्षणं समं च
भूपानाम् । विपरीतं क्लेशभुजां सहासुखं दुर्भगाणां च ।
स्त्रीसुखमनपत्न्यानां शाठ्यवतां मण्डलं परिज्ञेयम् ।
दीर्घं निर्द्रव्याणां भोरुसुखाः पापकर्माणः । चतुरस्रं

धूर्तानां निम्नं वक्त्रं च तनयरहितानाम् । कृपणा-
नामतिष्ठस्त्रं सम्पूर्णं भोगिनां कालम् । अस्फुटि-
तापं क्षिग्धं श्लेशु शुभं नृदु च सङ्गतं चैव ।
रक्तैः पक्ष्मैश्चौराः श्लेशुभिरक्षैश्च विज्ञेयाः । निर्मासैः
कर्णैः पापस्यववर्णैः सुवृद्धभोगाः । कृपणाश्च हृत्त-
कर्णाः शङ्खुश्रवणाश्च भूपतयः । रोमशकर्णा दीर्घा-
युषस्तु धनभागिनो विपुलकर्णाः । क्रूराः सिरावनद्धै-
र्व्यालम्बैर्मंसलैः सुखिनः । भोगी त्वनिम्नगण्डो मन्त्री
सम्पूर्णमांसगण्डो यः । सुखभाक् शुक्रसमनासश्चिर-
जीवी शुष्कनासश्च । छिन्नानुहपयाऽगम्यगामिनो दीर्घया
तु सौभाग्यम् । आङ्गुष्ठितया चौरः स्त्रीमूल्युः स्वाधि-
पिटनाश्च । धनिनोऽपवक्रनासा दक्षिणवक्राः प्रभक्षणाः
क्रूराः । ऋज्वो स्वल्पच्छिद्रा सुपुटा नासा सभाग्या-
नाम् । धनिनां क्षुतं सङ्गदु द्विलिपिष्वितं क्लादि
सातुनादं च । दीर्घायुषां प्रसक्तं विज्ञेयं संवृत्तं
चैव । पद्मदलाक्षाधनिनो रक्तान्तविलोचनाः श्रियोभाजः ।
मधुपिङ्गलैर्मेढ्राणां सार्जारविलोचनाः पापाः । हरि-
याक्षा मण्डललोचनाश्च जिह्वैश्च लोचनैश्चौराः ।
क्रूराः केकरनेत्रा मजसदृशदृशश्च भूपतयः । ऐश्वर्यं
गम्भीरैर्नोत्पलकान्तिभिश्च विद्वांसः । अतिकृष्णतार-
काणामञ्ज्यासुत्याटनं भवति । मन्त्रित्वं स्यूवदृशं श्वा-
वाक्षाणां च भवति सौभाग्यम् । दीना दृक् निःस्त्रानां
क्षिग्धा विपुलार्धभोगवताम् । अभ्युन्नताभिरक्ष्मायुषो
विशालोन्नताभिरतिरतिस्वखिनः । विषमभ्रुवो दरिद्रा
वालेन्दुनतभ्रुवः सधनाः । दीर्घांसंज्ञाभिर्धनिनः खण्डा-
भिरर्धपरिहीना । मध्यविनतभ्रुवो ये ते सक्ताः स्त्रीध-
नम्यासु । उन्नतविपुलैः शङ्खैर्धन्या निम्नैः सुतार्ध-
सन्त्यक्ताः । विषमललाटा विधना धनवन्तोऽर्धेन्दु-
सदृशेन । शुक्तिविशालैराचार्यता सिरासन्तैरधर्मरताः ।
उन्नतसिराभिराद्याः स्वस्तिकवत्संस्थिताभिश्च । निम्नल-
लाटा बधवन्धभागिनः क्रूरकर्म्मनिरताश्च । अभ्युन्न-
तैश्च भूपाः कृपणाः स्युः सङ्कटललाटाः । रुदितमदी-
नमनश्च क्षिग्धं च शुभावहं सहाय्याणाम् । हृत्तं दीनं
प्रचुराश्च चैव न शुभप्रदं पुंसाम् । हसितं शुभद-
मकम्पं सनिमित्तितलोचनं च पापस्य । हृष्टस्य हसित-
मसङ्गत् सोन्मादसासङ्गत् प्रान्ते । तिष्ठो रेखाः शत-
जीविनां ललाटायताः स्थिता यदि ताः । चतसृभिर-
वनीशत्वं भवतिश्चायुः सप्तस्राब्दा । विच्छिन्नाभिश्चा-

गम्यगासिनो नवतिरप्यरेखेण । केशान्तोपगताभी रेखा-
भिरशीतिवर्षाभ्युः । पञ्चभिराभ्युः सप्ततिरेकाद्यावस्थि-
ताभिरपि षष्टिः । बद्धरेखेण शतार्धं चत्वारिंशश्च
वक्राभिः । त्रिंशदधू लम्बनाभिर्विंशतिकश्चैव वाम-
वक्राभिः । लुद्राभिः खल्लायुन्यूनानाभिश्चान्तरे कल्प्यम् ।
हरिमण्डलैर्भोगाद्याच्छ्रिताकारैः शिरोभिरवनीशः ।
चिपिटैः पितृमातृभ्याः करोटिशिरसां चिरान्मृत्पुः ।
षट्मूर्धा ध्यानरुचिर्दिमस्तकः पापकण्डनैस्तुतः । निम्नं
तु शिरो महतां बद्धनिम्नमनर्धदं भवति । एकैकभवेः
स्निग्धैः कण्ठैराकुञ्चितैरभिन्नाभ्यः । मृदुभिर्न चाति-
बद्धभिः केशैः सुखमाग्न नरेन्द्रो वा । बद्धमूलविषम-
कपिलाः स्थूलस्फुटिताश्चपरुषस्तुसाश्च । अतिकुटिला-
श्चातिघनाश्च मूर्धजा वित्तहीनानाम् । यद्वयदुर्गालं कृत्वा
मांसविहीनं सिरावनद्धं च । तत्तदनिष्टं प्रोक्तं
विपरीतमतः शुभं सर्वम् । त्रिषु विपुलो गम्भीर
स्निग्धेव षडुन्नतश्चतुर्हस्तः । सप्तसु रक्तो राजा
पञ्चसु दीर्घश्च स्निग्धश्च । उरो ललाटं वदनं च पुंसं
विस्तीर्णमेतन्त्रितयं प्रशस्तम् । नाभिः स्वरः सत्त्वमिति
प्रदिष्टं गम्भीरमेतन्त्रितयं नराणाम् । वक्षोऽथ
कक्षा नखनासिकास्यं कक्षाटिका चेति षडुन्नतानि ।
सुखानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं पीठं च जङ्घ्ये च
हितप्रदानि । नेत्रान्तपादकरतालधरोष्ठजिह्वा रक्ता
नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि । स्निग्धाणि पञ्च दश-
नाकुलिपर्वकेशाः शार्कं त्वचा करकृहाश्च न दुःखिता-
नाम् । हनुलोचनबाहुनासिकाः स्तनयोरन्तरमत्र पञ्च-
मम् । इति दीर्घमिदं तु पञ्चकं न भवत्येव नृणां स-
भूयताम्” (इति ज्ञेयम्) । “छाया शुभाशुभफलानि
निवेद्यन्ती लज्जा मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः । तेजो-
गुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्न-
वटस्थितेव । स्निग्धद्विजत्वङ्नखरोमकेशच्छाया सुगन्धा
च महीसस्रथाः । तृच्यर्थलाभाभ्युदयान् करोति धर्मस्य
चाह्वयहनि प्रदत्तिम् । स्निग्धा सिताच्छहरिता
नयनाभिरासा सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति ।
सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्याऽऽया फलं तनु-
भृतां शुभमादधाति । अगृह्णाऽपृष्ट्वा पञ्चहेमाग्निवर्णां
युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः । आग्नेयीतिश्च प्राणिनां-
स्याज्जयाय क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते । मलिन-
परुषकृष्णा पापगन्धाऽनिजोत्थाऽऽ जनयति बध्नन्मन्त्राभ्य-

नर्थाधिनाशान् । स्फटिकवद्वक्त्ररूपा भाग्ययुक्तात्युदारा
निधिरिव गगनोत्थाऽऽ अयेसां सख्यवर्णा । छायाः क्र-
मेण कुजलाग्न्यनिताम्बरोत्थाः केचिद्दन्ति दश ताश्च
यथाहूप्रव्या । सूर्याजनाभपुरुषतयमोडुपानां तल्ल्यास्तु
लक्षणफलैरिति तत्तमासः” (इति छाया) । “करिद्व-
रथौघभेरीमृदङ्गसिंहाद्भिः स्तना भूपाः । गर्दभजर्जर-
स्वराश्च धनसौख्यसन्त्यक्ताः” (इति स्वरः) । “सप्त भवन्ति
च सारा मेदोमज्जात्वगस्थियुक्ताणि । रुधिरं मांसं
चेति प्राणभृतां तत्तमासफलम् । ताल्लोष्ठदन्तपाणी-
जिह्वानेतान्तपायुकरचरणैः । रक्तैस्तु रक्तसारा बद्ध-
सुखवनिताधूप्रव्युताः । स्निग्धत्वक्ता धनिनो मृदुभिः
सुभगा विचक्षणस्तुभिः । मज्जामेदःसाराः सुश-
रीराः पुनर्वित्तयुक्ताः । स्थूलास्थिरस्थिसारो बलवान्
विद्यान्तगः सुरूपश्च । बद्धगुरुयुक्ताः सुभगा विद्वांसो
रूपवन्तश्च । उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च
मांससारो यः । (इति सारः) सङ्कृता इति च सुस्निग्ध-
सन्धिता सुखभुजो ज्ञेयाः” (इति संहतिः) । “क्षेहः
पञ्चसु लज्जोवागजिह्वादन्तनेत्रनखसंस्थः । सुतधन-
सौभाग्ययुताः स्निग्धैः सौर्निर्धना कृष्णैः” (इति क्षेहः) ।
“द्युतिमान् वर्ष्यः स्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्थ-
वताम् । कृष्णो घनहीनानां शुद्धः शुभदो न सङ्कीर्णः”
(इति वर्ष्यः) । “साध्यमनूकं वक्त्राद् गोष्ठपशार्दूलसिंह-
गरुडसुखाः । अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो मानवे-
न्द्राश्च । वानरमहिषवराहाजतल्यवदनाः सुतार्थसुख-
भाजः । गर्दभकरभप्रतिमैर्मुखैः शरीरैश्च निःसुखः”
(इत्यनूकम्) । “अष्टशतं प्रसूयतिः परिमाणं चतुरशीति
रिति पुंसाम् । उत्तमसमहीनानामङ्गुलसङ्ख्या स-
मानेन” (इत्युन्मानम्) । “भारार्धतल्लः सुखभाक् तल्लितो-
ऽतो दुःखभागभवत्यूनः । भारोऽतीवाद्यानामध्यर्धः
सर्वधरणीशः । विंशतिवर्षां नारी पुरुषः खलु पञ्च-
विंशतिमिरुद्धैः । अर्हति मानोन्मानं जीवितभागे
चतुर्थे वा” (इति मानम्) । “भूजलशिख्यनिताम्बरसुर-
नररत्नः पिशाचकतिरश्चम् । सत्त्वेन भवति पुरुषो
लक्षणमेतदुभवत्येषाम् । महीस्रभावः शुभपुण्यगन्धः
सम्भोगवान् सुश्रमनः स्थिरश्च । तोयस्रभावो बद्धतोय-
पथी प्रियामिलाशी रसभोजनश्च । वायोः स्रभावेन
चलः कश्च क्षिप्रं च कोपस्य वर्षं प्रयाति । खप्रकृति-
निपुणो विद्वतासुः शब्दगतौ कुशलः सुषिराङ्गः ।

स्वागयुतो पुरुषो मृदुकोपः स्नेहरतश्च भवेत् सुरसत्त्वः ।
 अर्त्यं सत्त्वसंयुतो गीतमूषणप्रियः । संविभागशीलवा-
 क्षित्यमेव मानवः । तीक्ष्णप्रकोपः खलचेष्टितश्च पापश्च
 सत्त्वेन निशाचराणाम् । पिशाचसत्त्वश्चपलो सलाहो
 बद्धप्रलापी च ससुल्लयाङ्गः । भीरुः क्षुधालुर्बहुभुक्
 च यः स्याज्ज्ञेयः स सत्त्वेन नरस्तिरसाम् । एवं
 नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा यज्ञक्षयज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्वम्”
 (इति प्रकृतिः) । “शार्दूलहंससमद्विपगोपतीनां तुल्या
 भवन्ति गतिभिः शिशिनां च भूपाः । येषां च शब्द-
 रहितं स्तिमितं च यातं तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा
 दरिद्राः” । (इति गतिः) । “आन्तस्य याममशनं च
 बुभुक्षितस्य पानं तृष्णापरिगतस्य भयेषु रक्षा । एतानि
 यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले धन्यं वदन्ति खलु तं नर-
 लक्षणाः । पुरुषलक्षणसुक्तमिदं मया सुनिश्चयान्वय-
 लोक्य समासतः । इदमधीत्य नरो नृपसम्मतो भवति
 स्वर्गजनस्य च वल्लभः” । प्रकृतादिभ्योऽतिरिक्तत्वेन
 साङ्गप्रकारिकया पुरुषस्यास्तित्वं समर्थितं यथा
 “सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् । पुरु-
 षोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेः ॥” का० “पुरुषो-
 ऽन्यव्यक्तादेव्यंतिरिक्तः कुतः सङ्घातपरार्थत्वात् अव्यक्त
 सहदङ्गकारप्रवृत्तयः परार्थाः सङ्घातत्वात् शयनासना-
 त्याङ्गवत् सुखदुःखमोहात्मकतया अव्यक्तादयः सर्वे
 सङ्घाताः । स्यादेतत् शयनासनादयः सङ्घाताः सङ्घात-
 शरीराद्यर्थो दृष्टा न तु आत्मानं व्यक्ताव्यक्तव्यतिरिक्तं
 प्रति परार्थाः तस्मात्सङ्घातान्तरमेव परं समयेयुर्नत्वस-
 ङ्घातमात्मानमित्यत आह त्रिगुणादिविपर्ययात् । अय-
 मभिप्रायः सङ्घातान्तरार्थत्वे हि तस्यापि सङ्घातत्वात्
 तेनापि सङ्घातान्तरार्थेन भवितव्यमेव तेन तेनेत्यनवस्था
 स्यात् । न च अवस्थायां सत्यामनवस्थाकल्पना युक्ता
 गौरवप्रसङ्गात् । नच प्रमाणावत्त्वेन कल्पना गौरवमपि
 ऋष्यत इति युक्तं संहतत्वस्य पारार्थ्यमात्रेणान्वयात् ।
 दृष्टान्तदृष्टसर्वधर्मोत्तरोधेन त्वत्तुमानमिच्छतः सर्वाहमा-
 नोच्छेदप्रसङ्ग इत्युपपादितं न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाया-
 मस्माभिः । तस्मादनवस्थामिया अस्यासंहतत्वमिच्छता
 अत्रिगुणत्वमविवेकित्वमविषयत्वमसामान्यत्वं चेतन-
 त्वमप्रसवधर्मित्वं चाभ्युपेयं त्रिगुणत्वादयो हि धर्माः
 सङ्घातत्वेन व्याप्ताः । तत् संहतत्वमस्मिन् परे निवर्त्त-
 त्वानं त्रिगुणत्वादि व्यवर्त्तयति ब्राह्मण्यमिव निवर्त्तमानं

कठत्वादिकं तस्मादाचार्येण त्रिगुणादिविपर्ययादिति
 वदता असंहतः परोविवक्षितः स चात्मेति सिद्धम् ।
 इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात् त्रिगुणात्मकानामधिधीय-
 मानत्वात् यदात् सुखदुःखमोहात्मकं तत्सर्वं परेणाधिधीय-
 मानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः, सुखदुःखमोहात्मक-
 चेदं बुद्ध्यादि तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठितव्यम् । स च
 परस्मैगुण्यदन्य आत्मेति । इतश्चास्ति पुरुषः भोक्तृ
 भावात् भोक्तृभावेन भोग्ये सुखदुःखे उपलब्धयति । भोग्ये
 हि सुखदुःखे अलुक्कप्रतिकूलनवेदनीये प्रत्यात्मसमुभयेते
 तेनानयोरलुक्कलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च केनचिदप्यन्येन
 भवितव्यं नचालुक्कलनीयाः प्रतिकूलनीयाः वा बुद्ध्या-
 दयस्तेषां सुखदुःखाद्यात्मकत्वेन स्वात्मानं वृत्तिविरोधात् ।
 तस्माद्योऽसुखाद्यात्मा सोऽलुक्कलनीयः प्रतिकूलनीयो
 वा स चात्मेति । अन्ये त्वाहुः भोग्या दृष्ट्या बुद्ध्यादयः
 न च दृष्टारमन्तरेण दृश्यता युक्ता तेषां, तस्मादस्ति
 दृष्टा दृश्यबुद्ध्यादतिरिक्तः, स चात्मेति । भोक्तृभा-
 वात् दृश्येन दृष्टृत्वानुमानादित्यर्थः । दृश्यत्वं च
 बुद्ध्यादीनां सुखाद्यात्मकतया पृथिव्यादिवदनुमितम्” तं कौ-
 अधिकम् आत्मनृशब्दे ६६३ प्रष्टादौ दर्शितम्
 रतिमधुर्यां पुरुषचातुर्विध्यसङ्घातेषां लक्षणसुक्तं यथा
 “शशो नृगो वृषश्चाश्वो नृणां जातिचतुष्टयम् । मनुवचन
 सुशीलः कोमलाङ्गः सुकेशः सकलगुणनिधानः सत्यवादी
 शशोऽयम् ॥ वदति मधुरवाणी दीर्घनेत्रोऽतिभीरुश्च-
 पलमतिमुदेहः शीघ्रवेगो नृगोऽयम् ॥२ वृक्षगुण-
 वल्लवन्तुः शीघ्रकामो नताङ्गः सकलवृक्षरदेहः सत्यवादी
 वृषोऽयम् ॥ उदरकटिकशः स्यादुपकण्ठाधरोऽश्वो दशन-
 वदननासः श्रोत्रदीर्घो हि वाजी॥” । तत्र विष्णौ
 “अव्ययः पुरुषः साक्षी” विष्णुस० “आसीत् पुरा पूर्वमेवेति”
 विपर्ययं कृत्वा व्युत्पादितः पुरुषः पूर्वमेवाहमिहास-
 मिति तत् पुरुषस्य पुरुषत्वमिति” श्रुतेः पूर्वं पुरीषे चत्-
 कर्षशालिष सत्त्वेऽवसीदतीति वा, पुरुषि, बह्वि फलानि
 मनोऽभिलक्षितानि मनोति ददाति वा, पुरुषि
 भुवनानि संहारसमये स्थितिं कर्तुं करोतीति वा पूरणात्
 सदनाद्वा पुरुषः, “पूरणात् सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषो
 भूतः” इति महाभारतम् भाष्यम् । “पुरं शरीरं ब्रह्मा
 पुरं वा शेते इति पुरुषः । नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भूयः
 समन्वितम् । व्याकरोति महात्मा यत्तस्मात् पुरुष
 उच्यते” इति महाभारते यद्वा षट् शरणमत्यवसादने च

मय दाने षो अन्नकर्मणि इत्येषां धातूनां रूपाणि
पूरणात् पू-पाञ्चनपूरणयोरिति धातोरित्दं रूपं पुरुः ।
वीदति गच्छति दुबोक्तान्तरिष्युषिवीषु स्तुर्वा-
व्यम्यात्मना गत्यर्थकस्यदेरित्दं रूपम्” अथानन्दगि० “पुरा-
गयनेन स्तुष्टानि न्दतिर्यग्द्विदेवताः “शेते जीवेन
रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ” भाग० ७।१४।१७ “पुरः स
चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पद” इत्युपक्रमे “पुरः पुरुष
आविशत्” इति श्रुतेस्तस्य सर्वपुरप्रवेशात् तथात्वम् ।

पुरुषक न० पुरुष इव कायति कै-क । अन्धानामूर्ध्वस्थितौ
(शिरसातोला) तिका० ।

पुरुषकार पु० क-भावे षञ् इत० । पुरुषवेष्टिते पौरुषे
देवात् पुरुषकारस्य प्राधान्यमुक्तं सत्सु पु० १८५ अ० यथा
“स्वमेव कर्म देवास्त्वं विजि देहान्तरार्जितम् । तस्मात्
पौरुषमेवेह श्रोतमाह्वयनीषिषः । प्रतिश्रुतलथा दैवं
पौरुषेण विहन्यते । मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यसत्यान-
शालिनाम् । येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं सनुजोत्तमः ।
पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिदुद्दृश्यते फलम् । कर्मणा
प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । कर्म्मणे कर्मणा
विजि तामसस्य तथा फलम् । पौरुषेणाप्यते राजन् !
मार्गितव्यं फलं नरैः । देवमेव विजानन्ति नराः पौ-
रुषवर्जिताः । तस्मात्त्रिकालसंयुक्तं दैवं न सफलं
भवेत् । पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! ।
दैवं पुरुषकारस्य कालञ्च सनुजोत्तम ! । त्वमेतन्मनुष्यस्य
पिण्डितं स्यात् फलावहम् । कर्षेष्टिसमायोगाद्-
दृश्यन्ते फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले
कथञ्चन । तस्मात् सद्वै कर्त्तव्यं सधर्मं पौरुषं न्दभिः ।
एवन्ते प्राप्नुवन्तीह परलोकफलं भुवम् । नालसाः
प्राप्नुवन्त्यर्थाञ्च च देवपरायणाः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन
पौरुषे यत्नमाचरेत् । त्यक्त्वा लसान् दैवपरान् सनुषप्रा-
प्त्या न युक्तान् पुरुषान् हि लज्जीः । अन्विष्य यत्ना-
द्गुण ते न्द्वेन्द्र ! तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम्” ।

पुरुषच्छन्दस् स्त्री पुरुष इव द्विपादत्वात् छन्दो यस्याः ।
द्विपदाख्ये छन्दोभेदे “अथ द्विपदाः पुरुषच्छन्दस् वै
द्विपदा द्विपादा अयं पुरुषः” शत० ब्रा० २।१।४ ।

पुरुषत्वा अव्य० द्वितीयासम्पत्त्यन्तार्थकत्वेः पुरुषशब्दात् त्वाच् ।
द्वितीयासम्पत्त्यन्तार्थकत्वात् पुरुषशब्दाच्चै पुरुषत्वा वन्दे रमे वा
पुरुषद्वयं त्रि० पुरुषः पुरुषपरिमाणं परिमाणमस्य । ऊर्ध्व-
विस्तृतवाङ्मनरपरिमाणतस्ये पञ्चहस्तपरिमाणे स्त्रियां

ऊोप् । तदर्थे द्वयसच् । पुरुषद्वयस तत्त्वार्थे त्रि० स्त्रियां
ऊोप् । एवं मात्वच् । पुरुषमात्र तत्त्वार्थे त्रि० स्त्रियां टाप् ।
पुरुषदन्तिका स्त्री पुरुषस्येव दन्तो दन्ताकारोऽस्याः कण्
कापि अतइत्त्वम् । मेदायां राजनि० ।

पुरुषधर्म पु० इत० । पुरुषमात्रधर्मं न यज्ञधर्मं । “धेन्वसुहु-
मीसं नास्मीयात्” इत्युपक्रमे “पुरुषधर्मो वाऽसम्भवात्”
कात्या० श्रौ० ७।२।२४। “क्रतुमध्ये समान्त्वानात् क्रतुधर्मो-
ऽयमिति प्राप्ते इदमुच्यते पुरुषमात्रधर्मोऽयम् न क्रतु-
धर्मः कुतः क्रतावसम्भवात् न हि क्रतौ धेन्वसुहु-
मीसंभोजनस्य प्राप्तिः या निषिध्यते यतो दीक्षितस्य
पयोव्रतता विहिता तद्विद्वत्त्यनन्तरं हविःशेषभक्ष उक्तः
अतो निषेधस्यासम्भवात् पुरुषमात्रधर्म एवायमिति” कर्कः
पुरुषनाय पु० पुरुषान् नयति क्णच् उ० ५०० । १ नरपाले
२ सेनापतौ च छान्दो० ६।८।२ ।

पुरुषपुण्डरीक पु० पुरुषः पुण्डरीकः व्याघ्रभेद इव उ०-
मितस० । १ सनुषपञ्चके २ जिनराजभेदे च हेमच० ।

पुरुषमेध पु० पुरुषेण परमपुरुषेण दृष्टो मेधः, पुरुषा नर-
जातीया मिध्यन्ते हिंस्थन्तेऽत्र वा मिध-आधारे षञ् ।
स्वनामख्याते यज्ञभेदे तदुक्तं शत० ब्रा० ११।६।१।१ ।
“पुरुषो ह नारायणोऽकामयत । अतितिष्ठेयं सर्वाणि
भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमेधं
पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्चत्तमाहरत्तेनायजत तेनेहात्य-
तिष्ठत् सर्वाणि भूतानीदं सर्वमभवत् अतितिष्ठति सर्वाणि
भूतानीदं सर्वं भवति य एवं विद्वान् पुरुषमेधेन यजते
यो वैतदेवं वेद” । यजु० ३० अ० व्याख्यायायाञ्च-
तत्कालाद्युक्तं यथा “इत उत्तरं पुरुषमेधो व्याख्यायते
“नारायणः पुरुषोऽपश्यत् । ब्राह्मणराज-
न्ययोरतिष्ठाकाशयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति ।
सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्यान्मतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्यामा-
रमः । अत्र त्रयोविंशतिदीक्षा भवन्ति द्वादशोऽसदः
पञ्च सुत्या इति अत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति अत्र यूपैका-
दशिनो भवति एकादशास्त्रीषोमीयाः पञ्चवो भवन्ति
तेषां च प्रतियूपं मध्येन वा यूपे यथेच्छं नियोजनम् ।
आज्येन सकृदुत्तहीतेन “देव सवितरिति” प्राशृचं तिस्र
आहुतीराहवनीये जुहोति” वेददी० । तत्र चाध्याये
चतुर्थ्यन्तेन देवताभेदा द्वितीयान्तेन पशुभेदा उक्ताः ।

पुरुषवाच् स्त्री पुरुषस्येव वाक् यस्याः । आरिखगे यजु०
२४।३६। वेददी० ।

पुरुषवाहं पुं० पुरुषेण नरेण उह्यते वह-कर्मणि वञ् ।
नरवाहने ऽकुवरे । पुरुषमादिपुरुषं वहति-वह-अण्
उप०सं० । २गुरुडे । भाग० ५।२४ ३८ स्तो० ।

पुरुषवाहम् अव्य० पुरुष+वह-णसुण् । पुरुषकर्मके वहने
पुरुषवाहं वहति पुरुषं वहतीत्यर्थः कसादि० यथा-
विध्यनुप्रयोगः ।

पुरुषविधं त्रि०पुरुषस्येव विधा यस्य । पुरुषप्रकारे निरु०७।६

पुरुषव्याघ्र पुं० पुरुषः व्याघ्र इव उपमितसं० । अष्टपुरुषे
एवं पुरुषपुङ्गवादयोऽपि व्याघ्रादित्वात् उपमितसं० ।
नरश्रेष्ठे “स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्धमकुञ्जराः । सिंह-
मादृक्नगागाद्याः पुंषि अष्टार्थवाचकाः” अमरः ।
व्याघ्रादितुल्यत्वेन नरस्य प्रशंसनात् अष्टत्वं गम्यते ।

पुरुषसिंह पुं० उपमितसं० । पुरुषश्रेष्ठे अमरः । २जिनराज-
भेदे हेमच० ।

पुरुषसूक्तं न० परमपुरुषप्रतिपादकम् सूक्तम् । ऋ० १०८०पठिते
सहस्रशीर्षेत्यादिके षोडशचौत्तमे सूक्तभेदे ।

पुरुषांशक पुं० इत०सार्थे क । पुरुषांशभेदे इतत्प्रतिपादके
ग्रन्थे च । ततः शौनका० तद्वैत्यपीते वेत्यर्थे कन्दसि
णिनि । पौरुषांशकित् तदध्येतरि तद्वैतरि च
त्रि० व० व० ।

पुरुषाद् पुं० पुरुषमस्ति अद्-किप् । राजसे ।

पुरुषाद् पुं०स्त्री पुरुषमस्ति अद्-अण् उप०सं० । शराक्षसे
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २मध्यदेशभेदे ह०सं० १४अ०
दृश्यम् । [आद्योयस्य । शराक्षसे च ।

पुरुषाय पुं० पुरुषेष्वाद्याः । विष्णो २जिनभेदे । पुरुषो नर
पुरुषायण त्रि० पुरुष आत्मा अयनं प्रतिष्ठा यस्य पूर्वप-
णत्वम् । आत्मप्रतिष्ठा प्राणादौ । “षोडश कलाः पुरु-
षायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति” प्रश्नोप० ६।५ । “षो-
डश कलाः प्राणाद्या उक्ताः कलाः पुरुषायणा नदी-
नामिव सत्तद्गः पुरुषोऽयममात्मभावगमनं यासां कलानां
ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावसुपगम्य यथै-
वास्तं गच्छन्ति” भाष्यम् । [रघुः १।६३ ।

पुरुषायुष न० इत० अचसमा० । पुरुषस्यायुःकाले
पुरुषार्थे पुं० इत० । पुरुषार्थकाममोक्षरूपेषु पुरुषस्य हृदये
“पुरुषार्थकाममोक्षाश्च पुरुषार्था उद्बृहताः” अग्निपुं० ।

दैव्यवसते भक्तिरपि पुरुषेष्टत्वात् पुरुषार्थः । २पुरुष-
प्रयोजनमात्रे च क्रत्वर्थेऽप्ये २२८५ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

४स ह्यमते पुरुषाय बुद्धेरिते भोगेऽप्यर्थे च ।

पुरुषाग्निं पुं० पुरुषमग्नाति अश-णिनि इत० । नर-
तक्षके राजसे राजनि० स्त्रियां ङीप् ।

पुरुषास्थिमालिन् पुं० पुरुषस्यास्थिमाला साऽस्थस्य इति ।
महादेवे हेम० ।

पुरुषोत्तम पुं० पुरुषेषु उत्तमः । नारायणे “यस्मात् पुरु-
षोत्तमोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च
प्रथितः पुरुषोत्तमः” गीता । अत्र समासादिविवेकः
शुद्धोत्तमशब्दे २६२४ पुं० दृश्यः ।

पुरुष्य त्रि० पुरुषाय हितं यत् । पुरुषहिते ऋ० ७, २६।४

पुरुह त्रि० पुरुं पुरुत्वं हन्ति गच्छति हन-गतौ ड । प्रचुरे
अमरः । हन-बा० डु अमरे पुरुह इति पाठान्तरं
तत्तार्थे जीरस्वामी ।

पुरुहत्त ड० पुरुषि प्रचुराणि हृतानि नामान्यस्य
पुरुहैत्यभेदो हृतो युद्धार्थे येन वा । इन्द्रे अमरः ।

पुरुहति स्त्रो दाक्षायण्यां पुरवो हृतयो नामान्यस्य ।
२विष्णौ पुं० भाग० ६।८ २६ ।

पुरुहोत्त पुं० अंगुष्ठपत्रभेदे भाग० ८।२४।४ ।

पुरुहह पुं० पुरुह पौरुषत्वात् तदभारसह इति उद्+वह ।
पौरुषवशमप्यश्रेष्ठे २६दृश्यमन्वन्तरे रूद्रसावर्णमनोः
पुत्रभेदे च मार्क०पुं० ८४ अ० ।

पुरुवरस पुं० पुरु रौति रु-असि दीर्घश्च । सोमवंश्ये बुधस्य
पुत्रे शराजभेदे तत्पञ्चकथा यथा

“इलोवाच । मित्वावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतां वर ।।

तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्मा हतोऽवधीत् । सैव-

सुहृत् सनुं देवं मित्वावरुणयोरिवा । गत्वाऽन्तिकं वरा-

रोक्षा प्राञ्जलिर्विक्रमव्रवीत् । अंगेऽस्मिन् युवयोरजाता

देवौ किं करवाणि वाम् । सनुना चाहसुहृत्ता वै

अनुगच्छस्व मामिति । तां तथा वादिनीं साध्वीमिवां

धर्मपरायणाम् । मित्वा वरुणसोभावचतुर्थ्यन्निबोध तत् ।

अनेन तव धर्मेण प्रश्रयेण दमेन च । सत्येन चैव

सुश्रोणि ! प्रीतोऽस्मि वरवर्षिणि ।। आवयोस्त्वं महा-

भागे ! ख्यातिं कन्येति यास्यसि । मनोर्वंशकरः पुत्रस्त्व-

मेव च भविष्यसि । सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु

शोभने ।। जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वंशविवर्धनः ।

निवृत्ता सा त्वं तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकम् । बुधेना-

न्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता । सोमपुत्रादुषवाष्ट्राजन् ।

तस्या जज्ञे पुरुवराः । जनयित्वा ततः सा तं पुनः
सुद्युम्नतां गता हरिवं० २०अ० । २विश्वदेवभेदे जटा० ।

स च पार्षणे यजनीयदेकः । “पुष्टरवामादंवाच पार्षणे
सप्तदाहृतौ” आहृतं दृष्टयतिः ।

पुरुवसु लि० पुरु प्रचुरं वसु धनं यस्य वेदे दीर्घः । वसुधने
क० १।८१।८ । [अमरः । २प्रधाने च हेमच०

पुरोग लि० पुरोऽप्ये गच्छति गम-ङ । १अपनाभिनि
पुरोगति पु० पुरोऽप्ये गतिरस्य । १कुङ्कुरे भरणिः । २पुरो-
गन्तरि लि० ।

पुरोगम लि० पुरो गच्छति गम-अच् । पुरोगन्तरि क० ६।८५।८

पुरोग्निः पु० पुरोऽप्ये अङ्गति अङ्ग-नि नि० । अमरगमे
यजु० १७।६६ ।

पुरोचन पु० जलगेहे पाण्डवानां दाहार्थं नियोजिते इवौ-
धनमिलभेदे तत्कथा भा० आ० ६१ अ० दश्या ।

पुरोजन्मन् लि० पुरोऽप्ये जन्म यस्य । १अपजन्मातरि २अ-
पजमगिन्यां स्त्री वा डाप् ।

पुरोटि पु० पुरोऽटति+अट-इन् । पलशब्दे लि० ।

पुरोडाश(श) पु० पुरोदाश्रते दाश-दाने कर्मणि क्तिप्, वज्
वा दस्य ङः । हविषि यन्त्रियद्वये । पदत्वे अन् ।
पुरोडा इत्येव । पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः अन् ।
अदन्तः २पुरोडाशसहचरिते मन्त्रे । तस्य व्याख्याने
अन्तः ठन् । पुरोडाशिक तद्वाख्याने अन्त्ये । अदन्तः
३यवचूर्णमिश्रितरोटिकामेदे ४कृतशेवे ५पिष्टक-
धूमस्थां च मेदि० । ६शोभरसे हेमच० ।

पुरोडाशीय लि० पुरोडाशाद्य हितं छ । पुरोडाशहिते
अवतण्डुलादौ पञ्चे यत् । पुरोडाशग्र तत्कार्ये लि० ।

पुरोद्भवा स्त्री पुरे उद्भवति उद्+भू-अच् । १महामेदायां
रत्नमात्रा । २नगरभवे लि० । [पुरोहिते अमरः ।

पुरोधस् पु० पुरोऽप्ये धीयते धा-कर्मणि अशि क्तिप् ।
पुरोधा स्त्री प्ररु+धा-अभ्य० भावे क्तिप् । पौरहित्ये
“एतामेव पुरोधाकामस्य कुर्व्यात्” वज्र भी० २।१६।४

पुरोऽनुवाक्या स्त्री पुरोऽप्येऽनुवाक्या । कर्मभेदे यजु० २१।१२

पुरोभागिन् लि० पुरः पूर्वं भजते भज-घिनुष् । १शुष्यत्यागेन
दोषमात्रमाहिणि । २अपभागवति लि० । कर्त्तरि
घञ् । पुरोभाग तत्कार्ये तस्य भावः अज् । पौरोभाग्य
दोषदर्शने दुष्टत्वे च । [पूर्वदिग्भवे वायो ।

पुरोमाकृत पु० पूर्वं माकृतः पूर्वशब्दादसि पुर-आदेशः ।

पुरोयावन् लि० या-वनिप् ७त० । पुरोगते क० ५।६५ ।

पुरोरवस् पु० पुष्टरवस्+पुणे० । पुष्टरवसि क० ८४ अ० ।

प्रसेवस् स्त्री पुरोऽप्ये रोषते रूच-क्तिप् । १कर्मभेदे यजु०

२०।१६ । “वायुरग्रेणा यज्ञप्रीरिति सप्तानां पुरोवचां
तस्यास्तस्या उपरिष्ठात् तच्च तच्चं शंसेत्” आ० श्रौ०
५।१०।४। “एताः सप्त पुरोवचो नाम ऋचः” नारा० मन्वि-
प्रहपङ्कणे अस्यापि ऋग् शत० ब्रा० ५।४।४।२० भा० उक्ता,
यजु० ७।१६ मन्त्रे च तदन्यापि ऋक् तत्संज्ञा बोध्या ।

पुरोवात पु० पूर्ववर्ती वातः । पौरुष्यवायौ कात्या० श्रौ०
४।५।१८ । “वापयति वाययति वा नाः पुरोवातः” सि०
कौ० । रघुः १७।१८ श्लो० ।

पुरोहित पु० पुरो धीयतेऽसौ धा-क्त । देवकत्यादौ अप्ये
षाथ्ये १पुरोधसि तत्त्वार्थं कविकल्पलतायास्तुतं यथा
“पुरोहितो हितो वेदस्मृतिज्ञः सत्यवाक् शुचिः । ब्रह्मण्यो
विमलाचारः प्रतिकर्त्ताऽऽपदास्तजः” । “वेदवेदाङ्ग-
तत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः । आशीर्वादवचोयुक्त एव
राजपुरोहितः” चाणक्यः । “तस्मात् धर्मप्रधानात्मा
वेदधर्मविदीपसितः । ब्राह्मणो शुणवान् कश्चित् पुरोधाः
प्रतिदृश्यताम् । क्षत्रियेषां भिजातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
पूर्वं पुरोहितः कार्यः पार्थ ! राज्याभिष्टय्ये । महीं
जिगीषता राज्ञा ब्रह्म कार्यं प्रःसरम्” भा० आ० १७।१७ अ० ।
भा० शा० ७।१ अ० “राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेद्विद्वान्
वक्तुमतः । उभौ समीप्य धर्माधीवप्रमेयावनन्तरम् ।
धर्मात्मा मन्त्रविद्वेषां राज्ञां राजन् । पुरोहितः ।
राजा चैवं शुणो येषां कुशलं तेषु सर्वतः । उभौ
प्रजा वर्जयतो देवान् सर्वान् सुतान् पितॄन् । भवेयातां
स्थितो धर्मे अज्ञेयो सुतपस्विनौ । परस्परस्य सहृदौ
विहितौ समचेतसौ । ब्रह्मण्यस्य सम्मानात् प्रजा-
सुखमवाप्नुयात् । विमाननात् तयोरेव प्रजा नश्ये युरेव
हि । ब्रह्म क्षत्रं च सर्वेषां वर्णानां मूलमुच्यते” इत्युप-
क्रमे “राज्ञां पुरोहिताधीनः विजयादिः ततोक्तो
दशग्रः । अग्निपु० “तस्याश्च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्
पुरोहितः” “अथच वेदविहितं कुर्व्यान्नालिकषौष्ठि-
कम्” । “काथं व्यक्रममुत्तं वाऽनभिज्ञमजितेन्द्रियम् ।
न ह्यस्त्रं व्याधितं वापि ह्यपः कुर्व्यात् पुरोहितम्”
कालिकापु० तदीयदोषा उक्ताः । २अमरधारिते लि० ।
पुरोहितस्य धर्मं महिष्या० अन् । १पुरोहितधर्म्ये ।

पुरोहितादि पु० “पुरोहितादिभ्यो यक्” पा० यक्प्रत्ययनिमित्ते
शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा “पुरोहित
(राजाऽसौ) आमिक पिण्डिक सुहित वालमन्द खण्डिक
वर्भिक कर्मिक धर्मिक शिल्पिक स्ततिक मूलिक तिलक

अञ्जलिक कृषिक पुत्रिक अविक् अलिक पश्चिक पथिक
चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक स्रविक संरक्ष कृषक
नास्तिक अजानिक शाक्तर नागर चूडिक। पुरोहितस्य

भावः कर्म वा यक्। पौरहित्य तद्भावे तत्कर्मणि च न०
पुरोहितिका स्त्री पुरोहितस्य पत्नी डीप् पुरोहिती ततः
स्त्रियै क अलुकम्पायां कन् वा। अलुकम्पित पुरोहित-
पत्न्याम्। ततः शिवा० अपत्ये अष् न स्त्रीभ्यो ढक्।
पौरहितिक तदपत्ये पुंस्त्री। [इयमित्यन्ये

पूर्वं निवासे भ्वा० प० सक० सेट्। पूर्वति अपूर्वीव ओष्ठप्रोपधो-
पूर्वं पूरणे भ्वा० प० सक० सेट्। पूर्वति अपूर्वीव अन्तःस्थो-
पधोऽयम्।

पुल महत्त्वे भ्वा० प० सक० सेट्। पुलति ते अपोलीव।

पुपोल अयं ज्वलादिरपि तेन पुलयति पोलयतीति भेदः

पुल लङ्, तो चु० उभ० सक० सेट्। पोलयति ते अपूपुलत् त

पुल पु० पुल-क। १पुलके २विपुले लि० भेदि०।

पुलक न० पुल+संज्ञायां कन्। १कङ्क्रे २पर्वतीयवृत्तिकामेदे
राजनि० श्रोमाङ्गे पु० लि०। ३देहात् बहिर्भूतकीटभेदे
हेमच०। ५प्रस्तरभेदे तल्लक्षणादि गारुडे ७७ अ०
उक्तं यथा "पुण्येषु पर्वतवरेषु च निम्नगासु स्थानान्तरेषु
च तथोत्तरदेशमन्ते"। संस्थापिताश्च नखरा भुजगैः प्रकाशं
संपूज्य दानवपतिं प्रथिते प्रदेशे। दाशार्थवागदवमेकल
कालगात्रौ युष्माञ्जनलौहकृच्छालवर्णाः। गन्धर्व-
वज्रिकदलीषदशावभाषा एते प्रगप्ताः पुलकाः प्रसृताः।
शङ्खाजम्बुकांकिविचित्रभङ्गा सूलैरुपेताः परमाः पवित्राः।
मङ्गल्ययुक्ता बह्वभक्तिचित्रा इक्ष्मिप्रदास्ते पुलका भवन्ति।
काकश्चरासभष्टगालवृकोपकृपैर्भ्रैः समंसकधिरादृष्टस्वे-
रुपेताः। ऋतुप्रदास्तु विदुषा परिवर्जनीया मूल्यं पलस्य
कथितञ्च शतानि पञ्च। ६मणिदीपभेदे ७हरिताले द्यम्बर्व-
भेदे ८गजाक्षपिण्डे भेदि० १०असुराख्यां ११गल्वर्के च हेम०

पुलकिन् लि० पुलक+मत्वर्थे इनि। १श्रोमाक्षयुते स्त्रियां
डीप्। २धाराकदम्बे पु० राजनि०। [सुनौ उज्ज्व०।

पुलस्ति पु० पुलं महत्त्वमसते गच्छति कस-ति शक०। पुलस्यै
पुलस्य पु० सम्प्रतिभेदे स च ब्रह्मण्यः कथ्यतो जातः तस्य भार्या
कर्दमकन्या हविर्भूः। तस्य पुलौ अयस्यः विप्रवाश
तत्कथा भाग० ३। ११। ०।

पुलह पु० सम्प्रतिभेदे स च ब्रह्मणोनाभितो जातः तस्य पत्नी
कर्दमकन्या गतिः कर्मजैः यवीयान् सहिष्णुश्च तत्
पुलाः भाग० ३। ११। १।

पुलाक पु० पुल+कलाका० नि०। १संक्षेपे २शस्यस्य (आगडा)
धान्ये शमस्तसिक्थके भक्तशुलिकायां ४क्षिप्रे च अमरः।

पुलाकिन् पु० पुल-का० काकिनि। ढक् हेमच०।

पुलालिका स्त्री सुश्रुतोक्ते नासापदंशे विषोपद्रवभेदे।
"शोफश्च कण्डूश्च पुलालिका च धूमाशनं चैव नसापदंशे"।

पुलायित न० पुल+क्यच्-क्त। अश्वगतिभेदे लि०। अर्द्ध-
पुलायितशब्दे ११५ पु० इयम्। [अमरः।

पुलिन न० पुल-इनन् किञ्च। तोयादुत्थिते तटे (चडा)।

पुलिनवती स्त्री पुलिन+अस्यर्थे सतृप् मस्य वः अजिरा०
न पूर्वपददोषः डीप्। नद्याम्।

पुलिन्द पुंस्त्री पुल-किन्दच्। १चाण्डालभेदे स्त्रियां जाति-
त्वात् डीप्। तदुत्पत्तिकथा वामनपु० ७१ अ० उक्ता ततः
संक्षेपः। अदितिर्गर्भनिष्कन्तनेन जातभ्रूणहत्यापापस्य
शक्रस्य तपसश्चायान्तरं पुलिन्दाः देहाद् जाताः
ते च हिमाद्रिकावाङ्मनगिर्यौरनराक्षसास्तथाः। भा०
आ० १७५ अ० त्व वसिष्ठधेनोः फेनतस्ते प्रासृत्पत्तिरक्ता।
२तदावासे देशभेदे भा० भी० ८ अ०।

पुलिश पु० ज्योतिषसिद्धान्तकारके ऋषिभेदे तस्यैदमण्।
पौलिश तत्कृतसिद्धान्ते "तत्र सङ्गमणिते पौलिशश्रोमक-
वाशिष्ठसौरपेतामहेषु पञ्चस्तेषु सिद्धान्तेषु" इ० सं० २६०
पुलुकाम पु० पुल-कामयते कामि-अच् उप० स० रस्य
सः। बह्वकामे निरु० ६। ४ ऋ० १७८। ५।

पुलोमन् पु० दैत्वभेदे। हरिवं० ६ अ०। स च इन्द्रस्य
अपुः। "पुलोमानं जघानाजौ जामाता सन् शत-
क्रतुः" हरिवं० २० अ०। तेन पुलोमजित् पुलोमहिट्
पुलोमारिप्रभृतयः इन्द्रे। २राक्षसभेदे भा० आ० ६ अ०।
अयनशब्दे २८७२ पु० इयम्। [पत्न्याम् अमरः।

पुलोमजा स्त्री पुलोमनो जायते जन-ङ् ५ त०। शय्यामिन्द
पुलोमा स्त्री भृशुभाभ्यांयाम् अयनमातरि २८७२ पु० इयम्
पुल्लस पुंस्त्री० ब्राह्मणात् क्षत्रियायां जाते सङ्कीर्णवर्णभेदे
शत० ब्रा० १४। ७। १२ भाष्ये इयम्। स्त्रियां जातित्वात्
डीप्।

पुल्य लि० पुल+चतुरर्थ्यां बलादि० वः। पुलनिर्दिष्टादौ।

पुल्ल लि० पुल्ल+पुलो०। विकसिते शब्दार्थकल्यतरः।

पुल्लघ पु० पुल्ल बद्ध अति अद-अच्-पुलो० रस्य लः। बद्ध-
मल्लके ऋगभेदे ऋ० १०। ८६। २३। स्यात्त्वमधिकृत्य "क
स पुल्लघो ऋगः क स बद्धादौ ऋगः" निरु० १३। १। उक्तम्
पुष पुष्टौ दिवा० पर० अक० अनिट्। पुष्यति लृदिच् अपुषत्

पुषोष । “स्त्रे पुषः” पा० ऋषुल् कसादिषु यथाविध्य-
रूपयोगात् स्त्रपोषं पुष्यति आत्मानं पुष्यतीत्यर्थे ।

पुष पुटौ ऋक० पोषणे सक० ऋ० प० सेट् । पुष्याति अपोषीत्

पुष पुटौ ऋ० पर० ऋक० सेट् । पोषति अपोषीत् ।

पुष पुटौ चु० उभ० सक० सेट् । पोषयति ते अपुषुषत् त ।

पुषा स्त्री पुष्याति पुष-क टाप् । लाङ्गलीष्टके शब्दच० ।

पुष्क न० पुष-ब० भावे क किञ्च आद्य कस्य नेत्त्वम् । १ पुटौ

ततः सिध्ना० सत्वर्थे लच् । पुष्कल तद्युते लि० ।

पुष्कर न० पुष्कं पृष्टिं राति रा-क । १ हस्तिपुण्ड्राये

२ वाद्यभाग्युच्छे ३ जले ४ आकाशे ५ अक्षिपले ६ पद्मे

७ तीर्थभेदे ८ कुष्ठौषधौ क्षमरः । ९ काण्डे १० द्वीपभेदे च

मेदि० । ११ रोगभेदे १२ नागभेदे १३ सारसखगे नन्दराज

आतिर १४ नटभेदे १५ वरुणपुत्रे पुष्करद्वीपस्य १६ राजभेदे च

पु० मेदि० १७ मेघाधिपभेदे १८ त्रिपुष्करघटकयोगे त्रिपुष्क-

शब्दे १२१ पृ० इयम् । १८ अक्षुरभेदे हरिवं०

२० विष्णो भा० शा० ४२ अ० । तीर्थभेदस्य त्रिपुष्करशब्दे

इयः । १८ ब्रह्मकनसरोवरभेदे न० । “पितामहसरः

पुण्यं पुष्करं नाम नामतः” भा० व० ८५ अ० ।

२ पुष्करद्वीपस्य पर्वतभेदे पु० “पुष्करे पुष्करो नाम

पर्वतो मणिसानुमानम्” भा० भी० १२ अ० । १६ पुष्कर-

द्वीपाधिपण्ड्ये “द्वीपे शुभे पुण्यजनैरुपेते उवास राजा

स तु पुष्कराख्यः । तेनैव नाम्ना स तु पुष्करोऽपि सदोच्यते

देवगणैः ससिद्धैः” अ० पु० । तस्य पुष्कर (पद्म)

तुल्यवानत्वात् वा तथात्वम् “तेनैव यानेन तथाम्बुजेन

बभूव नाम्ना तमसा ह्वयन्ति” अ० पु० ।

१७ मेघाधिपभेदानयनञ्च उद्यो० त० उक्तं यथा

“त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् । आवर्त्तं

विद्धि संवत्स्रं पुष्करं द्रोणमम्बुदम्” तस्य फलम् “पुष्करे

दुष्करं वारि शङ्कहीना वसुधरा । विपद्ग्रोपहता

लोकाः पुष्करे जलदाधिपे” । १० द्वीपभेदस्य “यत एव कताः

सप्त भुवो द्वीपाः जम्बुद्वीपश्चालम्बिकुशक्रौञ्चशाकपुष्कर-

संज्ञाः” भाग० ५ । १२१ । विष्णु पु० तस्य प्रमाणाद्युक्तं

यथा “शाकद्वीपप्रमाणेन बलयेनेव वेष्टितः । क्षीराब्धि

सर्वतो ब्रह्मन् ! पुष्कराख्येन वेष्टितः । द्वीपेन शाकद्वीपात्तु

द्विगुणेन समन्ततः । तद्द्वीपाधिपतेयैव महावीतोऽ-

भवत् सुतः । धातकिञ्च तयोस्तत्र द्वे वर्षे नाम चिह्निते ।

महावीतं तथैवान्यत् धातकीषण्डमण्डितम् । एकचतु

ल्लहाभाग ! प्रख्यातो वर्षपर्वतः । मानसोत्तरसंज्ञो वै

मध्यतो बलयाकृतिः । योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वं

पञ्चाशदुच्छ्रितः । तावदेव च विस्तोर्णः सर्वतः परि-

मण्डितः । पुष्करद्वीपबल्यं मध्ये च विभज्यते ।

स्थितोऽसौ पर्वतस्तेन जातं तद्वर्षकद्वयम् । बलयाकार-

मेकैकं तयोर्वर्षं तथा गिरिः । दशवर्षसहस्राणि यत्

जीवन्ति मानवाः । निरामया विशोकाश्च रागद्वेष

विवर्जिताः । अघमोत्तमौ न तेष्वस्तां न बध्यवधकौ

दिजः । नेमप्रोक्त्याभयं रोषो दोषो लोभादिको न च ।

महावीतं महावर्षं धातकिञ्चकन्ततः । मानसोत्तर

शैलस्य देवदेयादिसेवितम् । सत्यान्ते न तत्र स्तो द्वीपे

पुष्करसंज्ञिते । न तत्र शैलनद्यो वा द्वीपे वर्षद्वयान्विते ।

तुल्यवैशास्तु मनुजा देवैस्तैकैकहृदिपिणः । वर्णाश्रमाचार-

हीनं धर्माचरणवर्जितम् । तयोवात्तादण्डनीति-

शुश्रूषारहितश्च तत् । वर्षद्वयञ्च मैत्रेय ! भौमः रूर्गोऽय-

सुत्तमः । सर्वस्य सुखदः काको जरारोगादिवर्जितः ।

पुष्करे धातकीषण्डे महावीते च वै सुते !

व्यपोषः पुष्करद्वीपे ब्रह्मणः स्थानसुत्तमम् । तस्मिन्निज

सति ब्रह्मा पूज्यमानः सुरासुरैः । स्वादूदकेनोदधिना

पुष्करः परिवेष्टितः । समेन पुष्करस्यैव विस्तारान् मण्ड-

लात्तथा” । १४ नल्लपञ्चातरि “पुष्कर ! त्वं हि मे स्वाता

सङ्गीव शरदः शतम् । एवं नल्लः सान्त्वयित्वा भ्रातरं

सत्यविक्रमः । स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ।

स्नान्वितो नैषधेनैव पुष्करः प्रत्युवाच तम्” भा० व० ७८

अ० । भगवतः २१ पद्मरूपेण प्रादुर्भावे हरिवं० २०२ अ० ।

पुष्करकर्णिका स्त्री पुष्करं पद्ममिव कर्णः पुष्पं बध्नाः

कप् कापि अत इत्त्वम् । स्वल्पपद्मिण्यां राजनि० ।

पुष्करचूड पु० लोकालोकपर्वतोपरिस्थे दिग्गजभेदे भाग०

२० । १० । [गौरा० डीप् । स्वल्पपद्मिण्यां राजनि० ।

पुष्करनाडी स्त्री पुष्करं नाड्यति नाडि+अण् उप्+ब०

पुष्करनाभ पु० पुष्करं पद्मं नामौ यस्य अचक्षता । पद्मानाभे

विष्णौ पु० ।

पुष्करप्रादुर्भावः पु० पुष्कराकारः प्रादुर्भावः । भगवतः पद्मा

कारेण प्रादुर्भावे तद्विवरणम् ।

“अथ योगविदां श्रेष्ठं सर्वभूतमनोमयम् । स्वसारं

सर्वभूतानां ब्रह्माणं सर्वतोमुखम् । तस्मिन् हरिण-

मये पद्मे ब्रह्मयोजनविकृतम् । सर्वतोजोगुणमयै

यार्थिकैर्बन्धैर्युते । तच्च पद्मं पुराणज्ञाः पृथिवीरुह-

सुतमम् । नारायणात् सुसुवृक्षं प्रवदन्ति सहस्रैः ।

या तु पद्मासना देवी तां पृथ्वीं परिचक्षते । ये तु
गर्भाङ्कुराः सारास्तान् दिव्यान् पर्वतान् विदुः । हिम-
वन्तश्च मेरुश्च नीलं निषधमेव च । कैलासं क्रौञ्चवन्तश्च
तथाऽङ्घ्रिं गन्धमादनम् । पुण्यं त्रिशिखरं चैव कालं
मन्दरमेव च । उदयश्च गिरित्रिंशं विन्ध्यमस्तश्च पर्व-
तम् । एते देवगणानाञ्च सिद्धानाञ्च महात्मनाम् ।
आश्रयाः सर्वभूतानां पुण्याः कामयुजोऽद्वयः । एतेषा-
मन्तरो देशो जम्बूद्वीप इति स्मृतः । जम्बूद्वीपस्य
संख्यानं याज्ञिका यत् कुर्वते । गर्भाद्वृतः खनेत् तोयं
देवाम्भतरसोपमम् । दिव्यतीर्थशतपाङ्गप्रस्ता दिव्याः
सरितः स्मृताः । यान्येतानि तु पद्मस्य केसराणि सम-
न्ततः । असंख्याता पृथिव्यान्तु सर्वे ते धातुपर्वताः ।
यानि पद्मस्य पत्राणि भूरीण्यूर्ध्वं नराधिप ! । ते
दुर्गमाः शैलक्षिता स्नेहदेशा विकल्पिताः । यान्यधः
पद्मपत्राणि निवासार्थं विभागशः । दैत्यानामुरगा-
णाञ्च पातालं तन्महात्मनाम् । तेषामधोगतं यत्तदुद-
केत्यभिसंज्ञितम् । महापातककर्माणो मज्जन्ते यत्न सा-
नवाः । पद्मस्थाने कुशं यत्तदेकार्णवजलं महत् ।
प्रोक्तास्ते दिक्षु सङ्घाताश्चत्वारो जलसागराः । एष
नारायणस्याद्यो महापुष्करसम्भवः । प्रादुर्भावोऽव्यय-
सत्त्वाच्चास्मा पुष्करसंज्ञितः । एतस्मात् कारणात् तज्ज्ञैः
पुराणैः परमर्षिभिः । याज्ञिकैर्वेददृष्टार्थैर्यज्ञे पद्मविधिः
स्मृतः । एवं भगवता पद्मविधया परया विधिः ।
पर्वतानां नदीनाञ्च देशानाञ्च विनिर्भितः । विभक्तया
चाप्रतिमप्रभावः प्रभाकरो योगिवरोऽमितद्युतिः । स्वयं
स्वयम्भूः शयनेऽष्टजन्तदा जगन्नाथं पद्मनिधिं महार्णवे
हरिवं २०२ ख० ।

पुष्करमालिन् त्रि० पुष्करमाला+अस्यस्य इति । १पद्ममाला-
युक्ते स्त्रियां ङीप् । २हिमवत्कन्याभेदभर्त्तरि पु०
भार्कपु० २१ख० ।

पुष्करमूल न० पुष्करमिव मूलस्य । १कुठौषधे राजनि० ।

इत० । २पद्ममूले च स्वार्थे क । तत्पार्थे त्रिका० ।

पुष्करवी(वी)ज न० इत० । पद्मबीजे ।

पुष्करशायिका स्त्री सङ्घचारित्र्यगमदे ह्यवे सुश्रुतः ।

पुष्करशिफा पुष्करस्य शिफा जटेव । पुष्करमूले राजनि० ।

पुष्करजटापत्रम् ।

पुष्करसद् त्रि० पुष्करे सीदति सद्-क्लिप् । १पद्मवासिनि ।

२गोत्रप्रवर्त्तकप्रभेदे पु० । तस्य गोत्रापत्यम् बाह्वा० इज्

अनुशतिका० द्विपदद्विभिः पौष्करसादि तदपत्ये पुंस्त्री ।
ततो यूनि फज् पौष्करसादायन तदीये यूनिन्यपत्ये बहुत्व
तु यजो यस्का० लुक् ।

पुष्करसागर पु० पुष्करं सागर इव । १कुठौषधे नैघण्टु प्र० ।

पुष्करसाद् पु० पुष्करं पद्मं सीदति भक्षयति धातुना-
मनेकार्थत्वात् सद्-भक्षणे अण् उप०स० । कमलभक्षे
पक्षिभेदे यजु० २४।३ ।

पुष्करस्थपति पु० महादेवे भा० आतु० १७ ख० ।

पुष्करस्त्रज् स्त्री इत० । १पद्ममालायाम् । पुष्करमयी स्त्रक्
यस्य । २पुष्करमालायुक्ते त्रि० ३अश्विनीकुमारयोः पु०
द्वि० व० । यजु० २।३१ ।

पुष्कराक्ष पु० पुष्करमिवाक्षि यस्य प्रचसमा० । १पद्मसू-
त्रे स्त्रियां ङीष् । २विष्णौ पु० “पुष्कराक्षो महात्मनः”
“पुष्कराक्षो महात्मनः” इति च विष्णुस० । “पुष्कर”
हृदयपुण्डरीकमज्जोति व्याप्नोति अक्ष-उप०स० अण् ।
हृदयपुण्डरीकव्यापितया तस्य तथात्वम् व्युत्पत्तिभेदाच्च
नामद्वयम् ।

पुष्कराख्य पु० पुष्करस्य पद्मस्याख्या आख्या यस्य । पद्म-
तल्यनामके १सारसे अमरः । पुष्कराक्ष्ये २कुठौषधे
राजनि० । [मूले कुठौषधे नैघण्टु प्र०]

पुष्कराङ्घ्रिज न० पुष्कराङ्घ्रि रिव जायते जन-ङ । पुष्कर-
पुष्करादि पु० “पुष्करादिभ्यो देशे” पा० देशे मस्ये सत्वर्थे
इतिप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग०
उक्तो यथा “पुष्कर पद्म उत्पन्न तमात्र कुसुद नहु
कपित्थ विस्र नृणाञ्च कर्दम शालूक विगर्हं करीष
शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कैरव कङ्काञ्च तट
तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक
अरविन्द अम्भोज अञ्ज कमल पयस”

पुष्कराक्षि पु० पुर्वशब्दे मग्नपौत्रे नृपभेदे माग० ६।२।१।१५

पुष्करावती स्त्री पुष्कराणि सन्त्यत्र महत्प मस्य वः दीर्घः ।
नदीभेदे ।

पुष्करावर्त्तक पु० पुष्करं जलमावर्त्तयति आ+वृत्-णिच्-
अण् उप०स० । मेवाधिपभेदे “पुष्करावर्त्तका नाम ये
मेवाः पल्लववाः । संयोगाद्वायुनोच्छिन्नाः पर्वतानां
महौजसाम् । कामगानां प्रवृत्तानां लोकानां शिवमिच्छ-
ताम् । पुष्करा नाम ते मेवा दृढतकोवसत्सराः । पुष्क-
रावर्त्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः” विष्णुपु० । भीमो
भीमसेनवत् उत्तरपदलोपे पुष्करोऽप्यत्र ३०६२पृष्ठे दृश्यम् ।

पुष्कराक्ष पु० पुष्कराक्ष्वा आक्ष्वा यक्ष । सारसखगे
अमरः पुष्कराक्षयस्यत्व । तच्च पुष्करमूले कुष्ठौषधे न०
राजनि० ।

पुष्करिका स्त्री पुष्करं तदाकारोऽस्त्वस्य ठन् । शूकदोष-
निमित्ते रोगभेदे “पित्तशोणितसम्भूता पिङ्गका पिङ्ग-
कातिता । या पुष्करसमानाभा ज्ञेया पुष्करिकेति सा”
सुश्रुतः ।

पुष्करिन् पु० पुष्करं शुण्डायमस्यस्य इति । १ गजे हारा-
स्त्रियां ङीप् । पुष्करादि० देशे गम्ये इति ङीप् ।
२ स्थूलकमले ३ पुष्करमूले कुष्ठौषधे राजनि० । ४ पर्जन्यां
५ जलाशयभेदे मेदि० । जलाशयशब्दे ३०७५ पु० तल्लक्ष-
णादि दृश्यम् । ६ चाक्षुषमनोः पत्नीभेदे हरिवं० २४० ।
७ ऋचीकमातरि भूमन्यु पत्नीभेदे भा० आ० ८४ अ० ।
समूहार्थे इति । ८ पञ्चसूत्रे हेम० ।

पुष्कल लि० पुष्कलञ्च किञ्च आद्यकस्य नेत्वम् पुष्कल+विष्वा-
लञ्च वा । १ अष्टौ अमरः २ उपचिते जटां श्वङ्कत्वयुक्ते
च । “अष्टसुभिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्”
इत्युक्ते ३ परिभाषे न० ५ भिक्षार्थदेवे अक्षमानभेदे
न० । “भिक्षामाह्वयसमात्मनश्च” तस्याह्वयुत्थम् ।
पुष्कलं हन्तकारन्तु तत्तदुत्थस्यत्येते कर्मणः । ६ अक्षुरभेदे
पु० । हरिवं० ३२४० । ७ भरतपुत्रे पु० भाग० ८।१।७।

पुष्क(व्य)लक पु० गन्धस्ते त्रिकां रवः १५।८। “सीञ्जि-
पुष्क(व्य)कोहृतः” सि० को० । यमध्यपाठस्तत्रैव

पुष्कलावत पु० १ उत्तरस्थे देशभेदे वृ० स० १४४० । २ भरत-
पुत्रपुष्कलस्य राजधान्याम् स्त्री ।

पुष्ट लि० पुष्प-क्त । यक्ष पोषणं कृतं तस्मिन् १ कृतपोषणे
अमरः । भावे क्त । २ पुष्टौ न० । तत् कार्यतया अस्त्यस्य
अच् । ३ विष्णौ पु० “तुष्टः पुष्टः पुष्टिकरः” विष्णु स० ।

पुष्टावत् लि० पुष्टं पोषणं कार्यत्वेनाऽस्त्यस्य सतृप् सस्य वः
वेदे दीर्घः । पोषणकर्त्तरि सन्भृतवासे कृ० ८।४५।३६

पुष्टि स्त्री पुष्प-भावे क्तिन् । १ पोषणे अक्षादि पोषचयकरणे
ऋद्धौ च मेदि० । कर्त्तरि क्तिच् । २ अश्वगन्धायां
राजनि० शब्दादिषु ३ माहकाभेदे ५ योगिनीभेदे ६ धर्मस्य
पत्नीभेदे भा० ६६ अ० । [राजनि० ।

पुष्टिका स्त्री पुष्ट्यै कं जलमस्याः । जलशुक्तिकायां
पुष्टिकान्त पु० इत० । गन्धादिमे गणेशे ।

पुष्टिद् लि० पुष्टिं ददाति दा-क । १ पोषणकारके २ अश्व-
गन्धायां स्त्री राजनि० ।

पुष्टिपति पु० १ अग्निभेदे भा० व० २२० अ० । २ सरस्वत्यां
च यत्त० ब्रा० १।१४।३।१६ ।

पुष्प विकाशे दि० पर० अक० सेट् । पुष्पप्रति अपुष्पीत् । पुष्प
“शरदि पुष्पप्रति सप्रच्छदाः” । कण्डा० अपुष्पप्रोत् ।

पुष्प न० पुष्पप्रति पुष्प-विकाशे अच् । (फल) ख्याते
१ कुसुमे २ स्त्रीरजसि । भावे घञ् । ३ विकाशे पु० मेदि०
४ कुवेरविमाने न० नेत्ररोगभेदे हेमच० । “पुष्पञ्च पत्रं
च फलं तथैव यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः तेषां तु
पुष्पं कफपित्तहन्तृ फलं निहन्त्यात् कफमारुतौ च”
सुश्रुते सामान्यतस्तस्य शुषा उक्ताः । विशेषतः पुष्पवर्गे
अन्येषां शुषा ततोक्ताः । स्त्रीरजसि “शुक्रं दुष्टं शोणितं
चाक्षुनानां पुष्पोद्रेकं तस्य नाशञ्च कष्टम् । पुष्पकाले
शुचिस्तस्यादपत्त्यार्थी स्त्रियं व्रजेत्” इति सुश्रुतः ।
पुष्पशब्दनिक्षिप्तदृग्बन्धविशेषादिकं नामान्तत्वे उक्तं यथा
तत्र पुष्पशब्दव्युत्पत्तिः कुलार्थत्वे “पुण्यसंबद्धं नाद्याणि
मापौषपरिहारतः । पुष्कलार्थप्रदानाच्छ पुष्पमित्य-
भिधीयते” । प्रपञ्चसारे “तुलसी पङ्कजे जात्यौ केतक्यौ
करवीरके । शस्त्रानि दश पुष्पाणि तथा रक्तोत्पलानि
च । उत्पलानि च नीलानि कल्लारकुसुमादिनि च” ।
विश्वसारतन्त्रे “बहूनि कुसुमानि च” इति पाठः ।
“मालतीं कुन्दमन्दारं तन्त्यावर्त्तादिकानि च ।
पलाशपाटलापङ्कजयन्त्यावर्त्तकानि च । चम्पकानि
सनागानि रक्तमन्दारकाणि च । अशोकोद्भूतविल्वार्ष्य
कर्णिकारोद्भवानि च” । विश्वसारतन्त्रे शक्तिविषये
विशेष उक्तो यथा “अथ देव्यर्चने वक्ष्ये पुष्पाणि शृङ्खु
पार्वति ! । इत्युषकले तुलस्यादीन्युक्ता “एतान्यन्यानि
तन्त्रेऽस्मिन् पुष्पाणि सन्ति वै प्रिये ! । नानादेशोद्भवानि
स्युः सर्वकाष्ठोद्भवानि च । फलानि चैव पुष्पाणि दद्या-
द्देव्यै विशेषतः । अथ पुष्पं प्रवक्ष्यामि कर्मयोगे महे-
श्वरि ! शृणुष्व परया भक्त्या यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
कमले करवीरे द्वे कुसुमे तुलसीद्वयम् । जातीकुसे
केतकी द्वे कुमारीचम्पकोत्पलम् । कुन्दमन्दारपुष्पाग-
पाटलानागचम्पकम् । आरम्बधं कर्णिकारं शकन्ती
नवमल्लिका । सौगन्धिकं सकोरब्धं पलाशशोकर्जकाः ।
अपामार्गः सिन्धुवारो वामुलीकञ्च कामजम् । व्याघ्र-
चेलं दमनकं मरुवकं ततः परम् । लवङ्गं जलकचूरं
तगरञ्च जवा तथा । शिवपुष्पं श्लेषपुष्पं कामराजं
सुकोकम् । अन्यानि वनपुष्पाणि जलजस्थलजानि च ।

गिरिजानि देशजानि नानापुष्पागलतःपरम् ।” सार-
दायाम् “कमले करवीरे द्वे कुसुदे तुलसीद्वयम् ।
जातीद्वयं केतके द्वे कङ्कहारं चम्पकोत्पले । कुन्दमन्दार-
कुङ्कुमागोटाखानागचम्पकम् । सारगवधं कर्णिकारं
जयन्ती नवमालिका । सौमन्तिकं सकोरगटं पलाशा-
शोकमल्लिकाः । धुस्तरं सर्जकं विल्वमर्जुनं सुनि-
पुष्पकम् । अन्यान्यपि सुगन्धीनि पत्रपुष्पाणि देशिकैः ।
उपदिष्टानि पूजायामाददीत विचक्षणः” । योगिनीतन्त्रे
७ पटले “ऋषे देवि ! प्रवक्ष्यामि पुष्पाध्यायं
समासतः । ऋतुकाशेऽङ्गैः पुष्पैर्मल्लिकाजातिकु-
ङ्कुमैः । सितरक्तैस्तथापुष्पैर्नीलपद्मैश्च पाण्डुरैः । किं-
शुकैस्तगरेष्वैव जवाकनकचम्पकैः । वज्रलैश्चैव मन्दारैः
कुन्दपुष्पैः कुङ्कुमैः । धुस्तरकादियुक्तैश्च वल्मुकाग-
स्तम्भकैः । मदनैः सिन्धुवारैश्च दूर्वाङ्कुरकुसुमैः ।
सङ्करोभिः कुशानाञ्च विल्वपत्रैः सुकोमलैः” तत्रैव
६ पटले “तुलसीद्वे सालतीद्वे तमालामलकी तथा ।
पुद्गलं सुनिपुष्पञ्च मल्लिकाञ्च निवेदयेत् । करवीरस्य
कुसुमैर्येऽर्चयन्ति जनार्दनम् । दर्शनात्तस्य देवेशि !
नरकाग्निः प्रणश्यति” । करवीरादिमाहात्म्यं
पूरुषरूपरसोक्तांशे १० पटले “करवीरं जवा देवि !
स्त्रयं काली न चान्यथा । तारा च व्यपरा चैव स्त्रयं
त्रिपुरसुन्दरी” । तथा “करवीरजवामूले तुलस्या
जगनन्दिनि । यदि प्राणान्स्त्रयेदेवि ! माहात्म्यं तस्य
सुन्दरि ! । वज्रकोटिशतेनापि जिह्वाकोटिशतेन च ।
वर्षितं तस्य माहात्म्यं न शक्नोमि कदाचन” । “शुक्लं
कृष्णं तथा पीतं हरितं लोहितं तथा । करवीरं महे-
शानि ! जवापुष्पं तथैव च । स्त्रयं काली महाभाया स्त्रयं
त्रिपुरसुन्दरी । अनादरं न कर्त्तव्यं कृत्वा च नरकं
अजैत्” । दशमपटले “कृष्णापराजिता साक्षाद्भद्रकाली
न संशयः । करवीरस्य भुवना द्रोणं भुवनसुन्दरी ।
जवा साक्षाद्भवती सर्वविद्यास्वरूपिणी । ये साधका
जगन्नातरञ्चयन्ति शिवप्रियाम् । एतैश्च कुङ्कुमैश्चण्डि !
स शिवो नात्र संशयः । येनार्चिता जगद्धात्री द्रोण-
कृष्णजवादिभिः । राजसूयाश्वमेधाद्यैर्वानपेयाग्निहो-
तृकैः । फलं वज्रायते चण्डि ! तत् सर्वं कुसुमार्चनात् ।
जवाद्वोणं तथा कृष्णमालूरं करवीरकम् । साक्षाद्ब्रह्म
स्वरूपञ्च महादेव्यै निवेदयेत् । श्वेतचन्दनसंयुक्तं
शक्तचन्दनलेपितम् । यो दद्याद्भक्तिभावेन स विश्वेशो

न संशयः । अथ कामनाभेदे पुष्पविशेषः तत्रैव “करवीरस्य
साध्यस्य सहस्राणि ददाति यः । स कामान् प्राप्य चा-
भीष्टान् देवीलोकं गच्छीयते । तथैककरवीरेण
पद्मानां द्वे सहस्रके । महाघोरे महोत्पाते महापदि
च सङ्कटे । महादुःखे महारोगे महाशोकं महाभये ।
पूजयेत् कालिकां तारां भुवनं षोडशीं शिवाम् । बालां
किञ्चाञ्च वगलां धूमां भीमां कराबिनीम् । कमलामञ्जु
पूर्याञ्च दुर्गां दुःखविनाशिनीम् । सर्वविद्या जवाद्वोण
करवीरैर्मनोहरैः । मालूरपत्रैः कृष्णाभिः कृष्णां संपूज्य
भूतले । साधकेन्द्रो महेशानि ! भवेन्मुक्तो न संशयः” ।
सुखमालायां दशमपटले “जवापुष्पैर्द्रोणपुष्पैः कर-
वीरैर्मनोहरैः । कृष्णापराजितापुष्पैरङ्गैश्च सुनिपुष्पकैः ।
पूजयेत् परया भक्त्या चण्डिकां परमेश्वरीम्” । योगिनी-
तन्त्रमत्स्यसूक्तयोः “येऽर्चयन्ति जनाध्यक्षं करवीरैः
सितासितैः । चतुर्युगानि देवेशि ! पीतो भवति साधवः ।
“वक्त्रपुष्पं च जातिस्तु तथा रुद्रजटस्थं च । वाजपेयस्य व-
ज्रस्य फलं प्राप्नोति नान्यथा । सर्वेषामेव पुष्पाणां प्रवरं
नीलसुतलम् । नीलोत्पलसहस्रैश्च यस्तु मालां प्रयच्छति ।
दुर्गायै विधिवद्देवि ! तस्य पुण्यफलं ऋषे । वर्ष-
कोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च । देव्या अमुचरो
भूत्वा रुद्रलोकं गच्छीयते” । सुखमालायां “लक्षाणां
महिषैर्मेषैरजैर्दानैर्मखैः शुभैः । पूजिता सा जगद्धात्री
यद्येषां कुसुमार्चिता । माहात्म्यञ्चैव कृष्णायाः कृष्णा
जानाति कृतज्ञः । तदङ्गं श्राप्य हं देवि ! तदङ्गं श्री-
पतिः सदा । तदङ्गं मञ्जुजम्बा वै तदङ्गं वेदसाधकः ।
अन्यपुष्पस्य माहात्म्यं संक्षेपाद्वक्ष्मि शङ्करि ! । पृथिव्या
मण्डले स्वर्गो वैकुण्ठो कालिकापुरो । जवादिकरवीरेश
दलेः किं किं फलं लभेत् । न जानाति जगद्धात्री
को वेद पार्वती विना । करवीरैः श्वेतरक्तैश्च चन्दन-
मिश्रितैः । पूजयेत् कृष्णातटे यस्तु स विश्वेशो भवेद्-
भुवम् । कृष्णापराजितापुष्पैर्यस्तु देवीं प्रपूजयेत् ।
सोऽश्वमेधसहस्राणां फलं प्राप्य शिवां व्रजेत् । महा-
विपत्तौ यो दद्याच्चवां कृष्णापराजिताम् । द्रोणं वा
करवीरं वा स गच्छेत् कालिकापुरम्” । तत्रैव
“किञ्च पादौः किञ्च वाद्यैर्न वेद्यैः किञ्च पूजनैः ।
सधुदानैर्मधुपकैः कुम्भकैः किञ्च रेचकैः । पूरकैः किञ्च
वा ध्यानेः प्राणायामैश्च किञ्च वा । किं जपैः किं
तपोभिर्वा मत्स्यैर्मांसैश्च पचमैः । किमन्यमन्त्रैः किं

तन्त्रैः किं यन्त्रैः किञ्च साधनैः । किं वेदैरासवैः किं वा
 श्रद्धाशानैर्मन्त्रसाधनैः । किमध्वरैर्मन्त्रपूतैर्मन्त्रार्थैर्मन्त्रजी-
 वनैः । किं योनिमुद्रया किं वा तीर्थैः किं ब्रह्मसा-
 धनैः । किं सातृकान्यासगणैः किं कटैः किं चटैः
 षटैः । किं काकचक्षुभिः श्रोत्रान्यासैः किं धर्मसाधनैः ।
 येनार्जिता महादेवी करवीरैर्जवादिभिः । कृष्णापरा-
 जितापुष्पैः करवीरैर्मनोहरैः । द्रोणैस्तु केतकीपुष्पै-
 र्जवामालूरपत्रकैः । पूजिता येर्मगवती तेषां किं कर्म
 साधनैः । नित्यातन्त्रे एकादशपटले “न तुलस्या
 यजेत् कार्त्तिकं नाक्षतैर्विष्णुमर्चयेत् । अपराजिताया-
 दानेन साक्षात्तुष्टा भवेच्छ्रवा । कालिकायाश्च ताराया
 करवीरमतिप्रियम् । जवापुष्पं महेशानि । दद्याच्च
 धारयेत् कचित् । रक्तोत्पलेन देवेशि । कालिकां
 पूजयेत् सकृत् । शतवर्षसहस्राणां पूजायाः फलमा-
 भूयात् । तथा “दूर्वापि गर्भसंयुक्ता देवी तुष्टिकरी
 भवेत्” । पुरश्चरपरशोक्तासि “मञ्जरीं सहकारस्य
 केशवाय निवेदयेत् । रुद्रजटां शिरोपञ्च दाडिभं काञ्चनं
 तथा । नीलकण्ठं मयूरञ्च योन्याकारञ्च वर्जयेत् ।
 पुष्पदाने काव्यफलं नित्यातन्त्रे ईश्वर उवाच ।
 “ब्रह्महत्यादिपापानां प्रायश्चित्तं सुरेश्वरि । रक्तपुष्पै-
 र्महादेवि ! चक्रराजं प्रपूजयेत् । कुलाचारक्रमेणैव
 कर्पूरक्षोदनखण्डितम् । महापातककोटिश्च जन्मान्तर-
 कृता अपि । मासमात्रेण हृत्यन्ते सत्यं सत्यं न
 संशयः । लक्ष्मीस्तस्य भवेद्गृहे सुस्थिरा वीरवन्दिता ।
 जवापुष्पैर्महेशानि ! पूर्ववद् यदि पूजयेत् । मासमात्रेण
 नश्यन्ति सप्तजन्मकृतान्यपि । ब्रह्महत्यादिपापानि
 धनवान् जीयते कविः । पूर्ववत् केतकीपुष्पैः पत्रैर्वा
 यदि पूजयेत् । मासमात्रेण देवेशि ! उपपातकको-
 टयः” । (नश्यन्तीति पूर्वोक्तो नान्वयः) । “लभते राज-
 सौभाग्यं साधको नात्र संशयः । शतपत्रैर्महेशानि !
 पूर्ववत् पूजयेच्छ्रवाम् । मासमात्रेण देवेशि ! सर्वपापं
 विनाशयेत् । चम्पकैः पूजयेद्देवीं पूर्ववन्मासमात्रकम् ।
 निहत्य परमेशानि ! पातकं शतजन्मजम् । सौभाग्यं
 लभते मन्त्री त्रिषु लोकेषु पार्वति ! । श्वेतपद्मैर्महे-
 शानि ! मासमात्रं प्रपूजयेत् । त्रिशज्जन्मकृतं पापं
 नाशयेद्भाल संशयः । बन्धुकैः पूर्ववद्देवि ! मासमात्रं प्र-
 पूजयेत् । निहत्य सर्वपापानि राजानं वशमानयेत् । साल-
 कीमल्लिजाजातीकुन्दैः श्वेतोत्पलैः सह । सुभिन्नैः पूर्व-

वद्देवि ! मासमात्रं प्रपूजयेत् । ब्रह्महत्यादिपापानि
 शतजन्मकृतान्यपि । नाशयेत् परमेशानि ! सत्तिस्तस्य
 करे स्थिता । रक्तोत्पलजवावज्जिबन्धूकागस्त्यकैः शि-
 वाम् । पूर्ववत् परमेशानि ! मासमात्रं प्रपूजयेत् ।
 पातकं नाशयित्वाऽसौ मम तुल्यो भवेद्भरः । नागकेशर-
 कहुारवकुलैः सिन्धुवारकैः । पाटलैः पूजयेद्देवि !
 श्रीपीठान्निवासिनीम् । पूर्ववत् पूजयेद्देवि ! मासमात्रं
 प्रसन्नधीः । सहस्रजन्मजं पापं नाशयेद्भाल संशयः ।
 सौभाग्यमत्रुत्वं तस्य भवेद्देवी प्रसादतः” । योगिनी-
 तन्त्रे “नोत्सृज्य दद्यात् पुष्पाणि वनस्यानि कदाचन ।
 न शक्नुवन्ति वै देवाः समाकर्षितुमुद्यताः । एकैकं कुसुमं
 यत्ना रञ्जन्ति दश वै यतः । तथा यत्नाङ्गनाः षष्ठं
 सर्वतः कुसुमादृताः । तस्मादाहृत्य कुसुमं यजेद्देवान्
 पितृनपि” इति हस्तस्यपुष्पदाननिषेधः । मत्स्यसूत्रे
 “स्नात्वा मध्याह्नसमये न च्छिन्द्यात् कुसुमं नरः । तत्-
 पुष्परक्षणे देवि ! रौरवे परिपच्यते” मध्याह्न इत्युपा-
 दानात् प्रातःस्नातस्य पुष्पाहरणे न दोषः । अथ पुष्प-
 माला विश्वसारतन्त्रे “नीलोत्पलसहस्रेण यस्तु मालां
 प्रयच्छति । दुर्गायै विधिवद्देवि ! तस्य पुण्यफलं षड्गुणं ।
 वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च । देव्या
 अलुचरो भूत्वा रुद्रलोके महीयते” । योगिनीतन्त्रे
 नवमपटले “मालतीमालया विष्णु रर्चितो येन कार्तिके ।
 पापाक्षरकृता माला नाशिता तस्य विष्णुना” ।
 तथा “करवीरकृतां मालां साधवाय प्रयच्छति ।
 देवेन्द्रोऽपि महेशानि ! करोति करसंपुटम्” । तत्रैव
 “न भेदयेद् यत्तस्मै मालाञ्चैव न भेदयेत् । वि-
 शिष्य मालतीमालां व्याघ्रचर्म तथैव च” । हस्तसूत्रतन्त्रे
 द्वितीयपटले “कोकणदञ्च बन्धूकं कर्णिकादयमेव च ।
 वकमन्दाररक्ताणि करवीराणि शक्यते । मल्लिकार्जितयं
 जाती जौमपुष्पं जयन्तिका । बिल्वपत्रं कुशवकं सनि-
 पुष्पञ्च केशरम् । वासन्ती चैव सौमन्वं कालपुष्पं
 मनोहरम् । आमलकञ्च कादम्बं वकुलं यूथिका तथा ।
 बिल्वैर्मन्वकाद्यैश्च तुलसीवर्जितैः शुभैः । ओङ्कपुष्पै-
 र्विशेषेण वज्रपुष्पेण शोभितम् । सर्वं पुष्पं प्रदद्याच्च
 भक्तियुक्तो न चेतसा । जवापुष्पं महेशानि ! दद्याद्देव्यै
 विशेषतः । पद्मं प्रियतरं देव्याः शेफाली वकुलं तथा ।
 रक्तोत्पलेन देवेशि ! पूजयेत् परमां शिवाम् । लज्जवर्ष-
 सहस्राणां पूजायाः फलमाभूयात् । शिरीषं परमं

देव्याः प्रीतिदं तगरं तथा । स्वल्पपद्मं सुष्ठुतरं लल-
संख्यक्रमेण तु । यदि दद्यान्महेशानि ! सर्वसिद्धिः
सुरेश्वरि ! । तदैव सन्नसिद्धिः स्यान्नाल कार्या विचा-
रणा । दिजातीं तुलसीं रम्यां तस्याः प्रीतिकरीं पराम् ।
काञ्चनं रक्तवर्णञ्च अतिप्रियतरं सहत् । भक्तियुक्तो
महेशानि ! सर्वपुष्पं निवेदयेत् । बृहन्नीलतन्त्रे “चातु-
र्मास्ये तु लक्ष्मिकालव्या योऽर्चयेद्भरिम् । शतजन्मकत-
पापं तत्क्षणादेव नशति । करवीरस्य कुसुमैर्ऽर्च-
यन्ति चरेद्दिने । दर्शनात्तस्य देवेशि ! नरकाग्निः
प्रणशति” । वज्रपुष्पाणि “नाञ्जयेत् क्षिरि-
पुष्पेण पीतैश्च तगरैस्तथा । श्वेतेनोद्ग्रेण कृष्णेन वि-
जयेन न चार्चयेत्” । प्रपञ्चसारे षष्ठपटले “अङ्गने पतितै
माल्यैः शीर्षैर्वा जन्तुदूषितैः । आघ्रातैरङ्गसंस्पृष्टै
दूषितैर्नापि चार्चयेत्” । सारदायाम् “मलिनं भूमि-
संस्पृष्टं कमिकेशादिदूषितम् । अङ्गसृष्टं समाघ्रातं
त्यजेत् पर्युषितं तथा” । मत्स्यसूक्ते चतुर्दशपटले
“शेफालिका तु कट्टारं शरत्काले प्रशस्यते । अन्यत्र
न स्पृशेद्देवि ! प्रायश्चित्तन्तु पूजनात् । नार्चयेद्रक्तकण्ठेन
तथोत्थगन्धिकेन च । करवीरस्य माघ्यस्य वन्धूजीवस्य
चैव हि । केशरस्य सवज्रस्य रक्तं देवि ! प्रशस्यते” ।
योगिनीतन्त्रे “विल्वपत्रं शमीपत्रं तमालामलकीदलम् ।
अपाङ्गभट्टपत्रञ्च कुशं दूर्वास्तथैव च । पुष्पाणामप्यभावे तु
फलान्यपि निवेदयेत् । फलानामप्यभावे तु तत्फलैः पूजये-
द्भरिम्” शुभपूजापुष्पञ्च तत्रैव “सिंहास्यञ्चैव मालूरं धुतूरञ्च
चतुर्विधम् । तथा रुद्रजटे वे च शुद्धपुष्पञ्च शङ्करि ।
पद्मे नीलोत्पले देवि ! वक्मन्दारकाञ्चने । माधवीह-
तमालञ्च शुभमेतद्वरार्चने” । दिवारात्रिभेदेन पुष्पविशेषेण
पूजनसूक्तं तत्रैव “कनकानि सुगन्धीनि रालौ देयानि
शङ्करि ! । दिवा चान्यानि पुष्पाणि दिवा रालौ च
मल्लिका । देवालयस्य पुष्पेण यो देवं प्रतिपूजयेत् ।
अमृतं प्राप्नुयात् सोऽपि दश वर्षाणि पञ्च च” । देवता-
विशेषे पुष्पविशेषवर्जनेनपि तत्रैव “शिवे विवर्जयेत् कुन्दं
भावे माघ्यं प्रशस्यते । गणेशे वर्जयेन्माघ्यमशोकं तगर-
न्तथा । सूर्ये माघ्यञ्च मन्दारं कनकञ्च तथैव च ।
महाबल्यत्रै च तुलसीं क्षिरिट्कां काञ्चनन्तथा । वन्धू-
जीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै न दापयेत् । महाणां विल्वपत्रञ्च
शमीपत्रं तथैव च । ब्रह्मणे वर्जयेत् काशं कौस्तुभं शमी-
पुष्पकम् । धालीपुष्पं कुरण्डञ्च जलपुष्पं तथैव च ।

दुर्गायै न प्रदद्याच्च सोमपुष्पं तथैव च । त्रिपुरायै
काञ्चनञ्च कनकं वासकं तथा । किंशुकं कृष्णकान्ताञ्च
इन्द्राक्ष्यै वर्जयेत्तथा” । अकर्मण्यपुष्पदाने दोषो यथा
“वराह उवाच “अकर्मण्येन पुष्पेण यो मानस्यते भुवि ।
पातकं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणु त्वं वदन्धरे ! । नाहं
तत् प्रतिवृत्तामि न च ते वै, मम प्रियाः । मुखैर्भाग-
वतैर्दत्तं मम विप्रियकारिणः । पतन्ति नरके घोरे रौरवे
तदनन्तरम् । अघ्रातस्य च दोषेण दुःखान्यनुभवन्ति च ।
वानरो दश वर्षाणि माजरीरञ्च त्रयोदश । मूषकः पञ्च-
वर्षाणि बलीवर्दञ्च द्वादश । कागस्यैवाष्ट वर्षाणि वर्षं वै
ग्रामकुक्कुटः । त्रीणि वर्षाणि महिषो भवत्येव न
संशयः । एतत्ते कथितं भद्रे ! पुष्पं यन्मेऽत्र रोचते ।
अकर्मण्यं विशालाक्षि ! पुष्पं यो न ददाति वै”
वराहपु० । देवी प्रियपुष्पाणि यथा “पुष्पाणि देव्या
वैष्णव्याः प्रियाणि शृणु संप्रति । बकुलैश्चैव मन्दारैः
कुन्दपुष्पकुरण्डकैः । करवीराकपुष्पैश्च शालमलैश्चाप-
राजितैः । दमनैः सिन्धुवारैश्च वकैर्मरुवकैस्तथा ।
लताभिर्ब्रह्महृत्तैश्च दूर्वाङ्कुरैश्च कोमलैः । मञ्जरीभिः
कुशानाञ्च विल्वपत्रैः सुशोभनैः । पूजयेद्वैष्णवीं देवीं
कामाख्यां त्रिपुरां तथा । अन्याश्च याः शिवाग्रोत्थ-
जायन्ते पुष्पजातयः । ता इमाः शृणु कीर्त्यन्ते मया
वेताल ! भैरव ! । मालती मल्लिका जाती यूधिका
माधवीलता । पाटला करवीरञ्च जवा तर्कारिका तथा ।
कुलकं तगरञ्चैव कर्णिकारोऽथ रोचनः । चम्पका-
घ्रातको बाणवर्धरौ मल्लिका तथा । अशोका लोभ्र-
तिलकावटकृष्णशिरीषकैः । शमीपुष्पञ्च द्रोणञ्च पद्मो-
त्पलवकारुणाः । श्वेतरुणे त्रिसन्ध्ये च पलाशः
खदिरस्तथा । वनमालाऽथ सेवन्ती कुष्ठोऽथ कदम्बकः ।
चक्रं कोकणदञ्चैव भण्डिलो गिरिकर्णिका । नाग-
केशरपुञ्जागौ केतक्यञ्जलिका तथा । दोहदा बीजपूरश्च
नमेरुः शालमेव च । त्रपुषी चण्डसिन्धुश्च क्षिरिट्ठी
पञ्चविधा तथा । एवमाद्युक्तकुसुमैः पूजयेत् वरदां शिवास्” ।
वर्जनीयपुष्पं यथा “पुष्पञ्च क्षान्तिमन्त्रिञ्च विशेष्यं
भग्नसुष्ठुलम् । सक्तेयं मूषिकाधूतं यत्नेन परिवर्जयेत् ।
याचितं परकीयञ्च तथा पर्युषितञ्च यत् । अन्यसृष्टं
पदासृष्टं यत्नेन परिवर्जयेत्” कालिका पु० ६८।५४अ० ।
केशवपूजने प्रशस्तपुष्पाणि यथा “मालतीमल्लिका चैव
यूधिका चातिस्तुतिः । पाटलाकरवीरञ्च जयासेवतिरेव

च । कुञ्जकस्तगरश्चैव कर्णिकारः कुरुगटकः । चम्पक-
स्तगरः कुन्दो बाणवर्वरमल्लिकाः । अशोकस्तिलक-
सम्पत्तया चैवाटरूपकः । अमो पुष्पप्रकारास्तु शस्ताः
केशवपूजने । केतकीपत्रपुष्पञ्च पुष्पं भट्टारकस्य च ।
तुलसीमलकी चैव सदास्तुष्टिकरं हरिः । पद्मान्यस्य ससु-
स्थानि रक्तनीले तथोत्पले । सितोत्पलञ्च कण्ठस्य
दयितानि सदा नृप ! । तानि पुष्पाणि देवानि विष्णवे
प्रभविष्णवे अग्निपुं । किञ्च “जातो शताब्दा
सुमना कुन्दं बद्धपुटं तथा । बाणञ्च पङ्कजाशोकं कर-
वीरञ्च यूथिका । पारिभट्टं पाटला च वकुलं गिरि-
शाखिनी । तिलकं वनजञ्चैव पीतकं तगरम्पि ।
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने । सुरभीणि
तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् । अेषा अपि हि
पुष्पाणि प्रशस्तान्यच्युतार्चने । पल्लवान्यपि तेषां स्युः
प्रशस्तानि महासुर ! । वीरधानां प्रधानेन वर्हिषाञ्चा-
च्येत्तथा । नानारूपैश्चाम्बुभवैः कमलेन्दीवरादिभिः ।
प्रबालैः शुचिभिः शुद्धैर्जलप्रक्षालितैर्बले ! । वनस्थतीना-
मर्च्येत तथा दूर्वादिपङ्क्तयैः वामनपुं २१ । विष्णौ पुष्प-
विशेषदानस्य फलं यथा “आरामप्रभवैः पुष्पैरैकैः
कीटवर्जितैः । तथाऽप्युपैतैस्तद्वत् कार्तिके विष्णुमर्च-
येत् । वर्षानां हि यथा विप्रस्तीर्थानां जाङ्गवी
यथा । देवानाञ्च यथा विष्णुः पुष्पाणां सात्वती तथा ।
सत्त्वतीमालया देवं योऽर्चयेद् गरुडध्वजम् । जन्मदुःख
ज्वरारोगैः कर्मभिर्मुक्तिमाप्नुयात् । सात्वतीमालया
येन पूजितः कार्तिके हरिः । पापलजायुतं तस्य वत्स !
शौरिः प्रमार्जति । सात्वतीपुष्पमालाभिः कार्तिके
पुष्पमण्डपम् । विष्णोर्दृष्टे कृतं येस्तु ते याति परमां
गतिम् । जातिपुष्पैर्विरचितं सालां यः सम्पद्यच्छति ।
विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं नृप ! । कल्प-
कोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च । वसेद्विष्णुपुरे-
श्रीमान् विष्णुस्तस्य पराक्रमः । यः स्मर्यकेतकैः पुष्पैः
पूजयेद् गरुडध्वजम् । अट्कोटिशतं यावत्तुष्टः
स्यात्तस्य वै हरिः । दामोदरं पूजयेद्यः कुसुमैः केत-
कीपुष्पैः । स वसेद्विष्णुनिलये देवेन सह मोदते । मल्लिका
कुसुमैर्देवं योऽर्चयेत् त्रिदेशश्चरम् । कार्तिके परया
भक्त्या दहेत् पापं त्रिधार्जितम् । सुगन्धैर्मल्लिकापुष्पै-
रच्युतं योऽर्चयेन्मुने ! । स सर्वपापनिर्मुक्तो विष्णु-
भोक्ते महीयते । वेदधर्मेण कौनापि संप्राप्ते मधुमाधवे ।

योऽर्चयेत् स सुनिश्चेष्ट ! लभते वैष्णवं पदम् । यः पुनः
पाटलापुष्पैर्चयेद् गरुडध्वजम् । सुपुण्यात्मा परं
स्थानं स प्रयाति हरिर्चने ! । अगस्त्यपुष्पैर्द्वैशं योऽर्च-
यन्ति जनार्दनम् । देवैः दर्शनात्तेषां नरकाग्निः प्रण-
श्यति । न तत् करोति विप्रेन्द्र ! तपसा तोषितो हरिः ।
यत् करोति हृषीकेशो सुनिपुष्पैरलङ्कृतः । विहाय
सर्वपुष्पाणि सुनिपुष्पेण केशवम् । कार्तिके योऽर्चयेद्-
भक्त्या वाजिमेधफलं लभेत् । सुनिपुष्पकृतां सालां
ये यच्छन्ति जनार्दने । शक्रोऽपि तैः सप्तं वत्स !
कुरुते ह्यभिभाषणम् । ददात्यभीप्सितान् कामान् वृक्ष-
चिन्तामणिर्यथा । कार्तिके सुनिपुष्पेण पूजितो गरुड-
ध्वजः । गवामयुतदानेन यत् फलं कार्तिके सुने ! ।
सुनिपुष्पेण चैकेन कार्तिक्यां तत् फलं स्मृतम् । येऽ-
र्चयन्ति मुराध्यक्षं करवीरैः सितसितैः । तेषां वर्ष-
शतं यावत् प्रभुर्भवति केशवः । वकुलाशोककुसुमैर्वोऽ-
र्चयन्ति जगत्पतिम् । निर्भीकास्ते भवन्तीह याव-
ञ्चन्द्रदिवाकरी । अशोककुसुमैरस्यैर्जन्मशोकमयापहम् ।
पूजयित्वा हरिं याति पदं विष्णोरनामयम् । शुभ-
गन्धैः सितैर्वत्स ! कुसुमैः पङ्कजोद्भवैः । अधोक्षजं
समभ्यर्च्य नरो याति हरिः पदम् । अभ्यर्च्य कौमुदैः
पुष्पैः केशवं त्रिदशैरपि । अट्कोटकपुष्पैश्च पूजयेद्यो
जगत्पतिम् । स पुण्यवाचरो याति तद्विष्णोः परमं
पदम् । कार्तिके योऽर्चयेद्विष्णुं तुलसीविल्वपङ्कजैः ।
त्रिदशैरपि पूज्यः स न शक्यो यमकिङ्करैः । साधवे-
योऽर्चयेद्विष्णुं तुलसीविल्वपङ्कजैः । त्रिदशैरपि
पूज्यः स न शक्यो यमकिङ्करैः । साधवे योऽर्चये-
द्विष्णुं सुपुष्पैस्तिलकोद्भवैः । घृतपापो निरातङ्कः स-
विष्णोर्वीति तत् पदम् । समित्पुष्पकुशादीनि त्री-
न्त्रयः स्त्रयमाहरेत् । मूढानीतैस्तैश्च हरिः पूजां कुर्वन्
प्रजल्पधः । तस्माद्विप्रो सुनिश्चेष्ट ! शिष्येण स्त्रयमेव वा ।
पुष्पादीनि समाहृत्य पूजयेत् परमेश्वरम् । विप्रो दूर्वा-
मयैः पुष्पैस्तथा काशकुशोद्भवैः । तुलसीविल्वपङ्कजैश्च
पूजयेद्देवताः पितृन् । नार्चयेत्तगरैः स्त्रयं धूर्जपुष्पेण
केशवम् । देवीं लज्जुचपुष्पैश्च शङ्करं नागकेशरैः ।
कालविशेषे तस्य पय्युषितत्वं यथा “प्रहरं तिष्ठते
जातो प्रहरार्हन्तु मल्लिका । त्रियामं सुनिपुष्पञ्च कर-
वीरमहर्निशम् । आत्मसञ्जरीविल्वपल्लवानफलं यथा
“मञ्जुरीं सहकारस्य ये प्रयच्छन्ति दैव्यवाः । कार्तिके

सफलास्ते स्युर्गोकोटीफलभागिनः । कार्तिके योऽ-
र्चयेत्तत्रा विल्वपत्रेण केशवम् । दद्याद् यज्ञायुतफलं
केशवस्तस्य वै सुते ! । विल्वपत्रेण ये कृष्णं कार्तिके
कलमर्दनम् । पूजयन्ति महाभक्ता उक्तिशेषां करे
स्थिता । नागकेशरपुष्पैः पूजयेद् गरुडध्वजम् ।
स याति वैष्णवं स्थानं यत्नं गत्वा न शोचते । कदम्ब-
कुसुमैर्वै पूजयेन्मधुसूदनम् । जन्मायुतार्जितं पापं
स्फोटितं तेन नारद ! । न तथा केतकीपुष्पैर्भाजती
कुसुमैस्तथा । तोषमायाति देवेशः कदम्बकुसुमैस्तथा ।
हृद्वा कदम्बपुष्पाणि तोषमायाति माधवः । किं पुनः
पूजितो देवः सर्वकामप्रदो हरिः । हरिं किंशुक-
पुष्पैः पूजयेत् त्रिदशाधिपम् । वैकुण्ठे रमते शश्वत्
विष्णुना सह वैष्णवः । वर्षाकाले च देवेशं कुसुदैश्चन्द-
नाचितैः । योऽर्चयेत् परमं विष्णुं संसारे न पुनर्विशेत् ।
कुन्दपुष्पैश्च विप्रैः योऽर्चयेद् गरुडध्वजम् । कोटि
जन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । शमीपुष्पैश्च
देवेशं पूजयेदक्षरद्विप्रम् । यमं न पश्येद्विप्रम् ! न याति
दुर्गतिं नरः । पाद्मोत्तरखण्डे १३१ अ० । लक्ष्मीतुल्य-
प्रियपुष्पाणि नारदीयम् । “माजती वज्रबाणोक्त-
शोकातीनवमालिकाः । अचानतगराङ्गोठमल्लिका
अधुपिण्डकाः । यूयिकाष्टापदं कुन्दं कदम्बं मधु-
पिप्पलम् । पाटलाचम्पकं कृष्णं लवङ्गमतिष्ठकम् ।
केतकं च कुरवकं विल्वं कल्लारकं द्विज ! । पञ्च-
विंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे । केशवार्चने
निप्रदपुष्पाणि विष्णुधर्मोत्तरे । “लक्ष्मस्त्रीन्यगन्त्रीनि
कुसुमानि न दापयेत् । अन्यायतनजातानि कण्टकीनि
तथैव च । रक्तानि यानि धर्मज्ञे ! चैत्यहोद्भवानि च ।
हृत्पुष्पानि जातान्यन्यानि यानि चाकालजानि च” । तथा
“कुटजं शालमलीपुष्पं शिरीषञ्च जनार्दने । निवेदितं
भयं रोगं निःस्त्रत्वञ्च प्रयच्छति । बन्धुजीवकपुष्पाणि
रक्तान्यपि च दापयेत् । अन्यरक्तकपुष्पाणां दानात् दौर्भा-
ग्यमाप्नुयात्” । परारोपितहस्तस्य पुष्पपङ्क्तये दोषः ।
अगस्त्यः “परारोपितहस्तेभ्यः पुष्पागम्यानीय योऽर्चयेत् ।
अविज्ञातश्च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजितम्” । एतद्
द्विजेतरपरम् “द्विजस्तृणैः पुष्पाणि सर्वतः स्तवदा-
हरेत्” इति याज्ञवल्क्यात् । “देवाद्यर्थन्तु कुसुममस्त्यं
अनुरज्ज्वीत्” इति वचनात् । “गोऽग्न्यर्थं त्वणमेषांसि
श्रीरुदनस्मृतीनां पुष्पाणि स्तवदाददीत फलानि

चापरिहृत्तानि” इति शोतमवचनाच्च । द्विजेतरस्य
दण्डोऽपि “तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा
फलम् । अनाष्टच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति” इति
स्मृतेः । “देवोपरिष्ठतं मस्तकोपरिष्ठतम् अघोवस्त्र-
धृतम् अन्तर्जलजातितश्च पुष्पं दुष्टमिति” हरिभक्ति-
नामके ग्रन्थे । अमिवाद्यामिवादकरस्यपुष्पं प्रोक्ष-
णात् कर्मण्यम्” इति केचित् । याचितादिपुष्प-
दानस्य निष्फलत्वम् । “याचितं निष्फलं पुष्पं क्रय-
क्रीतञ्च निष्फलम्” इति वदन्ति । वामहस्तचितादि
पुष्पप्रस्थादेयत्वं यथा “न पुष्पच्छेदनं कार्यं देवार्थं
वामहस्ततः । न दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य वामहस्ततः ।
समित्पुष्पादीनां स्वयमाहरणोयत्वं हारीतशता-
तपो “समित्पुष्पपञ्चशदीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।
शूद्रादीनैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः” । क्रये प्रति-
प्रमवसाह ब्रह्मणः “पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यावीरक्रयक्रया-
हृतैः” । वीरक्रयो वीरवत् याज्ञान्यून्येन विक्रोत-
रुपन्यस्तमूल्येन क्रयः । पुष्पदानप्रकारो ज्ञानमालायां
“पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमघोस्तुम् । पुष्पा-
ञ्जलिविधिं हित्वा यद्योत्पन्नं तथार्पणम्” । मध्याह्न-
ज्ञानानन्तरं पुष्पचयनस्य दोषो यथा “ज्ञानं कृत्वा तु ये
केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः । देवतास्तत्र गृह्णन्ति
भस्मीभवति दाहवत्” । एतत्तु द्वितीयज्ञानाभिप्रायम् ।
इति रत्नाकरः । व्यक्तं मत्स्यसूक्ते “ज्ञात्वा मध्याह्न-
समये न हिनद्यात् कुसुमं नरः । तत्तत्पुष्पाचने देवि !
रौरवे परिपच्यते” । पुष्पाभावे देयानि विष्णु-
धर्मोत्तरे “पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि च जनार्दने ।
पत्राभावे जलं दद्यात्तेन पुष्पमवाप्यते” । पुष्पदान-
माहात्म्यं यथा “न रत्नैर्न सुवर्णेन न वित्तेन च भू-
रिणा । तथा प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जनादेनः” ।
देवताविशेषे वर्जनीयपुष्पं यथा शातातपः “शिवे कि-
वर्जयेत् कुन्दस्तुतञ्च हरेस्तथा । देवीनामकेमन्दारौ
स्तुत्यस्तु तगरन्धरा” । पुष्पविशेषाणां कालभेदे पर्यु-
षितसक्तं भविष्ये “पद्मानि सितरक्तानि कुसुदा-
न्युत्पन्नानि च । एषां पर्युषिताश्च कायां पञ्च
दिनोत्तरम्” । पुष्पविशेषस्यापर्युषितत्वं यथा “त-
ल्लस्यगस्त्यविल्वानां न च पर्युषितात्मता” । योगिनी-
तन्त्रे “विल्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलीदलम् । क-
ल्लारं तल्लशीञ्चैव पञ्चानि स्निपुष्पकम् । एतत् पर्यु-

भितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिकात्मकम् । कलिकात्मकं
प्रसुप्तनयोप्यम् एकांतम् । अन्यत् पयुषितशब्दे दृश्यम् ।

पुष्पक न० पुष्पमिव पुष्पेण वा कायति कै-क स्तार्थे क वा ।
पुष्पशब्दार्थे शरीतिपुष्पे शकुनेरविमाने षनेत्ररोगभेदे
पुष्पकङ्कणे इरसाञ्जने औहकांस्ते दम्भितिकाङ्गारवा-
हकशक्याञ्च मेदि० । एकासीसे हेमच० ।

पुष्पकरण्डक न० अवन्तिस्थे शिवोद्यानभेदे “महाकाल-
स्योज्जयिनी विशालाऽवन्तिका तथा । तस्योद्यानं तु
विज्ञेयं नाम्ना पुष्पकरण्डकम्” शब्दमा० । ततः अवन्त्यर्थे
इति ङीप् । पुष्पकरण्डका उज्जयिन्यां स्त्री हेमच० ।
इत० । (साजि) २पुष्पचयनपात्रभेदे न० ।

पुष्पकाल पु० पुष्पस्य कालः । स्त्रीषाम्भृतसमये द्वादशवर्षादौ
काले पुष्पप्रधानः कालः शा०त०२कुसुमप्रधाने श्वसन्तकाले ।

पुष्पकासीम न० पुष्पमिव कासीसम् । कासीसभेदे राजनि० ।
“कासीसं धातुकासीसं पांशुकासीसमित्यपि । तदेव किञ्चित्
पीतन्तु पुष्पकासीसमुच्यते” भावप्र० कासीसशब्दे दृश्यम् ।

पुष्पकीट पु० पुष्पप्रियः कीटः । १अमरे त्रिका० ७त० ।
२कुसुमस्थितकमिमाले च ।

पुष्पकेतन पु० पुष्पं केतनं यस्य । कामदेवे हेमच० ।

पुष्पकेतु न० पुष्पनिर्मितः केतुरिव । १कुसुमाञ्जने अमरः
इव० । २कामदेवे च । [२कुसुमनाशके त्रि० ।

पुष्पघातक पु० पुष्पं हन्ति हन-लुक् । १वंशे शब्दमा० ।

पुष्पचाप पु० पुष्पमयं चापमस्य । कामे पुष्पधन्वादयोऽप्यत्र ।

पुष्पचामर पु० पुष्पं चामर इव यस्य । १मदनदत्ते त्रिका० ।
२वेत्तदृष्टे शब्दमाला० ।

पुष्पज न० पुष्पाज्जायते जन-ङ् इत० । १पुष्परसे राजनि० ।

२पुष्पजातमाले त्रि० “अपारयन्तं किञ्च पुष्पजं तेजः” सा०द०

पुष्पद् पु० पुष्पं ददाति दा-क उप०स० । दृष्टे हेमच० ।

पुष्पदंष्ट्र पु० पुष्पमिव दंष्ट्राऽस्य । नागभेदे हरिवं० ३५० ।

पुष्पदन्त पु० पुष्पमिव दन्तो यस्य । १वायुकोषस्थे दिग्गज-
भेदे अमरः । २विद्याधरभेदे मेदि० । ३जिनभेदे हेमच० ।
४नागभेदे धरणिः । ५वैष्णवानुचरभेदे भाग० ८।२।१०।
६पुरद्वाराधिपभेदे “शुद्धाचमैन्द्रं भस्माटं पुष्पदन्तं तथैव
च” हरिवं० ११६ अ० ।

पुष्पदन्तक पु० मञ्जिन्न इत्यादिस्तवकर्त्तरि बन्धवभेदे ।

पुष्पदामन् न० पुष्पनिर्मितं दाम । १पुष्पनिर्मितमाल्ये भूता
श्रान्तालं सतनसररगैः कीर्तितं पुष्पदाम” इ०र०टी० उक्ते
जनविंशत्यक्षरपादके १६८भेदे च ।

पुष्पद्रव पु० इत० । कुसुमरसे मकरन्दे राजनि० ।

पुष्पध पुंस्त्री “ब्राह्म्यात् त्व जायते विप्रात् पापात्माभुर्ज-
कण्टकः । आवन्यवाटधानौ च पुष्पधः शैल एव च”
मनुक्ते ब्राह्मविप्रजाते जातिभेदे स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् ।

पुष्पधनुस् पु० पुष्पं धनुस् “वा संज्ञायाम्” पा० पञ्चे
संज्ञात्वे न अन्ङ् । कामदेवे माघः ८।४।

पुष्पधन्वन् पु० पुष्पं धनुस् संज्ञात्वात् वा अन्ङ् । कामदेवे
अमरः । धन्वन्शब्देन समासेनैव प्रयोगोपपत्तौ अन्ङ्-
विधानम् असंज्ञायां धनुःशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् ।

पुष्पधारण पु० पुष्पं धारयति धारि-ल्यु । विष्णौ शा० ७अ० ।

पुष्पनिक्षि पुंस्त्री पुष्पं निक्षिति निक्षि-चुस्वने व्यञ् उप०स० ।
अमरे पुंस्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

पुष्पनिर्यास पु० इत० । पुष्परसे मकरन्दे राजनि० । “पुष्प-
निर्यासकः शीतः कषायः स्थूलकारकः । दाहभ्रामर्ति
वमिसृत् मोहवह्नामयप्रणत् । दृष्टान्तिर्कफपित्तघ्न-
क्षिरारोचकनाशनः । तर्पणः सुरभिः सारो भिषग्भिः
परिकीर्तितः” राजनि० ।

पुष्पनेत्र न० पुष्पनिर्मितं नेत्रम् । पुष्पनिर्मिते वस्त्रिशलाका-
ऽवयवभेदे नेत्रशब्दे ४१४० पु० दृश्यम् । “क्षारदृक्कषा-
यन्तु पुष्पनेत्रेण योजितम्” सुश्रुतः ।

पुष्पन्वय पुंस्त्री० पुष्पं न्वयति धे-लृच् सृम् । १अमरे राजनि०
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २कुसुमरसपायिनि त्रि०
स्त्रियां धेटः टित्त्वात् ङीप् ।

पुष्पपत्र न० इत० । (फुलेर पापडि) नवदले हस्ता० ।

पुष्पपत्तिन् पु० पुष्पं तन्वयः पत्नी बाणोऽस्य । कुसुमशरे
कामे ।

पुष्पपथ पु० इत० । स्त्रीषाम्भृतजोर्निर्ममदारे योनौ त्रिका० ।

पुष्पपाण्डु पु० मण्डलिसर्पभेदे सुश्रुतः अहिशब्दे दृश्यम् ।

पुष्पपुर न० पाटलिपुत्रनगरे कुसुमपुरे (पाटना) ।

पुष्पप्रच(चा)य पु० प्र+चि-“हस्तादाने चेरस्तोये” पा० चञ्
“हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य गम्यते” सि०कौ०
प्रशब्देन तादृशी प्रत्यासत्तिर्द्योत्यते । हस्तेन कुसुमानां
चयने । चोय्ये तु अच् । चोय्येण कुसुमहरणे ।
हस्तादान इत्युक्तेः यष्टादिना चयने तु अजेव ।

पुष्पप्रचायिका स्त्री पर्यायेण पुष्पाणां चयनम् प्र+चि-
पर्याये लृच् तदन्तस्य स्त्रीत्वम् क्रीडात्वात् नित्य०स० ।
आद्युदात्तता च । परिपाक्या कुसुमानां चयने ।

पुष्पफल पुं पुष्पयुक्तं फलमस्य । १कपित्थे अमरः २कुशाख्ये
शब्दभाषा ।

पुष्पभूषित लि० इत० । १कुसुमेनालङ्कृते । २वर्णमनायके
रूपकप्रकरणभेदे सा० द० प्रकरणोदाहरणम् ।

पुष्पमास पु० पुष्पप्रधानो मासः शाक०त० । चैत्रे मासि
२वसन्तसमये राजनि० ।

पुष्पपरक्त पु० पुष्पं रक्तं यस्य । स्वर्यमणिदत्ते राजनि० ।

पुष्पपरजस् न० इत० । कुसुमपरामे हेमच० ।

पुष्पपरथ पु० पुष्पनिर्मितो रथः । पुष्पनिर्मिते रथभेदे हेमच०

पुष्परस पु० इत० । मकरन्दे कुसुमनिर्वासि अमरः ।

पुष्परसाह्वय न० पुष्पस्य रस आह्वयो यस्य । मधुनि राजनि०

पुष्पराग पु० पुष्पस्त्रेव रागो वर्णो यस्य । १मणिभेदे (पोक-
राज) तस्य लक्षणादि युक्तिकल्पतरावृत्तं यथा

“सुखायपीतगुरुगात्ररुक्मिशुद्धं स्निग्धञ्च निर्मलमतीव
सुदृढशीतम् । यः पुष्परागश्चकलं कलयेदस्य पुष्पाति

कीर्त्तिर्मतिशौर्यं सुखायुरर्थात्” । तस्य दोषलक्षणं यथा

“कृष्णविन्दुद्वितं कृच्छं धवलं मलिनं लघु । विच्छाद्यं

शकरोकारं पुष्परागं सदोषकम्” । तस्य परीक्षालक्षणे

यथा “दृष्टो विकासयेत् पुष्परागमधिकमात्मीयम् । न

खलु पुष्परागो जात्यतया परीक्षकैरुक्तः” राजनि० ।

तस्योत्पत्त्यादि यथा “स्वत उवाच । पतिता या हिमाद्रौ

हि त्वचस्तत्त्वाः सुरद्विषः । प्रादुर्भवन्ति ताभ्यस्तु पुष्प-

रागा महागुणाः । आपीतपायुर्बुधिरः पाषाणः

पुष्परागसंज्ञस्तु । कौरुण्टकनामा स्यात् स एव यदि

लोहितपीतः । आलोहितस्तु पीतः स्निग्धः काषा-

यकः स एवोक्तः । आनीलशुक्लवर्णः स्निग्धः सोमा-

लकः सगुणैः । अत्यन्तलोहितो यः स एव खलु पद्म-

रागः स्यात् सुनीलः सन् । मूल्यं वैदूर्यमणेरिव

गदितं ह्यस्य रत्नशास्त्रविदा । धारणफलञ्च तद्वत् किन्तु

स्त्रीणां शुभप्रदो भवति” गारुडे ७५ अ० । प्रकारान्तरम्

शष्पपुष्पसमः कान्त्या स्निग्धभावस्तु चिकणः । एतदो-

षमदः पुण्ड्रः पुष्परागो मणिर्धृतः । दैत्यपातसंज्ञूतः

पुष्परागमणिर्द्विधा । पद्मरागाकरे कश्चित् कश्चित्ता-

प्योर्पलाकरे । ईषत्पीतश्चविच्छाद्यं स्निग्धं कान्त्या

मनोहरम् । पुष्परागमिति प्राक्तं रङ्गसोममहीभजा ।

अङ्गादिजातिभेदेन तद्विचये चतुर्विधम् । छाया चतुर्विधा

तस्य सिता पीता सितासिता” । स्त्रीत्वमपि । [राजनि०

पुष्पराज पु० पुष्पमिव राजते राज-अच् । पुष्परागमन्थौ ।

पुष्परेणु पु० इत० । परामे कुसुमरजसि शब्दर० ।

पुष्परोचन पु० पुष्पं रोचनेव यस्य । नागकेशरे । त्रिका०

पुष्पलाव लि० पुष्पं लुनाति मात्वारचनार्थे लू-अच् उप्र०स० ।

मात्वाकारे त्रिका० । णिनि । पुष्पलाविन् तत्पार्थ जटा० ।

पुष्पलिह् पु० पुष्पं लेडि लिह्-किप् इत० । मधुकरे । क ।

पुष्पलिहोऽप्यत्र अमरः ।

पुष्पवन्त(त) पु० द्विव० । पुष्प+मन्थर्थे मलप् मस्य वः ।

१रविशशिनोः । २प्रो० अदन्तोऽप्ययं तयोरर्थयोः । अत्र

“रवित्वचन्द्रत्वाभ्यामेकशक्तिभेदे नियतद्विवचनाकाङ्क्षम्”

शब्द०प्र०द्वन्द्वक० । विस्तरस्तु गदाधर शक्तिवादे दृश्यः ।

२कुसुमयुक्ते लि० । [कलमत्वां स्त्रियाम् अमरः ।

पुष्पवती स्त्री पुष्पं स्त्रीरजः अस्त्यस्य मलप् मस्य वः ।

पुष्पवर्ग पु० इत० । सुश्रुतोक्ते कुसुमविशेषसमुदाये तेषां

विशेषगुणाश्च तत्प्रोक्ता यथा

“कोविदारशयशास्त्रमन्त्रीपुष्पाणि मधुराणि मधुरविपा-

कानि रक्तपित्तहराणि च । दृषागस्तपयोः पुष्पाणि

तित्तानि कटुविपाकानि जयकासापहानि । मधुशिशु-

करीरकुसुमानि कटुविपाकानि वातहराणि श्वेटमूल-

पुरीषाणि च । “आगस्यं नातिशीतोष्णं नक्तान्धानां

प्रशस्यते । रक्तदृजस्य निम्बस्य सुष्काकाकासनस्य च ।

कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठं कुटजस्य च । सुतिक्तं मधुरं

शीतं पद्मं पित्तकफापहम् । मधुरं पिच्छिलं स्निग्धं

कुष्ठदं क्लृप्ति शीतलम् । तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात्

कुञ्जल्योत्पले । सिन्धुवारं विजानीयाद्वितं पित्तवि-

नाशनम् । मालतीमञ्जुके तित्ते सौरभ्यात् पित्तनाशने ।

सगन्धविशदं हृद्यं वज्जलं प्राटलानि च । स्नेहपित्त-

विषघ्नन्तु नागं तद्वच्च कुङ्कुमम् । चम्पकं रक्तपित्तघ्नं

शीतोष्णं कफनाशनम् । किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वच्च

कुरण्टकम् । यथादृष्टं विजानीयात् पुष्पं दृष्टोचितं

तथा । मधुशिशुकरीराणि कटुस्नेहहराणि च” ।

अन्येषां गुणा भावप्र० विशेषत उक्तास्तत्र दृश्याः ।

पुष्पवाटी स्त्री० इत० । पुष्पोद्याने । स्त्रार्थे क । तत्पार्थ

अमरः । “दक्षिणेन पुष्पवाटिकामालाप इव न्यूयते”

शकुन्तला ।

पुष्पवा(वा)ण पु० पुष्पं बाणोऽस्य । १कन्दर्पे २कुम्भदीपस्थ-

पर्यतभेदे सा०व० १२ अ० । ३दैत्यभेदे सा०शा०२२७ अ० ।

४नायकभेदे पुष्पवाणचरिते दृश्यम् ।

पुष्पवाहन पु० राजभेदे अग्निपु० ।

पुष्पवाहिनी स्त्री नदीभेदे हरिवं० २६६ अ० ।
 पुष्पशकटी स्त्री देववाण्याम् हासौ० । [दृश्यम् ।
 पुष्पशकलिन् पु० निर्विषसर्पभेदे सुश्रुतः । अहिशब्दे
 पुष्पशर पु० पुष्पं शरोऽस्य । कुसुमेधौ कामदेवे ।
 पुष्पशरासन पु० पुष्पमयं शरासनं धनुष्यस्य । कामे [लि०
 पुष्पशून्य पु० १त० । १उडुम्बरे राजनि० । २पुष्परहितमात्रे
 पुष्पसमय पु० ६त० । वसन्ते ऋतौ अमरः ।
 पुष्पसार पु० ६त० । १कुसुमरसे राजनि० । ७त० । २तुल्यं
 ब्रह्मै० पु० । [कलिकारीवृक्षे राजनि० ।
 पुष्पसौरभा स्त्री पुष्पे सौरभमस्याः । कुसुमे सौरभान्विते
 पुष्पस्त्रिद पु० ६त० । कुसुमरसे मकरन्दे राजनि० ।
 पुष्पहासा स्त्री पुष्पं हास इव यस्याः । १रजस्तलायां स्त्रियां
 शब्दच० । सुकुलात्मना स्थितानां पुष्पाणां हास इव
 प्रपञ्चरूपेण प्रकाशोऽस्य । २विष्णौ पु० । “पुष्पहासः
 प्रजागरः” विष्णुसं० । ६त० । ३कुसुमविकाशे पु० ।
 पुष्पहीन पु० १त० । १कुसुमरहिते दुमे । २उडुन्दरवृक्षे स्त्री
 ३रजःसून्यायां स्त्रियां स्त्री हेम० ।
 पुष्पा स्त्री चम्पापुष्पां (भागलपुर) लिका० ।
 पुष्पागम पु० पुष्पाख्यागच्छन्त्यत्र आ+गम आधारे अच् ।
 वसन्ते पुष्पाकरादयोऽप्यत्र । [मालाकारे हेमच० ।
 पुष्पाजीव पु० पुष्पमाजीवति आ+जीव-अच् उप्+सं० ।
 पुष्पाञ्जन न० ६त० । कुसुमाञ्जने (कोमकाञ्जल) । राजनि०
 पुष्पानन पु० पुष्पमिव विकसितमादनमस्मात् । मद्यभेदे
 भा० सं० १०अ० ।
 पुष्पास्त्रज न० पुष्पस्यास्त्रजो जायते जन-ड ५त० ।
 मकरन्दे राजनि० । [दयोऽप्यत्र ।
 पुष्पायुध पु० पुष्पायुधमस्य । कुसुमायुधे कामदेवे पुष्पास्त्रा-
 पुष्पाणं पु० राजभेदे भाग० ४।११।१ ।
 पुष्पावचायिन् पु० पुष्पमवचिनोति मालार्थम् अच+चि-
 णिनि ६त० । मालाकारे हेमच० । [मादकत्वाच्च तथात्वम् ।
 पुष्पासव न० ६त० । मधुनि राजनि० तस्य पुष्पोद्भवत्वात्
 पुष्पास्त पु० पुष्पमस्त्रमस्य । कुसुमायुधे कामे हेमच० ।
 पुष्पाङ्गा स्त्री पुष्पमित्याङ्गा यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि०
 पुष्पिका स्त्री पुष्प+श्वुल् । १दन्तमले हारा० । २लिङ्गमले
 हेम० । यन्त्राध्यायसमाप्तौ तत्प्रतिपाद्यकथने यन्त्रांशभेदे
 यथा “इति महाभारते शतसाहस्रां संहितायामि-
 त्यादि” । [क्त । २विकसिते च ।
 पुष्पित लि० पुष्प+तार० इतच् । १संजातकुसुमे । पुष्प-कर्तरि

पुष्पिताया स्त्री “अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च
 नजौ जरगाश्च पुष्पिताया” ट० र० उक्ते अर्द्धसमष्ट्यभेदे ।
 पुष्पिन् लि० पुष्प+मत्वर्थे इनि । १कुसुमयुक्ते वृक्षे स्त्रियां
 ङीप् । सा च २रजस्तलायां स्त्रियां स्त्री ।
 पुष्पेषु पु० पुष्पमिषुर्वस्य । कुसुमवाये कामे हेम० ।
 पुष्पीत्कटा स्त्री राजसीभेदे सा च रावणकुमार्ययोर्मता
 “पुष्पीत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राजसेश्वरौ । कुम्भ-
 कर्णदशयोधौ” भा० व० २७४ अ० । [अपुष्पीत् ।
 पुष्प्य पुष्प विकसने कण्डू० पाठान्तरम् सक० सेट् । पुष्पति
 पुष्प पुंस्त्री कार्यं पुष्पति पुष्प-कर्तरि यत् नि० । अश्विन्यादि
 २७ नक्षत्रमध्ये १चटसे नक्षत्रे, स्त्रीत्वे टाप् ।
 तस्याधिपतिः जीवः । तद्योगतारादिकम् अक्षेपाशब्दे
 दृश्यम् । २पौषमासे शकलियुगे च पु० नेदि० ।
 पुष्पनेत्रा स्त्री पुष्पः नक्षत्रं नेता प्रथमावधिशेषपर्यन्त
 सप्तापको यस्याः अक्षसमा० । यस्यां रात्रौ प्रथमावधि-
 शेषपर्यन्तं पुष्पनक्षत्रस्य दर्शनं तादृशीं रात्रौ । [तत्कार्यं
 पुष्परथ पु० यात्रार्थे रथे अमरः । पुष्परथेति तत्र पाठान्तरं
 पुष्पलक पुंस्त्री पुष्प-कि पुषिः पुष्टिस्तस्यै अलति पथ्योति
 अल-अच् स्वार्थे क । गन्धप्रधाने ऋग्भेदे । “सीम्नि
 पुष्पलकोहतः” सि० कौ० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
 २क्षपणके शकीले च पु० नेदि० ।
 पुष्पस्नान न० पुष्पनक्षत्रकाले स्नानम् । शास्त्रोक्तविधानेन
 पुष्पनक्षत्रयुक्तकाले नृपस्याभिषेकभेदे तद्विधानं ट० सं० ४८
 अ० दृश्यम् । तत्कालश्च तत्प्रोक्तो यथा “शुभे सुहृते
 संप्राप्ते पुष्पयुक्ते निशाकरे” पुष्पाभिषेकोऽप्यत्र ।
 पुस मर्दं व्यूसे हानौ च चुरा० उभ० सक० सेट् । पोसयति
 ते अपूपुसत् त । [पुस्तत् त ।
 पुस्त बन्धे अनादरे च चु० उभ० सक० सेट् । पुस्तयति ते अपु-
 पुस्त न० पुस्त-अच् । “मृदा वा दारुणा वापि वस्त्रेषामप्यथ
 चर्मणा । लौहरेतैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते”
 इत्युक्ते श्लिष्यादिशिल्पकर्मणि । स्वार्थे क । श्लिष्या-
 धारे यन्त्रे पुंस्त्री स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् ।
 पुस्तकमानसेखनप्रकारादिकं योगिनीतन्त्रे उक्तं यथा
 “मानं वज्रं पुस्तकस्य श्रेणु देवि ! समासतः । माने-
 नास्य फलं विन्द्यादमाने श्रीर्हता भवेत् । हस्तमात्रं
 सृष्टिमात्रमावाह्यं द्वादशाङ्गुलम् । दशाङ्गुलं तथाष्टौ
 च ततो हीनं न कारयेत्” । तस्य वेधो यथा “वेधद्वयं
 कुट्टिहस्तौ वाक्कुमानौ तिरस्त्रकम् । समभागे महेशानि ।

हस्तादौ रूप(१)रन्वकम् । अष्टाङ्गुलं परित्यज्य मध्ये
वेधं तु कारयेत् । प्रादेशादौ सवेद्वन्मं द्वाङ्गुले वा
समाचरेत् । पुस्तकस्य च व्याप्त्यन्ते यन्त्रवेधं विकल्पयेत् ।
भाष्यार्हानिर्भेदाशु धनानां वा क्षयो भवेत् । दम्भरन्त्रे
भवेत् पीडा वर्तुलं शुभदं भवेत् । चतुष्कोणे विष्णु-
वस्तु त्रिकोणे सरणं भवेत् । पुस्तकलेखनपत्रं यथा
“भूर्जं वा तेजपत्रे वा ताले वा ताडिपत्रके । अगत-
चापि देवेशि ! पुस्तकं कारयेत् प्रिये ! । सम्भवे स्वर्य-
पत्रे च ताम्रपत्रे च शङ्करि ! । अन्यद्वृत्तत्वि
देवि ! तथा केतकीपत्रके । मार्तण्डपत्रे रौप्ये वा
वटपत्रे वरानने ! । अन्यपत्रे वसुदले लिखित्वा यः
समभ्यसेत् । स दुर्गतिमवाप्नोति धनहानिर्भवेद्भुवम् ।
पुस्तके पाठवेदलिखननिषेधो यथा “वेदस्य लिखनं कृत्वा
यः पठेद्ब्रह्महा भवेत् । पुस्तकं वा गृहे स्थाप्यं
वज्रपातो भवेद्भुवम्” । युगभेदे पुस्तकाक्षरस्य देवा
यथा “सत्येऽक्षरे स्थितः शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ।
प्रजापतिर्द्विपरे च त्रेतायां सूर्य एव च । कृते युगे
हिनाको च कलौ लिप्यक्षरे हरिः” । तत्त्वैकपूजा-
फलं यथा “आरम्भे च समाप्तौ च लेखकं प्रतिपूजयेत् ।
हरिश्च गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रैश्च सुमनोहरैः । यावदक्षर-
संख्यानं प्रतिपत्रं च सुन्दरि ! । तावदुमसहस्राणि
ज्जल्लोको वसेच्चिरम्” । लेखकस्य वेतनपत्रे दोषो
यथा “वेतनं यस्तु गृह्णीयात् लिखित्वा पुस्तकं स तु ।
यावदक्षरसंख्यानं तावच्च नरकं वसेत्” । भूमौ पुस्तक-
लेखनस्थापननिषेधो यथा “न भूमौ विलिखेद्वर्णं यन्त्रं
न पुस्तकं लिखेत् । न भूमौ पुस्तकं स्थाप्यं न वृत्त-
माहरेत्तु तत् । भूषणपत्रे चैव अक्षरं वाऽथ
पुस्तकम् । भूमौ तिष्ठति देवेशि ! जन्मजन्मसु मूर्खता ।
तदा भवति देवेशि ! तस्मात्तत् परिवर्जयेत्” । तस्य दान-
फलं यथा “विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च
द्विज । पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ।
शास्त्रद्वयं जगत्सर्वं सुश्रुतञ्च शुभाशुभम् । तस्मात्
शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्तिके । वेदविद्याञ्च यो
दद्यात् स्वर्गं कल्पत्यं वसेत् । व्याप्तविद्याञ्च यो दद्या-
त्तस्य संख्या न विद्यते । त्रीणि तुल्यप्रदानानि त्रीणि
तुल्यफलानि च । शास्त्रं कामदुष्टा घेनुः पृथिवी
चैव शाश्वती” इति पाञ्चोत्तरखण्डे ११७ अ० । वेद-
शास्त्रादिदानफलं यथा “वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्म-

शास्त्राणि चैव हि । मूलेन लेखयित्वा यो दद्याद्
याति स वैदिकम् । इतिहासपुराणानि लिखित्वा
यः प्रयच्छति । ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणी-
कृतम्” इति गारुडे २१५ अ० । पुराणादिपुस्तकदान-
विधिः हेमा०दा० चण्डीशब्देऽधिकं दृश्यम् ।

पुस्तकमुद्रा स्त्री “वामघटिं स्वाभिमुखीं कृत्वा पुस्तकमुद्रिका”
तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे । [कर्मकर्त्तरि हस्ता० ।

पुस्तकमन्त्रं त्रि० पुस्तं पन्थलेखनं कर्माऽस्य । लेखादि-
पू शोधे दि० व्यात्म० सक० सेट् । पूयते अपविष्ट । पुपुवे पूतः ।
पू शोधे स्वा० व्या० सक० सेट् । पवते अपविष्ट । पुपुवे पूतः
पवितः ।

पू शोधे क्पादि० पा० उभ० सक० सेट् । पुनाति पुनीते अपावीत्
अपविष्ट पुपाव पुपुवे । आर्षे क्वचित् आप्राप्त्यस्य हस्तः ।
“अरणात् पुनते पापं धारणात् पूर्वसञ्चितम्” ।

पूग पु० पू-गन् किञ्च । (सुपारि) शृङ्गे २ समूहे क्षमरः
शकुन्दिषि ४ भावे पूकण्टकशृङ्गे च शब्दरत्ना० । पूग-
फले न० । समूहार्थात् तस्मात् पूरणे ङट् तिथुक् च ।
पूगति ख पूगपूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । पूगे भवः दिगा०
यत् । पूग्य तङ्गवे त्रि० समासे आद्युदात्तताऽस्य ।

पूगपात्रं न० पूगस्य दन्तचर्चित तद्रसस्य आधारभूतं
पात्रम् । (पिकदानी) पतद्दृष्टे हारा० ।

पूगपीठं पु० न० इत० । पतद्दृष्टे त्रिका० ।

पूगपुष्पिका स्त्री पूगसहितं पुष्पमल कप् कापि अत
इत्थम् । विवाहोत्सवे दीयमाने शुवाकयुक्तताम्बूलदान-
कर्माणि त्रिका० ।

पूगरोटं पु० पूगः पूगवत् इव रोटयति द्योतते ऋट्-द्युतौ
अच् । हिन्तालट्त्वे त्रिका० ।

पूज पूजने चु० उभ० सक० सेट् । पूजयति ते अपपूजत् त ।

पूजका त्रि० पूज-ण्वल् । पूजाकारके । अकान्तत्वेऽपि
याजकादि० षष्ठीसवासः देवपूजकः इत्यादि ।

पूजनं न० पूज-भावे ल्युट् । श्रवणे । पूज्यतेऽसौ कर्मणि
ल्युट् ङीप् । शक्तुनिविहगस्त्रीभेदे भा० शा० ११६ अ०
तदुपाख्यानं दृश्यम् ।

पूजनीयं त्रि० पूज+कर्मणि अनौयर् । १ पूजाहं । २ पूजन्यां
पतगयोषिद्धे स्त्री हरिवं० २० अ० दृश्यम् ।

पूजा स्त्री पूज-भावे अ । अर्चने । ल्युट् । पूजनमयत् न० ।
उपचारशब्दे तङ्गभेदा कृत्ताः
देवीपूजायां सुखभेदनिरूपणं यथा

“द्विभागे तु कौबेरी दिक् शिवाप्रोतिकारिणी ।
तस्मात्तन्मुखमासीनः पूजयेन्मण्डकां सदा” पूजास्या-
नानि यथा “लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्यां तथैव च ।
स्थण्डिलस्यां महाभायां पादुकाप्रतिमासु च । चित्ते
च त्रिशिखे खड्गे जलस्यां वापि पूजयेत् । पञ्चाश-
दङ्गुलं खड्गं त्रिशिखञ्च त्रिपुलकम् । शिलायां
पर्वतस्याग्रे गङ्गायामपि तत्समम् । आर्यावर्त्ते मध्य-
देशे तथा पर्वतगङ्गरे । देवीं संपूजयेन्नित्यं भक्तिप्रज्ञासम-
न्वितः । वराणां सदा पूजा सम्पूर्णफलदायिनी ।
ततस्तु द्विगुणा प्रोक्ता पुरुषोत्तमसन्निधौ । ततोऽपि
द्विगुणा प्रोक्ता द्वारवत्यां विशेषता । सर्वक्षेत्रेषु तीर्थेषु
पूजा द्वारवतीसमा । विन्ध्ये शतगुणा प्रोक्ता गङ्गाया-
मपि तत्समा । आर्यावर्त्ते मध्यदेशे ब्रह्मावर्त्ते तथैव
च । विन्ध्यवत्फलदा पूजा प्रयागे पुष्करे तथा । तत-
श्चतुर्थं प्रोक्तं करतोयानदीजले । तस्माच्चतुर्थं फला-
नन्दिगुण्डे च भैरव ! । ततश्चतुर्थं प्रोक्ता जम्बी-
रेश्वरसन्निधौ । तत्र सिद्धेश्वरीयोनौ ततोऽपि द्विगुणा
स्मृता । ततश्चतुर्थं प्रोक्ता लोहित्यनदपार्श्वे । तत्-
समा कामरूपे तु सर्वत्रैव जले स्थले । सर्वश्रेष्ठो यथा
विष्णुर्लङ्काः सर्वोत्तमा यथा । देवीपूजा तथा शस्ता
कामरूपे करालये । देवीजले कामरूपं विद्यतेऽन्यत्र
तत्समम् । अन्यत्र विरला देवी कामरूपे नृचे नृचे ।
ततः शतगुणं प्रोक्तं नीलकूटस्य भक्तके । ततोऽपि
द्विगुणं प्रोक्तं हीरके शिवलिङ्गके । ततोऽपि द्विगुणा
प्रोक्ता शैलपत्नादियोनिषु । ततः शतगुणा प्रोक्ता का-
माख्या योनिमण्डले” कालिकापुं. ५४।५७ अ० ।
पूजासनानि तत्फलानि च यथा “उपविश्यासने रम्ये
क्षणाजिनकुशोत्तरे । राक्षसे कम्बले वापि काशादौ
व्याघ्रचर्मणि । न कुर्यादर्चनं शिष्यैः शिषे ! काष्ठा-
जनादिषु । काष्ठासने कृथा पूजा पाशाखे रोगसम्भवे ।
भूम्यासने गतिनाशे वस्त्रासने दरिद्रता । कुशासने
ज्ञानवृद्धिः कम्बले सिद्धिरुत्तमा । क्षणाजिने धनी पुत्रो
मोक्षः स्याद्व्याघ्रचर्मणि । सन्त्रयोगं प्रकुर्वीत भोगार्थं
सुखमासने” इति पाञ्चोत्तरखण्डे ७४ अ० । पूजाधि-
कारिताप्रयोजकदेवष्टकपूजाऽऽदौ कार्या गणेशञ्च दिने
शङ्ख वज्रं विष्णुं शिवं शिवाम् । संपूज्य देवष्टकञ्च
सोऽधिकारी च पूजने । गणेशं विघ्ननाशाय निष्पापाय
दिवाकरम् । वज्रं शुक्लाय विष्णुञ्च सुप्तये पूजयेद्भरः ।

शिवं ज्ञानाय ज्ञानेशं शिवाञ्च बुद्धिद्वये । संपूज्य तान्
लभेत् प्राप्नोति विपरीतमतोन्मथा” इति ब्रह्मवै. प्रकृति-
खण्डे ८ अ० । सामान्यतस्तन्त्रोक्तपूजाप्रकारस्तु
“आदाष्टप्रादिकन्यासः करगुह्यस्ततः परम् । अङ्गुलि-
व्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च । ध्यानं पूजा जप-
श्चेति सर्वतन्त्रेष्वयं विधिः” तन्त्रसारः ।

पूजाधार ए० इ० देवतानां पूजनाधारे जलादौ यथोक्तं
तन्त्रसारे नारदीये “आपोऽग्निर्हृदयं चक्रं विष्णोः
जलसमुद्भवम् । यन्त्रञ्च प्रतिमास्थानं अर्चने सर्वदा
हरेः” गौतमीये “शालग्रामे मनौ यन्त्रे प्रतिमा-
मण्डलेषु वा । नित्यं पूजा हरेः काव्या न तु केवल-
भूतले । शालग्रामशिलास्थग्रात् कोटिजन्मावनाशनम् ।
किं पुनश्चाचनं तत्र हरिसाक्षिध्वकारणम् । ब्रह्म-
जन्मभिः पुण्यैर्यदि क्षणशिलां लभेत् । गोप्यदेनैव
चिह्नेन तेन जन्म समाप्यते” । एतेन विष्णुपूजायां
शिलाया अतिप्राधान्यम् मण्डलादीनान्तु सर्वसाधा-
रण्यात्वात् योगिनी तन्त्रे “लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं पुस्त-
कस्यां तथैव च । मण्डलस्यां महाभायां यन्त्रस्यां प्रति-
मासु च । जलस्यां वा शिलास्यां वा पूजयेत् परमे-
श्वरीम्” । कौलावलीये “यत्पराजितापुष्पं जवापुष्पञ्च
विद्यते । करवीरे शुक्ररक्ते द्रौणं वा यत् तद्वति । तत्र
देवी वसेन्नित्यं यद्यन्त्रे चण्डिकाचनम्” । एतत् सर्वं
यन्त्रभावे तथा च “यन्त्रं सन्त्रमयं प्रोक्तं सन्त्राणां
देवतैव हि । देवात्मनोर्यथाऽभेदो यन्त्रदेवतयोक्तथा ।
तथा । आदौ लिखेद्यन्त्रराजं देवतायाञ्च विग्रहम् ।
कामक्रोधादिदोषोत्थ सर्वदुःखनिवन्त्रणात् । यन्त्रमित्याहरे
तस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः । विना यन्त्रेण पूजायां
देवता न प्रसीदति । दुःखनिवन्त्रणात् यन्त्रमिताहस्तन्त्र-
वेदिनः” । [२मान्ये च शब्दर० ।

पूजाहं लि० पूजामर्हति अर्ह-अण् उप०स० । १पूजायोग्ये
पूजित लि० पूज-कर्मणि क्त । यस्य पूजा कृता तस्मिन्
अर्चिते अमरः । [२देवे उणा० ।

पूजित ए० पूज-कर्मणि इलच् क्तिञ् । १पूज्ये लि० ।
पूज्य ए० पूज-यत् । १श्वशुरे । २पूजनीयमात्रे लि० ।
“य एव विद्वांसपसा च वृद्धः स एव पूज्यो भवति
द्विजानाम्” मत्स्यपु० ८७ अ० ।

पूण राशीकरणे चु० उभ० सक० सेट् । पूण्यति ते अपूपणत् त
पूत न० पू-क्त । अपनीतब्रूषे (आगङ्गारहित) १वज्रकीर्तने

घान्ये अमरः । श्रुतादिना शुद्धे लिङ्जटाधः । शस्ये ।
४ गङ्गे पूषेतकुशे द्विकङ्कतद्वये च पु० । ७ दूवायां स्त्री
टाप् राजनि० पपवित्ते लि० ।

पूतक्रतु पु० पूतः शुद्धः क्रतुरस्य । इन्द्रे जटा० । तस्य प्रती
ङोष् ऐङ् । पूतक्रतायी तत्पत्न्यां शय्याम् स्त्री ।

पूतगन्ध पु० पूतः पवितो गन्धो यस्य । वर्वरे (वावुइतुलसी)
राजनि० ।

पूतदण्ड न० नित्यक० । श्वेतकुशे राजनि० ।

पूतद्रु पु० नित्यक० । पनसद्वये राजनि० ।

पूतधान्य न० नित्यक० । तिले राजनि० ।

पूतना स्त्री पूतयति पूत+णिच्-ल्यु । इहरीतकीभेदे सा च
सिन्धुदेशजाटल्यत्वं वृहती च लेपने प्रशस्ता राजनि० ।
२ गन्धमांसां राजनि० । ३ कंसस्य धात्रीभेदे सा च शकुनी
रूपं कृत्वा कृष्णस्य विघातं स्नानं ददौ । कृष्णेन च तस्याः
प्रायेण सह स्नानं प्रपाविति कथा हरिवं० ६२ अ० ।
भाग० १०।६ । कंसेन प्रहिता सा राक्षसीरूपा
वाल्मेघातिनी सौम्यरूपं कृत्वा कृष्णाय विघातं स्नानं
पातुं ददौ कृष्णेन च तस्याः स्नानपानमिषेण प्राणा-
कर्षणेन सा निहत्येति स्थितम् । ४ वालचङ्गभेदे सुश्रुतः
तल्लक्षणादिकं अहशब्दे २७६४ प्र० उक्तम् । ५ बालानां
क्षुद्ररोगभेदे अहिपूतनशब्दे ५८४ प्र० तल्लक्षणादि ।
६ वालमातृकाभेदे "तृतीये दिवसे भासे वर्षे वा गृह्णाति
पूतना नाम मातृका । तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति
ज्वरः । गालसङ्घेजयति स्नानं न गृह्णाति दष्टिं बध्नाति
क्रन्दति जड्जं निरीक्षते" चक्रपाणिदत्तः ।

पूतनारि पु० इत० । वासुदेवे श्रीकृष्णे शब्दर० पूतनारा-
त्यादयोऽप्यत्र । पूतनाशब्दे दृश्यम् ।

पूतफल पु० पूतानि फलान्यस्य । पनसे (कांटाळ) । राजनि०

पूतभृत् पु० पूतं शुद्धं सोमरसं विभर्त्ति भृ-क्तिप् इत० ।
सोमरसाधारे पात्रभेदे यजु० १८।२१ वेददी० ।

पूतयव अव्य० पूता निस्तृणीकृता यवा अत्र तिष्ठन् अव्ययी० ।
पूतयवाधारे खडादौ ।

पूतात्मन् लि० पूत आत्मा यस्य । शृङ्गान्तःकरणे शृङ्गदेशे
च । श्विष्णौ पु० "पूतात्मा परमात्मा च" विष्णुस० ।

पूति न० पू-कर्त्तरि क्तिच् । श्रोत्रिषद्वये । भावे क्तिन् ।
२ पवितृतायाम् राजनि० । पूय विशरणे दुर्गन्धे च
क्तिच् । ३ दुर्गन्धे ४ दुर्गन्धवति लि० रायसकुटः ।

पूतिक न० पूत्या दुर्गन्धेन कायति कै-क । श्विष्ठायां

२ पूतिकरञ्जो पु० । ३ शाकभेदे स्त्री (पुंइ) "पूतिका बद्धी-
घातिका" इति स्मृतिः । ४ मालांल्याच्च राजनि० । पूतिका
च सोमांशुतो जातेति सोमस्याभावे प्रतिनिधित्वेन व्याख्या
तदेतत् ताण्ड्यानां प ४।५।३ उक्तं यथा "तस्य ये ह्रिय-
माणस्यांशवः परापतंस्ते पूतीका अभवन्" छान्दसो दीर्घः ।
"ह्रियमाणस्य सोमस्य पतिताः अंशवः पूतिका अभवन्"
तस्मात् सोमाभावे पूतीकादीनां प्रतिनिधित्वेन स्त्रीकर्त्त-
व्यतामभिधातुं प्राक्किकानामेषाम् उपस्थासः" भा० ।

पूतिकरज(ञ्ज) पु० पूतियुक्तः करजः(ञ्जः) । (नाटाकरमजा)
करञ्जभेदे अमरः । करञ्जशब्दे १६८८ प्र० दृश्यम् ।

पूतिकर्णक पु० पूतिः कर्णो यत्र कर्णः । कर्णरोगभेदे "कर्णवि-
द्विषाकाद्वा जायते चासुपूरणात् । पूर्वं स्रवति वा पूति
स ज्ञेयः पूतिकर्णकः" इति भाधवकरः । [शब्दरत्ना०]

पूतिकासुख पु० पूतिका तत्फलमिव सुखमस्य । शम्बूके
पूतिकाष्ठ न० पूतेः पावनार्थं काष्ठम् चतुर्थ्यर्थे अश्वघासवत्
इत० । देवदारुणि शब्दच० । संज्ञायां कन् । पूतिकाष्ठक
सरलद्वये पु० अमरः ।

पूतिकाट पु० कर्म० । (गंधोपोका) कीटभेदे सुश्रुतः ।

पूतिकेश्वरतीर्थ तीर्थभेदे शिवपु० ।

पूतिगन्ध पु० पूतिर्द्रवो गन्धो यस्य । १ गन्धके अमरः ।
२ दङ्गुदीद्वये राजनि० । ३ रङ्गे न० कर्म० । ४ दुर्गन्धे पु०
वा इत्समा० । पूतिगन्धि दुष्टगन्धयुक्ते लि० । स्वार्थे क ।
पूतिगन्धि कदुष्टगन्धान्विते । पूतिशब्दे वाकुल्यां स्त्री राजनि०

पूतिघास पु० "मद्गु मूत्रिकृच्छयायिकाऽवकुशपूतिघासवानर-
प्रभृतयः मृगाः" सुश्रुतोक्ते जन्तुभेदे ।

पूतितैल स्त्री पूति दुर्गन्धं तैलं यस्याः । ज्योतिष्मत्याम्
(क्षताकटकी) रत्नमा० ।

पूतिनस्य न० नसि भवः यत् कर्म० । "दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले
संवासितो यस्य समीरणस्तु । निरेति पूतिर्छनासिका-
भ्यान् पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम्" सुश्रुतोक्ते नासारोगभेदे
पूतिनासिकी लि० पूतिनासिकाऽस्य । दुर्गन्धनासायुक्ते
"पिशुनः पूतिनासिकः" याज्ञ० पिशुनताकर्मविपाक-
तया पूतिनासिक्युक्तम् ।

पूतिपक्ष पु० पूतीनि पक्ष्याण्यस्य । शत्रोनाकभेदे राजनि० ।

पूतिपुष्पिका स्त्री पूतीनि पुष्पाण्यस्याः कपः कापि अत्र
इत्थम् । सातलुङ्गायाम् रत्नमा० ।

पूतिफला(ली) स्त्री पूतीनि फलान्यस्याः वा ङीप् । सोम-
राज्याम् अमरः । ङीवन्तः जटाध० ।

पूतिमयूरिका स्त्री पूतिर्यूरीव ततः स्त्रार्थे क । अज-
मोदायाम् राजनि० ।

पूतिमाष पु० गोत्वप्रवरभिभेदे “संकृतिपूतिमाषतण्डुयम्बु शैव
मवावामाङ्गिरसगौरवीतसाङ्कत्येति” आश्विनो० १२।१२।५
ततः भर्गोऽपत्ये यज् । पूतिमाषत्र तदपत्ये पुंस्त्री० ।

पूतिमृत्तिका न० ७७० । नरकभेदे आश्विनो० १२।१२ स्त्रो० ।

पूतिमेद पु० पूतिर्भेदोऽस्य । अरिमेदे विट् स्वदिरे । राजनि०

पूतिवक्त्र पु० पूति वक्त्रमस्य । दुर्गन्धस्य युक्ते “पूतिवक्त्रस्य
स्त्रचक्रः” याज्ञ० १।२।१ स्त्रो० तन्निदानकर्मभेदे कृत्तः ।

पूतिवात पु० पूत्यै पवित्वायै वातोऽस्य । १ विल्वहृत्ते रत्नमा०
कर्म० । २ दुष्टगन्धयुक्तवायो पु० ।

पूतिवृक्ष पु० कर्म० । शोनाकड्डे रत्नमा० ।

पूतिशारिजा स्त्री पूतः शरीरं जायते जन-क ।
खट्वागे (खटाश) जनकानुभेदे त्रिका० ।

पूतीक पु० पूतिक+पृषो० । पूतिकरञ्जे अमरः ।

पूतीकरञ्ज पु० पूतिकरञ्ज+पृषो० । करञ्जभेदे रत्नमाला ।

पूतीका स्त्री पूतिका+पृषो० । (पूँइ) स्वाते लताभेदे पूतिक-
शब्दे तात्त्व्यान्वा० वाक्ये दृश्यम् ।

पूत्यण्ड पु० पूति दुर्गन्धमण्डलमस्य । (गंधोपोका) १ गन्धकीटे
२ मृगनाभियोनिसृग्भेदे च पुंस्त्री-भेदि० भा० शा० १२४ व्य०

पूथिका स्त्री पूतिका+पृषो० । पूतिकायां शकभेदे सुश्रुतः ।
चुच्यु शब्दे २८५६ पु० दृश्यम् ।

पून् लि० पू-क्त “पूजो विनाशे” या० कृत्त तः । विनष्टे ।

पूप पु० पू-पक् । १ पिष्टत्वे अमरः । पूपाय हितम् अपूपां क
पक्षे यत् । पूपीय पूय तदर्थं तण्डुलादौ लि० ।

पूपला स्त्री पूपं तदाकारं स्वाति ला-क । पोलिकायां हेमच०
स्त्रार्थे क । पूपलिका तत्त्वार्थे हारा० । [कायां त्रिका० ।

पूपास्त्री स्त्री पूपाय अललि अल-अच् लौरा० ङीष् । पोलि-

पूपाष्टका स्त्री अष्ट परिमाणं यस्याः कन् अष्टका अष्टमी
उपचारात् तत्कर्त्तव्यं आङ्गम् पूपद्रव्यसाधनाष्टका
कर्म० । आग्रहायण्याः परतः कृष्टाष्टमीविहिते आङ्गे ।

“आद्याः पूपैः सदा कायां मांसैरन्या भवेत्तथा । शकैः
कायां ततोया स्यादेव द्रव्यगतो विधिः” ति० त० ।

पूपिका स्त्री पूपकृदाकारोऽस्यस्याः ठन् । पोलिकायां हेम०

पूय दुर्गन्धे अक० भेदने विशरणे च सक० दिवा० आत्म० सेट् ।

पूयते अपूयिष्ट । अपूयिडं (ध्वम्) शुपूये ।

पूय न० पूय-अच् । त्रयादिनिःसृते रक्तविकारभेदे (पूज) ।

हेमच० । भावे ल्युट् । पूयन् तत्त्वार्थे न० शब्दच० ।

पूयमानयव अन्न० पूयमाना निस्तुपीक्रियमाणा यवा
यत्न । तिष्ठन् प्र० अन्नयो० । प्ररिक्त्वमाययवाधारे
खखादौ ।

पूयरक्त पु० पूययुक्तं रक्तमस्य । “दोषैर्विदग्धैरथ आपि
जलोर्बिजाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तु । नासा अवेत् पूय-
स्यग्विनिम्नं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम्” सुश्रुतोक्ते
नासारोगभेदे पूयशोणितादयोऽप्यस्य ।

पूयवर्जन पु० पूयं वर्जयति हृष-णिच्-ल्यु । सुश्रुतोक्ते
नवधान्यादौ द्रव्यवर्गभेदे ।

“नवधान्यमाप्रतिलकलायज्जलस्य निष्पावहरितकशाकास्त-
लवणकटुकगुल्फिष्टविक्रितिवक्त्ररशुष्कशकाजविकानूपौद-
कमांसवशाशीतोदकजशरपायसदधिदुग्धतक्रप्रभतीन् परि-
हरेत् । तन्नाम्नो नवधान्यादियोर्येऽयं त्वं उदाहृतः ।
दोषसञ्जननो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्जनः” । [द्रव्योऽप्यस्य ।

पूयारि पु० इत० । निम्बहृत्ते राजनि० । पूयनाशका-
पूयास पु० “पक्वः शोकः सन्धिजः संश्लेष्टः साधं
पूयं पूति पूयास्तस्य सः” सुश्रुतोक्ते सन्धिगत रोगभेदे ।

पूयोद न० पूयसे वोदकमस्य उदादेशः । नरकभेदे भा० य० १।२।७।

पूर पूतौ प्रीणने च दिवा० आत्म० सक० सेट् । पूर्यते अपूरि-
अपूरिष्ट । उपूरे कैदित् । पूर्यः । [पूरितः ।

पूर पूतौ प्रीणने च उभ० सक० सेट् । पूरयति अपूपुरत् त ।

पूर पु० पूर-क । १ जलसमूहे २ खाद्यभेदे ३ त्रयणुजौ च भेदि०
४ दाहायुक्त्वि न० राजनि० ।

पूरक लि० पूरयति पूरि-ल्युट् । १ पूरणकर्त्तरि २ युष्मके अङ्गौ
च । ३ वीजपूरे राजनि० । ४ बहिर्वृत्तिकस्य प्राणस्य वायोः

नासयाकृष्टं देहान्तःप्रवेशनरूपव्यापारभेदे । प्राणायाम-
शब्दे दृश्यम् । स्वाशौचकालमध्ये देये प्रेतस्थातिवाहिक-
देहनाशनेन प्रेतदेहपूरके पूरिष्ठे तत्कर्त्तव्यतादिश्रु० त० यथा

“अनेदं वीजं पूर्वक्रियाया आतिवाहिकदेहत्यागोत्तरं
देहान्तरजननं, मध्यक्रियाया अपि प्रेतत्वपरिहारो-
त्तरं देहान्तरजननं ततश्चैक्यैव तत्सिद्धौ पुनस्तत्

करणं वचनाभावेऽनर्थकम् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे
“तत्तज्जणादेव स्पृह्याति शरीरमातिवाहिकम् । उद्धं
तज्जन्ति भूतानि तीक्ष्णस्वात्तस्य विप्रहात्” । तीक्ष्ण

भूतानि तेजोवाय्वाकाशानि पृथिवीजले तु अधो
गच्छतः । तत्तज्जणात् स्पृह्यज्जणात् । तथा “आतिवाहिक
संज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव ! । क्रैवलं तन्मृतव्याणां

नात्येषां प्राणिनां कश्चित्” । तथा “प्रेतपिच्छैस्तथा दत्तैः

देहमाप्नोति भागव ! । भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः । प्रेतपिण्डा न द्वीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् । इत्याशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते । तत्रास्य यातना घोराः शतवातातण्डुवाः । ततः अपिण्डीकरणे आत्मवैः स कते नरः । पूर्णं संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते । ततः स नरको याति स्वर्गे वा स्वेन कर्मणा । तथा च वायुपुराणम् “पूरकेण तु पिण्डेन देहो निष्पाद्यते यतः । कतस्य करणायोगात् पुनर्नान्वर्त्तयेत् क्रियाम्” । अत एवातिवाहिकदेहपरित्यागाय तत्कालीनकृपां समर्थपुत्रसत्त्वेऽप्यन्येन दाहादि क्रियते “पितृमातृ-अपिण्डैस्तु समानसन्तानैरेः । संधानमतेवापि राज्ञा वा धनहारिणा । पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव श्रोतराः” शुद्धितं ।

तेन दाहादिपूरकपिण्डदानान्तमाद्याक्रिया तया आति-वाहिकदेहनिवृत्तिपूर्वकं प्रेतदेहप्राप्तिः आद्याश्चाद्यादि अपिण्डान्ता मध्यक्रिया तया प्रेतदेहवसुक्तिपूर्वकं भोग-देहप्राप्तिः तदुत्तरवार्षिकादिश्चाद्यादि उत्तरक्रिया तया भोगसाक्षात्प्रति भेदः । पूरकपिण्डदानकालादिस्य शुद्धितं निर्णयितो यथा

“प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायान्नं सभाहितः । यत्रात्र वसु चान्येषु स एव प्रददात्यपि । ऋणभयं भाण्डसादाय नवं ज्ञातः सुसंयतः । लघुचुं सर्वदोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् । ततश्चेत्तरपूर्वखाम्निम् प्रज्ज्वालये-द्विधिः । तच्छुल्लप्रवृत्तिं तत्र प्रज्वालयाद्भिः यचेत् स्वयम् । अपवित्रैस्त्रिलोभैश्च केशकीटविवर्जिताम् । हारोपान्ते ततः क्षिप्रा शुद्धां वा गौरमृत्तिकां । तत्पृष्ठे प्रक्षरे-दभान् व्याध्याप्यान् देशसम्भवान् । ततोऽवनेजनं दद्यात् संस्मरन् गोलनामनी । तिलसर्पिर्मधुकीरैः सचितं तप्तमेव हि । दद्यात् प्रेताय पिण्डान्तु दक्षिणाभिमुख स्थितः । फलमूलशुद्धज्वरितलिमिश्रन्तु कुलचित् । अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्देवैस्तोयैः सुशीतलैः । जपान्तु-मयैः शुद्धैर्वागोभिः पिण्डमर्चयेत् । प्रयाति यावद्राकाशं पिण्डादुन्नामयौ शिखा । तावत्तत्सम्पुष्टिष्ठेत् सर्वं तोये ततः क्षिपेत् । दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एव क्रमेण तु । सदाऽयौचेऽपि दातव्याः सर्वेऽपि युगप-जया । तत्र हाशोचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि । द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि” । देवात् स्मृतिद्रात्रा पूरकपिण्डसादाने आद्याश्चादधिकारिणा

अन्तिमदिने आद्याश्चादिने वा तत् करणीयमिति व्यवस्था शुद्धितं स्थिता ।

पूरणं न० पूर-भावे ल्युट् । अङ्गशास्त्रपरिचये १ गुणने २ वृष्टौ श्रुतं चते शब्दमा० । करणे ल्युट् । ३ वापतन्तुषु हेम० । ५ सेतौ ६ वसुद्रे च पु० ७ सङ्ख्यापूरणे सेदिनिः । यथा द्वयोः पूरणः द्वितीयः । कर्त्तरि ल्यु । दंपूरवि-तरि लि० । ६ विष्णुतैले धरणिः । करणे ल्युट् ङीप् यथा संख्या पूर्यते १० तस्यां संख्यायां स्त्री त्रयाणां पूरणी तृतीयेत्यादि । कर्मणि ल्युट् । १२ शास्त्रमल्लिङ्गले पु० अमरः पूरयित् लि० पूर-तृच् । १ पूरणकर्त्तरि लि० स्त्रियां ङीप् । २ विष्णौ पु० । “पूयः पूरयिता पुण्यः” विष्णु सु० ।

पूरान्तं पु० पूरमन्तं यत् । वृज्ज्वास्ते राजनि० ।

पूरिका स्त्री पिष्टकभेदे कृताक्षशब्दे २१८२ पु० वृज्ज्वास्ते ।

पूरितं लि० पूर-क्त । १ पूर्णं २ गुणिते च अमरः ।

पूरु पु० व० व० । पू-वा० क्त । १ मल्लये निघण्टुः ऋ० ६।२०।१

वैराजस्य मनोः नड्बलायां जाते शुक्लभेदे हरिवं० २ अ० ।

१ शङ्खुपुत्रभेदे भाग० ८।१५।३ । ३ राक्षसभेदे यजु० १२।३४

वेदी० । ५ यवातिपुत्रभेदे भा० आ० ७५ अ० । तस्यापत्यं

अयम् । पौरव तदपत्ये पु० स्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

पूरुष पु० पूर-उभन् । १ पुरुषे २ नरे च अमरः तस्य शुभा-शुभलक्षणं पुरुषशब्दे उक्तं किञ्चिदधिकमत्रोच्यते

“कटिर्विशाला बद्धपुत्रभागी विशालहस्तो नरपुङ्गवः

स्यात् । चरो विशालं धनधान्यभागी शिरोविशालं

नरपूजितः स्यात् । न श्रीस्यजति रक्ताक्षं नार्थः

कनकपिङ्गलम् । दीर्घवाङ् न चैश्वर्यं न मांसोपचिता-

सजम् । कदाचिदन्तरो मूर्खः कदाचिन्नोमयः सुखी ।

कदाचित् तन्दिनो दुःखी कदाचिन्नृणा सती । नेत्र-

क्षोहेन सौभाग्यं दलक्षोहेन भोजनम् । हस्तक्षोहेन

चैश्वर्यं पादक्षोहेन वाहनम् । अकर्मकठिनो हस्तो

पादावधनि कोमलौ । यस्य पाणितले रक्ते तस्य

राज्यं विनिर्दिशेत् । दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्थूल-

लिङ्गेन निर्धनः । कृशलिङ्गेन सौभाग्यं ह्रस्वलिङ्गेन

भूपतिः । रेखाभिर्वज्रभिर्दुःखं खलामिर्धनहीनता ।

रक्ताभिः अयमाप्नोति कृष्णाभिर्लोकपूजितः । अङ्गुष्ठो-

दरमध्ये तु यथो यस्य विराजितः । उन्नतं भोजनं

तस्य शतं जीवति मानवः । अङ्गुष्ठं कुल्लिप्तं क्लृप्तं यस्य

पाणितले भवेत् । ऐश्वर्यञ्च विनिर्दिष्टमशीत्यायुर्मवेद-

भुवम् । धनुर्वयस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वायु तोरणम् ।

तस्यैश्वर्यं च राज्यं च अशोल्यायुर्भवेद् भुवम् । कनिष्ठा
तर्जनी यावत् रेखा भवति चाक्षता । विंशत्यब्दाधिक-
शतं नरा जीवन्त्यनामयाः । कनिष्ठामध्यमां यावत्
रेखा भवति चाक्षता । शताब्दं वाथ वाशीतिर्नरो
जीवेन्न संशयः । कनिष्ठानामिकायाञ्चेत् रेखा भवति
चाक्षता । विंशत्यब्दाधिकं शतं नरा जीवन्त्यनामयाः ।
कनिष्ठानामिकायाञ्चेत् रेखा भवति चाक्षता । षष्ठिपञ्चा-
शदब्दं वा नरा जीवन्त्यसंशयम् । रेखया भिद्यते रेखा
स्वल्यायुश्च भवेन्नरः । कनिष्ठायां स्थिता रेखा संख्या
यावतिका स्मृता । तावती पुरुषाणान्तु नारी भवति
निश्चितम् । करमध्यगता रेखा भुवा ऊर्ध्वं भवेद् यदि ।
वृषो वा वृषतुल्यो वा चिरं ख्यातोऽर्थवान् भवेत् ।
भृशस्युच्छप्रकीर्णं विद्यावित्तसमन्वितः । पितामहस्य
वा किञ्चित् धनञ्च लभते भुवम् । मध्यमायां यदि यवा
दशप्रलेऽत्यन्तशोभनाः । तदान्यसञ्चितं वित्तं प्राप्नो-
त्यङ्गुष्ठके यवे । यस्याऽथ चक्रमङ्गुष्ठे यवादूर्ध्वञ्च
दशप्रते । तदा वै पामरादीनामर्जितं धनमाप्नुयात् ।
तर्जन्यामथ चक्रञ्च भित्तद्वारा धनं भवेत् । तेनैव विप-
रीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् । अनामायां भवेत् चक्रं
सर्वद्वारा भवेद्धनम् । तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति
निश्चितम् । कनिष्ठायां भवेच्चक्रं बाणिव्येन धनं भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् । ललाटे
दशप्रते यस्य चक्ररेखाचतुष्टयम् । अशोल्यायुः समा-
प्नोति पञ्च रेखाः शतं समाः । यस्मिन्नतं ललाटञ्च
ताम्रवर्णञ्च दशप्रते । रेखाहीनञ्च कक्षञ्च स चोत्तमो
महीं भवेत् । यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासाग्रं लेदि
सर्वदा । भोगी भवति निर्विषः पृथ्वीं भ्रमति सर्वदा ।
दन्ताश्च विरला यस्य नीचवस्त्रीचकर्मकृत् । प्रगल्भो
दन्तुरः सत्यं वेदान्तपारगो भवेत् । प्राकारान्तरम् ।
“दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे क्रूरोऽपि जायते । परस्त्री
रमणो नित्यं परवित्तेन वित्तवान् । दीर्घलिङ्गे च
सौभाग्यं सृष्ट्वलिङ्गे वृषो भवेत् । वक्रस्य कठिनै-
र्लिङ्गैः प्रमाणाज्जिगतः सदा । रमते च सदा दास्यां
निर्धनो भवति भुवम् । कण्ठलिङ्गेन सृष्ट्वैव रक्तवर्णेन
भूपतिः । वक्रस्त्रीरमणो नित्यं नारीणां वक्रभो भवेत् ।
कण्ठलिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् । राज्यं
सुखञ्च दिव्याङ्गनाः कन्यकायाः पतिर्भवेत् । यस्य पाद-
बले पद्मं चक्रं वायथ तोरणम् । अङ्गुयं कुलिशं

वापि स राजा भवति भुवम् । कण्ठनिर्लोमशा ये स्युः
केकराक्षाः कुचेल्काः । कातरा व्यालजिह्वाश्च ते
दरिद्रा न संशयः । कपिला मलिनाङ्गाश्च हृत्वाश्चैव
हृत्तृन्नाः । कशातिदीर्घा मनुजास्ते दरिद्रा न संशयः ।
चिबुके श्मश्रुन्या ये निर्लोमहृदयाश्च ये । ते धूर्ता
नैव सन्देहः समुद्रवचनं यथा । वृक्षीसृखाः भग्नपृष्ठाः
कण्ठदन्ताः कुचेल्काः । वक्रनासा वज्रनासास्ते नरा
दुष्टमानसाः । दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
परोपकारिणश्चैव तेऽपूरा मानवाः स्मृताः” ।

पूर्णं त्रि० पूर-क्त नि० । १ पूरिते २ सकले ३ समये च ज्योति-
शोक्ताषु उभयपक्षयोः ४ पञ्चमीदशमीषष्ठदशीतिथिषु च
स्त्री मेदि० । पूर्याप्रकाशे पु० स्वेच्छावर्जिते (अपेक्षान्यूने)
गदाधरः । ४० सं० ८८ अ० उक्ते पक्षिभेदानां ६ स्वरभेदे पु०
तत्र दशप्रम् उनागभेदे पु० भा० व्या० ७ अ० । ८ प्राधेये
देवगन्धर्वभेदे पु० ६५ अ० । ९ उदके न० निघण्टुः ।

पूर्णं क० पु० स्त्री० पूर्ण+संज्ञायां कन् । स्वर्णच्छुङ्खगे मेदि० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । स्वार्थे क । पूर्णशब्दार्थे
स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।

पूर्णं क० कुट्ट पु० पूर्णं क० कुट्टमस्य अवस्थायाम् अन्यलोपः
समा० तारुण्यावस्थे वृषे । अनवस्थायां तु नान्यलोपः ।

पूर्णं क० क० त्रि० पूर्णं क० कुट्टं तातु अस्य न० अन्यलोपः
समा० पूर्णतालुकनाम् ।

पूर्णं काम पु० पूर्णः कामोऽस्य । आग्नेच्छो परमेश्वरे मार्क० १३ अ०
पूर्णं क० (कु)ट पु० स्त्री पक्षिभेदे “मण्डूकपूरिकरवकचरायिकाः
पूर्णकूटसंज्ञाः स्युः” ४० सं० ८८ अ० । तत्रैव २५ श्लोके
हृत्स्वमध्यतया पठितः तत्त्वार्थे ।

पूर्णं कुक्षः पु० जलादिभिः पूर्णः कुक्षः । १ जलादिभिः
परिते घटे असरः । २ दानवभेदे पु० हरिवं० २४२ अ० ।

पूर्णं कोशा अपोषिभेदे ४० सं० ४८ अ० ।

पूर्णं कोष्ठा स्त्री पूर्णं कोष्ठं यस्याः । नागरस्तथायाम् राजनि०
पूर्णं पर्वेन्दु स्त्री पूर्णः पर्वणि इन्दुः पर्वेन्दुः यत् । पौर्णमास्यां हे
हे चित्तादिताराणां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते” सङ्घर्षकाण्डम् ।

“पूर्णपर्वेन्दु सङ्गते पौर्णमासीयुते” मल० त० रघुनन्दनः ।

पूर्णं पात्र न० नित्यक० । वर्द्धापके वस्तुपूर्णं १ पात्रे मेदि० ।

“हर्षादुत्सवकाले यदलङ्कारांशुकादिकम् । आकलयन् स्मृते
पूर्णपात्रं पूर्णकञ्च तत्” जटाधरोक्ते २ एतज्जन्तोत्सवादिषु
दासैः स्वामिनोऽङ्गात् वस्त्रादेर्न हृष्ये । होमान्ते ब्रह्मणे
देवे दक्षिणाद्वये इद्रव्यभेदे “होमान्ते पूर्णपात्रं दक्षिणां

ब्रह्मणे दद्यात् गोभिलः । तन्मानहं गृह्यसंयजे
“अष्टसुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलम् । पुष्क-
लानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते” । तेन २५६
सुष्टिभिः पूर्णपात्रम् । तत्तत्त्वद्वयश्लोक्तं “पूर्णपात्रो
दक्षिणा” कात्या०श्रौ० ६।१।१७ । कर्केण । “पाकयज्ञेषु
तण्डुलसुद्धगोधूमादियज्ञियधान्यपूर्णः पूर्णपात्रो दक्षिणा
धान्यस्य मानपात्रम्” कर्कः । तेनास्य पुंस्त्वमपि ।
ऊर्ध्वोपरिशिष्टे (कर्मप्रदीपे) २।५।२ कात्यायनस्तु
प्रकारान्तरमाह “यावता बद्धभोक्तुस्तु तृप्तिः पूर्णं न
विद्यते । नावरार्धमन्तः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थिति-
रिति” । ४जलपूर्णपात्रे च कात्या०श्रौ० १।८।८ ।

पूर्णं प्रज्ञं लि० पूर्णं प्रज्ञाऽस्य । सम्पूर्णबुद्धौ वायोस्तृतीया-
वतारे मध्यापरनामके आनन्दतीर्थे २वैष्णवमतभेदप्रस्था-
पकाचार्यभेदे । तन्मतञ्च सर्वं सं न्यरूपि यथा
“तदेतद्रामानुजमतं जीवाणुत्वदासत्ववेदापौरुषेयत्व-
ज्ञार्थबोधकत्वस्ततः प्रमाणत्वप्रमाणत्वित्यपञ्चरात्रोपजीव्य-
त्वप्रपञ्चभेदसत्यत्वादिष्वपि परस्परविरुद्धभेदादिपक्ष-
त्वयकक्षीकारेण क्षपणकपक्षनिक्षिप्तमित्युपेक्षमात्रः
स आत्मा तत्त्वमसीत्यादेर्वैदान्तवाक्यजातस्य भङ्गान्तरे-
णार्थान्तरपरत्वसुपपाद्य ब्रह्ममीमांसाविवरणव्याजेना-
नन्दतीर्थः प्रस्थानान्तरमास्थितः । तन्मते हि द्विविधं
तत्त्वं स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदात् । तदुक्तं तत्त्वविवेके “स्व-
तन्त्रमस्वतन्त्रञ्च द्विविधं तत्त्वमिष्यते । स्वतन्त्रो भगवान्
विष्णुर्निर्दोषोऽशेषसङ्कुलः” इति । ननु सजातीयविजा-
तीयस्वगतनानात्वसून्यं ब्रह्म तत्त्वमिति प्रतिपादकेषु
वेदान्तेषु जागरूकेषु कथमशेषसङ्कुणत्वं तस्य कथ्यत
इति चेन्नैवं भेदप्रमापकबहुप्रमाणविरोधेन तेषां तत्त्व
प्रमाणाद्यनुपपत्तेः तथा हि प्रत्यक्षं तावदिदमस्माद्भिन्न-
मिति नीलपीतादेर्भेदमध्यक्षयति । अथ अन्यथाः किं
प्रत्यक्षं भेदमेवावगाहते किं वा धर्मप्रतियोगिघटितम् ।
न प्रथमः धर्मप्रतियोगिप्रतिपत्तिमन्तरेण तत्सापेक्षस्य
भेदस्याशक्याध्यवसायत्वात् । द्वितीयोऽपि धर्मप्रतियोगि-
ग्रहणपुरःसरं भेदग्रहणसमयं वा युगपत् तत्सर्वग्रहणम् ।
न पूर्वः बुद्धेर्विरस्य व्यापाराभावात् अन्योन्याश्रय-
प्रसङ्गाच्च । नापि चरमः कार्यकारणबुद्ध्या यौगपद्या
भावात् धर्मप्रतीतिर्हि भेदप्रत्ययस्य कारणं सन्नि-
हितेऽपि धर्मिणि व्यवहितप्रतियोगिज्ञानमन्तरेण भेदस्या-
ज्ञातत्वेनान्यत्कतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावावगमात् ।

तस्मान्न भेदप्रत्यक्षं सुप्रसरमिति चेत् किं वस्तुस्वरूप-
भेदवादिनं प्रति इमानि दूषणान्युद्बुध्यन्ते किं वा धर्म-
भेदवादिनं प्रति । प्रथमे चोरापराधान्माण्डव्यनि-
ग्रहण्यायापातः भवदभिधीयमानदूषणानां तद्विषय-
त्वात् । ननु वस्तुस्वरूपस्यैव भेदत्वे प्रतियोगिसापेक्षत्वं न
घटते घटादितत्त्वप्रतियोगिसापेक्ष एव सर्वत्र भेदः प्रथत
इति चेन्न प्रथमं सर्वतो विलक्षणतया वस्तुस्वरूपे ज्ञाय-
माने प्रतियोग्यपेक्षया विशिष्टव्यवहारोपपत्तेः तथा
हि परिमाणघटितं वस्तुस्वरूपं प्रथममवगम्यते पश्चात्
प्रतियोगिविशेषापेक्षया ह्रस्वं दीर्घमिति तदेव विशिष्ट
व्यवहारभाजनं भवति । तदुक्तं विष्णुतत्त्वनिर्णये “न
च विशेषणविशेष्यतया भेदसिद्धिः विशेषणविशेष्यभावश्च
भेदपेक्षः, धर्मप्रतियोग्यपेक्षया भेदसिद्धिः भेदापेक्षश्च
धर्मप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रयतया भेदस्यासिद्धेः पदार्थ-
स्वरूपत्वाद्भेदस्येत्यादिना” । अत एव गवार्थिनो गवयदर्श-
नाच्च प्रवर्त्तन्ते गोशब्दञ्च न स्मरन्ति । न च नीरक्षोरादौ
स्वरूपे गृह्यमाणो भेदप्रतिमासोऽपि स्यादिति भणनीयं
समानाभिहारादिप्रतिबन्धकबलाद्भेदानव्यवहाराभावेप-
पत्तेः तदुक्तम् “अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्नोऽनव-
स्थानात् । सौक्ष्म्यादव्यवधानादभिभवात् समानाभि-
हाराच्चेति” अतिदूराद् गिरिशिखरवर्त्तितवर्षादौ,
अतिसामीप्याल्लोचनाञ्जनादौ, इन्द्रियघाताद्विद्युदादौ,
मनोऽनवस्थानात् कामाद्यप्युत्तमनस्तस्य स्मृतालोक-
वर्त्तिनि घटादौ, सौक्ष्म्यात् परमाण्वादौ, व्यवधानात्
कुड्याद्यन्तर्हिते, अभिभवात् दिवाप्रदीपप्रभादौ, समाना-
भिहारात् नीरक्षोरादौ यथावदुग्रहणं नास्तीत्यर्थः ।
भवतु वा धर्मभेदवादस्तथापि न कश्चिद्दोषः धर्मप्रतियो-
गिग्रहणे सति धर्मभेदानसम्भवात् । न च धर्मभेदवादे
तस्य तस्य भेदस्य भेदान्तरभेदात्वेनानवस्था दुरवस्था
स्यादित्याख्येयं भेदान्तरप्रसक्तौ मूलाभावात् भेदभेदिनौ
भिन्नाविति व्यवहारदर्शनात् । न चैकभेदवलेनान्यभेदा-
नुमानं दृष्टान्तभेदाविघातेनोत्थानदोषाभावात् । सोऽयं
पिण्डाकयाचनाय गतस्य स्मारिकातैलदाहत्वान्युपगम
इव दृष्टान्तभेदविमर्दे तत्तत्त्वानमेव । न हि वरविघाताय
कन्दोद्वाहः । तस्मान्नूलक्षयाभावादनवस्थानं दोषाय । अ-
नुमानेनापि भेदोऽवसीयते । परमेष्ठिनो जीवाद्भिन्नः तं प्रति
सिध्यत्वात् यो यं प्रति सिध्यः स तस्माद्भिन्नः यथा श्वत्या-
हजा । न हि सुखं मे स्यात् दुःखं मे न मनागपि इति

गुरुपार्थमर्धयचनाः गुरुणाः स्वपतिपदं काययमानाः
 स्वकारभाजो भवेयुः । प्रत्युत सर्वानर्थभाजनं भवन्ति ।
 नः स्वस्यात्मनो हीनत्वं परस्य गुणोत्कर्षञ्च कथयति
 स स्तुत्यः प्रीतः स्वावकस्य तस्याभीष्टं प्रयच्छति । तदाह
 “वातयन्ति हि राजानो राजाहमिति वादिनम् । दद-
 त्यखिलमिदञ्च स्वमण्योत्कर्षवादिनामिति” । एवञ्च परमेश्व-
 राभेददृष्ट्या विष्णोर्गुणोत्कर्षस्य स्वगदृष्टिकात्मत्वा-
 भिधानं विबुलकदलफललिप्सया जिह्वाच्छेदमनु-
 हरति एतादृशविष्णुविद्वेषणादन्वतमश्वप्रवेशप्रसङ्गात् ।
 तदेतत् प्रतिपादितं मध्यमन्दिरेण महाभारततात्पर्य-
 निरूपणे “यनादिहे भिभिर्देवैर्विष्णोर्देवो विवर्जितः ।
 तमस्यन्ने पातयति दैत्यान्ने विनिश्चयादिति” । सा च
 सेवा अङ्कननामकरणभजनभेदास्त्रिविधा । तत्राङ्कनं
 नारायणायुधादीनां तद्रूपधारणार्थमेष्वितार्थसिद्धार्थञ्च ।
 तथा च शाकल्यैर्हितोपरिशिष्टम् “चक्रं विभर्त्सि पुरु-
 षोऽभितप्तं बलं देवानामसृष्टस्य विष्णोः । स याति
 नाकं हरितं विधूय विगन्ति यद्वयतयो वीतरागाः ।
 देवासो येन विष्टेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयातास्तथायन् ।
 येनाङ्किता मनवो लोकादृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तद-
 हन्ति । तद्विष्णोः परमं सद् येन गच्छन्ति लाङ्किताः ।
 उरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवाम्” इति
 “अतस्तनुर्न तदानो अश्नुते त्रितास इहहन्तस्तत् समस-
 तेति” तैत्तिरीयकोपनिषत् । स्थानविशेषस्थानेषुपुराणे
 दर्शितः “दक्षिणे तु करे विप्रो बिभ्रथाहै सुदर्शनम् ।
 शब्देन शङ्खं बिभ्रथादिति ब्रह्मविदो विदुरिति” । अन्यत्र
 चक्रधारणे मन्त्रविशेषश्च दर्शितः “सुदर्शनं महाज्वालं
 कोटिस्तर्यं समप्रभं । अज्ञानाञ्च ये नित्यं विष्णोर्भागे
 प्रदर्शय । त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विष्टुतः करे ।
 नमितः सर्वदेवैश्च पञ्चजन्य । नमोऽस्तु ते इति” । नामकरणं
 पुत्रादीनां केशवादिनाम्ना व्यवहारः सर्वदा तन्नामानु-
 ञ्जणार्थम् । भजनं दशविधं वाचा सत्यं हितं
 प्रियं स्वाध्यायः, कायेन दानं परित्यागं परिरक्षणं,
 मनसा दया स्मृत्वा अङ्गा चेति । अत्रैकैकं निष्पाद्य
 नारायणे समर्पणं भजनम् । तदुक्तम् “अङ्कनं नाम-
 करणं भजनं दशधा च तदिति” । एवं सेयत्वादिनापि
 वेदोऽनुभातव्यः तथा श्रुत्यापि भेदोऽवगन्तव्यः सत्य-
 सेतमनुविष्टे सद्गतिं रातिं देवस्य नृणामेवमोऽनः सत्यासो
 अथ महिमा नृणो मनीषिणो विप्रराज्ये सत्य आत्मा

सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा सति वारुण्यो
 सति वारुण्यः” इति सोऽन्वानन्दभेदप्रतिपादकश्रुतिव्यः ।
 “इदं ज्ञानमुपाश्रित्य सम सामर्थ्यमागताः । सर्वेऽपि
 नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च” “जगद्व्यापारवर्जम्”
 “प्रभुकरणासन्नित्वाज्ञेत्यादिभ्यश्च । न च “ब्रह्म वेद
 ब्रह्मैव भवतीति” श्रुतिबलाज्जीवस्य परमेश्वर्यं शक्य-
 ब्रह्मं सम्बुध्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवे-
 दितिवत् उचितो भवतीत्यर्थपरत्वात् । “ननु प्रपञ्चो
 यदि वक्तुं न विवर्त्तेत न संशयः । आयासात्तन्मिदं”
 इतमेतत् परमार्थतः” इति वचनात् इतस्य कल्पितत्व-
 मवगम्यत इति चेत् सत्यं भावसनमिदमन्वायाभिधानात्
 तथा हि यद्यवस्तुत्येत नहि निवर्त्तेत न संशयः ।
 तस्मादनादिरवायं प्रकटः प्रज्ञविधो भेदप्रपञ्चः । न चाय-
 मविद्यामानः आयासात्तत्त्वान्मायेति भगवद्विच्छीयते ।
 “महासायेत्येत्येति नियतिर्भौहिनीति च । प्रकृति-
 र्वासनेत्येष तवेच्छानन्तः कथ्यते । प्रकटकत्वा प्रकृति-
 र्वासना वाच्येद्यातः । अ इत्यक्ते हरिस्तस्य आया-
 ऽवित्येति संज्ञिता । मायेत्युक्ता प्रकटत्वात् प्रकटे हि
 मयाभिधा । विष्णोः प्रज्ञास्मिरेवेका शब्दैरेतैर्बदीर्यते ।
 श्रुतिस्मिदुपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणा” इत्यादि-
 वचननिचयप्रासादबलात् । सैव प्रज्ञा साक्षात्प्राप्तकरी च
 यस्य तन्मायासात् ततश्च परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्भूतत्वाच्च
 न इतं भ्रान्तिकल्पितं न हीनरे सर्वस्य भ्रान्तिः सत्मा-
 वति विशेषादर्शननिवन्धनत्वादभ्रान्तेः । तर्हि तदुक्तप-
 देशः कथमित्यतोत्तरम् अद्वैतं परमार्थत इति परमार्थत
 इति परमार्थमेष्यया तेन सर्वस्मादुत्तमस्य विष्णुतत्त्वस्य
 समाभ्यधिकमन्यत्वसुक्तं भवति । तथा च परमा श्रुतिः
 “जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा । जीवभेदो मिथ-
 खैव जडजीवभिदा तथा । मिथश्च जडभेदो यः प्रपञ्चो
 भेदप्रपञ्चकः । सोऽयं सत्योऽप्यनादिश्च सादिशेषाश्रमाश्रु-
 यात् । न च नाशं प्रयात्येष न चाशौ भ्रान्तिकल्पितः ।
 कल्पितश्चेन्न निवर्त्तेत न चाशौ विनिवर्त्तते । इतं न वि-
 द्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् । मतं हि ज्ञानिनामेत
 न्मतं ज्ञातं हि विष्णुना । तस्मान्मातृमिति प्रोक्तं परमो
 हरिरेव तु” इत्यादि । तस्माद्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव तात्पर्यं
 सर्वांगमानाम् । एतदेवामिदमन्वायाभिहितं भगवता ।
 “वाचिमौ पुरुषौ लोके चरन्वाचर एव च । चरः स-
 र्वोऽपि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्मः

परमात्मैतुदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश विभक्त्यय ईश्वरः । यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽपि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । यो मा-
मेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविदुभजति
मां सर्वभावेन भारत । इति सुसूतमं शास्त्रमिद-
सक्तं भवान्वच । एतद्वबुद्धा बुद्धिमान् स्मात् कृतकत्वञ्च
भारत । सहावाराहेऽपि “सुखञ्च सर्ववेदानां
तात्पर्यं” श्रीपतौ परे । उक्तं तु तदन्यत्र तात्पर्यं
स्यादवान्तरम् इति । युक्तञ्च विष्णोः सर्वोत्कर्षं सहा-
नात्पर्यम् । “मोक्षो हि सर्वपुरुषार्थोत्तमः धर्मार्थकामा-
न्वित्याः मोक्ष एव नित्यः तस्माद्विषयं तदर्थं यतते
मतिमाक्षर” इति भाष्यवेद्युते । मोक्षञ्च विष्णुप्रसाद-
मन्त्रेण न लब्धते । “यस्य प्रसादात् परमा यत्सर्व-
पात् तस्मात् संसारात्मुच्यते नावरे सुरानाराधयन्तोऽसौ
परमो विचिन्त्यो सुसुक्ष्मभिः कर्मपाशादसृष्टादिति” नारा-
यणश्रुतिः । “तस्मिन् प्रसङ्गे किमिहाख्यत्वञ्च सर्वार्थ-
कामैरलमत्यकास्ते । समाश्रिताद्ब्रह्मतरोरनन्तात् निः-
संशयं सृष्टिफलं प्रयातः” इति विष्णुपुराणोक्तेः ।
“प्रसादञ्च शुणोत्कर्षज्ञानादेव नाभेदज्ञानादित्युक्तम् ।
न च तत्त्वमस्यादितादात्म्यव्याकोपः श्रुतितात्पर्यपरि-
ज्ञानविजृम्भणात् । “आह नित्यपरलोचन्तु तच्छब्दो
ह्यविशेषतः । त्वंशब्दापरोक्षार्थं तयोरैक्यं कथं
भवेत् । आदित्योयुष इतिवत् बाह्यार्थां तु सा श्रुति-
रिति । तथाच परमा श्रुतिः । जीवस्य परमैक्यञ्च
बुद्धिसाक्ष्यमेव वा । एकस्थाननिवासे वा व्यक्तस्थान-
रूपेण वा । न स्वरूपैकता तस्य सक्तस्यापि विरूपतः ।
ज्ञातन्व्यपूर्णतेऽल्यत्वपारतन्व्ये विरूपता” इति । अथ वा
तत्त्वमसीत्यत्र स एवात्मा ज्ञातन्व्यादिशुणोमेत्वतात् अत-
त्त्वमसि त्वं तन्न भवसि तद्गृहितत्वादित्येकत्वमतिशयेन
निराकृतम् । तदाह “अतत्त्वमिति वा ऋदस्तेनैक्यं
सुनिराकृतम्” इति । तस्मात् दृष्टान्तनवकैऽपि “स यथा
शकुनिः स्तब्धेण वज्रं” इत्यादिना भेद एव दृष्टान्ताभिधा-
नाय अयमभेदोपदेश इति तत्त्ववादरहस्यम् । तथाच
अहोपनिषत् “यथा पक्षी च स्तब्धश्च नानादक्षरसा यथा ।
यथा नद्यः सस्रग्नाश्च शुद्धोदलवणे यथा । आरापहावीं
च यथा यथा पुंविश्रवावपि । तथा जीवेश्वरौ भिक्षौ
सर्वदेव विलक्षणौ । तथापि स्तब्धरूपत्वाच्च जीवात्
परमो हरिः । भेदेन मन्दूदरीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि

सन् । वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा सुच्यते बध्यतेऽन्यथेति ।
ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरक्षरणात् क्षराः । लक्ष्मी-
रक्षरदेहत्वादक्षरातः परो हरिः । ज्ञातन्व्यशक्ति-
विज्ञानसुखाद्यैरखिलैर्गुणैः । निःसीमत्वेन ते सर्वे
तदशाः सर्वदेवता” इति । विष्णुं सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा
संसारवर्जितः । निर्दुःखानन्दभुग्नित्वं तत्समीपे स
भोदते । सक्तानाञ्चाश्रयो विष्णुरधिकधिपतिस्तथा ।
तद्वशा एव ते सर्वे सर्वदेव स ईश्वर” इति च । एक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानञ्च प्रधानत्वकारणत्वादिना युज्यते
न तु सर्वनिध्यात्वेन । न हि सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानं
सम्भवति यथा प्रधानपुरुषाणां ज्ञानाज्ञानाभ्यां प्राप्तौ
ज्ञातः अज्ञात इत्येवमादिव्यपदेशो दृष्ट एव । यथा च
कारणे पितरि ज्ञाते जानात्यस्य पुत्रमिति । अन्यथा
“यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृत्पुम्यं वि-
ज्ञातम्” इत्यत्र एकपिण्डशब्दो दृष्टा प्रसज्येयातां मृदा वि-
ज्ञातयेत्येतावतेव वाक्यस्य पूर्णत्वात् । न च वाचारम्भणं
विकारो नामधेयं सृष्टिकेत्येव सत्यमित्येतत् कार्यस्य मि-
थ्यात्वमाचष्टे इत्येव वाचारम्भणं विकारो यस्य तत्
अविज्ञतं नित्यं नामधेयं सृष्टिकेत्यादिकमित्येतद्वचनं
सत्यमिति तथ्यस्य स्वीकारात् । अपरथा नामधेयमेवेति
शब्दवैयर्थ्यं प्रसज्येत । अतो न कुत्रापि जगतो
मिथ्यात्वसिद्धिः । किञ्च प्रपञ्चो मिथ्येत्यत्र मिथ्यात्वं
तथ्यमतथ्यं वा । प्रथमे सत्याद्वैतमङ्गप्रसङ्गः चरमे
प्रपञ्चसत्यत्वापातः । नन्वनित्यत्वं नित्यमनित्यं वा उभ-
यथाप्यनुपपत्तिरित्याक्षेपवदयमपि नित्यसमजातिभेदः
स्यात् । तदुक्तं न्यायनिर्वाणवेधसा “नित्यमनित्यभावा-
दनित्यनित्यत्वोपपत्तेरित्यसमः” इति । तार्किकरक्षायाञ्च
“धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तिः । धर्मिणस्तद्विशेषत्व-
भङ्गो नित्यसमो भवेत्” इति । अस्याः संज्ञायाः उप-
लक्षणत्वमभिप्रेत्याभिहितं प्रबोधसिद्धौ “अन्वर्थित्वात्प-
रल्लक्षकधर्मसमेति” । तस्मादसदुत्तरमेतदिति चेत् आश-
क्षितत्वासनमेतत् दुष्टत्वमूलानिरूपणात् । तद्विधिवं
साधारणमसाधारणञ्च तत्राद्यं स्वव्यापातकं द्वितीयं
त्रिविधं युक्ताङ्गहीनत्वमयुक्ताङ्गाधिकत्वमविषयवृत्तित्व-
हेति । तत्र साधारणमसम्भावितमेव उक्तस्याक्षेपस्य
ज्ञातव्यापनानुपलब्धात् । एवमसाधारणमपि दृष्टस्य
नास्तितादां नास्तितात्तावस्तित्ववत् प्रकृतेऽप्युपपत्तेः ।
ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभ्युपेयते नासत्त्वमिति चेत्

तदेतत् सोऽयं शिरश्चोदेऽपि शतं न ददाति विंशति-
पञ्चकन्तु प्रयच्छतीति शाकटिकवृत्तान्तमनुहरेत् मिथ्या-
त्वासत्त्वयोः पथ्यायत्वादित्यलमिति प्रपञ्चेन । तत्र “अथातो
ब्रह्म जिज्ञासिति” प्रथमसूत्रस्यायमर्थः तत्प्राथम्यबो मङ्ग-
लार्थोऽधिकारानन्तर्यायस्य स्वीक्रियते । अतःशब्दो
हेत्वर्थः तदुक्तं गारुडे “अथातःशब्दपूर्वाणि सूत्राणि
निखिलान्यपि । प्रारभेत नियत्यैव तत्किमत्र निया-
मकम् । कथार्यस्तु तयोर्विद्वान् कथमुत्तमता तयोः ।
एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् ! यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः ।
एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः । आनन्तर्याधि-
कारे च लङ्कार्यं तथैव च । अथशब्दस्ततःशब्दो
हेत्वर्थं समुदीरितः” इति । यतो नारायणप्रसादमन्त्रेण
न भोजो लभ्यते प्रसादश्च ज्ञानमन्त्रेण अतो ब्रह्म
जिज्ञासा कर्तव्येति सिद्धम् । जिज्ञास्यब्रह्मणो लक्ष्य-
सूक्तं “जन्माद्यस्य यतः” इति । स्मृतिस्थित्यादि यतो
भवति तदुब्रह्मेति वाक्यार्थः । तथाच स्कान्दे वचः
“उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिज्ञानसाधितः । बन्धमोक्षौ
च पुरुषादु यस्मात् स हरिरेकराड्” इति । “यतो वा
इमानोनीत्वादि” श्रुतिभ्यश्च । तत्र प्रमाणमयुक्तं यथा “शा-
स्त्रयोनित्वादिति” । “नावेदविन्मनुते तं ब्रह्मन्” “तन्वोप-
निषदम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः तस्यानुमानिकत्वं निराक्रियते
न चानुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रमाणाप्रमितिः । तदुक्तं
कोर्मे “श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुतश्चित् । निश्च-
यात् साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च । श्रुतिस्मृतिसहायं
यत् प्रमाणान्तरमुत्तमम् । प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र
कायार्थो विचारणा” इति शास्त्रस्वरूपसूक्तं स्कान्दे “कर्म-
यजुः सामाद्यर्वा च भारतं पाञ्चरात्रकम् । मूलरामा
यणश्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते । यज्ञानुब्रह्मसेतव्यं तच्च
शास्त्रं प्रकीर्तितम् । अतोऽन्यो अन्यविस्तारो नैव
शास्त्रं कुवतीतः” इति । तदनेनानन्यलभ्यः शास्त्रार्थः
इति न्यायेन भेदस्य प्राप्तत्वेन तत्र न तात्पर्यं किन्त्वैत
एव वेदवाक्यानां तात्पर्यमिति अद्वैतप्रत्याशा प्रतिक्षिप्ता
अनुमानादीन्तरस्य विज्ञाभावेन तज्ज्ञेदस्यापि ततः सिद्धा
भावात् । तस्माच्च भेदानुवादकत्वमिति तत्परत्वमवगम्यते
अत एवोक्तम् “सदामभैकविज्ञेयं समतीतजराक्षरम् ।
नारायणं सदा वन्दे निर्दोषाशेषसङ्गुणम्” इति । शा-
स्त्रस्य तत्र प्रमाणाद्युपपादितं “तत्तु समन्वयादिति” सम-
न्वय उपक्रमोदिति सिद्धम् उक्तं ब्रह्मसंहितायाम् “उप-

क्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती-
च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये” इति । एवं वेदान्ततात्पर्य-
वशात्तदेव ब्रह्म शास्त्रगम्यमित्युक्तं भवति । दिङ्मात्र-
मात्रमादर्शि शिष्टमानन्दतीर्थभाष्यव्याख्यानादौ द्रष्टव्यं
अन्यवस्तुत्वभियोपरम्यत इति । एतच्च रहस्यं पूर्णप्रज्ञेन
मध्यमन्दिरेण वायोक्तृतीयावतारं मन्येन निरूपित-
मिति । “प्रथमस्तु हनुमान् स्यात् द्वितीयो भीम एव
च । पूर्णप्रज्ञस्तृतीयश्च भगवत्कार्यसाधकः” इति । एत-
देवाभिप्रेत्य तत्र तत्र अन्यसमाप्ताविदं पदं लिख्यते
“यस्य लीखु दितानि वेदवचने दिव्यानि रूपायत्वं ह्येत-
द्दृशितमित्यमेतदखिलं वेदस्य गर्भं सहः । वायो राम-
वचोनतं प्रथमकं वृक्षो द्वितीयं वृष्टमध्यो यस्तु तृतीय-
मेतदसुना अन्यः कृतः केशवे” । तस्मात् सर्वस्य शास्त्रस्य
विष्णुतत्त्वं सर्वोत्तममित्यत्र तात्पर्यमिति सर्वं निरवदाम्”

पूर्णबीज पु० पूर्णं बीजं यस्य । बीजपुरे राजनि० ।

पूर्णभद्र पु० १नागभेदे भा० छा० १५ अ० । २यक्षभेदे हरिवं०
३१ अ० । स च रत्नभद्रकृतः तस्य पुत्रः हरिकेशः
तत्कथा काशीख० ३२ अ० ।

पूर्णमा स्त्री पूर्णः कलापूर्णश्चन्द्रो नीयतेऽस्यां सा-वजयै
क । पूर्णमास्यां तिथौ ।

पूर्णमास स्त्री पूर्णः कलाभिः पूर्णोमासश्चन्द्रमा यत्र । १पूर्ण-
मास्याम् । पूर्णं सासंमिमीते सा-असुनु । २सूर्ये ३चन्द्रे च
“एष वै पूर्णमासः । य एष तपत्यहरहर्हो वैष पूर्णोऽयैष एव
दर्शो यच्चन्द्रमा दृश्य इव ह्येष अयो इतरथाहः एष एव
पूर्णमा यच्चन्द्रमा एतस्य ह्यनुपूर्णं पौर्णमासीत्याचक्षते”
शत० ब्रा० ११।२।४१ “एषः सूर्यस्तपति एष खलु पूर्णमाः
स पूर्णमासः दृश्य इव अमावास्यायामविद्यमानः
प्रतिपदि पञ्चादुदृष्टमानो भवति । एतच्च पूर्णमनुलक्ष्य
पौर्णमासीत्याचक्षते” भा० ।

पूर्णमास पु० पूर्णमासी विधानकालत्वेनाख्यस्य अच् ।
१पूर्णमासां कर्तव्ये यामभेदे “दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत”
“सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ” श्रुतिः । आदित्यभेदस्य
धत्तरत्नमतिभाष्यार्थं जाते २पुत्रभेदे । “धातुः कुरुः
विनीवाली ३ राका ३ चानुमति ४ सत्या । सायं १दर्शमथ-
प्रातः २ पूर्णमास ४ सतुक्रमात्” भाग० ६।१६।१ अमूते-
त्यनुलक्षः । पूर्णमासयागविधानञ्च शत० ब्रा० ११।२।४।८ ।
पूर्णमासश्चान्द्रमासो यत्र गौरा० डीष् । २पूर्णमासतिथौ
स्त्री शब्दमात्रा ।

१. पूर्णसुख पु० जनमेयसर्पसत्वे दग्धनागभेदे भा० आ० ५७ अ० ।

पूर्णयोग पु० बाहुबलिभेदे तत्प्रकारः भा० अ० २२ अ० उक्तो यथा
“तत्सो नरशार्ङ्गो माङ्गशक्नो समीयतुः । वीरौ
परमसंयुतावन्धोऽन्यजयकाङ्क्षिणौ । करपङ्कजपूर्वं तु
जत्वा पादाभिवन्दनम् । कक्षैः कक्षां विधुन्वानावास्कोटं
तत्र चक्रतः । स्तम्भे दोर्भ्यां समाहृत्य निहत्य च
सङ्कल्लङ्घः । अङ्गनङ्गैः समान्निध्य पुनरास्तान्ननं विभो ।।
चित्तहस्तादिकं जत्वा कक्षावन्धं च चक्रतः । गल-
गण्डाभिघातेन सस्फुल्लिङ्गेन चाशनिम् । बाहुपाशा-
दिकं जत्वा पादाहतभिरावुभौ । उरोहस्तं ततश्चक्रौ
पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तु । करसंयोजनं जत्वा गर्जनौ
वारणाविव । नर्दनौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणावुभौ ।
मलेनाहन्यमानौ तु अन्योऽन्यं जतवीक्षणौ । सिंहा-
विव सुसंयुक्तावाकृपाकृपायुध्यतम् । अङ्गेनाङ्गं
समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि । आहत्य बाहुभिश्चापि
उदरं च प्रचक्रतः । उभौ कक्षां सुपाश्वं तु तक्षन्तौ
च शिञ्चितौ । अधोहस्तं स्तकण्ठे तुरग्युरसि चा-
क्षिपत् । सर्वातिक्रान्तमर्यादं पृष्ठभङ्गं च चक्रतः । स
पूर्णसूत्रं बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतः । तथपीडं
यथाकामं पूर्णयोगं ससृष्टिकम् । एवमादीनि युद्धानि
प्रकुर्वन्तौ परस्परम्” सू० “कक्षैर्दोर्मूलैः कक्षां प्रकोष्ठगतं
रज्जुं धुन्वानौ यत्र यत्र कक्षे आस्कोटं चक्रतः बाहु-
भूलास्तान्नेनाङ्गद्वन्द्वरज्जुशेषं कम्पयन्तावित्यर्थः । चि-
तहस्तादिकं हस्तस्त्रातिवेगेनाकुञ्चनप्रसारणोपर्यधस्तालन
सुटीकरणानि चित्तहस्ताः । आदिपदात् पादस्याध्या-
कुञ्चनादि । कक्षावन्धं परस्परकक्षायां हस्तौ जत्वा
बन्धनम् गले गण्डेन भागदेशेनाभिघातस्तेन घाषाण-
सदृशाङ्गत्वात्तयोरभिघातेन विस्फुल्लिङ्गोत्पत्त्याऽशनिं
वज्रमिव ससृजतरित्यर्थः । बाहुपाशादिकं चरणपाश
आदिशब्दार्थः । पादाभ्यामाहताः सिराः स्नायवो आभ्या-
न्तौ दृढप्रहारेण नाडीपर्यन्तमपि वेदनावन्तावित्यर्थः ।
उरोहस्तसरसि चपेटाप्रहारं पूर्णकुम्भौ प्रयिताङ्गुलि-
भ्यां हस्ताभ्यां परशिरसः पीडनं पूर्णकुम्भः द्वित्वं पर-
स्परं हावपि चक्रतरिति वक्तुम् । तलेन चपेटया, आ-
हत्य जलुदेशे पृष्ठं जत्वा बाहुभिर्वङ्गभ्यां हावपि निध
उदरमादाय प्रचक्रतः प्रचिक्षिपत् कृ विक्षेपेऽस्य रूपम् ।
एवं कक्षां सुपाश्वं च प्रचक्रतः । तक्षन्तौ तक्षन्तू-
करणं गालसङ्कोच इत्यर्थः तदन्तौ । अधोहस्तसदरस्या-

धस्ताङ्गस्तं जत्वा हस्ताभ्यामुदरमावेष्ट्य स्तकण्ठे खोरसि
च कण्ठोरसमीपे आनीयाक्षिपदास्ताक्षितवान् । पृ-
ष्ठस्य भूमस्वन्नेन जातं भङ्गं पराभवं बाहुभ्यामुदरा-
दीनि पीडने सम्पूर्णसूत्रम् नीलकण्ठः ।

पूर्णवैनाशिक पु० सर्ववैनाशिके सर्वशून्यत्ववादिनि बौद्धभेदे
सर्ववैनाशिकोऽप्यत्र ।

पूर्णहोम !० पूर्णो होमः । पूर्णाहुतौ ।

पूर्णा स्त्री “नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात्”
ज्यो० त० उक्ते पञ्चयोः पञ्चमीदशमीपञ्चदशीरूपे तिथिभेदे

पूर्णाङ्गद पु० नाभभेदे भा० आ० ५७ अ० ।

पूर्णान(ल)क न० । वर्णापनावाम्ने पूर्णपाले मेदि० पूर्ण-
पालशब्दे दृश्यम् । [कारे विद्वद्भे च ।

पूर्णानन्द पु० पुण्य आनन्दो यत्र । १ परमेश्वरे शतन्त्रप्रकरण-
पूर्णाभिषेक पु० कर्म० । तन्त्रोक्ते कौलाभिषेकभेदे ।

पूर्णायुस् पु० १ प्राप्तेये गन्तव्यभेदे भा० आ० ६५ अ० । पूर्णमायु-
रस्य । २ शतायुष्मे कर्म० । ३ शतवर्षमिते जीवनकाले न० ।

पूर्णाविहार पु० कर्म० । १ नृसिंहे शरमे श्नीकण्ठे च तेषां
भगवतः संपूर्णावतारत्वात् तथात्वं अन्येषाम्नु कलावतार-
त्वम् । “पूर्णे नृसिंहे रामश्च श्वेतद्वीपविराड् विभुः ।
परिपूर्णतमः कण्ठो वैकुण्ठे गोकुले स्वयम् । वैकुण्ठे
कमलाकालो रूपभेदाङ्गतमुजः । गोलोके गोकुले
राधाकालोऽयं विभुजः स्वयम्” ब्रह्मवैवर्तसं० ३६ अ०
उक्ते स्तेषां तथात्वम् ।

पूर्णाशा स्त्री नदीभेदे भा० भी० ८ अ० ।

पूर्णाहुति स्त्री पूर्णं आहुतिः । होमसनाम्नौ होम्याया-
माहुतौ शत० ब्रा० २।२।१।१ ।

पूर्णं स्त्री पृ-णिङ् । पूर्णं पूर्णिमा ।

पूर्णिका स्त्री नासाच्छिन्नीनामकखगे त्रिका० ।

पूर्णमा स्त्री पूर्णि पूर्णिं मिमीते सा-क । १ पौर्णमास्यां

तिथौ मरीचेः कलायां पत्न्यां जाते शकन्याभेदे “माथ्यां
मरीचेस्तु कला सुप्तवे कर्दमात्मजा । कश्यपं पूर्णिकाञ्चैव
ययोराप्रितं जगत् । पूर्णिकाऽस्मृत विरजं विश्वगञ्ज
परन्तप ! । भाग० ४।१।१२ तत्तिथिखण्डं द्वैषे खण्ड-
भेदस्य कर्मभेदे प्राज्ञतादिकं च कालसा० न्यहृपि यथा

“तत्र शुक्लायां पञ्चदश्यां चन्द्रमण्डलं स्तकलाभिः सर्वा-
त्मना पूर्यते सर्वं मण्डलपरिपूर्णं पूर्णमेत्यनेन नान्ना
ज्ञायते । तदुक्तं ब्रह्माण्डसत्सुपुराणयोः “कालक्षये
व्यतिक्रान्ते दिवापूर्णं परस्परम् । चन्द्रादित्यौ प-

राक्षो त पूर्यतात् पूर्यमा स्रुता” इति । अङ्गः परो भागः पराङ्गः स्रुत्यास्तमयकाल इत्यर्थः । तत्र यथादित्यः संपूर्णमण्डलः स्रुस्तमेति तथोत्तरक्षणे चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः स्रुतुमेति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावस्य विवक्षितत्वाद् द्वयोरादित्यचन्द्रयोरुपन्यासः । यथा मण्डलपूर्णत्वविवक्षया पूर्यमाशब्दः प्रयुज्यते तथा मासपूर्णत्वविवक्षया पौर्यमासीशब्दः प्रयुज्यते । तदुक्तं भविष्योत्तरे “पौर्यमासी महाराज ! सोमस्य दयिता तिथिः । पूर्यमासी भवेद् यस्मात् पौर्यमासी ततः स्रुता” इति । पूर्यमासावाख्ययोर्विकल्पेन मासान्तत्वं मासप्रस्तावे दर्शितम् । अतएव पौर्यमास्यामत्यन्तविप्रकर्षे सत्यनभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलः सम्पूर्णो दृश्यते । तावेतौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ गोभिल आह “यः परो विप्रकर्षः स्रुत्याचन्द्रमसोः सा पौर्यमासी । यः परः सन्निकर्षः समावासेति” । तदेवं पराभिधायाः पञ्चदश्याः पूर्यमादिनामनिर्वचनेन स्वभावविशेषो ज्ञापितो भवति । ते च पूर्यमास्यामावासे प्रत्येकं द्विविधे । तच्च पुराणे दर्शितम् “राका चालुसतिश्चैव पौर्यमासी द्विधा स्रुता । सिनीवाली कुल्लश्चैव समावास्या द्विधैव त्व” इति । एतासं चतसृषां स्वरूपं काठकशाखायां विस्तृतं श्रूयते “या पूर्वा पौर्यमासी चालुसतियोत्तरा सा राका । सा पूर्वा समावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुल्लः” इति । उद्दृष्टशिशोऽपि “राका चालुसतिश्चैव पौर्यमासीद्वयं विदुः । राका संपूर्णचन्द्रा स्यात् कलौनाऽलुसतिर्मता । पौर्यमासी दिवा दृष्टे शशिन्यलुसतिः स्रुता । रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति कीर्त्तिता” । मत्स्यब्रह्माण्डपुराणयोः “यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह । तस्मादलुसतिर्नाम पूर्यमा प्रथमा स्रुता । अत्यर्थं राजते यस्मात् पौर्यमास्यां निशाकरः । रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः” इति । “अथ पञ्चदशी निर्णयते । सा द्विविधा पौर्यमास्यामावास्या च । तत्र पौर्यमास्यां परस्परविरुद्धानि वाक्यान्युपलभ्यन्ते । तत्र परविज्ञाया आह्वयत्वं विष्णुधर्मोत्तरे “एकादश्यामी षष्ठी पौर्यमासी चतुर्दशी । समावास्या तृतीया च उपोष्या स्रुः परान्विताः” । परविज्ञानिषेधः पूर्वविज्ञाविधिश्च ब्रह्मपुराणपद्मपुराणयोः “षष्ठ्येकादशमावास्या पूर्वविज्ञा तथाऽष्टमी । पूर्यमा परविज्ञा च नोपोष्य” तिथिपञ्चकम् । पूर्वविज्ञा तु

कर्त्तव्याऽसप्तमी त्रतिभिर्नरैः । पौर्यमासी; महीपाल-पराया नियमाङ्कता” इति । पूर्वविज्ञायाह्वयत्वं च युग्मवाक्ये । “चतुर्दश्या च पूर्यमेति” । एवं परस्परविरोधे सति या व्यवस्था सा ब्रह्मवैवर्ते दर्शिता “पूर्वविज्ञा न कर्त्तव्या समावास्या च पूर्यमा । वर्जयित्वा शुनिञ्चेठ ! सावित्रीव्रतसूतम्” इति । सावित्री राजकन्या तथा चीर्यं व्रतं सावित्रीव्रतम् । तच्च भविष्योत्तरपुराणे दर्शितम् “कथयामि कुलस्त्रीणां महिम्नो वर्द्धनं परम् । यथा चीर्यं व्रतं पूर्वं सावित्री राजकन्या” इति । एतच्च पौर्यमास्याममावास्यायां च विहितम् । तस्मिन् व्रते पूर्वविज्ञा आह्वा । व्रतान्तरे पूर्वविज्ञा न कर्त्तव्या किन्तु परविज्ञैव कर्त्तव्येति परस्परविरुद्धस्य शास्त्रद्वयस्य व्यवस्था । अदा तु चतुर्दश्यादशमाङ्किका भवति तदा सावित्रीव्रतमपि तत्र परित्याज्यम् । “भूतोऽष्टादशमाङ्कोभिर्दृष्यत्युत्तरं तिथिर्मिति” स्रुतेः । योऽयं पौर्यमासीनिर्णयः स एव समावास्यायामवगन्तव्यः । तत्रापि सावित्रीव्रतं पूर्वदिने कर्त्तव्यं व्रतान्तराण्युत्तरदिने । अस्यां च व्यवस्थायां ब्रह्मवैवर्तवचनं पूर्वमुदाहृतम् । स्कन्दपुराणेऽपि “भूतविज्ञा सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् । वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं तु शिखिनाहन !” इति । एवं च सति युग्मशास्त्रं सावित्रीव्रतव्यतिरिक्तेषु व्रतेषु द्रष्टव्यम् । प्रचेता अपि “नागविज्ञा तु या षष्ठी सप्तम्या च युताष्टमी । दशस्येकादशीविज्ञा त्रयोदश्या चतुर्दशी । भूतविज्ञाप्यमावास्या न आह्वा शुनिपुङ्गवैः । उत्तरोत्तरविज्ञास्ताः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः” इति । पद्मपुराणेऽपि “षष्ठ्याष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे त्रयोदशी । एताः परयुताः कात्याः पराः पूर्वेषु संयुताः” इति । अस्तु नारदीयपुराणे “दर्शं च पौर्यमासं च पितुः सांवत्सरं दिनम् । पूर्वविज्ञासकुर्वीणो नरकं प्रतिपद्यते” इति तत् सावित्रीव्रतविषयं आह्वयविषयं वा । समावास्यायामिव पौर्यमास्यामपि आह्वयं विहितम् तथाच पितामहः “समावास्याव्यतीपातपौर्यमास्यष्टकाश्च । विद्वान् आह्वयसकुर्वीणः प्रायश्चित्तीयते हि सः” इति । समावास्याआह्वयश्च पार्वण्यरूपत्वमपराङ्मस्य तत्कर्मकालत्वं कुतपस्य प्रारम्भकालत्वमित्ये तन्नितयं प्रतिपत्प्रकरणे प्रत्यावृत्तिकार्ये प्रपञ्चितम् । “आ चतुर्दशीयुता आह्वा युग्मात् । यसः “पञ्चान्ते स्त्रो-

स्वसि ज्ञायात् तेन नायाति मत्पुरम्” विष्णुः “दृशते ते संहितौ यस्यां दिवि चन्द्रदृश्यते । पौर्णमासी तु मङ्गती ज्ञेया संवत्सरे तु सा । तस्यां ज्ञानोपवासाभ्यामक्षयं परिकीर्तितम्” । संहितौ माससंज्ञानि-
मित्तकृतिकादिनचलगतौ महाकार्तिकादिदर्शनात् । तथा च राजमासगणः “माससंज्ञे यदा ऋक्षे चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः । सुरुणा याति संयोगं सा तिथि-
संहितौ स्मृता” । स्कान्दमातृख्योः “पौर्णमासीषु चैताषु माससंज्ञितासु च । एतासु ज्ञानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम्” ति०त० स्थितम् ।

पूर्णेन्दु पु० कर्म० । पञ्चदशभिः कलाभिः पूर्णं चन्द्रे ।
पूर्णीत्कट पु० पु० प्राच्ये देशभेदे मार्क०५८२० । [दृश्यम् ।
पूर्णीपमा स्त्री उपमाबद्धारामेदे अलङ्कारशब्दे २६६ पु०
पूर्त्ति लि० पूर-क्त नि० । १ पूरिते २ ऋक्षे विद्युः । पू-पालने कर्मणि क्त । ३ पालिते । भावे क्त । ४ पालने न० ५ शब्दर० ।
पूखातादिकर्मणि न० अमरः । जातुकर्म्यः “बापी कूप-
तङ्गागादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदानभारामः पूर-
न्मित्यभिधीयते” । आरामः पुष्पफलोपायहेतुर्भागः ।
“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते । अत्रोपरान्ते
अद्वाभं पूरन्मित्यभिधीयते । इष्टापूर्त्तिं द्विजातीनां
शर्मः सामान्य उच्यते । अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर-
त्तं न वैदिके” । वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्रा-
दाविति” रत्नाकरः । एवं स्त्रीणां अपि पूरत्ताधिकारः ।
अथा नारीत्यनुवृत्तौ दृश्यतिः “पितृव्यगुरुदौहित्रान्
भर्तुः स्त्रीयमभ्युत्थानम् । पूजयेत् कव्यपूरत्ताभ्यां
दृष्टानायातिथीन् स्त्रियः” । एतेन “जलाशयोत्सर्ग-
शौरवतरणानुसन्तणयोर्जमानकट्टकमन्त्रपाठः तत्ता-
मन्त्रकतया स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तदुच्यते यागेऽप्य-
नधिकारः विशेषोपदेशविरहादिति” इति निर्णयोक्तं नि-
रस्तम् । अतएव तयोर्जलाशयोत्सर्गादिषु हयज्ञवेदी
होमादिसमाचारः । अत्र होमो वज्रौ न साक्षात्
कृत्यतरत्नाकरधृतापस्तम्बवचनात् । तदुच्यते चार-
खण्डाद्युपक्रम्य “तदुत्तमस्तुतश्चान्नौ न स्त्री जुहुयाच्चातु-
श्रेतः इति” अनुपेतः अनुपनीतः, किन्तु ब्राह्मणद्वारा
करणीयः । “श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्दण्ड्यादित्वजः स्वयम्”
इति याज्ञवल्क्योक्तेः “कृत्विग्वादे नियुक्तौ च सभौ
संपरिकीर्तितौ । यज्ञे स्वास्यानुयात् पुण्यं हानिं

वादेऽथ वा जयम्” इति दृश्यत्युक्तेः । वैदिकेतर
मन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः । “वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्येति”
ऊर्द्धो गाङ्गिकाचारचिन्तामणिधृतसूतौ वेदेति विशेषणात् ।
“शूद्रोऽप्येवंविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।
न केनचित् समस्तजत् ऊर्द्धसा तं प्रजापतिः” इति
यमसूतौ ऊर्द्धसा वेदेन इत्युक्तेः । तं शूद्रम् । पञ्च-
यज्ञज्ञानआज्ञेषु वैदिकेतरमन्त्रोऽपि निषिद्धः । शूद्र-
मधिकृत्य “नमस्तारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च हापयेत्”
इति याज्ञवल्क्येन “ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत्
ज्ञानमिष्यते । तृष्णीमेव हि शूद्रस्य सममस्तारकं
मतम्” इति योगियाज्ञवल्क्येन आहमधिकृत्य “अयमेव
विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु
शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” इति वराहपुराणीयेन च
नमस्तारेणेति तृष्णीमिति मन्त्रवर्जित इत्यभिधानात्” ।
पूर्त्ति स्त्री पू-भावे क्तिन् । १ पूरणे “हन्तिः पूरित्य पूरणे”
ज्यो०त०उक्ते २ गुणने च । [ह्रीप् ।
पूर्त्तिन् लि० पूरत्तमेन इष्टा० इति । कृतपूरणे । स्त्रियां
पूर्वार् न० इत० । पुरस्य द्वारे गोपुरे अमरः । [अपूर्ध्वोत् ।
पूर्धि याच्ञायां आ०प०सक०सेट् निघण्टुः । पूर्वयति
पूर्वं निमन्त्रणे सक० निवासि अक० चु०उभ० सेट् । पूर्वयति
ते अप्रपूर्वे तु । ओष्ठान्तोऽयम् ।
पूर्य लि० पू-क्यप् पूर-ण्यत् वा । १ पूरणोवे २ परिपाल्ये च
पूर्वं निवासि अक० निमन्त्रणे सक० आ० प० सेट् । अन्य-
स्थान्तोऽयम् । पूर्वति अपूर्वोत् ।
पूर्व(वे)लि०पूर्व(वे)-अच् । १ प्रथमे आद्ये यस्यां दिशि येषां सूर्यस्य
प्रथमं दृष्टिः तेषां तस्यां २ दिशि स्त्री तदुपलक्षिते ३ देशे यस्य
यदपेक्षया प्रथमं जन्मादि तस्य ४ नादृशकाले ५ तदुपलक्षिते
च । तस्य दिग्देशकालव्यवस्थावाचित्वे सर्वनामकार्थं
पूर्वस्य इत्यादि जसि डिङ्सोस्तु वा पूर्वं पूर्वाः पूर्व-
स्मात् पूर्वात् पूर्वं पूर्वस्मिन् । स्त्रियां तु न विभाषा पूर्वस्यै
पूर्वस्याम् इत्यादि । सर्वनामत्वेन दृष्टिमात्रेऽस्य पुंवद्-
भावः । पूर्वस्यां स्थितं पूर्वस्थितम् । पूर्वस्या रूपं पूर्वरूपम्
इत्यादि ।
पूर्व(र्व)कर्मन् न० कर्म० । प्रथमे कर्मणि “कर्म त्रिविधं
पूर्वकर्मप्रधानकर्म पश्चात्कर्मेति” सुश्रुतः । पूर्वभागे ।
पूर्व(र्व)काय पु० पूर्व(र्व) कायस्य एकदेशित० । कायस्य
पूर्व(र्व)कालिक लि० पूर्व(र्व)कालः साधनतयाऽस्वस्य
उत् । पूर्व(र्व)कालसाध्ये “दर्शनं पूर्व(र्व)कालिकम्”

भा०सौ०दश०। पूर्व(र्व)काले भवः ठञि ङङिः । पूर्व(र्व)-
कालिक इत्येव तत्पार्थे लि० स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

पूर्व(र्व)स्तु पु० पूर्व(र्व) करोति क-क्विप् षत्तौ पुं वत् ।
१पूर्व(र्व)दिग्गच्छके आदित्ये २तदधिमे इन्द्रे च यजु०
१०२६ । २पूर्व(र्व)कारकमात्रे लि० ।

पूर्व(र्व)कोटि स्त्री विप्रतिपत्तौ पूर्वोपान्ते विषये पूर्वपक्षे
पूर्व(र्व)गङ्गा स्त्री नित्यक० । नर्मदानद्यां हेम० ।

पूर्व(र्व)चित्ति लि०चित्त-भावे क्तिन् पूर्व(र्व) चित्तिः अरण्यं
यस्य । १पूर्वांशुभवविषये यजु०११।११।१२।४२। २अप्सरो-
भेदे स्त्री हरिवं० १२अ० ।

पूर्व(र्व)ज पु० पूर्वस्मिन् काले जायते जन-ङ । १ज्येष्ठस्मात्परि
रघुः १०।२६। २ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री अमरः । ३पूर्वकाल-
जातमात्रे लि० । “ज्येष्ठामूलोयमिच्छन्ति मासमाशु
पूर्व(र्व)जम्” । ४चन्द्रलोकस्थे दिव्यपितृगणे “अथ
पूर्व(र्व)जाः” पितरश्चन्द्रगोलस्था न्यस्तशस्त्राः स्रग्धामुजः ।
कव्यबालादयस्ते च” त्रिका० । ५पितामहादौ “स
पूर्व(र्व)जानां कपिलेन रोषात्” रघुः । [त्रिका०]

पूर्व(र्व)जिन पु० कर्म० । प्राचीने जिनभेदे मञ्जुघोषप्रभृतौ
पूर्व(र्व)दक्षिणा स्त्री पूर्व(र्व)स्या दक्षिणस्याञ्चान्नराणां दिक्
“दिङ्नामान्यन्तराले” पा० स० । पूर्वदक्षिणयोर्दिशोरन्त-
रालायां दिशि १अग्निकोणे २तद्विक्स्ये देशे च मार्क०
पु० ५८ अ० ।

पूर्व(र्व)दिक्पति पु० कर्म० इत० इन्द्रे हेम० । पूर्व(र्व)दिगो
शादयोऽप्यत्र । २सेषसिंहादिराशिषु । “प्रागादिककुभां
नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् । सेषाद्या राशयो ज्ञेया
स्त्रिराद्वन्तिपरिभ्रमात्” ज्यो०त० ।

पूर्व(र्व)दिग्बल न० दिग्बलशब्दे १५७२ पु० उक्ते सूर्या-
दिप्रकाशां कालभेदे पूर्वस्यां दिशिभवे बलभेदे

पूर्व(र्व)दिग्वदन न० पूर्वादिशि वदनमस्य । दिग्वदनशब्दे
१५७५ पु० उक्ते सेषसिंहधनरूपराशित्विके

पूर्व(र्व)दिग् स्त्री कर्म० । प्राच्यां दिशि यस्यां दिशि येषां
सूर्यस्य प्रथमदृष्टिः तेषां सा दिक्प्राची । तज्ज्ञानो
पायस दिग्ज्ञानशब्दे १५७४ पु० दृश्यः ।

पूर्व(र्व)दिष्ट लि० पूर्व(र्व) दिष्टं भाग्यं साधनत्वेनास्त्यस्य
अच् । पूर्वभाग्यानुकूपेण जाते १दुःखादौ “दैवैर्मर्त्यस्य
यत्प्रोक्तं पूर्व(र्व)दिष्टं हि तत् स्मृतम्” भाग० ६।१७
श्लो० । पूर्व(र्व) दिष्टम् । २पूर्वविहिते लि० ।

पूर्व(र्व)देव पु० पूर्व(र्व) देवाः । १असुरे अमरः । तेषां प्रथमं

देवत्वेन जायमानत्वेऽपि अन्यायाचरणान् ततो भ्रष्टानां
दैत्यभावं प्राप्तिरिति पौराणिकी कथातुल्यमेव । कर्म० ।
पूर्वतनयोः देवयोः २नरनारायणयोः द्वि० व० ।
भा० उ० ४८ अ० ।

पूर्व(र्व)देवता स्त्री कर्म० । अनादिदेवभावेषु पितृषु “अक्रो-
धनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः । न्यस्तशस्त्रा
महाभागाः पितरः पूर्व(र्व)देवताः” मनुः । तदधिकं
पितृशब्दे दृश्यम् ।

पूर्व(र्व)देश पु० पूर्व(र्व)वर्ती देशः । जम्बुद्वीपस्य देशभेदे
स च देशः द० सं० १४ अ० क्रमेण विभागे दर्शितः ।

पूर्व(र्व)नदी स्त्री कर्म० । क्रमेण विभागे उक्तायां पूर्वदिक्स्यायां
नद्याम् ततो नद्यन्तत्वात् ङक् उत्तरपदद्वयः पूर्वनादेव
तत्त्व-भवे लि० ।

पूर्व(र्व)पक्ष पु० कर्म० । १शुक्लपक्षे अमरः । शास्त्रीयसंशय-
निरासार्थग्रन्थे २शकिकाव्याम् । ३सिद्धान्तविरुद्धकोटौ “वि-
षयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्” इत्युक्ताधिकरणा-
वयवभेदे व्यवहारे प्रतिज्ञापरपर्याये भाषापत्ररूपे
४प्रथमावयवभेदे । तल्लक्षणादिकं वीरमि० उक्तं यथा
“पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयोत्तरस्तथा । क्रिया-
पादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निरर्थकस्तथा” इति दृष्टसतिवच-
नस्य निरर्थकफलकपरामर्शरूपप्रत्यक्षलिखितपरमेव निरर्थक-
पदस्यपचारादित्याह “इतरथा पूर्वोदाहृततद्वचनविरोधः
स्यात् । तत्र प्रतिज्ञावादी कः स्यादित्यपेक्षिते नारदः
“राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावेदनं यस्तस्य ज्ञेयः पूर्ववादो विधि-
ज्ञैः” इति पूर्ववादः प्रतिज्ञा । पूर्ववादकस्यैव प्रतिज्ञावादि-
तेत्यस्यापवादमाह स एव “यस्य वाभ्यधिका षोडश
कार्यं वाभ्यधिकसम्भवेत् । तस्याधिवादो दातव्यो न यः
पूर्वं निवेदयेत्” । अथिवादः प्रतिज्ञा । दृष्टसतिः
“अहंपूर्व(र्व)कथा यातावर्धिप्रत्यर्थिनौ यदा । वादो वर्णा-
नुपूर्वेण स्याद्वाः षोडशमेव चेति” । मनुष्ये “अथो-
नर्थावभौ बुद्धा धर्माधर्मौ च केवलौ । वर्णक्रमेण सर्वाणि
पश्यात् कार्याणि कार्याणाम्” । ब्राह्मणादीनां युग-
पदधर्माधिकरणं प्राप्तानां वर्णानुक्रमेण ब्राह्मणस्यादौ
ततः क्षत्रियस्येत्येवमादिक्रमेण चतुष्पाद्व्यवहारः प्रव-
र्त्तनीयो राज्ञा षोडशक्यकार्यगौरवं चेदर्थिप्रत्यर्थिनो-
रन्यतरस्य तदा न पूर्ववेदनक्रमो नापि वर्णक्रमः । यदा
तु सर्वे सर्वपांस्तदा आवेदनक्रमः । युगपदावेदने स-
मानवर्णत्वे समानपीडित्वे च संसभ्यसमापतीक्येति

निर्गलितोऽर्थः । प्रतिज्ञालक्षणमाह याज्ञवल्क्यः “प्रत्यर्थिनोऽप्यतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना । समामासतद्वर्णनं नामजात्यादिचिह्नितम्” । अर्थत इत्यर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी तद्विपरीतः प्रत्यर्थी तस्याप्यनः पुरतो लेख्यं लेखनीयं समर्थेन समापतिना यथावेदितं पूर्वावेदनमनतिक्रम्य येन प्रकारेणावेदनसमये स्ववचनं लेखितं तथैव प्रत्यर्थिसमक्षमपि न पुनरन्यथा । तथा सत्यन्यवादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात् । अन्यवादीत्यादिहीनलक्षणे वक्ष्यते । प्राप्तेवार्थिना स्वप्रतिज्ञातार्थस्य लिखितत्वादधुना लेखनमनर्थकमित्याशङ्कानिरासायाह समामासेति । संवत्सरमासपक्षतिथिवारार्थिप्रत्यर्थिनाम तदीयजातिभिरादिशब्दोपात्तैश्च द्रव्यसङ्ख्यातज्जातिक्षणपक्षणादिस्थानबेलाक्षमालिङ्गादिभिर्यथोपयोगं चिह्नितमिति कार्यमात्रसावेदनकाले लिखितमधुनोपयुक्तमर्हितं लिख्यत इति नानर्थक्यमिति भावः । आदिशब्दपक्षाद्याणि च कात्यायन आह “निवेशश्च कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा । बेलान् प्रदेशं विषयं स्थानं जात्याज्जती वयः । साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च सङ्ख्या नाम तथात्मनः । राश्यां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च । क्रमस्तु पितृणां नामानि पीडासाहर्तृदायकौ । क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं सङ्ख्यान् कर्त्तव्येत्” । कालो धनप्रयोगादिकालः । वर्षं पञ्चलिखनकालीनम् एवं मासपक्षतिथयोऽपि सन्ध्यावन्दनादिक्रियोपलक्षितः कालो बेलः । प्रदेशः क्षेत्रादिस्थलविशेषः । विषयोऽन्तर्वैद्यादिविषयः स्थानं विवादाद्यदीभूतमृच्छादिपानादि आक्षतिरययवसंस्थानविशेषः वयस्त्वारुण्यादि प्रमाणं निवर्त्तनप्रत्यादि । आत्मनो राज्ञां च क्षेत्रादिभोगकालीनानां बलवचनं तदीयपितृादिप्राप्त्यर्थं निवासो निकटमृच्छादिः । पितरोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः । पीडा प्रतिभूतभृतीनां धनिकादिकता । आहर्ता प्रतिग्रहादिविषयवस्तूनि आनेता दायको दाहविक्रमेतादिः । क्षमालिङ्गान्यालीयेधनादिः परोपभोगाद्यपराधसहनचिह्नानि । अन्यत् सुबोधम् । संवत्सरोऽपि “अर्थवर्त्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवद्वक्त्रकपटं प्रकृतायैतुवन्नि च । प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम् । संक्षिप्तलिखितार्थं च देशकालाविरोधि च । वर्षतु मासपक्षाहर्बेलादेशप्रदेशवत् । स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोक्तम् । साध्यप्रमाणं सङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च । परा-

त्मपूर्वजानेकराजनामभिरहितम् । क्षमालिङ्गात्मपीडावत् कथिताहर्तृदायकम् । यदावेदयते राज्ञे तज्जापेक्षमिधीयते” इति । अर्थवत् प्रयोजनवत् । धर्मसंयुक्तञ्च अलक्षरप्रभूतार्थत्वादियुक्तम् । परिपूर्णमध्याहाराद्यनपेक्षम् । अनाकुलमसन्दिग्धाक्षरम् । साध्यवत् साधनीयार्थयुतम् । वाचकपटम् गौणलक्षणिकपटद्वितम् । प्रकृतायैविरोधि प्रागावेदितार्थेन सह संवादि । प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धानतिक्रान्तम् अविरुद्धं पुरराट्टपाड्विवाकराजाद्यविरुद्धम् । पूर्वापरविरुद्धं व्यवहारिकधर्मविरुद्धञ्च । निश्चितं संशयरहितम् । साधनक्षमम् साधनार्हम् । संक्षिप्तं शब्दादुत्तरशून्यम् । निखिलार्थं निरवशेषवक्तव्यार्थप्रतिपादकम् । देशलोकाविरोधि मध्यदेशीयमसुक्तेलम् शरत्कालीनमश्याढ्यं तदीयमपहृतमित्यादिदेशकालविरोधविधुरम् । परात्मनोः प्रतिवादिवादिनोर्धे पूर्वजाः पितादयस्त्रयः अनेके राजानः क्षेत्रादिभुक्तिकालीनास्ते शास्त्रासभिरहितं युक्तम् । अलार्थवत्त्वादीनि देशकालविरोधित्वमर्थिप्रत्यर्थिनामानून्यत्वं चेति सर्वत्र भाषायासवशश्चावीनि तैर्विना साध्यनिर्देशासिद्धेः । वर्षादीनि तु यत्न यत्नयुपयुज्यन्ते तत्र तावन्त्येव निवेशनीयानि सर्वाणि न सर्वत्र अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । तत्र वर्षादीनां कालानां वृद्धिधनद्वैगुण्यादिविवादेन प्रतिपक्षक्रयादिपौर्वापर्यवादे बोधयोगः । देशप्रदेशस्थानानामाहर्तृदायकयोरात्मादिपूर्वजराजादिनाम्नां च स्यावरक्षेतादिविवादेषु । साध्याख्याजात्याकारवयसां चौथ्यादिस्थास्यविक्रयादिविवादेषु । प्रमाणसंख्ययोर्मैवतुलितादिद्रव्यविवादे चौथ्यादिविवादे च क्षमालिङ्गानासुपेक्षितपरोक्षमुज्जमानभूम्यादिविवादे । आक्षपीडाया अक्षिकप्रतिष्ठादिविवादे एवमन्यदध्युक्षेयम् । अतएवाशयादाह कात्यायनः “देशश्चैव तथा स्थानं सज्जिवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञाधवासश्च प्रमाणं चेतनाम च । पितृपैतामहश्चैव पूर्वराजातुर्कीर्त्तनम् । स्यावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत्” इति । एतेषां तत्रोपयोगित्वात् । हारीतोऽपि “आसनं शयनं यानमास्त्रं कांक्षमवोभयम् । धान्यसशस्त्रमयं यश्च द्विपटञ्च चतुष्पटम् । मणिसुक्ताप्रवालानि हीरका ह्वयकाञ्चनम् । यदि द्रव्यसमूहः स्यात् संख्या काथ्या तदैकतु । यस्मिन् देशे च यद्द्रव्यं तेन मानेन मीयते । तेन तस्मिन्सदा सङ्ख्या कर्त्तव्या व्यवहारिभिः” इति ।

मानसंख्याशब्दावत्वान्योऽन्योपलक्षणम् । अतैतावदुवि-
क्षितं यत्नं यावदुपयुज्यते तत् तत्तावन्निवेशम् भाषापक्षे ।
अन्यथा साध्यनिर्देशस्यापूर्णत्वात् पक्षाभासतापत्तेरधिक-
निवेशेऽदृष्टार्थतापत्तेरिति । कात्यायनोऽर्थत एवाह
“देशकालविहीनश्च इत्यसङ्ख्याविवर्जितः । क्रियामानवि-
हीनश्च पक्षो नादेय इत्येते” । क्रिया प्रमाणम् । मानं
साध्यपरिमाणम् । यद्यपि पूर्वोक्तपक्षलक्षणरहितानां
पक्षाभासत्वमर्थसिद्धं तथापि नारदादिभिः स्पष्टार्थं प्रप-
ञ्चितम् । तत् नारदः “अन्यार्थमर्थहीनश्च प्रमाणागम-
वर्जितम् । लेख्यहीनधिकं अष्टं भाषादोषा उदाहृताः” ।
एतान् स एव विद्वतवान् । “अर्थे साधारण्येऽप्येको
अन्योन्योऽयानियुक्तकः । लेखयेद् यत्नं भाषार्थमन्यार्थं
तं विदुर्बुधाः” । गणकार्यमेको वा यद्यसम्बन्धी तद-
नियुक्तो वा लेखयेद् यस्यां भाषायामित्यर्थः । “ब्रह्म-
ज्ञायमिति द्वेषात् क्रोधाद्यापि वदेत्तु यः । साध्यं च
मोक्षयेत् पञ्चादर्थहीनान्तु तां विदुः” । उक्तं साध्यं
वादिना यस्यान्यज्यते सा भाषाऽर्थहीनेत्यर्थः । “गणिते
लिखिते ज्ञेये तथा ज्ञेयमहादिषु । यत्नं सङ्ख्या
न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता” । सङ्ख्यायाम् सङ्ख्याप्रे-
ष्युत्पत्त्या सङ्ख्याशब्देन गणनतोलनमानानां परि-
पङ्क्तः । “विद्यया प्राप्तमर्थार्थं लब्धं क्रीतं क्रमागतम् ।
न त्वेवं लिख्यते यत्नं सा भाषा स्यादनामना । समा-
भासस्तथा पञ्चस्तिथिर्वारस्तथैव च । यत्नैतानि न लि-
ख्यन्ते लेख्यहीनान्तु तां विदुः” । अवशम् यद् यत्नं
पूर्वोक्तरीत्या लेख्यं तद्रहिता लेख्यहीनेत्यर्थः । “लेख-
यित्वा तु तां भाषामनिर्दिष्टे तथोत्तरे । निर्दिष्टे
साक्षिणः पूर्वमधिकां तां विनिर्दिष्टे” । साक्षिण इति
प्रमाणोपलक्षणम् । व्युत्क्रमादल्पाधिक्यन्तेनाप्राप्तका-
क्षता फलिता । “यत्नं स्यात्तु यथापूर्वं निर्दिष्टं पूर्ववा-
दिना । सन्दिग्धमेव लेख्येन अष्टां भाषान्तु तां विदुः”
उभयं पूर्वमिति पाठे पक्षद्वयमपि प्रतिज्ञावादिनैव निर्दिष्टं
स्यादित्यर्थः । प्रसङ्गात् पक्षाभासोऽपि तत्नं निर्वर्तितो-
ऽलं प्रदर्शयति । तत्नं कात्यायनः “अप्रसिद्धं निराबाधं
निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षा-
भासं विवर्जयेत्” । अप्रसिद्धमाह दृष्टस्थितिः “न केन-
चित् कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः । यथा फल-
सङ्गसङ्गजोत्पत्तिमपहृतमिति मदीयं यशविषयं गृहीत्वा
न प्रयच्छतीत्याद्यप्रसिद्धमित्याह विज्ञानेश्वरः । दृष्ट-

स्थितिना त्विदमसाध्योदाहरणसक्तं तच्च वक्ष्यते । निरा-
बाधस्तिरूपद्रव्यं समं सन्दिरे दीपमानदीपकप्रकाशेनायं
स्वसन्दिरे व्यवहरतीतिप्रभृति निरर्थं समिधेयहीनं म-
दीयं कचटतपस्त्रवगडदं वा गृहीत्वा न ददातीत्यादि
विज्ञानयोगी । दृष्टस्थितिवचनात् त्वन्यथा निरर्थक-
पदार्थः प्रतीयते यथाह “स्वल्पापराधः स्वल्पाधो नि-
रर्थक इति स्मृतः” इति । एतस्योदाहरणं अति-
चन्द्रिकायास् “अहमनेन सखितमीक्षितः । मासकी
शिक्षाऽनेनापहृतेत्यादि निष्प्रयोजनं यथायं देव-
दत्तोऽसद्वृत्तसन्निधौ सुखरमयीते इत्यादि मितान्तरा-
स्मृतिचन्द्रिकयोर्ददाहृतम् । दृष्टस्थितिना तदेव लक्षितम् ।
“कार्यवाधाविहीनस्तु विज्ञेयो निष्प्रयोजनः” इति ।
स एव प्रकारान्तरेणापि निरर्थं निष्प्रयोजनौ लक्षित-
वान् “कुसीदादौः पदैर्हीनो व्यवहारो निरर्थकः ।
वाक्पाठ्यादिभिश्चैव विज्ञेयो निष्प्रयोजनः” । कुसीद-
कृषदानं तत्प्रभृतिभिस्तद्देशभिरर्थविषयव्यवहारै-
र्हीनो निरर्थकः । वाक्पाठ्यादिभिर्हिंसात्मकैस्त-
र्हिहीनो निष्प्रयोजनः इत्यर्थः । अष्टादशपदाविषयः
पक्षो दुष्ट इत्याशयः । असाध्यविरुद्धावाह स एव
“अमानेन प्रदातव्यं यशश्चकृतं धनुः । असम्भाव्य-
मसाध्यन्तं पक्षमाहमनीषिणः । यस्मिन्नावेदिते पक्षे
प्राङ्विवाकेऽथ राजनि । पुरराष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः
सोऽभिधीयते” इति । मितान्तरायाससाध्यविरुद्धावन्त्य-
प्रोक्तो “देवदत्तेनाहं सधूमकृष्णपहसित इत्याद्यासाध्य-
साधनासम्भवात् अल्पकालत्वाच्च साक्षादिसम्भवो लिखितं
दूरतोऽल्पत्वाच्च दिव्यमिति । मूकेनाहं शप्न इत्यादि विरुद्ध-
मिति” । पुरराष्ट्रादिविरुद्धमपि विरुद्धपदेन व्याख्याय राज्ञा
विवर्जित इत्यादिस्मृत्यन्तरञ्च तदर्थतयोदाहृतमन्यं पूर्व-
मस्माभिरनादिव्यवहारनिरूपणे लिखितम् । अन्येऽपि
पक्षाभासाः स्मृतिचन्द्रिकोदाहृतवचनोक्ता ज्ञेयाः । यथा
“भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः । अ-
तीतकालो विद्विष्टः पक्षो नादेय इत्येते । यथास्थाना-
निवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना । शक्यते तेन पक्षः स भिन्न-
क्रम उदाहृतः” । व्यत्यस्तान्तरसन्निवेशो भिन्नक्रम इति
यावत् । व्युत्क्रमार्थो व्यवहितान्वयेनार्थाबोधकः ।
प्रकीर्णार्थोऽसङ्गठितार्थः । “मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो
यत्नं लिख्यते । निरर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनवर्जितः ।
भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्नं हि लिख्यते । अतीत-

कालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः । यस्मिन् पक्षे
द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शनम् । विद्वद्व्युत्ते क्रिया-
भेदः स पक्षोऽपि उच्यते । भूतसाधनं सूत्रभूतं साधनं
तेन वर्जितः । भूतकालः साध्यकालः । अन्यानपि
पक्षाभासानाह स एव “अन्याक्षरनिवेशेन अन्यार्थ-
गमनेन च । व्याकुलन्तु भवेत्तेष्वं क्रिया चैवाकुला
भवेत् । साधनं सह साध्येन निर्दिष्टं यत्र लेखयेत् ।
लक्षणमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिध्यतीति । वि-
रुद्धाविरुद्धश्च द्वावप्यर्थौ निवेशितौ । एकस्मिन् यत्र
दृश्यते तं पक्षं दूरतस्त्यजेत् । परस्परविरुद्धानि यः
यदानि निवेशयेत् । विरुद्धपदसङ्कीर्णं भाषा तस्य न
सिध्यतीति । यत्तु “पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा
विवर्जितः । अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यतीति”
अस्यात् तस्यायमर्थः । राज्ञा विवर्जितो राजत्यक्त-
शुल्कादिविषयकणादानादपदमिश्रितस्तु क्रियाभेदेन
युगपन्न सिध्यतीति सदीया रूपका इत्यन्तोऽनया दृष्ट्या-
ऽनेन गृहीताः सुवर्णञ्च मया निक्षेपोक्तमयमिदं
अदीयक्षेत्रमप्यहरतीत्यनेकपदविषयस्यापि पक्षस्य क्रमे-
णाप्यनुपादेयत्वे तत्त्वनिर्णयाभावप्रसङ्गेन युक्तिविरोधात् ।
“बह्वप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् । कामं
तदपि गृहीयाद्वाजा तत्त्वबुभूक्षुवेति” कात्यायनवचन-
विरोधाच्च । तस्मादयुगपत् पक्षाभासतेत्येव रमणीयम् ।
अनेकवस्तुसङ्कीर्णस्यापक्षत्वन्वत्तत्पदसम्बद्धम् । हिरण्य-
रूपकवासांश्च वानेन भक्तो दृष्ट्वा गृहीतान्यस्य हस्ते
अया बिम्बिप्रान्यनेनापहृतानि वेत्येकस्मिन्नपि पदे युग-
पदपोदृश्यपक्षोपन्यासस्यादुपत्त्यात् । साध्यश्च विधिसुखेन
प्रतिषेधसुखेन वा पक्षनिक्षेपणीयमित्याह कात्यायनः
“न्यायं संयच्छते कर्तुमन्यायं वा करोत्ययम् । न
लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिध्यति” । न्यायं
समित्यनेन समेतावज्ञानसादाय न ददातीत्यादि प्रतिबन्ध-
सुखताऽपि लक्षिता । अन्यायं वेत्यनेन समेटमप्यहर-
तीत्यादि विधिसुखता प्रदर्शिता । दृष्टव्यतिरपि “प्र-
तिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् । निश्चितं
लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः” इति । प्रतिज्ञादोषैः
प्रतिज्ञासन्ध्यासादिभिर्मुक्तं रक्षितम् । ते च दर्शिताः
प्राक् । साध्यं साधनाहम् । सत्कारणान्वितं स्फुट-
दोषरहितहेतुसहितम् । निश्चितं सन्देहाजनकवाक्य-
रक्षणायुक्तं न तु स्वयमेव निश्चितं विप्रतिपत्तावर्थनि-

शयाभावात् । लोकसिद्धं व्यवहारिकधर्माविरुद्धम् ।
अतएव सन्तुः “सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात् प्रति-
ष्ठिता । बहिर्ज्ञेयज्ञापृते धर्मान्नियताद्वयवहारिकात्” ।
प्रतिष्ठिता प्रसिद्धत्वादोषनिर्मुक्तं । भाषा प्रतिज्ञा व्याव-
हारिकधर्माविरुद्धा च सत्या याज्ञा न भवति राजा-
दीनामित्यर्थः । भवदेवस्तु “यत्र श्रुतमात्र एव सति
लोकानां सम्प्रत्ययस्तल्लोकसिद्धं तेन निर्णयकतो लक्षादि-
सङ्गधनाक्षेपो न पक्ष इति व्याचक्षौ तन्नाधरूपप्रतिज्ञा-
दोषवत्त्वेनैव तादृशपक्षस्य निराकरणात् । प्रतिज्ञादोष-
निर्मुक्तमित्यनेनैव मतार्थम्” । ततः गृह्यं भवार्थं क ।
पूर्वपक्षीय तद्वत्वे त्वि ।

पूर्व(र्व)पद न० कर्म० । पूर्ववर्त्तिनि विभक्त्यन्ते पदे “पूर्व-
पदात् संज्ञायामनः” पा० । २ पूर्ववर्त्तिस्थाने च ।
पूर्वपदमधीते “पूर्वोत्तरपदात्” वार्त्ति० इकन् । पूर्वपदिक
तद्वत्त्वरि तदध्यायिनि च ।

पूर्व(र्व)पर्वत पु० नित्यक० । उदयाचले अमरः ।

पूर्व(र्व)पाञ्चालक त्वि० पूर्वस्मिन् पञ्चाले भवः वुञ् उत्तर-
पदद्विः । पूर्वपञ्चालभवे । पूर्वं पञ्चालानाम् एकदेशिसं०
तत्र भवः अणि तु नोत्तरपदद्विः । पूर्वपञ्चाल इत्येव
सि० कौ० ।

पूर्व(र्व)पाटलिपुत्रक त्वि० पूर्वपाटलिपुत्रे भवः वुञ् न
पूर्वपदद्विः । पूर्वपाटलिपुत्रनगरभवे । [त्रौ० ४।६।४

पूर्व(र्व)पाद पु० पूर्वं पादस्य एकदेशिसं० । अप्यचरणे कात्या०
पूर्व(र्व)पालिन् पु० पूर्वं दिशं दिशं वा पालयति पालि-यिनि ।
१ पौरस्त्यदेशपतिव्यपभेदे २ पूर्वदिगीये इन्द्रे च । [अ० १।

पूर्व(र्व)पितामह पु० पूर्वः पितामहात् । प्रपितामहे भा० वि०
पूर्व(र्व)पौठिका स्त्री कर्म० । कथापन्यावतरणिकामेदे ।
पूर्व(र्व)पुरुष पु० कर्म० । पित्रादित्येके पुरुषे ।

पूर्व(र्व)पूर्व(र्व)त्वि० पूर्व+वीप्सायां द्वित्वम् । वीप्सार्थक
पूर्वशब्दार्थे । [अक्षेपाशब्दे तदीयादि दृश्यम् ।

पूर्व(र्व)फलगुनी स्त्री अश्विन्यादिषु एकादये नक्षत्रे ।
पूर्व(र्व)फलगुनीभव पु० पूर्व(र्व)फलगुन्यां भवति भू-अच् ।
दृष्टव्यतौ शब्दमात्रा ।

पूर्व(र्व)भ(भा)द्रपदा स्त्री भद्रस्य दृष्टव्येव पदं चरणमस्य
तखेदगण् वा कर्म० । अश्विन्यादिषु प्रक्षुविंशतितमनक्षत्रे
तत्स्वरूपादिकं अक्षेपाशब्दे उक्तम् ।

पूर्व(र्व)भाव पु० पूर्वा भावः । १ पूर्ववर्त्तित्वे कारणत्वे “येन
सह पूर्वभावः कारणसाक्षात् वा यस्य” भाषा० कर्म० ।

पूर्ववर्तिनि भावे पदार्थधर्मभेदे शृङ्गाररसस्य पूर्व-
रागापरपण्याये शभावभेदे ।

पूर्व(र्व)भाविन् लि० पूर्व भवति भू-निनि । शकारणे
पूर्ववर्तिनि पदार्थमात्रे च सां० सू० १ ७५ ।

पूर्व(र्व)यच्च पु० नित्यक० । सविभ्रद्गदौ जिनोत्तमे लि०
पूर्व(र्व)रङ्गः पु० पूर्व रज्यतेऽस्मिन् रज-व्याधारे चञ् । यज्ञाद्य
वस्तुनः पूर्व रङ्गविज्ञोपशान्तये । कुशीलयाः प्रकुर्वन्ति
पूर्व(र्व)रङ्गः स उच्यते दशरूपकोक्ते नान्दोपाठादौ ।

पूर्व(र्व)रागः पु० पूर्वो रागः । नायकयोर्भेदनात् पूर्वजाते
अतुरागभेदे “अवगाह्यनादु वापि मिथः सङ्ग-
रागयोः । दशाविशेषो योऽप्राप्तो पूर्वरागः स उच्यते ।
अवगन्तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीसुखात् । इन्द्रजाले
च चित्रे च साक्षात् स्वप्ने च दर्शनम् । अभिलाषश्चिन्ता
स्मृतिगुणकथनोद्देशसंप्रलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधि-
उद्भूता मृतिरिति दशाश्च कासदशाः । अभिलाषः स्मृत्ता
चिन्ता प्राप्तायादादिचिन्तनम् । उन्मादश्चापरिच्छेद-
श्चेतनाचेतनेष्वपि । अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्यात् चेतसो
भ्रमणादुद्भूतम् । व्याधिरु दोर्धनिःश्वासः पाण्डुताकश-
तादयः । जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा । रस-
विच्छेदहेतुत्वान्तरणं नैव वर्ण्यते । जातप्रायस्तु तद्वाच्यं
चेतसा चापि काङ्क्षितम् । “वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जी-
वनं स्याददूरतः” । “आदौ वाच्यः स्त्रिया रामः पुंसः
पञ्चाददिङ्गितैः । नीलीकुसुममञ्जिष्टाः पूर्वरागोऽपि च
लिङ्गा । न चातिशोभते यच्चापैति प्रेम मनोजतम् ।
तन्नीलीराममाख्यान्ति यथा श्रीरामसीतयोः । कुसुम-
रागं तं प्राङ्गदपैति च शोभते । मञ्जिष्टाराममाङ्गुलं
यच्चापैत्यतिशोभते” सां० द० ।

पूर्व(र्व)रात्र पु० पूर्व रात्रेः एकदेशिसं अक्षसमा रात्रान्त-
त्वात् पु० स्वम् । रात्रेः पूर्वभाष्ये ।

पूर्व(र्व)रूप न० कर्म० कथालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०० प्र०
इयम् । सविध्यद्वेगस्य प्राग्जातरूपे तस्य लक्षणविशेषो
भाविरोलक्षणत्वं चोक्तं यथा

“प्राग्रूपं येन लक्ष्यते । उत्पित्तुरामयो दोषविशेषे-
शानधिष्ठितः । लिङ्गमव्यक्तमल्यत्वाद्व्याधीनां तदुपधा-
यथम् । द्विविधं हि पूर्वरूपं भवति सामान्यं विशिष्टञ्च
सामान्यं येन दोषदुष्प्रसंस्कारावस्थानजितेत भावि-
ज्वरादि व्याधिमत्वं प्रतीयते न तु वातादिजनित-
ज्वादिविशेषः । यथा “अभोरतिर्विवर्णत्वमिति” । तथा

बालगुरुवाक्यप्रदेशादि । सामान्याभिप्रायेणैव तन्ना-
न्तरं यथा “व्यापेर्जातिर्बुभूषा च पूर्वरूपेण लक्ष्यते ।
भावः किमात्मकत्वञ्च लक्ष्यते लक्षण्येन तु” इति । तथाह
पराशरः “पूर्वरूपं नाम येन भाविव्याधिविशेषो लक्ष्यते
न तु दोषविशेषः” इति । विशिष्टं यथा उरःक्षता-
दौ लिङ्गान्येव वातादिजान्यव्यक्तानि । यदुक्तं तत्रैव
“अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतिः” । तथाह
सुश्रुतः “सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
पित्ताक्षयनयोर्दोषः कफाक्ष्माक्षान्निन्दनमिति” । उ-
रीतेनाप्युक्तम् “इति पूर्वरूपमष्टानां च्वराणां सामान्यतो
विशेषात्तु जृम्भाक्षमर्द्भूयिष्ठं हृदयोद्देशे वातजमिति” ।
प्राग्रूपं येन लक्ष्यते इत्यर्थमाह रक्षितः “येन अमा-
दिना उत्पित्तुः सामान्योपाकल्यादुत्पादेष्वुरामयो
रोमः दोषविशेषेण वातादिजन्यासाधारणवेपथ्वादिना
क्षनधिष्ठितोऽसम्बद्धो लक्ष्यते ज्ञायते तत् प्राग्रूपमिति” ।
लिङ्गमव्यक्तमल्यत्वादित्यर्थमाह स एव “प्राग्रूप-
मित्यनेन पूर्वोक्तेन सम्बन्धि लिङ्गं लक्षणम् अव्यक्तं नात्य-
भिव्यक्तं तत्र हेतुरल्यत्वात् नत्वावरणादियोगादव्यक्तत्व-
मित्यर्थः । अन्ये तु पूर्वरूपलक्षणमाहुः “स्थानसंश्रियणः
क्रुद्धा भाविव्याधिविशेषकम् । दोषाः कुर्वन्ति यत्किञ्च
पूर्वरूपं तदुच्यते” इति । संक्षेपतस्तु लक्षणं भाविव्याधि-
बोधकमेव लिङ्गं पूर्वरूपम्” इति साधवकरविरचित-
रक्षितौ ।

पूर्व(र्व)वत् अव्य० पूर्वस्वैव पूर्वेषु तत्त्वं वा क्रियावति । १ पू-
र्वेषु तत्त्वक्रियान्वितभेदे पूर्वस्य स्तल्ये च । पूर्व कारणं
विषयतयास्तस्य सत्पु मस्य कः । शकारणेन कार्या-
नुमाने न० । “अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्व-
च्छेधवत्सामान्यतोदृष्टञ्च” गौत० सू० । “पूर्व कारणं
तद्वत् कारणलिङ्गकम् यथा सेचोक्षतिविशेषेण कार्यानु-
मानमिति” गौत० वृत्तिः । “तत्रैकं दृष्टलक्षणसामान्य-
विषयं यत् तत् पूर्ववत्, पूर्वं प्रसिद्धं दृष्टलक्षणसा-
मान्यमिति यावत् तदस्य विषयत्वेनास्त्यनुमानज्ञान-
स्येति पूर्ववत् यथा घूमादुवर्जित्वसामान्यविशेषः पर्वते-
ऽनुमीयते तस्य च वर्जितसामान्यविशेषस्य स्वरूपणो
वर्जितविशेषो दृष्टो रसवत्याम्” सां० त० कौ० ।

पूर्व(र्व)वयस् लि० पूर्व वयः कालावस्थामेदोऽस्य । १ वाल्या-
वस्थान्विते । कर्म० । २ वाल्यावस्थायाम् न० । वेदे बा०
अक्षसमा० पूर्ववयस वाल्यावयसि न० शत० ब्रा० १२।१।४॥

पूर्व(वी)वर्त्तिन् त्रि० पूर्व० वर्त्तते वृत्त-गणि । अन्त्यथा-
 सिद्धिभूत्ये १प्राग्वर्त्तिनि कारणे २प्राग्वर्त्तिमात्रे च त्रि० ।
 पूर्व(वी)वाद् पु०पूर्वो वादः । अकारे प्रथमावेदने पञ्चभाषा-
 ऽपरपद्याये पूर्वपञ्चवादे । “पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्य-
 माहस्वते पुनः । पदसंक्रमणात् ज्ञेयो हीनवादी स वै
 नरः” मिताक्षरा ।

पूर्व(वै)वादिन् लि० पूर्वं वदति वद-णिनि । पूर्ववादकारके
व्यवहारे ग्रथसाहेदनेदकत्तरि चार्थिनि । “निष्ठोक्तौ पूर्व-
वादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्” । “निष्ठोक्तरे पूर्ववादी
कारणे प्रतिवादिनि च” मितान् ।

पूर्व(र्व)वार्षिक द्वि०पूर्व वर्षाणां एकदेशसं ततः “काशात्
ठञ्” पा० ठञ् “स्वययवाहृतोः” पा० उत्तरपदद्वयः ।
वर्षाणां पूर्वभागमेव स्वययवाहृत्युक्तेः पूर्वांश्च वर्षांश्च भवः
इत्यथे० ठञि पूर्वपदद्वयः पौर्ववार्षिक इत्येव सि० कौ० ।
पूर्व(र्व)वाह् ए० पूर्व वयसि वृद्धि वृह-स्वि ७त० । पूर्व-
वयसि वाह्ने शत०ब्रा० २१३/४१७ ।

पूर्व(ब्र)ह्मन् न० पूर्वं ब्रह्मम् । कर्म० । प्राचीने ब्रह्मे इतिहासे ।
पूर्व(ब्र)शरद् लि० पूर्वं शरद्ः एकदेशिम् । तत्र भवः कृत्वत्प
“अथवाद्यतोः” पा० उत्तरपदबुद्धिः । शरद्ः पूर्वभवे ।

पूर्व(र्ष)शैल पुं कर्म० । उदयाचले जटा० । पूर्वाचलादयोऽप्यत्र ।
पूर्व(र्ष)शक्य न० पूर्व शक्यः एकदेशिषोऽप्यत्र समा० । शक्यः
पूर्वभागे । [दयोऽप्यत्र ।

पूर्व(र्ब)समुद्र इ० कर्म० । पूर्वर्त्तन्ति स छद्रे पूर्वसागरा-
 पूर्व(र्ब)सर ति० पूर्वः सन् सरति कर्तारि उप पदे एव
 स्तुट उप० स० । पूर्वाभूयमानिनि स्त्रियां ङीप् ।
 अन्यत्र पूर्वं सरतीति वाक्ये कश्च पूर्वसार कश्च-
 गामिनि ति० ।

पूर्वा(र्षा)तिथि पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे ।

पूर्वा(र्वा)दि पु० पूर्वः आदिर्यस्य । अथस्यायामसंज्ञायां सर्वे
नामकर्मनिमित्ते । शब्दगणे स च गणः "पूर्व पर अवर द-
क्षिण उत्तर अपर स्त-अन्तर । "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" पा०
पूर्वे पूर्वा इत्यादि । पूर्वा आदिर्यस्याः । १२पूर्वादिकङ्गभि स्त्री
पूर्वा(र्वा)निलः पु० कर्म० । पूर्वदिकस्ववय्वो तद्गुणस्य
"पूर्वस्तु सधुरो वातः स्निग्धः कटुरसान्वितः । शुक्विदाह
शसनो वातदः पित्तनाशनः" राजनि० । "प्रागवातो
सधुरः क्षारो वज्रिणाम्यकरो गुरुः । वैरस्यगौरवौ-
ष्णप्राणि करोत्यप्सोषधीषु च । भग्नोवृषिप्लक्षताद्येषु
रागश्च यधुदाहृजत् । सन्निपातज्वरश्चासत्यगदोषाशौ

विप्रक्षिप्नोन् । 'कोपयेदामवातञ्च घनसंघातकारणम्'
राजवल्लभः ।

पूर्वा(र्वा)नुयोग पु० दृष्टिवादभेदे “प्रतिकर्मसूत्रपूर्वानुयोग
पूर्वगतचूलिकाः । पञ्च स्युर्दृष्टिवादभेदाः” हेन० ।

पूर्वा(र्वा)पर त्वि०इत्वं० । पूर्वस्मिन् अपरस्मिन् च देशे तयो-
भावाः व्यञ्ज् । यौर्वापर्य्यं तद्भावे न० । क्वचिन्न पूर्वप्रद
द्विदिः । पूर्वापर्य्यं तत्कार्यं न० ।

पूर्वा(र्वा)पहाना स्त्री पूर्वमपह्रीयते अप-ह्रा-कर्मणि ल्युट्
अजा० टाप् । पूर्वापहानकर्मणि अजादिगणः ।

पूर्वा(र्वा)र्द्ध त्रि० पूर्वार्द्धं भवः पक्षे यत् । पूर्वार्द्धं भवे ।
पक्षे षज् । पौर्वा(र्वा)र्द्धिक तत्पार्थे त्रि० ।

पूर्वा(र्वा)षाढा स्त्री कर्म० । अश्विन्यादिषु विंशे नक्षत्रे तत्-
स्वरूपपर्ययकमक्षेपाशब्दे उक्तम् ।

पूर्वाब्दील्ल ए० पूर्वमङ्गः एकदेशिष० टक्षसमा० अङ्गादेशः
 “रात्राहाङ्गान्ताः पुंशि” पा० पुंस्त्वम् । दिनस्य पूर्वभागे
 पूर्वाल्लख त्रिधा विभक्तदिनस्य प्रथमभागः । “पूर्वाल्लो वै
 देवानां मध्याह्ने मनुष्याणामिति”श्रुतिः । अङ्गः प्रथम-
 प्रहरद्वयकालश्च । “आवर्त्तनात् पूर्वाल्लो ह्यपराल्लक्षतः
 परम्”स्फन्दपु० । “आवर्त्तनात् पश्चिमदिगवर्त्तिच्छायायाः
 परिवर्त्तनम्” । अतएव “अश्वत्यं बन्दयेन्नित्यं पूर्वाङ्गुणे
 प्रहरद्वये” मन्त्र०त० ।

पूर्वा(र्वा)ह्र(ह्र)तन लि० पूर्वाङ्गे काले भवः श्रु तट् च
 “कालतनेति” सम्प्रवक्ष्यामलुक् । । पूर्वाह्रभवे स्त्रियां ङोष् ।
 पूर्वाङ्गः षोढोऽस्य इति विश्वे ह पूर्वाङ्गतन इत्येव ।
 २ पूर्वाङ्गसङ्गनकर्त्तरि लि० ।

पूर्वा(र्वा)ह्निकं वि० पूर्वाह्नः साधनतयाऽस्तस्य टन् पूर्वाह्न-
साध्ये कर्मणि । “दैवं पूर्वाह्निकं कुर्यादपराह्णे च
पैतृकम्” भा० व्या० २३ व्य० ।

पूर्वि(वि)न् त्रि०पूर्वं कृतमनेन “पूर्वादिनिः” पा० इनि । १पूर्वं
क्रियाकारको । वेदे तु “पूर्वैः कृतमिनयो च” पा० इन ।
पूर्विण पूर्वैः कृते “आयान्तु नः पितरः सोम्याशो गम्भी-
रेभिः पथिभिः पूर्विण्येभिः” पितृवाहनमन्त्रः । छान्दोगी
रूपसिद्धिः । [स्मिन् दिने इत्यर्थे ।

पूर्वे(र्वे)द्युस् अव्य० पूर्वस्मिन् क्चहनि पूर्व(र्वं)+एद्युस् । पूर्व-
पूर्वे(र्वे)षुकामशमी स्त्री कर्म० । पूर्वाद्ग्वर्त्तिनगराभेदे
अन्तोदात्ताऽस्य । पूर्वेषुकामशस्यां भवः कश् उत्तरपद-
द्वयः पूर्वेषुकामशम तद्भवे त्रि० । [दिशानकोषे विदिशि ।
पूर्वो(र्वी)त्तरा स्त्री पूंस्थाः उत्तरस्यान्तराला दिक ष० व० ।

पूव्य (व्यं) लि० पूर्वैः कृतम् “पूर्वैः कृतमिनयौ” पा० पक्षे
य । पूर्वैः कृते पुराणे निषण्डः ।

पूल संहतौ (राशीकरणे) वा चु० उभ० पक्षे स्वा० पर० सक०
सेट् । पूलयति ते पूलयति । अपूपुलत् त अपूपीत् ।

पूलक पु० पूल-एवुल् । शृणादिस्तूपे श्राम्यतृणादिस्तूपौ
कात्या०श्रौ० २२।३।१० ।

पूलाक पु० पुलाक+पृषो० । तुच्छधान्ये । तस्य विकारः
अवयवो वा पलाशा० अज् । पौलाक तदवयवे तस्य
विकारे च लि० ।

पूलास लि० पूल-राशीकरणे घञ् तमस्यति अक्ष-क्षेमे अण् ।
तृणादिस्तूपविक्षेपके तेन निर्दिष्टम् सङ्ख्या० अण् ।
पौलास तन्निर्दिष्टे लि० ।

पूलासककुण्ड न० कुण्डस्य पूलासकः राजद० परनि० ।
कुण्डस्य तृणादेर्निरासके ।

पूलिका स्त्री प्रीका+रस्य लः । पूषभेदे हेमच० ।

पूष दृडौ अक० स्वा० पर० सेट् । पूषति अपूपीत् । पुपूष ।

पूष पु० पूष-दृडौ क । अक्षदादृष्टौ (तुत) अमरः ।

पूषक पु० पूष-एवुल् । अक्षदादृष्टौ राजनि० ।

पूषणा स्त्री पूष-ल्यु । कुमारासुचरमातृभेदे भा० शा० ४७अ० ।

पूषणः पृथिव्याः इदम् अण् वेदे न दृष्टिः नोपधा
लोपः । पार्थिवे पदार्थे लि० ऋ० १०।५।५ ।

पूषदन्तहर पु० पूषणः सूर्यभेदस्य दन्तं हरति हृ-अच् ।
दन्तयज्ञकाले पूषो दन्तोत्पाटके शिवांशे वीरभट्टे
अदन्तशब्दे १११ पु० दृश्यम् ।

पूषघ्न पु० वैवश्वतमनोः पुलभेदे । मार्क० पु० १११ अ० ।

पूषन् पु० पूष-कनिन् । सुख्ये आदित्यभेदे भा० आ० ६श्लो०
ढौ तु पूष्य पूष्यि पूषि । श्रुतिव्यां स्त्री निषण्डः ।

पूषणा शब्देदृश्यम् । अवमन्तोदात्तः । स्तार्थे क । तत्पार्थे ।

पूषा अस्त्यस्य सप्तप वेदे लृट् णत्वम् । पूषणत् सूर्य-
युक्ते पृथिवीयुक्ते च लि० ऋ० १।२१।६।भा० [जटाध० ।

पूषभासा स्त्री पूषेव भासते भास-अच् । इन्द्रगयां
पूषराति पु० पूषा तदास्थो देवो रातिर्दाता यस्य । सूर्यदेवे
वस्तुनि ऋ० १।२१।८ ।

पूषात्मज पु० इत० । शमेवे २ इन्द्रे देवे च । “आदित्या-
ज्जायते दृष्टिरित्युक्ते दृष्टिपमेवस्य आदित्याज्जाय-
मानत्वात् तथात्वम् । “दृष्टिम् पूषानुजो यथा” भा०
व० २० अ० । तत्र पूषात्मजेति पाठान्तरं दृष्टिपमेव
मेवस्य सूर्याज्जातत्वात् तथात्वम् ।

पूषासुहृत् पु० इत० । शिवे तस्य स्वांशवीरभट्टेण पूष
दन्तोत्पाटनात् तथात्वम् । अदन्तशब्दे दृश्यम् ।

पृ व्यापारे लृ० आत्म० अक० अनिट् प्रायेणायम् व्याङ्पूर्वः ।
व्याप्रियते व्यापृत । व्यापप्रिये । व्याप्रियते । व्यापृतः
व्यापारः । [अपापीत् । पपार ।

पृ प्रीतौ अक० प्रीयने सक० स्वा० पर० अनिट् । पृणोति
पृ पात्रने पूरणे च जुहो० पर० सक० अनिट् वा दीर्घं सेट् ।
पिपृति पिपृतः पिपृत्तः । अपापीत्-अपारीत् । पपार
पपृतः पपरतः । पूर्यः ।

पृ पृत्तौ चु० उभ० सक० सेट् । पारयति ते-अपोपरत्-त ।
पृक्ता स्त्री पृच-कन् न्यङ्का० कृत्वस् । (पिङ्ङि) शाक-
भेदे रत्नमाला ।

पृक्त लि० पृच-क्त । शम्भवे २ पने न० हेमच० ।

पृक्ति स्त्री पृच-भावे क्तिन् । शम्भके शस्त्रे च अमरः ।

पृत्तस् पु० पृच-वा० अक्षि सुट् च । अक्षे निषण्डः । ऋ०
१।७।१० ।

पृत्ते अव्य० पृच-वा० क्से । संघासे निषण्डः ऋ० १।६।११

पृत्तुध् स्त्री प्र+तुध्-क्तिप् वेदे वा० प्रत्य सन्प्रधारणम् ।
प्रतप्तुधायास् ऋ० १।१४।१४ । [इदित् । पृक्णः ।

पृच सम्भके अदा० आत्म० अक० सेट् । पृक्ते अपर्जित । पपुचे
पृच संयमने सक० सम्भके अक० चु० उभ० पक्षे स्वा० पर० सेट् ।
पचयति-ते पचति । अपोपृचत्-त अपपचत्-त अप-
चीत् । [कथनाय प्रेरणे अमरः ।

पृच्छा स्त्री प्रच्छ-अङ् संप्रसारणम् । प्रच्छे श्चातुसिच्छया

पृच्छ्य लि० प्रच्छ-वा० कर्मणि क्यप् सञ्च० । जिज्ञासे ।

पृज सम्भके, अदा० आ० अक० सेट् । पृक्ते अपर्जित ।
इदित् पृक्णः ।

पृड हर्षे लृ० पर० अक० सेट् । पृडति । अपर्जित पपृडे ।

पृण तपणे लृ० पर० सक० सेट् । पृणति अपणीत् । पपर्य ।

पृत् स्त्री पृ-पात्रने क्तिप् । सेनायास् ऋ० २।२७।१५ ।

पृतना स्त्री पृ-तनन्-क्तिच् । सेनायास् २ सङ्घाविशेषान्वित-
रथहस्त्यादिवैत्यभेदे च (रथाः २४३ गजाः २४३
अश्वाः ७२८ पदातयः १२१५) । अमरः । अनीकिनी
शब्दे १६८ पु० रथादिसंख्या दृष्ट्या । संघासे
४ सन्तुष्ये च निषण्डः ।

पृतनाज्य न० संघासे निषण्डः । “पृतनानामजनाद्वा पृत-
नाज्यं जयनाद्वा” निरु० ८।२४ ।

पृतनासाह पु० पृतनां सहते सह-णिच् । इन्द्रे लि० १ ।

अस्य भक्ति पदान्ते च सस्य सत्वम् । पृतनाघाट् अन्त्य
न सत्वम् पृतनासाहम् इत्यादि ।

पृत्सुध पु० पृत्सु धीयते धा-कर्मणि धजर्थे क अलुक्स० ।
१संपासे निषण्णौ पाठान्तरम् ।

पृथ प्रक्षेपे चुरा० उभ० सक० सेट् । पार्थयति-ते अपीपृथत् त
अपपर्थत्-त । [असरः ।

पृथक् अव्य० पृथ-वा० ककि । १भिन्ने शनानारूपे श्विनार्थे च ।

पृथक्त्व न० पृथक् इत्यस्य भावः त्व । वैशेषिकोक्ते पृथक्त्व-
बुद्धिसम्पादके गुणभेदे । तत्परीक्षा च कथा० सू०
इत्योर्दशिता यथा “तथा पृथक्त्वम्” सू० । “एक-
त्वतुल्यतयैकपृथक्त्वमपि साधयितुमाह अपोहार
व्यवहारस्तावदस्ति इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमित्याकारः
अपहृष्ट्यावधिमपेक्ष्य य उद्धारो निर्धारणं सद्वापोद्धारः
तत्र च न रूपादि तन्त्रं व्यभिचारादवध्यनिवृत्त्यत्वाच्च ।
नन्वन्योन्याभाव एव पृथक्त्वम् इदमस्मात् पृथगन्य-
दर्थान्तरमिति वद्विज्ञमिति प्रतीतेरन्योन्याभावानुत्पन्न-
त्वात्, न, पृथगादिशब्दानां पर्यायत्वेऽपि नान्योन्याभावा-
र्थत्वं तत्र पञ्चमीप्रयोगानुपपत्तेः इदमस्मात् पृथक् इद-
मिदं न भवतीति प्रतीत्योर्भिन्नविषयत्वात्, न चान्योन्या-
भाववानर्थः पृथक्त्वम् अचटः पट इत्यत्रापि पञ्चमी
अयोगापत्तेः । ननु पृथगिति विशिष्ट इति प्रतीत्यो-
रेकाकारत्वाद्देशिच्छमेव पृथक्त्वमिति चेन्न मैत्रेय दण्ड-
वैशिष्ट्यदशायां मैत्रात् पृथगयं मैत्र इत्यपि प्रतीत्या-
पत्तेः । एवं शब्दविशिष्टे व्योम्नि बुद्धिविशिष्टे चात्मनि
पृथक्त्वव्यवहारापत्तेः । अतएव वैधर्म्यमपि न पृथक्त्वं
याकरक्ते घटे श्रामाहुतात् पृथगयं घट इति व्यव-
हारापत्तेः तद्विरोधधर्मत्वमेव हि तद्वैधर्म्यं तच्च
श्रामानन्तरं रक्ततादशायापि । न च सामान्यमेव पृ-
थक्त्वं सामान्यस्यावध्यनिवृत्त्यत्वात् जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च ।
सन्नालवृत्तित्वे सत्तया, द्रव्यभालवृत्तित्वे द्रव्यत्वे नान्यूनान-
तरिरिक्तवृत्तित्वापत्तेः” इति । “एकत्वेकपृथक्त्वयोरैक-
त्वेकपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः” क० सू० ।
“नन्वेकमेकत्वं रूपादिभ्यः पृथक्पृथक्त्वमिति व्यव-
हारादेकत्वेऽप्येकत्वं पृथक्त्वेऽपि पृथक्त्वमेवं तत्र तत्वा-
धीत्यत आह यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती
तद्व्यवहारस्तत्र भाक्तस्तथैकत्वेकपृथक्त्वे नैकत्वेकपृथक्-
त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्त इत्यर्थः । कर्मभिः कर्माणि
श्रुत्यैगुण्याः इत्यपि दृष्टान्तस्त्वद्वयं पूर्वदृष्टान्तस्त्वयैक-

वाक्यतापक्षमेवात्र भासते यथा कर्माणि न कर्मेवन्ति
गुणाश्च न गुणवन्तस्तथैकत्वेकपृथक्त्वे न तद्वती
इत्यर्थः” इति ।

पृथक्त्वचा स्त्री पृथक् त्वचा यस्याः । सर्वायाम् । रत्नमा०
पृथक्पर्णी स्त्री पृथक् पर्णान्यस्याः ङीप् । (चाकुलिया)
क्षुपभेदे असरः ।

पृथक्त्वेत्त पु० पृथक् भिन्नं ज्ञेयसुल्लसितस्थानमस्य । एकस्मात्
पितृर्विभिन्नमाहजाते पुत्रे भिता० । [१भेदे २विशेषे ।

पृथगात्मता स्त्री पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावः तत् ।
पृथगात्मिका स्त्री पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्याः कप् नलोपे
कापि अत इत्त्वम् । व्यक्तौ । वद्वित्वेनैकरूपाणामपि व-
क्त्राणां महानधीयत्वादिरूपेण तेषां स्वरूपभेदात् तथात्वम् ।

पृथग्जन पु० पृथक् भिन्नो जनो महानजो यस्मात् । १नीचे
२सूखे ३पासरे च असरः । [असरः ।

पृथग्विध त्रि० पृथक् भिन्ना विधा यस्य । नानारूपे
पृथग्बीज पु० पृथक् बीजान्यस्य । भक्तातकट्ठे (भेदा) राजनि०
पृथा स्त्री कुन्तिभोजकन्यायाम् कुन्याम् जटाधरः ।

पृथाज पु० पृथायां जायते जन-ङ ७त० । १युधिरादौ
कुन्तीपुत्रे २अर्जुनदृष्टे राजनि० ।

पृथापति पु० इत० । पाण्डुराजे त्रिका० ।

पृथिका स्त्री पृथक्वज्रार्थे-क स्तार्थे क शतपद्याम् अत इत्त्वम् ।
शतपद्याम् शब्दमात्रा ।

पृथिन् पु० प्रथ-वा० किनि संप्र० । वेनपुत्रे पृथुनामके ऋषे
“पृथी ह वे वैन्यो मनुष्याणां प्रथमोऽभिधमेचे” शत० ब्रा० ५।१
५।४ “पृथो यद्वा वैन्यः” ऋ० ८।१।१ “लोकेऽस्य पृथुसंज्ञा” ।

पृथ(थि)(वि)वी स्त्री प्रथते विस्तारमेति प्रथ-धिवन् (धवन्)
वा नि० संप्रसारणं धित्वात् ङीष् पृथो० वा ह्रस्वः ।
धरायाम् क्षितौ तद्गुणादिकं यथा

“रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमतिकम् । गुरुणी द्वे
रसवती द्वयोर्नैमित्तिकोद्भवः । स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च
द्रव्यत्वञ्च गुरुत्वकम् । रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिग्यते
चतुर्दश । स्नेहहीना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश” ।
“तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता । घड्विधस्तु
रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः । स्पर्शस्तु तस्या वि-
ज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः । नित्या नित्या च सा द्वेधा
नित्या स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवा-
वयवयोगिनी । सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषय-
स्तथा । योनिजादिर्भवेद्देहमिन्द्रियं प्राणसञ्चयम् ।

विषयो द्रव्यकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः भाषाप० ।
तस्या अध्यात्मादिभेदा यथा "पृथिवी पञ्चमं भूतं प्राणजा-
ध्यात्मसृज्यते । अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्त्वाधिदैवतम्"
भा० व्याख० ४२ ख० । तस्या उत्पत्तिकारणं यथा "अयतां
वसुधाजन्त सर्वमङ्गलकारणम् । विघ्नविघ्नकरं पाप-
नाशनं पुण्यवर्द्धनम् । अहो कैचिददन्तीति मधुकैटभ-
मेदसा । बभूव वसुधा जन्त तद्विरुद्धमतं शृणु । ज-
चत्सौ पुरा विष्णुं तृष्टौ युक्तेन तेजसा । आत्रां जहि
न यत्नोर्वी पायसा संहतेति त्व । तयोर्जीवनकाले च प्र-
त्यक्षा साऽभवत् स्फुटम् । ततो बभूव मेदस मरणस्थान-
रजयोः । मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता येस्तन्मतं शृणु ।
जलौता कशा पूर्वं वर्द्धिता मेदसा यतः । कथयामि
च तज्जन्म सार्धकं सर्वसम्मतम् । पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं
धर्मवक्ताच्च पुष्करे । महाविराट् शरीरस्य जलस्थस्य
श्विरं स्फुटम् । जलो बभूव कालेन सर्वाङ्गव्यापको
भुवम् । स च प्रविष्टः सर्वेषां तल्लोम्नां विवरेषु च ।
कालेन महता तस्मादुबभूव वसुधा सुने ! । प्रत्येकं
प्रतिबोम्नाञ्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता । आविर्भूता
तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः । आविर्भूता स्फुटि-
काले तज्जलोपार्थ्यवस्थिता । प्रलये च तिरोभूता
जलाभ्यन्तरवस्थिता । प्रतिविशेषु वसुधा शैलकानन-
संयुता । सप्तसागरसंयुक्ता सप्तदीपयुता सती । हि-
माद्रिमेरुसंयुक्ता अष्टचन्द्राकसंयुता । ब्रह्मविष्णुशिवा-
द्योश्च सुरैर्लोकैस्तदात्म्ये । पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभा-
रतसंयुता । पातालमस्य तदधस्तदूर्ध्वे ब्रह्मलोककः ।
ब्रह्मलोकश्च तत्रैव सर्वविश्वञ्च तत्र वै । एवं सर्वाणि
विश्वानि पृथिव्यां निर्मितानि च । जड्वीं गोलोक-
वैकुण्ठौ नित्यौ विश्वपरौ च तौ । नश्वराणि च वि-
श्वानि सर्वाणि कलिमाणि च । प्रलये प्राकृते ब्रह्मन् !
ब्रह्मणश्च निप्रातने । महाविराडादिच्छटौ स्फुटः
क्षण्येन चात्मना । नित्यैः स्थिता च प्रलये काष्ठाकाशे-
श्वरैः सह । क्षित्याधिष्ठातृदेवो सा वाराहे पूजिता
सुरैः । सुनिभिर्मुनिभिर्विप्रैर्गन्धर्वादिभिरेव च । वि-
ष्णोर्विराट् रूपस्य पत्नी सा श्रुतिसम्प्रता । तत्पुत्रो
मङ्गलो देवो चण्डेशो मङ्गलात्मजः । भवनं यत्र
सर्वेषां भूमिस्तेन कीर्तिता । वसुधत्वं या दधाति
वसुधा सा वसुधरा । हरेरुतौ च या जाता सा चोर्वी
धरिर्कीर्तिता । धरा धरित्री धरणी सर्वेषां धारणात्तु

या । इज्याय यागाधाराच्च क्षौणी क्षीणा लये च या ।
महालये कथं याति क्षितित्तेन प्रकीर्तिता । काश्रपी
कशप्रस्थेयमचला स्थिररूपतः । विश्वम्भरा तद्वरणा-
ज्ञानान्नान्तरूपतः । पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्विस्तृतत्वान्
महासुने ! ब्रह्मवै० प्र० ख० ७ ख० ।

तस्याः सर्वसहत्वेऽपि केषाञ्चित् भारासहनकथा यथा
"क्षणभक्तिविहीना ये ये च तद्वक्तृनिन्दकाः । तेषां
महापातकिनामशक्ता भारवाहने । अधर्माचारहीना ये
नित्यकल्यविवर्जिताः । अज्ञाहीनाश्च वेदेषु तेषां भारेण
पीडिता । पितृमातृगुरुस्त्रीणां पोषणं पुत्रपोष्ययोः ।
ये न कुर्वन्ति तेषाञ्च न शक्ता भारवाहने । ये मिथ्या-
वादिनस्तात ! दयासत्यविहीनकाः । निन्दका गुरुदाराणां
तेषां भारेण पीडिता । मित्रद्रोही कृतघ्नश्च मिथ्या-
साध्यप्रदायकः । विश्वासघ्नः स्थाय्यहारी तेषां भारेण
पीडिता । कल्याणयुक्तनामानि हरेर्नामैकमङ्गलम् ।
कुर्वन्ति विक्रयं ये वै तेषां भारेण पीडिता । जीव-
घाती सुरद्रोही आमयाजी च लुब्धकः । शवदाही
शूद्रभोजी तेषां भारेण पीडिता । पूजायस्रोपवासादि
व्रतानि नियमानि च । ये ये मूढा विह्वलारक्षणां
भारेण पीडिता । सदा द्विषन्ति ये पापा गोविन्द
सुरवैष्णवान् । हरिं हरिकर्षां भक्तिं तेषां भारेण
पीडिता । शङ्खादीनाञ्च भारेण पीडिताऽहं यथा विधे ! ।
ततोऽधिकेन दैत्यानां तेषां भारेण पीडिता" ब्रह्मवै० पु०
जन्मख० ४ ख० ।

पृथिवीक्षित् पु० क्षि-ऐश्वर्यं किप् इत० । भूमिशे न्ये ।
पृथिवीक्षय पु० पृथिवीं जयति जि-वा० खश् सम् च ।
दानवभेदे हरिर्व० २३२ ख० ।

पृथिवीतीर्थ न० तीर्थभेदे भा० वन० ८२ ख० ।
पृथिवीपति पु० इत० । भूमिपतौ राजनि शब्दप्रभ-
नामोपधौ च मेदि० । श्वसे हेम० । पृथिवीमाया-
दयोऽपि राजनि ।

पृथिवीपाल पु० पृथिवीं पालयति पालि-व्यक् उप० ख० ।
भूमिपाले । एवुक् । पृथिवीपालक तत्त्वार्थे पु० ।

पृथिवीभुज पु० पृथिवीं भुजति व्यवति भुज कवने किप् ।
भूपाळे क । पृथिवीभुजोऽपि तत्त्वार्थे ।

पृथिवीरुह पु० पृथिव्यां रोहति रुह-क । भूमिरुहे इत्ये ।
पृथिवीशक्त पु० पृथिव्यां शक्त इव । राजनि हेमच० ।
पृथिवीन्द्रभूमीन्द्रादयोऽप्यत्र ।

पृथु ति० प्रथ-कु सस्य० । १विस्तीर्णे स्त्रियां गुणवचनोदन्-
त्वात् ङीष् । २स्त्रादिराजे वेनपुत्रे सूर्यवंशे नृपभेदे
पु० तदुत्पत्तिकथा भाग० ४।१५ अ० ।

अथ तस्य (वेनस्य) पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपतेः । बाह्मभ्यां
भयमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत । तदृद्ध्वा मिथुनं जात-
वृषयो ब्रह्मवादिनः । अजुः परमसन्तुष्टा विदित्वा भगवत्-
कलाम् । एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी । इयञ्च
सत्त्वो संभूतिः पुरुषस्यानपायिनी । अत्र यः प्रथमो राज्ञां
पुमान् प्रययित्वा यशः । पृथुनाम महाराजो भवि-
ष्यति पृथुश्रवाः । तेन च भगवद्वतारेण पृथिवी
समीक्रता नानोषधीश्च मथिता दुहित्वेन कलिता च ।
तत्कथा उत्तरताध्याये दृश्यते ४।१८ अ० ।

“एवं पृथ्वादयः पृथ्वीं ददुःखः स्वसमात्मनः । दीह-
वत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरुवत् । ततो महीपतिः
प्रीतः सर्वकामदुषां पृथुः । दुहित्वे चकारेभ्यो प्रेम्णा
दुहितृवत्सलः । चणयन् स्वधनुःकोट्यां गिरिकूटानि
राजराट् । भूमण्डलमिदं वैभ्यः प्रायस्क्रे समं विभुः”
१महादेवे भा० आश्व० ८ अ० । चतुर्थमन्वन्तरे काव्ये
४सप्तमिभेदे हरिवं० ७ अ० । काकुत्स्थे अनेनसः पुत्रे
१२पभेदे १७ अ० । अजमीठवंशे पारश्वस्य ह्युलभेदे
हरिवं० २० अ० । क्रोष्टुवंशे चित्रस्य पुत्रे ७नृपभेदे
२१ अ० । ददानवभेदे २६ अ० । ८अमौ भेदि० । १०कण-
क्षीरके पु० अमरः । १२त्वक्पतर्वा १२हिङ्गुपत्राश्च स्त्री
भेदि० । १३चक्षिणेने शब्दरत्ना० १४महति ति० शब्दर०
१५विष्णौ पु० । “प्राणदः प्रणवः पुषुः” विष्णु स० ।

पृथुक पु० पृथु कं कर्त्तुं प्रयत्नेनास्त्वस्य अच् । १चिपिटके
अमरः । तस्य चर्वणे ब्रह्मजलशोषणात् तस्य तथात्वम् ।
अस्य क्षीवत्वमपि हिःक्षिप्तमस्य पृथुकं शुद्धं देशविशेषके”
ब्रह्मसै० ख० २१ अ० । पृथु कं शिरोऽस्य । श्वाङ्गके पुंस्त्री०
भेदि० । २हिङ्गुपत्रां स्त्री शब्दरत्ना० ।

पृथुकीय ति० पृथुकाय हितं अपूपांश्च । पृथुकहिते । पञ्चे
यत् पृथुक्य तत्कार्यं ति० ।

पृथुकीर्त्ति स्त्री प्रधातुजायाम् वसुदेवभगिनीभेदे “पृथु-
कीर्त्यां तु संजज्ञौ तनयो दृक्षमर्षणः । कक्षाधिपति-
र्वीरो दन्तवक्रो महाबलः” । हरिवं० २७ अ० पृथुः
कीर्त्तिरस्य । २८हृदयशक्ते ति० ।

पृथुकील पु० कर्म० । राजवदरे राजनि० ।

पृथुग्रीव पु० १राजसभेदे रासा० आ० ६ स० । २विस्तीर्णनीति ति०

पृथुच्छन्द पु० पृथुच्छन्दोऽस्य । १हरिदम् राजनि० । २हृत्
पत्रयुक्ते ति० ।

पृथुपत्र पु० पृथुनि पत्राण्यस्य । रक्तलघुने राजनि० ।

पृथुपलाशिका स्त्री पृथुनि पलाशान्यस्याः कप् कापि अत
इत्वम् । श्याम् राजनि० ।

पृथुकृक् पु० क्रोष्टुवंशे कृक्कवचपुत्रभेदे हरिवं० १७ अ० ।

पृथुरोमन् पु० पृथुनि रोमाणि रोमस्यानीयशक्त्यास्य ।

१मत्स्ये अमरः । २८हृद्वीमयुक्ते ति० स्त्रियां वा ङीष् ।

पृथुल ति० पृथु+स्वार्थे लच् पृथुः पृथुत्वमस्त्वस्य सिध्दा०
लच् वा । १स्थूले अमरः । २हिङ्गुपत्रां स्त्री जटाध० ।

पृथुलाक्ष ति० पृथुले अक्षिणी यस्य पञ्चसमा० । १८हृद्वी-
युक्ते २पुत्रवंशे चतुरङ्गपुत्रभेदे पु० हरिवं० २१ अ० ।

पृथुवक्त्र ति० पृथु वक्त्रमस्य । १८हृद्वीयुक्ते । २कुमारारु-
चरमाहभेदे स्त्री भा० श० ४७ अ० ।

पृथुशिखं पु० पृथ्वी शिखा यस्य । श्योनाकभेदे राजनि० ।

पृथुशेखर पु० पृथु शेखरं यस्य । पर्वते त्रिका० ।

पृथुश्रव(स) ति० पृथु श्रवः कर्णोऽस्य । १८हृद्वीयुक्ते अदन्तः
२कुमारारुचरभेदे भा० श० ४६ अ० । सान्त्वसु । २शश-
विन्दुन्दपुत्रभेदे पु० हरिवं० २६ अ० ।

पृथुसेन पु० अतुवंशे अचिरन्तपुत्रभेदे हरिवं० २० अ० ।

पृथुस्त्रान् पुंस्त्री पृथुः स्त्रानोऽस्य । शुक्रे राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् ।

पृथुदत्तं न० तीर्थभेदे भा० व० ६८ अ० ।

तस्य सरस्वत्यंशदेशस्थितम् यथोक्तम् “जातिक्षरोरुष-
हंस्तु गङ्गाद्वारे तदास्थितः । अन्तर्कालं ततो दृष्ट्वा
पुत्रान् पञ्चवमब्रवीत् । इह त्रयो न पश्यामि नयस्त्रं
यां पृथुदत्तम् । विज्ञाय तस्य तद्भावं रुषद्भोक्ते तपो-
धनाः । तं वै तीर्थसुपान्निव्युः सरस्वत्यास्तपोधनम् ।
स तैः पुत्रैः समानोतः सरस्वत्यां समीपतः । अत्र
तीर्थगुणान् सर्वान् प्राहेदष्टषिषत्तमः । सरस्वत्यास्तु
तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुम् । पृथुदत्ते जन्म परो नैनं
शो मरणं लभेत् । तत्रैव ब्रह्मयोन्यस्ति ब्रह्मणा यत्र
निर्णिता” वासनपु० १८ अ० ।

पृथुदर पुंस्त्री पृथु उदरं यस्य । १मेमे स्त्रियां जातित्वात्
ङीष् । २८हृद्वीयुक्ते ति० हारा० । स्त्रियां स्वाङ्गत्वात्
वा ङीष् ।

पृथ्वादि पु० “पृथ्वादिभ्य इमनिच् वा” पा० भावे इमनिच्
प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च पा० ८ उक्तो यथा

“पृथु ऋतु मज्जत् पटु तनु लघु बद्ध बाधु आशु जरु
शुरु बद्धल खण्ड दण्ड चण्ड ककिञ्चन होड पाक वल्ल
मन्द स्वाद हृल दीर्घ प्रिय हव ऋजु क्षिप्र लुह व्यथु” ।

पृथ्वी स्त्री पृथ्व्ययुक्त्या स्त्री ङीष् । पृथ्व्ययुक्तायां
स्त्रियां भूमौ शिङ्कुपत्रां वृक्षणीरको च । पृथ्व्यै-
लायाम् इयुनर्वायाम् मेदि० । उहृत्ताहृन्नातृभेदे हेम-
स्वार्थे क । पृथ्वीका । उहृदेलायाम् शिङ्कुपत्रां
वृक्षणीरको च । तत्र पृथिव्याः पृथुराजेन दुहितृत्वस्य
कल्पनात् पुंयोगे ङीष् । “दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वी
तथोच्यते” अग्निपु० । “जसौ जस्यलावसुपहयतिश्च पृथ्वी
शुरुः वृ० र० उक्ते दसप्रदशाक्षरपादके कन्दोभेदे ।

पृथ्वीकुरवक पु० पृथ्व्यां भूमौ कुरवक इव शुभ्रत्वात् ।
श्वेतमन्दारको राजनि० । [२ गणेशे हेमच० ।

पृथ्वीगर्भ पु० पृथ्वीव लम्बमानो गर्भ उदरमस्य । शुल्बोदरे
पृथ्वीज लि० पृथ्व्यां जायते जन-ङ ७त० । भूमिजाते
२ गडलवण्ये न० राजनि० ।

पृथ्वीधर पु० पृथ्वीं धरति धृ-अच् । महीधरे पर्वते ।

पृदाकु पु० सार्द-वा० आकु सस्यसारणे सलोपश्च । सर्ग
अमरः । इतिशे २ व्याघ्रे शचित्तके मेदि० । वृगजे
पृहते च । संक्षिप्तसारोणादिहृत्तः । [८।१७।१५ ।

पृदाकुसामु पु० पृदाकुः गज इव सानुः ससृजतः । इन्द्रे ऋ
पृथन्य पु० सृश-भावे क्यु पृषो० सलोपः पृथनं सृशः तल
बाधु यत् । सृशसाधो ऋ० १।७।५ आत्मनः पृथन-
मिच्छति क्यच् उ । पृथनायु तदिच्छौ ऋ० १।८।११ ।

पृथ्वि लि० सृश-प्रच्छ-वा नि किञ्च पृषो० सलोपः । शस्त्रे
इद्वर्णास्ययुक्ते शस्त्रे च अमरः । वृशसौ श्रीकृष्णस्य
जन्मान्तरे मातृभूतायां देवकीकृष्णेण ह्यपरे मातृभूतायां
पृथुदेवपत्न्याञ्च स्त्री । “त्वमेव पूर्वसर्गं भूः पृथ्विः स्थायन्मुने
शति । तदायं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः । अहं
सुतो वामभवं पृथ्वीगर्भं इति स्मृतः । तयोर्वीं पुन-
रेवाहमदित्याम्भस कथ्यताम् । उपेन्द्र इति विख्यातो
वामनत्वाच्च वामनः । तृतीयेऽस्मिन् भवेऽहं वै तेनैव
वपुषा हि वाम् । जातो भूयसायोरैव” भाग० १।०।१ अ० ।
देवकीं प्रति वासुदेववाक्यम् । पृषाधरश्च लि० निचण्टुः
हृषवितुःपत्नीभेदे स्त्री भाग० ६।१८।१ । उहृषिभेदे पु० भा०
द्रो० १८।१ अ० । युषाजिचृपस्य साद्रां जाते द्युलभेदे
अग्निपु० । [शब्दमाला ।

पृथ्वीका स्त्री पृथ्वि स्वर्णं कं जलमल । कुम्भिकायां (पाना)

पृथ्वीगर्भं पृथ्वेः सुतपःप्रजापतिपत्न्याः गर्भः बाधनत्वेना-
स्वस्य अच् । नारायणे पृथ्विशब्दे वृशस् ।

पृथ्विगु लि० पृथ्वीयोनानावर्णत्वात् साधरण्या गावो वृक्ष-
योऽस्य । नानावर्णदीप्तिके ऋ० १।११।७ । वेदे कचित्
“गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति न चक्षः” ऋ० ७।१८।१० ।

उदा० वृशस् । [विख्यातायां लतायाम् अमरः ।

पृथ्विपर्णी स्त्री पृथ्वि स्वर्णं पण्यमस्याः ङीष् । (चाकुलिया)

पृथ्विभद्र पु० ७त० । पृथ्वीगर्भजाते नारायणांशभेदे ।

पृथ्विमातृ पु० पृथ्विः नानावर्णा भूमिमातेव जन्मभूमिर्यस्य
समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप् । नानावर्णभूमि-
जाते ऋ० १।२१।७ ।

पृथ्विशृङ्ग पु० पृथ्वि शृङ्गमयमस्य । वणेशे त्रिका० तस्य सुखे
गजसुखत्वेन शृङ्गाकारत्वात् तथात्वम् । पृथ्विः शृङ्ग-
मिवास्व उत्पत्तिस्थानत्वेन । पृथ्वीगर्भजाते श्विष्णौ
शब्दमाला । [(पाना) शब्दमाला ।

पृथ्वी स्त्री पृथ्वि-कटिकारान्तत्वात् वा ङीष् । कुम्भिकायां

पृष सेके भ्वा० आ० षक० षेट् । प्रषते अपर्षिष्ट । पृषे ।

पृषत् न० पृष-अति कित् शब्दवच्च कार्यं तेन पृषन्ति ।
श्विन्दौ अमरः । श्विकवृत्ते लि० । अस्य विन्दौ बद्धत्व-
मिच्छन्त्येके ।

पृषत पुंस्त्री० पृष-अतच् किञ्च । शुभ्रविन्दुमति ऋगभेदे
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । श्विन्दौ पु० अमरः ।
श्वायुवाहने ऋगे पुंस्त्री निचण्टुः । “पृषत्यो मरुताम्”
इत्यल स्त्रोत्वमविवक्षितम् । अरहाजसुते वृण्पभेदे पु०
भा० आ० १२ अ० ।

पृषतांपति पु० इत० अलुक् । वायौ जटा० ।

पृषताश्च पु० पृषतो ऋगभेदोऽश्च इव सतिबाधनं यस्य ।
वायौ अमरः ।

पृषत्क पु० पृषन्ति विन्द्व इव को वायुरल । वाये अमरः ।

पृषदंश पु० पृषति विन्दौ अंगोऽस्य । वायौ ततः उत्सा०
भवादौ अच् । पृषदंश तज्जवादौ लि० । [वायौ अमरः

पृषदश्च पु० पृषन् ऋगभेदोऽश्च इव बाहकत्वात् यस्य ।

पृषदाज्य न० पृषद्युक्तं दधिबिन्दुयुक्तं दधिशेकयुक्तं वा
आज्यम् शाक०त० । दधिशेके कृते अमरः ।

पृषद्वल पु० पृषज्जैव वलमस्य । वायोरश्चो शब्दमाला ।

पृषद्वध पु० वैवस्वतमनोःपुत्रभेदे हरिवं० १० अ० । [१५।६ अ०

पृषद्वधु पु० ह्यपरयुगीये बुधधिरपक्षस्थे ऋषभेदे भा० द्रो०

पृषन्ति पु० पृष-वा भि । विन्दौ । “पवः पृषन्तिभिः सृष्ट्वा

यान्ति वाताः शनैः शनैः” जाम्बवतीविजयपद्यम् ।

पृषभाषा स्त्री पृष-सेके क ताडशी भाषा यस्याः । अमरा-
वल्गामिन्द्रनगर्याम् शब्दमाला० ।

पृषाकरा स्त्री पृषदिवाङ्मृते आ+कृ-कर्मणि अच् पृषो० ।

पृषदिवाङ्मृते (वाट्कारा) शब्दच० ।

पृषातक न० पृषन्तं पृषदाज्यं तकते हसति तक-अच् ।
पृषो० । दधियुक्तवते हेमच० ।

पृषोदर लि० पृषःदिवोदरं यस्य पृषो० तलोपः । १खलोदरे
पृषन्ति उदरे यस्य । २वायौ पु० ।

पृषोदरादि “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्” पा० विहित
लोपादिनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो
यथा “पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्लशान उलू-
खल पिशाच वृषो मयूर” । “वर्णांगमो वर्षविपर्ययश्च द्वौ
आपरो वर्षविकारनाशौ । धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्त-
दुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्” । एतच्च समासविषयकमेवेति
नियमो न प्राचीनकारिकायां हंससिंहोद्दिष्टाना-
मपि पृषोदरादित्वात् सिद्धत्वोक्तेः । अस्यार्थः सि० को०
मनोरमादौ यथा

“पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि
स्युः । पृषत् उदरम् पृषोदरम् । तलोपः । वारि-

वाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेश्य लत्वम् ।

“भवेद्वर्णांगमात् हंसः सिंहो वर्षविपर्ययात्” । गूढोक्ता
वर्षविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम्” दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तार-
भावो वा । दक्षिणतारम् दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम्
उत्तरतीरम् । इतो दाशनाशदमध्येष्वस्य उत्तरपदादेश्यत्वञ्च ।

दुःखेन दास्यते दूडाशः । खं दुःखेन नाशयते दुणाशः

दुःखेन दभ्यते दूडभः । खल् लिभ्यः । दन्मर्निषोपो

निपात्यते । इष्टं ध्यायतीति दूद्यः । आतस्थेति कः ।

ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृषी । ब्रुवच्छब्दस्य व आदेशः ।

सदेरधिकरणे ङट् । आकृतिगणोऽयम्” । हन्तेः

पचाद्याचि सुसागमे हंस इति हिंसेस्तु पचाद्याचि ह-

कारसकारयोः स्थानव्यत्ययात् सिंह इति गूढोक्तोत्थल

आकारविकृत्या उकारादेशः पृषोदरमित्यल तकारवर्ण-

लोपः इत्येवं रीत्या सर्वत्र बोध्यम् । एतन्मूलकमेव

“लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तम् काशमनसोरपि । ममो वा

हितततयोर्मंसस्य पचियुज्ज्वोरिति” । अन्तमिति शेषः

अत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अवश्यस्य शब्दान्यमकारं लु-

क्तेत् । अथश्रुतेः । यथा काशशब्दस्य शब्दयोः

परतः तस्मिंश्च स्थानम् । हन्तुकामः गन्तुमनाः । तुमिति

षष्ठ्यर्थे प्रथमा । हितततशब्दयोः परतः समोऽन्त्यं

मकारम् वा लुम्पेत् । सहितः सहितः सततः सन्ततः ।

युज्ज्वपरपचिधातौ परे सांसशब्दान्ताकारं लुम्पेत् ।

सांसपचनः सांसपचनः सांस्याकः सांसपाक इत्यादि ।

पृष्ट लि० पृषु सेके प्रच्छ-वा क्त । १सिक्ते-यजु० २१।८ ।

२जिज्ञासिते “नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयात्” मनुः ।

पृष्टहायन पु० नित्यक० । १धान्यभेदे २गजे पुंस्त्री भेदि० ।

स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पृष्टि स्त्री पृष+सेके भावे क्तिन् । सेके शत० ब्रा० ७।५।१।२।

२।१।१५। प्रच्छ-क्तिन् । २जिज्ञासायाञ्च । पृष-कर्त्तरि

क्तिच् दीर्घः । २पार्श्वस्थे स्त्री कृ० १०।८।१० पृष्टीः पार्श्व-

स्थान् भा० । ४पृष्टदेशे यजु० २।८ । “पृष्टीः पृष्ट-

देशः” वेददीप० । पृष्टिवह पृष्ट्रावहः । पृष्टवहे

अथ० १८।४।१०

पृष्ट न०पृष-स्यृश-वा थक् नि० तनोः पञ्चाङ्गाने अमरः । नि-

रुक्ते ४।२ “पृष्टं संसृष्टमङ्गैः” इत्युक्तं युक्तश्चैतत् पृषधा०

तोस्तु तद्गुपसिद्धेः निपातनानुपपत्तेः अतः स्यृशधातोरेव

निपा० । २स्तोत्रविशेषे स च सा०सं० भाष्ये उक्तो यथा

“एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृणां ऋचां ब्राह्म-

णोक्तविधानेन सप्तदशधास्यासः सप्तदशस्तोमः तद्विशेषे

स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः अयते “सप्तदशानि पृष्ठानि इति” तानि

पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात् सर्वपृष्ठशब्देनानू-

द्यन्ते इत्येकः पक्षः । रथन्तर पृष्ठ दृष्टपृष्ठयोर्व्योति-

ष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्व-

शब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सत्यनुवादकतं वैयर्थ्यं

न भविष्यति इति द्वितीयः । सर्वत्वं बहुषु मुख्यं न

तु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्यकानि

पृष्ठान्यतिदिशन्ते षड्वहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहि-

तम् । तानि च पृष्ठानि षट् रथन्तरदृष्टदृष्टवैरूप-

वैराजशाकरैवतसामभिः निष्पाद्यानि” ।

पृष्ठगोप पु० पृष्ठं गोपायति शुप-वा अयाभावे ण्वुल् ।

पृष्ठदेशरक्षके योधभेदे भा० आ० २०।१ अ० ।

पृष्ठग्रन्थि लि० पृष्ठे ग्रन्थिर्यस्य । (कुजो) कुजे हेमच० ।

पृष्ठचक्षुस् पु० पृष्ठे पञ्चाङ्गाने चक्षुः दृष्टिः तद्व्यापारोऽस्य ।

पञ्चादृष्टियुक्ते भङ्गुके शब्दार्थक० ।

पृष्ठज लि० पृष्ठे पश्चात् जायते जन-ङ । पश्चाद् जाते

भा० आ० ६।२ अ० ।

पृष्ठजाहृ लि० पृष्ठस्य मूलं कर्णां मूले जाहृच् । पृष्ठमूले ।
पृष्ठतल्पन न० तल्पमिवाचरति तल्प+किप् न समधातुः भावे
ल्युट् । पृष्ठस्य तल्पनं तल्पवदाचरणम् । (पिठे शोओवा)
प्रवेष्टे लि० ।

पृष्ठतस् अच् पृष्ठ+तसिच् । पश्चाद्भागे इत्यर्थे ।
पृष्ठट्टिष्टि पु० पृष्ठे ट्टिस्तद्व्यापारोऽस्य । भक्तू को राजनि० ।
पृष्ठमर्मन् न० ७त० । सुश्रुतोक्ते पृष्ठस्यमर्मभेदे स च तलोक्ते
यथा

“अत ऊर्ध्वं पृष्ठमर्माग्यतुल्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंश-
सुमयतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम
मर्मणी तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णौ हीन-
रूपश्च स्त्रियते । पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशसुमयतो
नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्मणी तत्र स्पर्शज्ञान-
मधःकाये चेटोपघातश्च । श्रोणीकाण्डयोरुपर्याशया-
च्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम तत्पाधः
कायशोषो दोर्बल्यात् सुमरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ
जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्यग्गूर्द्धश्च जघनात् पार्श्वसन्धौ
नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया स्त्रियते । कनमूलादुभ-
यतः पृष्ठवंशस्य दृहती नाम तत्र शोणितातिप्रवृत्ति-
निमित्तैरुपद्रवैर्स्त्रियते । पृष्ठोपरि पृष्ठवंशसुमयतस्त्रिक-
सम्बद्धे कंसफलके नाम तत्र बाह्योः स्नायः शोषो वा ।
बाह्यमूर्ध्वश्रीवामध्येऽसंपीठस्तन्निबन्धनावंसौ नाम तत्र
स्तब्धवाहुता । एवमेतानि चतुर्दश पृष्ठमर्माणि व्या-
ख्यातानि ।

पृष्ठमांस न० पृष्ठस्य मांसम् । पश्चादीनां पृष्ठस्ये मांसं ।
तस्याभक्ष्यता मार्कपु० उक्ता यथा “पृष्ठमांसं दृष्टमांसं
मर्द्धमांसं च पुत्रक ! । न भक्ष्यते सततं प्रत्यक्षलव-
णानि च” ।

पृष्ठमांसाद् लि० पृष्ठे परोक्षे मांसाद् इव । १परोक्षे
शायने वाक्याभिधायिनि पुरुषे दोषोद्घोषके लि० ।
“कुक्ष्या विमवान्धोत्यतः कुक्ष्येति समाकर्षात् वाक्या-
भिधानेऽन्वये तथार्थत्वम् । पृष्ठमांसादनशब्दे दृश्यम् ।
पश्चादेः २पृष्ठमांसमन्त्रके लि० ।

पृष्ठमांसादन न० पृष्ठे परोक्षे मांसादनमिव । “पृष्ठमांसादनं
तत् यत् परोक्षे दोषकीर्तनम्” हेमच० उक्तेऽर्थे
२पश्चादीनां पृष्ठमांसस्य मन्त्रके च ।

पृष्ठयज्वन् पु० पृष्ठैः रथन्तरादिभिरिष्टवान् यज-वनिप् ।
रथन्तरादिभिः षड्भिः स्तोत्रसमूहैरिष्टवति ऋ० ५।५।४।१

पृष्ठयान न० पृष्ठेन यानं गमनम् । (पिठे याओया) पृष्ठेन
गमने । तच्च अर्थोऽरोगे निदानं सुश्रुते उक्तं अर्थशब्दे
दृश्यम् ।

पृष्ठवंश पु० इत० । (पिठेर दौडा) पृष्ठास्थि हेमच० ।
“चतुर्विंशतिः पृष्ठ वंशे” सुश्रुतोक्तेः तत्र चतुर्विंशति
रस्थिनि । पृष्ठमर्मनशब्दे दृश्यम् ।

पृष्ठवास्तु न० ७त० । बलिदातुः पृष्ठभागस्ये वास्तुनि “पृष्ठ-
वास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वात्मभूतये” मनुः । षट्छो
परिष्टहं पृष्ठवास्तु” २कुक्षूकमङ्गोक्तेऽर्थे च ।

पृष्ठवाहृ लि० पृष्ठं पश्चाद्भागं वहति वह-एव । १पश्चा-
द्भागवाहके चरिवं० १६६ स्तो० । भत्वे वाहृउट् ।
पृष्ठौहः । स्त्रियां ङीप् । पृष्ठं युगपार्श्वं वहति
वह-एव । २युगपार्श्ववाहकृषे [दृष्टे हेमच० ।

पृष्ठवाह्य पु० पृष्ठेन बाह्यं वहनं यस्य । पृष्ठेन भारवाहक-
पृष्ठशय लि० पृष्ठे शेते पृष्ठरूपाधिकरणोपपदे कर्त्तरि
अच् । पृष्ठे शायिनि उत्तानशये ।

पृष्ठशृङ्ग पुंस्त्रो पृष्ठे शृङ्गमस्य । वनच्छागे हेमच० । स्त्रियां
जगित्वात् ङीप् । [मेदि० ।

पृष्ठशृङ्गिन् पु० ७त० । १महिषे २नृपसंके ३भीमसेने च
पृष्ठे सुख पु० पृष्ठे सुखमस्य अलुक्सं० । कुमारातुवरभेदे
भा०श० ४६५० ।

पृष्ठोदय पु० पृष्ठेनोदयो यस्य । ज्योतिषोक्ते पृष्ठेनोदययुक्ते
राशिभेदे “अजो गोपतियुग्मश्च कर्कषन्निष्कृतास्तथा ।
निशासंज्ञाः सृताश्चैते शेषान्ये दिनात्मकाः । निशा
संज्ञा विमिथुनाः सृताः पृष्ठोदयास्तथा । शेषाः शीघ्रै-
दया ह्येते मीनचोभयसंज्ञकः” ।

पृष्ठः न० पृष्ठानां स्तोत्रभेदानां समूहः “पृष्ठस्योपसंख्यानम्”
वार्त्ति० समूहे यत् । १स्तोत्रसमूहे । पृष्ठे भवः यत् ।
२पृष्ठभवे लि० । “शोभयागेषु कन्दोगैः क्रियमाणः पृष्ठप्राश्न-
संज्ञिका स्तुतिः स्तोमः” मि०को० । पृष्ठेन वहति यत् ।
३पृष्ठेन भारवाहके अथ (वेठोवोडा) अमरः ।

पृष्ठस्तोम पु० पृष्ठस्तोमः साधनतयाऽस्यस्य अच् । साम-
वेदप्रसिद्धेषु षट्सु ऋतुभेदेषु “पृष्ठस्तोमास्तिष्ठत्पञ्चदश-
सप्तदशैकविंशतिनवत्यस्ति शाः” कात्या०श्रौ० २२।६।२६
“पृष्ठस्तोमसंज्ञकाः षट् ऋतवो भवन्ति त्रिविष्टादयः” कर्कः ।

पृष्णि पु० पृष्णि+पृषो० । नानावर्णयुक्ते भरतः २पार्श्वभागे
स्त्री उणादि० ।

पृ पात्रने पूती च कृ० स्वा० पर० सक० षेट् आपत्यये पदे

हलः । पृथाति अपारीत् । पपार पपरतः पपरतः ।
 धृ पूरौ च० उभ० सक०सेट् । पारयति-ते अपीपरत् त ।
 पैचक्र पु० स्त्री पच-वुन् कृतएच् । (पँचा) १चलूके स्त्रियां
 जातित्वात् ङीष् । २गजपुच्छमूलोपान्ते ३गुदाच्छादक-
 मांसपिण्डभेदे पु० अमरः । ४पर्यङ्के पूयूके पु० विश्वः ।
 ६गेचे शब्दर० । [शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष् ।
 पैचकिन् पु० पैचक्रः पुच्छमूलोपान्तोऽस्त्यस्य इनि । गजे
 पैचिल पु० स्त्री पच+वा० इजच् कृतएच् । गजे त्रिका० ।
 स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
 पैचु न० पचि-उन् कृत-एत्त्वम् । पैचल्यां त्रिका० । [त्रिका०
 पैचुलो स्त्री पच-उलच् कृतएत् गौरा० ङीष् । शाकभेदे ।
 पैट पु० पिट-अच् । १प्रहस्ते राजनि० २संज्ञितकारके त्रि०
 पैटक्र पु० न० पिट-एवल् । पुस्तकाटीनां स्थापनार्थं वेत्तादि-
 निर्मिते १पदार्थे २कदम्बके ३समूहे च मेदि० ४वशादि-
 निर्मिते ससृद्गकाकारे (पेटारा) पदार्थे पु० अमरः ।
 पैटाक पु० पेटक+पृषो० । पेटके द्विरूपकोषः ।
 पैटिका स्त्री पिट-एवल् कापि कृत इत्त्वम् । (टैपारि)
 चुपभेदे रत्नमाला ।
 पैटी स्त्री पिट-अच् खल्यार्थे ङीष् । जुट्टपेटके अमरः ।
 पैडा स्त्री पेट+पृषो० । बह्वृपेटिकार्या भरतः ।
 पैटान पु० अवसर्पिण्यां जिनोत्तमभेदे हेमच० ।
 पैण गतौ पेघे च सक० स्त्रे चक० स्वा० पर० सेट् । पेणति
 अपेणीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः अपिपेणत् त ।
 पैव न० पा-पाने कर्मणि इत्वन् । १अमृते २हृते च उज्ज्वल०
 पैवु पु० राजभेदे क० १।१।६।१० भा० ।
 पैय त्रि० पा-पाने कर्मणि यत् । १पातव्ये २जले मेदि० ३दुग्धे
 शब्दच० । ४अवधिधाक्षान्तर्गते तरलवाम्बादौ कजभेदे
 “भोज्यं पेयं तथा चूषं लेह्यं खाद्यञ्च चर्वणम् । निषेय
 श्वेय भक्ष्यं खादक्षसद्विधं स्मृतम्” राजनि० । ५सिकथ
 युक्तपेयद्रव्ये स्त्री । “पेया खेदाग्निजननी वातवर्चो-
 ऽनुबोमनी । जुसृष्णाग्लानिदौर्वल्यङ्गकिरोगविनाशिनी”
 राजव० । ६आणायामं मेदि० ।
 पैयूष पु० न० पीय-सौ० जघन् बाहुलकात् पक्षे गुणः ।
 १अमृते २नवहृते । “सप्तरात्रप्रसूतायाः स्त्रीरं पैयूष-
 सृज्यते” हारा० उक्ते आसप्तरात्राभ्यन्तरकालीने
 ३दुग्धे च ।
 पैरजं न० उपमण्डभेदे राजनि० । पिरोजशब्दे दशप्रश्नम् ।
 पैरा स्त्री पि-वा० रे । वाद्यभेदे भट्टिः १७।७ ।

पैरु पु० पोयते रसान् पी-रु । १आदित्ये श्वङ्गौ च उज्ज्वल० ।
 पुर-उ शृङ्गव्यादेराकृतिगणत्वात् नि० ३ससृष्टे त्रिका० ।
 पैरुक् पु० राजभेदे क० ६।६।१८
 पैरोज न० उपमण्डभेदे (पैरोजा) राजनि० तच्च द्विविधं पी-
 ताभं हरितामञ्च । तस्य गुणाः “पैरजं सुकषायं स्यान्-
 सधुरं दीपनं परम् । स्यावरं जङ्गमञ्चैव संयोगाच्च यथा-
 विधम् । तत्सर्वं नाशयेत् शीघ्रं शूलं भूतादिदोषजम् ।
 पाठान्तरं यथा “पैरजं सुकषायं स्यान्सधुरं दीपनं
 द्वयोः । स्यावरादिविषमं स्याद्विरितञ्चापरं शृङ्गु ।
 पीताभं नाशयेच्छीघ्रं शूलं तिमिरभूतजम्” राजनि० ।
 पैल कम्पे अक० गतौ सक० स्वा० पर० सेट् । पैलति अपेलेत् ।
 ऋदित् चङि न ह्रस्वः अपिपेलेत् त । निघण्टु
 अयं गतिकर्षतया चुरादित्येन पठितः । तेन पैलयति ते
 पैल न० पैल-अच् । पुंस्त्रिङ्गे अङ्गभेदे (अण्डकोष) हेमच० ।
 पैलव त्रि० पैल-अज् पैलं वाति वा-क । १कोमले त्रिका०
 २कशे हेमच० । ३विरले अमरः ।
 पैलि पु० पैल-इन् । गन्तरि इत० । तत्परं शालायाः न
 लीनत्वम् । आद्युदात्तता चास्य ।
 पैव सेवने स्वा० सक० स्वात् सेट् । पैवते अपेविट् । ऋदित्
 चङि न ह्रस्वः । अपिपेवत् त । ओष्ठान्त्यतयाऽर्थ
 धातुपाठे पठितस्तेनोभयरूपता ।
 पैश पु० पिश-अच् । रूपे निघण्टुः पेशलशब्दे दशप्रश्नम् ।
 पैश घ०(स)ल त्रि० पिश(घ)(स)-अलच् । १शुन्दरे २दन्ते
 ३कोमले च अमरः । ४वृक्षे न्यदन्यमध्योऽयुक्तार्थेषु
 भरतः । ५धूत्ते शब्दर० । पेशोरूपमस्त्यस्य सिध्ना० लच् ।
 ६विष्णौ पु० । “अक्रूरः पेशलो दक्षः” विष्णु स०
 पैशस् न० पिश-असुन् । १रूपे २हिरण्यौ च निघण्टुः ।
 ३कोमे च ।
 पैशस्कार् त्रि० पेशो रूपान्तरं करोति खण्डहीतकीटस्य क-अण्
 उप० स० । खण्डपकरे कीटभेदे स्त्रियां ङीष् । यजु० ३।२।
 पैशस्कात् त्रि० पेशो रूपान्तरं खण्डहीतकीटस्य करोति
 क-क्तिप् । कीटभेदे (काचपोका) “कीटः पेशस्कात्
 ध्यायन् कुडां तेन प्रवेशितः । याति तत्सात्त्वर्त्त
 राजन् । पूर्वरूपमस्त्यजन्” भाग० १।१।६।२४
 पैशि(शी) स्त्री पिश-इन् वा ङीष् । १वज्रे २नाभविन्द्रे च
 उष्णादि० दीर्घात् ३अण्डे अमरः । ४सुपककलिकायां
 ५मांसां ६खड्गपिधाने (खाप) ७मांसपिण्डां च मेदि० ।
 ८नदीभेदे ९पिशाचीभेदे ७राक्षसोभेदे शब्दरत्ना० । दशमौ-

वेदनचर्ममये कोषे च "विन्दुमांसादयोऽवस्थाः शुक्रशो-
णितसंस्थावाः । आसामेव निपातेन कलत्रं नाम जायते ।
कलत्रात् बुद्बुदोत्पत्तिः यैशी च बुद्बुदात् स्रजता । पेश्या-
स्त्वक्प्रतिनिर्दृष्टिः" भा० शा० १२२ अ० । एवाद्यभेदे "तथा
मेर्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः" भा० भी० ४६ अ० ।

पैशीकोष पु० इत० । अण्डकोषे हेमच० ।

पेष सेवने निश्चये च स्वा० व्या० सक० सेट् । पेषते अघेपिष्ट
पिपेपे ऋदित् चङि न चुस्वः । अपिपेष्टत् त ।

पेषण न० पेष-भावे ल्युट् । अवयवविभागेन चूर्णने ।
आधारे ल्युट् । श्लेखे औषधादेर्मदनपात्रभेदे (तेकाटा-
सिज) शब्दभेदे पु० शब्दच० ।

पेषणि(णी) स्त्री पेष-करणे स्नि । (शिल) ख्याते हरि-
द्रादिचूर्णनसाधने शिलामये द्रव्यभेदे वा ङीप् ।

पेषाक पु० पेष-आकन् । पेषणायाम् उणा० ।

पेषि पु० पेष-इत् । वज्रे उज्ज्वलदत्तः ।

पेस गतौ स्वा० पर० सक० सेट् । पेसति अपेसीत् पिपेसे ।
ऋदित् चङि न चुस्वः । अपिपेष्टत् त । [१८] भा०

पेसुक लि० पेष-बा० उक् । अभिवर्जनशीले शत० ब्रा० १।७।१

पेस्वर लि० पेष-शीलार्थे वरच् । गतिशीले ।

पै शोषे स्वा० पर० सक० चनिट् । पायति अपासीत् णप् ।

पैङ्ग पु० ऋषिभेदे भा० सू० ४ अ० ।

पैङ्गराज पु० पक्षिभेदे यजु० २४।२४ भा० ।

पैङ्गल पु० ब० व० । पिङ्गलस्यापत्यं गर्गां यज् । पैङ्गल्य
तस्य आत्माः कणा० अण् यलोपः । पिङ्गलनापत्यस्य
आत्मेषु । [फक्] तन्नामकर्षेरपत्ये ।

पैङ्गरा(ला)यन पुंस्त्री० पिङ्गर(ल)स्यर्षे गोत्रापत्यम् नडा०

पैङ्गलोदायनि पुंस्त्री० पैङ्गलोदायनस्यापत्यम् इज् । प्राच्य-
भवे तन्नामकर्षिगोत्रापत्ये ततः यूनि फक् तस्य पैला०
लुक् । तदीये यून्यपत्ये । [गोत्रापत्ये ।

पैङ्गल्य पुंस्त्री० पिङ्गलस्य गोत्रापत्यं गर्गां यज् । पिङ्गलर्षे-
यैङ्गि पुंस्त्री० पिङ्गलापत्यमिज् । पिङ्गलर्षेः पुत्रे स्त्रियां
ङीप् । "पैङ्गीपुत्रात् पैङ्गीपुत्रः" शत० ब्रा० १४।६।४।२० ।

पैङ्गिन् पु० पिङ्गेनर्षिणा प्रोक्तः कल्यः इति । पिङ्गर्षिप्रोक्ते
कल्पशास्त्रे । [प्रवरर्षिभेदः ।

पैङ्ग पु० पिङ्ग बा० अपत्ये यज् । पैङ्गर्षिपुत्रे य च गोत्र-
मेयवन पु० दीयवनस्यापत्यम् अण् । पैयवने ऋषे मनुः ८।११०
पैयवन इति पाठान्तरम् ।

पैङ्गुष पु० पिङ्ग-ऊष स्वार्थे अण् । कर्षे औत्रे हेमच० ।

पैठर लि० पिठरे संस्कृतं पक्वम् । स्वालीपक्वमांसादौ अमरः
पैठिक पु० असुरभेदे हरिवं० १६१ अ० । [प्रवरा०]

पैठिनसि पु० उपपञ्चतिकांके शङ्खप्रभेदे शोत्रर्षिभेदे च
पैण्डायन पुंस्त्री पिण्डर्षेर्गोत्रापत्यम् नडा० फक् । पिण्डर्षि-
गोत्रापत्ये ।

पैण्डिक्य(न्य) पिण्डं परपिण्डं भक्ष्यतयाऽस्वस्य ठन् इति
वा पिण्डिक पिण्डिन् वा तस्य भावः पुरोहिता० यक्
अज् वा । परपिण्डोपजीवित्वे भिक्षोपजीवने त्रिका० ।

पैण्डि लि० पिण्ड्यां भवः कुर्वा० यज् । पिण्डिभवे ।

पैतरावण पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवरा० ।

पैटक लि० पितृत्वागतं पितृरिदं वा ठज् । श्रुततः
प्राप्ते श्रुतसम्बन्धिनि च । पैतृकभूमिमाहात्म्यं ब्रह्मवै-
जान्त्यः १०१ अ० दर्शितं मथा

"वासुदेव ! न यास्यासि भूमिं तां, पैतृकी पुनः । सर्व-
तीर्थपरा शुद्धा देवे कर्मणि पैतृके । पारक्ये भूमिदेशे
च पितृणां निर्वर्षेत्तु यः । तज्ज्ञानिस्त्वामिपितृभिः
आङ्कर्म निहन्त्यते । पितृणां निष्कर्म आङ्कं देवानामपि
पूजनम् । किञ्चित्फलप्रदञ्चैव सम्पूर्णं पैतृके स्थले ।
पुत्रपौत्रकलत्रेभ्यः प्रायेभ्यः प्रेयसो सदा । दुर्लभा
पैतृकी भूमिः पितृमातृगरीयसी । तच्छ्रेयश्च पवित्रञ्च
देवे कर्मणि पैतृके । क्रीतञ्च तद्वते दानं परदत्तस्युद्ध-
कम् । श्रियते पैतृकभूमां तीर्थतुल्यफलं लभेत् । गङ्गा-
जलसंभ्रमं पूतं पितृखातोदकं हरे ! । पितृणां तर्पणं
तत्र पवित्रं देवपूजनम् । पैतृकी जन्मभूमिश्चैव फलं
तद्वद्विषयं लभेत् । पैतृकभूमितुल्या न दानभूमिः
सतामपि" ।

पैतृमत्य लि० पितृसत्यां अनूदायां कन्यायां भवः कुर्वा०
यज् । कन्यायां भवे कानीने । [पितृस्वरूपत्ये ।

पैतृष्वसेय पुंस्त्री पितुः स्वरूपत्यम् ङक् अन्त्यलोपः पत्वम् ।

पैतृस्त्रीय पुंस्त्री० पितुः स्वरूपत्यम् ङण् । पितृस्वरूपत्ये

पैत्ति लि० पितृत्वा आगतः अण् । धातुविशेषपितृकृते ज्वरादौ
पैत्तिक लि० पितृत्वेन निर्दृष्टः ठज् । धातुविशेषपितृकृते
आधौ ।

पैत्र लि० पितृरिदम् अण् । श्रुतसम्बन्धिनि आङ्गादौ । अङ्क-
उत्तर्जन्योर्मध्यस्थाने श्रुततीर्थे न० । श्रुतसम्बन्धिदिने
च तन्नामं च अहन्शब्दे ५७६ पृ० उक्तं दृश्यम् ।

पैद्र पुंस्त्री अश्वे निषण्णु । ऋ० ६।८८।४ । स्त्रियां आति-
त्वात् ङीष् ।

पैनदक त्रि० पिनङ्ग+चतुरर्यां वराङ्गा०कक् । पिनङ्गसमी-
पादौ ।

पैपलाद् पु० ऋ०व० । पिपलादेन ऋषिणा प्रोक्तमधीयते अण् ।
१पिपलर्षिप्रोक्ताध्यायिषु तदर्थस्य २वेत्तृषु च कार्त्तिकौज०
सौभेन सङ्ग इत्थे पूर्व० प्रकृतिस्वरः ।

पैपलादि पुंस्त्री पिपलादस्यैरपत्यम् इज् । पिपलादघे-
रपत्ये स च गोत्रप्रवरर्षिभेदः प्रवराध्यायः स्त्रियां ङीष् ।
पैल(लेय) पुंस्त्री० पीलाया अपत्यं “पीलाया वा” पा० अण्
पञ्चे ढक् । पीलाया अपत्ये स्त्रियां ङीष् । यून्यपत्ये
तु “अनोद्गच्छः” पा० फिज् तस्य पैलादि० लुक् । तस्य
यन्त्रपत्ये ऽपि । तथा च पैलः पिता पुत्रश्च ।

पैलगर्ग पु० कर्म० । ऋषिभेदे तदाश्रमस्य च तीर्थत्वम् भा०
उ० १८७ अ० ।

पैलव त्रि० पीलौ दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण् । पीलौ
१दीयमाने २कार्ये च । व्युष्टा० गणे पीलुसूतेति
व्यस्तमित्येके समस्तमित्यन्ते । इदमर्थे अण् । पीलुसम्ब-
न्धिनि त्रि० मनुः २।४० । [जलादिभवे ।

पैलवहक त्रि० पीलुवहे भवः वज्रान्तत्वात् वृण् । पीलुवह-
पैलादि “पैलादिभ्यश्च” पा० युवप्रत्ययलुग्नमित्ये शब्दगणे
स च गणः “पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यकामि राहवि
रावणि औदञ्ची औदव्रजी औदमेडि औदमज्जि औद-
भज्जि देवस्थानि पैल्लोढायनि राहज्जति भौल्लिज्जि
राणि औदन्धि औद्गाहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि
(तद्वाजा चाणः) (आकृतिगणोऽयम्) । तद्वाजसंज्ञकात्
परस्य युवप्रत्ययस्य लुग्नित्यर्थः ।

पैशाच् पु० पिशाचेन गृह्यते अण् । “सुप्रां मत्तां प्रमत्तां वा
रहो यत्नोपगच्छति । स यापिष्ठो विवाहानां पैशाचः”
मनूक्ते १विवाहभेदे २पिशाचकृतेश्चतुष्टयस्वन्धिनि च त्रि० ।
स्त्रियां ङीप् “पैशाचीं योनिमापन्नाः” पुरा० । “यच्चाक्रुश
ददाति दत्त्वा वा क्रोशति असत्कृतं पैशाचमिति”
चारीतोक्ते ४दानभेदे स्त्रार्थे अण् । ५पिशाचशब्दार्थे पु०
पश्वा० अण् । ६आयुधजीविसङ्ख्यभेदे । बह्वेषु तस्य लुक् ।
पैशुन(न्य) न० पिशुनस्य भावः युवा० अण् ब्राह्मणा
ष्यञ् वा । पिशुनत्वे

पैष्ट त्रि० पिष्टस्येदम् । अण् १पिष्टस्यस्वन्धिनि स्त्रियां ङीप् सा च
२सुराभेदे । “पैष्टी कङ्कस्तीक्ष्णा स्यादीषङ्गौडीसमा परा ।
वातहृत् कफकृत्तीर्णत्पित्तकृत्सोहनी च सा” राजनि० ।

पैसुकायन पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

पो त्रि० पवते पुनाति वा पु-पू-वा विच् १शुद्धे २शोधके च ।
पोगण्ड पु० पौः शुद्धो गण्ड एकदेशो यस्य । १विकलाङ्गे
२न्यूनाधिकाङ्गे । स्त्रार्थे अण् । “पोगण्डः पञ्चमाद्वदा-
दवांक् च दशमादृतः” इत्युक्तवयस्त्वे बालके पु० हला० ।
पोट पु० पुट-स्त्रे षे षञ् । १संक्षेपे-आधारे षञ् । २वैश्व-
भूमौ जटा० ।

पोटगल पु० पोटेन संक्षेपमात्रेण गलति गल-अच् । १नले
२काशे च अमरः । ३मत्स्यभेदे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां
ङीष् ।

पोटलक न० पोटेन लीयते ली-ङ स्त्रार्थे क । (पुटलि)
ख्याते संक्षिप्तवस्त्रादौ कात्या० श्रौ० ७।१।४। कर्कः ।
तत्कार्ये स्त्री कापि अत इत्त्वम् पोटलिका । [अमरः ।

पोटा स्त्री चु० पुट-अच् । पुरुषलक्षणयुक्तायां स्त्रियाम् ।
पोटलिका स्त्री पोटलिका+पृषो० (पुटलि) ख्याते पदार्थे
पोटुलीत्यपि तत्कार्ये “शुद्धार्थं त्रिफलाकाये शुद्ध्याः
काय एव वा । दोषायन्ते पुरः पाच्यः पोटुल्या वस्त्र-
पञ्चया” वैद्यक० ।

पोटिल पु० अवसर्पिण्यां जिनोत्तमभेदे हेमच० ।

पोडु पु० पुड-उन् । कपालास्थितले राजनि० ।

पोत पुंस्त्री पू-तन् । १बालके २वह्निने च अमरः । ३गृह-
स्थानभेदे (पोता) ४वस्त्रे च मेदि० । ५दशवर्षीयगजे
हेमच० । ६समुद्रयाने नौकाभेदे (जाहाज) ततः
समूहे पाशा० य । पोत्या पोतसमूहे स्त्री ।

पोतक पु० पोत इव कायति कै-क स्त्रार्थे क वा । १पोतपदार्थे
२नागभेदे भा०उ० १०२ अ० । गौरा० ङीष् । ३पूतिकाशके
स्त्री ४श्लोनाके च स्त्री राजनि० ।

पोतज पु० पोतः सन् जायते जन-ङ । शिशुभूततया
जायमाने गजाश्चादौ हेमच० । [गौरा० ङीष् ।

पोतन त्रि० पू-तन् । १पवित्ते २पवित्ताकारके च स्त्रियां
पोतप्लव पु० पोतेन प्लवते प्लु-अच् । नौकया तारके
ह० सं० १०।१० । [अमरः ।

पोतवणिज् पु० पोते वणिक् । नौकया वाणिज्यकारके
पोतरज पु० पोतं रजति अण् उप० सं० । (हालि) ख्याते
पदार्थे केनिपातके शब्दमा० ।

पोतनकप्रिय त्रि० बुद्धभेदे त्रिका० ।

पोतवाह पु० पोतं नावं वहति वह-अच् उप० सं० । नौका-
वाहके (दांडि) अमरः ।

पोताच्छादन न० पोतस्त्रेवाच्छादनम् । वस्त्रगुटीरे हारा० ।

पोताधान पु० पोतानां शिष्यनामगणजातमत्स्थानामाधानम् ।

कुड्मत्स्यसङ्घे (पोनारम्भाक) अमरः । [राजनि०]

पोतास पु० पोत इवासति अस्-दीप्तौ अच् । कर्पूरभेदे

पो(पौ)तिमत्स्यक पु० नृपभेदे भा० उ० ३५० ।

पोतिका स्त्री पूतिका+पुपो० । पूतिकायां शकभेदे भरतः

२शतपुष्पायां इमलपोत्यां च राजनि० ।

पोतु पु० पु-तृन् । मानभाण्डशोधके हेमच० ।

पोह पु० पुनाति पु-तृन् । ऋत्विगभेदे अच्चावाकशब्दे

दृष्टं दृश्यम् । होतादिशब्देन द्वन्द्वे कृत आत् ।

पोताहोतारौ ।

पोत न० पू-त् । श्वजे शूकरसुखाये शताङ्गलसुखाये,

४वहिले च मेदि० । [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पोतायुध पुंस्त्री पोतसायुधमिवास् । शूकरे राजनि० ।

पोतिन् पु० पोतमस्यस्य इति । शूकरे अमरः । पोतयुक्ते

ति० । स्त्रियां ङीप् । [शक्तिभेदे त्रिका० ।

पोत्रिस्था स्त्री पोत्री रथ इव गतिसाधनमस्याः । जिन-

पोत्रीय ति० पोतुः कर्म क् । पोतृकर्त्तव्ये कर्मणि ।

कात्या० श्रौ० २४।४।४२ ।

पोथकी स्त्री "कण्डूस्त्रावान्विता गुर्वी रक्तमर्षपञ्चिभाः ।

पिङ्काश्च रुजावत्यः पोथक्य इति संज्ञिताः" सुश्रुतोक्ते

पिङ्काभेदे । [स्त्री गौराङ्गीष् ।

पोल ति० पुल-ज्वला०ण । शमहन्त्वयुक्ते । २पिष्टकभेदे

पोलिका स्त्री पूरिकाभेदे कतान्नशब्दे २१८१ दृष्टं दृश्यम् ।

पोलिन्द पु० पोतस्यालिन्द इव पृथो० । नौकाशभेदे त्रिका० ।

पोषयितुं ति० पुष-णिच्-इत् । शपोषके शकाकपोषणे

पिके च उज्ज्वल० ।

पोषुका ति० पुष-बा० उक् । पोषणकरणशीले "तमसुपोषं

पोषको भवति" षड्विंशता० । [पके ति० शब्दच० ।

पोष्टृ पु० पुष-तृच् । (काटा करमजा) शकरभेदे । शपो-

षीत्य ति० पुष-कर्मणि गत्यत् । शपोषणीये । आवश्यक गत्यत् ।

२अवशपोषणे । अवशपोषण्य दर्शितो यथा

"भरणं पोष्यवर्गस्य दृष्टादृष्टकचोदयम् । प्रत्यवायोऽप्य-

भरणे कर्त्तव्यन्तत् प्रयत्नतः । साता पिता गुरुः पत्नी

त्वपत्यानि समान्विताः । अस्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोषप्र-

पगा अमी नव" काशी०ख० ४५ अ० । "ज्ञातिर्वन्धु-

जनः क्षीणस्तथाऽनाथः समान्वितः । अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च

पोष्यवर्ग उदाहृतः" दक्ष० ।

पोष्यपुत्र पु० कर्म० । पालनादिना पुत्रत्वप्राप्ते "अधुना

कृत्तिकादीनां षष्ठां यः पोषप्रपुत्रकः । तन्नाम चक्रुः स्त्री

मेमुणा कार्तिकश्चेति कौतुकात्" ब्रह्मवैवर्ग्य०ख० १४अ० ।

अधुना दत्तकपुत्रस्य पोषप्रपुत्रत्वं व्यवहियते तद्विधानं

दत्तकशब्दे २४३८ दृश्यम् ।

पौंश्लेय पुंस्त्री पुंश्लो+अपत्ये ढक् । पुंश्ल्या अपत्ये

पौंश्ल्य न० पुंश्लो+भावे ञ् । पुंश्लोत्वे परपुरुष-

गामित्वे २पुंश्लियोर्मियोव्यभिचारे च मनुः ६।१५ ।

पौसायन पु० सौतामण्यां याज्ञके दुहरीतौ राजभेदे

शत०ज्ञा० १२।६।१२

पौस्र न० पुंसो भावः कृज् । पुंस्त्वे ।

पौस्य न० पुंस अभिमर्दने ञ् । तत्र साधु बा० गय । श्वले

निरु० । शंभ्यामे च निघण्टुः क० १।१८०।१० ।

पौगण्ड न० पौगण्डस्य भावः । पञ्चमावधिदशमवर्षांतर-

वस्थामेदे पौगण्डशब्दे दृश्यम् । स्त्रायं अण् । २वर्ष-

वस्थायुते ति० ।

पौञ्छिष्ठ पुंस्त्री अन्त्यजातिभेदे यजु० २०।१८ वेदटी० ।

पौटायन पुंस्त्री पुटायनप्रैरपत्यम् अण् । पुटायनप्रैः

गोत्रापत्ये ।

[गोत्रस्त्रियाम् ।

पौणिक्या स्त्री पुण्यगोत्रस्य स्त्री अण् स्त्रियां ञ् । पुण्य-

पौण्डरीक न० पुण्डरीकमिव शर्करा० अण् । पुण्डरीक-

तुल्ये प्रपौण्डरीके राजनि० ।

पौण्डर्य्य न० पुण्डर्य्यमेव अण् । पुण्डर्य्यं भरतः ।

पौण्ड पु० देशभेदे स च द०स० १४० पूर्वस्यामुक्तः भा०भी० ६अ०

सोऽस्य अभिजनः तस्य राजा वा अण् । २तद्देशशब्दे शपि०

त्वादिक्रमेण तद्देशवासिनि च । "पौण्ड्रश्च वजिनां वरः"

हरिवं० ६।५० । स च क्षणो न निहतः "पाण्डुरं पौण्ड्रं

कलिङ्गश्च मातृस्यैव जनार्दनः । जघान सहितान्

सर्पान्" हरिवं० १६१ अ० । "वसुदेवस्य सुतनूपत्नीजाते

४पुत्रभेदे । "सुतनूश्च नराची च श्रीरेरास्तां परिपहः ।

पौण्ड्रश्च कपिलश्चैव वसुदेवस्य तौ सुतौ । नराच्यां क-

पिलो जज्ञे पौण्ड्रश्च सुतनूस्ततः । तयोर्द्वेऽप्येवभवत्

पौण्ड्रः कपिलश्च वनं ययौ" हरिवं० १६२ अ० । प्रभीम-

सेनशब्दे इदमुभेदे पु० शब्दभा० । ७क्रियालोपेन वृष-

त्त्वप्राप्ते क्षत्रियभेदे मनुः १०।४४ स्त्रायं कं । त्वार्यं

इत्युभेदे (पुङ्) ।

पौण्ड्रनागर पु० पौण्ड्रनगरे भवः अण् । तस्य प्राचर्य्यत्वे-

ऽपि नगरान्तत्वेन उत्तरपदद्वयः । पौण्ड्रनगरमेव ।

पौण्ड्रमातृस्यका पु० राजभेदे भा० अ० १७ अ० ।

मधीयते शौनकाः। यिनि। पुरुषांशकर्षिणा प्रोक्ताः
ध्येतुम्।

पौरुषेय पु० पुरुषस्य बधादि “पुरुषादुवर्धविकारसमूहेतेन
कतेषु” पा० ठञ्। पुरुषस्य श्वधे २ विकारे श्वसमूहे
३तेन कते च।

पौरिय लि० पुरस्थादूरदेशादि सख्या० ठञ्। नगरसमीपादौ
पौरोगव पु० पुरोऽप्ये पाचप्रस्तुषु गौर्नलं यस्य पुरोयुः
ततः स्त्रार्थे प्रज्ञा० अण्। पाकशालाध्यक्षे अमरः।

पौरोहित लि० पुरोहितस्य धर्मम् संहिषत्रा० अण्।
पुरोहितस्य धर्म्ये। [कर्मभेदे आश्व०श्रौ०२।१८।६।

पौर्यदर्व न० पूर्यया दर्व्या निष्पाद्यं कर्म अण्। वैदिके
पौर्यमास पु० पौर्यमासां भवः सन्निवेला० अण्। १पौर्य-
मासीविहिते यागे “दर्शपौर्यमासाभ्यां यजेत” श्रुतिः
स च द्विविधः बावज्जीवकालिकः पञ्चदशीप्रतिपदस-
न्धिकाले कर्त्तव्यः। तत्कालादिविधानं कात्या० श्रौ०
२।१ कण्डिकादौ डग्रम्। पूर्यमासचन्द्रमासखेयम्
अण् पूर्यो मासो यस्यां वर्त्तते “पूर्यमासादण् वक्तव्यः”
वा० अण् वा। २शुक्लपक्षीयपञ्चदशकलाक्रियायां
तदुपलक्षितकालरूपायां वा श्रुतिधौ स्त्री शतदुत्तरप्रति-
पदि च “इ ह वै पौर्यमासौ पूर्वा उत्तरा च तत्र
पञ्चदशी पूर्वा प्रतिपदुत्तरा” इति श्रुतेः तत्र पञ्चदशी
सख्या प्रतिपदुगौणी इत्यर्थः।

पौर्यमासिक लि० पूर्यमासां भवः कालाट् ठञ्। पौर्य-
मासभवे यागादौ वा० यत्। पौर्यमास्य तत्पार्थे।

पौर्यमी स्त्री पूर्यतया चन्द्रो-मीयतेऽत्र मा-वाधारे वज्रार्थे
क स्त्रार्थे अण् ङीप्। पूर्यमातिथौ त्रिका०। [१।१७८

पौर्यिक लि० पूर्येय साधु ठक्। पूर्यसाधने कर्षणि मनु०
पौर्य्य पु० स्त्री-पुरस्थापत्यं कुर्वीत्ये। पुरनामकस्य नृपस्थापत्ये

पौर्यनगरेय लि० पूर्वनगर्यां भवः नद्या० ठक्। पूर्वनगरीभवे
पौर्यपदिक लि० पूर्वपदं नृह्लाति ठञ्। पूर्वपदवाहके।

पौर्यातिथ पु० गोत्रप्रवर्त्तनभेदे आश्व० श्रौ० १।१४।१।

पौर्यापय्य न० पूर्वापरयोर्भावः षग्रज्। पूर्वापरत्वे।

पौर्यार्षि(र्षिक)र्ष्य लि० पूर्वार्षे भवः यत् कज् ठञ् वा
पूर्वार्षभवे। [च। पूर्वाह्णेतन तत्पार्थे लि०।

पौर्यार्क्षिक लि० पूर्वाह्णे भवः ठञ्। पूर्वाह्णभवे पक्षे खु तट्

पौर्यिक लि० पूर्वकाले भवः ठञ्। पूर्वकालभवे स्त्रियां
ङीप्। “जातिं अरति पौर्यिकीम्” मनुः ४।१४८।

पौलस्य पु० स्त्री० पुलस्त्यापत्यं गमा० यञ्। पुलस्त्यापत्ये

१कुवेरे श्रावणादौ च मेदि०। स्त्रियां ङीप् यलोपः।
पौलस्ती श्रृणनखायाम्। [विकारे।

पौलाक लि० पुलाकस्य विकारः पलाशा० अञ्। पुलाक-
पौलि पु० पुल--इन् वा० ङङिच। १ईषद्वग्ने आरव्यपकावस्थे
कलायादौ अमरः। स्त्रार्थे क। तत्पार्थे हेमच०।

पौलषि पु० पुलुषवंशे सत्ययज्ञे ऋषिभेदे शत०ब्रा०१०।६।१।१
पौलोमी स्त्री पुलोन्मोऽपत्यम् अण् अनोलोपः। पुलोमजायां
यचत्रां हेमच०।

पौष पु० पुष्येय युक्ता पौषमासी पुष्य-अण् यलोपः
ङीप् पौषी वा यत्र मासे अर्द्धमासे वर्षे वा पुनरण्।
१पुष्यप्रचल्ययुक्तपौषमासीयुक्ते १मासे २पक्षे ३ज्ये
वर्षभेदे कार्तिकशब्दे १६४६४० डग्रम्। “मीनादिस्थो
रविर्घोषामारम्भः प्रथमक्षणे” इत्यादिरीत्या धनुःस्वर-
व्याख्यः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तात्माको मुख्यचान्द्रपौषः
क्षणपक्षादिपौर्यमास्यन्तः गौणः पौषः, धनुराश्विस्वर-
विकः सौरः पौष इति भेदः तेनान्वय मन्तिः।

पौष्कर न० पुष्करस्याकारोऽस्त्यस्य मूले प्रज्ञा० अण्। १पुष्कर-
मूले राजनि० पुष्करसेदम् अण्। २पुष्करसम्बन्धिनि
लि० विष्णोः पद्मतया प्रादुर्भावयुते शपात्रे कल्पे पु०।

पौष्करमूल न० स्त्रार्थे अण्। पुष्करमूले सुगन्धिद्रव्यभेदे भरतः
पौष्करिणी स्त्री पुष्कराणां समूहः अण् स्त्रार्थे अण् वा
ततोऽस्त्यर्थे इनि ङीप्। पुष्करिण्यां शब्दच०।

पौष्करेयक न० पुष्करे जातादि कत्प्रा० ढकज्। पुष्करे
जातादौ स्त्रियां ङीप्।

पौष्कल लि० पुष्कलेन निर्दत्तम् सङ्कवा० अण्। १पुष्कलनि-
र्दत्ते २सामभेदे न० “उष्णिहि शफं ककुभि पौष्कलम्”
सामसं०भा०धृता श्रुतिः “तच्च गीतं पवस्व सधुमत्तम” इति
प्रगाथे (उत्तरा० १प्र०१६) तस्मिन् पूर्वा ककुप उत्तरा
पङ्क्तिः। तत्र (ककुभि) पौष्कलं साम। (तच्च) अह
गा०१प्र०१६ दर्शितम्।

पौष्कलावत पु० दिवोदासधन्वन्तरि प्रति आयुर्वेदज्ञानार्थं
प्रश्नकारके सुश्रुतसहाध्यायिभेदे सुश्रुते १।१४० डग्रम्।

पौष्कलेयक लि० पुष्कले जातादि कत्प्रा० ढकज्। पुष्कले-
जातादौ स्त्रियां ङीप्।

पौष्टिक लि० पुष्ट्यै हितम् ठक्। पुष्टिसाधने कर्मभेदे “पुष्टि-
र्धनजनादीनां वृद्धिरित्यभिधीयते। तद्वेतुमतं यत् कर्म
पौष्टिकं तदिहोच्यते” स्मृतिदुर्गभञ्जनः।

पौष्टी स्त्री पुरोर्धपस्य स्त्रीभेदे भा० व्या० ६४ अ०।

पौष्ण त्रि० पुषा देवताऽस्य तस्येदं वा अण् घणन्तत्वात् उप-
धातोपः । १पूषदेवताके चर्वादौ श्रेवतीनक्षत्रे न० १पूष-
सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

पौष्प न० पुष्पेण निर्दृष्टः तस्येदं वा अण् । १पुष्पसाध्ये
२मद्यभेदे स्त्री । ३कुसुमसम्बन्धिसात्वे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
४पाटलिपुत्रनगर्यां स्त्री ङीप् शब्दरत्ना० ।

पौष्प पु० करवीरपुराधिपे पूष्णः पुत्रे १नृपभेदे तत्कथा "पुष्णः
पुत्रोऽभवत् पौष्पः सर्वशास्त्रार्थपारगः" कालिकापु० ।
उतङ्केनधिषा गुरुदक्षिणार्थं याचिते तस्यै कुण्डलदातरि
२नृपभेदे भा० आ० इच्छ० । तदधिकृत्य कृतो पन्थः अण् ।
भा० आ० पर्वान्तर्गते १पर्वभेदे न० ।

प्याट् अण्० प्याय-वा० ङाटि । सम्बोधने अमरः ।

प्याय ढङ्गौ स्वा० आ० अक० सेट् । प्यायते, अप्यायि-अप्यायिष्ठ
इदित् ओदिञ्च पीनः ।

प्यायस्थूण पु० गोतृप्रवरर्षभेदे ।

प्युत्थ न० अपि-उत्थ-वा० नक् अपेरक्तोपः । १श्नायुनि
२अजमरसर्पे कर्मणि च कात्या० आ० १५।१।११ कर्कः ।

प्युष उत्सर्गे चु० उभ० सक० सेट् । प्योषयति ते । अप्युषत् त
प्युष विभागे दाष्टे च दि० पर० सक० सेट् । प्युष्यते इरित्
अप्युषत् अप्योषेत् पुष्योप । [अप्योषीत् पुष्योप ।

प्युस विभागे दिवा० पर० सक० सेट् । प्युस्यते इरित् अप्युसत्
प्यै ढङ्गौ स्वा० आ० अक० अनिट् । प्यायते अप्यास ।

प्र अण्० प्रथ-ङ । १आरम्भे २गतौ ३चक्रणे ४प्राथम्ये ५सर्व-
तोभावे ६उत्पत्तौ, ७ख्यातौ ८व्यवहारे च पुरुषोत्तमः ।
अस्य क्रियायोगे उपसर्गत्वम् । गतित्वञ्च । अस्मार्थभेदो-
दाहरणानि गणरत्नटी० उक्तानि यथा

"प्र आदिकर्मदीर्घशब्दशस्यवत् तृप्तिवियोगशुद्धिशक्तीच्छा-
शान्तिपूजापददर्शनेषु" प्रयातः । प्रवालसूत्रिकः प्रमुर्देशस्य ।
प्रवदन्ति दायादाः । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । प्रभुक्त-
सङ्गम् । प्रोषितः । प्रसङ्गं जलम् । प्रशक्तः । प्रार्थयते ।
प्रशान्तोऽग्निः । प्राञ्जलिः । प्रवालम् । प्रलोकयति ।

प्रउग न० प्राप्युगम् पृषो० । १प्राग्वर्तिनि युगे ईशान्तरे
कात्या० ७।८।५। कर्कः । तत्र चोद्यमानस्याग्नेः प्रउग-
चित्संज्ञा कात्या० १६।५।८। २शस्त्रविशेषे प्रउगसुकृत्य-
सम्यथायै यजु० १५।११। "प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसति"
स्वा० सं० भाष्यउता स्तुतिः "प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेष-
आमनी" इत्युक्ता "अप्रगीतसन्तसाध्या स्तुतिः शस्त्रमिति
आध्या शस्त्रशब्दार्थसाह भाष्यप्रकृत् ।

प्रकङ्कत पु० १प्रकटविषे २प्रकटगमने सर्पभेदे क्व० १।१६।७।

प्रकट त्रि० प्र+कट-अच् । स्रष्टे ।

प्रकटित त्रि० प्र+कट-क्त । प्रकाशिते हेमच० ।

प्रकण्व पु० प्रकणः कण्वा वत् । ऋषिभिन्नत्वात् न सुट् ।

देशभेदे सि० कौ० । ऋषौत् सुट् प्रकण्व इत्येव ।

प्रकम्पन पु० प्र+कपि-णिच्-युच् । १वायो "प्रकम्पनेनातु
चक्रम्पिरे सुराः" साधः । २नरकभेदे च शब्दरत्ना० ।
३प्रकम्पनकारके त्रि० ।

प्रकार पु० प्र+कृ-भावे अण् । १समूहे २अतिक्षेपे च । कर्मणि
अण् । ३प्रकीर्णे पुष्पादौ त्रि० । ४अगुरुचन्दने न० सेदि०

प्रकरण न० प्र+कृ-ल्युट् । १प्रस्तावे २अभिनेयनायकादिके
दृश्यकाव्यभेदे हेमच० । ३पन्थसन्धौ ४एकार्यप्रतिपादक-
पन्थांश्चे च त्रिका० । नाटकदिनी दृश्यकाव्य-
रूपकाणि विभज्य सा० द० तल्लक्षणसुक्तं यथा

"भवेत् प्रकरणे उत्तं लौकिकं कविकल्पितम् । शृङ्गारो-

ऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथ वा वणिक् । सापाय
धर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः" । विप्रनायकं यथा

ऋच्छकटिकम् । अमात्यनायकं सावतीमाधवम् । वणिङ्-

नायकं पुष्पभूषितम् । "नायिका कुलजा क्वापि वेश्या
क्वापि द्वयं कचित् । तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृती-

यकः । कितवद्भूतकारादिविटचेटकसङ्कुलः" । कुलस्त्री
पुष्पभूषिते । वेश्या तुरङ्गदत्ते द्वे अपि ऋच्छकटि-

के । अस्य नाटकप्रकृतित्वात् शेषं नाटकवत्" ।

कर्त्तव्यस्य इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणम् इति
शबरभाष्योक्तेऽर्थे च "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानस-

माख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" जै० १।१।१०५ ।

तत्र विनियोगसाधने तस्य श्रुतिलिङ्गवाक्यवाध्यत्वं स्थान-

समाख्यायोर्बाधकत्वञ्च स्थितम्" । "श्रुतिर्द्वितीया

अमता च लिङ्गं वाक्यं यदन्येव तु संहतानि । सा

प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो योगबलं

समाख्या" पार्थसारथिसिन्धुः । शास्त्रसिद्धान्तप्रतिपादके

इत्यन्यभेदे "अस्य च च वेदान्तप्रकरणत्वात्" वेदान्तसा० ।

प्रकरणसम पु० गौतमोक्ते सत्पक्षापरपर्याये १हेत्वाभासभेदे

"यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्ययार्थमपदिष्टः प्रकरण-

समः" गौ० सू० । "क्रमप्राप्तं प्रकरणसं लक्षयति । स हेतुः

स्वसाध्यस्य परसाध्याभावस्य वा निर्ययार्थमपदिष्टः

प्रयुक्तः प्रकरणसम उच्यते स क इत्याकाङ्क्षायासाह

यस्मात् प्रकरणचिन्तेति करणं "प्रब्रूयतिपञ्चाविति" भाष्यं

साध्यतद्भावत्वाविति तदर्थस्तथा च निर्ययार्थं
हेतुर्थत्वं निर्ययं जनयितुमशक्तस्तुल्यबलेन परेण प्रति-
बन्धात् किन्तु धर्मिणः साध्यवत्त्वं तद्भावत्वं वेति
चिन्ता जिज्ञासां प्रवर्त्तयति स प्रकरणसमः । यद्वा प्रकटं
करणं लिङ्गं परामर्शो वा को हेतुरनयोः साधकः
एतयोः कः परामर्शः प्रमेति वा यत् जिज्ञासा भवती-
त्यर्थः । यथादित्यादि वस्तुस्थितिमात्रं लक्षणन्तु तल्ल-
बलविरोधिपरामर्शकालीनपरामर्शविषयत्वं साध्य-
परामर्शकालीनतुल्यबलविरोधिपरामर्शो वा । विरोधि-
परामर्शस्य च हेतुनिष्ठत्वमेकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन
अन्यथा हेतोर्दुष्टत्वं न स्यात् । अथ च दशाविशेषे दोषः
इत्यतः सङ्केतोरपि विरोधिपरामर्शकाले दुष्टत्वमिष्ट-
मेवेत्यवधेयम्” इति ।

२जातिरूपासदुत्तरभेदे गौ० ५।१।१६।८८ सू० ।

“उभयसाधन्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः” सू०

“उभयसाधन्यात् अन्यसहचाराद्व्यतिरेकसहचाराद्वा
प्रक्रिया प्रकर्षेण क्रिया साधनं विपरीतसाधनमिति
फलितार्थः तत्सिद्धेस्तस्य पूर्वमेव सिद्धेः तथाचाधि-
बलत्वेनारोपितप्रमाणात्तरेण बाधेन प्रत्यवस्थानं
प्रकरणसमः यथा शब्दोऽनित्य कृतकत्वादित्युक्तेनैतदेवं
आवणत्वेन नित्यत्वसाधकेन बाधात् बाधादेशनाभासा
चेयम् । ४० । “प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधात्तुष-
पत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः” सू० । अतोत्तरमाह प्रति-
पक्षाद्विपरीतसाध्यसाधकत्वेनाभिमतच्छावणत्वादितः प्र-
करणसिद्धिद्वारा मदीयसाध्यस्य यः प्रतिषेधः त्वया क्रि-
यते तस्यानुपपत्तिः कुतः प्रतिपक्षोपपत्तेः त्वत्पक्षा-
पेक्षया प्रतिपक्षस्य मदीयपक्षोपपत्तेः साधनात् । अय-
माशयः आवणत्वेन पूर्वं नित्यत्वस्य साधनादयो बाध-
उच्यते स नोपपद्यते पूर्वं साधितस्य बलवत्त्वाभावात्
कदाचित् कृतकत्वेनानित्यत्वस्यापि पूर्वं साधनादिति
त्वत्पक्षप्रतिषेधोऽपि स्यात्” इति ।

प्रकरणी न० नाटिकाभेदे “नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादि-
नायका । समानवंशजा नेतृमवेदु यत्न च नायिका” सा०द०

प्रकारी स्त्री १नाय्याङ्गभेदे २चत्वरभूमी च शब्दरत्ना० ।

प्रकार्ष पु० प्र+कष+चञ् । १उत्कर्षे २प्रकटयतया कर्षणे च ।

प्रकार्षण न० प्र+कष+ल्युट् । १उत्कर्षे २आकर्षणे च ।

प्रकलविद् पु० प्रकटं कलं वेत्ति विद-किप् पृषो० क्लृप्तः ।

१वर्णिगूजने निरु०६।६। २अज्ञातरि लि०ङ्क०७।१८।१५भा०

प्रकाण्ड पु० प्रकटः काण्डः प्रा०त० । वृक्षस्य मूलादारभ्य शा-
खान्ते भागे । २प्रशस्ते न० । श्विटमे पु० मेदि० ।

प्रकाण्डर पु० प्रकाण्ड+अस्यर्थे बा० र । वृक्षे शब्दच० ।

प्रकाम लि० प्रगतः कामस् प्रा०ख० । १यद्येते अमरः । प्रा०द० ।
२प्रकटकामके लि० । ३देवभेदे पु० यजु० ३०।१२ ।

प्रकामम् अव्य० प्र+काम+णसुल् । अत्यर्थं अनुमतौ च अमरः ।

प्रकामोद्य पु० देवभेदे यजु० ३०।६

प्रकार पु० प्र+कृ+चञ् । १भेदे २सादृश्ये च अमरः । श्वि-
शिटज्ञाने विशेषणतया भासमाने पदार्थे “स्वव्यधिकरण-
प्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तद्वनिरूपकत्वम् सर्वांश्च
अनभिज्ञत्वमिति” गदाधरः ।

प्रकारता स्त्री प्रकारस्य भावः तल् । १विषयताभेदे ज्ञाय-
मानविशेषणप्रतियोगिकसंसर्गावच्छिन्नविषयत्वे ।

प्रकालन लि० प्रकालयति प्र+कालि ल्युट् । १हिंस्रके २सर्प-
भेदे पु० भा०सा०७५ सू० । भावे ल्लुट् । ३मारणे न० ।

प्रकाश पु० प्र+काश+चञ् । १आतमे २विकाशे च । कर्त्तरि
अच् । श्विकाशयुक्ते लि०अमरः । प्रकाशश्च सत्त्वज्ञानतेजः
साधारणः यद्योक्तम् “जडप्रकाशयोक्तात् प्रकाशः” सां०सू०

“वैशेषिका आहुः । प्रागप्रकाशरूपस्य जडस्यैव ततो

मनःसंकोकाज्ज्ञानाख्यप्रकाशो जायत इति तच्च । लोके

जडस्याप्रकाशस्य लोटादेः प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन तद-

योसात् । अतः स्वर्यादिवत् प्रकाशस्वरूप एव पुरुषः

इत्यर्थः । तथा च सूतिः “यथा प्रकाशतमसोः समन्वो

नोपपद्यते । तद्वदेक्यं न संस्र्वं प्रपञ्चपरमात्मनोः” ।

इति । “यथा दीपः प्रकाशात्माक्षसो वा यदि वा महान् ।

ज्ञानात्माकं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु” इति च ।

प्रकाशत्वं च तेजःसत्त्वचैतन्येष्वनुगतमखण्डोपाधिरनु-

गतव्यवहृदि । ननु प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तेजोवर्द्धम-

धर्मिभावोऽस्ति न वा तत्काह् सां०प्र०भा० “निर्गुणत्वाद्वा

चिद्धर्मो” सू० “पुरुषस्य प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्त्वस्वन्व-

भावे चान्यव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशात्कर्मकल्पनासौरव-

सित्यपि बोध्यम् । तेजसश्च प्रकाशाख्यरूपविशेषाग्रहेऽपि

क्षयप्रकारेण ग्रहात् प्रकाशतेजोभेदः सिद्धप्रति ।

आत्मनस्तु ज्ञानाख्यप्रकाशाग्रहात्ते ग्रहणं नास्तीत्यतो

लाघवाद्बर्धमधर्मिभावमन्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं क-

ल्पते । तस्य च न गुणत्वम् संयोगादिसत्त्वात् अना-

भितत्वाच्चेति । तथा च स्मर्यते “ज्ञानं नैवात्मानो

धर्मो न गुणो वा कथञ्चन । ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः

पूर्यः सदा शिवः” सां० प्र० भा०। वैवस्वतमनोः २ पुत्रभेदे
हरिवं० ७ अ०।

प्रकाशक त्वि० प्रकाशयति प्र+काश-णिच् लृट्। १ प्रकाश-
कारके स्त्रियादौ सांख्यमतविद्भि २ सत्त्वगुणे च “तत्र
सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्” गीता।

प्रकाशकज्ञात् पु० प्रकाशकस्य पूर्वज्ञाता। कुकुटे शब्द०।
तस्य प्रथमं प्रकाशकस्य ज्ञातृत्वात्तथात्वम्।

प्रकाशन त्वि० प्रकाशयति प्र+काश-णिच्-लृट्। १ प्रकाश-
कारके २ विष्णौ पु०। “नैकहूपो दृढहूपः शिपिविष्टः
प्रकाशनः” विष्णुसं०।

प्रकाशात्मन् पु० प्रकाश आत्मा स्वरूपमस्य। १ विष्णौ “प्रका-
शात्मा प्रतापनः” विष्णुसं०। २ व्यक्तस्वभावे त्वि०।

प्रकाशित त्वि० प्र+काश+णिच्-कर्मणि क्त। १ प्रकटिते हेम०
प्र+काश-कर्त्तरि क्त। २ प्रकाशयुते त्वि०। भावे क्त।
३ प्रकाशे न०।

प्रकाश्य त्वि० प्र+काश-कर्मणि यत्। १ प्रकाशनीये २ प्रायो-
न्यर्थशुद्ध्यादौ नवके न० काशी० १० अ०। नवनवकशब्दे
१८८८ पु० दृश्यम्।

प्रकीर्ण न० प्र+कृ-कर्मणि क्त। १ चामरे जटा०। २ ग्रन्थ-
विच्छेदे त्विका०। ३ विच्छिन्ने ४ मिश्रिते विभिन्न-
जातीये त्वि०। ५ प्रतिकरञ्जे पु० राजनि०। भावे क्त।
भिन्नजातीयानां ६ मिश्रणे ७ विच्छेपे ८ विस्तारे च न०।
स्वार्थे क। तत्त्वार्थे। अतुल्यप्रायश्चित्तविशेषे पातकविशेषे
पातकशब्दे ४२८८ पु० विष्णुवाक्यम् दृश्यम्। “अतुल्यं
तत्प्रकीर्णकम्” अतुल्यमतुल्यनिष्कृतिकं पापं प्रकीर्णकमि-
त्यर्थः। “अतुल्यनिष्कृतोत्तमं तु पापानामपलुत्तये। शक्ति-
चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्” विश्वामित्रः “प्रकी-
र्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमस्य लाघवम्। प्रायश्चित्तं बुधः
कुर्यात् ब्राह्मणानुमतः सदा” विष्णुः। “कवचिक्रय-
दुष्टभोजनप्रतिषेधेषु अनादिष्टप्रायश्चित्तेषु चान्द्रायणं
प्रजापत्यं वा” शङ्खलिखितौ। भट्टिकाव्ये नानाजाती-
यप्रत्ययोदाहरणबोधककारणं प्रकीर्णकारणम्। संज्ञायां
कन्। तरुण्ये पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

प्रकीर्त्य पु० प्रकीर्त्यतेऽसौ प्र+कृ-क्यप्। (खाटाकरमचा)
१ करञ्जभेदे अमरः। २ दंतकरञ्जे (रीठाकरमचा)
राजनि०। ३ विज्ञेय्ये ४ व्याख्ये च त्वि०।

प्रकुञ्च पु० “प्रकुञ्चः षोडशी विश्वं पलमेवात्र कीर्त्यते” भावप्र०
७ क्ते पलरूपे मानभेदे। “चूर्णप्रकुञ्चम्” इत्यादि सुश्रुतः

प्रकुल न० प्र+कुल-कर्त्तरि क। प्रकुलदेहे त्रिकाण्डशेषः।
प्रकूषाण्डौ स्त्री दुर्गायां हेमच०।

प्रकृत त्वि० प्र+कृ-क्त। १ अधिकृते २ आरब्धे ३ प्रकरणप्राप्ते
च। ४ कृत्रिभेदे पु०। प्रकृतखर्गे गौत्रापत्यम् अथा० फल्।
प्राकृतायन तद्गौत्रापत्ये पुंस्त्री०।

प्रकृति स्त्री प्र+कृ-कर्त्तरि क्तिच् भावादौ क्तिन् वा। १ स्व-
भावे २ योनौ ३ लिङ्गे ४ स्वात्मसात्वादौ राज्याङ्गे अमरः।
५ शिल्पिनि हेम०। ६ शक्तौ ७ योषिति शब्दर०। ८ परमा-
त्मनि धरणिः। ९ आकाशादिभूतपञ्चके ११ करणे १२ गुह्ये
१३ जलो च १४ एकविंशत्यक्षरपादके कन्दोभेदे। १५ मा-
तरि १६ प्रत्ययनिमित्ते शब्दभेदे तल्लक्ष्यं शब्द० प्र० चत्तं
यथा “स्वोपस्थाप्यदर्शस्य बोधने यस्य निश्चयः। तत्त्वेन
हेतुरथ वा प्रकृतिः सा तदर्थिका। तत्त्वेन यन्निश्चयत्वेन
स्वोपस्थाप्ययादृशां स्थान्यबोधं” प्रति स्थाव्यवहितो-
त्तरत्वसंसर्गश्च यादृशशब्दवृत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं
तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थे प्रकृतिरिति तु फलिताद्यः।
बहुगुणो द्राजेत्यादौ बहुजाद्यर्थस्थान्यबोधं प्रति गुह्य-
दिपदधर्मिकबहुजादिनिश्चयत्वेन न हेतुत्वमपि तु सुवा-
दिधर्मिकबहुगुह्यादिपदनिश्चयत्वेन अन्यथा केवलादपि
बहुगुह्यादिशब्दात् द्राक्षादौ बहुजाद्यर्थस्थान्यबोधा-
पत्तेरिति न तत्र प्रसङ्गः। “निरुक्ता प्रकृतिर्द्विधा नाम-
धातुप्रभेदतः। यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं तज्ज्ञानो नाति-
रिच्यते। निरुक्ता न तु संस्थानामिव जगदुपादान-
भूता। यच्च पाणिनिप्रवृत्तिभिः प्रातिपदिकं प्रकृतिरि-
त्युक्तं तदपि नान्नो नातिरिच्यते नातो विभागन्यूनता”।
वैयाकरणमते तल्लक्ष्यन्तु शब्दार्थरत्नेऽस्माभिरुक्तं यथा
“एवं प्रकृतिप्रत्ययादिसमुदायरूपपदस्वरूपे तद्विभागे च
दर्शिते इदानीं तदवयवरूपप्रकृतिप्रत्ययस्वरूपविभागौ
प्रदर्श्येते। तत्र प्रकृतिर्नाम अर्थावबोधहेतुः प्रत्यय-
विधानावधिभूतः शब्दविशेषः सर्वेषामेव च प्रत्ययानां
प्रकृतिं निमित्तीकृत्यैव विधानात्। प्रत्ययानाञ्च प्रत्यय-
कत्वरूपेणैव निवेशः न तु वक्ष्यमाणप्रत्ययत्वेन
तेन नान्योन्यान्वयः। अवधित्वञ्च पूर्वापरत्वरूपं यावत्
तेन बहुजादिनिमित्तप्रकृतौ नाप्रसङ्गः। वस्तुतस्तु
सिद्धान्ते वृत्तिशब्दानां समुदायशक्तिस्त्रीकारात् तद्वि-
तादीनां निरर्थकत्वाच्च तत्र प्रकृतिप्रत्ययादिविभागः।
अत एव भाष्ये “तावेव सुप्रिङ्गो यौ ततः परौ सैव प्रकृ-
तिराद्येति” सुप्रिङ्गनामयोरेव प्रत्ययत्वमित्युक्तम्।

तद्विविधानावधेः यौ परौ तावेव सुप्रिङ्गौ या च तयो-
राद्या विधानावधिभूता सैव प्रकृतिरिति तदर्थः । एत-
दभिप्रायेणैव हरिणा “यः शब्दः स्वेतरस्यार्थं स्वार्थ-
स्यान्वयबोधने । यदपेक्ष्यतयोः पूर्वा प्रकृतिः प्रत्ययः परः”
इति प्रकृत्यादिबलक्षयसक्तम् । अत्र च पूर्वत्वं बोधक-
शब्दविधानावधित्वमेव बोध्यं भाष्यैकवाक्यत्वात् नन्वे-
तत्कारिकोपात्तपूर्वापरत्वं तथासति पक्षतीत्यादौ तिङ्गा-
देरेव धात्वर्थे स्वार्थप्रकारकान्वयबोधजनकत्वस्वीका-
रात् तत्वातिव्याप्तिः । एवञ्च निरुक्तपूर्वत्वरूपलक्षणे-
नैव प्रसङ्गातिप्रसङ्गादिवारणसम्भवे प्रकृतिप्रत्यययोरर्थ-
बोधकत्वसाक्षात्त्वव्योतनायैव यः शब्द इत्यादिकथनं
बोध्यमेव यस्यार्थे इत्यत्र विशेष्यतया विशेषणतया
वान्वयबोधने इत्यर्थः तेन सिद्धान्ते तिङ्गर्थप्रकारकान्वय-
बोधेऽपि न क्षतिः । तथा च तदर्थान्वितस्वार्थबोधने
तदपेक्ष्यते सति तद्विधानावधिभूतत्वं तत्प्रकृतित्वमिति
क्वचित्सम् । एवञ्चावयवशक्तिस्वीकारेऽपि बहुजादावति-
प्रसङ्गादिशङ्कापि नोदेति बहुजादेः प्रकृतिविधाना-
वधित्वाभावात् अवधित्वस्य पूर्वापरत्वरूपस्य निवेशाच्च । अत-
स्तत्पक्षे भाष्ये सुप्रिङ्गशब्दौ प्रत्ययान्तरस्यायुल्लङ्घका-
विति द्रष्टव्यम् । तथा शेषरकारेणापि प्रत्ययविधा-
बुद्ध्येतत्वाच्चेदकाक्रान्तत्वमेव प्रकृतित्वमित्यभिदधे पूर्व-
सिद्धवस्तुन एव बद्ध्येतत्त्वसम्भवात् पूर्वत्वमर्थायातं बहु-
जादेरपि सुप बद्ध्येतत्वाच्च किञ्चिद्भूषणभावहतीति ।
अथञ्च प्रकरोति प्रत्ययं बोधश्चेतिव्युत्पत्तिमत्त्वात्
प्रकृतिशब्दो योगरूढ इति बोध्यम् । १७७पादान-
कारणे “प्रकृतिश्च दृष्टान्तालुपरोधात्” शां. सू. “वती
वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी” हरिका. । १८७-
प्रदिष्टसर्वाङ्गके कर्मभेदे । तदेतत् ताश्चङ्गभा. निष्कीर्तिं यथा
“ननु का प्रकृतिः का विकृतिरिति चेत् उच्यते यत्र कर्त्तव्यं
सर्वं प्रकृतेः कर्मान्तरैरपेक्ष्येणोपदिश्यते सा प्रकृतिः
अत्र विशेषरूपमेव कर्त्तव्यं श्रुत्वोपदिश्यते इतरत् सर्वं
कर्मान्तरादतिदिश्यते सा विकृतिः । सचातिदेशः प्रत्यक्ष-
वचनाद्वा सास्याद्वा लिङ्गाद्वाऽवगन्तव्यः । तत् सर्वं
सप्रसादमाध्यायाभ्यां बहुधा विचारितम् । प्रकृतिश्च
द्विविधा मूलप्रकृतिरिवान्तरप्रकृतिश्चेति । सर्वात्मना कर्मा-
न्तरनिरपेक्षा मूलप्रकृतिः कतिपयेष्वङ्गेषु कर्मान्तरं चापे-
क्ष्यते अथञ्च कैश्चित् कर्मभिरपेक्षणीया भवति सेयमना-
न्तरप्रकृतिः । तत्र तिस्रोमूलप्रकृतयः ताश्चाष्टमाध्या-

यस्य प्रथमपादे तृतीयाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके विचार-
रिताः । “इच्छाग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता न हि ।
अस्ति वा नास्त्यौकिकत्वादियत्तानवधारणात् । लोकवत्
सन्निपात्यारादुपकारिद्वयस्युतः । इयत्तायानिश्चितत्वान्मू-
लप्रकृतिता त्रिषु । अलौकिकत्वेनेतावद्भिरङ्गैः सम्भूयं
उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वात् इष्टादीनां नास्ति
मूलप्रकृतित्वमिति चेत् कैव लौकिकसदृशत्वात् । यथा-
लोके भुजिक्रियायामोदनः करणं तस्य सन्निपत्योप-
कारिणः शाकस्यपादयः, आरादुपकारिणः पीठप्रदी-
पादयः । तथा भावनायां वागः करणम् अवज्ञातादयः
सन्निपातिनः, प्रयाजादयः आरादुपकारिणः । अतौ
नात्यन्तिकमलौकिकत्वम् । इयत्ता लौकिके यथा प्रत्य-
क्षेण निश्चीयते तथा श्रौते श्रुत्या निश्चीयतां तस्मा-
दिच्छाग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति” ।

१८८सत्त्वरजस्तमसां सास्यावस्थायां सास्यावस्थोपलक्षिते
सत्त्वादिगुणे । “सत्त्वं रजस्तमस्यैव गुणत्रयसुदाहृतम् ।
सास्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्तिता । केचित्
प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः । एतदेव प्रजासृष्टिं
करोति विकरोति च” सात्स्ये ४५० ।

“सत्त्वरजस्तमसां सास्यावस्था प्रकृतिः” सा सू. । “तेषां
सत्त्वादिद्रव्याणां वा सास्यावस्थाऽन्यनानतिरिक्तावस्था-
न्यूनानधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत् अकार्या-
वस्थेति निष्कर्षः । अकार्यावस्थोपलक्षितं गुणसास्यान्यं
प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाश-
प्रसङ्गात् “सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा ।
एषैव संवृतिर्जन्योऽस्मात् पारे परं पदम्” इत्यादि
सृष्टिभिर्गुणसात्त्विकैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्त्वादीनामनु-
गमाय सामान्येति । पुरुषव्यवर्त्तनाय श्रुतेति । सह-
दादिव्यावर्तनाय चोपलक्षितान्तमिति । सहदादयोऽपि
हि कार्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया श्रुताश्च
भवन्तीति । तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम् । अस्या
विशेषस्तु पञ्चाद्व्युत्पत्ते” प्रभा. । “मूलप्रकृतिरविकृति-
संहदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो
न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” सां. का. । “संक्षेपतो
हि शास्त्रार्थस्य चतस्रो विधाः । कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव,
कश्चित् विकृतिरेव, कश्चित् प्रकृतिविकृतिः कश्चिदनुभयरूप
इति । तत्र का प्रकृतिरेवेत्यत उक्तम् मूलप्रकृति-
रविकृतिरिति प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजः

स्तमसां सास्यावस्था सा अविकृतिः । प्रकृतिरेवेत्यर्थः । कक्षादित्यत उक्तम् मूलेति मूलञ्चासौ प्रकृतिश्चेति मूल-
प्रकृतिः विश्वस्य कार्यसंघातस्य सा मूलं नत्वस्या मूला-
न्तरमस्तीति भावः । कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः किय-
त्यतश्चेत्यत उक्तम् सहदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति
प्रकृतयश्च ता विकृतयश्च ता इति । तथा हि सहस्रत्त्वं
सहस्रारस्य प्रकृतिविकृतिश्च मूलप्रकृतेः । एवमसहस्रारतत्त्वं
तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृतिविकृतयश्च सहस्रतः । एवं
पञ्चतन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतय
श्चाहङ्कारस्य । अत्र विकृतिरेव कियती चेत्यत उक्तं
घोडशकस्तु विकार इति । घोडशकं व्यापारिमितो गणः
घोडशकः तु शब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च पञ्चमहाभूतान्ये-
कादयेन्द्रियाणि चेति घोडशको गणो विकार एव “न
प्रकृतिरिति । यद्यपि च पृथिव्यादीनामपि गोघटदृष्ट्या-
दयो विकाराः एवं तद्विकारभेदानां दध्यङ्कुरादयस्त-
थापि गवादयो बीजादयो वा न पृथिव्यादियस्तत्त्वा-
न्तरं तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतिस्त्वमिहाभिप्रेतमिति न
दीधः सर्वेषां गोघटादीनां स्थूलतेन्द्रियप्राज्ञता च स-
मेति न तत्त्वान्तरत्वम् । अतुल्यरूपसंज्ञां तदाह न
प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति तत्त्वकौ० । शब्दस्पर्शवि-
हीनं तद्रूपादिभिरर्थयुतम् । त्रिगुणं तत् जगद्योनिः”
स्मृतिः । तदनुभाषकाः कार्यभेदाः तद्वर्माश्च सा० सू०
भाषणाद्युक्ता यथा “ततः प्रकृतेः” सा० सू० “ततो
सहस्रत्वात् कार्यात् कारणतया प्रकृतेरनुमानेन बोध
इत्यर्थः । अन्तःकरणसामान्यस्यापि कार्यत्वं तावदे-
कदा पञ्चेन्द्रियज्ञानानुत्पत्त्या मध्यमपरिमाणतया देहा-
दिवदेव सिद्धं श्रुतिस्मृतिप्रमाण्याञ्च । तस्य च प्रकृति-
कार्यत्वेऽयं प्रयोगः । सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुख
दुःखमोहधर्मकद्रव्यजन्या कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहा-
त्मकत्वात् कान्तादिवदिति कारणगुणानुसारेणैव कार्य-
गुणोचित्यं चात्रालुक्कृतकः श्रुतिस्मृतयोऽपीतिमन्यम्
भा० “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियशनेकमान्नितं लिङ्गम्”
सू० कारणानुभाषणत्वात्त्वयगमनाद्वाऽत्र लिङ्गं कार्य-
जातम् न तु सहस्रत्त्वमात्रमत्र विवर्जितं हेतुमत्त्वादीना-
मखिलकार्यसाधारण्यात् । “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रि-
यशनेकमान्नितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं वि-
परीतमव्यक्तम्” इति कारिकायामध्यत एव व्यक्ताख्यं सर्वं
ज्ञानमेव लिङ्गमित्युक्तम् । तथा च तद्विज्ञं हेतुमत्त्वा-

दिधर्मकमिति वाक्यार्थः । तत्र हेतुमत्त्वं कारणवत्त्वम्
अनित्यत्वं विनाशिता प्रधानस्य या व्यापिता पूर्वोक्ता
तद्विपरीत्यमव्यापित्वम् । सक्रियत्वमध्यवसायादिरूपनि-
यतकार्यकारित्वम् । प्रधानस्य तु सर्वक्रियासाधार-
ण्येन कारणत्वान्न कार्यैकदेशमात्रकारित्वम् । न च
क्रिया कसैव वक्तुं शक्यते प्रकृतिचोभात् स्मृतिश्रव-
णेन प्रकृतेरपि कर्मवत्तया सक्रियत्वापत्तेरिति । अने-
कत्वं सर्गभेदेन भिन्नत्वम् । सर्गद्वयासाधारण्यमिति
यावत् । न पुनः सजातीयानेकव्यक्तिकत्वम् प्रकृतावति
व्याप्तेः प्रकृतेरपि सत्त्वाद्यनेकरूपत्वात् “सत्त्वादीनामत-
र्जसत्वं तद्रूपत्वात्” इत्यागामिस्मृतादिति । आश्रितत्वं
“सावयवेति” सा० प्र० भा० । एतद्विपरीतत्वमेव तद्वर्त्मत्वम् ।
२० प्रकृत्यंशदेवीपञ्चकद्रूपशक्तिभेदे “गणेशजननी दुर्गा
राधा २ लक्ष्मीः ३ सरस्वती ४ । सावित्री ५ च स्मृतिविधौ
प्रकृतिः पञ्चमी स्मृता” । प्रकृतिशब्दनिश्चित्यथा
“प्रकृष्टवाचकः प्रश्न स्मृतिश्च स्मृष्टिवाचकः । स्मृष्टौ
प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता । गुणे प्रकृष्टे
सत्त्वे च प्रश्नशब्दो वर्तते श्रुतौ । मध्यमे रजसि कश्च
तिशब्दस्तानसः स्मृतः । त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वशक्ति
समन्विता । प्रधाना स्मृष्टिकरणे प्रकृतिश्चेन कथ्यते ।
प्रथमे वर्तते प्रश्न शक्तिश्च स्मृष्टिवाचकः । स्मृष्टेराद्या च
या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता” । तस्या व्याविर्भूतिः
स्वरूपस्य यथा “योगेनात्मा स्मृष्टिविधौ द्विधरूपो बभूव
सः । पुमांश्च दक्षिणाङ्गाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृतिः स्मृता ।
सा च ब्रह्मस्वरूपा च यथा नित्या सनातनी । यथात्मा
च यथाशक्तियोगान्नौ दाहिका स्मृता । अत एव हि
योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते । सर्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मान् !
शब्दं पश्यति नारद ! । स्वेच्छामयं स्वेच्छया च
श्रीलक्ष्मणस्य सिरुजया । साविर्वर्भूव सहसा मूलप्रकृति-
रीश्वरी । तथा ज्ञेया पञ्चविधा स्मृष्टिकर्मणि भेदतः ।
सर्वाः प्रकृतिसंख्याता उत्तमाधममध्यमाः । सत्त्वांशा-
शोक्तमा ज्ञेयाः दृष्टीलाभ प्रतिप्रताः । मध्यमा राजबा-
शांशास्ताश्च भोग्याः प्रकीर्तिताः । सुखसमोगवस्थाश्च
स्वकार्थं तत्पराः सदा । अधमास्त्राससाक्षांशा अजात
कुलसम्भवाः । दुर्दृष्टाः कुलटा धूर्ताः स्ततन्त्राः कलह-
प्रियाः । पृथिव्यां कुलटा याश्च स्वर्गे चाप्सरसां गणाः ।
प्रकृतेस्तामसांशास्ताः पुंस्यन्त्र्यः परिकीर्तिताः । एवं
निगदितं सर्वं प्रकृतेः परिकीर्तितम्” ।

इति स्त्रीभावस्य प्रकृत्यंशतया प्रकृतिवाचकशब्दस्यैव प्रा-
शुत्कीर्त्यत्वं निश्चीतिं यथा ।

“आदौ राधां ससञ्चार्य पश्चात् कृष्णं विदुर्बुधाः । निमित्त-
मस्य सां भक्तं वद भक्तजनप्रिय !” श्रीनारायण उवाच
“निमित्तमस्य त्विविधं कथयामि निशामस्य । जगन्मा-
ता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता । गरीयसीति जगतां
माता शतशुभैः पितुः । राधाकृष्णेति गौरीशेत्येवं
शब्दः श्रुतौ श्रुतः । कृष्णराधेशगौरीति लोके न च कदा
श्रुतः । प्रसीद रोहिणीचन्द्र ! गृहाणार्घ्यमिदं मम ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं संज्ञया सह भास्कर ! । प्रसीद
कमलाकान्त ! गृहाण मम पूजनम् । इति दृष्टं साम-
वेदे कौथुमे सुनिश्चितम् ! । राशब्दोच्चारणादेव स्त्रीतो
भवति साधवः । राशब्दोच्चारतः पश्चाद्भावत्वेव ससम्भ्रमः ।
आदौ पुरुषसञ्चार्यं पश्चात् प्रकृतिसञ्चरेत् । स भवेन्नाह-
गामी च वेदातिक्रमणे सुने ।” ब्रह्मवैषु० जस्य० ख० ५० अ० ।

प्रकृतिज लि० प्रकृत्या जायते जन-ड । १ स्वभावजे । प्रकृति-
रूपेण जायते जन-ड । प्रकृतिस्वभावरूपे सांख्यमत-
सिद्धे सत्त्वादियुगे “गुणाः प्रकृतिजामताः” गीता ।
प्रकृतिधर्म पु० इत० । सांख्यमतसिद्धे प्रकृतिधर्मभेदे स च
प्रकृतिशब्दे हेतुमदनित्यादिविपरीतधर्मरूपेण दर्शितः ।
सुश्रुते तु “अत ऊर्ध्वं” प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्य-
वैधर्म्ये व्याख्यास्यामः । तद्यथा “उभावप्यनादौ उभा-
वप्यनन्तौ उभावप्यलिङ्गौ उभावपि नित्यौ उभावप्यपरौ
उभौ च सर्वगताविति । एका तु प्रकृतिरचेतना लि-
गुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थधर्मिणी चेति ।
वह्वस्तु पुरुषश्चेतनावन्तोऽगुणा अवोजधर्मिणोऽप्रसव-
धर्मिणो मध्यस्थधर्मिण्येति” ।

प्रकृतिमण्डलं न० इत० । १ राज्याङ्गेषु स्थाय्यमात्यादिषु
२ प्रजासमुदाये च रघुः ८।२ लोकाध्या० मङ्गिनाथः ।

प्रकृतिवत् अव्य० प्रकृत्या तुल्यम् प्रकृतिवति । व्याकरण-
प्रसिद्धे आदिश्रमानस्य प्रकृतिभूतस्थानितुल्यकार्ये ।

प्रकृत्यादि पु० प्रकृतिशब्द आदित्यस्य । सर्वविभक्त्युपपाद-
हतीयानिमित्ते शब्दगणे स च गणः “प्रकृति प्राय गौत-
मस विषम द्वित्रोष पञ्चक साहस्र” । प्रकृत्या प्रायेण
याज्ञिकः इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् । तेन नाम्ना
सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः” भट्टिः इत्यादि ।

प्रकृष्ट लि० प्र+कृष्ट-क्त । उत्कर्षयुक्ते हेमच० ।

प्रकृत्य लि० प्र+कृष्ट-कर्मणि कथप् । भूमिसंलग्नतया कर्मणीये

“उलूखलवृद्धो यूयः प्रकथप्” कात्या० श्रौ० २४।५।२७ ।
प्रकथप् देशान्तरनयनेन प्रकर्षणीयः भूमिसंलग्नतया
प्रेरणीयो न तु उत्पाठेनेति तदर्थः ।

प्रकृमि स्त्री प्र+कृष्ट-भावे क्तिन् । उपकृमौ विद्यमान-
तायां कात्या० १।८।२२

प्रकीर्त लि० प्र+कीर्त-णिच्-अच् । १ प्रकर्षेण ज्ञापके क० १ ।
११३।१भा० । प्रकर्षेण कं सुखमोयतेऽनेन प्र-ई-वा० करणे
क्त । २ प्रकटसुखसाधने यजु० १५।६० वेददीपः ।

प्रकीथ पु० प्र+कुथ-पतितत्वे भावे घञ् । १ प्रकटपतने
२ संशोधे च “शोधं स्तनो हि गृध्रमसतयोपनद्धः सर्वं
प्रकीथसुपयात्यवदीर्यते च” सुश्रुतः ।

प्रकीष्ट पु० प्रगतः कोष्ठं प्रा० सं० । कूर्परस्याधोभागस्ये सणि-
वन्धपर्यन्ते १ हस्तानयने २ गृहद्वारपिण्डे च अमरः ।
गृहाभ्यन्तरप्रदेशभेदे सुकुटः ।

प्रकृ(क्त)र पु० प्रकृ+प्रथो० प्र+कृर अच् वा । १ अक्षयज्ञाहं
शब्दमात्रा तत्र द्विधा पाठः । २ कुकुरे श्वश्चतरे च
४ अत्यन्ततीव्रे लि० भेदि० ।

प्रक्रम पु० प्र+क्रम-भावे घञ् । १ उपक्रमे अमरः २ प्रथमा-
रम्भे श्ववसरे भेदि० भग्नप्रक्रमः काव्यदोषभेदः । भावे
ल्युट् । प्रक्रमण-तत्त्वाये प्रकर्षेण क्रमणे न० ।

प्रक्रान्त लि० प्र+क्रम-क्त । १ चारुके २ प्रकरणप्राप्ते
प्रक्रिया स्त्री प्र+कृ-भावे ङ । १ प्रकरणे “सा प्रक्रिया या
कसमित्यपेक्षा” पार्थसारथिमित्रः । २ अधिकारे नृपादीनां
चामरव्यजनच्छत्रधारणादिव्यापारे च शश्वदपयोगसाध-
नावस्थायाम् ४ पञ्चप्रतिपन्नयोः प्रवृत्तौ गौतमसूत्र०
५।१।१६ शबरभा० । [युक्ते लि० ।

प्रक्रिन् लि० प्र+क्रिद-कर्त्तरि क्त । कृत्स्ने जटा० २ वृद्धोद-
प्रक्र(का)ण पु० प्र+कण-भावे घञ् अप् वा । वीणादेः क-
णिते शब्दे अमरः ।

प्रक्षाल लि० प्रक्षालयति क्षालि-अच् । शोधके प्रायश्चित्ते
न० “परिपुष्टिका वैद्यसिक्तास्त्रप्रक्षालास्तथैव च” (यतयः)
भा० आश्व० ८२ अ० । “अप्रक्षालाः (निष्पापतया)
शोधकहीनाः” नीलकण्ठः । अत्र सुहितयुक्ते “परिपु-
ष्टिका वैद्यसिक्तास्त्रप्रक्षालास्तथैव च” इत्यपपाठः ।

प्रक्षेप पु० प्र+क्षिप-भावे घञ् । १ अपेक्षे २ वृद्धव्यमध्यो
अपराध्यांशनिवेशने च ।

प्रक्षेडन पु० प्र+क्षेड-ल्युट् । नाराचाक्षे हेमच० ।

प्रक्ष्या स्त्री प्र+क्ष्या-भावे अङ् । १ विख्यातो २ उपमायां च

उत्तरपदस्यः वङ् । उपमायुक्ते यथा वज्रप्रख्यः इत्यादि
प्रख्यात लि० प्र+ख्या-क्त । विख्याते सुप्रसिद्धे ।

प्रख्यातवसृक् पु० प्रख्यातो वप्रा जनयिता यस्य कप् ।
विख्यातपितृके असुप्रपुत्रे हेमच० ।

प्रख्यास् पु० प्र+चक्ष-असि 'वङ्कं शिञ्' इत्युक्तेर्न शित्
तेन ख्यादेशः । प्रजापतौ चज्ज्वल० ।

प्रगण्ड पु० गडि-वदनैकदेशे अच् प्रकटो गण्डः अवयवः
प्रा०सं० । १। कूर्परोपरिकल्पयन्तभागे अमरः । दुर्गप्रा-
कारभित्तौ शूराणां निवेशनस्थाने च स्त्री गौरा-
डीष । "सञ्चारो यत्र लोकानां दूरादेवावबुध्यते ।
प्रगण्डो वा च विज्ञेया बहिःप्राकारसंज्ञिता । प्रणिधि-
स्तत्र यत्नेन कर्तव्यो भूतिभिच्छता । स एवाकाशरक्षीति
श्रुच्यते शस्त्रकोविदेः" भा०टी० छतवाक्यम् । "प्रगण्डोः
कारयेत् सस्यगाकाशजननीस्तथा" भा० शा० ६८ अ० ।
"प्रगण्डोर्दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणासुपवेशनस्थानानि ।
आकाशजननीस्तत्रैवैककक्षायां भित्तौ तत्रत्यानां रक्षण-
भूतायां बाह्यायदर्शनाधीनं क्षुब्धिराणि यदुदारा आ-
ग्नेयास्त्रशुल्बिकाः प्रक्षिप्यन्ते" नीलकण्ठः ।

प्रगतजानु(क) लि० प्रगते परस्परमसंश्लिष्टे जानुनी यस्य
वा कप् । असंहतजानुके प्रज्ञौ यस्य जानुगोर्मध्ये सह-
दन्तराक्तं तस्मिन् अमरः । युक्ते लि० ।

प्रगत्य पु० प्रकटो गन्तोऽस्य । १। पट्टे राजनि० । २। प्रकटगन्ध-
प्रगल्भ लि० प्र+गल्भ-अच् । १। प्रत्युत्पन्नमतौ २। प्रतिभान्विते
च अमरः । २। नायिकाभेदे स्त्री तल्लक्षणादि नायिका-
शब्दे ४०४१ छ० डम्बम् ।

प्रगल्भता स्त्री प्रगल्भस्य भावः तत् । १। औद्भत्ये २। उत्साहे
च हेमच० । "निःशङ्कता प्रयोगेषु बुधैरक्ता प्रगल्भता"
उज्ज्वलसगुक्ते प्रयोगेषु शनिःशङ्कत्वे च ४। प्रतिभा-
न्वितत्वे च ।

प्रगाढ लि० प्रकर्षेण गाढम् गाह-क्त । १। अत्यन्तश्ले २। कच्छे
च अमरः । ३। डडे भरतः ।

प्रगाह लि० प्र+गै हच् । उत्तमगायके शब्दरत्ना० ।

प्रगाथ पु० प्र+गन्ध-बा० आधारे ञ् । "छन्दसः प्रगाथेषु"
निर्देशात् नि० नरयोर्लोपे उपधावृद्धिः । वेदे द्वे ऋचौ यत्र
तिस्रः क्रियन्ते १। तत्त्वार्थे विस्तरस्तु सामसंहिताभाष्ये
इत्युक्ते । दिङ्मात्रं ततः समाहृत्योच्यते । "काकुभः
प्रगाथः" इत्यत्र प्रगाथशब्दार्थपर्यालोचनेनापि पद्यनं
गच्छते प्रकर्षेण पद्यनं यत्र स प्रगाथः प्रकर्षो नाम आ-

स्नातादकपाठादाधिक्यम्, तच्च पूर्वोक्तरीत्या पादास्थानपु-
रःसरस्यमन्तरसम्पादनेनोपजायते । तस्माच्चोत्पत्तिककुभौ
पहीतव्ये किन्तर्हि प्रपद्येन द्वे उत्तरे ककुभौ सम्पाद्य
तासु तिस्रसु रथन्तरं गातव्यम् । रौधसनामकं किञ्चित्
साम तथा यौधाजयनामकमपरम् तयोः साम्नोर्द्ध्वतो-
च्छन्दस्तस्य च आश्रय इति उत्तरापन्थे तु तस्य
सासदयस्याश्रय एकः प्रगाथः आस्नातः तस्मिन् प्र-
गाथे पुनानः सोमेत्यसाहक्यं प्रथमा सा च वृहती "दृष्टान
उधदिव्यमिति" द्वितीया सा तु विष्टारपङ्क्तिः तामेतां
विष्टारपङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने उत्पत्तिवृत्तौ द्वे
ऋचौ आनेतव्ये इति पूर्वपक्षः । वृहतीविष्टारपङ्क्तिगोः
प्रपद्यनविशेषेण द्वे वृहत्यावुत्तरे सम्पादनोपे इति रा-
ज्ञान्तः । प्रगाथत्वेन ध्येये २। सन्ते च यजु० १८। २४ वेदी०
प्रगुण लि० प्रस्तुतो गुणो यत्र प्रकटो गुणो यस्य वा प्रा०सं० ।
१। ऋजुतावति २। दक्ते च अमरः । प्रकटगुणोऽयम् ।

प्रगृह्य न० प्र+ग्रह-कप् । व्याकरणोक्ते खरसन्धिराहित्य-
योग्ये १। पदभेदे २। ऋतौ श्वाक्ये च अमरः ।

प्रगी अर्थः प्रगीयतेऽत्र प्र+गै-के । अतिप्रातःकाले अमरः ।
तत्र भवः च्यु तद् च । प्रगेतन प्रातर्भवे लि० राजनि०
प्रगेनिशा लि० प्रगे प्रातःकालो निशेव स्वापहेतुर्त्यस्य । प्रातः-
कालशायिनि । "उत्सृज्य शायिनश्चासन् सर्वे चासन् प्र-
गेनिशाः" भा०शा० २२८ अ० ।

प्रग्रथन न० प्रकर्षेण पथने । प्रगाथशब्दे इत्युक्ते ।

प्रग्रह पु० प्र+ग्रह कर्मकरणादौ पठे अच् । १। तलाकृते २। ह-
यादिसंयमनरज्ज्वौ श्वन्यां च अमरः । ३। नियमने ४। भुजौ
६। सुवर्णावृत्ते मेदि० । ७। कर्षिकारहणे राजनि० । प्र+
ग्रह-कर्त्तरि अच् । दविष्णौ "प्रग्रहो निग्रहो व्ययः"
विष्णुसं० "भक्तैरुपाहृतं पत्रपुष्पादिकं प्रग्रह्णातीति प्र-
ग्रहः" भा० १ । [२। हयादिसंयमनदानानि च अमरः ।

प्रग्राह पु० प्र+ग्रह-कर्मकरणादौ वा ञ् । १। तलाकृते
प्रग्रीव पु० न० प्रकटा ग्रीवा यस्य । १। ग्राहो प्रान्तवायुदाह-
पङ्क्तौ श्वातायने सुभतिः २। वृक्षशीर्षके गोवर्जनः ।
३। प्रकटग्रीवान्विते लि० ।

प्रघटाविट् पु० प्रकटा घटा आङ्स्वरः तां वेत्ति विट्-किप् ।
शास्त्रगण्डे शास्त्राभिधौ लि० ।

प्रघट्टक पु० प्र+घट्ट-खुल् । एकार्थप्रतिपादनार्थपन्थाव-
यवभेदे सं० प्र० मध्ये इत्युक्ते ।

प्रघ(घा)ण(न) पु० प्रविशद्विर्जने पादैः प्रकर्षेण हन्यते

हन-कर्मणि चञ् अण् वा णत्वम् । १ अलिन्दे अमरः ।
२ प्रकोष्ठे सि० को० । अवनतः शताब्दकृष्णे ४ लोहसुन्दरे
च मेदि० । सुकुटमतेऽयमण्यत्वमध्यः ।

प्रघस पु० प्र+अद-अण् घसादेशः । १ प्रकटमण्ये २ राक्ष-
सभेदे पु० भा० व० २८४ अ० १ अक्षुरे ४ दैत्ये च त्रिका०
कुमाराहचरमातृभेदे स्त्री भा० श० ४७ अ० ।

प्रघात न० प्रहृन्यतेऽत्र हन-आधारे चञ् । १ युद्धे हेमच०
भावे चञ् । २ प्रहृनने पु० ।

प्रवास पु० प्र+वच-कर्मणि चञ् । प्रकर्षेण भक्षणीये हवि-
रादौ वरुणप्रवाससातृमास्ययागभेदः । प्रवासोऽस्यास्ति
मूला इति । प्रवासिन् मरुत्सु “प्रवासिनोह्वामहे
मरुतश्च” यजु० १।४४ वेददीपे दृश्यम् ।

प्र(प्रा)घुण पु० प्र(+आ+वा) घुण-क । अतिघौ हेमच० ।

प्रघूर्ण पु० प्र+घूर्ण-अच् । अतिघौ हेमच० ।

प्रघोष पु० प्र+घुष-भावे चञ् । १ प्रकटघोषणे अलार्थे
कन् । २ अव्यक्तशब्दे ध्वनौ जटा० ।

प्रचक्र न० प्रगतचक्रं प्रा० स० । स्त्रचक्रात् परचक्रं प्रति
चलिते सैन्ये अमरः ।

प्रचक्षस् पु० प्र+चक्ष-असि न ख्यादेशः । उहस्यतौ लणादि-
प्रचण्ड त्रि० प्रकर्षेण चण्डः प्रा० स० । १ दुर्जने २ दुर्वहे ३ दु-
रन्ते ४ प्रतापान्त्रिते च ५ श्वेतकरवीरे पु० मेदि० । ६ दुर्गाया
नायिकाभेदे स्त्री “उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोपा
चण्डनायिका” कालिकापु० । ७ श्वेतदुर्गायां स्त्री राजनि० ।

प्रचण्डमूर्ति पु० प्रचण्डा मूर्तिरस्य । १ वरुणदृष्टे २ भवा-
नकदेहे त्रि० शब्दच० ।

प्रच(चा)य पु० प्र+चि-“हस्तादाने चरस्तेये” पा० हस्तादाने
अस्तेये चञ् अन्यत्र “एरच्” पा० अच् । तत्र अजनः
यज्यादिना हस्तापस्थानां गुण्याणां १ चयने २ समूहे श-
ब्दच० ३ उपचये ४ शिथिलसंयोगभेदे परिमाणशब्दे
७२५० पु० दृश्यम् “संख्यातः परिमाणश्च प्रचयादपि
जायते । प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ।
परिमाणन् लक्षादौ नाशस्वाश्रयनाशतः” भाषा० हस्ता-
दाने तु चञ् । हस्तेन पुष्पप्रचाय इत्येव चौर्ये” तु अच् ।
प्रचय इत्येव चौर्येण हस्तेन पुष्पादेशयने । [हरिणः ।

प्रचर पु० प्र+चर+गोचरप्रचरौ निः आधारेअण् । मार्गे
प्रचल त्रि० प्र+चल-अच् । प्रकटचलनयुक्ते चञ्चले ।

प्रचलक पु० प्र+चल+वा वुन् । कीटभेदे सुश्रुतः कीटशब्दे
३०५८४ दृश्यम् ।

प्रचलाक पु० प्र+चल-वा० आकन् । १ शराघाते २ मयूर-
शिखण्डे ३ भुजङ्गमे पु० स्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप् ।

प्रचलाकिन् पु० प्रचलाक+मत्वर्थे इनि । सयूरे त्रिका० ।

प्रचलाय नामधातुः प्रचल+अशा० अभूततद्भावे क्यङ् आ०

अक० सेट् । प्रचलायते अप्रचलायिष्ट प्राचलायिष्ट इत्यन्ये

प्रचलायित त्रि० प्रचलाय+नामधातुः कर्त्तरि क्त । निद्रा-
दिना चूर्णिते अमरः ।

प्रचायिका स्त्री प्र+चि+भावे ण्वुच् । १ परिपाक्या

पुष्पादेशयने । प्र+चि-ण्वुल् टाप् कापि अत इत्वम् ।

प्रचयनकर्त्तरि १ स्त्रियां स्त्री ।

प्रचार पु० प्र+चर-भावे चञ् । १ प्रसरणे २ गतौ ३ प्रकाशे
च । ततः तारका० इतच् । प्रचारित सञ्ज्ञाप्रचारे

त्रि० । प्रकाशिते च ।

प्रचाल पु० प्रकटचालः । यूपस्य कटकभेदे । भा० द्रो० ६१ अ० ।

प्रचिकीर्षु त्रि० प्र+क्क-सन्+च । प्रतीकारेच्छौ भाग० ४।१०।१७

प्रचित त्रि० प्र+कर्षेण क्त । १ कृतप्रचयने पुष्पादौ स्वार्थे क
तत्त्वार्थे । २ प्रचयस्वरयुक्ते त्रि० । संज्ञायां कन् । दण्ड-

कभेदे “प्रचितकसमभिधो घोरधीभिः स्मृतो दण्डको
नदयादुत्तरे” हर० । [सुश्रुतः ।

प्रचील न० प्रचेयं बलं यत्र प्रयो० । वीरये (वेणार मूल)

प्रचीर पु० वत्सप्रोन्दपस्य १ सुनन्दागर्भजाते २ पुत्रे नष्टभेदे
मार्कपु० ११८ अ० । [श्वङ्गणे अमरः ।

प्रचुर त्रि० प्र+चुर-क प्रगतचुराया वा प्रा० त० । १ चौरै

प्रचुरपुरुष पु० प्र+चुर-क नित्यक० । चौरै त्रिका० ।

प्रचेतसी स्त्री प्रकर्षेण चेतयति मूर्च्छितं चित-णिच्-असच्
गौरा० ङीप् । कटफले राजनि० तच्चूर्णस्य हि मूर्च्छाः
नाशकता वैद्यकप्रसिद्धेति तस्यास्तथात्वम् ।

प्रचेतस् पु० प्र+चित-असुन् । १ वरुणे अमरः । २ सुनिभेदे
३ प्रकटहृदये त्रि० मेदि० । ४ अलुवंश्ये नष्टभेदे हरिवं०
३२ अ० । ५ प्राचीनवर्हिषः सासुह्रीभाय्यायां जातेषु
पुत्रेषु राजभेदेषु ब० व० । हरिवं० २ अ० । ६ प्रकटज्ञान-
युक्ते क्त० २।२१।२ भा० ।

प्रचेत् त्रि० प्र+चि-हच् । १ प्रचयनकर्त्तरि २ चारथौ पु० हेमच०

प्रचेतुन त्रि० प्र+चित-उन । प्रकटज्ञानयुक्ते क्त० १।२१।६

प्रचेल न० प्र+चल-चेल-वा अच् । पीतकाङ्गे शब्दच० ।

प्रचेलक पु० स्त्री० प्र+चेल-गतौ ण्वुल् । १ छोटके शब्दभा० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ प्रकटगतियुक्ते त्रि० स्त्रियां
टाप् ।

प्रचोदक त्रि० प्र+चुद-प्रेरणे ण्वुल् । १प्रेरके स्त्रियां टाप्
अत इत्त्वम् । प्रचोदिका । सा च दुःसहस्रं नियो-
जिताख्यायां कन्यायां जाते २कन्याभेदे मार्कपु० ५।१४०।

प्रचोदनी स्त्री प्रचोदते अपसार्यते रोगोऽनया चुद-णिच्
ल्युट् ङीप् । १कण्टकारिकायाम् अमरः । भावे ल्युट् ।
२प्रेरणे न० ।

प्रच्छ जिज्ञासायां तु० पर० द्विक० अनिट् । पृच्छति अप्राचीत् ।
यप्रच्छ । द्विकर्मकत्वेन दुहादि० गोषे कर्मणि लकारादि ।
पृच्छते शिप्र्येण गुरुः धर्मं, जिज्ञासाविषयकज्ञानानु-
कूलव्यापारः कथं धर्मं आचरितव्य इमित्यभिप्रायादिः
पृच्छेर्धः, ज्ञानविषयत्वेन धर्मस्य, तज्ज्ञानान्वयत्वाच्च
गुरोः कर्मत्वम् ।

प्रच्छद् न० प्रच्छादयति प्र+च्छादि-क्विप् क्लृप्तः । अच्
“अञ्जं वा प्रच्छन्मनोऽञ्जं प्रच्छद् इति श्रुतेः” यजु० १
५।५ वेददीपे दृश्यम् । [आच्छादने वक्त्रादौ ।

प्रच्छद् पु० प्रच्छादयतेऽनेन प्र+च्छ-णिच्-करणे च क्लृप्तः ।
प्रच्छदपट पु० प्रच्छादयतेऽनेन प्र+च्छ-णिच्-च क्लृप्तः कर्म० ।
(पाचुडि) प्रावरणवस्त्रे अमरः ।

प्रच्छन्ता स्त्री प्रच्छ+वा० ल्यु । आसन्ताणे जटा० ।

प्रच्छन्न न० प्र+च्छ-क्त । १गुप्तद्वारे २अन्तर्द्वारे । ३आच्छन्ने
त्रि० अमरः ।

प्रच्छर्दन न० प्र+च्छर्द-भावे ल्युट् । १वसने २कोष्ठस्य वायो-
नीविकापुटाभ्यां निःसारणप्रयत्नभेदे रेचने “प्रच्छर्दनवि-
धारणाभ्यां वा प्राणस्य” पात० सूत्रे भाष्यं दृश्यम् ।
कुम्भकशब्दे २११४ पु० दृश्यम् ।

प्रच्छर्दिका स्त्री प्र+च्छर्द-रोगाख्यायां ण्वुल् पा० ण्वुल्
तदन्तः स्त्री । १वसनरोगे अमरः । कर्त्तरि ण्वुल् । २प्र-
च्छर्दके वसनकारके त्रि० स्त्रियां टाप् क्वापि अत इत्त्वम् ।

प्रच्छाद् न० प्रच्छादयतेऽनेन छद-णिच्-ल्युट् । १उत्तरीय-
वस्त्रे हेमच० भावे ल्युट् । २आच्छादने “नवोदके न-
त्राच्चे च गृहप्रच्छादने तथा” ऋतिः ।

प्रच्छान न० प्र+च्छो-भावे ल्युट् । १प्रकटच्छेदने २सुशुतोक्ते
शस्त्रविस्त्रावणभेदे “तच्च द्विविधं शस्त्रविस्त्रावणं सिरा-
व्यधनञ्च” सुशुतः ।

प्रच्छिल त्रि० प्रच्छ वा० क्लृप्तः । निर्जले क्लृप्त्यर्थे हेमच०
प्रच्यव पु० प्र+च्यु-अच् । १प्रच्युतियुते । भावे अच् ।
२प्रचरणे स्वभावचरणे “प्रकृतेः स्वभावप्रच्यव” इति सां०
प्र० भाष्यम् । भावे ल्युट् । प्रच्यवन चरणे न० ।

प्रज पु० प्रविश्य जायायां जायते जन-ङ । पत्न्यौ भरतः

प्रजङ्ग पु० प्रकटा जङ्गमाऽस्य । राजसभेदे रामा० ल० १८ लो० ।

प्रजग्मि त्रि० प्र+जम-ज्ञाने किं द्वित्वम् उपधाद्योपः । प्रज्ञा-
शीले शत० ब्रा० ५।१।१।१५

प्रजन पु० प्र+जन-घञ् न वृद्धिः । १प्रजनने । प्रजायतेऽनेन
करणे घञ् । स्त्रीगव्यादिषु २पुङ्गवादीनामभिगमने गर्भ-
ग्रहणार्थमैथुने २उपसरे (पातदेखीया) अमरः ।

प्रजनन न० प्रजायतेऽल्य प्र+जन-आधारे ल्युट् । १योनौ
भावे ल्युट् । २जननि मेदि० करणे ल्युट् । ३उपसरे
विश्वः । जनयति जनि-ल्यु । ४जनके त्रि० यजु० १८।४८

प्रजनिक्ता स्त्री प्रजनयति प्र+जनि-ण्वुल् । मातरि जटा० ।

प्रजनिष्ठा त्रि० प्र+जन-इष्णुच् । जनने शत० ब्रा० ६।४।१७

प्रजनुक् त्रि० प्र+जन वा० लक् । प्रजननशीले हेमच० ।

प्रजनू स्त्री प्र+जन-वा० ज् । प्रजनने तैत्ति० १।१।१४२

प्रजय पु० प्र+जि-अच् । प्रकटजये यायादि० अन्तोदात्ततास्य ।

प्रजल्य पु० प्र+जल्य-भावे घञ् । “अस्रवेष्मामदयुजा योऽवधी-
रणसद्व्या । प्रियस्य कौशलोद्धारः प्रजल्यः स तु कथ्यते”
उज्ज्वलमणिलक्षिते १वाक्यभेदे २प्रकटकथाभेदे च ।

प्रजविन् त्रि० प्र+जू-इनि । प्रकटवेगयुक्ते अमरः ।

प्रजहित पु० १पुराणे २गार्हपत्ये वज्रो ताण्ड्य० ब्रा०
१।४।१० भाष्यपृष्ठतवाक्यं दृश्यम् ।

प्रजा स्त्री प्र+जन-ङ । १सन्ततौ २जने च अमरः “नज्जुःसुभ्यः
परस्य वङ्ग० अस्मिन्समा० । अप्रजाः दुःप्रजाः । ३जनने च
प्रजागर पु० प्र+जास्-अप् । प्रकर्षेण जागरणे १निद्रा-
जये हला० । कर्त्तरि अच् । २विष्णो “पुष्पहासः प्रजा-
गरः” विष्णुसं० “नित्यं प्रवृत्तत्वात् प्रजागतीति प्रजा-
गरः” भा० प्रजागरयति णिच्-अच् । ३अप्सरोभेदे स्त्री
भा० व० ४३४० ।

प्रजाता स्त्री प्रजातं प्रजननं गर्भमोचनमस्यस्याः अर्थ आ-
द्यच् । १प्रसूतायां स्त्रियाम् हला० । प्र+जन-क्त ।
प्रकर्षेण २जाते त्रि० । ३अश्वभेदे पु० “बडवायां कृत-
रेतस्कन्दनः प्रजात इत्युच्यते” कात्या० श्रौ० २०।१२० भाष्यम्
प्रजातन्तु पु० प्रजायाः प्रजननस्य तन्तुरिव । सन्ताने
तैत्तिरोप० ।

प्रजाति स्त्री प्र+जन-क्विन् । १प्रजायां २प्रजनने च
३पौत्रोत्पत्तौ “प्रजा च स्वाध्यायवचने च प्रजनञ्च स्वा-
ध्यायवचने च प्रजातिश्च स्वाध्यायवचने च” तैत्तिरोप०
“तत्र प्रजा स्वयमुत्पाद्या प्रजनञ्च प्रजननस्यतौ भाष्यां

गमनं प्रजातिः पौत्रोत्पत्तिः भा० । ४ पुत्रादिदृष्टौ शत०
ब्रा० ७।१।१।४६। ५ प्रांशुष्टपुत्रभेदे पु० मार्क० पु० १।८५०
प्रजादा स्त्री प्रजां तद्भेतुगर्भं ददाति सेवनात् दा-क ।
गर्भधात्रीदृष्टौ राजनि० ।

प्रजादान न० इत० । १ प्रजाया दाने शब्दादाने च । प्रजातः
जन्मतः दानं शुद्धिरस्य । श्रजते न० शब्द० ।

प्रजानाथ पु० इत० । लोकनाथे नृपे प्रजापालादयोऽप्यत्र ।
प्रजाप पु० प्रजां पाति पा-क । नृपे हेमच० ।

प्रजापति पु० इत० । १ चतुर्ष्वे ब्रह्मणि अमरः । २ दत्तादौ
इत्ये च भेदि० । ४ जामातरि पूर्य्ये इवङ्गौ ७ तृष्टरि
हेमच० । प्रजापतयश्च बहुविधाः यथोक्तम् “आत्मायै चा-
सृजत् पुत्रान् लोककर्तृन् पितामहः । विश्वे प्रजानां
पतयो वेभ्यो लोका विनिःसृताः । विश्वेशं प्रथमं नाम
महातपसनात्मजम् । सर्वाश्रमपदं पुण्यं नाम्ना धर्मं स
सृष्टवान् । दत्तं मरीचिमतिश्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
वशिष्ठं गौतमश्चैव ऋगुमङ्गिरसं मनुम् । अथर्वभूता
इत्येते ख्याताश्चैव महर्षयः । त्रयोदश सुता येषां वंशास्तु
संप्रतिष्ठिताः” हरिवं० २०४ अ० “मसर्जं सृष्टिं तद्रूपं
अष्टुमिच्छन् प्रजापतीन् । मरीचिमत्पुङ्गिरसं पुलस्त्यं
पुलहं क्रतुम् । वशिष्ठश्च महातेजाः सोऽसृजत् सप्त-
मानसान् । सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः”
हरिवं० १ अ० । एकविंशतिः प्रजापतयो यथा “ब्रह्मा
स्थायुर्मनुर्देवो ऋगुर्मरुता यमः । मरीचिरङ्गिरातिश्च
पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठः परमेष्ठी च विव-
स्वान् सोम एव च । कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधोऽ-
वीकृतीत एव च । एकविंशतिरुत्पन्ना ते प्रजापतयः
सृताः” महाभारते मोक्षधर्मः । अन्येऽपि प्रजापतयः
पुराणादौ प्रसिद्धा यथा “शंयुः प्रजापतिः” श्रुतिः ।
द्विष्णौ पु० “पद्मनाभः प्रजापतिः” विष्णुसं० । ६ वज्रं
निचरतुः । १० खनामख्याते कीटभेदे ।

प्रजापतिहृदय न० सामभेदे “प्रजापतेहृदयं गायति”
शत० ब्रा० ६।१।२।४० “प्रजासु च प्रजापतौ च गायति
प्रजापतेहृदयमिति किञ्चित् साम तदयत्न गावेत् ।
प्रजापतेहृदयं गायत्वादि सामवत् कस्यांचिदपि न
गीयते अपि तु केवलं प्रजाशब्दे प्रजापतिशब्दे च गी-
यते” भा० ।

प्रजावत् पुंस्त्री प्रजाऽस्त्यस्य सतृप् सस्य वः । १ खनानयुक्ते
स्त्रियां ङीप् । ङीवनः । २ आडजायायाम् स्त्री अमरः ।

३ प्रकृतियुक्ते नृपे पु० ।

[यके यजुः १६।४८]

प्रजासनि लि० प्रजां सनोति ददाति सन-इत् । सन्तानदा-
प्रजाहित लि० प्रजायै हितम् । सन्तानजनयोर्हितकारके
जले न० शब्दमात्रा ।

प्रजिन पु० प्र+ज्या-वा० नक् सस्य० । वायौ शब्दमा० ।

प्रजेश पु० इत० । नृपे प्रजेश्वरादयोऽप्यत्र त्रिका० ।

प्रज्ञ लि० प्रजानाति प्र+ज्ञा कर्त्तरि क । १ प्रज्ञायुते प्रज्ञ
एव प्रज्ञादि० स्त्रायै क्ण । प्राज्ञ तत्रार्थे लि० भावे
कङ् । २ बुद्धौ स्त्री । प्रज्ञा चक्षुस् प्रज्ञा च । प्राज्ञ
प्रज्ञायुते लि० ।

प्रज्ञसि स्त्री प्र+ज्ञप्-भावे क्तिन् । १ बुद्धौ हेमच० “कृत-
म्भरा तत्र प्रज्ञा” पात० सू० “तत्र सप्तधा प्रान्तभूमिः
प्रज्ञा” पात० सू० । २ संज्ञेते श्देवीभेदे च त्रिका० ।

प्रज्ञाकाय पु० प्रज्ञा काय इव यस्य । सङ्गुषोभे त्रिका० ।

प्रज्ञाचक्षुस् पु० प्रज्ञैव चक्षुरिवास् । छतराङ्गे शब्द० ।

प्रज्ञादि पु० स्त्रायैऽण्यप्रत्ययनिमित्ते १ शब्दमण्ये स च मण्यः
“प्रज्ञं वशिज् वशिज् उष्णिज् प्रत्यक्षं विदस् विदन् प्रोढन्
विद्या मनस् (मौल शरीरे) (जुह्वत् कृष्णमृगे) चिकीर्षत्
चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् क्रुच
सत्वत् दशार्हं वयस् व्याकृत अक्षर रक्षस् पिशाच
अशनि कर्षापण देवता वस्तु । अस्तप्रथे अण्यप्रत्ययनि-
मित्ते २ शब्दमण्ये च । स च मण्यः प्रज्ञा ज्ञा (क्वक्-
आर्जः) (वृत्ते च वार्त्तः)” वार्त्ति० ।

प्रज्ञान न० प्र+ज्ञा-भावे ल्युट् । १ बुद्धौ । करणे ल्युट् ।
२ चिह्ने अमरः । प्रज्ञानमन्त्रस्य अच् । ३ पण्डिते द्विरु-
पकोषः ।

प्रज्ञाल लि० प्रज्ञाऽस्त्यस्य सिङ्गा० लच् । बुद्धियुते लि० ।

प्रज्ञिन् लि० प्रज्ञाऽस्त्यस्य इनि । पण्डिते द्विरुपको० पञ्चे मतृण-
मस्य वः । प्रज्ञावत् तत्रार्थे उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

प्रज्ञित लि० प्रज्ञा+अस्तप्रथे पिच्छा० इल । बुद्धियुते
पञ्जु लि० प्रगते विरले जातुनी यस्य जातुनोच्चः । विरल-
जातुके जने अमरः ।

प्रज्ञीन न० प्र+ज्ञो-क्त । खगगतिभेदे खगगतिशब्दे दृश्यम् ।

प्रण लि० पुराभवः प्र+“नख पुराण्ये प्रात्” ५।४।१०
वार्त्ति० न । पुराणे प्राक्कोने चकारात् पञ्चे ल प्रल+क
प्रीय तत्रार्थे लि० ।

प्रणख पु० प्रकटः नखः पूर्वपदात् खलम् । नखाय “आप्र-
णखात् सर्व एव खुर्यः” खान्दो० । [२ विनययुते क]

प्रणत त्रि० प्र० नमः कर्त्तरि क्त । कतप्रणामे त्रिका० । प्रह्ने
प्रणति स्त्री प्र० नमः भावे क्तिन् । प्रणामे करशिरःसंयो-
गादिरूपे स्वाधर्कषोडशकव्यापारे ।

प्रणदन पु० प्र० नद-भावे ल्युट् । प्रणादे अमरः ।

प्रणपात् त्रि० प्रकर्षेण नपात् नभ्राडित्यादिना नस्य प्रकृति
भावः पूर्वपदात् णत्वम् । प्रकर्षेण न पातयितरि ष्ट०
८।१७।१३ [३विश्वासे ४निर्वाणे च मेदि० ।

प्रणय पु० प्र० नी-अच् । प्रेम्णि अमरः । प्रार्थनायां
प्रणयन न० प्र० नी-भावे ल्युट् । प्रकर्षेण नयने शक्ये च
अयनेः संस्कारभेदकरणे कात्या० श्रौ० ३।१०।१४।

प्रणयनीय त्रि० प्र० नी-कर्मेणि अनीयर् । प्रकर्षेण नेतव्ये
संस्कार्ये वङ्गौ च प्रणयनस्य वङ्गसंस्कारस्येदम् क ।
३वङ्गसंस्कारसम्बन्धिनि इध्वाकाशदौ कात्या० १।१।२१

प्रणयिन् त्रि० प्रणयोऽस्तस्य सुखा० गणे ष्ठात् “नैका-
क्षरात् कृतोजातेरिति” निषेधस्याप्रवृत्तेः इति । प्रण-
ययुते श्खामिनि पु० हेमच० । श्भाष्यायां स्त्री लोप् ।
प्रणव पु० प्रकर्षेण नूयतेऽनेन प्र० नू-अप् । श्रौङ्कारे वेदादौ
पण्ये शब्दभेदे अमरः । १।५।५८ ष्ठादौ दृशम् । उद्गा-
तादीनां गानारम्भात् प्राक् यजमानेन ओमित्युक्त्वा गेये
शसमावयवभेदे च । प्रणूयते प्र० नू-कर्मेणि अप्,
प्रणववाच्यत्वार्था । श्रपरभेदरे पु० “प्राणदः प्रणवः प्रभुः”
“प्राणदः प्रणवः प्रणः” विष्णुसं० । द्विधा व्युत्पत्तियोगात्
हे नमनी । [णत्वम् । प्रगतनासिके

प्रणस त्रि० प्रगता नासिका अस्थ नसादेशः अच्वना०
प्रणाङी स्त्री प्रणाङी-लुक् लङ् । प्रणाङीशब्दार्थे श्द्वार-
माले च “तस्यां स्थितो व्याप्रियमाणं धनं प्रणाङ्या
प्रतिपहं निष्पादयति” दावभागः ।

प्रणाद् पु० प्र० नद-वञ् । अमुरागजे शीतकतादौ शब्दे
अमरः । “अमुरागजते शब्दे प्रणादः शीतकतो ऽण-
मिति शब्दार्थवः । श्तराशब्दे श्चवणामये च मेदि० ।
अवणामयश्च कणनादः “कर्णज्जितः स्थिते वाते श्च-
णाति विविधान् स्वरान् । भेरीहृदक्यङ्गानां कर्ण-
नादः स उच्यते” सुश्रुतः ।

प्रणाम पु० प्र० नमः भावे वञ् । प्रणतौ श्खः प्रकर्षकोषकव्यापारे
करशिरःसंयोगादौ “पङ्गां कराभ्यां जातुभ्याश्चरसा
शिरसा दृशा । वचसा मनसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते”
इत्युक्ते शकडाङ्गव्यापारभेदे च प्रणामश्च चतुर्धा
अभिवादनम् अष्टाङ्गः पञ्चाङ्गः करशिरसंयोनश्च । तत्ता-

भिवादनशब्दे अभिवादनलक्षणं दृशम् । अष्टाङ्गलक्षणम्
लोकं तृतीयो यथा “बाहुभ्याश्चैव जातुभ्यां शिरसा वचसा
दृशा । पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरः स्मृतः” ।
नतिविशेषस्तु जामले “त्रिकोणाकारा सर्वत्र नतिः शक्तेः
समीरिता । दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्याश्च शा-
न्मयीम् । ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत्”
एकहस्तप्रणामनिषेधो यथा “एकहस्तप्रणामश्च एकं
वापि प्रदक्षिणम् । अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुत्र्यं
पुराजन्तम्” इति तन्त्रसारः । स च कायिकवाचिकमान-
स्यभेदेन प्रत्येकं त्रिविधः यथा “कायिको वाग्भवश्चैव
मानसस्त्रिविधः स्मृतः । नमस्कारस्तु तत्तत्रैव तत्तमाधमम-
ध्यमः । प्रसार्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत्
क्षितौ । जातुभ्यामवनीं गत्वा शिरसाऽऽसृज्य मेदि-
नीम् । क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः ।
जातुभ्यां क्षितिपसृष्टा शिरसाऽऽसृज्य मेदिनीम् ।
क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः । पुटीकृत्य
करो शीर्षे दीयेते यद्वयम् तथा । अस्मृद्वा जातुशी-
र्षाभ्यां क्षितिं सोऽधम उच्यते । यः स्वयं गद्यपद्याभ्यां
चटिताभ्यां नमस्कृतिः । क्रियते भक्तिपुत्तैर्वा वाचिक-
स्तु उत्तमः स्मृतः । पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रैर्वा क्रियते
नतिः । मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा ।
स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्रको ! । इष्टम-
ध्यानिदगतेर्मनोभिस्त्रिविधं पुनः । स्मरन् मानसं प्रोक्तसु-
त्तमाधममध्यमम् । त्रिविधे च नमस्कृते कायिकोत्तमः
स्मृतः । कायिकस्तु नमस्कारैर्देवास्तु अन्ति नित्यः ।
अथमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः । प्रणाम इति
विज्ञेयः सपूर्वं प्रतिपादितः” कालिकापु० ७० अ० । श्रुद्-
संस्कृतपूजितदेवताप्रणामनिषेधो यथा “यः श्रुद्देणाङ्घ्रिं तं
लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमेद्बुद्धि । निष्कृतिस्तस्य ना-
स्थेव प्रायश्चित्तायुतैरपि” इति कर्मलोचनम् । “नमेत्
यः श्रुद्संस्कृतम्” इत्यादि च ।

प्रणाथ्य त्रि० प्र० नी-अल् “प्रणाथ्योऽसम्मतौ” पा० नि० ।
श्रौरे श्रौत्रिहं श्रिरक्ते च वि० कौ०, ४ अभिलाषवर्जिते
मेदि० । ५ साधौ त्रिका० इति च । असम्प्रतिभिक्षेण
प्रणये इत्येव ।

प्रणाती स्त्री प्र० नल-वञ् गौरा० ङीष् णत्वम् । श्लयहनमार्गे
(पयनाला) अमरः श्रपरम्परायाम् । प्रणातोऽप्यत्र पु० ।
प्रणिधान न० प्रणिधीयते प्र० नि+धा-ल्युट् । प्रयत्ने शक-

भिनिवेशे श्रयोगशास्त्रोक्ते चिन्तनविशेषरूपे समाधिभेदे
४भक्तिविशेषे च “ईश्वरपूणिधानादा” पात० “पूणिधा-
नात् भक्तिविशेषात्” भाष्यम् । ५अर्पणे ईकर्मणां फलत्वान्ते
च “तपःस्वाध्यायेश्वरपूणिधानानि क्रियायोगः” पात०
“ईश्वरपूणिधानं सर्वक्रियाणां तस्मिन् परमगुरावर्पणं
फलसन्वाप्तौ वा” भा० ७मन्त्रो विषयान्तरव्यवहारा-
भावरूपे ऐकाग्र्ये च गौत० १।२।१६ सूत्रवृत्तिः ।

प्रणिधि पु० पूणिधीयते पूनि+धा+क्ति । १गुप्तचरे अमरः ।
२अनुचरे च । भावे कि । श्याचने ४अवधाने च मेदि० ।
काश्यपस्य वृहस्पत्यस्य ५पुत्रभेदे भा० व० २।६ अ० ।

प्रणिपात पु० पू+नि+पत+चञ् । पूणासे हेमच० “तद्विद्धि
पूणिपातेनेति” गीता । [हिते च मेदि० ।

प्रणिहित लि० पू+नि+धा+क्त । १प्राप्ते २स्यापिते ३समा-
प्रणी लि० पूणयति पू+नी+क्तिप् । १कारके २ईश्वरे च
“सायन्तर्नी तिष्ठिपूण्याः” भट्टिः ।

प्रणीत लि० पू+नी+कर्मणि क्त । पाकेन रूपरहान्यथाभावापा-
दिते १पदार्थे २जिप्ते ३निवेशिते ४विहिते च हेमच० ।
५यज्ञे संस्कृतात्मनो पु० अमरः । ६यज्ञपात्रभेदे स्त्री मेदि०
अग्निपदसाक्षिभ्यो ७मन्त्रसंस्कृतमात्रे “यथाध्वरे वज्रिर-
भिपूणीतः” भट्टिः । ८मन्त्रसंस्कृतासु अप्सु स्त्री व० व० ।
तदाधारपात्री तु उपचारात् पूणीताशब्दवाचया ।
“पूणीतानाम् आपो मन्त्रसंस्कृता आहवनीयस्योत्तरतो
निहिताः” आश्व० श्रौ० १।१।५ नारा० । “तदापः प्राण-
यंसंस्त्रादायः पूणीतास्तत्पूणीतानां पूणीतात्वम्” शत०
ब्रा० १।२।१।२।

प्रणीय लि० पू+नी+कर्मणि वेदे क्यप् । यस्य मन्त्रेण सं-
स्कारः कृतस्तस्मिन् । लोके तु पूण्ये इत्येव ।

प्रणूत लि० पू+णू+स्तुतौ कर्मणि क्त । स्तुते अमरः ।

प्रणये लि० पू+नी+यत् । १वश्ये अधीने २कृतलौकिकसं-
स्कारे च हेमच० ३प्रापणीये ।

प्रतकन् पु० पू+तक-गतौ वनिप् । प्रकर्षेण गतियुक्ते
“नभोऽस्ति प्रतका” ता० ब्रा० १।४।१२ “प्रकर्षेण प्रतका
स्वावयवैः परंशुभिः सर्वान् पिण्णान् प्रति गन्ता
तकतिर्गतिकर्मा” भा० ।

प्रतति स्त्री पू+तन-भावे क्तिन् । १विस्तारे । कर्त्तरि
क्तिच् वा ङीप् । २वक्त्राच्च अमरः ।

प्रतडसु पु० प्रतत् प्राप्तं वड घनं येन । १प्राप्तवडुके २वि-
कीर्यधने च ऋ० ६।११।२७ ।

प्रतन लि० पू+“नञ् पुराणात् प्रात्” वार्त्ति० चकारात्
ञ् लुट् च । पुरातने अमरः ।

प्रतनु लि० प्रकटस्तनुः प्रा० स० । १अतिसूक्ष्मे २अतिसूक्ष्मे च
प्रतमा(रा)म् अव्य-पू+आद्य तरप् तमप् वा । अव्यन्तप्रकर्षे
प्रतर पु० पू+तृ-भावे क्यप् । प्रकर्षेण १तरणे आधारे क्यप् ।
२पुनराधारे गोपुतरशब्दे डशप् । [प्रतर्कं तत्पार्थे ।
प्रतर्कण नः पू+तर्क-भावे ल्युट् । वितर्के शब्दर० । वञ् ।
प्रतर्हन् नः पू+ट्-भावे ल्युट् । १ताडने । कर्त्तरि ल्यु ।

२ताडके लि० ३दिशोदासपुत्रभेदे पु० हरिवं० २६ अ० ।
४इन्द्रोपदेशप्रभेदे प्रतर्दनं प्रति इन्द्रेण ब्रह्मविद्योपदि-
ष्टेति वेदान्ते प्रसिद्धम् ।

प्रतल न० न० प्रकटं तलम् । १पातालभेदे मेदि० । प्रकटं
तलमस्य । २विस्तृताकुलिके पाण्डौ चपेटे पु० अमरः ।

प्रतान पु० पू+तन-चञ् । १विस्तारे २क्षपिभेदे च तस्य
गोत्रापत्यम् इज् । प्रातानि तद्गोत्रापत्ये वक्तव्ये तु तस्य
उपज्ञा० लुक् । प्रताना इत्येव । ३तन्तुयुक्ते अलावू
तपुषादौ । “गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।
बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वक्त्र एव वा” मनुः ।
“प्रतानास्तन्तुयुक्तास्तपुषाभावप्रभृतयः” कुक्कु० ।

प्रतनिन् लि० पू+तन-णिनि । १विस्तीर्णं २विस्मृतलता-
याम् स्त्री ङीप् अमरः ।

प्रताप पु० पू+तप-चञ् । १कोपद्रव्यजाते नृपादेः तेजसि
अमरः । २तापे ३अर्कहृद्ये च राजनि० ।

प्रतापन पु० प्रतापयति तप-णिच्-ल्यु । १नरकविशेषे
२तापके लि० शब्दरत्ना० भावे ल्युट् । ३पीडने शब्दर० ।
कर्त्तरि ल्यु । ४विष्णौ पु० । “प्रकाशका प्रतापनः”
विष्णु स० “सूर्यप्रभृतिभिर्विश्वं प्रतापयतीति प्रतापनः” भा०

प्रतापवत् लि० प्रताप+अव्यर्थे मत्वप् सस्य वः । १प्रताप-
युक्ते २स्वन्दातुञ्जरगणभेदे पु० भा० श० ४६ अ० ।

प्रतापस पु० तपसि साधु क्यप् प्रकटस्तापसः प्रा० स० । १प्रक-
टतापसे २शुक्लार्कहृद्ये च अमरः ।

प्रताप् अव्य० पू+तस वा० णि-स्कारादि । ग्लानौ मनोरमा ।

प्रतारक लि० पू+तृ-णिच्-ण्वल् । १वक्त्रके २धूत्ते च ।

प्रतारण नः पू+तृ-णिच्-भावे ल्युट् । १वक्त्रेण अव्य-
पदार्थस्य अव्यवधारूपेण ज्ञापने । युच् । प्रतारणरूपि
तत्पार्थे स्त्री । “प्रतारणावसर्गस्य विद्यया किं प्रयो-
जनम्” उद्भटः ।

प्रतारित लि० पू+तृ-णिच्-क्त । १वञ्जिते तिका० ।

प्रति अव्य० पु०-उति । १ व्याप्तौ २ लक्षणे ३ कञ्चित्प्रकार-
सापन्नस्य कथने ४ भागे ५ प्रतिदाने ६ प्रतिनिधोकरणे
मेदि० ७ लोके ८ लोके ९ निचये १० व्याहृतौ ११ आभिसुख्ये
१२ स्वभावे च शब्दर० । अव्य निपातत्वेऽपि क्रिया-
योगे उपसर्गत्वम् गतित्वञ्च । अस्वार्थभेदोदाहरणादि
गणरत्नमहोदधिटी० उक्तं यथा “प्रति सादृश्या-
दानहिंसाङ्गोक्तिप्रतिनिधिव्याध्याभिसुख्यव्याप्तिवारणेषु ।
प्रतिदेवता । प्रतिष्टल्लान्ति । प्रतिहन्ति प्रतिज्ञानम् ।
अभिमन्युर्जुनतः प्रति । प्रतिश्यायः । प्रतिस्वर्थं
गतः । प्रतिकीर्णम् पांशुभिः । प्रतिषिद्धः” । तत्र लक्ष-
णेवम् ताव्यानभागवीप्सायामस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
तद्व्योमे द्वितीया परिशब्दे उदा० दृश्यम् । प्रतिनिधि-
प्रतिदानयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्व्योमे पञ्चमी । प्रद्युम्नः
क्षणात्प्रति प्रतिनिधिरित्यर्थः । तिष्ठेभ्यः प्रतियच्छति
आधानं, माधानं गृहीत्वा प्रतिरूपतया तिलान् ददाती-
त्यर्थः । मात्रार्थेऽस्याव्ययीभावे परनिपातः । शाकप्रति-
शाकस्य लेश इत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयत्वे नोपसर्गसंज्ञा तेन
वृत्तं वृत्तं कृतिसिद्धतीत्यादौ न पत्वं तथा गतिसंज्ञापि
न, तेन गतिगतावस्थितिनिघातो न । “प्रतेरंश्चाद्व्यस्त्युप-
शा० प्रतेः परस्यांश्चादेः अन्तोदात्तता अंश्चादिशब्दे ३७ पु०
दृश्यम् ।

प्रतिक लि० कार्पापण्येन क्रीतः टिठन् (इकार उच्चारार्थः) प्र-
तिरादेशश्च । कार्पापण्येन क्रीते स्त्रियां टित्त्वात् ङीप् ।
ततः पुरोहिताः भावे यक् । प्रातिक्य तद्भावे न०

प्रतिकण्ट अव्य० वीप्साथे समीप्ये वा अव्ययीभावः ।
१ कण्ठे कण्ठे इत्याद्यर्थे २ कण्ठसमीप्ये च । प्रतिकण्ठं
गृह्णाति ठक् । प्रातिकण्ठक कण्ठसमीप्याहिंणि ।

प्रतिकर पु० प्रति+कृ-विच्छेपे भावे अप् । १ प्रिस्तीर्यतायां
२ विच्छेपे च । [प्रतीकारकर्त्तरि ।

प्रतिकर्तृ लि० प्रति+कृ-टच् । कतस्यापकारस्य प्रत्यपकारके
प्रतिकर्मान् न० प्रति+कृ-मनिव् । १ विद्यमानस्य शुष्कान्तरा-
धाने २ कृत्विसम्भावायां प्रसाधने अमरः ।

प्रतिकर्ष पु० प्रति+कृ-भावे चञ् । १ समानकर्षणे अन्वयार्थे
पूर्योपात्तस्य उदादेर्यहणे काल्या० १५।८।१० कर्कः ।

प्रतिक(प्र)श प्रति+कृ-गतिसासनयोः क् च सुट् नि०
सुड्भ्यः । १ सहाये २ पुरोगे च सि० कौ० । १ वात्ता-
हरे मेदि० । प्रतिगतः कशाम् प्रा० स० । प्रतेः न कश्चिं
प्राप्य उपसर्गत्वम् किन्तु गमेरेवोपसर्गत्वमतो न सुट् ।

४ कशाघातप्राप्तेऽस्य सि० कौ० । [२ तद्धेतौ च ।
प्रतिकष्ट न० प्रतिरूपं कष्टं प्रा० त० । १ कर्मातुरूपकष्टे
प्रतिकाम अव्य० कामं कामं प्रति अव्ययी० । प्रत्येककामे
प्रतिकाय पु० प्रति+चि-वञ् कयादेशः । १ प्रतिरूपके २ शरव्ये
लक्ष्ये च जटा० ।

प्रति(ती)कार पु० प्रति+कृ-धञ् वा दीर्घः । १ रैनिर्यातने
कतस्यापकारस्य त्वत्यरूपापकारकरणेन २ शोधने ३ रोगा-
देशिकित्यायाच्च शब्दत्वा० ।

प्रति(ती)काश पु० प्रतिरूपः काशः प्र+काश-वञ् वा प्रा० स०
दीर्घः । त्वत्यत्वे अव्य निभा० निव्यस० । अमरटीकायां
रमानाथेनाथं दन्त्यान्ततया पठितः ।

प्रतिकितव पु० प्रतिकूलः कितवः प्रा० त० । द्यूतकारस्य प्रति-
कृते द्यूतकारे येन सह द्यूतप्रवृत्तिस्तस्मिन् ।

प्रतिकूप पु० प्रतिरूपः कूपः प्रा० त० । परिखायां हारा० ।

प्रतिकूल लि० प्रतिरूपं कूलं पक्षोऽस्य प्रा० व० । १ अनन्तकृते
विरुद्धपक्षावलिष्विनि प्रतीये अमरः प्रा० त० । २ विप-
रीताचरणे न० ।

प्रतिकृति स्त्री प्र+कृ-कर्मादौ क्तिन् । १ प्रतिभावां २ सादृश्ये
३ प्रतिनिधौ अमरः । ४ प्रतिकाये मेदि० ।

प्रतिकृष्ट लि० प्रति+कृ-क्त । १ मद्ये २ द्विरावृत्त्या ३ कृष्ट-
क्षेत्वादौ च मेदि० । [प्रति कोपे च

प्रतिकोप पु० प्रतिरूपः कोपः । १ रोगस्यातुरूपे कोपे २ विपक्षं
प्रतिक्रिया स्त्री प्रति+कृ-भावे श् । प्रति(ती)कारे

प्रतिक्षण अव्य० लक्ष्यं क्षणं व्याप्य व्याप्तौ अव्ययी० । आभीक्ष्ण्ये
प्रतिक्षय पु० प्रति+क्षि-ऐव्यर्थे यच् । रक्तके शब्दर०

प्रतिक्षिप्त लि० प्रति+क्षिप-कमेणि क्त । १ प्रेषिते २ वारिने
मेदि० । ३ बाधिते ४ तिरस्कृते च अमरः । “आहूय प्रेषितो
यस्तु प्रतिक्षिप्तः स उच्यते” इत्युक्ते ५ आहूयप्रेषिते
क्षणदासः । [२ तिरस्कारे च ।

प्रतिक्षेप पु० प्रति+क्षिप-भावे चञ् । १ निरासे मेदि० ।

प्रतिखुर पु० सुष्ठुने एकीयमतोक्तं मूढगर्भभेदे “निःसृतहस्त-
पादशिरःकायमङ्गी प्रतिखुरः” इति तत्र लक्षितम् ।

प्रतिख्याति स्त्री प्रति+ख्या-भावे क्तिन् । १ विख्यातौ २ ख-
तिख्यातौ अमरः ।

प्रतिगत न० प्रति+गम-भावे क्त । “गतागतप्रतिगतसन्ध्या-
ताव्याश्च पक्षिणाम्” जटाधरोक्ते १ खगगतिभेदे २ परा-
व्यगमने च । कर्त्तरि क्त । १ परावृत्ते लि० ।

प्रतिगर् पु० प्रतिगोचरते प्रत्युद्गच्छते प्रति+गृ-भावे अप् । वैदि-

कमन्तभेदस्य उच्चारणभेदे । तस्य प्रकार आश्रयः ॥ १८॥
 स्त्रियादौ वृत्तौ च दर्शितो यथा “शस्त्रस्त्रः प्रतिगर
 ओयामो देवेति” सू० “शस्त्रस्य स्त्र इव स्त्रो यस्य स
 शस्त्रस्त्रः । उत्तरपदलोपोऽत्र दृष्टव्यः । शस्त्रतुल्य-
 स्त्र इत्यर्थः । सवनस्त्रस्याविधेयत्वादित्योऽपि यो वि-
 शिष्टः स्त्रो विहितः शस्त्रस्य तस्य प्राप्तरार्थं वच-
 नम् । ओयामोदेव इत्ययं प्रतिगरसंज्ञो भवति
 प्रतिगोयते प्रत्युच्चार्यते इति प्रतिगरः । वक्ष्यमाण-
 विशेषविशिष्टतया सकृदेव विधातुं शक्येऽपि सामान्यस्य
 श्रुतमविधानं प्रतिगरशब्दव्यवहारेऽपि सामान्येनास्य
 व्यवहार्यम्” नारा० वृ० “शंसामो देवेत्याहारे” सू०
 “प्रतिगरो भवतीति शेषः । यः पुनरयं प्रतिगरोऽपरो
 विधीयते तज्ज्ञापयति । प्रतिगरान्तरमध्यवर्तिन्याहा-
 वेऽयं निमज्जते । तेन शस्त्रमध्येऽयमेव स्यात् शस्त्रा-
 दावयं ब्राह्मणोक्तः शंसामोदेवामिति वा” ना० वृ० । “सु-
 तादिः प्रणवेऽसुतादिरवसाने” सू० । “व्यवहितस्य
 को विशेषविधौ । अनन्तरस्य प्रणवावसानरूपेण विषय-
 भेदासम्भवात्” वृ० । “प्रणवे प्रणव आहावोत्तरे” सू० ।
 “सुतादेरयमपवादः । आहावोत्तरे प्रणवे प्रणव एव
 प्रतिगरो भवति” । “अवसाने च” सू० । प्रणवः प्रति-
 गरो भवतीति शेषः । शस्त्रान्तरे शस्त्रमध्ये चावसानेऽयं
 विधिर्भवति” इति । “प्रणवान्तो वा” सू० । विषयद्वये-
 ऽयं विकल्पः यत् यत् चान्तःशस्त्रं प्रणवेनाव-
 सति । प्रणवान्त एव तत् प्रतिगरः” इति । शस्त्रान्तो
 त्व प्रणवः” वृ० ।

प्रतिग्रह उ० प्रति+ग्रह-अप् । स्त्रीकारे शब्दार्थदत्त-
 द्रव्यस्य ग्रहणे शैत्यपृष्ठे षपदग्रहे च भेदि० । प्रति-
 ग्रहशब्दार्थत्वाद्द्रव्यस्त्रीकारः । तत्र दानस्यैव स्त्रत्व-
 ध्वंसमिव परस्त्वोत्पत्तिं प्रति हेतुता प्रतिग्रहस्य तु
 यथेष्टविनियोगार्हताप्रयोजकस्त्वं प्रति कारणता
 यथोक्तं दायभागे
 “दृष्टञ्च लोकेऽपि दाने हि चेतनोद्देशविशिष्टस्यागादेव
 दातृव्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्ये स्थायित्वम् । न च
 स्त्रीकरणात् स्त्रत्वं स्त्रकर्तुरेव दातृत्वापत्तेः परस्त्रत्वा-
 शक्तिफलेन हि दानरूपता तच्च फलं सम्प्रदानाधीनं यथा
 देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्वन्पि यजमानो न होता किन्तु
 नखेव त्यागस्य होमाभिधाननिमित्तं प्रक्षेपं कुर्वन् कृत्वि-
 कैव होतृत्वात्ते तद्वदपि स्यात् । किञ्च मनसा प्राप्त-

सुदृष्टित्यादिशास्त्रे स्त्रीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम् ।
 ननु ग्रहणं स्त्रीकारः अभूततद्भावे चिप्रयोगात् अस्त्वं स्त्रं
 कुर्वन् व्यापारः स्त्रीकारो भवति कथं तत् प्रागेव स्त्रत्वम् ।
 उच्यते उत्पन्नमपि स्त्रत्वं सम्प्रदानव्यापारेण समेदनिति
 ज्ञानेन यथेष्टव्यवहाराहं क्रियत इति स्त्रीकारशब्दार्थः ।
 याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्त्रत्वमजनयतो-
 ऽपि अजेनरूपता न विरुद्धा याजनादौ दक्षिणादानादेश-
 स्त्रत्वात्” सूत्रम् । व्याख्यातमेतत् ओक्षणने यथा
 “ननु त्यागात् केवलं स्त्रत्वनाशः सम्प्रदानस्त्रत्वं तु समे-
 दमिति भाविस्त्रत्वावगाहितत्वात् स्त्रीकारादेवेति मतं निरा-
 करोति नचेति । स्त्रीकर्तुरेवेत्येवकारेण त्यक्तव्यं क-
 ष्चेद् । इदं प्रपद्यति परस्त्रत्वापत्तिफलेन हीति ।
 अत्रायमाशयः धात्वर्थतावच्छेदकफलातुक्कृतव्यापारवत्त्वं
 एव तज्जनतद्भावात्प्रदेश्यत्वं यथा धात्वर्थतावच्छेदकोत्तर-
 देशसंयोगातुक्कृतव्यापारवति चैत्रे गन्तेति व्यवहारः ।
 स्त्रीकारस्य स्त्रत्वहेतुत्वे धात्वर्थतावच्छेदकपरस्त्रत्वातुक्कृत-
 स्त्रीकाररूपव्यापारवत्त्वं स्त्रीकर्तुरेव दातृपदव्यपदेश्यत्वा-
 पत्तिरिति पूर्वस्त्रत्वध्वंसरूपफलस्य न तद्व्यपदेशनित्या-
 कृता तथात्वे उपेक्षितरूपि दातृपदव्यपदेश्यत्वापत्ति-
 रिति । केचित्तु स्त्रीकारस्य स्त्रत्वहेतुत्वे परस्त्रत्वफलोप-
 हितत्यागात्कदाचने सर्वत्र एकस्यापि कर्तृत्वासम्भवात्
 एकश्रमादायैव दातृत्वव्यवहारे कर्तव्ये प्रधानीभूतफलतां-
 शातुक्कृतव्यापारवत्त्वे दातृव्यवहारः स्यादिति व्याचक्रुः ।
 दृष्टान्तेनैदं दृष्टयति यथा हीति । होमाभिधाननि-
 मित्तमिति । विशिष्टदेशवच्छिन्नप्रक्षेपोपहितत्यागस्य
 होमत्वात् प्रक्षेपस्य तदभिधाननिमित्तत्वमित्यर्थः । तेन
 कुधात्वर्थतावच्छेदकप्रक्षेपातुक्कृतव्यापारवति कृत्विजि-
 होतेति व्यपदेशो यथा तथेत्यर्थः । त्यागस्य स्त्रत्वहेतुत्वे
 स्त्रकर्तुमेव शास्त्रं प्रज्ञापयति किञ्चेति । आदिना भूमौ
 तोयं विनिष्क्रियेदित्युत्तरप्रतीकपरिग्रहः । शास्त्रे शास्त्र-
 ओचित्याग्रे । दानपदं दृष्टमिति । “विद्यते सागर-
 स्थानो दानस्थानो न विद्यते” इति तद्वचनस्योत्तराहं
 दानपदं प्रयुक्तमित्यर्थः । तथाच निरन्तरयोरेव स्त्रत्वध्वंस-
 परस्त्रत्वात्पत्तिफलदयोर्दत्तधात्वर्थतावच्छेदकत्वात् दा-
 तृस्य परस्त्रत्वहेतुता शास्त्रसिद्धयेति भावः । स्त्रीका-
 रात् प्रागेव स्त्रत्वे ग्रहणस्य स्त्रीकारपदार्थत्वासम्भवात्
 ह्यते नन्विति । स्त्रीकारशब्दार्थ इति । तथाच स्वपदस्य
 यथेष्टविनियोगार्हत्वविशिष्टे लक्षणेति भावः । ननु दान-

आध्यापनप्रतिपक्षे ब्राह्मणो धनसर्जयेदित्यत्र राजसूयेन यजेतेत्यादिवत् याजनाद्यात्मकैर्धनसर्जयेदित्यन्वयात् प्रतिपक्षस्यार्जनरूपता सिद्धा प्रतिपक्षस्य स्वत्वाहेतुत्वे च तद्विरुद्धं स्वत्वहेतुव्यापारस्यैवार्जनत्वात्तद्व्याज याजनेति । अर्जनरूपता अर्जनपदव्यपदेशः । अविरोधस्यपपादयति याजनादाविति तथा च याजनादीनां स्वत्वाहेतुत्वेन तदन्वयानुरोधवत् अर्जयेदित्यत्रार्जनत्वं न स्वत्वजनकत्वं किन्तु स्वत्वप्रयोजकत्वमेव तच्च प्रतिपक्षेऽप्युच्यते दत्ते सत्यं प्रतीकल्लातीत्यवधारण एव तदुद्देशेन दातृस्यामात् तत्स्वत्वादयात् प्रतिपक्षवैसम्यज्ञाने तद्व्यतिरेकाच्चेति भावः ।

“न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः “सप्त वित्तानमा धर्म्यादायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च स्वप्रतिपक्ष एव च” इत्यादिमन्त्रादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिस्वार्जनोपप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणत्वात् प्रदानं स्वाभ्यकारणमिति वचनाच्च अत एव विदेशस्य पातृच्छिदस्य त्यक्तधने स्वीकारमन्त्रेणैव यातस्य मरणस्थले पित्रदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव च दक्षीनैरपि तद्धनस्यारण्य कुशादिरिषोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात् । नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न “लवध्या चाष्टगुणं फलमित्यादि” सूत्रेः प्रतिपक्षीतरि इत्येदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलसम्बन्धमेव प्रतिपक्षस्योपयोगात् याजनाध्यापनप्रतिपक्षैर्द्विजो धनसर्जयेदित्यादित्यत्रा प्राशुक्तकृत्या च प्रतिपक्षस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्जनपदार्थत्वात्” शब्दशक्तिम् । अधिकं दानशब्दे दृश्यम् । इत्येतेदानीमहे दोषस्तु अपाह्नशब्दे उक्तस्तत्र अयाचितस्य विषयभेदे प्रतिपक्षे न दोषः यथा “अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिपक्षे । अस्तु तं विदुर्देवास्तस्मात्तज्जैव निष्पुं देत् । गुरुभ्यां सोऽपि जीर्णैर्चिपत्रैर् देवतातिथीषु । सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् न तु त्वयेत् स्वयं ततः । साधुतः प्रतिगृह्णीयादथ वाऽसाधुतो द्विजः । शुण्वानस्यदोषश्च निष्पुं यो हि निजज्जाति । एवं तस्करदृष्ट्या वा कृत्वाभरणमात्मनः । कुर्याद्विशुद्धिं परतः प्रयश्चित्तं द्विजोत्तमः” । गारुडे २१५ अ० । अधिकम् अपो दर्शयिष्यामि शु० तत्त्वप्रत्ये

दृश्यम् । तीर्थप्रतिपक्षनिषेधो यथा “स्वकार्ये पितृकार्ये” वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा । निष्कृतं तस्य तत्तीर्थं यावत् तद्धनमश्नुते । अतस्तीर्थं न गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च” कौर्मे ३३ अ० । राजादितः प्रतिपक्षनिषेधो यथा “न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्क मृद्वपतितादपि । न चान्वन्नादयत्तश्च निन्दितात् वर्जयेद्बुधः” कौर्मे १५ अ० । आपदि गर्हितप्रतिपक्षस्यादोषः दृष्ट्यरा० “प्रोक्तप्रतिपक्षमात्रेणाप्राप्यां दृष्ट्यादपि । विप्रोऽश्नुत् प्रतिगृह्णीतु वा यतस्ततोऽपि नाधमाक् । शुर्वदिपोषप्रवर्गाथ” देवादार्थश्च सर्वशः । प्रत्याद्यादुद्विजो यस्तु मन्त्रयमेवात्मनोऽपि च । दक्षिणीराज्यमांसानि नन्वपुण्यान्व मत्स्यकान् । शय्यामांसासनं शाकं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित् । अपि दुष्कृतकर्मभ्यः समादद्याद्याचितम् । पतितेभ्यस्तथाऽन्येभ्यः प्रतिपक्षामभंशयम्” । प्रतिपक्षहीनं शक्तस्य तत्त्व्यागे तत्रैव स्थानान्तरे स्वर्गं उक्तो यथा “शक्तः प्रतिपक्षहीनं यो वेददत्तः सुसंयतः । लब्धमानं न गृह्णीति स्वर्गंस्तस्य सुनिश्चितम् । प्रतिपक्षदृष्ट्यं वापि याचितं यो न यच्छति । तत्कोटिगुणितयत्नो नृतो दासत्वमृच्छति” । दाता च न खरेद्दानं प्रतिपक्षी न याचते । तावभौ नरकं यातो दाता चैव प्रतिपक्षी । वदन्ति कवयः केचिद्दानप्रतिपक्षी प्रति । प्रत्यक्षं हिङ्गमेवेह दाहयाचकयोर्बलम् । दातृहृत्तो भवेद्दूर्ध्वमधस्तिष्ठेत् प्रतिपक्षी । यद्दानं प्रतिगृह्णीयात् प्रतिपक्षी ब्रजत्यधः । तस्य प्रकारमाह शु० त० विष्णुधर्मोत्तरे “भूमे” प्रतिपक्षं कुर्याद्भूमेः कृत्वा प्रदक्षिणम्” । प्रदक्षिणं न सर्वस्याभूमेः किन्तु तत्त्वस्य प्रदक्षिणावर्त्तनमात्रं, भूमेरवधिधाने तादृशप्रदक्षिणम् । “करे गृह्य तथा कन्यां दासदासौ द्विजोत्तमाः ! । करन्तु हृदि विन्यस्य धर्मो ज्ञेयः प्रतिपक्षे” “आरुह्य च गजस्रोतः कर्णं चात्र क्रीर्तितः । तथाचैतदुक्तान्तु सर्वेषां विशेषतः । प्रतिगृह्णीत गं पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा । आरुह्याः पश्यन्वाये आह्वाः पुच्छे विचक्षणैः । प्रतिपक्षमयोद्भूत आरुह्य च तथाऽऽचरेत् । वीजानां सृष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वशः । वस्त्रं दशान् आदद्यात् परिधाय तथा पुनः । आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च पादुके । रूपायान्तरं यानं कृत्वा दण्डे च धारयेत् । आयुधानि समानां तथाऽऽभूषणं विभूषणम् । वसंश्चजौ तथा स्मृष्टा प्रविशन् च तथा गृहम् । अवतीर्य च सर्वाणि जलान्

स्थानानि वै द्विजाः । इत्याग्न्याम्यथादाय स्पृष्ट्वा
यो ब्राह्मणः पठेत् । प्रतिग्रहीता सावित्री सर्वत्रैव
प्रकीर्तयेत् । ततस्तु सार्धं इत्येव तस्य इत्यस्य देव-
तम् भूमिर्विष्णु देवताकेत्यादि कीर्तयेदित्यर्थः । “समा-
पनेत्ततः पश्चात् काशस्तुत्या प्रतिग्रहम् । विधिं धर्म-
मथो ज्ञात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिग्रहम् । दात्वा सह
तरत्येव नानादुर्गाणां प्रसौ द्विजः” । ब्रह्मपुराणे “ब्रा-
ह्मणः प्रतिगृह्णीयादुत्तरार्धं साधुतस्तथा । अथानपि
ज्ञातकृतिलक्षौहंश्च वर्जयेत् । कणाजिनहवस्याही न
भूयः पुरुषो भवेत् । श्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य
स्तस्य च । नरकात् निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा” ।
तथा “ब्रह्महत्या ह्युरापानमपि स्तेयं तरिष्यति । आ-
तुरादु यदुत्तरीयं तत्कथं वै तरिष्यति” एतदादि-
इत्यादानं पहीतुर्दोषजनकम् । अनिच्छेवे विद्यारहित-
त्वेनासमर्थाय च दातुरपि दोषजनकमाह दक्षः “न
केवलं हि तदुयाति शेषमस्य च नश्वरम्” । तत् इत्यं
शेषं इत्यस्य अतएव याज्ञवल्क्यः “विद्यातपोभ्यां ही-
नेन न तु याज्ञः प्रतिग्रहः । गृह्णन् प्रदातारमधो-
नयत्यात्मानमेव च” । अग्नौ नरकम् । एतद्दानप्रति-
ग्रहणोत्तरं तपोजप्यादिभिरात्मतारणक्षमाय स्नेच्छया
प्रतिग्रहीते दानं न दोषायेत्याह विष्णुः “एतानि यदि
गृह्णाति स्नेच्छयाभ्यर्चितो न तु । तस्मै हाने न दोषो-
ऽस्ति यस्मात्मानन्तु तारयेत्” । तारणप्रकारमाह हा-
तीतः “मणिवामोशवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यसहस्रं
जपेत् पञ्चमध्वसे दशोत्तसे द्वादशरात्रं पयोधृतं शत-
सहस्रं सप्तप्रतिग्रहेष्विति” असहस्रसप्तपञ्चमसहस्रम्
असप्तप्रतिग्रहेषु उभयतोमुख्यादिप्रतिग्रहेषु तथाचादि-
पुराणे “किं करिष्यत्यसौ सृष्टौ गृह्णात्युभयतोमुखीम् ।
सहस्रं वारुणाः पाशाः खुरधाराऽग्निचक्षिभाः । पूर्णं व-
ज्रसहस्रं तु पाश एकः प्रसूच्यते” । अत एव देवदत्तः
“प्रतिग्रहसमर्थो हि कृत्वा विप्रो यथाविधि । नि-
ज्जारयति दातारसात्मानञ्च स्तेजसा” । स्कान्दे “वे-
दाङ्गपारगो विप्रो यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम् । न स
प्रापेन लिखेत पञ्चमत्वमिव क्लृप्ता” एवं “तीर्थे न प्रति-
गृह्णीयात् पुण्ये जायतनेषु च । निमित्तेषु च सर्वेषु न
प्रसक्तो भवेन्नरः” इति महाभारतवचनम् । प्रतिग्रहीतु-
र्दोषजनके गङ्गातीरादिदेशग्रहणादिकावे दानेऽपि बोध्यम् ।
किंस्विदानीन्तथाविधपात्राभावात् “सनसा पात्रसहिष्णु”

इत्यादि प्रागुक्तवचनान्तर्देशकालयोक्तृसूच्य देशान्तरे
कालान्तरे च प्रतिपादनाचारः सर्वथा समीचीनः ।
गङ्गावाक्याबल्येवम् । याज्ञवल्क्यः “प्रतिग्रहसमर्थो
हि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् । ये लोका दानशीलानां स
तानाप्नोति पुष्कलान्” । अपवादमाह स एव “कुशाः
शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः । सांस-
श्रय्याशनं धानाः प्रताख्येयं न वारि च” । चकारादु-
त्तरादि “अथागृह्णन् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्
दधि । मत्स्यान् धानाः पयोसांसं शाकञ्चैव न निर्णु-
येत्” इति वचनात् । मणीन् विष्णादिनिष्कारकान् न तेषां
“एषोदकं फलं मूलमन्नमभ्युद्धृतञ्च यत् । सर्वतः प्रति-
गृह्णीयात् मध्यममयदक्षिणाम्” । अभयदक्षिणाम् अ-
भयदानं अभयप्रद इति वक्ष्यमाणवचनात् । अभ्युद्धृतम्
अभ्यर्थ्य दत्तम् । किमिति प्रत्याख्येयम् इत्याह । तथा ज्ञ
मनुः “अयाचितगृह्यतं याज्ञमपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र
कुलटाग्रण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः” एतद्वचनं याज्ञवल्क्य-
स्येति मितान्तराकुलूकभट्टमाधवाचार्यः । मनोरिति
शूलपाणिः । भरद्वाजः “अयाचितोपपन्ने तु नास्ति
दोषः प्रतिग्रहे । अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मात् नैव निर्णु-
येत्” । अपवादान्तरमाह स एव “देवातिथ्यर्चनकृते गुरु-
भृत्यार्थमेव च । सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मदृष्ट्यर्थमेव च”
भृत्या भरणीयाः भार्यापुत्रादयः । तथा च मनुः “दृष्टौ
च मातापितरौ साध्वो भार्या सुतः शिशुः । अथकार्यं
शतं कृत्वा मर्त्तव्या मनुजब्रवीत्” । आत्मदृष्ट्यर्थं जीवन-
मालम् । “न तु दृष्टेत् स्वयं ततः” इति मनुस्मृतेः ।
प्रयोगसारे “प्रतिग्रहं न गृह्णीयादात्मभोगोपलिप्सया ।
देवतातिथिपूजार्थं धनं यत्नादुपार्जयेत्” । अङ्गिराः
“कुटुम्बार्थं द्विजः शूद्रात् प्रतिगृह्णीत याचितम् । क-
र्त्तव्यमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित्” । अत एव
यज्ञार्थं याचकत्वे निन्दासाह याज्ञवल्क्यः “त्राण्डालो
जायते यज्ञकरणाच्छूद्रमिच्छयात्” शूद्रस्यापि अयाचित-
दातृत्वसाह नृसिंहपुराणम् “अयाचितप्रदाता च क्षत्रि-
ण इत्यर्थमाश्रयेत् । पुराणं शृणुयान्नित्यं नरसिंहस्य पूजनम्
प्रतिग्रहीतृ त्रि० प्रति+ग्रह+तच् । प्रतिग्रहकर्त्तरि प्रति-
ग्रहीतृधर्माच्च दानशब्दे षष्ठ्य उक्ता दृष्ट्याः ।
प्रतिग्राह त्रि० प्रति+ग्रह-कर्त्तरि ण । प्रतिग्रहकारके
ऋतदुपहे (पिकदानी) पु० अवरः ।
प्रतिग्रह पु० प्रति+हन-ड न्यङ्गा० कृतम् । प्रतिग्राते मेदिः

२कोमे अमरः । कामप्रतिघातेन तस्य जातत्वात्तथात्वम् ।
३मूर्च्छायां शब्दर० ।

प्रतिघात पु० प्रति+घ्न-णिच् भावे अप् । १भारणे २कृत-
स्वित् विघाते च । ल्युट् प्रतिघातेन तत्कार्ये न० अमरः ।

प्रतिघ्न न० प्रति+घ्न-घञर्थे क । अङ्गे शब्दच० ।

प्रतिचक्ष्य लि० प्रति+चक्ष-ण्यत् वा ख्यादेशाभावः । प्रक-
र्षेण दृश्ये ऋ० १।१।११।११भा० ।

प्रतिच्छन्दस् लि० छन्दोभिप्रायः प्रतिगतच्छन्दः अत्या०स० ।
१अभिप्रायानुरूपे २प्रतिरूपे ३अनुरोधे च त्रिका० ।

वेदच्छन्दः साकल्ये अव्ययी० । ४प्रतिवेदमित्यर्थे अव्य० ।

प्रतिच्छन्दक लि० प्रति+छन्द-ल्युल् । प्रतिनिधौ ६।१८०
सोके कुक्कूकभट्टः ।

प्रतिच्छाया स्त्री प्रतिरूपा छायायाः प्रा०स० । प्रतिरूपायां
१प्रतिमायां २सादृश्ये च अमरः । [हेमच० ।

प्रतिजङ्घा स्त्री प्रतिगता जङ्घाम् अत्या०स० । अपजङ्घायाम्
प्रतिजन अव्य० वीणसायाम् अव्ययी० । जनं जनं प्रतीत्यर्थे
तस्य अंशा० अन्तर्देष्टता । तत्र साधु प्रतिजना० खञ् ।
प्रातिजनीन प्रत्येकजनसाधौ लि० ।

प्रतिजनादि “प्रतिजनादित्यः खञ्” पा० उक्ते खञ्प्रत्य-
यनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० उक्तो यथा
“प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल प-
रसकुल असुयकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन”
प्रतिजन्य न० प्रतिक्वञ् जन्यं युज् यञ्, प्रतिजने विपक्ष-
जनपदे भवः झत् वा । १प्रतिवले २प्रतिपक्षजनपदभवे
च ऋ० ४।५।७ भा० ।

प्रतिजल्पक पु० “दूतप्रजल्पकभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नाहृत्यलुङ्गतम् ।
दूतसम्यक्त्वेनोक्तं यत् स प्रतिजल्पकः” उज्ज्वलमण्युक्त-
बद्धये दूतवाक्यभेदे ।

प्रतिजागर पु० जागरस्य प्रतिनिधिः । १प्रत्यवेक्षणाय गृह-
सवेक्षणेति निघोमे अमरटी० रायसुकुटः । ल्युट् ।
प्रतिजागरण तत्कार्ये न० प्रार्त्त०पु० ६६अ० ।

प्रतिजिह्वा स्त्री प्रतिरूपा जिह्वा प्रा०स० । तालूमूलस्ये जिह्वा-
कारे ज्ञांसपिण्डे (बालजिव) स्तार्थे क । तत्कार्ये त्रिका० ।

प्रतिज्ञा स्त्री प्रति+ज्ञा-भावे “आतस्योपसर्गे” पा० अङ् ।
१कर्त्तव्यत्वप्रकारकज्ञानावृत्तव्यापारे स च करिष्यामी-
त्यादिवाक्यरूपः “साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा” गौ०रू० उक्ते
साध्यवत्त्वेन पक्षनिर्देशरूपे २पञ्चाङ्गन्यायावयवभेदे “यथा
पर्वतो वज्रिमान् इत्यादिवाक्यम् तत्र भाष्यम् “प्रज्ञाप-

नीयेन धर्मेण विशिष्टस्य परिग्रहवचनम् साध्यनिर्देशः
प्रतिज्ञा यथा शब्दोऽनित्य इति” । अवयवपक्षे अतु-
मानचित्तामगत्यादिदीधितौ विस्तारः । व्यवहारे पक्षा-
भिधायके १पूर्वपक्षभाषादपरपक्ष्याये वाक्ये यथा समेदं
द्रव्यमनेन गृहीतं न ददातीत्यादि । पूर्वपक्षशब्दे
४४०६पृ० दृश्यम् । ४अङ्गोकारे अमरः भावे ल्युट् ।
प्रतिज्ञानं तत्कार्ये न० ।

प्रतिज्ञात लि० प्रति+ज्ञा-क्त । प्रागुक्तप्रतिज्ञाविषये “ततो-
ऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्” इति स्मृतिः ।

प्रतिज्ञान्तर न० अन्त्या प्रतिज्ञा मयू०स० । “प्रतिज्ञातार्थं
प्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम्” गौ०रू०
उक्ते निम्नहस्यानभेदे विवृतं चेदं वृत्तौ “प्रतिज्ञान्तरं
लक्षयति । प्रतिज्ञातस्यार्थस्य प्रतिषेधे कते तद्दूषणोद्दि-
धीर्ध्या धर्मस्य धर्मान्तरस्य विशिष्टः कल्पोविकल्पः तस्माद्दि-
शेषणान्तरविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थस्य कथनमिति फलि-
तार्थः । प्रतिषेध इत्यनेन अटितिसंवरणे विलम्बेनापि
स्वयं दूषणं विभाव्य विशेषणं न दोष इत्युक्तं, प्रतिज्ञा-
तार्थस्येत्युपलक्ष्यणम् हेत्वतिरिक्तार्थस्येति तत्त्वं तेन
उदाहरणान्तरमुपनयान्तरञ्च प्रतिज्ञान्तरत्वेन संगृहीतं
भवति । इदञ्च पक्षसाध्यविशेषणभेदात् प्रत्येकं द्विविधं
यथा शब्दोऽनित्य इत्युक्ते ध्वनौ बाधेन परेण प्रत्युक्ते
वर्णात्मकः शब्दः पक्ष इति प्रतिज्ञान्तरं, न चेदमर्थान्तरं
प्राकृतोपयोगात् न चेयं प्रतिज्ञाहानिः पूर्वोक्तस्यापरि-
त्यागात् एवं पर्वतो वज्रिमान् सुरभिमलिनधूसवत्त्वादि-
त्युक्ते असमर्थविशेषणत्वेन च परेण प्रत्युक्ते कृष्णा-
शुक्रप्रभववज्रिमानित्यत्र, एवं तादृशवज्रौ साध्ये यः सुरभि-
मलिनधूसवान् स वज्रिमानित्युदाहरणे न्यूनत्वेन प्र-
त्युक्ते स तादृशवज्रिमानित्यत्र, एवमन्यदप्युदाहृत् ।

प्रतिज्ञापत्र न० प्रतिज्ञासूचकं पत्रम् शा०त० । भाषापत्रभेदे ।

प्रतिज्ञाविरोध न० “प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः”
गौ०रू० उक्ते निम्नहस्यानभेदे विवृतं चेदं वृत्तौ
“प्रतिज्ञाविरोधं लक्षयति अत्र च प्रतिज्ञाहेतुपदे कथा-
ज्ञाकीनवाक्यपरे तथा च कथायां स्ववचनार्थविरोधः
प्रतिज्ञाविरोधः यद्यपि ज्ञाञ्चनमयः पर्वतो वज्रिमान्
पर्वतः काञ्चनमयवज्रिमान् हृदो वज्रिमान् हृदत्वात्
पर्वतो वज्रिमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेत्वाभासान्तर-
साङ्कर्यं तथाप्युपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्कर्याच्च दोषः ।
न चासङ्गोर्णस्यत्वाभावः पर्वतो न वज्रिमान् धूमात् यो

यो धूमवान् स निरग्निरित्युदाहरणे निरग्निसाधमि-
त्युपनये तत्सत्त्वात् एवं निगमनेऽपि बोध्यम् ।

प्रतिज्ञासन्ध्यास न० “पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञाताद्यप्यनयनं
प्रतिज्ञासन्ध्यासः” गौ० सू० उक्ते निग्रहस्यानभेदे विवृत-
त्वेदं वृत्तौ “प्रतिज्ञासन्ध्यासं लक्षयति । पक्षस्य सामि-
हितस्य परेष्वपि प्रतिषेधे कृते सति तत्परिजिहीर्षया प्र-
तिज्ञातार्थस्यापनयनमप्यन्तात् इत्यर्थः यथा शब्दोऽनित्य
सैन्द्रियकत्वादित्युक्ते सामान्ये व्यभिचारेण परेष्वपि
प्रत्युक्ते क एवमाह शब्दोऽनित्य इति ।

प्रतिज्ञाहानि न० “प्रतिज्ञाहानिधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्तो प्रति-
ज्ञाहानिः” गौ० सू० उक्ते निग्रहस्यानभेदे विवृतत्वेदं
वृत्तौ “प्रतिज्ञाहानिं लक्षयति प्रतिज्ञाहानौ यत् स
प्रतिज्ञाहानः परपक्षः स्वः स्वीयः दृष्टान्तो यत् स स्वद-
ृष्टान्तः स्वपक्षः तथा च स्वपक्षे परपक्षधर्माभ्यनुज्ञा प्रति-
ज्ञाहानिः स्वयं विशिष्याभिहितपरित्याग इति फलि-
तार्थः अपविज्ञानस्तु स्वयं विशिष्यं नाभिधीयते इति ना-
पसिज्ञानसाङ्ग्यं सैवं पक्षहेतुदृष्टान्तसाध्यतदन्यहानि-
भेदात् पक्षधा भवति यथा शब्दोऽनित्यः कनकत्वादित्युक्ते
प्रत्यभिज्ञया बाधितविषयोऽयमित्युत्तरिते अस्तु तर्हि
वट एव पक्ष इति, एवं तत्रैव सैन्द्रियकत्वादिति हेतो-
रनेकान्तिकत्वमिति प्रत्युक्ते अस्तु कृतकत्वादिति हेतु-
रिति, एवं पूर्वतो वङ्गिमान् धूमादयोगोलकवदित्युक्ते
दृष्टान्तः साधनविकल इति प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि महा-
नसवदिति, एवम् अत्रैव सिद्धसाधने च प्रत्युक्ते अस्तु
तर्हि इन्द्रनवानिति अन्यहानिस्तु विशेषणहान्यादिः
यथा तत्रैव नीलधूमादित्युक्तेऽसमर्थविशेषणत्वेन प्रत्युक्ते
अस्तु तर्हि धूमादिति हेतुरित्यादि ।

प्रतितन्त्र न० प्रतिकूलं तन्त्रं शास्त्रम् प्रा० सू० । स्वमतविरुद्धे
शास्त्रे तन्त्रत्वे तरेतराभिमतसम्बन्धस्यार्थस्योपदेशः शा-
स्त्रमिति ।

प्रतितन्त्रसिद्धान्त उ० “समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रसिद्धः प्रति-
तन्त्रसिद्धान्तः” गौ० सू० उक्ते सिद्धान्तभेदे विवृतत्वेदं वृत्तौ
“प्रतितन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । समानशब्द एकार्थस्तेनै-
कतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः स्वतन्त्रसिद्ध इति पर्यावर्तितोऽर्थः
तथा च वादिप्रतिवाद्ये कतरमात्राभ्युपगंतकतरेतरस्य
प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति फलितार्थः । यथा सोमांसकानां
शब्दनित्यत्वम् । उदाहृतं च भाष्ये यथा नासत आत्म-
संज्ञा नसत आत्माहानं निरतिशया चेतनाः देहेन्द्रि-

यमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेष इति सर्वव्याप्ता-
नाम् । पुरुषकर्मनिमित्तो भूतसर्गः कर्महेतवो दोषाः
प्रवृत्तिश्च स्वगुणविशिष्टाचेतनाः असदुत्पद्यते उत्पन्न-
निरुध्यते इति योगानाम् ।

प्रतितर पु० प्रतियोग्यतेऽनेन प्रति+तृ-करणे अप् । तरण-
साधने नौकाचालनदण्डादौ सुश्रुतः ।

प्रतिताल पु० संगीतस्य० उक्ते तालभेदे तल्लक्षणभेदादिकं
तल्लोके यथा “कालारः समराख्यश्च वैकुण्ठो वाङ्मू-
क्तथा । कथिताः शङ्करेणैव चत्वारः प्रतितालकाः ।
कालारः प्रतितालस्तु चन्द्रकीर्णे द्रुतद्वयम् । दशाक्षर-
पदेनायं शङ्कारे वर्तते रसे । १ लघुद्रुतौ लघुश्चान्ते
न्यपताल उदाहृतः । रुद्रसंख्याक्षरपदः समरो वीरके
रसे” । २ “रुद्रवयस्तु वैकुण्ठे प्रतिताले समीरिताः ॥
वर्कसंख्याक्षरैः पादा ह्यास्ते त्रिपुटतालके” । ३ “वाङ्मू-
क्तसृतीय ताळे लघुरेको द्रुतस्तथा । तयोदशाक्षरैर्युक्ते
रसेऽङ्गुते प्रकीर्तितः” ।

प्रतिताली स्त्री प्रतिगता तालं गौरा० स्त्री । (वावि)
तालकोद्घाटके यन्त्रभेदे हेमच० ।

प्रतितूणी स्त्री सुश्रुतलोके कातरोगभेदे “आहृत्य वायुः स-
कफो धमनीः शब्दवाहिनीः ॥ नरान् करोत्यक्रिय-
कान् मूकमिच्छागदुग्दान् । अधिका वेदना याति
वर्चसूत्राशयोल्लिता । भिदन्तीव गुदोपस्थं सा तूणी-
त्युपदिशते । गुदोपस्थोल्लिता सैव प्रतिलोमविसर्पणी ॥
वेगैः पक्षाशयं याति प्रतितूणी तु सा सृता” । तूणी-
शब्दोऽति तत्र लक्षितवातरोगभेदे स्त्री ।

प्रतिदान न० प्रतिरूपं तुल्यरूपं दानम् प्रा० सू० । विनिमये
तुल्यरूपदाने न्यस्तस्य द्वयस्य रूपपर्याये च असरः ।

प्रतिदारण न० प्रति-टृ+णिच्-आधारे ल्युट् । युद्धे शब्द-
साक्षाभावे ल्युट् । भेदने ।

प्रतिदिवन् पु० प्रतिदीव्यति दिव-कनिन् । प्रत्यङ् १ दीप्ति-
शीले सूच्यं त्रिका० अस्त्रं भवेत्सोपे दीर्घविधौ
परनिमित्तोपरूपाजादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावात् दीर्घः ।
प्रतिदीवः प्रतिदीवेत्यादि । शब्दरत्ना० प्रतिदीवन् इति
शब्दान्तरं कृतं तत्र प्रयोगः तत्रार्थः । [११०१ पु० दशमस्क०]

प्रतिदृष्टान्तसम पु० गौ० सू० उक्ते जात्युत्तरभेदे जातिशब्दे
प्रतिदृष्टं न० प्रतिरूपं दृष्टम् प्रा० सू० । तुल्ययुद्धे मार्क० १६ अ० ।

प्रतिदृष्टिन् त्रि० प्रतिदृष्टमस्त्वस्य इति । तुल्यरूपे येन सह
दृष्टं युद्धं क्रियते शक्तिः च ।

प्रतिधत्तं वि० प्रति+ध-टच् । निराकारके यजु० १५।१० वेदो०
प्रतिधा स्त्री प्रति+धा-भावे क्तिप् । प्रतिविधाने भावे ल्युट् ।

प्रतिधान निराकरणे न० ।

प्रतिधि पु० पु० प्रतिस्वर्णं धीयते प्रति-धा कर्मणि क्ति ।
प्रातःस्वन्नान्ते पाथे १ स्तोत्रभेदे ताण्ड्य० ब्रा० भा०
२ ईषातिथ्यं गतकाष्ठे ऋ० १८।८५।८ भा० १२० यजु०
६८ वेदो० । [जायमाने शब्दे प्रतिशब्दे हेमच० ।

प्रतिध्वनि पु० प्रतिरूपो ध्वनिः प्रा० स० । शब्दानुसारेण
प्रतिध्वान पु० प्रति+ध्वन-घञ् । प्रतिशब्दे व्यसरेः ।

प्रतिनन्दन न० प्रति+नन्द-भावे ल्युट् । आश्वीर्वादादिना
सम्भावने । [हेम० ।

प्रतिनम् पु० प्रतिनिहितो नम्रा पौलः प्रा० स० । प्रपौले
प्रतिनव वि० प्रतिगतो नवं नूतनत्वम् अत्या० स० । नूतने जटा०
प्रतिनाद पु० प्रतिरूपो नादः प्रा० स० । प्रतिध्वनौ
प्रतिनायक पु० प्रतिकृषो नायकः प्रा० स० । वीररसादौ
प्रतिकृषे नायके नायकस्य यं प्रति कोपादि तस्मिन्
“धीरोद्धतः पापकरी व्यसनी प्रतिनायका” सा० द० ।
यथा रासस्य रावण इत्यादि ।

प्रतिनिधि पु० प्रतिरूपं निधीयते तत्पर्युपतया व्याप्यते
प्रति+नि+धा-क्ति । १ प्रतिरूपे तत्पर्युपे व्यसरेः ।
नैदिककर्माङ्गद्रव्यादीनां सुखानामसमाप्ते २ तत्पर्युपत-
यान्यस्मिन् निधीयमाने । कुत्र प्रतिनिधिर्भवति कुत्र वा
न भवति तत्सर्वं विशेषसहितं कात्या० श्रौ० १।४ कश्चि-
कायां व्यवस्थापितं तस्य संक्षिप्तार्थस्तु कात्यायनशब्दे
१८६५ पृष्ठादौ दर्शितः । तदनुसारेण स्मार्त्तादिस्मृत-
व्यवस्था पृथग्यते तत्र एकादशोत्तरे उक्तं यथा
स्मृत्पुराणम् “युवश्च विनियोषेत भगिनीं स्मृतर-
न्तथा । एषासमाक एवान्यं ब्राह्मणं विनियोषयेत्” ।
मनुस्मृत्याम् “भाय्यै मर्त्यं व्रतं कुर्याद्भाय्यायाश्च प्रति-
कथा । असमर्थे ह्योस्ताम् व्रतमङ्गो न प्रायते” ।
बराहपुराणे “पितृमातृपतिभ्रातृसखगुरुर्वादिभूजाम् ।
अट्टार्थसंयोजित्वा स्वयञ्च कलभाम् भवेत्” । अत्रैव
विप्रके कात्यायनः “दक्षिणा नाम कर्त्तव्या शुश्रूषा वि-
हिता च सा” ननु प्रतिनिधौ समेहः शर्म इत्यादिमन्त्र-
स्य फलं कुतान्ते इति चेत् प्रधानं यत् । तथाच शारी-
रकभाष्ये स्मृतिः “यं वै काञ्चन यच्च आश्विषमाशासते
यजमानायेव तानाशासते इति होवाच” इति । ब्राह्मण
सर्वस्वे यजमानायेत्यत्र यजमानस्येति पाठः । सरलायां

सूत्रं “यं वै काञ्चन ऋत्विगाश्विषमाशासते सा यजमाना-
नस्येवेति” । अत्र ऋत्विग्यजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपदे
आकाङ्क्षितत्वात् । अतएव प्रतिनिधिपुत्रादिना “आयान्तु
नः पितरः” इत्यादिरनूह एव पठ्यते वाक्यस्य काव्यनिक-
त्वाच्च तथेति । काञ्चमाश्वीये “काव्ये प्रतिनिधिर्नास्ति
नित्ये नैमित्तिके हि सः । काव्ये उपक्रमादूर्ध्वमन्ये प्रति-
निधिं विदुः” यथा नित्यं नैमित्तिकञ्च प्रतिनिधिना-
य्युपक्रस्य कारयेत् काव्ये तु असामर्थ्यं परीक्ष्य स्वय-
मेवोपक्रस्य कुर्यात् । असामर्थ्ये उपक्रमादूर्ध्वं प्रति-
निधिनापि कारयेत् । एतच्च श्रौतकाव्यपरं स्मार्त्त-
काव्यन्तु अन्यद्वाराऽप्युपक्रस्य कार्यम् । तथाच पराशर-
भाष्ये ज्ञातातपः “श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यादन्त्योऽपि स्मार्त्त-
माचरेत् । अशक्तौ श्रौतमन्यः कुर्यादाचारमन्ततः” ।
अन्तत उपक्रमात् परतः । एतच्च काव्येऽपि प्रतिनिधि-
विधायकं नैमित्तिकमात्रपरत्वे श्रौतस्मार्त्तभेदोपाकृतं
व्यर्थं स्यात् तयोर्विशेषादेव प्रतिनिधिज्ञाभात् । अत
एव भारतपाठादौ तथा समाचारः । अतर्थाद्वारे “ना-
भावस्य प्रतिनिधिरभावात्तरनिष्पृते” । सजानीयत्वे-
ऽप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधिर्नैष्पृते । भावस्तु कदा-
चिदुपपन्नस्यैव सादौ ब्राह्मणभोजनादिति । “नास्ति
प्रतिनिधातव्यं निधिश्च वस्तु कुत्रचित् । श्रौतिया-
णामभोज्यं यदुद्भूयं हि तदेषतः । आद्यां प्रति-
निधित्वेन होमकाव्ये न कुत्रचित् । इव्यं वैकल्पिकं
किञ्चिदु यत् सङ्कल्पितं भवेत् । तदभावे सदन् आद्यां
न तु वैकल्पिकान्तरम् । उपात्ते तु प्रतिनिधौ सुखा-
र्थो लभ्यते यदि । तत्र सुखमनादव्य गौणेनैव समा-
पयेत् । संस्काराणामन्योऽपि सुख एव हि लभ्यते ।
न तु संस्कारान्योन्योऽन्यो ऋह्यते प्रतिरूपकः । सुखे
कार्यासमर्थे तु लब्धेऽप्येतस्य नादरः । प्रतिरूपक-
मादाय शक्तमेवोपजायते । कार्यरूपैस्तथा पत्नैः खीरैः
उष्णैस्तथा फलेः । गव्यै रसैः सदग् आद्यां पूर्वाभावे
परं परम् । आख्याणान्तु भवेदुपान्यमारणानामर-
ग्यजम् । यवाभावे तु गोक्षमास्तथा रेणुयवादयः ।
हविषाग्रे मोह्यतं आद्यां तदभावेऽपि माहिषम् । आजं
वा तदभावे तु साक्षात्तैलं प्रयुज्यते । तैलाभावे यही-
तव्यं तैलजं तिलसम्भवम्” । तैलजं तैलभट्टं तिल-
सम्भवम् तिलपिष्टादि । “तदभावे तु वस्त्रे हं कौ-
सुमं सर्वपोद्भवम् । उच्छले हस्त्राया आद्याः पूर्वाभावे

परः परः । तदभावे तदादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते । तदभावे दधि स्थापयन्नामे तच्च दध्नुते । यत्तु मुख्यं दधि क्षीरं तत्रापि तदभावात् । अजादेः क्षीरदध्यादि तदभावेऽपि मोदतम् । मुख्यचक्षोऽथ वा आद्यः कार्य-कारणसन्तौ । अत एव दृताभावे पूर्वं दधि ततः पयः । तथा “सर्वत्र गौणकालेषु कर्मचोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तं व्याहृतिभिर्ज्ज्ञेत्वा कर्म समाचरेत्” । मत्स्य-सूत्रे “दृता न लभ्यते यत्तु शुष्कक्षीरेण होमयेत् । क्षीरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनश्च शुद्धो भवेत्” । आयुर्वेदे-ऽपि “मधु यत्तु न लभ्येत तत्तु जीर्णं शुद्धो भवेत्” । काण्डसूत्रप्रमाणप्रकारो हरसगन्धादीनां सादृश्येन प्रति-निधिं कुर्यात् । सर्वाभावे यवप्रतिनिधिर्भवतीति काण्डं नात्र प्ररोहोऽङ्कुरः । सर्वाभावे यव इति कल्पतः अवयव इति नारायणोपाध्यायः । शान्तिदीपिकायां नारदीयपञ्चरात्रम् “अभावे चैव चाह्वनां हरितालं विधीयते । बीजानामस्यभावे तु यव एकः प्रशस्यते । ओमधीनामभावे तु सहदेवी प्रशस्यते । रत्नानामस्य-भावे तु सुक्ताफलमनुत्तमम् । लौहानामस्यभावे तु हेम-पात्रं प्रकल्पयेत्” । लौहानां तैजसपात्राणाम् । व्याय-प्राप्तप्रतिनिधिमधिकृत्य जैमिनिः “न देवताग्निशब्द-क्रियाणामिति” । अथार्थः देवताया अग्नेश्च आह्व-नीयादेः शब्दस्य मन्त्रस्य क्रियाया प्रयाजाद्यदृष्टार्थ-कर्मस्य सादृश्यत्वात् कल्पेनारादुपकारकत्वाच्च प्रतिनिधिः, ग्रीष्मादीनाम्तु सज्जिपत्योपकारकाणां पुरोडाशसा-धनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तत्तु प्रतिनिधिरुचित इत्युक्तम् । परिशिष्टम् “मुख्यकाले तु मुख्यज्ञेयं साधनं नैव लभ्यते । तत्कालद्रव्ययोः कस्य गौणता मुख्यतापि वा” । तत्तु भरद्वाजः “मुख्यकालसंघातस्य गौण-मयस्य साधनम् । न मुख्यद्रव्यत्वात् गौणकालप्रती-क्षणम् । गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्” । उत्तरसतं सिद्धान्तमिति केचित् । तदभिप्रायकं सीमांसापञ्चाध्याय-स्तम् । “पौर्वापर्येऽपि पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति” । ज्योतिषोमेऽन्योन्यं सम्बध्य यज्ञशालातो बहिर्निर्गन्तता ऋत्विजां विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते यदुद्गाता विच्छिन्द्य हविषेण यजेत यदि प्रतिहर्षा सर्वस्य दक्षिणे-नेति” । तत्तु दृष्टादप्रतिहोतोः क्रमेण विच्छेदे विरुद्ध-प्रायश्चित्तयोः संसृज्यासम्भवात् । किं पूर्वं कार्यम् उत

वा परमिति संशये हि अनुपजातविरोधात् पूर्वमिति पूर्वपक्षे राक्षान्तः पौर्वापर्ये सति निमित्तयोः पूर्व-स्त्वैव निमित्तस्य दौर्बल्यम् । उत्तरस्य पूर्वनिरमेक्षस्य तदुपाधकतया उदितत्वात् पूर्वोदयकाले उत्तरस्याप्राप्त-त्वेन पूर्वेण बाध्यत्वायोगात् । अतः हि “पूर्वं परम-जातत्वादवाधित्वैव जायते । परस्यानन्वयोत्पादादुक्त-वाधेन सम्भवः” इति प्रकृतिवदिति यथा हि प्रकृतौ कृत्तुपकाराः कुशाः प्रथमसतिदेशेन विज्ञतावृत्ताकारा-ङ्गिण्यां प्राप्ताः कल्पोपकारतया चरमभाविभिरपि शरीरैर्निरमेक्षैर्वाधन्ते तद्वदिति । अत एव शारीरकभाष्य-टीकायां वाचस्पतिमित्राः “ज्योत्स्नानापेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्ति-ज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् तदनपवाधने तदुपाधात्-नस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः तथाच “पूर्वापर्यलोच्यस्व” तत्तु नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरमेक्षायां यत्तु जन्मधियां भवेत्” इति । यदि च पूर्ववचनस्य पूर्वपक्षत्वे वैयर्थ्यं स्यात् अत उभयवचनाभौ विवक्षणीयौ तदा विवक्ष्यभेदेन व्यवस्थापनीयौ । तथाहि यत्तापकाद्वादादौ काला-न्तराभावस्तत्तु कालाहरोधाद्विहितद्रव्यत्वाभावेऽपि मन्त्रि-निहितद्रव्यसादाय मुख्यकाल एव तत्करणं न तु वचन-नातुपात्तस्त्वेकाकल्पप्रमाणकालप्रतीक्षणम् । तथाच क-न्दोगपरिशिष्टम् “स्वालोपाकं पशुस्थाने कुर्याद् यद्यातुकल्पिकम् । अपयेत्तं सवत्सायास्तद्व्यासोः ययस्य” इत्यादि । यत्तावदिकद्वादादौ कल्पेकादस्यान-दिगौणकालोऽस्ति तत्तु दृष्टाद्वादावस्थाभावे तदुद्गरो-धेन उपवासादिरूपं प्रायश्चित्तं कृत्वा गौणकाले तत् कर्तव्यम् । तथाच लघुहारीतः “एकोद्दिष्टं कर्तव्यं पात्रेनैव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदहः ससुपोषणम्” । तथाच कन्दोगपरिशिष्टम् “संस्कारा-क्षतिपत्ये रन् स्वकालाज्ञेयं कथञ्चन । कृत्यैतदेव कुर्वीत ये हूपनयनादधः” । यत्तु तु विनिगमकवचनाभावस्तत्तु यद्यपि क्रियायाः प्राधान्यात् कालो द्रव्यं इयमपि शुष्क-भूतमेव तथाप्युभयोपसंहारासामर्थ्यं द्रव्यादरः कालस्य ध्वर्यादिक्रियावदितस्य कर्मधीनत्वाभावादङ्गीयत्वमिति अस्मिन्नधिकत्वाच्चमित्तत्वात्तेषु बहिरङ्गत्वात् । कालस्य निमित्तत्वं व्यक्तं भविष्ये “अतः कालं प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्मणामिह” । द्रव्यस्य तु यागस्य रूपनिर्वाहकत्वेना-भ्यर्हितत्वात् कर्मणः कारकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च । उतादि-

प्रतिनिध्यभावे तु ब्रह्मवैवर्तः “उपवासासमर्थं देकं विग्रन्तु भोजयेत् । तावन्नानि वा दद्याद् यदुभक्ताद्विगुणं भवेत् । सहस्रसंस्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् । कुर्याद्वा दशसंस्मिकान् यथाशक्ति व्रते नरः” । देवीं गायत्रीम् । अत्र चान्द्रायणादौ परिसंख्या । काश्यपपञ्चरात्रे “मच्छयने सदृत्याने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने । अलमूलजलाहारी हृदि शल्यं समर्पयेत् । अत्र यो दीक्षितः कश्चिद्वैष्णवो भक्तितत्परः । निनिमित्तमदीक्षायां न च क्षुद्रव्याधिपीडितः । अन्नं वा यदि मुञ्जीत कूलं क्लृप्तमपि वा । अपराधमहं तस्य न क्षमामि तु कश्यप । क्षिपामि नरके घोरे हृच्छल्यं मम जायते” । निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादिव्रतविरोध इत्यादि, दीक्षायां अरुणेप्राशनस्य विहितत्वाददीक्षायामित्युक्तम् । क्षुद्रव्याधिना पीडितः सर्वमेतत्प्रदर्शनमात्रं शक्तौ निर्विरोध इत्यर्थः । अन्नादिकमप्युपलक्षणमिति जीमूतवाहनः । अत्र निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादौ तदुक्तं क्लृप्तं चान्द्रायणादौ भोजनस्यावश्यकत्वाभावात् किन्तु निमित्तं रविवारादुपवासधारणं जलपानरूपं दीक्षाया अपि चरुप्राशनं प्राणरूपम् अन्यथा “पुरोडाशोऽपि शोको वा संप्राप्ते हृदि वसरे । अभक्ष्येण हनः प्रोक्तः किं पुनश्चाशनक्रिया” इति कारदीयं विरुध्येत । तदुप्राणस्य भोजनरूपतामाह काणादयै श्रुतिः “पितृणां येन जज्ञैव” आशितं भवति” इति पितृपुत्रपक्षवचनम् आकाङ्क्षाया अवशिष्टत्वात् । तेनैकादश्यां तदुभयोर्जलपारणव्यवशेषघाणञ्च कृत्वा उपवासः कार्यः” । प्रारब्धकार्तिकादिज्ञाने तु व्याधादिनाऽसामर्थ्ये पुनर्दिष्टिः प्रतिनिधिना कारयितव्यं नानुकल्पविधिना नित्यज्ञान एव तद्विधिनादिति” इति मल्लोक्तं स्वयं करणाऽसामर्थ्ये अन्यद्वारा कारयितव्यं यथा द्रष्टुः “स्वयं होमे फलं यच्च न द्रष्टुं न जायते । ऋत्विक् पुत्रो गुरुभ्राता भास्त्रिनेयोऽथ विटपतिः । एभिरेव कृतं यच्च तद्वृत्तं स्वयमेव हि” विटपतिर्जाभावा । एवञ्च ऋत्विगादीतरत्वात्फलव्यनया । अत्राशौचाशङ्कया बोधनदिनात् पूर्वशुचितत्वात्कालजीवित्वरूपाधिकारभावेऽपि यद्वरणादिकं क्रियते तत्कर्मकाये तस्य नारदोक्तस्वयंप्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय न तु तदानीं प्रतिनिधीयते अथ वा “निःक्षिप्त्वाग्निं स्वदारेषु पण्डित्यप्रतिजलया । प्रवसेत् कार्यज्ञानं विप्रो वृक्षे न त्रिरं वसेत्” इति कन्दोगप्रविष्ट

वदन्यत्वापि प्रतिनिधीयते एवं वरणं विनापि कश्चिद्वयदि ऋत्विक् प्रवर्त्तते तथापि तत्कर्मसिद्धिः । दक्षिणा च तस्य शुक्तिकाये दातव्येति तथा च नारदः “ऋत्विक् च त्रिविधो दष्टः पूर्वैर्जुष्टः स्वयं कृतः । यदच्छया वा यः कुर्यादात्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्” यदच्छया खेच्छया” तित० । परार्थज्ञाने स्वयमशक्तौ कुशमयप्रतिपूर्तिज्ञानेऽपि फलविशेषः प्रा०त० उक्तो यथा “प्रतिक्रितिं कुशमयीं कृत्वा तीर्थवारिषु मज्जयेत् । यद्यदिष्ट्य निमज्जेत सोऽष्टभागं फलं लभेत् । मातरं पितरं वापि स्नातरं सृष्टुं गुरुम् । यद्यदिष्ट्य निमज्जेत द्वादशांशं फलं लभेत्” । “अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्विज्ञात्तच्छास्त्रं प्रयत्नतः” दत्तकमी० ।

प्रतिनियम पु० प्रत्येकं नियमः । एकमेकं प्रति नियमेऽवस्थायां “प्रतिनियमादयुगपत्पृष्टत्वे च पुरुषवक्तृत्वं सिद्धम्” शा० का० ।

प्रतिनिर्देश्य लि० प्रति+निर्-दिश-कर्मणि गत्यत् । पृथमनिर्देश्य पुनर्युगान्तरविधानार्थं बुभुत्सितार्थप्रतिपादनार्थं च निर्देशविषये यथा “उदेति सविता तान्मस्तान् एवास्तेमेति च” अत्र तान्मस्तयोदितस्य पुनस्तान्मगुणविशिष्टतयास्तत्वकीर्तनाय पुनर्निर्देशः । तत्र च कथितपदता न काव्यदोषः तदुक्तं काव्यप्रकाशे

“उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषय एकषट्प्रयोगनिषेधस्य, तद्वति विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः । तथा हि “उदेति सविता तान्मस्तान् एवास्तेमेति च । सर्वतो च विपक्षौ च सहतामेकरूपता” । अत्र रक्त एवास्तेमेतीति यदि क्रियते तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति” । “तद्वतीति उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्ववतीत्यर्थः दोष इति व्यापाततोऽर्थान्तरतावभासरूप इत्यर्थः । अयं भावः “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते” इति नियमाच्चवदेनोपस्थाप्यमानोऽर्थः शब्दविशिष्ट एव भासते अतः शब्दभेदेनोपादाने तच्छब्दविशिष्टेऽर्थे भासमाने विभिन्नशब्दरूपविशेषणभेदाद्भेदावभास इति । सर्वनाम्नापि पूर्वोपात्तशब्दविशिष्टभासनाद्भेदावभास इत्याह सर्वनाम्नोवेति” नामेशः ।

प्रतिनिवर्त्तन न० प्रति+निर्-दृढ-भावे ल्युट् । १ अभीष्टवस्तुतः निवृत्तौ णिच्-ल्युट् । २ निवारणे प्रतिन्याय अल्य० प्रति+नि+अव इ-वा षज् । ज्ञायो

श्रुतिभेदो वा अनुक्रमे अनतिक्रमे वा अव्ययी० वा ।
 यथागतं प्रत्यागमने “पुनः प्रतिन्यायं यथा योन्या
 भवति” इ० उ० “प्रतिन्यायम् यथागतम् नि+आयो
 न्यायः । अयनमायो निगमनं पुनः पूर्वममनवैपरीत्येन
 यथागतम् स प्रतिन्यायः यथागतं पुनरागच्छतीत्यर्थः”
 भाष्यम् । २ युक्तिमनतिक्रम्येत्यर्थे च ।

प्रति(ती)प पु० प्रति-पाति+पा-क वा दीर्घः । शान्तपुराज
 पतिरि भा० आ० ६४ अ० । ह्रस्वसभ्यः शब्दरत्ना० ।

प्रतिपक्ष पु० प्रतिकूलः पक्षः प्रा० स० । विरुद्धपक्षे “विमृश्य
 पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं निरूपयः” मौत० सू० । निरूप-
 यशब्दे ४५६१ पु० अर्थार्थो दृश्यः । प्रतिकूलः पक्षो
 यस्य प्रा० व० । २ यत्रो ३ सृष्टे च त्रि० । ४ व्यवहारे
 प्रतिवादिनि विपक्षे च ।

प्रतिपक्षित पु० प्रतिपक्षो जातोऽस्य तारका० इतच् । १ सत्-
 प्रतिपक्षरूपदोषयुक्तो हेतौ हेत्वाभासभेदे “अनेकान्तो वि-
 रुद्धसाध्यसिद्धिः प्रतिपक्षितः । कालात्ययोपदिष्टश्च हेत्वा-
 भासाश्च पञ्चधा” भाषा० । “सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः सा-
 ध्याभावसाधकः । अत्र तु हेतुरेवेति विशेषः । साध्या-
 भावसाधक एव साध्यासाधकत्वं न उपपत्स्यत इत्यशक्ति-
 विशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः । सत्प्रतिपक्षः साध्याभा-
 वव्याप्यवान् पक्षः । अद्वितीयाप्राभास्यकतया साध्याव्या-
 प्यवत्त्वं नोपस्थितिकालीनायाः साध्याभावव्याप्यवत्त्वं नो-
 पस्थितेर्विषयस्यथा इत्यन्ये । अत्र च परस्परभावा-
 व्याप्यवत्ताज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम् ।
 अत्र केचित् यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञाने विद्यमानेऽपि
 घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते । यथा च
 अन्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्कत्ववत्ताज्ञाने पित्तादिदोषेण
 पीतः शङ्क इति धीर्जायते एवं कोटिद्वयव्याप्यवत्तादर्शने
 कोटिद्वयप्रत्यक्षरूपः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षस्थले
 संशयरूपानुमितिर्भवत्येव यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्वा-
 धिकबलतया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धाच्च संशयः फल-
 जलेन चाधिकसमबलभावः कल्प्यते इति वदन्ति । तच्च
 तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभावविशेषशब्द-
 बोधादेरनुदयात् लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्य-
 ज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकता लाघवात् । न तदुपनीत-
 भावविशेषे शब्दबोधे च पृथक् प्रतिबन्धकता गौर-
 वात् । तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वात् कथमनुमितिः । न
 हि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले

संशयानुमितिः प्राभाषिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनापि
 विशेषणीयम् यत्र कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयत्रा
 प्राभास्यज्ञानात् संशयो नान्यथाऽद्वितीयाप्राभास्यक-
 स्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति” सि० सु० ।

प्रतिपण पु० प्रतिरूपः पक्षः प्रा० स० । १ तत्परूपे पक्षे मूल्ये
 अर्थः २ १५।४।

प्रतिपत्ति स्त्री प्रति+पद-क्तिन् । १ प्रवृत्तौ २ प्रागल्भ्ये
 ३ गौरवे ४ प्राप्ते ५ पदप्राप्ते ६ कर्तव्यताज्ञाने च मेदि० ।
 “विषादलुप्तप्रतिपत्तिर्विहितम्” इति रघुः । भीमांसकपते
 ७ फलशून्यकर्माङ्गभेदे यथा आह्लादौ दत्तद्रव्यस्य कुशमय-
 ब्राह्मणपक्षे जलादौ निक्षेपः । पूजितप्रतिमादेश्च जलादौ
 निक्षेपः । दस्याघनमात्रे च कात्या० श्रौत० ।

प्रतिपत्तिपटह पु० वाद्यभेदे (नागरा) हारा० ।

प्रतिपत्तुर्य न० द्रुमडवाद्ये (दण्डकाडा) त्रिका० ।

प्रतिपत्तफल स्त्री प्रतिपत्तं फलं यस्याः । जुष्टकारवेष्टे
 (कोटचक्षे) राजनि० ।

प्रतिपद् स्त्री प्रतिपद्यते उपक्रम्यते पक्षोक्तसो वाऽनया प्रति-
 पद-करणे क्तिप् । लक्ष्योः प्रथमायां १ तिथौ तिथिशब्दे
 तत्परूपं २२६१ पु० दर्शितं कर्मभेदे तत्कालव्यवस्थाम् च
 २२६१ पु० दर्शिता । २ द्रुमडवाद्ये त्रिका० भावे सम्प०
 क्तिप् । ३ ज्ञाने ४ उपक्रमे कालमा० तच्छब्दस्योपक्रम-
 र्थत्वमुक्तं यथा ।

“तत्र प्रतिपच्छब्द उपक्रमे वर्त्तते । चान्द्रः पक्षो मासो
 वा प्रतिपद्यते प्रारभ्यते यस्य तिथौ सा तिथिः प्रति-
 पत् । प्रारम्भवाचित्वं प्रतिपच्छब्दस्य बहुषु ब्राह्मण-
 व्यावृत्तौ च सूत्रेषु प्रयोगादवगम्यते तथा च श्रुतिः
 “आत्वारथं यथोक्तय इदं वसोऽमृतमन्त्र इति मन्त्रवतीवस्य
 प्रतिपदनुचराविति” । अयमर्थः मन्त्रवतीयं नाम किञ्चि-
 त्कर्मम् । तस्यात्वारथमित्यर्थं मन्त्रः प्रतिपत् प्रथमां
 पाठ्यः । इदं वसोऽमृतमन्त्र इत्यर्थं मन्त्रोनुचरः पश्चात्
 पाठ्य इति । तथा तैत्तिरीयम् आश्वमेधब्राह्मणे आश-
 वनि । “पवस्व वाजसातय इत्यनुष्टुप् प्रतिपद्भ्रवीति”
 तथा त एव दर्शपूर्णमासब्राह्मणे पठन्ति “सामिधेनीरनु-
 वक्ष्यन्ते ताव्याहृतीः पुरस्ताद्भ्यात् ब्रह्मैव प्रतिपदं
 कुरुतः” इति ।

तच्चिथौ वज्रेर्जन्म यथोक्तं वशादपु०

“देवानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सत्तम ! । आदौ प्रति-
 पदो येन त्वस्त्यजोऽसि पावक ! । तस्यदात् प्रातिपदिकं”

संभविष्यन्ति देवताः । अतस्ते प्रतिपक्षाम तिष्ठिरेषा भवि-
प्रति” । ४ वहिष्यमानस्तोत्रस्य प्रथमस्तुतौ ताराङ्गुली-
४।२।१५ यथा “कवन्ते वाजसातये सोमाः सहस्र
पाजस इति सहस्रवती प्रतिपत्काव्या” । “प्रतिपद्यते प्रक-
स्यते वहिष्यमानस्तोत्रे एषा प्रतिपत् वा सहस्रवती
सहस्रशब्दोपेता एषा काव्या” भा० । वा टाप् तत्वाथे
प्रतिपत्त्र लि० प्रति+पद्-कृ । १ अवगते अमरः २ स्त्रीकृते
मेदि० “प्रतिपत्त्रं हि विचेतनैरपि” कुमारः । ३ वि-
क्रान्ते च हेमच० आचिता० अस्य गतिपूर्वकत्वेऽपि
नान्तोदात्तता । [राजनि० ।

प्रतिपर्णशिफा स्त्री प्रतिपर्णं शिफाऽस्याः । द्रवन्तीवृक्षे
प्रतिपाण पु० प्रति+पण-ञञ् । प्रतिरूपदेवने
प्रतिपादक लि० प्रति+पद-णिच्-खुल् । बोधके ।
प्रतिपादन न० प्रति+पद-णिच्-भावे ल्युट् । १ दाने २ बो-
धने ३ प्रतिपत्तौ च मेदि० ।

प्रतिपाद्य लि० प्रति+पद-णिच् कर्मणि यत् । बोधनीये
प्रतिपूजन न० प्रतिरूपं पूजनं प्रा०स० । केनचित् पूजने कृते
तदनुकृते तेन पूजकस्य १ पूजने २ आभिसुख्येन पूजने च ।
प्रतिप्रदान न० प्रति+दा-भावे ल्युट् । १ प्रतिदाने
२ प्रत्यर्पणे च ।

प्रतिप्रसव पु० प्रति+प्र+सृ-ञप् । १ निषिद्धस्य पुनःप्राप्ति-
स्मावनायाम् । साकल्येऽव्ययी० । २ प्रसवसाकल्ये प्रति-
जन्मनीत्यर्थे । [मेदि० चच्छावाकशब्दे ढ१ पु० दृश्यम् ।
प्रतिप्रस्थाट पु० प्रति+प्र+स्था-टच् । सोमयागीये ऋत्विग्-
प्रतिप्रस्थान न० प्रतिपूजं प्रस्थानम् प्रा०स० । १ विरुद्धपक्षान्-
यथे प्रतिपूजं प्रस्थानं यस्य प्रा०स० । २ तद्वति लि०
३ निघाहो यजु० १८ । १६ वेददी० ।

प्रतिप्रहार पु० प्रतिरूपः प्रहारः प्रा०स० । १ कृतप्रहाराल-
रूपप्रहारे २ प्रतिघातभेदे च ।

प्रतिप्रेष पु० प्रतिरूपः प्रेषः प्रा०स० । नियोजितेन निषेक्तारं
प्रति पुनःप्रेषणे कात्या० २५।१०।३ कर्कः ।

प्रतिफल लि० प्रतिफलति प्रति+फल-ञच् । १ प्रतिविम्बे
येन यत्कर्म कृतं २ तस्यानुकूपप्रतीकारे । साकल्ये अ-
व्ययी० । ३ फलसाकल्ये अव्य० ।

प्रतिफलन न० प्रति+फल-भावे ल्युट् । प्रतिविम्बने सादृश्ये
प्रतिफलक लि० प्रति+फल-विकाशे खुल् । प्रफुल्ले शब्दच०
प्रतिवह लि० प्रति+वन्-कर्मणि क्त । १ प्रतिरुद्धे २ साकल्येन
सम्बद्धे व्यापके च प्रतिवन्शब्दे दृश्यम् ।

प्रतिवन्ध पु० प्रति+वन्-भावे ञञ् । १ प्रतिरोधे २ साकल्येन
सम्बन्धे व्याप्तौ च “प्रतिवन्धः प्रतिवद्ज्ञानसम्ब-
न्धानम्” सा०सू० “प्रतिवन्धो व्याप्तिव्याप्तिदर्शनादु-
व्यापकज्ञानसम्बन्धानम्” प्र०भा० ।

प्रतिवन्धक लि० प्रतिवन्नाति प्रति+वन्-खुल् । १ प्रतिरो-
धके । स्त्रियां टाप् कापि अत इत्वम् । “बलवद्दृष्टि-
तत्त्वमतिः स्यात् प्रतिवन्धिका” भाषा० । २ विटमे शब्दच०
प्रतिवन्धकत्वञ्च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् तच्च
सम्पाद्यभावत्वेन न तु प्रतिवन्धकाभावत्वेनेति नान्यो-
न्याश्रयः । एवं प्रतिवन्धकाभावकूट एव कारणं तेन
समिपसङ्गावे सम्पाद्यभावेऽपि न कार्यमिति असुमा०
चि० अतिरिक्तशक्तिनिरासे । तच्च पञ्चधा भवति यथा
तदुत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववृत्तानिश्चयत्वेन प्रतिवन्धक-
त्वम् । तदभावव्याप्यवृत्तानिश्चयत्वेन २ तदभाववच्छेदक-
तया गृहीतधर्मवृत्तानिश्चयत्वेन ३ तदसमानाधिकरण-
धर्मवृत्तानिश्चयत्वेन ४ तदव्यापकतावच्छेदकतया गृहीत
धर्मावच्छिन्नाभाववृत्तानिश्चयत्वेन ५ चेति । तत्वाद्यं यथा
हृदो वज्रिमानिति बुद्धिं प्रति हृदो न वज्रिमानिति
निश्चयस्य प्रतिवन्धकत्वम् । द्वितीयं हृदो वज्रप्रभावव्या-
प्यवानिति निश्चयस्य । तृतीयं जलवान्वज्रप्रभाववानिति
निश्चयविशिष्टस्य जलवान् हृदः इति निश्चयस्य । चतुर्थं
वज्रप्रसमानाधिकरणजलवान् हृद इति निश्चयस्य । प-
ञ्चमं हृदो धूमवानिति बुद्धिं प्रति धूमव्यापकतावच्छेदक-
तया गृहीतं यद्वज्रित्वं तादृशवज्रित्वावच्छिन्नाभाववान्
हृद इति निश्चयस्येति । कार्यभावं प्रति तु कामिनी
जिज्ञासायाः स्नातज्येण प्रतिवन्धकत्वम् । कश्चित् सवि-
मन्वादिन्यायेन प्रतिवन्धकत्वम् यथा दाहं प्रति सन्धेः
प्रतिवन्धकत्वम् इति ।

प्रतिवन्धि(न्धी) प्रति+वन्-ङन् वा ङीप् । प्रकृतैककाल्ये
प्रवृत्तं पुरुषसुद्दिश्याप्रकृतकालान्तराभादने प्रतिवादिसते-
ऽनिष्टान्तरप्रसङ्गकवाक्ये तत्वाथे प्रतिवन्धीशब्दोऽपि
तत्पूर्वं स्यात् । [त्वादौ भा० ७० १२०७० ।

प्रतिवन्ध पु० प्रतिरूपो बन्धः प्रा०स० । बन्धुल्ले दौहि-
प्रतिबल पु० प्रतिपूजं बलं यस्य । १ शत्रौ “प्रतिवन्धधेरिति”
वेणी० । प्रतिरूपं बलं यस्य । २ तुल्यबले लि० “यो ये
प्रतिबलो लोके” इति चण्डो । प्रतिगतं बलम् प्रा०स० ।
२ सामर्थ्ये न० लिका० ।

प्रतिबाहु पु० प्रतिगतो बाहुम् अत्या०स० । बाहोरप्ये ङ०स०

५८।२५५ फलकस्य २धुवभेदे अक्षरभ्यातरि भाग० ६।२४।६
प्रतिबुद्ध लि० प्रति+बुध-कर्त्तरि क्त । १ जागरिते । क-
मेणि क्त । २ ज्ञाते च ।

प्रतिबोध पु० प्रति+बुध-भावे वज् । १ जागरणे २ ज्ञाने च
कर्त्तरि अच् । १ जागरिते १ ज्ञाविनि च लि० । तस्याप-
त्यम् विदा० अज् । प्रातिबोध तदपत्ये यूनि तु हरिता०
फक् । प्रातिबोधाद्यन तदीये सून्यपत्ये दुस्ती० ।

प्रतिबोधिन् लि० प्रति+बुध-भविष्यति गज्या० णिनि ।
भाव्यप्रतिबोधयुते गस्यादि० द्वितीयात० । शास्त्रप्रतिबोधी
प्रतिभट्ट पु० प्रतिबूचो भट्टः प्रा० स० । प्रतिबोधे येन सह
युध्यते तस्मिन् ।

प्रतिभय लि० प्रतिगतं भयसक्तात् निरा० स० । १ भयहेतो
भयद्वारे अमरः । प्रतिगतं भयस्य प्रा० स० । २ भवे न० ।
प्रतिभा स्त्री प्रति+भा-भावे अङ् । १ बुद्धौ २ प्रत्युत्पन्नबुद्धौ च
हेम० “प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता” रुद्रः
१ दीप्तौ च । [पदार्थे १ प्रदीप्तिव्युते च ।

प्रतिभात लि० प्रति+भा-कर्त्तरि क्त । १ ज्ञानेभासमाने
प्रतिभान्वित लि० १ त० । प्रतिभायुक्ते प्रसङ्गे अमरः ।
प्रतिभामुख लि० प्रतिभान्वितं मुखं मुखव्यापारोऽस्य ।
प्रतिभान्विते हेमच० । [अच् । २ प्रकाशमाने च ।
प्रतिभास पु० प्रति+भास-भावे वज् । १ प्रकाशे कर्त्तरि
प्रतिभू पु० प्रतिरूपो भवति प्रति+भू-क्तिप् । (जामिन)
ख्याते पदार्थे स्त्री । दर्शनप्रतिभूशब्दे १४७५ पृष्ठादौ
दृश्यम् । [२ भेदने च ।

प्रतिभेदन न० प्रति+भिद्-भावे ल्युट् । १ नेत्रादेरुत्पादने
प्रतिभण्डल लि० प्रतिरूपं मण्डलं प्रा० स० । श्रव्यादिम-
ण्डलस्य १ परिधौ परिवेषे हरिवं० २०६ अ० । अव्ययी० ।
२ प्रत्येकमण्डले अव्य० ।

प्रतिमल्ल पु० प्रतिबूचो मल्लः प्रा० त० । प्रतियोधे
प्रतिमा स्त्री प्रति+मा-भावे अङ् । १ सादृश्ये । करणे
अङ् । २ मृदादिनिर्मितदेवतादिमूर्तौ तन्मानादि देवता-
प्रतिमाशब्दे १६८५ पृष्ठादौ दृश्यम् । ३ अनुकृतौ
४ गजदन्तवस्त्रे हेमच० उत्तरपदस्यः । ५ सदृशार्थे लि०
हेमच० । यथा देवप्रतिमाः ।

प्रतिमान न० प्रतिमीयतेऽनेन प्रति+मि-मा-वा ल्युट् ।
१ प्रतिबिम्बे २ प्रतिमायां ३ गजकुम्भस्याधोभागे ४ तदन्त-
योर्मध्यस्थाने च अमरः ।

प्रतिमार्गक पु० सौमपुरे व्योमचारिपुरे त्रिका० ।

प्रतिमित पु० १ नृपभेदे भा० द्रो० १०२ अ० । अव्ययी० । २ प्र-
त्येकमिते अव्य० । [अमरः ।

प्रतिमुक्त लि० प्रति+मुच-क्त । १ परिहिते २ परित्यक्ते च
प्रतिमुख न० सा० द० । उक्ते नादकाङ्क्षाम्भेदे यथा

“यथासङ्गमवस्थाभिरभियोगात् पञ्चभिः । पञ्चधैवेति-
हृतस्य भागाः स्युः पञ्च सम्ययः” इत्युपक्रमे तल्लक्षण-
माह “कान्तरेकार्थसम्बन्धः सन्धिरैकान्त्ये इति” ।
एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथाङ्गानामवतान्तैकग्रयो-
जनसम्बन्धः सन्धिः । तल्लेदनाह “सुखं प्रतिमुखं गर्भे
विमर्ष उपसङ्गतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमात्तल्लक्षण
मुच्यते” । तत्र प्रतिमुखाङ्गलक्षणं भेदोदाहरणादि यथा
“विज्ञासः परिसर्पस्य विष्टतं तापनं तथा । नर्मं त्रमद्युति-
स्यैव तथा प्रगमनं पुनः । विरोधस्य प्रतिमुखे तथा
स्यात् पञ्चपासनम् । पुष्पं वज्रसुपण्याशो वर्षसंहार-
इत्यपि” । तत्र “समीहा रतिभोगार्था विज्ञास इति
कथ्यते” । रतिबल्लक्षणस्य भावस्य यो हेतुमत्तो भोगोऽस्य
विषयः प्रमदा पुरुषो वा तदर्थं समीहा विज्ञासः यथा
शाकुन्तले “कासं प्रिया न सुखभा मनस्तु तदुभावदर्श-
नाश्वासि । अज्ञतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना
कुरुते” । “दृष्टनष्टातुसरणं परिसर्पस्य कथ्यते” यथा
शाकुन्तले राजा । भवितव्यमत्र तथा । तथा हि
“अत्युन्नता पुरस्तादवशाढा जघनगौरवात्पश्चात् । द्वारे-
ऽस्य पाण्डुसिक्ते पदपङ्क्तिद्वेष्ट्यतेऽभिनवा” । “कत-
स्तातुनयस्यादौ विष्टतं त्वपरिस्पृहः” यथा तत्रैव “अलं
वो अन्तर्बरविरहपञ्जुस्तु एण राणसिणा उववद्वेण” ।
केचित्तु “विष्टतं स्थादरतिरिति” वदन्ति । “उपाया-
दर्शनं यत्तु तापनं नाम तल्लेव” यथा रत्नबल्यां साग-
रिका “उल्लङ्घयामासुराशो लज्जा गुरुदे परवशो कम्पा ।
प्रियसहि ! विसमं मेस्यं सरणं सरणं वरद एक” ।
“परिहासवचो नर्म—यथा रत्नबल्याम् सुसङ्गता । सहि
जस्य किदे त्वमं आश्रया सो अयं दे पुरदो चिट्ठदि ।
सागरिका साभ्यस्तयम् । कस्य किदे अहं आश्रया । सुमं ।
अहं अस्मिन्किदे णं चित्तफलअस्मि” — धृतिस्तु परिहा-
सजा । “नर्मद्युतिः—यथा तत्रैव । सुसङ्गता “सहि
अदक्खिणा दाणिं सि त्वमं जा एवं भट्टिणा इत्याबल-
स्विदावि कोवं ण सुच्चरि” । साग । सम्भूभङ्गमोपदि-
हस्य “सुरङ्गदे दाणिं वि कीलिदुं ण विरमसि” । केचित्तु
“दोषस्याप्लादनं हास्यं नर्मद्युतिरिति” वदन्ति । —ग्रन्-

ननं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम् । यथा विक्रमोर्वश्याम्
 उर्वशी “जम्बु जम्बु मञ्जारायो । राजा । मया
 नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्यते इत्यादि” । “वि-
 रोधो व्यसनप्राप्तिः—यथा चण्डकौशिके राजा “नू-
 नमसमीक्ष्य कारिणा मयान्वेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्व-
 लनः पङ्गुं समाक्रान्तः”—कृतस्नानुनयः पुनः “स्ना-
 त्पथुं वासन—रत्नायल्याम् विदू “भो मा कुप्य एसा
 हि कदलीघरन्तरं गदेत्यादि” —पुष्पं विशेषवचनं
 मतम् । यथा तत्रैव राजा “हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं
 नाटयति” विदू “भो वयस्य एसा क्वरेष्व सिरी तए
 सामासाटिटा” राजा । वयस्य सत्यम् “श्रीरेषा पा-
 णिरप्यस्याः पातिजातस्य पत्न्यः । कुतोऽन्यथा पतत्येष
 स्तेदम्भामृतद्रवः” । “प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रं—यथा
 तत्रैव राजा “कथमिह सोऽहं त्वया ज्ञातः” सुसं ।
 न केवलं त्वं चित्तफलण ता जाव गदुस्य देवीए शि-
 नेदइस्युं । —उपन्यासः प्रसादनम् । यथा तत्रैव
 सुसं । भट्टा क्वलं सङ्गाए मएवि भट्टिनीए पसादेण की-
 लिदं ज्जेव एदिहं ता किं कस्याभरणेण । अदोवि मे
 मस्यरो पसादो एषो जं तए अहं एय अलिहिदन्ति
 कुबिदा मे पिक्खसही सागरिका एसा ज्जेव पसादो
 दुस्युं । केचित्तु “उपपत्तिज्ञतो योऽर्थ उपन्यासः स की-
 र्त्तितः” इति वदन्ति उदाहरन्ति च । तत्रैव “अदिष्ठ-
 ङ्गरा क्खु सा गम्भदासीति । “चातुर्वर्ण्यप्रोपगमनं वर्ण-
 लङ्कार इष्यते” यथा वीरचिते तृतीयेऽङ्के “वरिषदिय-
 ङ्ग्रीणामेष वीरो युधाजित् समस्तविभिरमात्यैर्लौम-
 पादस्य वृद्धः । अवसविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः
 प्रभुरपि जनकानामद्भुतो याजकास्ते” । [प्रतिभावायम् ।
 प्रतिमूर्तिं स्त्री प्रतिरूपा मूर्तिः प्रा०स० । देवादिमूर्तिसदृश-
 प्रविशत्त ए० प्रति+यत=नञ् । १वाक्छायायाम् २उपग्रहे
 ३निष्पत्त्यादौ ४वन्द्याम् अक्षरटीकायां भरतमुद्रादयः ।
 सतो गुणान्तराधानरूपे ५संस्कारे भेदि० ६पहणे
 ७प्रतिपक्षे च त्रिका० । प्रतिरूपो यत्रो यस्य प्रा० ।
 ८प्रतिपक्षयुक्ते त्रि० । ९रचनायां जटाधरः ।

प्रतियातना स्त्री प्रति+यात्यतेऽनया चु० यत=युच् । १प्र-
 तिभावायाम् प्रा०स० २तुल्यरूपतातयायाम् अक्षरः ।

प्रतियायिन् त्रि० प्रति+या=भविष्यति गम्या०णिनि । भावि-
 यानयुते भा०उ० ५७७१ङ्गो० । [स्वन्वे च ।

प्रतियोगि ए० प्रति+युज=भावे चञ् । १विरोधे २विरुद्धस-

प्रतियोगिन् त्रि० प्रतिरूपं युज्यते प्रति+युज=चिनुष् ।
 १प्रतिकूलसम्बन्धवति । यथा अभावस्य प्रतिकूलसम्बन्धव-
 त्त्वात् घटादित्यस्य प्रतियोगी । २विरुद्धपक्षे विशिष्ट-
 बुद्धिनियामकसंसर्गस्य ३सम्बन्धभेदे यथा संयोगेन घटवद्
 भूतलमित्यादौ संयोगस्य घटः प्रतियोगी भूतलमनुयोगि ।
 चन्द्रतुल्यसुखमित्यादौ सादृश्यस्य चन्द्रः प्रतियोगी सुख-
 मनुयोगि । तत्र विशिष्टबुद्धौ प्रकारतया भासमानं संसर्गस्य
 प्रतियोगि विशेषतया भासमानं संसर्गस्यानुयोगीति भेदः ।
 तस्य भावः त्व प्रतियोगित्व न० तत् प्रतियोगिता स्त्री
 तद्भावे । सा च “अभावविरुद्धात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता”
 इत्याचार्योक्ता । स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपा दीधितिकारः ।
 यथा घटो नास्तीत्यादौ घटोऽभावप्रतियोगिता । यथा
 वा घटवद्भूतलमित्यादौ घटो भूतलानुयोगिकसंयोगस-
 म्बन्धप्रतियोगिता । अखण्डोपाधिर्धर्मविशेष इति सस्य-
 दायः । विक्षिप्तेद्यत्त्वमित्यन्ये यथा चन्द्रबन्धुसुखमित्यादौ
 चन्द्रस्य सादृश्यप्रतियोगित्वम् । अन्वयित्वमित्यपरे । यथा
 चैतस्य पुत्र इत्यादौ पञ्चतार्थस्य चैतने प्रतियोगित्वम् ।
 घटाभावादिवुद्धौ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धितया अभा-
 वबुद्धिः विशेषप्रविशेषणसंसाधनवगाहिनी विशिष्टबुद्धि-
 त्वात् संयोगेन घटवद्भूतलमित्यादिवुद्धिवत् इत्यनुमानेन
 अभावे घटादिविशिष्टबुद्धौ सम्बन्धतया अतिरिक्तप्रतियो-
 गितासिद्धिरिति नव्यनैयायिकाः । श्रीहर्ष खण्डनादौ
 तस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वेन प्रतियोगिस्वरूपत्व-
 मनुयोगिस्वरूपत्वं वा स्वीकार्यं । तेनैवोपपत्तौ नाति-
 रिक्तपदार्थकल्पनेति स्थितम् विस्तरभयाजोक्तम् ।

प्रतियोगितावच्छेदक त्रि० इत० । येन रूपेण यस्या
 भावादौ प्रतियोगिताऽतादृशे धर्मे यथा घटाभावे घटस्य
 घटत्वरूपेण प्रतियोगिता अतस्तत्र घटत्वं प्रतियोगिता-
 वच्छेदकं तच्च कचित् एकं कचिदनेकं तत्र वज्रिनास्ती-
 त्यत्र वज्रित्वमेकं महानसीयवज्रिनास्तीत्यादौ महान-
 सीयत्वं वज्रित्वञ्चेत्यादिकल्पनेकतित्याकरे दृश्यम् ।
 येन सम्बन्धेन प्रतियोगितायाः अभावांशे भानं २सादृश्य-
 सम्बन्धे च यथा संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ संयोगेन
 घटस्याभावांशे प्रतियोगिताभानं तत्र संयोगसम्बन्धः
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एवमन्यत्राप्युक्तम् ।

प्रतिर जठरे चिरकालावस्थाने ऋ० ८।४८।१० ।

प्रतिरथ ए० प्रतिकूलो रथो यस्य प्रा०स० । १प्रतियोगे अ-
 नाष्ट्यवशं तं सञ्जातरि नृपभेदे हरिवं० १२अ० । लङ्-

वंशे श्वजाश्वपुत्रे हरिवं० १६२५०। अथ्यथी० । ३प्रत्ये करथे अथ्य० ।

प्रतिरश्म पु० प्रतिलम्भ+लस्य रः । प्रतिलम्भे द्विरुपकोषः ।
प्रतरव पु० प्रतिरुवन्ति प्रति+रु-कर्त्तरि अच् । १प्रायेषु यजु०
३८।१५ “प्राण्या वै प्रतिरवाः” शत० ब्रा० १४।१।२।३४। भावे
अप् प्रतिकूलो रवः प्रा० स० । २प्रतिकूलशब्दे मदीयं
धनं न मोक्तव्यमनेन मदीयं धनं बलाद्भुज्यते इत्यादि
लोकेषु उद्बोधयति प्रतिरवः ।

प्रतिरूप न० प्रतिकृतं रूपम् प्रा० स० । १तुल्यरूपे प्रतिभायाम्
लिका० । २दानवभेदे पु० भा० शा० २८७५० । ३भेदसाव-
र्ण्येर्द्विहभेदे स्त्री भागः ५।२।२३ प्रतिकृतं रूपं येन
प्रा० व० । ४तुल्यरूपयुते लि० “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव”
श्रुतिः । [प्रतिबिम्बे जटा० ।

प्रतिरूपक न० प्रतिकृतं रूपं विम्वस्य येन प्रा० स० कप् ।
प्रतिरोध पु० प्रति+रुध-भावे वज् । १निरोधे । स्मार्त्ते क ।
२प्रतिबन्धे इतिरुक्कारे भरतः । कर्त्तरि अच् । ३प्रकृत
साध्यानुमितिनिरोधके सत्यक्षदोषदुष्टे हेतो “पक्ष-
साध्यसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधप्रतिरोधानां निरासः”
दीधिति० । भावे वज् । ५८४चौथ्यं ।

प्रतिरोधक पु० प्रति+रुध-ण्वल् । १प्रतिबन्धके (डाकायित)
२वृष्टचौरे हेमच० । तस्य रोधनेन स्त्रियकर्तृत्वात् तथात्वम् ।

प्रतिरोधिन् लि० प्रति+रुध-णिनि । १प्रतिबन्धके २प्रतिरु-
ध्य वृष्टहारिणि चौरे अमरः । [लम्भः” नैष० ।

प्रतिलम्भ पु० प्रति+लभ-अप् सुप् । लामे “कथमदः प्रति-
प्रतिलोम लि० प्रतिगतं लोम आसृक्कूल्यमस्मात् प्रा० व०
अच् समान् । यामे विपरीते हेमच० ।

प्रतिलोमज पुं स्त्री० प्रतिलोमात् जातः जन-ङ । उत्तम-
वर्णस्त्रियाम् अधमवर्णात् जाते सङ्कीर्णवर्णे ते च मनु-
नोक्ता १०।२५ षट् । तथा याज्ञ० “वाङ्मण्णां क्षत्रि-
यात् स्त्रतो१ वैश्याद्वैदेहकस्तथा । शूद्राज्जातस्तु च-
ण्डालाः२ सर्वधर्मवहिष्कृतः । क्षत्रिया मागधं३ वैश्या-
च्छूद्रात् क्षत्तार५नेव तु । शूद्रादायोगवद् वैश्या जनया-
मास वै सुतम्” । विष्णुना नामान्तरं वृत्तिष्वेषासुता यथा
“तत्र वैश्यासुतः शूद्रेणायोगवः१ । एकसमागधौ२।३
क्षत्रियासुतौ वैश्याशूद्राभ्याम् । चाण्डालवैदेहकस्तथा
४।५।६ ब्राह्मणीसुतः शूद्रविट्क्षत्रियैः सङ्करसङ्कराश्चा-
रुण्डेयः । रज्जावतरणमायोगवामात् । व्याधता एक-
जानाम् । स्तुतिक्रिया मागधानाम् । वधप्रचरितं

चाण्डालानाम् । स्त्रीरक्षा तज्जीवनञ्च वैदेहकानाम्
अश्वसारथ्यं स्त्रवानाम् । चाण्डालानां बहिर्ग्रामनिवसनं
कृतचेतधारणमिति विशेषः” । कर्त्तरि क्त । प्रतिलोम-
जातोऽप्यल ।

प्रतिवचन न० प्रतिरूपं वचनम् प्रा० स० । १प्रतिवाक्ये २उत्तरे
३विरुद्धवाक्ये च लिका० । प्रतिकथादयोऽप्यल स्त्री ।
प्रतिवसथ पु० प्रति+वस-आधारे अथ । यामे संवसथे
हेमच० ।

प्रतिवस्तु न० प्रतिरूपस्य वस्तु प्रा० स० । तुल्यरूपे वस्तुनि ।
प्रतिवस्तूपमा स्त्री अर्थानुद्धारभेदे अलङ्कारशब्दे ४००दशप्रश्न
प्रतिवात लि० प्रतिगतो वातो यतः प्रा० व० । यस्मात् प्रदेशात्
वायुः आगच्छति तस्मिन् देशे “प्रतिवातेऽनुवाते च”
मनुः । अथ्यथी० । २वाताभिसंख्ये अथ्य० ।

प्रतिवाद पु० प्रति+वद-भावे वज् । वादिप्रयुक्तन्यायवि-
रुद्धन्यायवाक्यप्रयोगे प्रतिवादिनृशब्दे दशप्रश्न ।

प्रतिवादिन् लि० प्रतिकूलं वदति वद-णिनि । १वादिभ्र-
युक्तन्यायवाक्यविरुद्धवाक्यवादिनि यथा पर्वतो वज्जि-
मान् भूमादित्वादौ साध्यसिद्धये वादिना प्रयुक्ते येन
पर्वतो न वज्जिमान् पाषाणमयत्वात् इत्यादि वाक्यं
प्रयुज्यते तस्मिन् । व्यवहारे २प्रत्यर्थिनि (आसामी) “का-
रण्ये प्रतिवादिनि” याज्ञ० ।

प्रतिवारण लि० प्रति+वारि-कर्त्तरि लुट् । १निवारके
२दैत्यभेदे पु० भाग० ५।१८।१६ भावे ल्युट् । इतिवारणे न०
प्रतिवार्त्ता स्त्री प्रा० स० । प्रत्युच्चरस्यानीये दत्तान्तभेदे
प्रतिवासिन् लि० प्रत्यासन्नं वसति प्रति+वस-णिनि ।
(पङ्क्ति) मृदाशस्त्रवासिनि स्त्रियां डोप् ।

प्रतिवाह पु० शफलकपुत्रभेदे अक्रूरानुजे हरिवं० ३२५० ।

प्रतिविधान न० प्रति+वि+धा-ल्युट् । १प्रतिकारे २प्रकृतस्थो-
पपादनाद्यर्थसुपायावलम्बने च । [६२५० ।

प्रतिविश्व पु० १युधिष्ठिरस्य पुत्रे २क्षत्रियभेदे च भा० खा०

प्रतिविश्व प्रति+आचारे क्तिप् नामधातुः पर० अक० सेट् ।

प्रतिविश्वति अप्रतिविश्वीत् । त्रत्यविश्वीत् इत्यपरे ।

प्रतिविश्व पु० न० वी+गतौ उल्वा० नि० वृत् नृत् च विश्वं प्रति-
रूपं विश्वम् प्रा० स० । विश्वातुल्ये प्रतिच्छायायुक्ते प-
दार्थे । तस्य विश्वं ज्ञेयोऽभेदो वेतिसंज्ञये विवरणप्रमेयसं-
निरणायि यथा

“ननु जीवस्याहङ्कारस्यप्रतिविश्वत्वे विश्वाङ्गेदः स्यात्
दर्पणगतसुखप्रतिविश्वत्वं तत्र हि श्रीशाल्यदर्पणस्थयो-

सुखयोरन्योन्याभिमुखत्वेन भेदोऽनुभूयते, सैवं मदीयमिदं सुखमित्येकप्रत्यभिज्ञया भेदानुभवस्य बाधात् । न च प्रत्यभिज्ञैवेतरेण बाध्येति वाच्यं सति भेदे प्रतिबिम्बा-सम्भावात् किं प्रतिबिम्बोनाम सुखलाञ्छितसुखा ? उत दर्पणावयवा एव बिम्बस्य सन्निधिवशात्तथा परिणमन्ते ? नाद्यः दर्पणस्यसुखस्येतरस्मादल्पत्वात् यत् त्वं प्रौढदर्पणे प्रौढं सुखमुपलभ्यते तत्रापि तस्य न सुखात्वं दर्पण-सुखयोः संयोगाभावात् । न द्वितीयः निमित्तकारणस्य बिम्बस्यापायेऽपि तस्यावस्थानप्रसङ्गात् न हि तथाऽव-तिष्ठते । तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्यङ्निरीक्षिते पुरुषा-न्तरेण सम्यगवलोकिते वा तन्मुखात्पलम्भात् । न चैवं मन्त्र्यं क्वचिन्निमित्तापाये कार्यमप्यपैति हस्तसंयोग-जन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तसंयोगापायेऽपायदर्शनात् । न तत्र निमित्तापायात् कार्यापायः चिरकालसंवेदना-हितेन संस्तारेण संवेदनलक्षणविरुद्धकार्योत्पादात् अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेदनसंस्तारे विना-शितेऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयात् न चैवमपैति । इह तु चिरकालबिम्बसन्निधावप्युत्पत्तेः बिम्बापाये प्रतिबिम्बोऽपि गच्छत्येवेति न बिम्बः परिणामस्य निमित्तम् । अथ मन्यसे चिरकालस्थितोऽपि कम-लविकाशः सविट्किरणस्य निमित्तस्यापायेऽप्यपगच्छ-तीति । तत्र तत्रापि प्राथमिकसुकुलत्वहेतुभिः पार्थिवै-रायैश्च कमलावयवैः पुनरपि रात्रौ सुकुलत्वे विरु-द्धकार्ये जनिते विकाशापायात् अन्यथा तादृशावयव-रहिते स्नाने कमलेऽपि रात्रौ विकाशोऽपगच्छेत् । आदर्शं तु सुखाकारपरिणते पुनः केन हेतुना सम-तलाकारपरिणामः स्यात् तदवयवानां कारुण्यव्यतिरेके-णाकिञ्चित्करत्वात् । अतएव बिम्बसन्निधिमालेण ना-दर्शावयवा सुखाकारेण परिणमेरन् अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिभासुखे कर्तव्ये सति लौकिका बिम्बमेव सन्निधाप-येयुः न तु कारुण्यकारमपेक्षन् । दर्पणद्रव्यस्यान्याकारपरि-णामे कारुण्यमपेक्षायामपि प्रतिबिम्बपरिणामे पुनः स्वरू-पपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेत् एवमपि न सुखप्रति-बिम्बाकारपरिणामो युक्तिसहः चक्षुर्नासिकादिनिम्नो-न्नतभागस्य स्थर्गानुपलम्भात् समतलमेव हि पाणिना-स्यृश्रुते । समतलेन व्यवहितं सुखमिति चेत् तर्हि चाक्षुषमपि न स्यात् । तत एतत् सिद्धं विमतः आदर्शो-सुखलाञ्छितरहितसज्जनकारणशून्यत्वात् यथा विषाण

जन्मकारणशून्यं विषाणरहितं शशभक्तमिति । ननु तर्हि युक्तिरजतवन्निष्ठात्वापत्तेर्न विम्वैकत्वसिद्धिः प्रत्य-भिज्ञा तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजतेऽपि मदीयमिदं रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत् विषमो दृष्टान्तः नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबाधया रजताभिज्ञाया भ्रमत्वे तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वसुचितम् यत् न तथा नेदं सुखमिति स्वरूपबाधः किन्तु नात्र सुखमिति देशसम्बन्धमात्रबाधे सति उत्पन्ना मदीयमेव सुखमिति प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमः स्यात् । न च सुखावयवानामचा-क्षुषत्वात् कथं प्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यं नासास्यादिकति-प्रयावयवदर्शनादपि घटादिवदवयवविन्याक्षुषत्वोपपत्तेः । यः पुनर्दर्पणापगमे प्रतिबिम्बापगमः नासौ स्वरूपबाधः दर्पणेऽपि तत्प्रसङ्गात् । ननु तत्पदमसिवाक्येन जीवरूपः प्रतिबिम्बो बाध्यते यथा स्थानुरसौ न पुरुष इति वद्वाधायां सामानाधिकरण्यादर्शनात् संसार्यविनाशे च मोक्षानुपपत्तेः सोऽयं देवदत्त इति वदैक्यपरत्वेनापि सा-मानाधिकरण्यासम्भवात् विरुद्धांशबाधमालेण मोक्षोप-पत्तेः कृत्स्नस्य जीवस्य बाधे मोक्षस्यापुरुषार्थत्वात् । यस्तु मन्यते प्रतिबिम्ब एव नास्ति दर्पणप्रतिफलितः नेत्र-रश्मयः परादृत्य बिम्बमेव दर्पणादविविक्तं गृह्णतीति स्पष्टं प्रत्यङ्मुखत्वाद्यनुभवेनासौ निराकरणीयः । कथं तर्हि मूर्त्तद्रव्यस्य सुखस्यैकस्य भिन्नदेशद्वये युगपत् का-वृक्षेत्रेण वृत्तिः, दर्पणदेशद्वये भावाकृतत्वादिति ब्रूमः । न हि मायायामसम्भावनीयं नाम स्वशिरश्छेदादिकमपि स्वप्ने माया दर्शयति । नन्वेवमपि जलमध्येऽधोमुखस्य वृक्षप्रतिबिम्बस्य तीरवृक्षेणैक्ये सति तीरस्यवृक्षोऽधिष्ठानं तत्र च मायया जलगतत्वमधोमुखत्वञ्चाध्यस्तमिति वक्तव्यं न चात्राध्यासहेतुरस्ति अधिष्ठानस्य साकल्येन प्रतीतेः तत्कथमसावध्यासः, उच्यते किमत्र वृक्षावरणाभावादध्या-समावः ? किं वा दोषाभावात् ? उतोपदानाभावात् ? आहो स्विदध्यासविरोधिनोऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्य सङ्गा-वात् ? नाद्यः चैतन्यावरणस्यैवाध्यासोपादानतया जडं पृथगावरणाहुपयोगात् । एतेन तृतीयोऽपि निरस्तः । न द्वितीयः सोपाधिकभ्रमेऽप्युपाधेरिव दोषत्वात् । न चतुर्थः निरुपाधिकभ्रमस्यैवाधिष्ठानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात् । तर्हि सोपाधिकभ्रमस्य कर्तृत्वादेः नात्मतत्त्वज्ञानाद्विद्वत्तिः किन्तु अहङ्कारोपाध्यपगमादिति चेत् वादं परमार्थिक-दर्पणाद्युपाधेस्तत्कृतभ्रमस्य च ज्ञानादनिवृत्तावप्यज्ञानज-

न्योपाधेरहङ्कारस्य निरुपाधिकस्मरूपस्यात्मतत्त्वज्ञानाच्च-
 दृष्टौ कर्तृत्वादेर्ज्ञानाच्चिदृच्छिरयात् सिध्यति । ननु कथं
 तत्त्वज्ञानं जीवोनाऽनात्मतादात्म्यं जानाति न विरुद्धात्मा-
 तासात्मनोऽवगन्तुमर्हं प्रतिबिम्बत्वात् दर्पणगतप्रति-
 बिम्बवदिति चेत् न अचेतनत्वलोपाधित्वात् । यस्तु
 लोकायतः शरीरस्यैव चैतन्यं मन्यते तं प्रति दर्पणगत
 जाड्येन प्रतिरुद्धत्वात् प्रतिबिम्बस्याचेतनत्वं सुसम्पादं
 चेतनत्वे तु बिम्बचेष्टया विनापि स्वयं चेष्टेत
 जीवस्य तु प्रतिबिम्बत्वेऽपि नोपाधिजाड्येन प्रति-
 बन्ध इत्यनुभवसिद्धं, यद्यपि लोके बिम्बभूतस्यैव देवदत्तस्य
 भ्रमनिवर्त्तकतत्त्वज्ञानाश्रयत्वम् दृष्टम् । तथापि न तत्र
 बिम्बत्वं प्रयोजकं किन्तु भ्रमाश्रयत्वं जीवस्य भ्रमाश्रयः
 अविद्यायाश्चिन्तालाश्रयत्वेऽपि जीवपक्षपातित्वेन भ्रमो-
 द्पादनात् । ननु ब्रह्म स्वस्य जीवैक्यं न जानाति चेत्
 असर्वज्ञं स्यात् जानाति चेत् जीवगतभ्रमं स्वगतत्वेन
 पश्येदिति चेत् न स्वसुखतत्प्रतिबिम्बयोरैक्यं जान-
 तापि देवदत्तेन स्वसुखे प्रतिबिम्बगतात्मत्वमलिनत्वाद्य
 दर्शनात् । न च जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे मानाभावः श्रुतिस्मृ-
 तिसूत्रभ्यस्तत्सिद्धेः “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति” श्रुतिः
 “एकधा बद्धा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्” इति स्मृतिः ।
 “अतएव चोपमा जलसूर्यकादिवदिति स्मृतम् । न चा-
 मूर्त्तस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बासम्भवः अमूर्त्तस्याप्याकाशस्य
 स्वाभ्रताभ्रनक्षत्रादिविशिष्टस्य जले प्रतिबिम्बभावदर्श-
 नात् । जलान्तराकाश एवास्मादिप्रतिबिम्बाधार इति चेत्
 न जानुमात्रेऽपि जले दूरविशालाकाशदर्शनात् । जीवो
 षट्काकाशवदुपाध्यवच्छिन्नो न प्रतिबिम्ब इति चेत् न तथा
 सति जीवोपाधिमध्ये ब्रह्मणोऽपि सत्त्वे चैतन्यं तत्र
 दिगुणं स्यात् न चैवमाकाशस्य षटे दैर्गुण्यं दृष्टं ब्र-
 ह्मणस्तत्तासत्त्वे च सर्वगतत्वनियन्तृत्वादिहानिः । उभ-
 यातुगतचिद्रूपाकारस्यैव सर्वगतत्वनियन्तृत्वादि न ब्रह्मण
 इति चेत् न “य आत्मानमन्तरो यमतीति” श्रुतौ प्रकरण-
 लभ्यस्य ब्रह्मण एव जीवमध्ये नियन्तृत्वेनावस्थानश्रव-
 णात् । अतः शास्त्रे सर्वत्र षट्काकाशदृष्टान्तोऽसङ्गत्वसा-
 धको न जीवत्वसाधकः । प्रतिबिम्बपक्षे तु दिगुणोक्त्य
 दृष्टिर्न दोषाय जलमध्ये स्वाभाविकजालमात्राकाशस्य
 प्रतिबिम्बितविशालाकाशस्य च दृष्टेः । तस्मादहङ्कारो-
 पाधिकतो ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीवः” ।

प्रतिबिम्बन न प्रतिबिम्ब+नामपातुः भावे ल्युट् । अतु-

करणे “दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्” सां०
 प्रतिबिम्बवाद पु० सू० । जीवस्य ईश्वरप्रतिबिम्बतास्याप-
 नार्थं वादे । द्विधा हि वेदान्तिमते जीवेश्वरयोर्विभाग-
 कल्पना प्रतिबिम्बभावेन तत्तदवच्छिन्नभावेन च । तत्वाद्यः
 पक्षः विवरणानुसारिर्भेदन्यते द्वितीयः पक्षोऽन्यैर्भेदन्यते
 तदेतत् सिद्धान्तलेशे प्रदर्शितं यथा
 विवरणानुसारिणस्त्वाहुः । “विभेदजनकैऽज्ञाने नाशमा-
 त्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणोभेदमसन्नं कः करिष्य-
 तीति” स्मृत्या एकस्यैवाज्ञानस्य जीवेश्वरविभागोपाधित्व-
 प्रतिपादनाद्विम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरयोर्विभागः । नो-
 भयोरपि प्रतिबिम्बभावेन उपाधिद्वयमन्तरेणोभयोः प्रति-
 बिम्बत्वायोगात् । तत्रापि प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय
 ईश्वरः । तथा सत्येव लौकिकविम्बप्रतिबिम्बदृष्टान्तेन
 स्नातन्त्यमीश्वरस्य तत्पारतन्त्यं जीवस्य च युज्यते । “प्र-
 तिबिम्बगताः पश्यन्तु जवक्रादिविक्रियाः । एमान् क्रीडेत्
 यथा ब्रह्म तथा जीवस्यविक्रियाः” इति कल्पतरुक्तरीत्या
 “लोकवत्तुलीलाकैवल्यमिति” स्मृतमपि संगच्छते । अ-
 ज्ञानप्रतिबिम्बे तस्य जीवस्थानःकरणरूपोऽज्ञानपरिणा-
 मभेदोविशेषाभिव्यक्तिस्थानम् सर्वतः प्रकृतस्य सविदप्रका-
 शस्य दर्पण इव । अतस्तस्य तदुपाधिकत्वव्यवहारोऽपि
 न तावताऽज्ञानोपाधिपरित्यागः । अन्तःकरणोपाधि-
 परिच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्य जीवत्वे योगिनः कायव्यूहा-
 धिष्ठानानुपपत्तेः । न च योगप्रभावादयोगिनोऽन्तः-
 करणं कायव्यूहाभिव्यक्तियोग्यं वैपुल्यं प्राप्नोतीति तदव-
 च्छिन्नस्य कायव्यूहाधिष्ठानत्वं युज्यत इति वाच्यम् ।
 “प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयतीति” शास्त्रोपान्याधिक-
 रणभाषणादिषु कायव्यूहे प्रतिदेहमन्तःकरणस्य चक्षुरादि-
 बल्लिन्नस्यैव योगप्रभावात् स्वरूपवर्णनात् । प्रतिबिम्बे
 बिम्बाभेदमात्रस्याभ्यस्तत्वेन स्वरूपेण तस्य सत्यत्वात् न
 प्रतिबिम्बरूपजीवस्य सक्तप्रत्ययासम्भव इति न तदतिरे-
 केण सक्तप्रत्ययावच्छिन्नरूपं जीवान्तरं वा प्रतिबिम्ब-
 जीवातिरिक्तं जीवेश्वरविलक्षणं कूटस्थशब्दितं चैतन्या-
 न्तरं कल्पनीयम् “अविनाशी वाऽरे अयमात्मेति” श्रव-
 णाज्जीवस्य तदुपाधिनिष्ठतौ प्रतिबिम्बभावापगमेऽपि
 स्वरूपं न विनश्यतीत्येतत्परं, न तदतिरिक्तकूटस्थना-
 मकचैतन्यान्तरपरम् । जीवोपाधिनाऽन्तःकरणादिनाव-
 च्छिन्नं चैतन्यं बिम्बभूत ईश्वर एव “यो विज्ञाने तिष्ठन्नि-
 त्यादि” श्रुत्या ईश्वरस्यैव जीवसंज्ञिधानेन तदन्तर्यामिभावेन

विकारान्तरस्थानश्रवणादिति । अतः परमवच्छिन्नवा-
स्तव दर्शितः प्रसङ्गात् पूर्वमनुक्तत्वाच्चात्रोच्यते “अन्ये
तु रूपानुपहितप्रतिविम्बो न युक्तः सुतरां नीरूपे गगन
प्रतिविम्बोदाहरणमप्ययुक्तं गगनाभोगव्यापिनि सविह-
करमण्डले सलिले प्रतिविम्बिते गगनप्रतिविम्बत्वव्यवहा-
रस्य भ्रममात्रमूलत्वात् । ध्वनौ वर्णप्रतिविम्बत्ववादो-
ऽप्ययुक्तः व्यञ्जकतया सन्निधानमात्रेण ध्वनिधर्माणा-
मुदात्तादिस्तराणां वर्णोच्चारोपोपपत्तेर्ध्वनेर्वर्णप्रतिविम्ब-
त्वप्राहित्वकल्यायानिःप्रमाणकत्वात् । प्रतिध्वनिरपि
न पूर्वशब्दप्रतिविम्बः पञ्चीकरणप्रक्रियया पटहपयो-
निधिप्रवृत्तिशब्दानां चित्तिसलिलादिशब्दत्वेन प्रतिध्वने-
रेवाकाशशब्दत्वेन तस्यान्यशब्दप्रतिविम्बत्वायोगात् । वर्ण
रूपप्रतिशब्दोऽपि न पूर्ववर्णप्रतिविम्बः वर्णाभिव्यञ्जक-
ध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेर्मूलध्वनिवदेव वर्णाभिव्यञ्जकत्वेनो-
पपत्तेस्तस्मादुघटाकाशवदन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः
तदनवच्छिन्नमोक्षरः । न चैवमण्डान्तवर्त्तिनस्यैतन्यस्य
तत्तदन्तःकरणोपाधिभिः सर्वात्मना जीवभावेनावच्छेदा-
न्तदवच्छेदरहितचैतन्यरूपस्य शरस्याण्डादुबहिरिव सत्त्वं
स्यादिति “यो विज्ञाने तिष्ठन्नत्यादावन्तर्यामिभावेन वि-
कारान्तरवस्थानश्रवणं विरुध्यते । प्रतिविम्बपक्षे तु
जलगतस्त्राभाविकाकाशे सत्येव प्रतिविम्बाकाशदर्शनादेकत्व
द्विगुणोक्त्य उक्तिरुपपद्यत इति वाच्यम् । यतः प्रतिविम्ब-
पक्षेऽपि उपाधावनन्तर्गतस्यैव चैतन्यस्य तत्र प्रतिविम्बो
वाच्यः । न तु जलचन्द्रन्यायेन कर्तृत्वप्रतिविम्ब तद-
न्तर्गतभागस्य तत्र प्रतिविम्बासम्भवात् । न हि मेघा-
वच्छिन्नस्याकाशस्यालोकास्य वा जले प्रतिविम्बवज्जलान्त-
र्गतस्यापि तत्र प्रतिविम्बो दृश्यते । न वा सुखादीनां
बहिःस्थितिसमय इव जलान्तर्निमज्जनेऽपि प्रतिवि-
म्बोऽस्ति । अतो जलप्रतिविम्बं प्रति मेघाकाशादेरि-
वान्तःकरणाद्युपाधिप्रतिविम्बं प्रति तदनन्तर्गतस्यैव वि-
म्बत्वं स्यादिति विम्बभूतस्य विकारान्तरवस्थानायोगात्
इत्यरेऽन्तर्यामिब्राह्मणाञ्जस्याभावस्तुल्यः । एतेनावच्छि-
न्नस्य जीवत्वे कर्तृभोक्तृसमययोक्तत्वं तत्रान्तःकरणाव-
च्छेद्यचैतन्यप्रदेशस्य भिन्नत्वात् कृतज्ञानाकृताभ्यागम-
प्रसङ्ग इति निरस्तम् । प्रतिविम्बपक्षेऽपि स्नानन्तर्गतस्य
स्वसन्नहितस्य चैतन्यप्रदेशस्यान्तःकरणे प्रतिविम्बस्य
वस्तुव्यतया तत्र तत्रान्तःकरणस्य गमने विम्बभेदात् तत्-
प्रतिविम्बस्यापि भेदावश्याभावेन दोषतौल्यात् । न

चान्तःकरणप्रतिविम्बो जीव इतिपक्षे दोषतौल्यो-
ऽप्यविद्याप्रतिविम्बो जीवस्तस्य च तत्र गतिहारम-
न्तःकरणं जलाशयव्यापिनो महासेधमण्डलप्रतिविम्बस्य
तदुपरि विस्तृत्वरस्कोतालोक इव तत्र विशेषाभिव्यक्ति-
हेतुरिति पक्षे नायं दोषः । अन्तःकरणवद्विद्यायागत्य-
भावेन प्रतिविम्बभेदानापत्तेरिति वाच्यम् । तथैवावच्छेद
पक्षेऽप्यविद्यावच्छिन्नो जीव इत्युपगमसम्भवात् तत्रा-
प्येकस्य जीवस्य क्वचित्प्रदेशे कर्तृत्वं प्रदेशान्तरे भोक्तृ-
त्वमित्येवंकृतज्ञानाकृताभ्यागमदोषापनुत्तये वस्तुतो
जीवैक्यस्य शरणीकरणोपयत्नेन तन्मयायादन्तःकरणोपाधि-
पक्षेऽपि वस्तुतस्यैतन्येक्यस्य तदवच्छेदकोपाध्यैक्यस्य
च तत्राभ्युपगमेन दोषनिराकरणसम्भवात् । न चाव-
च्छेदपक्षे “यथाह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्त्रानपो भिन्ना
वस्त्रपैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः
क्षेत्रेक्षेत्रमजोऽयमात्मा” । “अतएवोपमाजलसूर्यकादिव-
दिति” श्रुतिस्मृत्याभ्यां विरोधः । “अम्बुवदपट्टाणां तथा
त्वम्” इत्युदाहृत स्मृतानन्तरस्मृतेषु यथा सूर्यस्य रूपवतः
प्रतिविम्बोदययोग्यता ततो विप्रकटप्रदेशं रूपवज्जलं ग-
च्छते नैव सर्वगतस्यात्मनः प्रतिविम्बोदययोग्यं किञ्चि-
दस्ति ततो विप्रकटमिति प्रतिविम्बासम्भवसङ्गा “दृष्टिज्ञास
भाक्त्वम् अन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादिवमिति” तदनन्तरस्मृतेषु
यथा जलप्रतिविम्बितः सूर्यो जलदृष्टौ वर्जित इव जल-
ह्रासे ह्रस्तीव जलचलने चलतीवेति तस्याध्याधिकतद-
सुरोधिदृष्टिज्ञासादिभाक्त्वमित्येव दृष्टान्तादौलिकयोः
सामञ्जस्यादिविरोध इति स्वयंस्मृतकृतैवावच्छेदपक्षे
तयोक्तात्म्यं कथनात् । “घटसंघटमाकाशं नीयमाने यथा
घटे । घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः” ।
“अंशो नाना व्यपदेशादिति” श्रुतिस्मृत्याभ्यामवच्छेदपक्ष-
स्यैव परिग्रहाच्च । तस्मात् सर्वगतस्य चैतन्यस्यान्तःकरणा-
दिनावच्छेदोऽवश्याभावीत्यावश्याकत्वादवच्छेदो जीव
इति पक्षं रोचयन्ते” ।

प्रतिविम्बित त्वि० प्रतिविम्ब+तार० इतच् । जातप्रतिविम्बे
दर्पणादौ-प्रतिफलिते प्रतिच्छायापक्षे सुखादौ ।

प्रतिविषा स्त्री प्रतिविज्ञं विज्ञं यथा प्रा०ब० अतिविषायास्
(आतइच्) अमरः ।

प्रतिविष्णु क० पु० प्रतिकृषो विष्णुर्यस्य प्रतिविष्णुः सचुक्त्वा-
न्दपञ्चज्ञाना कायति शब्दायते कै-शब्दे क । सच-
कुन्दवचे राजनि० ।

प्रतिवेश पु० प्रत्यासन्नो वेशः प्रा०स० । प्रत्यासन्ने प्रतिवासि-
गृहे शब्दरत्ना० । प्रति+विश-आधारे घञ् वा दीर्घः ।
तत्कार्यं ।

प्रतिवेशिन् त्रि० प्रत्यासन्नं विशति प्रति+विश-णिनि ।
प्रत्यासन्नगृहवासिनि स्त्रियां ङीप् “दृष्टिं हि प्रति
वेशिनि । क्षणमिहायस्यङ्गृहे दास्यसि” सा०द० ।

प्रतिव्यूह पु० प्रतिरूपः व्यूहः प्रा०स० । बलविन्यासस्य प्रति-
रूपे व्यूहे भा०भी० ५०५० ।

प्रतिशब्द पु० प्रतिरूपः शब्दः प्रा०स० । प्रतिध्वनौ शब्दानु-
रूपे शब्दजन्ये शब्दभेदे । प्रतिविम्बवादशब्दे दृश्यम् ।

प्रतिशयन न० प्रति+शी-भावे ल्युट् । प्रतिस्त्रापे अभीष्ट-
लाभाय प्रत्यादेशशयया देवोद्देशेन ज्ञानभोजनादिवर्जन-
पूर्वकस्त्रापे (हत्यादेव्योया) दशकु० ५ ८० ।

प्रतिशयित त्रि० प्रति+शी+क्त । प्रतिशयनकारिणि

प्रतिश्रासन न० प्रति+श्रास-भावे ल्युट् । श्रुत्यादेर्निष्कटस्य
नियोगे अमरः । [ख्याते च त्रिका० ।

प्रतिश्रिष्ट त्रि० प्रति+श्रास-कर्मणि क्त । १ प्रेषिते २ प्रत्या-
प्रतिश्रया स्त्री प्रति+श्रयै-वा० करणे अङ् । प्रतिश्रयाये पी-
नसे रोगभेदे शब्दच० ।

प्रतिश्रयाय पु० प्रति+श्रयै-करणे घञ् । पीनसे रोगभेदे
नल्लक्षणादि सुश्रुतोक्तं यथा

“अथातः प्रतिश्रयायप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । नारी-
प्रसङ्गः शिरसोऽभितापो घूमो रजः शीतमतिप्रतापः ।
सन्धारणं मूलपुरीषयोश्च सद्यः प्रतिश्रयायनिदानमुक्तम् ।
चयङ्गता मूर्च्छां नि मारुतादयः पृथक्समस्ताश्च तथैव शो-
णितम् । प्रकोषमाना विविधैः प्रकोषणैर्दृष्टां प्रतिश्रा-
यकरा भवन्ति हि । शिरोगुरुत्वं क्षवथोः प्रवर्त्तनं
तथाङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता । उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्-
विधा नृणां प्रतिश्रयायपुरःसराः स्मृताः । आनङ्गा
पिहिता नासा तनुस्त्रावप्रवर्त्तिनी । गलताल्बोष्ठशोषश्च
निस्तोदः शङ्खयोस्तथा । स्त्रोपघातश्च भवेत्प्रतिश्रा-
येऽनिन्नात्मेके । उष्णः सपीतकः स्त्रावो घ्राणात् स्रवति
पैत्तिके । कशोऽतिपाण्डुः सलम्पो भवेत्तृष्णाभिपीडितः ।
सधूमं सहसा वज्रिं वमतीव च मानवः । कफः कफ-
कृते घ्राणाच्छुक्लः शीतः स्रवेन्मुहुः । शुक्तावभासः शू-
नाक्षो भवेद्गुरुशिरोस्रवः । शिरोगलौष्ठतालूनां कण्डूय-
नमतीव च । भूत्वा भूत्वा प्रतिश्रयायो योऽकस्मादिनि-
वर्त्तते । सम्मको वाप्यपको वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ।

लिङ्गानि चैव सर्वेषां पीनसानां च सर्वज्ञे । रक्तजे ल
प्रतिश्रयाये रक्तास्त्रावः प्रवर्त्तते । ताम्नाक्षश्च भवेज्जन्तु
करोघातप्रतीडितः । दुर्गन्धोच्छ्वासवदनस्तथा गन्धाक्ष
वेत्ति च । मूर्च्छां नि चाल कनयः श्वेताः कृष्णास्तथा-
ऽप्यवः । क्षमिन्मूर्च्छाविकारेण समानं चास्य लक्षणम् ।
प्रक्षिप्यति पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति । सुद्धरानद्यते
चापि सुद्धर्विप्रियते तथा । निश्वासोच्छ्वासदौर्गन्ध्यं तथा
गन्धाक्ष वेत्ति च । एवं दुष्टं प्रतिश्रयाय जानीयात्कच्छ-
साधनम् । सर्वे एव प्रतिश्रयाया नरस्याप्रतिकारिणः ।
कावेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः । बाधिर्यना-
न्यमग्राणं चोरांश्च नयनामयान् । कामाग्निसादशोष्णांश्च
दृष्ट्वाः कुर्वन्ति पीनसाः” ।

प्रतिश्रय पु० प्रतिश्रयीते प्रति+श्रि-आधारे अच् । १ यज्ञगृहे
जटा० २ सभायां श्रयाशये च मेदि० ४४८८ हेमच० ।

प्रतिश्रव पु० प्रति+श्रु-भावे अच् । स्त्रोकारे अमरः ।

प्रतिश्रवण न० प्रति+श्रु-भावे ल्युट् । १ अङ्गीकारे । प्रति-
गतः श्रवणं कर्णम् आत्मा०स० । २ श्रवणाद्युगते त्रि०
अस्य तत्पुरुषे अन्वा० अन्तोदात्तता प्रतिगतं श्रवणं येन
प्रा०व० । लृ न । [नृपभेदे भा०आ० ८५५० ।

प्रतिश्रवस् पु० शिरोलप्रवरर्षिभेदे । २ परिशिष्टप्रथममसेनात्मजे
प्रतिश्रुत् स्त्री प्रतिरूपं श्रूयते श्रु-सम्भ० वा० कर्मणि क्तिप् ।
प्रतिशब्दे प्रतिध्वनौ अमरः ।

प्रतिश्रुत्का स्त्री देवताभेदे यजु० २४।३२। ३।१८ [नौ च ।

प्रतिश्रुति स्त्री प्रति+श्रु-भावे क्तिन् । १ अङ्गीकारे २ प्रतिध्व-

प्रतिषिद्ध त्रि० प्रति+सिध-कर्मणि क्त । निषिद्धे

प्रतिषेध पु० प्रति+सिध-भावे घञ् । १ निषेधे “मा कुर्व हत्या-
दिना निवारणे” प्राधान्यं हि विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता”
मीमांसकका० । २ अर्थालङ्कारभेदे अर्थालङ्कारशब्दे ४००
दृश्यम् । श्रूषणाभिधाने च । ल्युट् । प्रतिषेधन तत्त्वैव न०

प्रतिषेधोपमा स्त्री “न जातु शक्तिरिन्दोस्तो सुखेन
प्रतिगर्जितम् । कलङ्गिनी जङ्गुखेति प्रतिषेधोपमैव सा ।
काव्याद० । उक्ते अर्थालङ्कारभेदे सादृश्यप्रतिषेधेन अधि-
कवैचित्र्यं प्रकटनाव् तथात्वमस्याः ।

प्रतिष्क पु० प्रति+स्कन्द-वा०ङ् घत्वम् । दूते शब्दर० [जटा०]

प्रतिष्कष पु० प्रति+कष-अच् वा० सुट् घत्वम् । चर्मरज्ज्वो

प्रतिष्कष पु० प्रति+कष-अच् वा० सुट् घत्वम् । चरे शब्दर०

प्रतिष्ठश्च पु० प्रति+स्तम्भ-भावे घञ् घत्वम् । १ प्रतिबन्धे अमरः

२ क्रियाराहित्यापादने “वाङ्मतिष्ठश्च विद्वज्जन्युः” रघुः

प्रतिष्ठुति स्त्री प्रति+सु-क्तिन् । प्रतिष्ठय्योक्त्य सुतो ऋ०
८।१।३

प्रतिष्ठ लि० प्रतिष्ठा अस्त्यस्य अच् प्रति+स्था-क वा । १।स्था-
तियुक्ते २जैनभेदे पु० हेमच० २कुमारानुचसातृभेदे स्त्री
भा०श०४७अ० । ४चतुरवरपादके वर्णवृत्तभेदे स्त्री वृ०र० ।

प्रतिष्ठा स्त्री प्रति+स्था-भावाधारादौ अङ् । १।जितौ २स्थाने
३गौरवे ४यागादिसमाप्तौ कर्त्तव्ये कर्मभेदे मेदि० । देवादीनां
पूज्यतादिप्रयोजके ५संस्कारभेदे देवताप्रतिष्ठाशब्दे तद्धि
वरणं वृषप्रम् । ६स्यैर्ये ७हस्तौ स्त्री निघण्टुः पात०
वृ० स्यैर्यभेदे फलभेद उक्तौ यथा

“अहिंसप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः” सू० ।
“सर्वप्राणिनां भवति” भा० “सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफला-
अयत्वम्” सू० “धार्मिकोभव इति भवति धार्मिकः, स्वर्गं
प्राप्नुहीति स्वर्गं प्राप्नोति असोचास्य वाग्भवति” भा०
“अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नापस्यानम्” सू० “सर्वदिक्-
स्यान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानि” भा० “ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां
वीर्यलाभः” सू० “यस्य लाभादप्रतिष्ठान् गुणानुत्कमे-
यति सिद्धश्च विनयेषु ज्ञानसाधार्त्तं समर्थो भवति इति”
भा० । ८आश्रये “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” श्रुतिः ।

प्रतिष्ठान् न० प्रति+स्था-भावे ल्युट् । १व्रतादेः समाप्तौ
कर्त्तव्ये कर्मभेदे देवादीनां पूज्यताप्रयोजके २संस्कारभेदे
३विख्यातौ च । आधारे ल्युट् । (विठोर) ख्याते
४नगरभेदे “गङ्गायमुनयोर्मध्ये प्रयागं जघनं श्रुतम् ।
प्रयागं जघनस्थानमुपस्थानमृषयो विदुः । प्रयागं सप्रति-
ष्ठानं कम्बुजाश्रितरी तथा । तीर्थं भोगवती चैव वेदि-
रेषा प्रजापतेः” भा०व० ८५अ० । “प्रतिष्ठाने नरपति-
र्ययातिः प्रत्युपस्थितः” भा०उ०११३अ० ।

“एवंप्रभावो राजासीदैनस्तु पुरुषोत्तम ! । देशे पुण्य-
तमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते । राज्यं स कारयामास
प्रयागे पृथिवीपतिः । उत्तरे जम्बूवीतीरे प्रतिष्ठाने
महायशः” हरिवं०२६अ० । ५स्थाने च

प्रतिष्ठित लि० प्रतिष्ठा जाताऽस्य तारका० इतच् । १जात-
प्रतिष्ठे देवादौ २विख्यातियुक्ते च । ३विष्णौ पु० “अप्र-
मत्तः प्रतिष्ठितः” विष्णुस० ।

प्रतिष्ठािका स्त्री प्रति+स्था-क स्तार्थे क कापि अत इत्वम्
सुभाषा० प्रत्वम् । प्रतिष्ठानकच्छायां स्त्रियाम् ।

प्रतिष्ठुम पु० प्रतिष्ठुपः संक्रमः प्रा०स० । १प्रतिष्ठायायास्
प्रा०व० । २प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठायापन्ने लि० । ३संचारे

च “चितिशक्तिपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा दर्शितविषया
शुद्धाऽनन्ता चेति” पात०भा० । “प्रतिसंक्रमः संचारः”
विवरणम् ।

प्रतिसंख्या स्त्री प्रति+सम्+ख्या-भावे अङ् । १प्रसंख्याने
२सांख्यादिसिद्धे ज्ञानभेदे च तस्य पञ्चविंशतिसंख्यान्वितत
त्वनिरूपणात् तदीयज्ञानस्य संख्यानियतत्वेन तथात्वम् ।

प्रतिसंख्यानिरोध पु० प्रतिसङ्ख्यापूर्वकोनिरोधः शा०त० ।
बुद्धिपूर्वके भावानां नाशे बोद्धमत्तसिद्धे पदार्थभेदे अप्रति-
संख्यानिरोधशब्दे ५६१पृ० वृषप्रम् ।

प्रतिसञ्चर पु० प्रतिसञ्चरन्ति क्रियाशून्यतया विस्तीवन्ते ५स्यां
प्रति+सम्+चर-आधारे अण् । १प्रलयभेदे “यदा ह प्र-
कृतौ याति लयं विश्वमिदं जगत् । तदोच्यते प्राकृतोऽयं
विद्वद्भिः प्रतिसञ्चरः” सार्क०पु०६अ० । २सञ्चारमात्रे च ।
प्रतिसन्देश पु० प्रतिरूपः सन्देशः प्रा०स० । सन्देशातुल्यमे
प्रत्युत्तररूपतया वाचिकं वृत्तान्तभेदे ।

प्रतिसन्धान न० प्रति+सम्+धा-भावे ल्युट् । १अनुसन्धाने
अनुचिन्तने ज्ञानभेदे नष्टस्य द्रव्यस्योपलब्धिहेतुव्यापारे
२अन्वेषणे च ।

प्रतिसन्धि प्र० प्रतीपः सन्धिः प्रा०स० । १वियोगे २उपरमे
“अदृष्टतोऽनुपायाच्च प्रतिसन्धिस्य कर्मणः” भा०शा०२०६
अ० टी० नील० प्रति+सम्+धा-कि । ३प्रतिसन्धाने च
वीप्सायाम् अव्ययी० । ४सन्धौ सन्धौ इत्यर्थे ।
प्रतिसन्धेय लि० प्रति+सम्+धा-कर्मणि यत् । प्रतीकाय्यं
भा०उ० ८५अ० ।

प्रतिसम लि० प्रतिक्लृप्तः समः । विषदशे

प्रतिसमन्त लि० प्रतिगतं समन्तात् येन प्रा०व० पृष्ठो० प्रा०
प्रसमन्ताङ्गावे शत०ब्रा० ३।७।१।१३ भा० ।

प्रतिसमासन न० प्रति+सम्+आ+अस-क्षेमे भावे ल्युट् ।
निरसने निवारणे भा०व० १८३१ स्तो० ।

प्रतिसर पु० प्रति+सृ-अच् । १सैन्धवखाङ्गागे २हस्तसूत्रे
च त्रिका० । ३मन्त्रभेदे ४माल्ये व्रणशुद्धौ च मेदि० ।
६भूषणे ७रक्षावन्धनसूत्रे पु० न० अमरः । ८नियोज्ये
लि० मेदि० स्तोत्रमपि । “प्रतिसरया तुरगाणां भङ्गा-
तकशालिकुष्ठसिद्धार्थं कण्ठेषु निबन्धीवात्” वृ०सं०४३अ० ।

प्रतिसर्ग पु० प्रतिरूपः प्रतिक्लृप्तो वा सर्गः । १ब्रह्मणः सृष्टि-
तुल्यायां सरोच्यादिसृष्टौ २प्रलये च “आदिसर्गस्तु यः
सृष्ट ! कथितो विस्तरेण च । प्रतिसर्गश्च ये येषामधिषा-
स्तान् वदस्व नः” इति प्रश्ने प्रतिसर्ग उक्तः काण्डिकापु० ।

“प्रतिसर्गे तु नृत्तिगणं हेमप्रिण्डं वा घटकुण्डलसकु-
टादयो विगन्तोऽव्यक्तीभवन्ति तत्कारणरूपमेवाभि-
व्यक्तं कार्यं सयेत्याव्यक्तम् भवति । एवं पृथिव्यादयस्त-
न्मात्राणि विगन्तुं स्त्रापेक्षया तन्मात्राण्यव्यक्तयन्ति एवं
तन्मात्राण्यहङ्कारं विगन्ति अहङ्कारमव्यक्तयन्ति एव-
महङ्कारो महान्माविशन्महान्तमव्यक्तयति महान् प्र-
कृतिं स्वरकारणं विगन्तुं प्रकृतिसमव्यक्तयति प्रकृतेस्तु न
कचिद्विशेष इति सा सर्वकार्याणामव्यक्तमेव” सा०त०कौ०
प्रतिसूर्य्यं पु० प्रतिसरे भवः यत् । रुद्रभेदे यजु०१६।१३
प्रतिसव्यं न० प्रतिगतं सव्यं वासं येन प्रा०व० । १प्रतिकूले
२विरुद्धाचारिणि जटा० ।

प्रतिसान्धानिकं पु० सन्धानं प्रयोजनमस्य ठक् प्रतिकूपः
सान्धानिकः प्रा०व० । मागधे स्तुतिपाठके शब्दरत्ना० ।
प्रतिसामं धीपसायाम् अव्ययी० कच् समा० । प्रत्येकसामनि
प्रतिसारणं लि० प्रतिसारयति प्रति+हृ-णिच् ल्यु । १धप-
सारके २दूरीकारके । भावे ल्युट् । २दूरीकरणे । करणे
ल्युट् । सुश्रुतांते ३अग्निकार्यभेदे । बलयविन्दुविलेखा प्र-
तिसारणानीति दृक्प्रविशेषाः । त्र्यर्षिकित्वाङ्गे ३धप-
स्रभेदे “सासादूङ्” ततस्तेन कृष्णमालेपयेदुत्रणम् ।
कुक्कुटाण्डकपालानि कतकं मधुकं समम् । तथा
ससुद्रमण्डूकीं मणिचूर्णञ्च दापयेत् । गुटिकामूलपि-
ष्टास्ता त्रयानां प्रतिसारणम्” सुश्रुतः । प्रतिसारणं
त्रयस्य स्वस्थानात् स्थानान्तरनयनम् इत्यर्थः “दन्तजि-
ह्वास्थानां यच्चूर्णकल्पावलेहकैः । शनैर्चर्षणमकुल्या
तदुक्तं प्रतिसारणम् । वैरस्यं मुखदौर्गन्ध्यं मुखशोषं
तथा तृणम् । अरुचिं दन्तपीडाञ्च निहन्ति प्रतिसार-
णम् । ह्रीने जाड्यकफोत्कृष्टशवरसंज्ञानमेव च । अति-
योगान् मुखे पाकः शोषस्तृष्णा वमिः क्लमः” भावप्र०
उक्ते ४दन्तचर्षणभेदे ।

प्रतिसारणीयं लि० प्रति+हृ-णिच्-कर्मणि कनीयर् ।
स्थानान्तरनयनीये सुश्रुतांते चारपाकविधिभेदे
“स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च । तत्र प्रतिसार-
णीयः कुष्ठकिटिभदङ्गु किलासमण्डलभगन्दरानुदुष्टव्रण-
नाडीचर्मकीलितकालकन्यक्कव्यङ्गमशकवाद्याविद्रधिक्लमि-
विषार्षःस्त्रपदिश्रुते” ।

प्रतिसारिन् लि० प्रतीपं सरति हृ-णिच् शिनि । १प्रतीप-
गामिनि २भीचगामिनि स्त्रियां ङीप् । भा०व० ५।१७०।
प्रतिसीरा स्त्री प्रतिसिरोति सीयते वा प्रति+सि-रक्

दीर्घश्च । जवनिकायाम् (परदा) अमरकोशः ।
प्रतिसूर्य्यं पु० स्त्री०प्रतिरूपः सूर्य्यः प्रा०व० । १ककलासे त्रिका० ।
२द्वितीयसूर्य्यप्रादुर्भावरूपे आन्तरीक्षोत्पातभेदे च ।
सार्थं क । तत्सार्थं तच्छुभाशुभलक्षणं ह०सं०२७७० यथा
“प्रतिसूर्य्यकः प्रशस्तो दिवसकदत्तवर्णसप्रभः क्षिप्रः ।
वैदूर्यनिभः स्वच्छः शुक्लश्च क्षेमसौमित्रः । पीतो व्याधिं
जनयत्यशोकरूपश्च शस्त्रकोपाय । प्रतिस्त्रियां माला-
दस्युभयातङ्गुणहन्ती । दिवसकतः प्रतिस्त्रियां जलज-
दुदगदक्षिणे स्थितोऽनिलजत् । उभयस्यः सलिलभयं
नृपसुपरि निहन्त्यधो जनहा” ।

प्रतिस्मृष्टं लि० प्रति+स्मृज्-कर्मणि क्त । १प्रेरिते २प्रत्याख्याते
च मेदि० । ३सत्ते धरणिः । [हिंस्रवृत्ताम् राजनि० ।
प्रतिसीमा स्त्री प्रतिकृपा सोमः सोमवल्ली बस्याः प्रा०व० । स०
प्रतिस्कन्धं पु० १कुमारानुचरभेदे भा०श० ४६६० । २नियम-
सन्ध्याङ्गभेदे पु० “परिक्षिप्तं फलं यत्प्रतिस्कन्धेन
दीयते । स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविदो जनाः”
कामन्द० ।

प्रतिस्त्री स्त्री प्रतिकृपा स्त्री प्रा०व० । १परनायाम् आभि-
मुख्ये अव्य० । २स्त्रिया आभिमुख्ये अव्य० । “उपसन्नयते
स हिङ्कारोत्पद्यते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः
प्रतिस्त्रि सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तद्विधनं
पारं गच्छति तद्विधनमेतत् वासदेव्यं निधुने प्रोतम्”
का०उ० । “प्रतिस्त्रिशयनम् स्त्रियोऽभिमुखामावेन शय-
नम् । सहशयनमेकपर्य्यङ्के शयनम्” भा० ।

प्रतिस्पर्द्धा स्त्री प्रति+स्पर्ज्-भावे क्ङ् । प्रतिरूपस्पर्द्धायां
प्रतिकक्षायाम् शब्दरत्ना० ।

प्रतिस्पर्शं पु० प्रतिरूपः स्पर्शः । प्रतिद्रुते
प्रतिस्त्रोतस् न० प्रतीपं स्त्रोतः प्रा०व० । स्त्रोतसोमसनप्रतिकूले
प्रतिस्त्रं पु० प्रति+स्त्रु-शब्दोपतापयोः भावे आधारे वा
क्ङ् । १प्रतिशब्दे २उपतापाधारे आदित्यात् अग्निस
व्यादनसाधने शुष्कगोमयादौ च । तत्प्रकारः निरुक्ते
उक्तः यथा “एदीक्ष प्रथमसमाहृत आदित्ये कंसं
वा मणिं वा परिरुज्य प्रतिस्त्रे यत् शुष्कगोमयं
संस्पर्शयन्वारयति तत्प्रदीप्यते सोऽयमेव संपद्यते” ।
प्रतिस्त्रे उपतापाधारे सूर्य्यकिरणसम्पर्कस्थाने इत्यर्थः ।

प्रतिहतं लि० प्रति+हन-क्त । १दिष्टे २रुद्धे ३निरास्ते
४प्रतिस्त्रुविते च मेदि० । भावे क्त । ५निरासे न०अमरः ।
प्रतिहृति स्त्री प्रति+हृन्-भावे क्तिन् । १प्रतिघाते आहृत्-

परादत्तौ श्रोत्रे च । तस्य कामप्रतिहत्या जायमानत्वात्
तथात्वम् ।

प्रतिहस्तं त्रि० प्रति+हृ-लृट् । १ पुनराहरणकर्त्तरि शब्द-
त्वग्भेदे पु० अच्चावाकशब्दे दृ० प्र० दृशम् । स च प्रति-
रूपसाधनेनाता प्रतिहारशब्दे दृशम् ।

प्रतिहर्षणं न० प्रतिरूपं हर्षणम् प्रा० सं० । १ हर्षणानुरूपे हर्षे
णिच्-ल्युट् । २ प्रतिरूपसन्तोषसम्पादने च ।

प्रतिहस्तकं पु० प्रतिरूपः हस्तो यस्य प्रा० व० कप् । हस्त-
साध्याक्रियाप्रतिरूपक्रियाकारिणि प्रतिनिधौ हितो० ।

प्रति(ती)हारं पु० प्रत्येकं हरति स्वाभिपार्श्वमानयति अथ
वा दीर्घः । १ द्वारपाले अमरः । स्त्रियां ङीप् गौरा० ङीष्
वा । आधारे घञ् । तदधिष्ठानस्थाने २ द्वारे च शब्दर० ।
प्रतिरूपं हरति हृ-अण् उपस० । २ प्रायाकारे भरतः ।
सामन्तकृत्यभागे उद्धात्वा गेये ४ सामावयवभेदे उद्धीयशब्दे
११७० प्र० दृशम् । तस्य देवता च अज्ञं यथोक्तं छा० उ०
“अथ हैनं प्रतिहर्तृपससाद् प्रतिहर्तृयां देवता प्रतिहा-
रमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि भूर्वा ते विप-
तिष्यतोति सा भगवानवोचत्कृतसा सा देवतेति । अज्ञ-
मिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यद्भमेव
प्रतिहरमाणां जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता
ताञ्चेदविद्वान् प्रत्यहरिष्यो भूर्वा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य
मयेति” ।

प्रतिहारकं पु० प्रति+हृ-लृट् । १ प्रायाकारे भरतः २ स्था-
नान्तरप्रापके त्रि० ३ प्रतिहाररूपसामावयवगतारि पु० ।

प्रति(ती)हासं पु० प्रतिरूपः हासः प्रा० सं० वा दीर्घः । १ येन
हासः कृतः तं प्रति हासे प्रा० व० । २ तत्कारके त्रि० ।
३ करवीरवृत्ते पु० अमरः ।

प्रतिहरं पु० प्रति+हृ-आधारे अण् । समीपे ऋ० ७।६६।१४
प्रतीकं पु० प्रति+कृन् नि० दीर्घः । १ अवयवे अमरः । २ प्रति-
रूपे श्विलोमे च भेदि० प्रतीकोपासनं च ब्रह्मप्रती-
कानामादित्यादीनां ब्रह्मदृष्ट्युपासनं तच्च शा० सू० भा०
दर्शितं यथा

“न प्रतीके न हि सः” सू० “मनो ब्रह्मोत्पत्तिपासीतेत्य-
ध्यात्ममयादिदेवतमाकाशो ब्रह्म” (छा० १।१८) इति,
तथा “आदित्यो ब्रह्मोत्पत्तिपासीतेत्य-” (छा० १।१९) स यो नाम
ब्रह्मोत्पत्तिपासीते” (छा० १।१९) इत्येवमादिषु प्रतीकोपा-
सनेषु संशयः, किमेवम्यात्मग्रहः कर्त्तव्यो न वेति ।
किं तावत् प्राप्तेमेतेष्व्यात्मग्रह एव युक्तः, कस्मात्,

ब्रह्मणः स्तुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् । प्रतीकानामपि
ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते
ब्रूमः । न प्रतीकेष्वात्ममतिं ब्रवीयात्, न हि स उपा-
सकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत् । यत्पुनर्ब्रह्म-
विकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं तत्सत्तात्मत्वमिति । तदसत्
प्रतीकाभावप्रसङ्गात् । विकारस्वरूपोपासनं न हि ना-
मादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति, स्वरूपोपासनं च
नामादीनां कृतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा । न च ब्रह्मण्य-
आत्मत्वात् ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या, कर्त्तृत्वा-
द्यनिराकरणात्, कर्त्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मेनिराकरणेन
हि ब्रह्मण्य आत्मत्वोपदेशस्तदनिराकरणेन चोपासनवि-
धानम्, अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोप-
पद्यते, न हि क्वचिदस्ति कथोरितरेतरात्मत्वमस्ति, सु-
वर्णात्मनैव तु ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवो-
चाम । अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते” भा० “ब्रह्म-
दृष्टिरुक्तर्षात्” सू० “तेजोवोदाहरणेषु अन्यः संशयः,
किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः किं वा ब्रह्म-
दृष्टिरादित्यादिदृष्टिः । कृतः संशयः, सामानाधिकरण्ये
कारणानवधारणात् । अतः हि ब्रह्मण्यस्यादित्यादि-
शब्दैः सामानाधिकरण्यप्रसङ्गपलभ्यते, “आदित्यो ब्रह्म
प्राप्तो ब्रह्म विद्युदुब्रह्म” इत्यादिसमानविभक्तिनिर्दे-
शात् । न चात्राश्रयं सामानाधिकरण्यमवकल्पते अर्थ-
न्तरवचनत्वात् ब्रह्मादित्यादिशब्दानां, न हि भवति
गौरव इति सामानाधिकरण्यम् । ननु प्रकृतिविकार-
भावात् ब्रह्मादित्यादीनां स्वरूपावादिषु सामानाधि-
करण्यं स्यात्, नेत्युच्यते, विकारप्रविलयोद्येवं प्रकृति-
सामानाधिकरण्यत्वात् स्यात्, ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गम-
वोचाम, परमात्मवाक्येन तदानीं स्यात्, ततश्चोपासना-
धिकारो बाध्यते, परिमितविकारोपासनञ्च व्यर्थम् ।
तस्मात् ब्रह्मणोऽग्निवैश्वानर इत्यादिवदन्यतरात्मन्यतर-
दृष्ट्यासि सति क्व किंदृष्टिरध्यस्तमिति संशयः
तत्त्वानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्रा-
प्तम् । अथ वाऽऽदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्त्तव्या
इत्येवं प्राप्तम् । एवं हि आदित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपा-
सनञ्च फलवदिति शास्त्रमन्यादा । तस्मात् न ब्रह्मदृष्टि-
रादित्यादिष्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मदृष्टिरेवादित्या-
दिषु स्यादिति । कस्मात् उक्तर्षात्, एवमुक्तर्षादादित्या-
दयो दृष्टा भवन्त्युक्तदृष्टयोऽप्यभावात् । तथा च

लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति, उत्कृष्टदृष्टिर्हि निरु-
ष्टेऽध्यसितव्येति लौकिको न्यायः । यथा राजदृष्टिः
क्षत्त्रि, स चातुगन्तव्यो विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात् ।
न हि क्षत्त्रदृष्टिपरिहृतो राजा निकर्षं नीयमानः
अयेसे स्यात् । ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशङ्कनीयोऽत्र
प्रत्यवायप्रसङ्गः, न च लौकिकेन न्यायेन शास्त्रीया दृ-
ष्टिर्नियन्तुं युक्तेति । अत्रोच्यते, निर्धारिते शास्त्रार्थे
एतदेवं स्यात्, सन्दिग्धे तु तस्मिन् तस्मिन्प्रत्ययं प्रति लौ-
किकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते, तेन चोत्-
कृष्टदृष्ट्यासौ शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निरुद्धदृष्टिमध्यस्थ
प्रत्यवेयादिति स्मरणे । प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां
मुख्यार्थत्वमविरोधात् स्पष्टीतव्यम् । तैः स्वार्थवृत्तिभि-
रवरुद्धायां बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यवृत्त्या
सामानाधिकरणप्राप्तमभावात् ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावति-
ष्ठते । इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्यैव एवार्थो न्यायः ।
तथा हि ब्रह्मेत्यादेशः ब्रह्मेत्युपासीत ब्रह्मेत्युपास्त इति
च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दस्यैव रजतमित्युक्त्यादि-
शब्दान् । ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र
शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दः रजतशब्दस्तु रजतप्रतीति
लक्षणार्थः प्रतीत्यैव हि केवलं रजतमिति न तु तत्र
रजतमस्ति, एवमत्राद्यादित्यादीन् ब्रह्मेति प्रतीत्यादिति
गम्यते । वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेनादित्यादी-
नेवोपास्तिक्रियया व्याप्यमानान् दर्शयति “स य एतदेवं
विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते” (छा०, १।१.६) “यो वाचं
ब्रह्मेत्युपास्ते” (छा०, ७।५।१) “यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते”
(छा०, ७।५।२) इति । यच्चूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं
फलवत्त्वायेति, तदयुक्तं उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामे-
वोपास्तत्वावगमात् । फलवन्त्यतिव्याप्युपासन इवादित्या-
द्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वार्थवत्त्वात् । वर्णितञ्चै-
तत्, “फलम् अत उपपत्तेः” इत्यत्र (वे० सू०, १।२।१८) ।
इदंश्चात्र ब्रह्मण उपपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्वदुपास्यारो-
पणं प्रतिपादयिष्ये विष्णादीनाम् ।
तत्फलविशेषोऽपि तत्र निरर्थोति यथा
“अप्रतीकालम्बनाच्चयतीति वादरायण उभयथाऽदोषात्
तत्क्रतुश्च” सू० “स्थितमेतत् कार्यविषया गतिर्न पर-
विधयेति । इदमिदानीं सन्दिह्यते, किं सर्वान् विका-
रालम्बनानविशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोक
सुत कश्चिदेवेति । किं तावत् प्राप्तं सर्वेषामेवैषां विदु-

नामन्यत्र परस्मात् ब्रह्मणो गतिः स्यात् । तथा हि
“अनियमः सर्वसाम्” इत्यात्राविशेषेणैवैषा विद्यान्तरेष्व-
वतारितेत्येवं प्राप्तौ प्रत्याह अप्रतीकालम्बनानिति ।
प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा सर्वानन्यान् विकारालम्ब-
नाच्चयति ब्रह्मलोकमिति वादरायण आचार्यो मन्यते ।
न ह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चित् दोषोऽस्ति । अग्नि-
यमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः । तत्-
क्रतुश्चासोभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्ह्येव । यो
हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्मसैश्वर्यमासीदेदिति स्मर्यते “तं
यथा यथोपासते तदेव भवति” इति श्रुतिः । न तु
प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य ।
नन्वब्रह्मक्रतुमानपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते” यथा पञ्चा-
ग्निविद्यायाम् “स एतान् ब्रह्म गमयति” इति । भवतु
यत्त्रैवमपवाद उपलभ्यते, तदभावे त्वौत्सर्गिकेन तत्क्रतु-
न्यायेन ब्रह्मक्रतुनामेव तत्प्राप्तिर्नतरेषामिति मन्यते भा०
“विशेषश्च दर्शयति” सू० “नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्व-
स्यात् पूर्वस्यात् फलविशेषसुतरस्मिन्सुतरस्मिन्नुपासने दर्श-
यति “यावद्वाचो गतं तत्वास्त यथा कामचारो भवति”
“वाग्वाच नाम्नो भूयसी यावद्वाचो गतं तत्वास्त यथा
कामचारो भवति” “मनो वाच वाचो भूयः” इत्यादिना ।
स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपासनानामुपपद्यते,
ब्रह्मतन्त्रे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात् कथं फलविशेषः स्यात् ।
तस्माच्च प्रतीकालम्बनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति भा० ।
वसुन्धपस्य ४ पुत्रभेदे भाग० ६।२।१२

प्रती(ति)कार पु० प्रति+कृ वच् दीर्घः । कृतापकारस्य प्रत्यपकारे
वैरुनिर्यातने अमरः २ रोगनिवारणोपाये चिकित्सायाम्
शब्दमा० । [अमरः । अस्य नित्यसमासः । मेघप्रतीकाशः ।
प्रती(ति)काश पु० प्रति+काश-वच् वा दीर्घः । उपमायाम्
प्रतीकाश पु० भातुमन्नुपस्य पुत्रभेदे भाग० ६।१।२।६
प्रतीक्षा स्त्री प्रति+ईच्-भावे अङ् । अपेक्षायाम् । भावे
ल्युट् । प्रतीक्षणं तत्कार्यं न० ।
प्रतीक्ष्य त्रि० प्रति+ईच्-कर्मणि गत्यत् । १ पुत्र्ये २ अपेक्ष-
णीये च “प्रतीक्ष्यं तत् प्रतीक्ष्यायै पितृष्वक्षे प्रतिश्रुतम्”
इति साधः ।
प्रती(ति)घात पु० प्रति+हन-भावे वच् वा दीर्घः । प्रतिघाते
प्रतीची स्त्री प्रत्यच्+स्त्रियां ङीप् अङ्गोपे दीर्घः । पश्चिमायां
दिशि यदपेक्षया सूर्यास्ताचलसङ्ग्रहिता या दिक् सा
तदपेक्षया तस्य प्रतीची कथा० उप० वृत्तिः ।

प्रतीचीन लि० प्रतीचि भवः प्रत्यच्+ख अङ्गोपे दीर्घः ।
 १ प्रत्यग्भवे २ पश्चिमदिग्भवे च । स्तार्थे ख । १ प्रतीचि
 पदार्थे हेमच० । शत० ब्रा० ५।१।४।२० प्रतीचीनफलम् ।
 प्रतीच्य लि० प्रतीचि भवः प्रत्यच्-भवार्ये यत् । १ प्रत्यग्भवे
 २ पुलस्त्यमातरि स्त्री भा० उ० ११६ अ० । १ अन्तर्हिते लि०
 निचण्टुः । [मनुः ४।१८।४ स्त्री०]
 प्रतीच्छक लि० प्रतिगता इच्छा यस्य प्रा० व० कप् । पाह्ने
 प्रतीत लि० प्रति+इण-कृ । १ स्थाते २ ज्ञाते अमरः । १ इष्टे
 ४ सादरे च राजनि० । ५ विश्वदेवगणभेदे पु० भा० अन्त० ८१ अ०
 प्रतीति स्त्री प्रति-इण-भावे क्तिन् । १ ज्ञाने २ स्थातौ
 १ सादरे ४ हर्षे च ।
 प्रतीतोद् पु० “जड्व” शाकरमहाश्वरमभ्यासवत् तस्य जड्व-
 रान् पदादीन् प्रतीतोदा इत्याचक्षते” इत्युक्तेऽर्थे ।
 प्रतीत्यक पु० विदेहदेशे रामा० अयो० ७।१८ स्त्री० ।
 प्रतीप लि० प्रतिगता अपोऽल अच्समा० नि० प्रतिप+प्रभो-
 वा । १ प्रतिकूले चन्द्रवंशे २ नृपभेदे पु० हेमच० । प्रतिप-
 शब्दे दृश्यम् । १ अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३ दृष्ट-
 दृश्यम् । ज्ञाने परेऽन्तोदात्ततास्य वा परनिपातः
 प्रतीकृतः कृतप्रतीप इति वा । स्तार्थे क । ४ तत्त्वार्थे ।
 हर्ष्यश्चन्द्रपुत्रयदोः पुल्ले भाग० ८।११।२ तत् प्रति-
 पक इति पाठान्तरम् तत्त्वार्थे । ततः सुखा० अस्यर्थे
 इति । प्रतीपकिन् तद्युते लि० स्त्रियां ङीप् । सुखादि-
 याटात् ततः ठन्मत्वपो न स्तः ।
 प्रतीपदंशिन् लि० प्रतीपं वाकं पश्यति दृश-णिनि । १ प्रति-
 कूबदंशके स्त्रियां ङीप् । सा च १ स्त्रियाम् अमरः ।
 प्रतीपाश्व पु० राजभेदे विष्णु पु० ।
 प्रतीर न० प्रतीर्यते प्र+तीर-क । १ तटे तीरे अमरः ।
 २ भौत्यमत्तुपुल्लभेदे मार्क० पु० १०० अ० ।
 प्रतीवाप पु० प्रति+वप-वच् दीर्घः । १ गलितस्त्र्यादेरवच्-
 र्णने अमरः । २ पेयोषधिभेदे औषधविशेषसंयोगभेदे च
 “तत् वीरतर्वादिषिङ्गजलसूषकादि प्रतीवापं पाययेत्”
 सुश्रुतः । [भाग० ५।१५।१]
 प्रतीह पु० भरतवंशे सुवर्चलायां जाते परमेष्ठिनः पुल्ले
 प्रतुद् पु० प्र+तुद-क । खगभेदे “हारीतो धवलः पाण्डु-
 श्विलपक्षो वृहच्छुकः । पारावतः खड्गरीटः पिकाद्याः
 प्रतुदाः सृताः” । “प्रतुद्य भजयन्त्येते तुण्डेन प्रतु-
 दास्ततः” प्रतुदा अधुराः पित्तकफघ्नास्तुरा हिमाः ।
 लघ्वो बद्धवर्चस्का किञ्चिदातकराः सृताः” भावप्र० ।

प्रतुत् लि० प्र+तूर-वेगे क्त । १ प्रकटवेगान्विते भावे क्त । १ प्रकट-
 वेगे न० । ततो गोषदादि० मत्वर्थे वुन् । प्रतुत्क तद्युते लि०
 प्रतुलिका स्त्री प्रकटं तुल्यमत्र कप् कापि अतइत्वम् (तोषक)
 शय्याभेदे काशी० ७ अ० । [नदण्डे (चावुक्) अमरः ।
 प्रतीद् पु० प्रतुद्यतेऽनेन प्र+तुद-करणे घञ् । अश्वादिताड-
 प्रतीली स्त्री प्र+तुल-अच् गौरा० ङीप् । १ रथ्यायाम् २ पुरा-
 न्यनखवर्त्मनि अमरः हृष्टादौ निर्मिते इपि च भरतः ।
 प्रतीष पु० प्र+तुष-भावे घञ् । १ सन्तोषे प्रकटस्तोषोऽस्य प्रा० व० ।
 २ सन्तोषयुते लि० । १ स्वायम्भुवमनोः पुल्लेभेदे पु० भाग०
 ४।१।७ स्त्री० । [पुराणनामसु निचण्टुः ।
 प्रल लि० पुराणार्थे प्र+भवार्थे ल । १ पुरातने अमरः ।
 प्रत्यंशु लि० प्रतिगतोऽंशुस् अत्या० स० । १ प्राप्तांशुके । तत्पुरुषे
 अंशा० अन्तोदात्ततास्य । प्रतिगतोऽंशुर्न प्रा० व० ।
 २ प्रतिगतांशुके लि० तत्पुरुषे इत्युक्तेः बद्धब्रीहौ ना-
 न्तोदात्तता ।
 प्रत्यक्चेतन पु० प्रतीपं विपरीतमवृत्ति जानाति प्रति+अन्च्-
 किप् कर्म० । १ सांख्यमतसिद्धे पुरुषे । “ततः प्रत्यक्-
 चेतनाधिगमः अन्तरायाभावश्च” योगसू० भाष्यम् ।
 प्रत्येकम् अञ्चति अञ्चुते कर्म० । सर्वज्ञे २ अन्तरात्मनि पर-
 मेष्ठरे तदभिज्ञे शीवे च प्रत्यक्शब्दे दृश्यम् । [अमरः
 प्रत्यक्पर्णी स्त्री प्रत्यङ्गि पणान्यस्याः ङीप् । १ अपामार्गे
 प्रत्यक्पुष्पी स्त्री प्रत्यक् पुष्पमस्याः ङीप् । अपामार्गे अमरः
 प्रत्यक्शैली स्त्री प्रतीची शैलीव अस्याः समासान्तविधेर-
 नित्यत्वात् न कप् । १ दन्तीष्टके शूषिकपण्याञ्च अमरः ।
 प्रत्यक्ष अव्य० अक्षः लक्षणम् “लक्षणेनाभिप्रती” पा० लक्ष-
 णार्थे प्रतिनाऽव्ययी० शरदा० अच्समा० अक्षिगच्छेन
 इन्द्रियमात्रम् लक्ष्यते । १ इन्द्रियलक्षणे ततोऽस्यर्थे अच् ।
 २ इन्द्रियसन्निकर्षजन्ये ज्ञाने न० । इन्द्रियाणाञ्च ज्ञान-
 मात्रं प्रत्येव सन्निकर्षद्वारा हेतुत्वात् तथार्थत्वम् । ततः
 अस्यर्थे पुनः अर्थ आद्यच् । १ प्रत्यक्षविषये लि० प्रत्यक्षत्वं
 च ज्ञानत्वव्याप्यजातिविशेषः तल्लक्षणन्तु इन्द्रियार्थसन्निक-
 र्षोत्पन्नज्ञानत्वमिति नैयायिकाः । अधिकमपरोक्षशब्दे
 २१५ पृ० दृष्टशब्दे च २६७२ पृ० दृश्यम् । वेदान्तमते
 तल्लक्षणन्तु “तत्तदिन्द्रिययोग्यवर्त्तमानविषयावच्छिन्नचैत-
 न्याभिज्ञत्वं तत्तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्य-
 क्षत्वम् । स्वाकारवृत्त्युपहितप्रमात्रचैतन्यसत्तातिरिक्तस-
 ताकत्वमन्यत्वे सति वर्त्तमानयोगत्वं विषयस्य प्रत्यक्ष-
 त्वम्” वेदा० प० । तच्च लौकिकासौकिकभेदात् विधा ।

प्रत्यक्षदर्शनं लि० प्रत्यक्षेण पश्यति दृष्ट-ल्यु । साक्षिणि
साक्षाद्दर्शनि शब्दमात्रा । शिनि । प्रत्यक्षदर्शिनं तत्कार्यं
लि० स्थियां ङीप् ।

प्रत्यक्षलवणं न० प्रत्यक्षं पृथक्तयोपलभ्यमानं लवणम् ।
पाकनिष्पत्त्युत्तरं व्यञ्जनादौ दीयमानलवणे । तस्य
आज्ञे अदेयतोक्ता यथा आ०त० ब्रह्मणु० “सिद्धाः कृताश्च
ये भक्ताः प्रत्यक्षलवणीकृताः” आज्ञे तस्य वर्त्यतयोक्तेः
“सिद्धाः कृताः सिद्धपुत्तरकालं प्रत्यक्षलवणपक्षेपकृताः”
आ०त० रघु० तत्रैव विष्णुना आश्वज्येष्ठे “आरक्ता-
स्यैव नियोगाः प्रत्यक्षलवणानि च” इत्युक्तम् । शु०त०
ब्रह्मणु० “सैव्यं लवणं चैव यज्ञ सासृद्रकं भवेत् । पयसि
परमे ह्येते प्रत्यक्षेऽपि च नित्यशः” । “पृथक्तयोप-
लभ्यमानं लवणं प्रत्यक्षलवणं न तु व्यञ्जनादिसंस्कारकं
संस्कारप्रत्यक्षयोर्भेदात्” शु०त०रघु० । वस्तुतः सैव्यादे-
रपि प्रत्यक्षलवणत्वेऽभ्युपगता आर्द्रकादियोगे प्रतिप्रसवः न
तु सिद्धपुत्तरकालपक्षेऽपि प्रतिप्रसवः । अतः सिद्धपु-
त्तरकालं लवणमात्रस्यैव प्रक्षेपे सर्वत्र भक्षणे दाने च
निषेधः इति बोध्यम् ।

प्रत्यक्षवादिन् पु० प्रत्यक्षमेव प्रमाणतया वदति वद-ष्यति ।
चावर्के चावर्कशब्दे २६२१४० दृश्यम् ।

प्रत्यक्षिन् लि० प्रत्यक्षमस्यस्य इति । साक्षादुद्गृह्यति व्यक्तं
दृष्टार्थं त्रिका० स्थियां ङीप् ।

प्रत्यक्षोत्तमं पु० प्रत्यक्षं प्रतीचीगामि कोतो यस्य । पश्चि-
मदिग्वाहिनि नद्ये “प्रत्यक्षोत्तमो नद्यः प्रत्यक्षोत्तमो
नदा नर्मदां विना” भाष ४।६६० व्याख्यायां अलि-
नाद्युत्तमवाक्यम् । २नर्मदायां स्त्री भा० व० ८६७० ।
प्रतीचि प्रत्यगात्मनि कोतश्चित्तप्रवाहोऽस्य । प्रत्यगा-
त्मैकप्रवणचित्तवृत्तिवृत्ते श्यतिभेदे पु० ।

प्रत्यगात्मन् प्रतीची जीवस्यात्मा स्वरूपम् । परमेश्वरे ब्र-
ह्मचैतन्ये भागव० १।२४।४५ स्त्रीपरः । “कश्चिद्गीरः प्र-
त्यगात्मानसैवदादृष्टचक्षुरदृष्टत्वमिच्छन्” कठो० भाष्ये तु
अन्यथोक्तं यथा “प्रत्यक्षं चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा
प्रतीच्येवात्मशब्दो रूढो लोके नान्यस्मिन् व्युत्पत्तिपक्षे-
ऽपि तत्रैवात्मशब्दो वर्तते । “यज्ञोपेत्य यदादत्ते यज्ञा-
त्ति विषयाविह । यज्ञास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्माति
कीर्त्यते” इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तिस्फुरणात् । तं प्रत्यगात्मानं
स्वस्वभावसैक्यतयशोऽर्थः” “स्वस्वभावं स्वस्वरूपमि-
त्यर्थः” आनन्दगिरिः ।

प्रत्यगाशापति पु० इत० । पश्चिमदिक्पाले वरुणे हलायुधः
प्रत्यगुदच्छी प्रतीच्या उदीच्याश्च अन्तरात्मा दिक् व० व० ।
पश्चिमोत्तरदिशोरन्तरात्मायां विदिशि वायुकोणे आश्व०
श्रौ० २६।४ ।

प्रत्यग्र लि० प्रतिगतमग्रमग्रत्वम् अत्या०स० । १नूतने २शोधिते
च अग्रः । उपचरिचरद्वयशब्दे २६४४४५ उक्ते नृपभेदे
पु० भाग० ६।२२।४

प्रत्यग्रथ पु० अहिच्छन्नदेशे हेमच० । तत्र भवः तस्य राजा
वा “सात्त्वावयवप्रत्यग्रथकालकूटाश्रकादिज्ञ” पा० इज ।
प्रात्यग्रथि तत्र भवे तद्वृत्ते च ।

प्रत्यग्रह पु० चेदिदेशराजो नृपभेदे भा० व्या० ६३७० ।

प्रत्यङ्ग न० प्रतिगतमङ्गम् अत्या०स० । अङ्गाद्युगताङ्गभेदे अङ्ग-
स्याङ्गभेदे कर्णादौ “तत्वाङ्गान्यन्तराधिसक्थिवाङ्गशिरांसि
तदवयवाः प्रत्यङ्गानि” छन्दुतः । अङ्गशब्दे ७२४०
दृश्यम् । [भेदे हरिवं० २७० ।

प्रत्यङ्गिरस् पु० चाक्षुषमन्त्रतरे आङ्गिरसे ऋक्स्वरूपे ऋषि-
प्रत्यङ्गिरा स्त्री देवीभेदे “अथ प्रत्यङ्गिरां वज्रे परब्रह्मा-
निर्वर्हिणीम्” इत्यादिना सन्तमहौषधौ दत्तरक्ते तत्-
प्रयोग उक्तः ।

प्रत्यङ्मुख लि० प्रत्यङ्मुखं यस्य । पश्चिमाभिमुखे “अथ
प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते” मनुना तन्मुखभोजने श्रीलामः
फलसुक्तम् । कर्मविशेषे सायंसंख्यावन्दने च तन्मुखता
विहिता सृष्टौ दृश्यम् ।

प्रत्यक्ष् पु० प्रत्यक्षति अन्वृत्त-किप् विच् वा । १स्वात्मनि
प्रत्यगात्मानुशब्दे दृश्यम् । २पश्चिमे देशे शकाले च ४पश्चि-
मायां दिशि स्त्री ङीप् भवे अक्षोमे दीर्घः प्रतीची ।
एवं यथाद्यपि प्रतीचः प्रतीचेत्यादि । विचि तु नलो-
पाभावात् न तथा प्रत्यक्षः प्रत्यक्षा इति । ततः सप्रत्यर्थे
असि तस्य लोपः । प्रत्यक्ष् पूषप्रत्यर्थद्वयौ पश्चिमदिग्-
देशकालादौ अत्य० । [छन्दुतः ।

प्रत्यङ्गन न० प्रतिरूपसहस्रमङ्गनं प्रा०स० । अतुल्यपङ्कजे
प्रत्यङ्गनं लि० प्रतिप्राप्तमङ्गनम् अत्या०स० । प्रत्यासन्नं
सन्निकटे सन्तः १०।८० ।

प्रत्यङ्गीक पु० प्रतिकूलवर्णीकं दृष्ट्यं प्रा०व० । १रिपो श्विज्ञे च
हेम० उपचारात् श्रुतिवादिन ४अलङ्कारभेदे न० अल-
ङ्कारशब्दे ४०१ पु० दृश्यम् ।

प्रत्यनुमान न० प्रतिरूपसहस्रमानं प्रा०त० । प्रतीपातुमाने यथा
पर्वतो वङ्गिमान् भूमादिति वादिनोक्ते पर्वतो वङ्गप्रभा-

भवान् पाषाणमयत्वादिति" प्रतिवादिनः प्रतिपत्तामुमानम् ।
 प्रत्यन्तं पु० प्रतिगतोऽन्तम् अत्या०सं० । १ च्छेच्छेदे १ सन्नि-
 कटे त्रि० अक्षरः । [पश्ये पर्वते हेमच०]
 प्रत्यन्तपर्वतं पु० प्रत्यन्तः सन्निकटः पर्वतः । दृष्टृपर्वतसमो-
 प्रत्यभिज्ञा स्त्री प्रतिगता अभिज्ञा अत्या०सं० । १ अभिज्ञा-
 वृद्धये तज्जन्यसंस्कारसङ्कारेण जनिते प्रत्यक्षभेदे यथा
 सोऽयं देवदत्त इत्यादि । तत्सखरूपादिकं विवरणप्रमेय
 संप्रति निष्पीतं यथा
 "ननु केयं प्रत्यभिज्ञा नाम न तावदेकस्यातीतवर्त्तमानका-
 लद्वयसम्बन्धविषयं प्रत्यक्षज्ञानं प्रत्यभिज्ञा, प्रत्यक्षज्ञानस्य
 वर्त्तमानमात्मार्थमाहित्वात् । पूर्वोक्तुभवसंस्कारसङ्हि-
 तादिदानीन्तनवस्तुप्रमितिकारणाज्जातस्य तस्य तथात्व-
 मिति चेत् एवमप्यात्मनि सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञा न
 सिद्धेत् नित्ये स्वयंप्रकाशे तस्मिन् संस्कारस्य जन्य-
 ज्ञानस्य वाऽसम्भवात् । नापि स्वरूपज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञा-
 तस्य प्रदीपप्रभावत् वर्त्तमानार्थप्रकाशिनः पूर्वोपरपराभावा-
 त्कत्वायोगात्, असम्भवे तु सोऽहमित्याकारद्वयोपप्लुतं
 ज्ञानद्वयमेतन्न प्रत्यभिज्ञा । तस्मादनया दुर्निहयया प्रत्यभि-
 ज्ञया कथमेकसिद्धिः । उच्यते । केवले चिदात्मनि जन्य-
 ज्ञानतत्संस्कारयोरसम्भवेऽत्यन्तःकरणविशिष्टे तत्सम्भ-
 वादुक्ता प्रत्यभिज्ञा किं न स्यात् । न च विशिष्टस्य प्रत्यभि-
 ज्ञाविषयत्वे तस्यैव प्रत्यभिज्ञाहत्वमपीति कर्मकर्तृविरोधः
 शङ्कनीयः, सर्ववादिनां देहव्यतिरिक्तादनुमानविषयत-
 यात्मनि कर्मकर्तृभावस्य संप्रतिपन्नत्वात् । अथ सतं नातु-
 मानादौ विषयस्य कर्मकारकत्वम् अतीतादेस्तुमाने वि-
 षयस्याविद्यमानस्य ज्ञानजनकत्वायोगात् विषयत्वन्व-
 विद्यमानस्यापि कथञ्चित् सम्भविष्यति ज्ञानस्य तदाकार-
 त्वात् अतोऽनुमानादौ कर्तृत्वमेवात्मनः, प्रत्यक्षे तु विष-
 यस्य ज्ञानजनकतया कर्मकारकत्वम् अतो विरोधस्तदवश्य
 इति भैवम् अन्तःकरणविशिष्टतयैवात्मनः प्रत्यभिज्ञाहत्वं
 पूर्वोपरकालविशिष्टतया च प्रत्यभिज्ञेत्यत्वमित्युपाधिभेदेना-
 विरोधात् । किमेतावता प्रयासेन प्रत्यभिज्ञैव सा भूदिति
 चेत् न, सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायाः स्वानुभवसिद्धत्वात्
 अविसर्वादित्वेन च भ्रान्तित्वायोगात् । यदुक्तं सोऽह-
 नित्याकारद्वयोपप्लुतं ज्ञानद्वयमिति तदसत् तथ सति
 विज्ञानं क्षणिकमित्यत्रापि ज्ञानद्वयप्रसङ्गेन विज्ञानस्य
 क्षणिकत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । विज्ञानमात्रवादिनां क्षणिक-
 त्वादिसमाप्तिरप्येवेति चेत् तर्हि स्थायित्वादिधर्मोऽप्य

वास्तवा उपादीयन्तं सोऽहमित्याद्यनुभवानुसारित्वात् ।
 यच्च प्राभाकरा सन्त्यन्ते सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायां विषय-
 त्वेनाश्रयोनात्मा सिद्धति किं तर्हि सोऽयं घट इत्यादि
 प्रत्यभिज्ञाश्रयत्वेनेति, तदयुक्तं पूर्वोपरकालविशिष्टस्य
 क्षणमात्रवृत्तिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वासम्भवेन प्रत्यभिज्ञया स्था-
 यित्वासिद्धिप्रसङ्गात् । अथ सतं सम संवेदनं जातमिति
 इदानीमनुसृत्य भाषा पूर्वकालीना घटादिसंविद् स्थाय्यं
 तदानीन्तनमात्मानं साधयति स्मृतिश्च स्थाय्यमिदानीं-
 न्तनमात्मानं साधयति ततश्च स्थाय्यात्मसिद्धिः न पुनरप्र-
 भाणिकं सोऽहमित्यात्मविषयकं प्रत्यभिज्ञानं किञ्चित् क-
 ल्पनीयमिति चेत् नैतत् सारम् स्मृतिपूर्वातुभवौ ह्यभिज्ञा
 द्वयवत्तत्कालीनमात्मानं यद्यपि साधयतः तथाप्येकस्या-
 त्मनः कालद्वयसम्बन्धो न केनापि सिध्यति । संविदु-
 दयमेव सम्बन्धस्यापि साधकमिति चेत् तर्हि तथैव घटा-
 दिव्यपि स्थायित्वसिद्धौ तत्सिद्धये प्रत्यभिज्ञा नापेक्ष्येत ।
 दृढग्रायं प्रत्यभिज्ञेति चेत् एवमपि प्रकृते संविदुदयं किं
 बाह्यात्सम्बन्धस्य साधकस्य प्रत्यभिज्ञासत्त्वात्, आद्ये
 न तावदेकैकं तत्साधकम् एकैकस्य कालद्वयविशिष्टात्म-
 न्यनान्वितत्वात् नापि संभूय तत्साधकम्, अतीतानु-
 भवस्य वर्त्तमानस्मृतेषु यौगपद्यायोगात् । द्वितीये स्था-
 य्यात्मविषयं सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञानं त्वयैवाङ्गीकृतं
 स्यात् । न च वाच्यं कचिदपि न ज्ञानविषयत्वमात्मन-
 क्तृकथं प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमिति । सम संवेदनं जात-
 मिति स्मृतिज्ञानविषयत्वात् यद्यप्यनेन स्मृतिज्ञानेन
 स्मृत्युपत्तिकालीन आत्मा स्थाय्यत्वेनैव प्रकाशयते न
 विषयत्वेन तथापि स्वार्थभाषणसंवेदनाश्रयभूतस्तत्संवेदन-
 कालीन आत्मा विषयीक्रियत एव । अथोच्यते स्मृत्या
 संवेदनमेव विषयीक्रियते तच्च संवेदनं स्मृतं सत् स्था-
 य्यमात्मानमाश्रयतयैव प्रत्याययिष्यतीति तदसत् स्मृति-
 काले संवेदनस्याविद्यमानस्य स्थाय्यसाधकत्वायोगात् ।
 स्वयंप्रकाशमानं हि संवेदनमाश्रयं साधयति न तु
 स्मृतिविषयतया परप्रकाशम् अन्यथा धर्मादीनामपि
 परतः सिद्धानां स्थाय्यात्मसाधकत्वप्रसङ्गात् । तस्मा-
 दतीतकालीन आत्मा स्मृतिविषय एवेत्यभ्युपेयम् । तथाच
 सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायात्मानं विषयीकरिष्यतीति प्रा-
 भाकरैरप्यात्मविषयप्रत्यभिज्ञयैव संविदात्मना क्षणिकत्वं
 निराकरणीयम् ।

प्रत्यभिज्ञादर्शनं न० प्रत्यभिज्ञायाः दर्शनम् शास्त्रम् । माहि-

श्वरशास्त्रभेदे तन्मतं च सर्वदर्शनसंग्रहे दर्शितं यथा
 “अत्रामेवाविहीनानां जडानां कारणत्वं दुष्प्रतीत्य-
 परितुष्टप्रतोलो मतान्तरमन्विष्टः परमेश्वरेच्छावशादेव
 जगज्जिज्ञासां परिषुष्टप्रतोलः स्वसंवेदनोपपत्त्यागमसिद्धप्रत्य-
 गात्मतादात्म्यो, नानाविधमानमेयादिभेदाभेदशक्ती पर-
 मेश्वरोऽनन्यसुखमेक्षित्यलक्षणस्वातन्त्र्यभाक् स्वात्मदर्पणे
 भावान् प्रतिविम्बवद्भासयेदिति भणन्तो बाह्याभ्यन्तर-
 चर्याप्राणायामादिक्लेशप्रयासकलावैधुर्यं सर्वसुखम-
 नमिनव प्रत्यभिज्ञासाधनं परापरसिद्धिप्राप्त्यस्युपगच्छन्तः
 परे माहेश्वराः प्रत्यभिज्ञाशास्त्रमभ्यस्यन्ति । तस्येयत्तापि
 न्यरूपि परीक्षकैः “सूत्रं वृत्तिविवर्तित्वेनो वृहतीत्युभे
 विमर्शिन्यौ । प्रकरणविवरणपञ्चकमिति शास्त्रं प्रत्यभि-
 ज्ञायाः” तत्रोदं प्रथमं सूत्रम् । “कथञ्चिदासाद्य महे-
 मेश्वरः स्याद्वाच्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन् । समस्त-
 सम्पत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञासुपपादयामि” इति ।
 कथञ्चिदिति परमेश्वराभिन्नगुरुचरणारविन्दयुगलसमा-
 राधनेन परमेश्वरचित्तेनैवेत्यर्थः आसाद्येति आ सम-
 न्नात् परिपूर्णतया सादयित्वा स्वात्मोपभोग्यतां निर्गन्तां
 गमयित्वा तदनेन विदितवेद्यत्वेन परार्थशास्त्रकरणेऽधि-
 कारो दर्शितः अन्यथा प्रतारणमेव प्रसज्येत् । मायोत्तीर्णां
 अपि महाभायाधिकृता विष्णुविरिञ्चाद्या यदीयैश्वर्य-
 लेषेनेश्वरीभूताः स भगवाननवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातन्त्र्य-
 परमार्थो मेश्वरः तस्य दास्यं दीयतेऽस्यै स्वामिना सर्वं
 यथाभिहितमिति दासः परमेश्वरस्वरूपस्वातन्त्र्यप्राप्तमि-
 त्यर्थः । जनशब्देनाधिकारिविषयनियमाभावः प्रादर्शितः ।
 यस्य यस्य हीदं स्वरूपकथनं तस्य तस्य महाफलं भवति
 प्रधानस्यैव परमार्थफलत्वात् । तद्योपदिष्टं शिवदृष्टौ
 परमगुरुभिर्मगवत्सोमानन्दनाथपादैः “एकवारं प्रमाणेन
 शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः । ज्ञाते शिवत्वे सर्वस्ये प्रतिपत्त्या
 दृढात्मना । करणेन नास्ति कृत्यं कापि भावनया स-
 क्यत् । ज्ञाते सुवर्णे करणं भावनां वा परित्यजेत्” इति ।
 अपिशब्देन स्वात्मनस्तदभिज्ञतामाविष्कृता पूर्णत्वेन
 स्वात्मनि परार्थसम्पत्तिरतिरिक्तप्रयोजनान्तरावकाशश्च परा-
 कृतः । परार्थश्च प्रयोजनं भवत्येव तल्लक्षणयोगात् न
 ज्ञायं देवशापः, स्वार्थ एव प्रयोजनं न परार्थ इति ।
 अत एवोक्तमक्षपादेन “यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयो-
 जनम्” इति । उपशब्दः साक्षीपार्थः तेन जनस्य पर-
 मेश्वरसमीपताकरणसाधनं फलम् अत एवाह स्वसन्नेति

परमेश्वरतात्तामे हि सर्वाः सम्पदस्तन्निष्पन्नमयः स-
 म्रज्जा एव रोहणाचलतामे रत्नसम्पद इव । एवं
 परमेश्वरतात्तामे किमन्यत् प्रार्थनीयम् । तदुक्तसुखता-
 चाख्यैः “भक्तिलक्ष्मीसम्पदानां किमन्यदुपयाचितम् ।
 एतया वा दरिद्राणां किमन्यदुपयाचितम्” इति । इत्थं
 षष्ठीसमासपक्षे प्रयोजनं निर्दिष्टम् । बहुव्रीहिपक्षे-
 तृपायः समस्तस्य बाह्याभ्यन्तरस्य नित्यसुखादेर्यां सम्पत्-
 सिद्धिः तथात्वप्रकाशः तस्याः सत्यगवाप्तिर्यस्याः प्रत्यभि-
 ज्ञायाः हेतोः सा तथोक्ता तस्य मेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रति-
 सन्धानाभिमुख्येन ज्ञानम् । लोके हि स एवायं चैव इति
 प्रतिसन्धानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यव-
 ह्रियते इहापि प्रसिद्धपुराणसिद्धागमानुमानादिज्ञात-
 परिपूर्णशक्तिके परमेश्वरे सति स्वात्मन्यभिमुखीभूते
 तच्छक्तिप्रतिसन्धानेन ज्ञानसुदेति नूनं स एवेश्वरोऽह-
 मिति । तामेतां प्रत्यभिज्ञासुपपादयामि उपपन्नः स-
 म्भवतीति तत्त्वमर्थचरणेन प्रयोजनव्यापारेण सम्भा-
 दायामीत्यर्थः । यदीश्वरस्वभाव एवात्मा प्रकाशते तर्हि
 किमनेन प्रत्यभिज्ञाप्रदर्शनप्रयासेनेति चेत् तत्तायं समाधिः
 स्वप्रकाशतया सततसमवभासमानेऽप्यात्मनि मायावशात्
 भागेन न प्रकाशते पूर्णतावभाससिद्धये दृक्क्रियात्मकशक्त्या-
 विष्करणेन प्रत्यभिज्ञा प्रदर्शयते । तथा च प्रयोगः अय-
 मात्मा परमेश्वरो भवितुमर्हति ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात्
 यो यावति ज्ञाता कर्ता च स तावतीश्वरः प्रसिद्धेश्वर-
 वत् राजवद्वा आत्मा च विश्वज्ञाता कर्ता च तस्मादी-
 श्वरोऽयमिति अवयवपञ्चकस्याश्रयणं मायावादेन नैया-
 यिकमतस्य कवीकारात् । तदुक्तसदयकरस्वरुना “कर्त्तरि
 ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे मेश्वरे । अजडात्मा निषेधं
 वा सिद्धिं वा विदधीत कः । किन्तु मोहवशादस्मिन्
 दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते । शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोप-
 दर्शयते” । तथा हि “सर्वेषामिह भूतानां प्रतिष्ठा
 जीवदाश्रया । ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं
 मतम् । तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धं क्रिया काऽस्याश्रिता
 सती । परैरप्युपलक्ष्यते तयाऽन्यज्ज्ञानमुच्यते” इति ।
 “या चैषां प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूपिता । अक्रमानन्द-
 चिद्रूपः प्रभाता स मेश्वरा” इति च । सोमानन्द-
 नाथपादैरपि “सदा शिवात्मना वेत्ति सदा वेत्ति सदा-
 त्मना” इत्यादि । ज्ञानाधिकारपरिसमाप्तावपि “तदैक्येन
 विना नास्ति संविदां लोकपद्धतिः । प्रकाशैक्यात्तदैक्यं

मातृकः स इति स्थितः । स एवार्थभूतत्वेन नियतेन
महेश्वरः । विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः इति ।
विद्वत् चाभिनवगुप्ताचार्यैः “तमेव भान्तुनभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति” श्रुत्या प्रकाशचिद्रूप-
महिम्ना सर्वस्य भावजातस्य भासकत्वमभ्युपेयते ततश्च
विषयप्रकाशस्य नीलप्रकाशः पीतप्रकाश इति विषयोप-
रागभेदाद्भेदः । वस्तुतस्तु देशकालाकारवङ्गोचवैकल्या-
दभेद एव स एव चैतन्यरूपः प्रकाशः प्रमातेत्युच्यते ।
तथा च पठितं शिवस्तोत्रे “चैतन्यमात्मोति” । तस्य
चिद्रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शत्वमनन्योन्योन्मुखमानन्दैकधनत्वं मा-
हेश्वर्यमिति ध्यायिषः स एव ह्ययं भावात्मा विमर्शः शुद्धे
पारमार्थिक्यौ ज्ञानक्रिये तत्र प्रकाशरूपता ज्ञानं, स्वतो
जगन्निर्मातृत्वं क्रिया । तच्च निरूपितं क्रियाधिकारे
“एष चानन्दशक्तिवादेवमाभासयत्यमून । भावानिच्छा-
वशादेवा क्रिया निर्मातृताऽस्य तु” । उपसंहारेऽपि “इत्थं
तथा षट्पटाद्याकारजगदात्मना । तिष्ठासोरेकमिच्छैव
हेतुकटंकता क्रियेति । तस्मिन् सतीदमस्तीति कार्य-
कारणतापि या । साध्यमेष्टाविहीनानां जडानां नोप-
पद्यते” इति न्यायेन यतो जडस्य न कारणता न वा
अनीश्वरस्य चेतनस्यापि तस्मात्तेन तेन जगद्गतजन्मस्थि-
त्यादिभावविकारतत्तद्भेदक्रियासहस्ररूपेण स्थातुमिच्छोः
स्वतन्त्रस्य भगवतो महेश्वरस्यैवोत्तरोत्तरमच्छस्वभावा
क्रिया विश्वकटंकत्वं बोध्यते इति । इच्छामात्रेण जगज्जि-
र्माणमित्यत्र दृष्टान्तोऽपि स्पष्टं निर्दिष्टः “योगिनामपि
मृद्वीजं विनैवेच्छावशेन यत् । षटादि जायते तत्तत्
स्थिरस्वार्थक्रियाकरम्” इति । यदि षटादिकं प्रति
मृदाद्येव परमार्थतः कारणं स्यात्तर्हि कथं योगीच्छामा-
त्रेण षटादिजन्म स्यात् । अथोच्येत अन्य एव मृदु-
बीजादिजन्या षटाङ्गुरादयो योगीच्छाजन्यास्तन्या एवेति
तत्रापि बोध्यसे सामग्रीभेदात्तावत् कार्यभेद इति सर्व-
जनप्रसिद्धम् । ये तु वर्णयन्ति नोपादानं विना षटाद्यु-
त्पत्तिरिति योगी त्विच्छया परमाणून् व्यापारयन् सङ्घ-
टयतीति तेऽपि बोधनीयाः । यदि परिदृष्टकार्यका-
रणभावविपर्ययो न लभ्येत तर्हि षटे मृदङ्गुलक्रादि-
देहे स्तोपुरुषसंयोगादि सर्वमपेक्ष्येत तथा च योगीच्छास-
जनन्तरसङ्घातषट्देहादिसम्बन्धो दुःसमर्थ एव स्यात् । चेतन
एव तु तथा भाति भगवान् भूरिभगो महादेवो निय-
त्यनुवर्त्तनोऽनुवर्त्तनघनतरस्तातम्य इति पक्षे न काचि-

दनुपपत्तिः । अत एवोक्तं वसुगुप्ताचार्यैः “निरुपा-
दानसम्भारमभित्तावेव तन्वते । जगज्जितं नमस्तस्मै
कलात्ताव्याय श्रुतिने” इति । ननु प्रत्यगात्मनः परमे-
श्वरमिच्छत्वे संसारसम्बन्धः कथं भवेदिति चेत्तत्त्वोक्त-
भागमाधिकारे “एष प्रमाता मायाम्यः संसारी कर्म-
बन्धनः । विद्यादिज्ञापितेश्वर्यसिद्धयनो मुक्त उच्यते”
इति । ननु प्रमेयस्य प्रमात्रमिच्छत्वे बद्धसक्तयोः प्रमेयं
प्रति को विशेषः ? अत्राप्युत्तरसक्तं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे
“मेयं साधारणं सक्तः स्वात्माभेदेन भन्यते । महेश्वरो
यथा बद्धः पुनरत्यन्तभेदवदिति” नन्वात्मनः परमेश्वरत्वं
स्वाभाविकं चेन्नार्थः प्रत्यभिज्ञाप्रार्थनया न हि बीजमप्र-
त्यभिज्ञातं सति सहकारिसाकल्ये अङ्कुरं नोत्पादयति ।
तस्मात् कक्षाद्वात्मप्रत्यभिज्ञाने निर्वन्ध इति चेदुच्यते ।
दृष्टु तावदित्दं रजस्रं द्विविधा ह्यर्थक्रिया बाह्याङ्गुरा-
दिका प्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारा प्रोत्यादिरूपा च
तत्राद्या प्रत्यभिज्ञानं नापेक्षते द्वितीया तु तदपेक्षत
एव । इहाप्यहमीश्वर इत्येवम्भूतचमत्कारसारा प-
रापरसिद्धिलक्षणजीवात्मैकत्वशक्तिविभूतिरूपाऽर्थक्रियेति
स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमपेक्षणीयम् । ननु प्रमातृविश्रान्ति-
शारार्थक्रिया प्रत्यभिज्ञानेन विना दृष्टा सती तस्मिन्
दृष्टेति क्व दृष्टम् । अत्रोच्यते नायकगुणगणसंभवण-
प्रवृत्तातुरागा का चन कामिनी मदनविह्वला विरहक्ले-
शमसहमाना मदनलेखावलम्बेन स्वावस्थानिवेदनानि
विधत्ते तथा वेगात्तन्निवृत्तमपि तस्मिन्निवृत्तचित्तेऽपि
तदवबोधकं तदीयगुणपरामर्शभावे जनसाधारणत्वं
प्राप्ते हृदयङ्गमभावं न लभते । यदा तु भूर्त्तिवचना-
जदीयगुणपरामर्शं करोति तदा तत्क्षणमेव पूर्वभाव-
मन्येति । एवं स्वात्मनि विश्वेश्वरात्मना भासमानेऽपि
तन्निर्भासनं तदीयगुणपरामर्शविरहसमयं पूर्णं भावं न
सम्पादयति यदा तु शुक्लवचनादिना सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वा-
दिलक्षणपरमेश्वरोत्कर्षपरामर्शो जायते तदा तत्क्षणमेव
पूर्णतालाभः । तदुक्तं चतुर्थे विमर्शे “तैस्त्रैरप्युप-
धाचितैरुपनतस्तस्याः स्थितोऽप्यन्तिके कान्तो लोक-
क्षमान एवमपरिज्ञाता न रन्तुं यथा । लोकस्थैश्च तद्या-
नपेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो नैवायं निजवैभवाद्य
तद्विद्यं तत्प्रत्यभिज्ञोदितः” इति । अभिनवगुप्तादिभि-
राचार्यैर्विहितप्रतानोऽपि अयमर्थः संप्रहस्यपक्षमसाधै-
रस्माभिर्निर्दिष्टरभिया न प्रतानित इति सर्वं शिवम् ।

प्रत्यभियोग पु० प्रतिरूपोऽभियोगः प्रा०स० । अभियुक्तेन
प्रतिवादिना स्वाभियोगिनं प्रति अभियोगान्तरकरणे ।

प्रत्यभिवाद पु० प्रति+अभि+वद-णिच्-घञ् । अभिवादकस्य
तत्प्रतिरूपे आशीर्वचनादौ । भावे ल्युट् । प्रत्यभिवादन
नवाधे न० । तत्प्रकारः अनुना कुक्क कभट्टेन च दर्शितो
यथा “आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः श्रुतः । यो न
वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् । नाभिवादाः स
विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः” “अभिवादाने कृते प्रत्य-
भिवादयित्वा अभिवादको विपादिः आयुष्मान् भव
सौम्येति वाच्यः । अस्य चाभिवादकस्य यज्ञाम त-
स्थाने योऽकारादिः खरो नाम्नामकारान्तत्वनियमाभा-
वात् स श्रुतः कार्यः खरापेक्षश्चेदकारान्तत्वं व्यञ्जनान्ते
ऽपि नास्ति सम्भवति खरान्तरस्य च व्यञ्जनान्ते
नाम्नोऽसम्भवात् आह पूर्वाक्षर इति । पूर्वनाममतम-
क्षरं संज्ञितं यस्य स पूर्वाक्षरः तेन नामाक्षरं पञ्चस्य चा-
कारादिः खरः श्रुतः कार्यः । एतच्च वाक्यस्य टेः श्रुत
सदात्तः इत्यस्यानुवृत्तौ “प्रत्यभिवादेऽशूद्रे” इति श्रुतं
खरन् पाणिनिः स्फुटमुक्तवान् । व्याख्यातञ्च वृत्तिकता
वामनेन टेरिति किं व्यञ्जनान्तस्यैव टेः श्रुतो यथा
स्यादिति । तस्मादोदशं प्रत्यभिवादनवाक्यम् आयुष्मान् भव
सौम्य ! शुभशर्मन् ! एवं क्षत्रियस्य बलवर्मन् ! एवं
वैश्यास्य वसुभूतेश् ! “श्रुतो राजन्यविशं वेति कात्यायनव-
चनात् क्षत्रियवैशयोः पक्षे श्रुतो न भवति । शूद्रस्य
श्रुतो न कार्यः अशूद्र इति पाणिनिवचनात् । “स्त्रिया-
मपि निषेध” इति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्य-
भिवादनवाक्ये न श्रुतः” । [भियोगे त्रिका० ।

प्रत्यभिस्तन्दन न० प्रति+अभि+स्तन्द-भावे ल्युट् । प्रत्य-
प्रत्यय पु० प्रति+इण-भावकरणादौ क्च् । १ अधीने २श-
पथे ३चाने ४विश्वसे प्राभाग्येन निचये ५हेतौ ६क्रिद्रे
७शब्दभेदे अमरः । दद्याचारे ८ख्यातौ सेदि० । ९नि-
चये ११खादुनि हेमच० । १२सहकारिकारणे त्रिका० ।
शब्दभेदप्रत्ययलक्षणान्तु शब्दश० प्रका० उक्तं यथा “लाच-
वादन्वया निर्वक्ति “इतरार्थानवच्छिन्ने स्वार्थे यो बोध-
वाजसः । तिङर्थस्य निभाद्यन्वः स वा प्रत्यय उच्यते” ।
सः शब्दः शब्दान्तरार्थविशेषिते यादृशस्वार्थे धर्मिणि
तिङर्थे स्थान्वयबोधने स्वरूपायोग्यः स वा निभादिशब्दभ्यो
भिन्नस्वाहवार्थे प्रत्यय इत्यर्थः । त्रैलोक्यीत्यादावर्थान-

रानवच्छिन्ने स्वार्थे नाम्नां तिङर्थान्वयबोधकत्वम् । एवं
यजेत स्थीयेतेत्यादौ यजादिधातूनाम् । पचतोत्यादौ तिङ्
पाचकोऽस्तीत्यादौ कृतां काशप्रपिरित्यादौ च तद्धिता-
नाम् प्रकृत्यर्थवच्छिन्ने एव स्वार्थे कृत्यादौ तिङर्थस्य
वर्त्तमानत्वादेर्बोधकत्वं न तु तदनवच्छिन्न इति न तेष्वप्र-
सङ्गः । निभनिपातादिकस्तु शब्दान्तरार्थानवच्छिन्ने
सदृशसमुच्चयादिस्वार्थे तिङर्थान्त्वान्वयं प्रति स्वरूपायो-
ग्योऽपि निभादिरेवेति न तत्र प्रसङ्गः” ।

वैयाकरणमते तु स्वस्वाभिस्तन्दनं शब्दांतरलोचनं यथा
“प्रत्ययस्तु प्रकृतिसम्बन्धीकृत्य विधीयमानः स्वार्थबोधकः
शब्दविशेषः प्रकृतिशब्ददर्शितभाष्योक्तेः । “स्वीयमर्थं प्रत्या-
यतीति” प्रत्ययलक्षणे भाष्योक्तेः तथैवावश्यते । अव-
धिष्व पूर्वापररूपो व्याहृतिः तेन बद्धचि नाप्रसङ्गः तस्यापि
प्रकृत्यवधिकत्वेन विधीयमानत्वात् । सिद्धान्ते तु वृत्तिश-
ब्दानां समुदायशक्तिस्त्रीकारेण बद्धादिनिर्णयकतया सु-
ख्यप्रत्ययत्वाभावादेव पूर्वस्वरूपावधित्वप्रवेशेऽपि न क्षतिः ।
अतएव प्रकृतिशब्दोक्तहरिकारिकायां “प्रत्ययः पर” इत्यनेन
परत्वेन विधीयमानत्वं प्रत्ययत्वमुक्तं तस्य च मुख्यत्वदो-
तनार्थं स्वार्थकत्वसाक्षात्त्वकथनाय च इतरत् विशेषणम्
तथा च तदर्थान्वितस्वार्थबोधने तदपेक्षत्वे सति तदव-
धिकत्वेन विधीयमानत्वं तत्प्रत्ययत्वमिति फलितोऽर्थः ।
अन्वितत्वञ्च विशेषप्रतया विशेषणतया वा व्याहृतिं तेन
तिङ्धा धात्वर्थविशेषप्रकृत्यन्वयस्य बोधकत्वेऽपि न क्षतिः ।
यदि चावयवशक्तिस्त्रीकारस्तदा परपदेनावधिमालं लज्ज-
णीयम् अथधिष्व पूर्वापरान्वयतरएव निवेशनीयः । एवञ्च
प्रत्ययनिमित्तकप्रकृत्यङ्कार्यविशेषे विकरणागमादीनां
प्रत्ययत्वस्त्रीकारेण परत्वमालं प्रत्ययत्वमिति बोध्यम् ।
अथवा प्रत्यय इत्यधिकृत्या पञ्चमाध्यायसमाप्तेर्विधीय-
मानत्वं प्रारिभाषिकप्रत्ययत्वं तत्रैव स्वार्थबोधकत्वे स-
तीति विशेषणं मुख्यप्रत्ययत्वसासान्वयलक्षणं पर्यवस्यति
तत्तत्प्रत्ययत्वन्तुमेव । स्वार्थकप्रत्ययानामपि प्रकृत्य-
र्थानुवादितया स्वार्थबोधकत्वमतएवाभिहितं वाक्यपदीये
“स्वार्थिकाः प्रत्ययाः केचित् प्रकृत्यर्थानुवादिनः” इति ।
एतदनुरोधेनैव शेखरादौ स्वस्वप्रकृत्यर्थान्वयतरप्रत्यायकत्वं
प्रत्ययानामुक्तम् । विकरणादयः पुनः सर्वथा निरर्थकाः
तेषां द्योतकत्वाद्यनङ्गीकारात् तद्व्यतिरेकेणापि कदादौ
धातुमालादेवार्थप्रतीतिर्दर्शनात् । उक्तञ्च वाक्यपदीये “यत्न
वाऽव्यभिचारेण तयोः शक्तिप्रकल्पनम् । निग्रमस्तत्

नियमो न त्वेव' श्यनृशवादिष्विति । यत् ययोरव्य-
भिचारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां, नियमः अर्थप्रतीतिनिय-
मस्तयोः प्रकृतिप्रत्यययोः शक्तिकल्पनम् । यत् चैवं न
नियमस्तत् श्यनृशवादिषु नेत्यस्यावृत्त्या शक्तिकल्पनं
नेत्यर्थः । ११विष्णौ पुं० "प्रत्ययः सर्वदर्शनः" विष्णुसं० ।
तस्य ज्ञानरूपत्वात् तथात्वम् भाष्ये दृश्यम् । प्रत्ययश्च
बुद्धिरात्मगुण इति नैयायिकाः । सङ्क्षत्तत्त्वधर्म इति
शांखाः । "एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तिरुपीनाम्"
शां०का० । "प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिस्तस्य सर्गः तत्
विपर्ययोऽज्ञानमविद्या च बुद्धिधर्मः अशक्तिरपि कारणवै-
कल्यहेतुका बुद्धिधर्म एव तद्विषयिणी अपि वक्ष्यमाणे
बुद्धिधर्माविव, तत् विपर्ययाशक्तिरुपि कथायोगं
सम्प्राप्तं धर्मादीनां ज्ञानवर्जमन्तर्भावः सिद्धौ च ज्ञान-
स्येति" तं०कौ० । कदम्भिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते"
इति न्यायात् सर्गपदं सूक्ष्मज्ञानपरं तथा चाविद्या-
देर्बुद्धिधर्मत्वात् तत्तद्वत्त्वम् ।

प्रत्ययकारिन् लि० प्रत्ययं करोति क-णिनि । १विश्वामिका-
रके स्वमतलसूचके २सुद्राभेदे(मोहर)लिका० । [च अमरः
प्रत्ययित लि० प्रति+अव-क्त । १आप्ते २विश्वस्ते ३प्रतिगते
प्रत्यरा स्त्री प्रतिनिहिताः अराः प्रा०सं० । अरादाढ्याय
उपनिहिते कोलके "शताङ्गारं" विंशतिप्रत्यराभिः"
श्वेताश्व०उ० "पूर्वोक्तानामराणां दाढ्याय ये प्रतिविधीयन्ते
कोलकास्ते प्रत्यरा इत्युच्यन्ते" भाष्ये उक्तम् ।

प्रत्यरि पु० प्रति+अ-इत् । १श्लो २जन्मतारातः पञ्चमचतु-
र्दशत्वयोर्विंशतितारके "जन्म सम्पद्विपत् क्षेमं प्रत्यरिः
स्नाधकोवधः । सितं परमप्रियं च जन्मक्षान्तु त्रिधा पुनः"
ज्यो०त० । "तारा पुनः यापाख्या त्रिविधा पञ्चचतुर्दश-
विंशतिस्त्रियुता । सिद्धिफला वृद्धिकरी विनाशमञ्जा क्र-
मात् कथिता" ज्यो०त० । तेन तृतीयस्यैव विशेषत आ-
वश्यककार्यादौ निषेधात् त्याज्यता आद्ययोर्द्वयोस्तु
प्रतिप्रसवः इति दृष्टव्यम् "प्रत्यरौ लवणं दद्यादिति"
दानमपि तृतीयप्रत्यरावेवेति विवेचनीयम् ।

प्रत्यर्थिन् लि० प्रत्यर्थयते प्रति+अर्थ-पीडने णिनि । १श्लो
अमरः । प्रतिक्लृप्तमर्थयते णिनि, प्रतिपन्नः अर्थिनः प्रा०
सं० वा । व्यवहारे २प्रतिवादिनि शब्दर० । "प्रत्यर्थिनो-
ऽप्यनो वेत्त्यं प्रतिज्ञाताप्रसाधनम्" साय० ।

प्रत्यर्पणं न० प्रति+अ-णिच्-पु-ल्युट् । प्रतिदाने ऋही-
तस्य धनादेः पुनर्दाने प्रतिप्रमर्पणे ।

प्रत्यवनेजन न० प्रतिरूपमवनेजनम् प्रा०सं० । आङ्गाङ्गे
प्रथमजलादिदानरूपातुल्ये पिण्डोपरि क्रियमाणे पुनर-
वनेजने तच्च छन्दोगेतरपरं यथोक्तम् "छन्दोगानान्तु
पिण्डपात्रप्रक्षालनेन पूर्वदवनेजनम् । यथा छन्दो-
गपरिशिष्टं "तत्पात्रप्रक्षालनेनाथ पुनरव्यवनेजयेत्" अत्राप्य-
वनेजयेदिति श्रुतेर्हि तीयावनेजनेऽपि अवनेनिष्पेति व-
क्तव्यं न तु प्रत्यनेनिष्पेति" आ०त० रघु० ।

प्रत्यवमर्शं पु० प्रति+अव-मृश-भावे घञ् । अतुल्यत्वाने
"सृतिः प्रत्यवमर्शश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत्" हरिवं० २१अ०
प्रत्यवमर्शं पु० प्रति+अव+मृश-क्षान्तौ भावे घञ् । सृष्टेने
"स्वल्पसङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्शः" पञ्चशिखाचार्यः ।
"स्वल्पसङ्करः ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य
अत्येन पशुहिंसादिजन्मनाऽनर्थहेतुता अपूर्वेण सङ्करः,
सपरिहारः कियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः ।
अथ प्रसादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाक-
समये च पच्यते तथापि यावदसावनर्थं सृष्टे तावत् स
प्रत्यवमर्शः प्रत्यवमर्शेण सहिष्णुतया सह वर्तते इति
सृष्ट्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतसर्गसुधामहाक्षुदाव-
गाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितं दुःखवङ्ग-
कणिकाम्" तं०कौ० । भावे ल्युट् । प्रत्यवमर्शेण तत्तार्थे न० ।
प्रत्यवर लि० प्रतिरूपोऽवरः प्रा०सं० । अतिनिष्ठे "प्रतिप्र-
हादुयाजनादा तथैवाध्यापनादपि । प्रतिग्रहः प्रत्यवरः
मेत्य विप्रस्य गर्हितः" मनुः ।

प्रत्यवरोहं पु० प्रति+अव+रुह-घञ् । (नासा) अवरोहे
ल्युट् । प्रत्यवरोहणं तत्तार्थे त० ।

प्रत्यवसानं न० प्रति+अव+सो-क्त । भोजने हेमच० ।

प्रत्यवसितं लि० प्रति+अव+सो-कर्मणि क्त । भुक्ते अमरः ।

प्रत्यवस्कन्दं पु० प्रति+अव+स्कन्द-करणे घञ् । अवहारं
उत्तरभेदे उत्तरशब्दे १०६०पृ० दृश्यम् । करणे ल्युट् ।

प्रत्यवस्कन्दनं तत्तार्थे न० ।

प्रत्यवस्था स्त्री प्रति+अव+स्था-भावे अङ् । १प्रतिपक्षतया
अवस्थाने । भावे ल्युट् । प्रत्यवस्थानं तत्तार्थे न० ।

"साधस्य वैधस्योभ्यां प्रत्यवस्थानम्" गौ०त० ।

प्रत्यवस्थातं लि० प्रति+अव+स्था-तृच् । १प्रतिपक्षतया
अवस्थातरि प्रतिवादिनि । २श्लो हेम० ।

प्रत्यवहारं पु० प्रति+अव+ह-भावे घञ् । १संहारे रघुः ४/४३
२युद्धार्थसद्वृत्तानां सैन्यानां युद्धात् निवारणे भा०व०
२८२अ० ।

प्रत्यवाय पु० प्रति+अव-इण-करणे क्त् । १ पापे “अनुत्-
पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य भवन्ते” जावालिः ।
भावे क्त् । २ वैमत्याचरणे मनुः ४।२४५।

प्रत्यवेक्षण त० प्रति+अव+ईक्ष-भावे ल्युट् । पूर्वापरालो-
चने २ एतावत्कृतमेतावत् न कृतमित्यलोलुपत्वात् च ।
प्रति+अव+ईक्ष-भावे क्त् । प्रत्यवेक्षा तत्त्वार्थे स्त्री रघुः
१७।५३ ।

प्रत्यस्मिन् पु० प्रतिकृपः अस्मा प्रा०स० । गैरिके हेम० ।
प्रत्यष्ठीला स्त्री सुष्ठुतोक्ते अष्ठीलातुल्ये रोगभेदे “अष्ठीला-
वदुधनं अन्त्यमूर्द्धनायतसुष्ठुतम् । वाताष्ठीलां विजानी-
यादुबहिर्माग्वरोधिनीम् । एतामेव रज्जायुक्तां वात-
विष्णुमूत्ररोधिनीम् । प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तिर्यगु-
त्थिताम्” ।

प्रत्याकार प्रतिकृत आकारः खड्गाकारो येन प्रा०स० ।
खड्गकोप्ते त्रिका० । [२दूरीकृते अक्षरः ।

प्रत्याख्यात त्रि० प्रति+आ+ख्या-कर्मणि क्त । १ निराकृते
प्रत्याख्यान न० प्रति+आ+ख्या-भावे ल्युट् । निराकरणे
अक्षरः । [(फिरे आशा) हरिवं० १२५५० ।

प्रत्यागति स्त्री प्रति+आ+गम-भावे क्तिन् । प्रत्यागमने
प्रत्यागम पु० प्रति+आ+गम-भावे क्त् । (फिरे आशा)
अस्मात् गतस्तस्मिन् पुनरागमने “तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च”
प्रा०त० । भावे ल्युट् । प्रत्यागमन तत्त्वार्थे न० ।

प्रत्यादिष्ट त्रि० प्रति+आ+दिश-कर्मणि क्त । निरक्ते अक्षरः
प्रत्यादेश पु० प्रति+आ+दिश-भावे क्त् । १ निराकरणे अक्षरः
भक्तान् प्रति आदेशः । २ भक्तान् प्रति अभीष्टसिद्धार्थं
देवानादेशे च ।

प्रत्याधान न० प्रतिपत्त्या धीयते प्रति+आ+धा-कर्मणि
ल्युट् । १ भक्तके “यो ह वै शिशुं साधनं प्रत्याधानम्”
शत०ब्रा० १४।५।२। भाष्यम् । “भक्तकस्य सर्वदेहेष्वव-
यवेषु आधीयमानत्वात् तथात्वम् । भावे ल्युट् प्रा०स० ।
२ द्वितीयाधाने न० ।

प्रत्याधान पु० वातव्याधिभेदे । तस्य लक्षणमाह “वि-
सृक्तपार्श्वहृदयं तदेवाभाशयोल्लिख्यम् । प्रत्याधानं वि-
जानीयात् कफव्याकुलितानिलम्” । विसृक्तपार्श्वहृदयं
पार्श्वे हृदयं च विहाय जातं तदेवाधानम् । कफव्याकु-
लितानिलं कफोनावरुद्धवातम्” भावप्र० ।

प्रत्यापत्ति स्त्री प्रति+आ+पद-भावे क्तिन् । १ वैराग्ये
भा० शा० २६१ अ० नीलकण्ठः । २ पुनरागमने च ।

प्रत्यान्नाय त्रि० प्रतिकृपतया आन्नायते प्रति+आ+न्ना-
कर्मणि ल्युट् । प्रतिनिधौ “यजमानकर्तृत्वेन विधी-
यन्ते प्रत्यान्नायाश्च ऋत्विजो निवर्त्तन्ते” कात्या० श्रौ०
१।६।१२ पञ्चतौ ।

प्रत्यान्नाय पु० प्रतिकृपतया आन्नायते प्रति+आ+न्ना-
कर्मणि क्त् । प्रतिनिधित्वेन विधीयमाने ।

प्रत्यायक त्रि० प्रति+इ-ण्वुल् । १ विश्वासकारके २ बोधके च ।
प्रत्यायन न० प्रति+आ+इ-ण्विच् “यौ गमिरबोधने” पा०
उक्तेः न गमादेशः भावे ल्युट् । १ बोधने २ विश्वासज-
नने भा०अनु० २४४८ श्लो० ।

प्रत्यारम्भ पु० प्रतिकृप आरम्भः प्रा०स० । आरम्भात् पश्चात्
आरम्भे गच्छप्रवृत्त्यर्थे २५६२ पृ०दृश्यम् ।

प्रत्यालीढ न० धन्विनां युद्धाद्येवमवस्थितिभेदे आलीढविपरी-
तरूपतया स्थितौ आलीढशब्दे ८२४ पु० दृश्यम् ।

प्रत्यावर्त्तन न० प्रति+आ+वृत्-ण्विच्-वा भावे ल्युट् ।
१ प्रतिनिवृत्तौ २ प्रतिनिवारणे च ।

प्रत्याशा स्त्री किञ्चित् वस्तु प्रति+आशा प्रा०स० । किञ्चि-
दस्तु प्रति वाञ्छायाम् ।

प्रत्याश्राव पु० प्रति+आ+श्र-ण्विच्-क्त् । १ उद्दिष्ट आश्रये
कर्मणि क्त् । २ अस्तुश्रौषडिति शब्दे यजु० १८।२४ वेददी०
प्रत्याश्रावण न० प्रति+आ+श्र-ण्विच् भावे ल्युट् । अग्नीध्र-
कर्तृके अध्वर्युं प्रति सन्तविशेषस्य आश्रवणे शत०ब्रा०
१२।२।६ भाष्ये दृश्यम् । [नार्थमाश्रावने ।

प्रत्याश्रासन न० प्रति+आ+श्रस-ण्विच्-भावे ल्युट् । सान्त्व-
प्रत्यासत्ति स्त्री प्रति+आ+सद्-भावे क्तिन् । १ नैक्ये न्या-
यमते २ अलौकिकप्रत्ययजनके सम्बन्धमात्रे “आसत्तिरा-
श्रायणान्तु” भाषा० “आसत्तिः प्रत्यासत्तिः” सि०सु० ।

प्रत्यासन्न त्रि० प्रति+आ+सद्-क्त । १ अतिनिकटस्थे जटा०
२ सम्बन्धे च ।

प्रत्यास(सा)र पु० प्रति+आ+सृ-आधारे क्त् क्त् वा ।
अवलः १ सैन्यपक्षाङ्गागे चञ्चलः तत्त्वार्थे अक्षरः । यत्न
व्यूहस्य पश्चाद्व्यूहान्तरं क्रियते २ तत्त्वार्थे भरतः ।

प्रत्यास्वर पु० प्रत्यास्वरति प्रति+आ+स्व-क्त् । १ प्रत्यागते
अक्षरभावात् पुनः २ प्रत्यागते आदित्ये च “स्वर इतीमं
(प्राणम्) आचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इति चासुम्”
(आदित्यम्) छा०उ० । “किञ्च स्वर इतीमं प्राणमाचक्षते
कथयन्ति तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति चासुं सवितार-
म् । यस्मात् प्राणः स्वरत्वेन न पुनश्चेतः प्रत्यागच्छति ।

क्षितिता त्वत्कामित्वा पुनरप्यहन्त्यहनि प्रत्यावच्छति । अतः
प्रत्याखरोऽस्मादुद्युक्तो नामतश्च समानमितरेतरं प्राणा-
दित्यौ भा० । [विषयेभ्यो निवारणे ।

प्रत्याहरणं न० प्रति+आ+हृ-भावे ल्युट् । चित्तेन्द्रियादेः
प्रत्याहारं पु० प्रति+आ+हृ-भावे घञ् । चित्तेन्द्रियादेः
विषयेभ्यो निवारणे योगाङ्गभेदे तत्त्वज्ञानं च अष्टाङ्गयोग
शब्दे ५२४५० उक्तं तत्कालमानसं “प्राणायामद्विषट् केन
प्रत्याहार उदाहृतः” काशीख० ४१ अ० उक्तम् । “स्वविष-
याऽसम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्या-
हारः” पात० सू० “स्वविषयसम्प्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार
इवेति चित्तनिरोधे चित्तविक्षिप्तज्ञानीन्द्रियाणि नेतरे-
न्द्रियजयवदुपायान्तरमपेक्षन्ते । यथा सधुकरराजं म-
क्षिका उत्पतन्तमनूपतन्ति निविशमानमनुविशन्ते तथे-
न्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येष प्रत्याहारः” भा०
“ततः परमा वक्ष्यतेन्द्रियाणाम्” भात० सू० शब्दादिष्व
व्यसनमिन्द्रियजय इति केचित् यत्किञ्चिद्व्यसनं व्यस्यते
अथय इति अविरुद्धा प्रतिपत्तिर्याया शब्दादिष्वभ्ययोगः
स्वेच्छयेत्यन्ये रागद्वेषाभावे सुखदुःखमुखां शब्दादि-
ज्ञानमिन्द्रियजय इति केचित् चित्तैकाग्र्यादप्रवृत्ति-
रेवेति जैगीषयः । ततश्च परमा त्वयं वक्ष्यता यच्चित्त-
निरोधे निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवत् प्रयत्नकत-
तुपायान्तरमपेक्षन्ते योगिनः इति भा०

अत्र चित्तस्यैव प्रत्याहारेऽन्येन्द्रियस्य प्रत्याहारोऽर्थसिद्ध
इति बोध्यम् तत्फलस्य । अनुना उक्तम् “प्रत्याहारेण
संसर्गान् ध्यानेनानीश्वराम् शुचान्” । प्रत्याहृत्यले सं-
क्षिप्तं गृह्यन्ते वशां अनेन प्रति+आ+हृ-करणे घञ् ।
“वादिरन्त्येन सहेता” वा० सू० ७ २ उक्तं च २ उक्तसंज्ञायां च
अथा “अण इति अ० इ० उ०” इति वक्ष्यानां ग्रहणस्य एवं
सुप तिङ्प्रवृत्तिष्वपि स्मदीनां तिवादीनाञ्च ग्रहण-
मिति । “प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमिति” तेन अच् प्रत्या-
हारे णकडर्चा न ग्रहणम् बोध्यम् । भावे घञ् ।
इष्टपादाने पु० अमरः । [वाक्येन अनिराकृते च ।

प्रत्युक्तं वि० प्रति+वच्-कर्मणि क्तम् । उत्तरिते प्रतिवा-
प्रत्युक्तिः स्त्री प्रति+वच्-भावे क्तिन् । प्रतिवाक्यकथने शब्द-
प्रत्युज्जीवनं न० प्रति+उद्+जीव-भावे ल्युट् । पुनर्जीवने
मरणोत्तरं पुनर्जीवने । “रसविक्षेदहेतुत्वात् मरणं नैव
वर्ण्यते । वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्वाददूरतः”
सं० द० । अथा कादम्बरीपत्ये तदर्थनम् ।

प्रत्युक्तं अव्य० प्रति-उत्त इ० । स्वपक्षस्थापनाय परपक्षनिरा-
करणाय वा उक्तस्य तद्वैपरीत्यभावे २ वैपरीत्यभावे च
“न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमवहृया” काव्याद० ।

प्रत्युत्क्रमं पु० प्रति+उद्+क्रम-घञ् न वृद्धिः । युद्धार्थोद्योगे
२ प्रधानप्रयोजनोद्देशेनाप्रधानारम्भे च अमरः । क्तिन् ।
प्रत्युत्क्रान्तिं तत्त्वार्थे स्त्री क्षीरस्वामी ।

प्रत्युत्तरं न० प्रतिरूपमुत्तरस्य प्रा० सं० । उत्तरस्योत्तरवाक्ये
वादिनोपन्यस्तपक्षस्य तद्विरुद्धपक्षप्रतिपादके वाक्ये ।

प्रत्युत्थानं न० प्रति+उद्+स्था-ल्युट् । अभ्युत्थाने आगतस्य
सम्माननार्थमासनादुत्थितौ । “प्रद्युत्थानाभिवादभ्यां पुन-
स्तत्प्रतिपद्यते” अनुः ।

प्रत्युत्पन्नमिति वि० प्रत्युत्पन्ना तत्कालोचिता मतिर्यस्य ।।
तत्कालोचितबुद्धौ हेतुच० । २ प्रतिभान्विते जटा० ।।
अनागतविधातुशब्दे १५४५० उद्यमम् ।

प्रत्युदाहरणं न० प्रतिकूलसुदाहरणं प्रा० सं० । उदाहरणस्य
वैपरीत्येन उदाहरणे । “अन्तर्वत्पतितोर्बुक्” वा०
सू० वृत्तौ अन्तर्वत्पतितो पतिवलीत्युदाहृत्य । “प्रत्युदाहर-
णन्तु अन्तरस्यस्य शाखायां घटः । पतिसती पुष्पिवी”
सि० कौ० ।।

प्रत्युद्गमं पु० प्रति+उद्+गम-घञ् न वृद्धिः । प्रत्युत्थाने (आ-
वाङ्माद्योया) प्रतिगमने २ च भावे ल्युट् । प्रत्युद्गमनं
तत्त्वार्थे न० ।

प्रत्युद्गमनीयं न० प्रति+उद्+गम-अनीयत् । श्रुतवस्त्रयुक्तौ
अमरः “गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा” इति कुमारं पाठान्तरं
प्रवृत्ते वेति न गुरुत्वम् । २ समुपस्थानयोग्ये पूजनीये च त्रि०
प्रत्युद्गमनं न० प्रतिकूलसंजननं प्रा० सं० । उद्गमनप्रतिकूले
अवनमने । “अङ्गुल्याऽवपीडिते प्रत्युद्गमनम्” सुसुतः
त्रयचिकित्साङ्गक्रियेतौ ।

प्रत्युपकारं पु० प्रतिकूपः उपकारः प्रा० सं० । श्रुतोपकारेण
कृते उपकारकस्य उपकारानुरूपे हिताचरणे ।

प्रत्युपदेशं पु० प्रतिकूपः उपदेशः प्रा० सं० । उपदेशकस्य
प्राप्तेरुपदेशेन कृते शिष्याभेदे कुमा० ११२४

प्रत्युपहारं पु० प्रतिकूप उपहारः प्रा० सं० । अनुक्रमे उप-
हारे उपठोकनोये द्रव्ये ।

प्रत्युद्गम अव्य० उरसि विभक्तप्रथमं १० । “प्रतेरुरसः सं-
प्रसीत्वात्” पा० अच् समानं । उरसीत्यर्थः । सप्तमीस्वा-
दित्युक्तेः लक्षणाद्यर्थः प्रतेर्न अच् । प्रत्युद्गम इत्येकः ।

प्रत्युलूकं पु० प्रतिकूल उलूकस्य प्रा० सं० । १ कान्ते भाग० १११

१४।१४। “प्रत्यलूकः काकः” श्रीधरः । प्रतिरूपः उ-
लूको यस्य कप् । प्रत्यलूकक उलूकानुरूपे यत्निभेदे
“उलूका प्रत्यलूककान्” हरिवं० ३५० ।

प्रत्य प्र पु० प्रति+उप-दाहे आधारेण कर्तृत्वविवक्षायां क ।
प्रातःकाले मधुरेशः ।

प्रत्यप्रप् न० प्रति+उप-आधारे कसुन् । प्रातःकाले अमरः ।
“याति व्यक्ति” पुरस्तादण्यकिसब्धे प्रत्युषः पारिजातः”
सूर्यशतकम् ।

प्रत्यूप पु० प्रत्युषति कृजति कासुकान् पु+ऊव-कृजायां क ।
१प्रभाते अमरः “प्रत्युषपवनासारे” हरिवं० ८३५० ।
अष्टवसुमध्ये श्वसुभेदे च जटा० । धरशब्दे १८४७५०
दृश्यम् । ३२२५० शब्द० ।

प्रत्युषस् न० प्रति+ऊव-कृजायाम् अकृन् असि वा । प्रभाते
अमरः “स्नानमत्यधिकं कार्यं” प्रत्युषस्यात्मनो जले”
हरिवं० १४५० । [प्रतिवत्सकत्वात्तथात्वम् ।

प्रत्युह पु० प्रति+ऊह-अच् । विज्ञे अमरः तस्य ऊहां प्रति
प्रत्युच् अच्+ऊचस्त्वं प्रति वीप्सायाम् अव्ययी० अच् समी० ।
एकैकस्यान्तचो आश्व० ६।४

प्रत्ये क् अव्य० एकमेकं प्रति वीप्सायामव्ययी० । एकैकस्मिन्
वीप्सायुते एकशब्दाद्यै ।

प्रत्ये कबुद्ध पु० बुद्धभेदे त्रिका० ।

प्रत्यक्षस् त्रि० प्र+त्वक्ष-तनूकरणे अकृन् । प्रकर्षेण तनूका-
रके शतशतानि ऋ० १।८१।१ भा० ।

प्रथ ख्यातौ न्धा० न्धा० अक० सेट् । प्रथते अप्रथिष्ट घटा० णिच्
प्रथयति । भावे अङ् प्रथा । [ते अप्रथयत् त ।

प्रथ ख्यातौ अक० विष्णे सक्० चुरा० उभ० सेट् घटा० । प्रथयति-
प्रथम त्रि० प्रथ-असच् । १प्रधाने २ख्यातौ च अमरः । जसि
वा सर्वनामतास्य प्रथमे प्रथमाः । तस्य भावः भृज् ।
प्राथम्य आद्यात्वे प्राधान्ये च न० ।

प्रथमज् त्रि० प्रथमं जायते जन-ड । १पूर्वजाते २पृथममर्भजाते
पुंस्त्री० यजु० १६।२५ जन-क्त । प्रथमज्ञात तत्पार्थ त्रि०
प्रथमवयसिन् त्रि० प्रथमवयोऽस्त्यस्य वा० इति सान्त्वत्वात्
न पदत्वम् । प्रथमवयस्युक्ते शत० ब्रा० ११।१७।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

प्रथमवित्ता स्त्री प्रथमं वित्ता विज्ञा लब्धा । प्रथमपरिणी-
तायां स्त्रियां महिषायां कात्या० १६।१२।५

प्रथमसाहस पु० “पणानां द्वे शते साहसं” प्रथमः साहसः
अतः” विष्णु० उक्ते साहसशतपञ्चदशरूपे दण्डभेदे

प्रथमाङ्गुलि पुंस्त्री० कर्म० । दण्डाङ्गुले “शब्दमयं महि-
प्राथं प्रथमाङ्गुलियोमतः” प्रथमाङ्गुलिर्दण्डाङ्गुलिः तन्त्रसारः
प्रथमाश्रम पु० न० कर्म० । ब्रह्मचर्याश्रमे “शरीरवन्धः प्रथमा-
श्रमो यथा” कुमा० ।

प्रथा स्त्री प्रथ-घटा० भावे अङ् । ख्यातौ अमरः ।

प्रथित त्रि० प्रथ-क्त । १ख्याते अमरः । २स्मारोच्चित्रमनोः
प्रत्नभेदे पु० हरिवं० ७५० । ३विष्णौ पु० “अच्युतः प्र-
थितः प्राणः” विष्णुसु० ।

प्रथिमन् पु० पृथोर्भावः पृथु+इमनिच् प्रधादेशः । पृथुत्वे
स्थूलत्वे । अतिशयेन पृथुः इमनिच् । अतिशयेन पृथुत्वयुते
प्रथिमिनौ स्त्री पृथिमाऽस्त्यस्याः “संज्ञायां सन्धाभ्याम्” पा०
इति टिप्पणीः । पृथुत्वयुतस्त्रीभेदे । अयंज्ञायां तु मत्प-
मस्य वः । प्रथिमवत् इत्येव स्त्रियां ङीप् ।

प्रथिवी स्त्री पृथिवी+प्रथो० । पृथिव्यां भा० वि० ४४५० ।

प्रथिष्ठ त्रि० अतिशयेन पृथु-इष्टन् प्रधादेशः । पृथुतरे ।
तत्पार्थे ईयसुन् प्रधीयस् पृथुतने स्त्रियां ङीप् ।

प्रथु पु० प्रथते प्रथ-इन् । विष्णौ “प्राणदः प्रथुः प्रथुः”
विष्णुसु० ।

प्रथुक पु० प्रथ-बा० उक् । पृथुके चिपिटके रायसुकुटः ।

प्रदक्षिण न० प्रगतौ दक्षिणाम् अत्या० ष० । दक्षिणपार्श्वो-
गते देवेभ्यः स्वदक्षिणदर्शनेन प्रणामभेदे तल्लक्षणफला-
दिकं यथा “प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नक्षत्रशिराः
पुनः । दक्षिणं दर्शयन् पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ।
सकृन्निर्वा वेष्टयेत् देव्याः प्रीतिः प्रजायते । स च प्रद-
क्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवौघतुष्टिदः । अष्टोत्तरशतं यस्तु
देव्याः कुर्वीत् प्रदक्षिणम् । सर्वान् कामान् समासाद्य
पञ्चान्मोक्षमाप्नुयात् । मनसापि च यो दद्याद्देव्यै भक्त्या
प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणादुद्यमश्चे नरकाणि न पश्यति”
कालिकापु० ७०५० । “एकं देव्यां रवौ सप्त त्रीणि कुर्वी-
द्दिनायके । चत्वारि केशवे कुर्वीत् शिवे चार्द्धं प्रदक्षि-
णम्” कर्मलोचनम् । “दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्याश्च
वायवीम् । ततश्च दक्षिणं गत्वा नमस्कृतारस्त्रिकोण-
वत् । अर्द्धचन्द्रं महेशस्य पृष्ठतश्च समीरितम् । शिवप्रद-
क्षिणे मन्त्री अर्द्धचन्द्रक्रमेण तु । सव्यासङ्क्रमेणैव
शोमस्त्र्यं न लङ्घयेत्” । शोमस्त्र्यं जलनिःसरणस्थानम् ।
“प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नक्षत्रशिराः पुनः । दर्शये-
द्दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः । त्रिधा च वेष्ट-
येत् सस्यक् देवतायाः प्रदक्षिणम्” तन्त्रसारः ।

प्रदक्षिणित् न० प्रदक्षिण+प्र०। प्रदक्षिणार्थे ॥१॥४॥

१। भाष्ये दृश्यम् । [प्रदक्षिणे प्रकषेण दत्ते ।

प्रदक्षि त्रि० प्र+दा-कर्मणि क्त वा तादेशभावे दङ्गावः ।

प्रद्व ए० प्र+द्व-भावादौ व्यप् । १। भङ्गे दारणसाधने श्वाये व्यसरः । श्विदारे ४ स्त्रीणां योनिरोगभेदे मेदि० तन्नि-
दानकर्णे च श्वपुमारतोक्तं कर्मविपाकशब्दे १७६६ प्र०
दर्शितम् । स च अस्मद्ग्राह्यः स्त्रीणां योनिरोगभेदः ।
तल्लक्षणादि साधवनिदाने उक्तं यथा

“विस्त्रुमदाध्ययनादजीर्णादुगर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च ।
यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिधाताच्छयनाद्वा च ।
अस्मद्गर्भं भवेत् सर्वं साङ्गमर्द्धं सवेदनम् । तस्याति-
दृढौ दोर्बल्यं त्रयो मूर्च्छा मदस्रषा । दाहः प्रलापः
पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः” । स च चतुर्विधो
यथा “तं स्नेहपित्तानिबलसन्निपातैश्चतुःप्रकारं प्रवदन्ति
वैद्याः । स्थानं सपिच्छाप्रतिभं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिभं
कफालु । सपीतबीलासितरक्तसृग्णं पित्तार्त्तियुक्तं
श्वश्वेति पित्तात् । रुक्षाण्यं फेनिलमल्यमल्यं वाता-
र्त्तं वातात् पिशितोदकाभम् । सचौद्वर्षिर्हरिताल-
वर्णं लाजप्रकाशं कुण्ठं त्विदोषात् । तच्चाप्यसाध्यं प्रव-
दन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम्” ।

प्रदल्ल ए० प्रकषेण दलति प्र+दल-अच् । बाये जटा०

प्रद्व ए० इति ६-अच् “इन्दोरत्नपसर्गे” पा० अनुसर्गे इ-
त्युक्तेः न य । १। प्रकटतापके । भावे व्यप् । २। प्रकटतापे ए०

प्रदव्य ए० प्रदत्ताय हितं वा० यत् । १। दावान्नौ कात्या० श्रौ०
२५।३।३२ कर्त्तुः । [२। प्रकटदायके लि० ।

प्रदा स्त्री प्र+दा-भावे कङ् । प्रकटदाने । कर्त्तरि क ।

प्रदान न० प्र+दा-भावे ल्युट् । प्रकटदाने “प्रदानं स्वाभ्य-
कारणम्” सङ् ।

प्रदि लि० प्र+दा-“उपसर्गे घोः क्रिः” पा० कि । प्रदानकर्त्तरि

प्रदिग्ध लि० प्र+दिह-कर्मणि क्त । १। लिप्ते श्मर्जनविशेषयुते

मांसे न० “मांसं बल्लवतैर्भृष्टं सिक्ता चोष्णास्तुना सुष्ठु ।

जीरकादौः समायुक्तं परिशुक्लं तदुच्यते । तदेव हत

तक्राढ्यं प्रदिग्धं सल्लिजातकम्” शब्दच० ।

प्रदिव् लि० प्रकषेण दीव्यति प्र+दिव-क्लिप् । १। प्रकषेण द्योत-

माने ॥१॥२०५ प्रा० सं० । २। प्रकटदिने स्त्री १। पूर्वदिने

॥१॥३०१। १। पुरातने निघण्टुः बल्लव० ।

प्रदिग्ध स्त्री दिशोरन्तरालं प्रगता दिक् प्रा० सं० । विदिशि दि-
शोरन्तरालदिशि जटा० ।

प्रदीप ए० प्र+दीप-अच् । दीपे व्यसरः । दीपशब्दे १६०५

प्र० दृश्यम् । तत्र हितः अप्रपा० क । प्रदीपीय तद्धिते
लि० पक्षे यत् । प्रदीप्य तत्कार्थे

प्रदीपन ए० प्रदीप्यते प्र+दीप-ल्यु । १। श्वावरे श्विषभेदे
तल्लक्षणं राजनि० उक्तं यथा “वर्षतो लोहितो यः
स्यात् दीप्तिमान् दहनप्रभः । महादाहकरः पूर्वैः कथितः
स प्रदीपनः” । णिच्-ल्यु । २। प्रकाशके लि० ।

प्रदुह् लि० प्र+दुह-सत्सूदितेत्यादिना क्तिप् पा० प्रकषेण
दोग्धरि पदत्वेऽस्य हस्य चत्वे दस्य धः । प्रपुक् प्रपुग्-
भ्यामित्यादि । [न्यङ्कुष्ठमिति देशे श्मितौ च मेदि० ।

प्रदेश ए० प्रा० सं० । १। एकदेशमात्रे राजनि० २। स्थाने तज्ज-
प्रदेशन न० प्र+दिश-भावादौ ल्युट् । १। उपदेशे कर्मणि

ल्युट् । २। राजादेरुपठौकने उपहारे (भेदि) द्रव्ये व्यसरः
प्रदेश(शि)नी स्त्री प्रदिशतेऽनया प्र+दिश-करणे ल्युट्

लीप् । तज्जेत्यां तथा हि वस्तु निर्दिशते । प्रदेशः अङ्गु-
ठादिमध्यस्थानमस्यस्य इति लीप् । अत्रैव व्यसरः ।

प्रदेह ए० प्र+दिह-भावे घञ् । १। प्रलेपे त्रयाद्युपशमार्थं
द्रव्यविशेषस्य त्रयादौ श्लेषने सुसुतः ।

प्रदीप ए० प्रकाशना दीपारातिरत्र काले प्रा० सं० । रालेः

प्रथमभागभेदे तिथिभेदस्य प्रदीपेऽनध्यायः ति० त० उक्तो यथा

“सारस्वतादिप्रदीपमाह सूरतिः “त्वयोदशरात्रस्तथ्याश्च

सप्तम्या द्वादशीतिथेः । प्रदीपेऽध्ययनं धीमान् न कुर्वीत

यथाक्रमम् । सारस्वतो गाथपतः सौरश्च वैष्णवस्तथा”

प्रदीपशब्दोऽत्र प्रथमपहर इति हेमाद्रिः । रात्रिपर

इति निर्ययास्ततस्तदु । तथा व्रतभेदे रात्रिप्रथमयात्र

परता हेमाद्रौ व्रत० उक्ता “त्वयोदशरात्रं तथा रालौ सो-

पहारं लिखोचनम् । इदं प्रथमे यामे सृच्यते सर्व-

पातके” । इदं प्रदीपव्रतमिति हेमाद्रिः । शिवरात्रिव्रते

तु “प्रदीपव्यापिनी साक्षा शिवरात्रिचतुर्दशी” हेमाद्रिः

सूरतिः । तत्रैव वक्तुः “प्रदीपेऽस्तमयादूर्ध्वं चटिकाद्वय-

मिष्यते” । चटिकादण्डद्वयम् “त्वयोदशरात्रे सूर्ये”

चतसृष्वपि नाडिषु । भूतविद्धा तु मा तत्र शिवरात्रिव्रतं

चरेत्” ति० त० वायुपु० भाष्ये कवाक्यत्वात् । तथा च

प्रदीपशब्दस्य रात्रिमात्रं रालेः प्रथमयात्रः प्रथमदण्ड-

चतुष्टयं चार्थः कर्मभेदे तस्य साक्षाता । तत्रानध्याये

शर्वरीमात्रपरता प्रदीपव्रते प्रथमयात्रपरता शिवरात्रिव्र-

तादौ दण्डचतुष्टयपरतति विवेकः । “प्रदीपोरजनी-

सुखम्” इत्यनुरोक्तिः रालेः प्रथमपहरप्रथमदण्डचतुष्ट-

यपरत्वाभिप्रायेण रात्रिभाले भक्त्येति बोध्यम् ।
प्रदीपक लि० प्रदीपे भवः कालात् ठञ् बाधित्वा पूर्वाह्ने
त्यादिना वृत् । प्रदीपकालभवे ।

प्रद्युम्न पु० प्रकटं द्युम्नं वक्तुं यत् । १ कन्दर्पे अमरः । स च
वासुदेवस्य रुक्मिण्यां जातः हरिवं० ११८४० । सन्त-
कुमारं ज्ञातव्यं भा० आ० ६७४० । २ वैष्णवामोक्ते
चतुर्व्यूहात्मकविष्णोरंशभेदे च अनिरुद्धशब्दे १६२५०
चतुर्व्यूहशब्दे २८७६ पु० च दृश्यम् । मनोर्नङ्क-
लायां जाते इत्युभेदे पु० भाग० ४११११४

प्रद्यो लि० प्रकटा द्यौर्दिनं यत् । प्रकटदिने क्लीवत्वे ह्रस्वः
प्रद्युतस्य क्लीव एव ह्रस्वत्वेने गन्तव्येऽपि भाषितेषु स्थात्वा
भाषात् टाद्यच्च न पुं वत् प्रद्युना इत्यादि सि० कौ० सुगंध-
प्रदाकाप्रद्युनेत्युदाहृतं तन्निवन्म । [भा० सं० १६४० ।

प्रद्योत पु० प्र+द्युत-अच् । १ रश्मौ ह्रस्वा० । २ यत्नभेदे पु०
प्रद्योतन पु० प्र+द्युत-“अनुदात्तेतश्च ह्रस्वादेः” पा० युच् ।
१ ह्रस्व्ये ह्रस्वा० । २ द्योतनशीले लि० । भावे ल्युट् ।
३ द्योतौ न० ।

प्रद्व पु० प्रकटो द्वः प्रा० सं० । पञ्चायने अमरः ।

प्रद्राणक लि० प्र+द्रा-कुत्सितायां गतौ क्त स्थाये क ।
कुत्सितां गतिं प्राप्ते अन्त्यावस्थां प्राप्ते “उपसिद्धं चा-
क्रायण इत्ययामे प्रद्राणकउवाच” का० उ० “प्रद्राणकः
कुत्सितां गतिं गतोऽन्यापस्थां प्राप्नोति इत्यर्थः” भा० ।

प्रद्राव पु० प्र+“प्रद्वस्तुवः” पा० अयं बाधित्वा घञ् । पञ्चा-
यने अमरः । याथादि० अन्तोदात्तताय ।

प्रद्राविन् लि० प्र+द्रु-ताच्छील्ये णिनि । पञ्चायनशीले ।

प्रद्वारं न० प्रगतं द्वारं प्रा० सं० । द्वारप्रान्तभागे

प्रधनं न० प्र+धा-क्यु । १ युजे अमरः । प्रकटं धनमस्य ।
२ प्रकटधनयुक्ते लि० । निचण्टौ संयामनामसु सङ्क्रमे
इत्यत्र प्रधने पाठान्तरम् । एदन्तमव्ययं तत्त्वार्थे ।

प्रधमनं न० प्र+धौ धम-ध्वाने भावे ल्युट् । सुखमाकृत-
व्यापारभेदे सुष्ठुतः ।

प्रध्या स्त्री प्र+धा-भावे अङ् । १ निधाने २ दक्षसुतायां कश्यप-
पत्नीभेदे भा० आ० ६५४० । प्रधाया अथर्व ढञ् । प्रा-
धेय तदपत्ये पुं स्त्री । “प्राधेयास्तपसंगम्याः” मार्क०
तत्कन्यास्य अथर्वसादयोऽप्यमरः भा० आ० ६५४० ।

प्रधानं न० प्र+धा-ल्युट् । संख्यमतसिद्धायां सत्त्वरज-
समोऽप्युपगुणत्रयात्मिकायां १ प्रकृतौ प्रकृतिशब्दे दृश्यम् ।
तत्त्वार्थे २ बुद्धितत्त्वे ३ परमात्मनि ४ प्रसङ्गे ५ पञ्चि-

क । ६ सेनापत्यध्यक्षे पु० ७ चेटे लि० अमरः “सेना-
ध्यक्षः प्रधानः स्थात्” अस्य पुं स्त्वमिति वोपाहितः ।

प्रधानधातु पु० कर्म० । चरमवर्गौ वीर्यौ युक्ते लि० आ०
युक्ते चरमधातुत्वम् अष्टाक्षरशब्दे १५८५० उक्तं दृश्यम्
प्रधि पु० प्रधीयन्ते काष्ठान्यत्र प्र+धा-आधारे कि । अक्राव-
यवकाष्ठसङ्गनस्थाने रथनाभौ अमरः ।

प्रधी लि० प्रकटा धीर्यस्य । १ प्रकटबुद्धियुक्ते प्रा० सं० २ प्रक-
टायां बुद्धौ स्त्री । प्रकटं ध्यायति ध्यै-कर्त्तरि क्तिप् ।
३ प्रकटध्यानकर्त्तरि लि० । तत्र तृतीयाद्यै गतिपूर्वकत्वात्
यण् प्रध्यः प्रध्या इत्यादि आद्ययोस्तु प्रशब्दस्य कर्मधातुः
प्रत्येवोपसर्गत्वत् न यण् किन्तु इयङ् । प्रधिया इत्यादीत्यन्ये
सि० कौ० तु “उत्तिकरादीनां भक्ते लङ्घ्योवङ्गूप् पदान्तरां
यिनाऽपि स्त्रियां वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्विति स्त्रीकारात्
लिङ्गान्तरानभिधायकं तदिति कैमटभक्ते पुं वङ्गूप् प्रकटा
धीरिति विग्रहे तु लङ्घ्योवत् अस्मि शशि च प्रध्यं प्रध्य
इति विशेषः” इत्युक्तम् ।

प्रधूपित लि० प्र+धू-क्त । सन्नापिते “व्यसनप्रधूपिताम्”
इति कुमारः । ज्योतिषोक्तायां २ ह्रस्वगन्तव्यायां दिशि
स्त्री । तत्र प्रधूपिता इति पाठान्तरम् । [तावत्स्यायाञ्च ।
प्रध्वंस पु० प्र+ध्वन्स-भावे घञ् । १ नाशे संख्यमते २ अती-
प्रध्वस्त लि० प्र+ध्वन्स-क्त । १ नाशप्रतियोगिनि २ अतीते च
३ मन्त्रभेदे पु० “एकोनविंशत्यर्थो वा यो मन्त्रस्तारसंयुतः ।
ह्रस्वेखाङ्कुशवीजाट्टं प्रध्वस्तं तं प्रचक्षते” तन्त्रसा० ।
प्रजम् पु० प्रगतौ नृपारं जनकतया कथा० सं० । पौलस्त्ये प्रपौले
उज्ज्वलद० । [प्रकटैश्च नहं नकर्त्तरि ।

प्रजहं क लि० प्र+नर्द-एङ् लृप्ते पदेष्वन्तर्भावात् न थत्वम् ।

प्रजष्ट लि० प्र+नश्-क्त शान्तत्वाभावात् न थत्वम् । नाशप्रति-
योगिनि “प्रनष्टस्त्रासिकं द्रव्यं राजा तत्रवद् निघाष-
येत्” मनुः ।

प्रजा(या)यक लि० प्रकटो नायकोऽस्य प्रशब्दस्य नयतिं प्रति-
उपसर्गत्वाभावात् न थत्वम् । प्रकटनायकयुक्ते । प्र-
जो-एङ् लृप्ते थत्वम् । प्रणयकारके इति भेदः ।

प्रपञ्च पु० प्रगतः पञ्चम् अत्या० सं० । पञ्चाग्रे भा० स्त्री० २०४० ।
प्रपञ्च पु० प्र+पञ्चि-आधारे घञ् । १ विस्तारे २ वैपरीत्ये ३ म-
तारणे । कर्त्तरि पञ्चा० अच् । ४ संसारे च अमरः । तत्र
वैपरीत्यं अमो माया वेति स्त्वामी ।

प्रपञ्चित प्र+पञ्चि-णिच्-कर्मण्य क्त । १ विस्तारिते २ प्रसारिते
भ्रान्तिज्ञानविषयतया इत्यस्यादिते च भाग० १०१४४०

प्रपतन न० प्रपतत्यच्चात् प्र+पत-भीमा० अपाटाने ल्युट् ।
प्रपतनापाटाने हृच्चादौ । भावे ल्युट् । प्रकर्षेण २ पाते
तत्प्रयोजनमस्य क् । प्रपतनीय प्रपातसाधने लि० ।

प्रपथ पु० प्रकटः पन्थाः प्रकटः पन्था यत्न वा अचसमा० ।
प्रकटसार्गे २ तद्युक्ते लि० क० १।१६।६ [स्त्री राजनि०]
प्रपथ्य लि० प्रकटं पथ्यं प्रा० स० । अत्यन्तचित्ते २ हरीतक्यां
प्रपद् न० प्रारब्धं पदम् प्रा० स० । प्रादस्याभ्यागे अमरः ।

प्रपदं व्याप्नोति ख । प्रपदीन पादापव्यापके लि० आप्-
पदीनशब्दे साधः १।१२८दा० दृश्यम् । [इति चण्डो ।

प्रपन्न लि० प्र+पद-क्त । शरणागते “प्रपन्नार्त्तिं हरे ! देवि !”

प्रपन्नाड पु० प्रपन्नान् अलति भूषयति अल-अण् उप० स०
लख डः । १ चक्रमर्दे रत्नमा० । तस्य दद्रुरोगिभिः सेवने
तेषां रोगनिवारणेन भूषकत्वात्तथात्वम् ।

प्रपा स्त्री प्रपीयतेऽस्यां प्र+पा-घञर्थे क । पानीयशाला-
याम् । पानीयशालिकाशब्दे ४२०६ पृ० दृश्यम् ।

प्रपाठक पु० प्रकटः पाठोऽयं कप् । १ वेदस्याध्यायांशभेदे २ औ-
तपस्यांशभेदे च । [तले राजनि० ।

प्रपाणि पु० प्रकटः पाणिः प्रा० स० । करस्याधोभागे पाणि-

प्रपात पु० प्रपतत्यच्चात् पत-अपा० घञ् । १ तटरहिते २ निर-
वलम्बे ३ पर्वतस्थानभेदे अमरः । ४ निर्भरे ५ कूले च मेदि-
न्याच्चात् पतने अवस्थानाय क्रियाभेदो न भवति इतादृशे
स्थाने । भावे घञ् । ७ अवस्कन्दे हेमच० ।

प्रपानक न० प्रकटं पानमस्य कप् । खण्डमरिचादिमिश्रिते
पानीयद्रव्यभेदे “प्रपानकरसस्यायाञ्चर्व्यमणो रसो भवेत्”
यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्वं इव कश्चिदा-
स्वादः प्रपानकरसे सञ्जायते विभावादिसम्मेलनादिहापि
तथेत्यर्थः” सा० द० । कताक्षशब्दे २०८४ पृ० दृश्यम् ।

प्रपापूरणीय लि० प्रपापूरणं प्रयोजनमस्य क्प्रकरणे विशि
प्रूरयति ह्यप्रकृतेरनात्” वार्त्ति० क् । प्रपापूरण-
प्रयोजनके । [शब्दमाला ।

प्रपावन न० प्रपेव कामपूरकं वनम् । कामारण्ये वनभेदे

प्रपितामह पु० प्रगतः पितामहं कार्यत्वेन अत्या० स० । १ पि-
तामहपितरि अमरः । तस्य पत्नी डीप् २ प्रपिता-
मही तत्पत्न्यां स्त्री “खेन भर्ता सह आङ्गं माता
भुङ्क्ते स्वधामयम् । पितामही च खेनैव खेनैव
प्रपितामही” दायभागधृतवचनम् । पितामहस्य प्रजा-
पतिजनकस्य चतुर्थस्रवन्नृपः जनके १ परब्रह्मणि “भू-
र्भुवः स्वप्नरुत्तारः स पिता प्रपितामहः” विष्णुसु० ।

“यो वै ब्रह्माणं विवदधाति पूर्वम्” श्रुतेस्तस्य पितामह-
ब्रह्मलक्षणात्तथात्वम् । “सोऽभिधाय शरीरात्
स्वात् सिद्धिर्बुविविधाः प्रजाः । अप एव ससर्जादौ
तासु बीजमवाहजत् । तदण्डमभवद्भैरवं सहस्रांशु-
समप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपिता-
महः” मनुना सर्वपितामहस्यापि तेन सृष्टत्वात्तस्य
तथात्वम् ।

प्रपित्वे अव्य० उत्तरायणे निघण्टुः ।

प्रपुन्नाड(ट) पु० पुमांसं नाटयति नडयति नड-अण् नट-
अवस्थन्दने वा अण् प्रकटः पुन्नाडः (पुन्नाटः) प्रा० स० ।
१ चक्रमर्दे (चाकुन्दा) दृष्टे । डस्य लत्वे प्रपुन्नालोऽप्यत्र ।
२ दद्रुमर्दने अमरः । पृषो० प्रपुन्नाड (पुपुन्नाड) इत्येता
वपि तत्कार्ये अमरे प्राठान्तरम् ।

प्रपूरिका स्त्री प्रकर्षेण पूर्यते कण्टकैः पूर-कर्मणि घञ्
स्वार्थे क टाप् कापि अत इत्त्वम् । १ कण्टकायां हेम-
चन्द्रः २ प्रकर्षेण पूरके लि० ।

प्रपूर्वग पु० प्रकटः पूर्वगः पूर्ववर्ती प्रा० स० । खड्गेः प्राग्व-
र्त्तिनि १ परमेश्वरे “सदेव सौम्येदमग आसीदेकमेवा-
द्वितीयमिति श्रुतेः तस्य तथात्वम् । तद्रूपेण ध्येये २ अश्वि-
नीकुमारद्वये द्विव० । भा० व्या० १२७ अश्विनीकुमारस्तुतिः ।
प्रपौण्डरीक पु० पुण्डरीक+स्वार्थेऽण् प्रकटं तदिव पुष्पं
यस्य । गजमनुव्याणां चक्षुर्हितकारके शालपत्रीतुल्य-
पत्रके क्षुपभेदे अमरः ।

प्रपौण्डरीकाद्य न० “प्रपौण्डरीकमधुकपिप्लीचन्दनोत्-
पलेः । सिद्धं धात्रीरसे तैलं नखोनाभ्यङ्गनेन वा ।
सर्वान्द्रुग्दान् हन्ति पलितानि च शीलितम्” चक्र-
पाणिदत्तोक्ते तैलभेदे ।

प्रपौत पुं स्त्री प्रगतः कारणतया पौत्तम् अत्या० स० । पौत्तस्य
१ पुत्रे तत्कन्यायां स्त्री डीप् ।

प्रफूर्वी स्त्री प्रकटं पर्व नितम्बस्थानं यस्याः स्त्रिया डीप्
पृषो० । प्रशस्तनितम्बायां स्त्रियां क० १०।८५।१२ भा० ।
फर्भवति गतिकर्मा इति वेददीपः । २ प्रकटगतियुक्ते लि०
यजु० १२। ७६ वेददीपः ।

प्रफुल्ल(त्त) लि० प्र+फुल्ल-क्त आदिच्चात् इटोऽभावे अत
इत्त्वम् प्र+फुल्ल-विकाशे अच् वा (लङ्ययुतः) । विकाश-
युते अमरः । “लौघ्रुमं साहुमतः प्रफुल्ल(त्त)म्” रघु-
टीकायां मल्लिनाथेन द्विधापाठः समर्थितः । [लिका०
प्रबन्ध पु० प्र+बन्ध-भावे घञ् । १ सन्दर्भे यन्वादेः २ रचने च

प्रबन्धन न० प्र+बन्ध-भावे ल्युट् । प्रकर्षेण प्रबन्धने बन्धने
प्रबन्धकल्पना स्त्री इतः । “प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः
कथां विदुः” इत्युक्तलक्षणायां सत्यसत्यायां बहुमिथ्याक-
थायाम् अमरः । [अमरः ।

प्रब(व)र्हं लि० प्र+वर्हं स्तुतौ (हृह) बह्वौ वा अच् । प्रधाने
प्रबलं लि० प्रकटं बलमस्य । १ प्रकटबलमुते । प्रकटं बलति
बल-धान्यावरोधे अच् । २ प्रकटवे शब्दमाला ३ प्रसारिण्यां
लतायां स्त्री राजनि० ।

प्रबल्लिका स्त्री प्रबल्ल-ह-आच्छादने ल्युट् । प्रहेलिकायाम् अम-
अयमोष्ठादिः इन् । प्रबल्लि वा ङीप् प्रबल्लि च तत्पार्थे ।
प्रबाल न० प्र+बल-धान्यावरोधे ञ्बलादि० ञ् । १ किम-
लये नवपल्लवे शबीयादण्डे च अमरः । २ रत्नभेदे पु०
किं रत्नं कस्य अहस्य प्रीतिकारित्वेन दोषहरं भवतीति
प्रश्ने तदुत्तरमाह ङी० रत्नमालायां “मार्गिष्यन्तरण्येः
सुजातममलं, सुक्ताफलं शीतगोमर्हयस्य तु विद्रुमो
निगदितः, सौम्यस्य गारुततम् । देवेज्यस्य च पुष्पराग
मसुराचार्यस्य वज्रं, शनेनीलं निर्मलमन्ययोर्निगदिते
गोमेदवैदूर्यके” । “पुंसि स्त्रीये प्रबालः स्यात् पुमानेव तु
विद्रुमः” भावप्र० अत्रार्थेऽस्य पुंनपुंसकत्वसुक्तं रत्नानां
गुणास्तत्प्रतीका यथा “रत्नानि भक्षितानि सुर्मधुराणि
सुराणि च । चक्षुष्याणि च शीतानि विषम्लानि धृ-
तानि च । मङ्गल्यानि मनोज्ञानि अहदोषहराणि च” ।
युक्तिकल्पतरौ तस्योत्पत्त्यादिकं भेदादिकञ्चोक्तं यथा
“सूत उवाच आदाय शेषस्तस्यान्वं यमाशाकम्बला-
दिषु । चिक्षेप तत्र जायन्ते विद्रुमाः सुमहाशुण्याः ।
तत्र प्रधानं शशलोहिताभं गुञ्जालवापुष्पनिभं प्रदि-
ष्टम् । सनीसकं देवकरोमकञ्च स्थानानि तेषु प्रभव-
सुरागम् । अन्यत्र जातञ्च न तत् प्रधानं मूल्यं भवे-
च्छिल्पिविशेषयोगात् । प्रसज्जं कोमलं स्निग्धं सुरागं
विद्रुमं हि तत् । धनधान्यकरं लोके विप्राप्तिभय-
नाशनम् । परीक्षा पुलहेनोक्ता रुधिराख्यस्य वैमणेः ।
स्फटिकस्य विद्रुमस्य रत्नज्ञानाय शौनक !” इति गा-
रुडे द० अ० । “स्नेतसागरमध्ये तु जायते वल्गुरी
तु या । विद्रुमा नाम रत्नाख्या दुर्लभा वज्रहृ-
दिणी । पाषाणं प्रभज्यते वा प्रसज्जात् कथिता सती ।
विद्रुमं नाम यद्वलमाशनन्ति सनीषिणः । ब्रह्मादिजाति
भेदेन तच्चतुर्विधमुच्यते । अरुणं शशरत्नाख्यं कोमलं
स्निग्धमेव च । प्रबालं विप्रजातिः स्यात् सुखवेध्यं

मनोरमम् । जवावन्दूकसिन्दूरदाहिनीकुसुमप्रभम् । क०
ठिनं स्निग्धदुर्बलं चक्षुजातिः तदुच्यते । पलाशकु-
सुमाभासं तथा पाटलसज्जिभम् । वैश्यजातिर्भवेत् स्निग्धं
वर्णाब्जं मन्दकान्तिभम् । विद्रुमं शूद्रजातिः स्यादाशु-
वेध्यं तथैव च । रत्नता स्निग्धता दाढ्यं चिरद्युति
सुवर्णता । प्रबालानां गुणाः प्रोक्ता धनधान्यकराः पराः ।
हिमाद्रौ वस्तु संजातं तद्वत्कमतिनिष्ठुरम् । तत्र लिप्तो
भवेन्नित्यकल्कोऽतिमधुरः स्थितः । तस्य धारण्यभावेण
विषवेगः प्रशस्यति । विवर्णता तु खरता प्रबाले दूषण-
द्वयम् । रेखा काकपदी विन्दुर्यथा वज्रेषु दोषकत्” ।
तथा प्रबाले सर्वत्र वज्रेणीयं विचक्षयेः । रेखा हन्यादु-
ययो, लक्ष्मीमावर्हः कुलनाशनः । पटुलो रोगकत् ख्यातो
विन्दुर्धनविनाशकत् । त्रासः संजनयेत् पापं नीलिका
मृत्युकारिणी । मूल्यं शुद्धप्रबालस्य हृष्यद्विगुणञ्च-
प्यते । धारणेऽस्मादि नियमो जातिभेदेन पूर्ववत्” ।
तथा हि “विरूपजातिं विषमं विवर्णं खरप्रबालं प्रब-
हन्ति ये ये । ते मृत्युमेवात्मनि वै वहन्ति सत्यं वद-
त्येष कर्तो सुनीन्द्रः” । तस्य शुभाशुभलक्षणे राजनि०
उक्ते यथा “शुद्धं हृदं घनं हृत्तं स्निग्धं पाटलरङ्ग-
कम् । समं गुरु सिराहीनं प्रबालं धारयेत् शुभम् ।
गौरं रङ्गजलाक्रान्तं रक्तच्छन्नं सकोटरम् । कृष्णकणं
लघु श्वेतं प्रबालमशुभं त्वजेत्” ।

प्रबालक पु० यक्षभेदे भा० अ० १० अ० ।

प्रबालफलं न० प्रबाल इव रत्नं फलमस्य । रत्नचन्द्रे भावप्र०
तत्फलस्य प्रबालतुल्यरत्नत्वात् तथात्वम् ।

प्रबालाश्मन्तक पु० प्रबाल इवाश्मन्तकः रत्नत्वात् । रत्ना-
श्मन्तकद्वये सुश्रुतः । [राजनि० ।

प्रबालिक पु० प्रबालो नवपल्लवोऽस्यस्य भूज्जा ठन् । जीवशाके
प्रबाहु पु० प्रगतो बाहुम् अत्या० अ० । बाहुमूले ह० अ० ५ द० अ० ।

प्रबाहुक अव्य० प्रकटो बाहुस्तत्र कप् खरादि० । १ समकाले
२ जङ्घार्थे च मनोरमा । पृष्ठोऽप्रबाहुक प्रबाहुस्य पाठा-
न्तरम् तत्पार्थे अव्य० “प्रबाहुकं जुहोति” तैत्ति० २।६।१ ।

प्रबुध लि० प्र+बुध-कर्त्तरि क्त । १ प्रबोधयुते २ प्र-
फुल्ले पुष्पादौ च हेमच० । ३ जागरिते स्थापरहिते
५ भागवतधर्मप्रधाने ऋषभदेवपुत्रभेदे पु० भाग० ५।४।१ ।

प्रबोध पु० प्र+बुध-भावाधारादौ ङञ् । १ निद्रापणसे तस्य
प्रकटज्ञानाधारत्वात् तथात्वम् । २ यथार्थज्ञाने च ।

प्रबोधन न० प्र+बुध-भावे ल्युट् । १ यथार्थज्ञाने २ निद्रा-

पशमे । प्र+बुध-णिच्-भावे ल्युट् । प्रकटबोधने
४८होपने ५ पूर्वगन्धस्य न्यूनतायां पुनः सौगन्ध्योत्पादनाय
व्यापारभेदे अमरः ।

प्रबोधनी स्त्री प्रबोध्यते हरिरत्न प्र+बुध-णिच् व्याधारे ल्युट्
ङीप् । कार्तिकशुक्लैकादश्यान् तत्र शयितस्य हरेरुत्था-
पनात्कुलव्यापारस्वाचरणात्तस्यास्तथात्वम् । अत्रानैका-
दशीयद्धे तस्याः स्वयम्भेदस्य व्याहृता दर्शिता ।

तन्माहात्म्यं च पद्मपु० उ० ख० १२६ अ० उक्तं यथा

“ब्रह्मोवाच प्रबोधन्याश्च साहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्द्ध-
नम् । सुक्तिदं शुद्धबुद्धीनां शृणुष्व सुनिश्चयम् । ता-
वद्गर्जन्ति तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । यावत् प्रबो-
धनी विष्णोस्तिथिर्नायाति कार्तिके । अश्वमेधसहस्राणि
वाजपेयशतानि च । एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्यां भवन्ति
हि । मेरुसन्दरतल्यानि पापानि सुबह्वन्यपि । भस्म-
खात् कुरुते मर्त्यैः हरिवोधन्युपासनात् । पूर्वजन्मसह-
स्रेषु यत्पापं ससृपार्जितम् । जागरणं प्रबोधन्यां द-
हते तूबराशिवत् । उपवासं प्रबोधन्यां यः करोति
समाहितः । विधिवच्च सुनिश्चेष्टः । यथोक्तं लभते फ-
लम् । यानि कानि च तीर्थानि त्रैलोक्ये संवसन्ति
वै । तानि तस्य गृहे सत्यक् कृता येन प्रबोधनी । किं
तस्य बद्धभिः पुष्पैः सुरलोकसुखप्रदैः । जर्जे सन्तो-
षिता येन संपूर्णा हरिवोधनी । बोधनीं ससृपोषयैव
सुक्तिभागी भवेन्नरः । प्रबोधन्यां नरश्चेष्टः । न पुनर्गर्भ-
मादिशेत् । ज्ञानं दानं जपो होमः सप्तद्विंशजना-
र्दनम् । नरैर्यत् क्रियते जर्जे प्रबोधन्यां तदक्षयम् ।
वेत्तेत्यन्ति नरास्तस्यां भक्त्या विष्णुं जगत्पतिम् । उ-
पित्वा बोधनीं ते तु प्रभवयुर्द्वैलोक्यः । महाव्रतमिदं
पुनः । महापापौघनाशनम् । प्रबोधन्यां सुने ! विष्णोर्वि-
धिवत् ससृपोषणम् । स ज्ञानी च स योगी च स तपस्वी
जितेन्द्रियः । स्वर्गमोक्षौ च तस्यास्तां य उपास्ते प्रबो-
धनीम् । यत्तु जन्मकृतं पापं खल्वं वा यदि वा बद्ध ।
करोति भस्मसादिष्णुः प्रबोधन्यां प्रपूजितः । हरिपूजा
विधानव्या कार्तिके बोधवासरे । मीतशास्त्रविनोदेन
प्रबोधन्यान्तु जागरात् । चन्द्रद्वयोरपरागे च यत् फलं
परिकीर्तितम् । तस्मात् सहस्रशुणितं प्रबोधन्यां हि
जागरात् । ज्ञानं दानं जपो होमः स्नाध्यायश्चार्चनं
हरेः । एतस्मात् कोटिशुणितं प्रबोधन्यां हि जागरात् ।
श्रुत्वा “जन्मप्रश्रुति यत्पुण्यं नरेष्वोपाजितं भवि ।

इथा भवति तत्सर्वं न कृत्वा बोधवासरम्” । “प्रबो-
धन्याश्च साहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम् । सुक्तिदं
कृतबुद्धीनां शृणु त्वं सुनिश्चयम् । तावद्गर्जन्ति वि-
प्रेन्द्र ! गङ्गाभागीरथी क्षितौ । यावद्वायाति पापघ्नी
कार्तिके हरिवोधनी । तावद्गर्जन्ति तीर्थानि आस-
सृष्टसरांसि च । यावत् प्रबोधनी विष्णोस्तिथिर्ना-
याति कार्तिके । वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि
च । एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्यां लभेन्नरः । दुर्लभञ्चैव
उष्माणं त्रैलोक्ये सचराचरे । तदापि प्रार्थितं विप्र !
ददाति हरिवोधनी । ऐश्वर्यं सन्ततिं प्रज्ञां राज्यञ्च
सुखसम्पदः । ददात्युपोषिता विप्र ! हेतुया हरि-
बोधनी । मेरुसन्दरतल्यानि पापान्यलूजितान्यपि ।
एकेनैवोपवासेन दहते हरिवोधनी । पृथिव्यां यानि
दानानि दत्त्वा यत् फलमाप्नुते । एकेनैवोपवासेन ददाति
हरिवोधनी” हरि० वि० ।

प्रभञ्जन न० प्रभञ्जति तृणादीन् प्र+भञ्ज-युच् । वायौ
अमरः । [लतायां स्त्री राजनि०]

प्रभद्र पु० प्रकटं भद्रमस्मात् ५ व० । १ निम्बवृक्षे २ पसारिण्यां
प्रभद्रक न० “भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम्”
ह० र० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके कन्दोभेदे ।

प्रभर्मन् पु० ऋ-भावे कर्त्तरि वा मनिन् प्रकटं भर्म भरणं
प्रकटो भर्मा भर्ता कृत्विक् वा यस्मिन् । १ यज्ञे ऋ० द ।
८२ । १ भाष्ये दृश्यम् । प्र+ऋ-भावे मनिन् । २ प्रकर्षण
भरणे सम्पादने न० ऋ० १ । ७६ । ७

प्रभव पु० प्रभवत्यस्मात् “भुवः प्रभवः” पा० भूकर्त्तरि पादने
वाच्ये अप् । १ प्रथमप्रकाशस्थाने २ अन्यतः सिद्धस्य
प्रथमोपलब्धस्थाने हेमच० ३ मूले ४ सुनिभेदे ५ जन्म-
हेतौ । भावे अप् । ६ जन्मानि । करणे अप् । ७ परा-
क्रमे भेदि० । ८ प्रष्टवित्परमध्यो वत्परभेदे तत्फलसक्तं
ज्यो० त० भविष्यपु० “बहुतोयास्तथा मेवा बहुशस्या च
भेदिनी । बहुक्षीरास्तथा गावो व्याधिरोग विवर्जिताः ।
प्रशान्ताः पार्थिवास्यैव प्रभवे परिकीर्तिता” । ९ विष्णो
पु० “संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः” विष्णुस०
प्रभवादि पु० प्रभव आदिर्येषाम् । प्रभवप्रश्रुतिप्रष्टिसंवाचरेषु
स च गुरुमध्यभोगात् गणनीयः । “ज्योतिर्विद इज्य
मध्यात् प्रभवादेश सम्भवम् । उच्यते इह समाद्यादि व-
शीयामपि सम्भवम्” ज्यो० त० । ते च ज्यो० त० फलस-
हितः दर्शिता तच्छब्दे तद्वाक्यसक्तं वक्ष्यते च बदानयनञ्च

ज्यो०त० “शकेन्द्रकालः पृथगाकृत २२ प्रः शशाङ्कनन्दा-
श्रियुगैः ४२६१ समेतः । शराद्रिवस्तिन्दुः १८७५ हृतः स
लब्धः सप्तत्रिंशत्पाः प्रभावाद्योऽवदाः । वर्षवर्जन्तु यच्छेषं
सूर्यैः १२ सूर्य्य खोर्मिभिः ६०” (भक्तम्) । प्रभावादिषष्ठी-
यत्पुत्रस्य “आद्या तु विंशतिर्वाञ्छी द्वितीया वैष्णवी
स्रता । तृतीया रुद्रदेव्या अष्टा मध्याधना भवेत्” ।
ह० सं० द० अ० अन्यथोक्तं गुरुवर्षशब्दे २६२२ पृष्ठादावुक्तम् ।
प्रभाविष्णु लि० प्र० भू-शोलाये” इषणु च । १ प्रभावाश्ले
२ विष्णौ पु० भा० अ० ७१ अ० ।

प्रभा स्त्री प्र० भा० भावे अङ् । १ दीप्तौ राजनि० । प्र० भा० क ।
२ प्रदीपयुते लि० शृङ्गेर्य्यर्ष्यं स्त्री हेमच० । ४ दुर्गायां स्त्री
“प्रभा प्रभावाश्लेष्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्कमात्रिणी” देवीपु०
तन्नामनिरुक्तौ । ५ सूर्य्य पत्नीभेदे “विवस्वान् कश्यपात्
पूर्वमदित्यामभवत् पुरा । तस्य पत्नीत्वं तद्वत् संज्ञा
राज्ञी प्रभा तथा । रेवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुषुवे
सुतम् । प्रभा प्रभावं सुषुवे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम्”
मत्स्यपु० ११ अ० । ६ क्षमांनोः कन्याभेदे नञ्प्रसातरि
हरिवं० १ अ० । ७ अणसरोभेदे भा० अ० १४२५ स्त्रो०
दगोपीभेदे “दृष्टस्त्व” प्रभा गोप्या युक्तो हन्दावने वने ।
प्रभा देहं परित्यज्य जगास सूर्य्यमण्डलम्” ब्रह्मवै० प्र०
ख० ६ अ० ।

प्रभाकर पु० प्रभां करोति क-ट । १ सूर्य्ये २ वज्रो ३ चन्द्रे
४ सस्रङ्गे च शब्दर० । ५ अर्कवृक्षे अमरः । ६ भीमांसकभेदे
स च गुरुत्वेन प्रसिद्धः । अतिवृंशे ७ सुनिभेदे हरिवं०
११ अ० । ८ कुशदीपस्ये वर्षभेदे भा० भी० १२ अ० । अष्टम-
मन्वन्तरे ९ देवगणभेदे भा० पु० ८ अ० ।

प्रभाकौट पु० प्रभातितः कौटः शा० त० । खद्योते राजनि० ।

प्रभाञ्जन पु० शोभाञ्जने त्रिका० ।

प्रभात न० प्र० भा० भावे क्त प्रकटं भातमत्र वा । १ प्रातःकाले
अमरः । प्र० भा० कर्त्तरि क्त । २ प्रभायुक्ते लि० श्वसुभेदे
पु० प्रभास इत्यत्र प्रभात इति सिता० पाठः । अरशब्दे
१८४७ पृ० दृश्यम् । प्रभातकाले दृष्टा उक्ता राजवत्सुभेन
“वेद्यः पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञोऽथ चतुर्थकः । प्रभात-
काले दृष्टव्यो नित्यं स्त्रियमिच्छता” छन्दोगपरि० तत्र
दृष्टादृष्टप्रानाह यथा “श्रोत्रियं सुभगामग्निं गाञ्चै-
वानिञ्चितनथा । प्रातरुत्थाय यः पश्येदापङ्गुरः स
विद्युच्यते । पापिष्ठं दुर्भगां मद्यं नग्नसुतृक्ष्णतानसिकम् ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत् कलेरुपलक्ष्यम्” ।

प्रभातकाले चारणीयाः काशीखण्डे १५ अ० दर्शिता यथा
“स्वहितं चिन्तयेत् प्राज्ञस्त्रिंशं चोत्थाय सर्वदा । गजास्यं
संस्मरेदादौ तत ईशं सङ्गाम्बया । श्रीकान्तं श्रीसमेतं
तु ब्रह्माण्या कमलोद्भवम् । इन्द्रादीन् सकलान्देवान्
वशिष्ठादीन् मुनीनपि । गङ्गाद्यां सरितः सर्वाः श्री-
शैलाद्याखिलान् गिरीन् । क्षीरोदादीन् सद्यः सा-
नसादिसरांसि च । वनानि नन्दनादीनि धेनूः काम-
दुवादिकाः । कल्पवृक्षादिवृक्षांश्च धातुन् काञ्चनसुख्यतः ।
दिव्यस्त्रीरुर्वशीसुख्या गरुडादीन् पतञ्जिणः । नागांश्च
शेषप्रसूखान् गजानिरावतादिकान् । अश्वानुच्चैः अश्वो
सुखान् कौस्तुभादीन् मणीन् शुभान् । अरेदरुख्यती
सुख्याः पतिव्रतवतीर्वधूः । नैमिषादीन्यरण्यानि पुरीः
काशीपुरीसुखाः । विश्वेशादीनि लिङ्गानि वेदान्त-
प्रसूखानपि । गायत्रीप्रसूखान् मन्त्रान् योगिनः स-
नकादिकान् । प्रणवादिमहाबीजं नारदादींश्च वैष्ण-
वान् । शिवभक्तांश्च वाष्पादीन् प्रह्लादादीन् दृढव्रतान् ।
वदान्यांश्च दधीच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतीन् । जननी
चरणौ स्मृत्वा सर्वतीर्थार्त्तभोक्तमौ । पितरं च गुरु-
ञ्चापि हृदि ध्यात्वा प्रसन्नधीः । ततश्चावश्यकं कर्त्तुं नैर्द्वैतं
दिशमाश्रयेत्” । “प्रभातायां तु शर्वय्याम्” भार० नानास्थाने ।

प्रभातीर्थ तीर्थभेदे शिवपु० ।

प्रभातीर पु० नागभेदे भा० आ० १५ अ० ।

प्रभाव पु० प्र० भू-घञ् । राज्ञां कोषदण्डजाते १ तेजसि
अमरः २ तेजसि ३ सामर्थ्यं हेमच० । ४ विक्रमे ५ शान्तौ
६ उद्भवे च मेदि० । ७ सारोचिप्रमनोः पुलभेदे मार्क० पु०
६६ अ० । ८ वसुभेदे प्रभास इत्यत्र पाठान्तरम् ९ प्रभागर्भ-
जाते सूर्य्यपुत्रभेदे प्रभाशब्दे दृश्यम् ।

प्रभावज न० प्रभावात् जायते जन-ङ । प्रसुशक्तिभेदे
कोषदण्डाभ्यां साध्ये तेजसि ।

प्रभावत् लि० प्रभा० अ० अर्थे मत्पुत्रस्य वः । १ दीपयुक्ते स्त्रियां
ङाप् । सा च वज्रनाभासुरस्य २ कन्याभेदे । प्रद्युम्नेन
तस्याहरणकथा च हरिवं० १५२ अध्यायादौ दृश्यम् ।
शतापसीभेदे भा० व० २८ अ० । ४ कुमारालुचरमाहभेदे भा०
श० ४७ अ० । ५ अङ्गेश्वरस्य चित्तरथस्य भाव्यायाम् भा०
अ० ४२ अ० । ६ मरुतन्त्रपस्य पत्न्यां विदर्भराजद्विहितरि
मार्क० ११२३ अ० । ७ मणिनामकोनविंशद्विज्ञातारि
दगणानां वीणायाश्च स्त्री हेमच० । ८ तयोदशाक्षरपादके
छन्दोभेदे “यस्यां प्रिये प्रथमकमलरुद्वयं तुर्य्यतथा गुरु-

भवन् दशान्तिमम् । सान्त्यं भवेद्यतिरपि चेदयुगपदैः
सा लज्जितामृतचिरे ! प्रभावती" इति श्रुतबोधः ।

प्रभाष पु० प्रभाष-अच् । १ अष्टवसुमध्ये वसुभेदे २ प्रकष्टक-
थके लि० जटा० धरशब्दे ३८१७ पु० दशमम् । तत्र पा-
नत्वेन पाठः जटाधरसम्मतः ।

प्रभास लि० प्रभासते प्रभास-अच् । १ प्रकष्टदीप्तिरयुते २ जैन-
गणाधिसभेदे पु० हेमच० । ३ कुमारानुचरणभेदे पु० भा०
श० ४६ अ० । ४ ऋषिभेदे पु० भा० शा० १६६ अ० । ५ वसुभेदे
पु० हरिवं० ३ अ० सान्ततया पाठः । अष्टमसन्तरे
६ देवगणभेदे पु० मार्क० पु० ८० अ० । ७ सोमतीर्थभेदे लि० का०
“पुण्यं प्रभासं ससुपाजगाम यतोऽहोरात्रं यच्छाया क्लिश्य-
मानः” इत्युपक्रमे एवं तु तीर्थप्रवरं पृथिव्यां प्रभास-
नात्तस्य तु सः प्रभासः” इत्यादिना तत्तीर्थोत्पत्तिमाहा-
त्यादिकथा भा० श० १६६ अ० आदौ दशगा ।

प्रभासन्त पु० प्रभास-वा० अन् । १ परमेश्वरे २ ऋद्धे च ह-
रिवं० १११ अ० । [त्वात् ऋद्धेदे २ गजे पु० अमरः ।

प्रभिन्न लि० प्रभिद-क्त । १ प्रकष्टभेदयुक्ते प्रभिन्नकटादिस्थ-
प्रभु लि० प्रभू-ङु । १ खानिनि २ कार्यसम्पादयतिरयुते “नि-
यहास्यहे शक्तः प्रभुरित्यभिधीयते” इत्युक्ते ३ नियहा-
स्यहसमर्थं ४ विष्णो पु० “प्रभवः प्रभुरीश्वरः” विष्णुसं०
“कामः कामपदः प्रभुः” तत्रैव नामान्तरं तत्र प्रक-
र्षणं भवनात् प्रभुरितिति भाष्योक्तेः “सर्वासु क्रियासु
सामर्थ्यातिशयात् प्रभुः” भाष्योक्ते च व्युत्पत्तिभेदात्
नामद्वयम् । ५ अष्टमसन्तरे देवगणभेदे मार्क० पु० ८० अ० ।

प्रभुत्वाच्चेप पु० अर्थात्कारभेदे “धनञ्च वञ्च लभ्यं ते सुखं
लोभञ्च वर्त्तन्ति । न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय ! मा-
स्म गाः । इत्याचक्षाणया हेतुत्वं प्रिययात्मानुबन्धिनः ।
प्रभुत्वेनैव वृद्धस्तत् प्रभुत्वाच्चेप लभ्यते” । “हे प्रिय !
ते विदेशगमने इति अध्याहार्यं वृद्धधनं सुखञ्च तथा
वर्त्तन्ति पथि क्षेमं कुशलञ्च लभ्यम् । अत्र च मे प्राण-
सन्देहः न तव शीघ्रप्रत्यागमनस्य वृद्धधनलामस्य च
सम्भवादिति भावः । तथापि मास्म गाः सा गच्छ अत्र
प्रिययात्मायाः प्रियस्य विदेशगमनस्य अनुबन्धिनः पोष-
कान् हेतुन् व्याचक्ष्णया कीर्तयन्त्या कयाचित् स्थायीन
पतिकयेति शेषः प्रभुत्वेन स्थायीनतया एव पतिः वृद्धः
विदेशगमनात् निवर्त्तितः तस्मात् एषः प्रभुत्वाच्चेप ल-
भ्यते” प्रेम० टीका ।

प्रभुभक्त लि० ७ त० । १ स्थास्यतुरक्ते । “वज्राशी खल्यसन्तुष्टः

सुनिद्रः शीघ्रचेतनः । प्रभुभक्तश्च शूरश्च चातव्याः षड्गुण्यः
शुनः” चाणक्यः । कुलीने उत्तमे श्योटके पु० शब्दच० ।

प्रभूतं लि० प्रभू-क्त । १ प्रचुरे अमरः २ उद्धते मेदि० । ३ भूते
४ उद्धते च शब्दर० । ततः गोषदा० अस्त्वर्थे वुन् । प्रभूतक
प्रचुरबलादियुक्ते लि० प्रभूतमाह “आहौ प्रभूतमादिभ्यः”
वार्त्ति० ठक् । प्रभूतिक प्रचुरवक्त्रि लि० । द्विती-
यान्तात् प्रभूतशब्दात् आहौ परे धातुनिर्देशे इक् ठक् ।
एवम् आदिपदात् पर्यप्रमाह पाठ्यामिक तद्वक्त्रि लि० ।
प्रभूति स्त्री प्रभू-भावे क्तिन् निष्कारादिप्रत्यये षरे प्रत्य-
गतेः प्रकृतिस्वरः । प्रकर्षणं भवने ।

प्रभूवन् लि० प्रभू-क्विप् । सामर्थ्ययुते स्त्रियां ङीष्
“वनोर च” पा० नखरः । प्रभूवरी यजु० २१।१३

प्रभूषण लि० प्रभू-गञ् । १ प्रभावशीले २ क्षमे समर्थे
प्रभूति अव्य० प्रभू-क्तिच् । तदारभ्येत्यर्थे । वञ्चसमासे
उत्तरपदस्यः । तदादिके लि० अमरः ।

प्रभूय लि० प्रभू-वा० थक् । प्रकष्टभरणे ऋ० १।१५२।१२
प्रभेद पु० प्रभियतेऽनेन प्रभिद-अच् । १ प्रकारे विशेषे ।
भावे अच् । २ भेदे अमरः ।

प्रभेश्वर पु० तीर्थभेदे शिवपु० ।
प्रभृशयु पु० “प्रभृशयुते नासिकयैव यच्च सान्द्रो विदग्धो
लवणः कफस्तु । प्राक्सञ्चितो मूर्ध्नि च पित्ततप्तं प्रभृ-
शयुं व्याविशदाहरन्ति” सुश्रुतोक्ते नासागतारोगभेदे ।

प्रभृष्ट लि० प्रभृ-श-क्त । शंशयुक्ते संज्ञायां कन् । शि-
खावलम्बिनाल्ये चूडातोलेलम्बमाननाल्ये अमरः ।

प्रमगन्द पु० द्वैष्टुण्यादिलक्षणवृद्धियुतोर्धो सामेव गमिष्य-
तीति बुद्ध्या परेषामर्थं ददातीति मगन्दो बाहु० भिक्तः
निर्ऋ० प्रगतो मगन्दं कारणतया अत्या० स० । बाहु०-
भिक्तपुत्रे ऋ० १।५१।१४ भा० ।

प्रमण(न)स् लि० प्रकष्टं मनोऽस्य संज्ञात्वे णत्वम् अन्यत्वा-
णत्वम् । १ हर्षयुते अमरः । २ सुमनस्के च ।

प्रमत्ति पु० प्रतीचीश्वरसुनयन्दपस्य पुरोहिते कश्चपयंश्चे
१ ऋषिभेदे मार्क० पु० ११८ अ० । २ च्यवनर्षेः पुत्रभेदे भा० आ०
५ अ० । गृद्धसदृश्विश्वेशे वागिन्द्रर्षेः ३ पुत्रे ऋषिभेदे
भा० अनु० १० अ० । नृगस्य पुत्रे ४ नृपभेदे । तदंशे यत्प्रतीतेः
५ पुत्रे नृपभेदे भा० ८।२।१६ । ६ प्रकष्टमतिरयुक्ते लि० ।

प्रमत्तं लि० प्रभू-क्त । १ अनवधानतायुक्ते प्रसादयुक्ते
कर्त्तव्येऽकर्त्तव्यताज्ञानेन कर्त्तव्ये वा कर्त्तव्यताधिया
तत्त्वानवधानशून्ये “मत्तं प्रमत्तसुमत्तं सुप्तं वाचं क्लियं

जडम् । प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मेवित्”
भाग० १।७४० “मत्तं मद्यादिना, प्रमत्तमनवहितम्”
उक्तं पृहवातादिना जडम् व्यनुद्यमम् । प्रपन्नं शर-
णागतम्, विरथं भग्नरथम्” श्रीधरस्वामी । “सुप्रां
मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्नोपगच्छति” मनुः । “संख्या
पूजाविहीनश्च प्रमत्तः परिकीर्तितः” ब्रह्मवै० पु० ७४०
उक्ते २ संख्यादिहीने च ।

प्रमत्तगीत न० प्रमत्तेन गीतम् तत्र “इत्यभ्यूतेन कृतमिति
च” पा० ज्ञानसुत्तरपदमनोदात्तम् । प्रमत्तेन गीते ।

प्रमथ पु० प्रमथ्याति प्र+मथ-अच् । १ छतराद्रुपलभेदे भा०
व्या० ११७४० । २ चोटके शिवपारिषदभेदे च शब्दरत्ना०
तत्स्वरूपसंख्यादि यथा

“नानारूपधरा ये वै जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः । ते सर्वे-
सकलैश्वर्यं युक्ता ध्यानपरायणाः । योगिनो मदमात्सर्यं
दम्भाहङ्कारवर्जिताः । क्षीणपापा महाभागाः शम्भोः
प्रीतिकराः पराः । न ते परिग्रहं रागं काङ्क्षन्ति का-
कुदाचन । संसारविमुखाः सर्वे यतयो योगतत्पराः ।
ध्यानावस्थं महादेवं धारयन्त्यं धृतव्रताः । कृत्वा परि-
षदं कृत्वा तिष्ठन्ति विगतक्लमाः । यदैव परमं ज्योतिः
चिन्तयत्यन्विकायतिः । तदैव ते पारिषदाः सर्वे संवेष्ट-
यन्ति तम् । ते षोडश समाख्याताः कोटयो वै धृतव्रताः ।
सिंहव्याघ्रादिसाख्या व्याघ्रमादिसमायुताः । अपरे
काश्चिनः शम्भोः सुनर्मासचिवाः स्रुताः । विचित्ररू-
पाभरणा जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः । हरस्य तल्याः
रूपेण विशदा वृष भध्वजाः । उमासदृशरूपाभिः प्रम-
दाभिः समागताः । विचित्रमाख्याभरणा दिव्यस्त्रगन्ध-
भूषणाः । उमासहायं त्रीङ्गुलमनुगच्छन्ति भूषिताः ।
वृङ्गारवेशाभरणा अष्टौ ते कोटयो गणाः । अङ्गनारी-
श्वराखान्ये ह्यङ्गनारीश्वरं हरम् । अनुयान्ति महा-
भागास्तुल्यरूपा हरस्य ये । उमासहायो हि यदा
रमत आ वृषं हरः । अङ्गनारीश्वरीरास्तु द्वारपाला
भवन्ति ते । आकाशसार्धं गच्छन्त्यनुगच्छन्ति नित्यशः ।
ध्यानस्थं परिचर्यन्ति सलिलादिभिराश्वरम् । नाना-
शस्त्रधराः शम्भोर्गणास्तु प्रमथाः स्रुताः । प्रमथन्ति च
युद्धेषु युध्यमानान्महाबलान् : ते वै महाबलाः गूराः
संख्याता वसुकोटयः । अपरे गायनास्तालरुदङ्गपण-
वादिभिः । नृत्यन्ति वाद्यं कुर्वन्तो गायन्ति मधुरस्वरम् ।
नानारूपधरास्ते वै संख्याता कोटयस्त्रिधाः । सततं चा-

नुगच्छन्ति विचरन्तं महेश्वरम् । सर्वे मायाविनः गूराः
सर्वे शास्त्रार्थपारगाः । सर्वे सर्वज्ञाः सर्वे सर्वज्ञाः
सदा । सङ्कर्ता तु सर्वभुवनं गत्वाऽऽयान्ति पुनः पुनः ।
अणिमाद्यष्टकैश्वर्यं युक्तास्ते वै महाबलाः । अपरे रुद्र-
नामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः । देवेन्द्रस्य नियोगेन
वर्तन्ते त्रिदिशे सदा । तेषां संख्या चैककोटिस्ते सर्वे
बलवत्तमाः । कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गणाः ।
विध्वंसयन्ति पापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पाण्डयन्ति च । अनु-
गच्छन्ति सततं धृतपाशुपतव्रतान् । विघ्नांश्च सततं
हन्ति योगिनां प्रयतात्मनाम् । षट्त्रिंशत् कोटयश्चैते
हरस्य सकला गणाः” कालिकापु० २६४० । तेषां सत्यत्ति
कथा तत्रैवाध्याये दृश्यते । ४ हरीतक्यां स्त्री मेदि० ।

प्रमथन न० प्र+मथ-भावे ल्युट् । १ वधे रक्षणेने श्विखो-
द्धने च अमरः ।

प्रमथाधिप पु० इत० । शिवे अमरः प्रमथपत्यादयोऽप्यत्र ।

प्रमथित न० प्रकर्षेण मथितम् । १ निर्जलतक्ते राजनि० ।
२ प्रकर्षेण मथिते त्रि० ।

प्रमद पु० प्र+मद-अप् । १ हर्षे अमरः । प्रमादाल्यनेन करणे
अप् । २ धुस्फुरफले न० शब्दच० । कर्त्तरि अच् । १ प्रमत्ते
त्रि० मेदि० । ४ दैत्यभेदे पु० हरिवं० १४० । तृतीयम-
न्तरं वासिष्ठे ५ सर्षभिभेदे पु० ।

प्रमदक पु० “प्रमदको योऽयमेव लोकोऽस्ति न परः” इति
मेघसुरिति निरु० ६।१२ उक्ते परलोकसत्त्ववादिनि
नास्तिकभेदे ।

प्रमदकानन न० प्रमद्यतेऽनेन प्र+मद-करणे घञ् । पा० ४०।
इत० “उग्रापोः संज्ञाच्छन्दसोः” पा० सुखो वा । प्रम-
दावने राज्ञामनःपुरोचिते उद्याने भरतः प्रमदावना-
दयोऽप्यत्र अमरः ।

प्रमदा स्त्री प्रमादाल्यनया प्र+मद-करणे अप् । १ उत्तमयो-
षिति अमरः । “नजसजला गुरुश्च भवति प्रमदा” ट० र०
उक्ते एकादशाक्षरपादके २ वर्षावृत्तभेदे ।

प्रमदाकानन न० प्रमदाचितं काननं वनं शा० त० । १ राज्ञा-
मनःपुरोचितवने भरतः । २ प्रमदावनं तत्पार्थे शब्दरत्ना०
प्रमदरा स्त्री शुनकप्रिमातरि हरोर्भायां भा० व्या० ५४० ।
प्रमथ्य पु० प्रियव्रतवंशे वीरव्रतस्य भोजायां भायां जाते
पुत्रे नृपभेदे भाग० ५।१५।१५

प्रमथ पु० प्र+मी वधे भावे अच् । वधे हेमच० ।

प्रमथु त्रि० प्र+मी वधे कर्त्तरि णच् । हिंसके अथ० का० १।१६।

प्रमर्दनं ति० प्रमृज्जाति+प्र+मृद-ल्यु । १ प्रकर्षेण मर्दके
२ टैत्यभेदे पु० हरि० १६४ अ० । ३ विष्णो पु० “लोहि-
ताङ्गः प्रमर्दनः” विष्णुसं० । तत्र प्रमर्दन इति पाठान्तरं
तत्रार्थे “प्रचये सर्वभूतानां नाशकत्वात्” भाष्योक्तस्तस्य
तथात्वम् । “तुषित ! महातुषित ! प्रमर्दन” भा० शा०
३४ अ० विष्णुस्तुतौ ।

प्रमा स्त्री प्र+मा--भावे कङ् । १ यथार्थज्ञाने भ्रमभिन्ने
ज्ञाने तल्लक्षणं तदुत्पत्तौ गुणश्च भाषा० उक्ता यथा
“दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् । सन्निकर्षो
गुणस्तु स्यादथ ह्यनुमितौ पुनः । पक्षे साध्यविशिष्टे
च परामर्शो गुणो भवेत् । शब्दबोधे योग्यतायास्तात्-
पर्यस्याथ वा प्रमा । गुणः स्यादुभ्रमभिन्नस्तु ज्ञानम-
लोच्यते प्रमा । अथ वा तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्विशे-
षकम्” भाषा० दोषशब्दे ३७६६ पृ० अमकारणं दृश्यम्
तथा च तदति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रमात्वं प्रामाण्य-
परपर्यायम् तच्च सतभेदेन स्वतोप्राज्ञं परतोप्राज्ञञ्च
तच्च परतोप्राज्ञशब्दे ४२३४ पृ० उक्तम् । तस्य विस्तर-
स्त्वलोच्यते । तत्र न्यायमते “प्रमात्वं न स्वतोप्राज्ञं
संशयानुपपत्तितः” भाषा० व्याकृतञ्च सि० सु० यथा
“मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतोप्राज्ञमिति वदन्ति । तत्र
गुरुणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वात् तज्ज्ञानप्रा-
माण्यं तेनैव गृह्यते इति । भट्टानां मते तु ज्ञानमती-
न्द्रियम् । ज्ञानजन्या ज्ञातता प्रत्यक्षा । तथा च ज्ञान-
मनुमीयते । सुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं
गृह्यते । सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञा-
नप्रामाण्यं गृह्यते । विषयनिष्कृत्य हि ज्ञानम् । स्वतो
ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः । तस्मात् दूषयति । न स्वतो-
प्राज्ञमिति । संशयेति । यदि ज्ञानप्रामाण्यं स्वतोप्राज्ञं
स्यात् तदाभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात् । तत्र
हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं
संशयः । यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्मिज्ञानाभावात्
कथं संशयः । तस्माज्ज्ञानप्रामाण्यमनुमेयम् । तथा हि
इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यच्चैव तच्चैव
यथाऽप्रमा । इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्ध-
वति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । एवम् इदं जलज्ञानं
प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । न च हेतु-
ज्ञानं कथं जातमिति वाच्यम् । पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य

स्वतोप्राज्ञत्वात् तत्र गन्धविशेषप्रकारकत्वस्यापि सुपह-
त्वात् । तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विशेषप्रकारकत्वं परं न
गृह्यते संशयानुरोधात् । न च प्रमात्वस्य साध्यस्य
प्रसिद्धिः कथमिति वाच्यम् इदं ज्ञानप्रमात्वस्य स्वतो-
प्राज्ञत्वात् । न च प्रकारभेदेन प्रामाण्यभेदात् घटत्व-
वति घटत्वप्रकारादेः कथं प्रसिद्धिरिति वाच्यम् घटत्वप्र-
कारकत्वस्य स्वविशेषप्रकारकत्वस्य च स्वतोप्राज्ञत्वात् । घटस्य
च पूर्वसुपस्थितत्वाद् घटविशेषप्रकारकं घटत्वप्रकारकमिति
ज्ञाने प्रामाण्यस्य बाधकाभावः । व्यवसायपरन्तु प्रा-
माण्यं न गृह्यते । तत्र संशयसाम्योपपत्तेः संशयस्यै-
वोपपत्तेः । किञ्चाभ्यासदशायां ततोयानुव्यवसायादिना
प्रामाण्यस्य स्वत एव पक्षसम्भवात् प्रथमानुव्यवसायपरं
न तदुपग्राहकत्वमिति कल्प्यते संशयानुरोधात् । अथ
प्रामाण्यानुमितौ प्रामाण्यप्रपञ्चे न तस्य विषयनिश्चय-
रूपत्वार्थं तत्र प्रामाण्यस्यैव वाच्यः सोऽप्यनुमित्यन्तरे-
णेति फलसुखी कारणसुखी वा नानवस्थेति चेन्न स्व-
गृहीतप्रामाण्यप्रपञ्चस्यैव निश्चयरूपत्वात् । यत्र च
प्रामाण्यसंशयस्तत्रैव परं प्रामाण्यानुमितेरपेक्षया याव-
दाशङ्कं प्रामाण्यानुमितिरिष्यत एव सर्वत्र तु न संशयः
क्वचित् कोऽप्यनुपस्थितः क्वचिद्विशेषदर्शनादितः क्वचिद्वि-
षयान्तरसञ्चारादिति सङ्क्षेपः । ननु सर्वेषां ज्ञानानां
यथार्थत्वात् प्रमात्वक्षणे तद्विशेषप्रकारकत्वं विशेषणं व्यर्थम् ।
न च रङ्गे रजतार्धिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात् तत्र
मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यम् । तत्र हि दोषाधी-
नस्य पुरोवर्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदापहस्य हेतु-
त्वात् । सत्वरजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात् तदेव
कारणम् । अस्तु वा तत्रापि भेदाग्रह एव कारणमिति ।
न चाऽन्यथाख्यातिः सम्भवति रजतप्रत्यक्षकारणस्य
रजतसन्निवर्णस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति
चेन्न सत्वरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतु-
तायाः क्लृप्त्वात् अन्यत्वापि तत्कल्पनात् । न च सं-
वादिप्रवृत्तौ तु भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यम् लाघवात्
प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् । इत्यत्र रङ्गे रजत-
त्वविशिष्टबुद्ध्यानुरोधेन ज्ञानलक्षणाप्रत्यासक्तिरूपेणैव न
क्षतिः । फलसुखगौरवस्यादोषत्वात् । किञ्च यद् रङ्गर-
जतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं न कारणबोधोऽपि ।
अपि च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं
तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिष्ठत्वात् स्याताम् । रङ्गे रङ्ग-

भेदप्रहे रजते रजतभेदप्रहेऽन्यथाख्यातिभयात् । त्वन्मते
रङ्गे रङ्गभेदाप्रहस्य रजते रजतभेदप्रहस्य च सत्त्वात्
किञ्चानुमितिं प्रति भेदाप्रहस्य हेतुत्वे जलसङ्घे वज्र-
व्याप्यधूमवदभेदाप्रहस्य अनुमितिर्निर्वाधा । यदि च
विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोल्लेखे वज्रव्याप्यधूमज्ञान-
मनुमित्यनुरोधादापतितम् । इत्थम् अन्यथाख्यातौ प्रत्य-
क्षमेव प्रमाणम् । रङ्गं रजततया जानामीत्यनुभवा-
दिति सङ्क्षेपः ।

वेदान्तिमते तस्य स्वतोप्राज्ञता वेदान्तपरिभाषायां व्यवस्था-
पिता यथा “एवमुक्तानां प्रमाणाणां प्रामाण्यं स्वतएव
उत्पद्यते ज्ञायते च तथा हि स्वत्यनुभवसाधारणं संवा-
दादिप्रवृत्त्यनुकूलं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रामाण्यं
तच्च ज्ञानसामान्यसामग्र्यप्रयोज्यं न त्वधिकं गुणमपेक्षते
प्रामाण्येऽनुगतगुणभावात् । नापि प्रत्यक्षप्रमायां भू-
योऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षः, रूपादिप्रत्यक्षे आत्मप्रत्यक्षे च
तदभावात् सत्यपि तस्मिन् पीतः शङ्ख इति प्रत्यक्षस्य
असत्त्वाच्च । अतएव न सङ्क्षिप्तपरमशरीरकमपि अनुमि-
त्यादिप्रमायां गुणः असङ्क्षिप्तपरमशरीरिण्येऽपि विषया-
बाधेनानुमित्यादिः प्रमात्वात् । न चैवमप्रमापि प्रमा स्यात्
ज्ञानसामान्यसामग्र्यविशेषादिति वाच्यं दोषाभावस्यापि
हेतुत्वाङ्गीकारात् । न चैवं परतत्त्वम् “आगन्तुकभावका-
रणापेक्षायामेव परतत्त्वात्” ज्ञायते च प्रामाण्यं स्वतः,
स्वतोप्राज्ञत्वञ्च दोषभावे सति यावत्स्वाश्रयस्याहकसा-
मग्र्योप्राज्ञत्वम् । स्वाश्रयो वृत्तिज्ञानं तदुप्राहकं सा-
क्षिज्ञानं तेनापि वृत्तिज्ञाने गृह्यमाणे तद्वतं प्रामाण्य-
मपि गृह्यते । न चैवं प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः तत्र
संशयानुरोधेन दोषस्यापि सत्त्वेन दोषाभावघटितस्वा-
श्रयस्याहकाभावेन तत्र प्रामाण्यस्यैवाप्रहस्यत् । यद्वा
यावत्स्वाश्रयस्याहकस्याज्ञायोग्यत्वं स्वतस्त्वं संशयस्ये
प्रामाण्यस्योक्तयोग्यतासत्त्वेऽपि दोषवशेनाप्रहस्यत् न
संशयानुपपत्तिः । अप्रामाण्यन्तु न ज्ञानसामान्यसामग्र्यो
प्रयोज्यं प्रमायामप्यप्रमाण्यापत्तेः किन्तु दोषप्रयोज्यं
नाप्यप्रामाण्यं यावत्स्वाश्रयस्याहकस्याज्ञात्वं अप्रामाण्य-
घटकतदभाववत्त्वादेष्टं त्तिज्ञानानुपनीतत्वेन साक्षिणा
अहीतमशक्यत्वात् किन्तु विसंवादिप्रवृत्त्यादिनिवृत्तानु-
मित्यादिविशेष इति परत एवाप्रामाण्यप्रसृत्यते ज्ञायते
चेति । अधिकं प्रमाणशब्दे दृश्यम् ।

प्रमाणं न० प्र-मा-भावे करणे वा लुट् । १ प्रमाप्रपन्नाने

२ विष्णौ “प्रमाणं प्राणनिबन्धः” विष्णुसू० । प्रमाणं
“प्रज्ञानं ब्रह्मेति” श्रुतेस्तस्य ज्ञानरूपत्वात् तथात्वम् “प्र-
माणं बीजमव्ययम्” विष्णुसू० प्रत्यक्षादिप्रमाणरूपत्वात्तस्य
तथात्वं व्युत्पत्तिद्वययोगात् नामद्वयम् । २ सत्यवादिनि
४२ यत्तायां परिच्छेदे ५ हेतौ ६ प्रमातरि च मेदि० ।
७ प्रमितिकरणे चक्षुरादौ “यस्येप्सार्जिहासाप्रयुक्तस्य
प्रवृत्तिः स प्रमाता स येनार्थं प्रमिष्यति तत्प्रमाणम्”
वात्स्या० “तच्च साधनाश्रयव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तं
प्रमाप्रमिति” सर्वद० अक्षपाददर्शने । “तद्वति तत्प्रकार-
कत्वरूपप्रकर्षविशिष्टज्ञानकरणत्वम्” गौ० ४० । “अनुभव-
त्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नप्रमावृत्तिकार्यं तानि रूपितकारणता-
शालित्वे सति व्यापारवत्त्वम् तत्त्वम्” तर्कप्रकाशे श्रुति-
कण्ठः । प्रमाणत्वं च अनधिगतार्थकानुभवकारणत्वम् ।
तच्च गृहीतस्याहीतरानुभवकारणत्वम् । स्वसमानाधि-
करणस्याव्यवहितपूर्ववर्तित्वसमानाकारनिश्चयविषयविषय-
केतरतद्विशेषप्रकर्षकतत्प्रकारकानुभवकारणत्वमिति या-
वत् न्यायकुसुमाञ्जलिटी० । “यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वा-
वच्छेदेन समानाकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्ययथा-
र्थज्ञानस्यैवागृहीतस्याहित्वेन प्रमात्वात् अतएव धारा-
वाहिप्रत्यक्षव्यक्तीनां समानाकारप्रवृत्तिरवर्तित्वेऽपि
न तासां प्रमात्वहानिः हानिस्तु समानाकारानुभवसमु-
त्थानां स्वतीनामिति” शब्द० प्र० । न्यायनये चत्वारि-
प्रमाण्यानि । प्रत्यक्षम् । अनुमानम् । उपमानम् । शब्दः
गौ० ४० प्रकारान्तरेण प्रमाणं द्विविधम् “शब्दोपजीवि
शब्दानुपजीवि” कुसुमाञ्जलिटी० । प्रत्यक्षमेकमेव प्रमा-
णमिति चार्वाकाः सङ्गिरन्ते । प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे
प्रमाणे इति वैशेषिका बौद्धा आर्हताश्च । प्रत्यक्षं शब्दश्चेति
द्वे प्रमाणे इति श्रोमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः । प्र-
त्यक्षमनुमानमाप्तवचनमिति त्रीणि प्रमाण्यानीति सांख्य-
वेदान्तिनश्च । प्रत्यक्षानुमानोपमानानि त्रीणीति नैवा-
यिकैकदेशिनः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा अर्थपरिच्छेदेति
यच्च प्रमाण्यानीति प्राभाकराः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा
अर्थपरितिरुपलब्धिश्चेति षट्प्रमाण्यानीत्यपरे भाट्टावेदा-
न्तिभेदाश्च । सम्भवैतिहो अर्थतिरिक्ते प्रमाणे इति यौ-
राणिकाः । चेष्टाप्रतिरिक्तं प्रमाणमिति तान्त्रिकाः ।
तत्र सांख्यपातञ्जलवेदान्तिभेदे अन्तःकरणवृत्तीनां पौर्-
मेयचित्तवृत्तिप्रकाशरूपबोधे कारणत्वम् अन्तःकरण-
वृत्तिषु च ज्ञानत्वारोपेण तत्करणत्वमिन्द्रियाणामिति

भेदः । यद्योक्तं सां.प्र.भा० “प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं
 वृत्तिरेव नः । प्रमाऽर्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ।
 प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेव लक्ष्यते । साक्षाद्-
 र्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम् । अतः स्यात् कार-
 णाभावाद् वृत्तेः साक्ष्येव चेतनः । विष्णुदेः सर्वसाक्षित्वं
 गौणं लिङ्गाद्यभावात् ।” “प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्राः
 स्मृतयः” पात० सू० “इन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्य-
 वस्तु परागात् तद्विषयसामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषाव-
 धारणं प्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणं, फलमविशिष्टं पौ-
 रुषेयचित्तवृत्तिबोधः” भाष्यम् “अनधिगततत्त्वबोधः
 पौरुषेयो व्यवहारहेतुः प्रमा तत्त्वरूपं प्रमाणम् ।
 ननु पुरुषवृत्तीं बोधः कथं चित्तगतायावृत्तेः फलं न हि
 स्वदिरगोचरव्यापारेण परशुना पलाशे छिदा क्रियते
 इत्यत आह अपिशिष्ट इति । न हि पुरुषगतो बोधो
 जन्यते अपि तु चैतन्यमेव बुद्धिदर्शणप्रतिबिम्बितं बुद्धि-
 वृत्त्या अर्थाकारया तदाकारतामापाद्यमानं फलम् ।
 तच्च तथाभूतं बुद्धेरविशिष्टं बुद्ध्यात्मिका वृत्तिः वृत्तिश्च
 बुद्ध्यात्मिकेति सामानाधिकरण्यादयुक्तः प्रमाणफलभाव
 इत्यर्थः” विव० । प्रमाणस्य भावः षड्ज्ञं प्रमाणम् न० तत्
 प्रमाणात् स्त्री त्व प्रमाणात् न० प्रमाणाभावे प्रमितिकर-
 णत्वे प्रमात्वे च । उद्देशप्रविधेयभावेनान्वयस्यले प्रमाण-
 शब्दस्य प्रमाकरणपरत्वे कचिरेकवचनता यथा “वेदाः प्रमाणं
 स्मृतयः प्रमाणम्” इत्यादौ । कचिन्तु बहुवचनता यथा
 “प्रत्यक्षादुमानोपमानागमाः प्रमाणाणि” गौ० सू० । तत् पू-
 र्वत्वात् शाब्दत्वरूपप्रमात्वजातेरेकत्वात् एकवचनत्वम् । उत्तरत्वं
 प्रत्यक्षत्वादजातिचतुष्टयकरणानां बहुत्वात् बहुवचनता
 इति प्रथमाव्युत्पादे गदाधरेण प्रपञ्चितम् तत् दृष्टम् ।
 सामान्यत्वात् क्लीवतैवास्त्व । कचिन्तु विशेषपरत्वे स्त्रीत्व-
 परता यथा प्रमाणी । स्त्री प्रमाणी यस्य ब० ब्री० “अप-
 पूरणीप्रमाणाः” पा० अप्रसना० न कप् । श्रीप्रमाण इत्येव
 सि० कौ० । दपरिमाणभेदे च । “प्रमाणे मातृज्द्वयसज्-
 दन्नचः” बा० वृत्तौ दृष्टम् ।

प्रमाणबाधितार्थक पु० प्रमाणेन बाधितोऽर्थो यस्य कप् ।
 तर्कभेदे तर्कशब्दे ३२५५ पु० दृष्टम् ।

प्रमाणिक लि० प्रमाणं सिद्धिहेतुतयाऽख्यस्य ठन् । प्रमाण-
 सिद्धे “प्रमाणािका जरौ लगौ” ह० र० वृत्ते अष्टाक्ष-
 रपादके २७८भेदे स्त्री । ३परिमाणभेदयुते सव्यसा-
 कुलपरांतरमितपरिमाणयुते हस्ते हेमच० ।

प्रमातामह पु० प्रगतो मातामहं कार्यत्वेन अत्या० स० । १मा-
 तामहस्य पितरि अमरः । तस्य पत्नी डीप् । प्रमाता-
 मही २तत्पत्न्यां स्त्री ।

प्रमाट् लि० प्रमिनोति प्र+मि-ट् च । प्रमाज्ञानकर्त्तरि ।
 न्यायनये “यस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः स प्र-
 माता” वात्स्या० सांख्यमते शुद्धचेतनो वृत्तिसाक्षी सः ।
 प्रमाशब्दे तद्वाक्यम् दृश्यम् । वेदान्तिमते “मेहातीतो
 विशुद्धो सुनिभिरभिहितो मोहसंक्रान्तमूर्त्तिः साक्षी
 संवित् प्रमा तत्प्रतिफलितवपुर्गीयतेऽसौ प्रमाता” इत्यु-
 क्तदिशा अन्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितं तदवच्छिन्नं वा
 चैतन्यमेव प्रमाता ।

प्रमाथ पु० प्र+मथ-भावे घञ् । १बलाद् हरणे २प्रपीडने च ।
 बा० कर्त्तरि ण । ३कुमारानुचरभेदे भा० श० ४६५० ।
 स्वार्थे अण् । ४शिवपारिषदप्रमथगणे पु० हरिवं० १८१५०
 ५छतराप्रपुत्रभेदे पु० भा० द्रो० १५७५० ।

प्रमाथिन् लि० प्रमथ्नाति प्र+मथ-णिनि । १बलाद् हारके
 २पीडके च । “इन्द्रियाणि प्रमाथीनि” गोता । स्त्रियं
 डीप् । सा च ३अपसरोभेदे भा० आ० १२४५० । ४रा-
 जसभेदे पु० भा० व० २८४५० ।

प्रमाद् पु० प्र+मद्-घञ् । १कर्त्तव्ये अकर्त्तव्यत्वधिया ततो
 निवृत्तौ अकर्त्तव्ये कर्त्तव्यत्वधिया तत् प्रवृत्तौ वा अनव-
 धानतायाम् अमरः । अनवधानताशब्दे १५२४० दृश्यम् ।
 स च तमोगुणसाध्यः तमशब्दे ३२३५ पु० दृश्यम् ।
 तस्य सम्मोहरूपत्वात्तत्कार्यत्वं बोध्यम् ।

प्रमादवत् पु० प्रमादोऽख्यस्य सतृप् मस्य वः । १प्रमादयुते
 २असमीक्ष्यकारिणि जटा० ।

प्रमादिन् लि० प्रमादः नित्ययोगे इति न तु अस्त्यर्थे
 एकाक्षरजडत्वात् तस्य निषेधात् । नित्यप्रमादयुक्ते “एकः
 प्रमादो स कथं न जन्यते” श्रीधरधृतवाक्यम् ।

प्रमाण न० प्र+मीज्-हिंसायां स्वार्थे णिच्-आत्वे पुक्
 ल्युट् । सारणे अमरः ।

प्रमायुक् लि० प्र+मी-ताच्छील्ये ङकञ् । प्रमरणाशीले “न
 चास्य प्रियं प्रमायुक्तं भवति” ह० उ० । “प्रमायुक्तं मर-
 णशीलम्” भा० । [च जटा० । ३परिमिते ।

प्रमित लि० प्र+मि-मी वा क्त । १ज्ञाते २प्रथभावधारिते
 प्रमितान्तरा स्त्री प्रमितानि परिमितानि अक्षराणि अ-
 स्यात् । सिद्धान्तशिरोमणिव्याख्यानरूपायां टीकायां
 उद्धृतं चिन्तामणिटीकाभेदे च “प्रमितान्तरा सजसलै-

हृदिता" इ०र० उक्तो द्वादशाक्षरपादको श्वर्णवृत्तभेदे ।
 प्रमिति स्त्री प्र+मि-मा-वा क्त । प्रमात्राने अक्षरः ।
 प्रमीढ त्रि० प्र+मिह-क्त । श्रुति २ वने च भेदि० ।
 प्रमीत त्रि० प्र+मीज्-हिंसायां क्त । श्रुते 'प्रमीतौ पितरौ
 यस्मि' इति स्मृतिः । श्रवणार्थे हृतपथौ पु० अक्षरः ।
 प्रमीला स्त्री प्र+मील-भावे च । तन्द्राग्राम् अक्षरः ।
 प्रमुख न० प्रकटं मुखसारम्भः । श्रुतादित्वे त्रिका० प्रकटं
 मुखसख । श्रुतमे श्रुताने अक्षरः ४मान्ये ५श्रुते च
 त्रि० भेदि० ६श्रुतागच्छे पु० श्रुतरत्ना० ७समूहे पु०
 श्रुच्च० । वक्त० । उत्तरपदस्यः । तदादिके त्रि० ।
 प्रसुच पु० श्रुतिभेदे भा०शा० २०द्वय० । प्रसृजति प्र+सृज-
 क्त । श्रुतार्थे भोक्तृरिति त्रि० ।
 प्रसुचु श्रुतिभेदे भा०अनु० १५०अ० ।
 प्रसृष्ट त्रि० प्रकटा सुष्ट यस्मि । श्रुते श्रुतयुक्ते अक्षरः ।
 श्रुतेभेदे पु० यजु० २०१० । प्रा०स० ४प्रकटश्रुते स्त्री ।
 प्रसृष्टित त्रि० प्र+सृष्ट-कर्तरि क्त । श्रुते श्रुतयुक्ते अक्षरः ।
 प्रसृष्टितवदना स्त्री 'प्रसृष्टितवदना भवेन्नो च रौ' इ०र०
 उक्तो द्वादशाक्षरपादको कन्दोभेदे । [युक्ते स्थाने
 प्रसृष्ट अक्षरः प्रकटा श्रुता यत् त्रि० अक्षरयोः प्रकटश्रुतः
 प्रसृष्ट न० प्रकटं श्रुतं प्राणिहिंसितं यत् । अनूक्ते कर्षण-
 रूपे जीवनोपायभेदे 'श्रुतन्तु याचितं मैत्रं श्रुतं
 कर्षणं श्रुतम्' मनुः । 'कर्षणञ्च भूमिगतप्रचुरप्राणिम-
 रणनिमित्तत्वात् वक्तुःखफलकं प्रकर्षणं श्रुतमिव श्रुत-
 तम्' कुल्लू० ।
 प्रमेय त्रि० प्र+मा-कर्षणं यत् । श्रुताज्ञानविषये पदार्थे
 श्रुतिरिच्छेदो श्रवणार्थे च । तत्र वेदान्ते शुद्धचैतन्यं
 प्रमेयम् अन्यस्याध्यासभूलकत्वेन व्यवहारिकप्रमात्रा-
 नविषयत्वेऽपि न परमार्थप्रमेयत्वम् । न्यायनये 'आ-
 त्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषत्रयेभावफलदुःखाप-
 वर्गस्तु प्रमेयम्' गौ०प्ल० उक्ताः आत्मादयः । प्रमेयत्वं
 च केवलान्यत्वं सर्वेषामोच्चरज्ञानरूपप्रमावित्यात् ।
 प्रमेह पु० प्र+मिह-आधारे करणे वा घञ् । रोगभेदे तल्ल-
 क्षणभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा
 "आस्यासृखं स्रग्मसृखं दधीनि आस्यौदनानूपरसः प-
 यांसि । नवाक्षपानं शुद्धवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्छ्रं
 सर्वम् । मेदश्चांसञ्च शरीरजञ्च क्लोदं कफोवस्तिगतं
 प्रदूष्य । करोति मेहान् सद्यदीर्घसृष्णैस्तानेव पित्तं परि-
 दूष्य चापि । क्षीणेषु दोषेष्ववकाशप्रदाहान् संदूष्य मेहान्

कुरुतेऽनिश्चयः । साध्याः कफोत्था दश पित्तज्याः षट् व्याख्या-
 न साध्या पवनसञ्चयकाः । समक्रियत्वादिप्रसक्तियत्वात्स-
 ज्ञात्ययत्वाच्च यथाक्रमन्ते । कफश्च पित्तं पवनश्च दोषा-
 भेदोऽक्षशुक्रास्त्वुवसालसीकाः । मज्जारसौजःपिशि-
 तश्च दूषणाः प्रमेहिष्ण्यां विंशतिरेव मेहाः । दन्तादीनां
 मलादप्युत्पन्नं प्राप्नुयुः पाणिपादयोः । दाहपिक्वणता
 देहे दृष्टादास्तु जायते । सामान्यं लक्षणं तेषां
 प्रभूताविलम्बता । दोषदूषणाविशेषेऽपि तत्संयोगविशेष-
 षतः । मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते । अर्ध-
 बद्धतरं शीतं निर्गन्धसदकोपमम् । मेहत्वादकमेहेन
 किञ्चिच्चविलिपिच्छिलम् । इक्षोरसमिवात्यर्थं मधुरश्चे-
 क्षुमेहतः । सान्द्रो भवेत् पर्युसितं सान्द्रमेहेन मेहति ।
 सुरामेहि सुरातल्यसुपर्यच्छमघोघनम् । संहृष्टरोमा
 पिष्टेन पिष्टवद्वहलं सितम् । शुक्राभं शुक्रमिश्रं
 वा शुक्रमेही प्रमेहति । सूताणून् सिकतामेही सिक-
 ताकृपिणो मलान् । शीतमेही सुवह्मशो मधुरं श्लेष्म-
 शीतलम् । शनैःशनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ।
 बालान्तनुयुतं मूलं बालामेहेन पिच्छिलम् । मन्त्रव-
 र्णरसस्पर्शैः क्षारैश्च क्षारतोयवत् । नीलमेहेन नीलाभं
 कालमेही मषीनिभम् । हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रा-
 सज्जिमं दहत् । विश्वं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठाशलिर्को-
 पमम् । विश्वसृष्टां सलवणं रक्ताभं रक्तमेहिणः ।
 वशामेही वसामिश्रं वशभं मूलयेन्मुहुः । मज्जाभं
 मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः । कषायं मधुरं
 कृत्वां क्षौद्रमेहं वरेत् बुधः । हृत्तो मत्त इवाजस्रं
 मूलवेगविवर्जितम् । सालसीकं विवह्म हस्तिमेही
 प्रमेहति । अविपाकोऽरुचिश्चर्दिर्निद्राकासः सपीनसः ।
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफज्ज्ञानाम् । वक्षिमेह-
 नयोक्तोदो मुष्कावदारणं ज्वरः । दाहलक्षणाश्लेकामू-
 र्च्छाविड्भेदः पित्तजन्मनाम् । वातजानासुदावर्त्तकम्बृहद-
 ग्रहलोभताः । मूलसृष्टिद्रता शोषः श्वासः कासश्च जा-
 यते । यथोक्तोपद्रवाविश्रमतिप्रस्तुतमेव च । पिडका-
 पीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् । मूर्च्छां चर्दिज्व-
 रश्चासकासवीर्यशौरवैः । उपद्रवैरुपेतो यः प्रमेही
 दुःप्रतिक्रियः । रजः प्रवर्त्तते यस्मान् मासि मासि
 विशोषयेत् । सर्वाङ्गं शरीरदोषांश्च न प्रमेहन्यतः स्त्रियः ।
 जातः प्रमेहो मधुमेहिणो वा न साध्यरोगः स हि बी-
 जदोषात् । ये चाग्निं केचित्कुलजा विकाराः क्षवन्ति तान्

आपि वदन्यसाध्यान् । सर्वेषु प्रमेहास्तु कालेनाप्रति-
कारिणः । मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति च ।
मधुमेहो मधुनिभो जायते स किल द्विधा । क्रुद्धे
घातुक्षयाद्वायौ दोषाहतपथेऽथ वा । आहतो दोषलि-
ङ्गानि खोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् । क्षीणक्षीणात् क्षणात्
पूषो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् । मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो-
ऽश्विव मेहति । सर्वेऽपि मधुमेहाख्यं साधुय्याञ्च तनो-
रतः । शराविकाकच्छपिका जाखिनी विनतालजी ।
लसूरिका सर्षपिका पुलिणी सविदारिकाः । विद्रधि-
खेति पिडकाः प्रमेहोपेक्षया दश ।
तद्भोगनिमित्तकर्मभेदं शा० त० उक्तं । कर्मविपाकशब्दे
१०७६ पु० दृश्यम् । तत्र मधुमेहस्यैव महारोगभेद-
रूपता "मधुमेहभगन्दरौ" इत्युक्तेः ।

प्रमेहिन् पु० प्र+मिह-णिनि । प्रमेहोरोगयुते ।
प्रमोचनी स्त्री प्रकर्षेण सच्यते निस्त्वचीक्रियते भोजनार्थम्
सुच-कर्मणि ल्युट् ङीप् । १ गोडुम्बायाम् (गोसुक)
जटा० २ प्रमोचनसाधने लि० । भावे ल्युट् । ३ प्रकर्षेण-
मोचने ङ० ।

प्रमोद पु० प्र+सुद-हर्षे भावे चञ् । १ हर्षे प्रियलाभनिमित्ते
प्रकटहर्षे आनन्दशब्दे ७१७पृ० तैत्ति० उ० भाष्यवाक्यं
दृश्यम् । प्रकटो मोदोयस्य प्रा० व० । २ प्रमोदयुते लि० ३ ना-
गभेदे पु० भा० आ० ५७ व० । ४ स्कन्दासुचरभेदे पु० भा० श०
४६ व० । सा० त० कौ० उक्ते ५ सुख्यसिद्धिभेदे "तिष्ठन्
सुखाः सिद्धयः प्रमोदसुदितमोदमानाः" । तत्राध्या-
त्मिकदुःखविघातस्य सर्वोत्कर्षेण इष्टत्वात् प्रमोदत्वं
बोध्यम् । आधिभौतिकदुःखविघातस्य मोदाधारत्वात्
सुदितत्वम् आधिदैविकदुःखविघातस्य मोदमानत्वं मोदस्य
मानं भानं यत्नेति व्युत्पत्त्येति विवेकः ।

प्रमोदन लि० प्रमोदयति प्र+सुद-णिच्-ल्यु । १ हर्षकारके
२ विष्णौ पु० "जितामित्रः प्रमोदनः" विष्णुसु० । भावे
ल्युट् । ३ हर्षसम्पादने न० । [३ कुबेरे पु० शब्दमात्रा ।
प्रमोदित लि० प्रमोदो जातोऽस्य तार० इतच् । १ जातप्रमोदे
प्रमोदिन् लि० प्रमोदयति प्र+सुद-णिच्-णिनि । १ प्रहर्ष-
जनके । स्त्रियां ङीप् । सा च २ जिह्मिनीदृष्टे भावप्र० ।
प्रमोहन न० प्रसृज्यतेनेन प्र+सृह-करणे ल्युट्, प्रमोहयति
प्र+सृह+णिच्-ल्यु वा । १ प्रमोहसाधने प्रमोहकारके
२ क्लृप्तभेदे च यदस्त्रप्रयोगे विपक्षस्य प्रमोहो जायते
क्षिप्रक्षे । सा० भी० ७७ व० । ३ प्रमोहकारकमाले लि० ।

प्रमोचन्ती स्त्री प्रमोचति नरं प्रति आत्मानं दर्शयति
प्र+स्तुच-शह-ङीप् । अप्सरोभेदे यजु० १५।१७
प्रमोचा स्त्री प्रमोचति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयति प्र+स्तुच-
ञच् । अप्सरोभेदे गरुडपु० ६० व० ।

प्रयज्यु लि० प्र+यज "यजिमनिगुन्विमसिदनिभ्यो युच्"
उणा० युच् निरनुनासिकत्वात् अनादेशो न । अध्वर्यौ
उज्ज० ऋ० १।३६।६

प्रयत लि० प्र+यस-कर्त्तरि क्त । १ पवित्रे संयते अमरः । प्र+
यत-ञच् । २ प्रयत्नविशटे लि० । प्रपूर्वक यमेदानार्थ-
कात् कर्मणि क्त । ३ दत्ते च । "प्रयतदक्षिणम्" ऋ०
१३१।१४

प्रयत्न पु० प्र+यत-भावे नङ् । प्रयासे । स च न्यायमते
त्रिविधः यथा "प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकार-
णम् । एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् । चि-
कीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा । उपादानस्य चा-
ध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् । निवृत्तिस्तु भवेद्वेष्टात् द्विष्ट-
साधनताधियः । यत्नो जीवनयोनस्तु सर्वदाऽतीन्वितो
भवेत् । शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत्प्रकीर्तितम् भाषा०
"प्रयत्नस्तु फलवाप्त्यै व्यापारोऽस्ति त्वरान्वितः" सा० द०
उक्ते २ फलार्थिभिः प्रारब्धस्य कर्मणोऽवस्थापञ्चकान्तर्गते-
ऽवस्थाभेदे ततोऽस्त्रार्थे मतुप् सख्य वः । प्रयत्नवत्
तद्युक्ते लि० त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

प्रयत्नशैथिल्य इत० स्वाभाविकजयत्यस्योपरमपूर्वकप्रयत्नभेदे-
तच्च योगाङ्गासनसिद्धिकारणं यद्युक्तं "प्रयत्नशैथि-
ल्यनन्तसमापत्तिभ्याम्" पा० सू० "भवतीति शेषः प्रयत्नो
परमात् सिद्धयुत्थासनं येन नाङ्गमेजयो भवति अनन्ते
वा समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति" भा० "सं
सिद्धिकोहि प्रयत्नः शरीरधारको न योगाङ्गस्योपदेष्ट-
व्यासनस्य कारणं तस्य तत्कारणत्वे उपदेशवैयर्थ्यात्
स्वरसत एव तत्सिद्धेः तस्मादुपदेष्टव्यस्यासनस्यायमसा-
धकः विरोधी च स्वाभाविकः प्रयत्नः । तस्य च याद-
विकासनहेतुतयासननियमोपहर्तृत्वात् । तस्मादुपदिष्ट-
नियमासनमभ्यस्यता स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यात्मा प्रयत्न
आस्थेयो नान्यथोपदिष्टमासनं सिध्यतीति स्वाभाविक
प्रयत्नशैथिल्यमासनसिद्धिहेतुः अनन्ते वा नागनायके स्थि-
रतरफणासहस्रविधतविशम्भरासङ्ख्ये समापन्नं चित्त-
मासनं निर्वर्त्तयतीति" विव० [१।५।१५ भाष्यम् ।
प्रयन्त लि० प्र+यस-हच् । प्रकर्षेण १ यन्तरि २ दातरि च ऋ०

प्रयस् न प्रयस्यतेऽल प्रयस-आधारे किम् । अत्र निघण्टुः

पय इत्यत्र प्रय इति पाठान्तरं ॥ १४५॥ ८ उदा० ।

प्रयस्तु त्रि० प्रयस-आधारे ऋ । प्रयासेन कृते दृढचतुर्जा-

तकादिना द्रव्येण प्रयत्नसंस्कृते २ व्यञ्जने न० अमरः ।

प्रयाग पु० प्रकटो यागो यामफलं यस्य यज्ञात् वा । गङ्गा-

यस्यनयोः सङ्गमजाते १ तीर्थभेदे २ शतक्रतौ इन्द्रे च ।

३ अश्वे अश्वमेधाङ्गस्याश्वस्य यज्ञसाधनत्वात् तथात्वम् ।

कर्म० ॥ ४ प्रकटो यज्ञे अमरः । तत्र तीर्थभेदे पु० न० पुराणे

तथा प्रयोगात् । मन्त्राह्वात्यश्च नत्स्यपु० १०२ अध्यायादिके

१०७ अध्यायान्ते उक्तम् एवमन्यान्यपुराणेष्वुक्तम् । ततो

दिष्णात् पुराणसमस्ये दर्शितमत्र प्रदर्श्यते ।

“एतत् प्रजापतेः क्षेमं त्रिषु लोकेषु विस्तृतम् । न शक्यं

कथितुं राजन् ! फलं वर्षशतैरपि । संक्षेपेण तु वक्ष्या-

मि तस्य तीर्थस्य यत् फलम् । षष्टिर्वैरसहस्राणि तत्र

रक्षन्ति जाङ्गवीम् । यस्मिन् रक्षति सदा सविता सम्प-

वाह्वनः । तं वष्टं रक्षति शिवः शूलपाणिर्महेश्वरः ।

स्थानं रक्षन्ति वै देवाः सर्वपापहरं शुभम् । प्रयागं

अरसाणस्य यानि पापानि संचयम् । दर्शनात्तस्य

तीर्थस्य सर्वपापैः प्रसूच्यते । ऋत्तिकाबभनादपि नरः

पापात् प्रसूच्यते । पञ्च कुण्डानि राजेन्द्र ! तेषां मध्ये

तु जाङ्गवी । प्रयागस्य प्रवेशाद् वापं नश्यति तत्-

ज्जपात् । मगसा चिन्तितान् कामान् सर्वान् प्राप्नोति

पुष्कलान् । ततो गत्वा प्रयागन्तु सर्वदेवाभिरक्षितम् ।

ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा पितृन् देवान् तर्पयेत् । तपस्य

सुता देवी त्रिषु लोकेषु विस्तृता । समागता महा-

भाग ! यस्मिन् यत् निर्मला । तत्रोपस्थं शृणु राजेन्द्र !

स्वर्गलोकसुपाश्रुते । व्याधितो यदि वा हीनः क्रुद्धो

वापि भवेद्धरः । गङ्गायसनमासाद्य यस्तु प्राणान् परि-

त्यजेत् । दीपक्राञ्चनसङ्काशैर्विमानैः सूर्यवर्चसैः ।

जम्बवीप्रसरसां मध्ये स्वर्गे तिष्ठति मानवः” ।

“देशस्थो यदि वाऽरण्ये विदेशे यदि वा गृहे । प्रयागं

अरसाणोऽपि यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । ब्रह्मलोक-

जवाप्नोति वदन्ति सुनिपुङ्गवाः । सर्वकामफलं दृष्ट्वा

महावेदिर्हिरण्ययो । स्त्रीसहस्राकुले रम्ये मन्दाकि-

न्यास्तटे शुभे । मोदते ऋषिभिः सार्द्धं स्वर्गे तेनेह

कर्मणा । सिद्धचारणगन्धर्वैः पूज्यते दिवि देवतैः ।

ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपप्रतिर्भवति । ततः

शुभानि कर्माणि चिन्तयानः पुनः पुनः । शुण्वान् विच-

सम्पन्नो भवतीह न संशयः । स्वर्गं हर्षीं हृष्यसुरीं

चेलकण्ठीं पयस्विनीम् । प्रयागे अत्रिथं साधुं साह-

यित्वा यथाविधि । स्वर्गे च तत्फलं भुङ्क्ते प्रदाता

पञ्चकोटिषु । पुत्रान् दारान्स्तथा श्रद्धान् गौरेका प्रति-

तारयेत् । ऐश्वर्यलोभमोहाद्वा मच्छेदुयानेन यो

नरः । निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्मादुयानन्तु वर्जयेत् ।

तत्र दानं प्रदातव्यं यथाविभवसम्भवम् । तेन तीर्थफलं

चैव वर्जते नात्र संशयः । स्वर्गे तिष्ठति राजेन्द्र ! याव-

दाहृतसंश्रवम् । वटमूलं समासाद्य यस्तु प्राणान्

परित्यजेत् । सर्वलोकानतिक्रम्य रुद्रलोकं च गच्छति ।

तत्र ते द्वादशादित्यास्तपन्ते रुद्रमाम्निताः । निदहन्ति

जगत्सर्वं वटमूलं न दहते । नष्टचन्द्रार्कपवनं यदा

चैकार्णवं जगत् । स्वपते तत्र वै विष्णुर्यतमानः पुनः-

पुनः । देवदानवगन्धर्वा कप्रयः सिद्धचारणाः । यदा

खेवन्ति तत्तीर्थं गङ्गायसनसङ्गमम् । ततः पुण्यतमं

नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ! । अथवात्तस्य तीर्थस्य

नामसङ्कोर्त्तनादपि । ऋत्तिकाबभनादपि नरः पापात्

प्रसूच्यते । तत्त्वं फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । न

देववचनात्तात न लोकवचनादपि । सतिरुत्क्रमणीया ते

मयागमरणं प्रति । दश तीर्थसहस्राणि षष्टिः कोट्यस्तथा

पराः । तेषां सान्निध्यमत्रैव माधे वै कुरुनन्दन ! । या

गतिर्योग्यशुक्तस्य सत्यस्यस्य च धीमतः । सा गतिरस्य-

जतः प्राणान् गङ्गायसनसङ्गमे । कम्बलाश्वतरौ नागौ

विपुले यस्मिन्नाटे । तत्र स्नात्वा च धीत्वा च सर्वपापैः

प्रसूच्यते । तत्र गत्वा च संस्थानं महादेवस्य धीमतः ।

नरक्षारयते पूर्वां पुरुषानेकविंशतिम् । कल्पाभिषेकन्तु

नरो ह्यश्वमेधफलं लभेत् । स्वर्गलोकमवाप्नोति याव-

दाहृतसंश्रवम् । पूर्वपाथं च गङ्गायास्त्रिषु लोकेषु

विस्तृतम् । कूपश्चैव तु साहस्रं प्रतिष्ठानञ्च नामतः ।

तत्र स्नात्वा विशुद्धात्मा अश्वमेधफलं लभेत् । उत्तरेण

प्रतिष्ठानादुभावीरय्यास्तु पूर्वतः । हंसप्रपतनं नाम

तीर्थं त्रैलोक्यविस्तृतम् । अश्वमेधमवाप्नोति स्नान-

जालेण भारत ! । यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च तावत्स्वर्गे

महीयते । सर्वशुण्डिने रम्ये विपुले हंसपाण्डुरे ।

परित्यजति यः प्राणान् शृणु तस्यापि यत् फलम् ।

षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च । मोदते

प्रित्तिभिः सार्द्धं स्वर्गलोके नरोत्तमः । ततः स्वर्गात्

परिभ्रष्टः क्षीयकर्म दिवश्च्युतः । सर्वशीलदृढश्रीनाम्न

कन्यानां दिव्यतेजसाम् । सध्वी नारीसहस्राणां बह्व-
नाञ्च पतिर्भवेत् । दशग्रामसहस्राणां भर्ता भवति
भूमिपः । काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते ।
अथ सन्ध्यावटे रथ्ये ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । उपासीत-
शुचिः सन्ध्यां ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् । कोटितीर्थं समा-
साद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । कोटिवर्षसहस्राणि
स्वर्गलोके महीयते । ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा-
दिवश्श्रुतः । सुवर्णमणिमुक्ताढ्यो कुले जायेत रूपवान् ।
ततो भागोरथीं गत्वा वासुकेरुतरेण तु । दशश्व-
मेधिकं नाम तत्र तीर्थं परं भवेत् । हत्वाभिषेकन्तु
नरो ह्यश्वमेधं फलं लभेत् । धनाढ्यो रूपवान् दक्षो
दाता भवति धार्मिकः । चतुर्वेदिषु यत् पुण्यं सत्य-
वृदिषु यत्फलम् । अहिंसायाश्च यो धर्मो गमनादेव
तत् फलम् । तथैव मानसं नाम गङ्गाया दक्षिणे तटे ।
तिराजसुधितः स्नात्वा सर्वान् कामानवाप्नुयात् । पृथिव्या
आसुसद्मायाः महाभागः पतिर्भवेत् । षष्टिस्तीर्थसह-
स्राणि षष्टिस्तीर्थशतानि च । माघे मासि गमिष्यन्ति
गङ्गायमुनसङ्गमम् । गवां शतसहस्रस्य सत्यगन्तस्य
यत् फलम् । प्रयागे माघमासे वै तत्रहं स्नातस्य तत्
फलम् । गङ्गायमुनयोर्मध्ये योऽग्नौ स्नात्वा परि-
त्यजेत् । अहीनाङ्गोऽप्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसन्वितः ।
यावन्ति रोमजूषाणि तस्याङ्गेषु च धोमतः । तावद्वर्ष-
सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । जलप्रवेशं यः कुर्वीत
सङ्गमे लोकविभुते । राजसुतो यथा सोमो विभुतः
सर्वपातकैः । सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह भोदते ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च । स्वर्गलोक-
मवाप्नोति षष्टिगन्धर्वसेवितः । परिभ्रष्टश्च राजेन्द्र ! स-
म्भङ्गे जायते कुले । अधःशिरास्तु यो ज्वालाभूर्जपदः
पिबेन्नरः । शतं वर्षसहस्राणां स्वर्गलोके महीयते ।
परिभ्रष्टश्च राजेन्द्र ! अग्निहोत्री भवेन्नरः । यस्तु ख-
देहं कर्त्तित्वं शकुनिभ्यः प्रयच्छति । विहगैरुपभुक्तस्य
श्रेष्ठं तस्यापि यत् फलम् । शतं वर्षसहस्राणि सोम-
लोके महीयते । तस्मादपि परिभ्रष्टो राजा भवति
धार्मिकः । यासुने चोत्तरे कुले प्रयागस्य च दक्षिणे ।
ऋषभोत्वनकं नाम तत्तीर्थं परमं श्रुतम् । एकरात्रो-
षितः स्नात्वा ऋषयः सर्वैर्विमुच्यते । अश्वमेधफलं तस्माद्-
ञ्जतस्य पदे पदे । पुरुषांस्तारयेद्वाजन् ! दश पूर्वां दश-
पशून् । व्यतीतान् पुरुषान् सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश ।

नरस्तारयते सर्वान् यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । अश्व-
धानाः पुरुषाः पापपङ्कतचेतसः । न प्राप्नुवन्ति तत्
स्थानं प्रयागं देवरक्षितम् । अज्ञानेन तु यस्ते ह तीर्थ-
यात्रादिकं भवेत् । सर्वकामसम्पदन्तु स्वर्गलोके मही-
यते । अग्नितीर्थमतिख्यातं यमुनादक्षिणे तटे । उत्त-
रेण तु वज्रामि आदित्यस्य महात्मनः । तीर्थं निरु-
दकं नाम यत्र देवाः सवासवाः । उपासते सदा सन्ध्यां
नित्यकालं युधिष्ठिर ! । गङ्गा च यमुना चैव उभे तुल्य-
फले श्रुते । केवलं ज्येष्ठभावेन गङ्गा सर्वत्र पूज्यते ।
नैमिषं पुष्करञ्चैव गोमती सिन्धुसागरम् । गथा च
धेनुकञ्चैव गङ्गासागर एव च । एते चान्ये च बहवो
ये च पुण्याः शिखोच्चयाः । दश कोटिसहस्राणि षष्टि-
कोट्युत्तथा पराः । प्रयागे संस्थिता नित्यमेवमाहु-
र्मनीषिणः । कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्वावगाहिता ।
तस्माद्दशगुणा प्रोक्ता यत्र विन्ध्येन सङ्गता । तस्माच्छत-
गुणा प्रोक्ता काश्यासुत्तरवाहिनी । काश्याः शतगुणा
प्रोक्ता गङ्गायमुनसङ्गमे । सहस्रगुणिता चापि भवेत्
पश्चिमवाहिनी । सा राजन् ! दर्शनादेव ब्रह्महत्याप-
हारिणी । पश्चिमाभिमुखी गङ्गा कालिन्द्या सह
सङ्गता । हन्ति कल्यक्तं पापं सा माघे नृप ! दुर्लभा ।
अमृतं कथ्यते राजन् ! सा वेणोः परिकीर्त्तिता । तस्यां
माघे सङ्गन्तु देवानामपि दुर्लभम् । षष्टिस्तीर्थसहस्राणि
षष्टिस्तीर्थशतानि च । माघे मासि गमिष्यन्ति गङ्गायमुन-
सङ्गमम् । ब्रह्मविष्णुमहादेवब्रह्मादित्यमरुद्गणाः । गन्धर्वा
लोकपालाश्च यक्षकिन्नरगुह्यकाः । अणिमादिगुणैः विज्ञा
ये चान्ये तत्त्वदर्शिनः । ब्रह्माणी पार्वती लक्ष्मीः शची
मेधावती रतिः । सर्वास्ता देवपत्न्यश्च तथा नायाङ्गना
नृप । एताची मेमका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा ।
गणाद्याप्सरसां तद्वत् पितृणाञ्च गणाश्च ये । स्नातृणां
चानि ते सर्वे माघे वेण्यां नराधिप ! । कृते युगे स्वरू-
पेण कलौ प्रच्छन्नरूपिणः । सर्वतीर्थानि कृष्णानि पापिनो
सङ्गदोषतः । भवन्ति शुक्लवर्णानि प्रयागे माघमञ्जनात् ॥
स्वर्णभारसहस्रेण कुरुक्षेत्रे रविपदे । यत् फलं लभते
माघे वेण्यां तच्च दिने दिने । यज्ञतीर्थेतपोभिश्च न
तत् प्राप्नोति मानवः । यत् फलं समवाप्नोति वेण्यां
स्नानाच्च संशयः । प्रयागे माघमासे तु तत्रहं स्नाति
मानवः । पापं त्यक्त्वा दिवं याति जीर्णं त्वत्समिवा-
रगः । प्रयागे माघमासे तु तत्रहं स्नातस्य यज्ञवेत् ॥

नाश्वमेधसहस्रेण तत् फलं लभते भुवि । तत्र हस्मान-
फलं माघे पुरा काञ्चनमाश्रिते । राजसाय ददौ भूप !
तेन सक्तः स पातकात् । योगाभ्यासेन यत् पुण्यं संवत्सर
शतेन च । गवं कोटिप्रदानस्य सत्यगदत्तस्य यत् फलम् ।
प्रयागे माघमासे तु तत्र हं स्नातस्य तत् फलम् । किं
नयापिण्डदानेन काश्यां वा मरणेन किम् । किं कु-
रुक्षेत्रदानेन प्रयागे वपनं यदि । प्रयागे वपनं कुर्यात्
गयायां पिण्डपातनम् । दानं दद्यात् कुरुक्षेत्रे वारा-
णस्यां तत्तु त्यजेत् । सितासितेषु ये स्नानि माघे मासि
युधिष्ठिर ! । न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पोटिशतैरपि ।
स्वल्पं स्वल्पतरं पापं यद्वा यस्य नराधिप ! । प्रयागं स्न-
रसायस्य सर्वमायाति संशयम् । दर्शनान्तस्य तीर्थस्य
नामसंकीर्तनादपि । मृत्तिकाबभनाद्वापि नरः पापात्
प्रक्षुध्यते । प्रयागस्य प्रवेशात् पापं नश्यति तत्क्षणात् ।
कीर्तनाश्रुत्यते पापादुद्वेगा भद्राणि पश्यति । अथगात्रा
च पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम् । गङ्गायज्ञनयोर्मध्ये
स्नातो सुच्यते किल्बिषात् । मनसा चिन्तितान् कामां-
स्तांस्तान् प्राप्नोति पुष्कलान् । प्रयागन्तु ततो गत्वा सर्व-
देवाभिरक्षितम् । ब्रह्माचारी भवेन्नासं पितृन् देवांश्च तर्प-
येत् । ईप्सितान् लभते कामान् यत्न कुलापि जायते ।
तत्प्राप्तिकेयः कुर्यात् सङ्गमे संशितव्रतः । स प्राप्नोति
फलं तत्स्य राजसूयाश्वमेधयोः । पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्र-
यागस्य च मण्डलम् । प्रवेशादयस्य भूमौ तु अश्वमेधः
पदे पदे । प्रयागमलुगच्छेद्वा वसते वापि यो नरः । सर्व-
पापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं महीयते । सगरस्ये रवौ माघे
गोविन्दोच्युत ! माधव ! । स्नानेनानेन मे देव ! यद्योक्तं
फलदो भव । तत् दानं प्रदातव्यं यथाविभवविस्तरम् ।
तेन तीर्थफलञ्चैव वर्द्धते नात्र संशयः । स्वर्गं तिष्ठति रा-
जेन्द्र ! यावदाहृतसंभवम् । योजनानां सप्तस्रेषु गङ्गां
यः स्मरते नरः । अपि दुष्कृतकर्मस्यैव लभते परमां
गतिम् । स्नातास्तु ये साकारभास्करोदये तीर्थे प्रयागे
सुरसिन्धुसङ्गमे । तेषां गृहद्वारमलङ्करोति शृङ्गावली
कुञ्जरकर्णताडिताः सत्सु पुं ।
तत् सण्डनविधिर्यथा “गङ्गायां भास्करक्षेत्रे स्नातापि-
त्रोर्गुरौ मृते । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्र-
तम्” इति स्मृतिसंज्ञयलिखितवचनं प्रयागावच्छिन्न-
गङ्गायां विधायकम् । भास्करक्षेत्रं प्रयागः अथ च
प्रयागमधिकृत्य “केशानां यावती संख्या किञ्चानां सा-

ङ्गीजले । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोकं महीयते” ।
प्रयागे स्त्रीणामपि सण्डनं न तु केशानां शृङ्गावली-
मात्रं यथा “केशमूलसुपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनाम् ।
तिष्ठन्ति तीर्थस्नानेन तस्मात्तान्यत्र वापयेत् । प्रयागे स-
ण्डनाकरणे दोषोऽपि “गङ्गायां भास्करक्षेत्रे सण्डनं
यो न कारयेत् । स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे
वसेत्” इति प्रा० त० ।

प्रयागभय पु० प्रयागात् प्रलब्धयागकर्तृजनानां विभेति स्वरूप-
द्व्युतिशङ्कया भी-ष्यत् । इन्द्रे शब्दसाला ।

प्रयागसेतु पु० लिख्यलोकैतत्पन्थांश्च प्रयागमाहात्म्यादिप्रति-
पादके ग्रन्थे ।

प्रयाज पु० प्र+यज-घञ् यज्ञाङ्गत्वात् न कृत्वम् । दर्शपौर्णमा-
साद्यङ्गे यागभेदे । प्रयाजाश्च षष्ठ “सन्निधौ यजति तनू-
नपातं यजति इडा यजति बहिर्यजति स्नाहाकारं
यजतीत्येवं रूपाः स्युक्ताः । “पञ्च प्रयाजान्” कात्या०
श्रौ० २।२।१।७। आपस्तम्बाऽपि “पञ्च प्रयाजान् प्राचः
प्रतिदिशं वा, सन्निधः पुरस्तात्, तनूनपातं दक्षिणतः, इडः
पश्चात्, बहिरुत्तरतः, स्नाहाकारं मध्ये” तत्कर्मस्थान-
माह । कर्मभेदे तेषां मध्ये कस्याचिदाहृत्या षट्सप्तनवै-
कादशसंख्याऽपि कात्या० श्रौ० उक्ता दृश्यते । विस्तरभयात्
नोक्ता । प्रयाजादयस्सारादुपकारका यद्योक्तं लौकाजि०
“द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म त्वारादुपकारकम्
यथा प्रयाजादि । आरादुपकारकञ्च परमापूर्वेत्तत्तावेवो
पयुज्यते । सन्निपत्योपकारकञ्च द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा
यागस्वरूपेऽप्युपयुज्यते । इदमेव आश्रयिकमेत्युच्यते” ।

प्रयाजवत् पु० प्रयाज+अस्तर्धे मत्तुप् सस्य वः । प्रयाजरूप-
कर्मभेदपञ्चकयुते प्रधानयागे दर्शादौ ।

प्रयाण न० प्र+या-भावे ल्युट् । ग्रस्थाने पुरादितो बहि-
र्गमने हेमच० । राज्ञां प्रयाणे वर्षनीयपदार्थाः कविकल्प-
लतायास्तृप्ता यथा “भेरीशब्दः भूमिकम्पः सैन्यधूलिप्रस-
रणं करभः दृष्टः (द्रव्यवाङ्मार्गः) ध्वजः कलः वणिक्
शकटमित्यादयः । स्वार्यं क । तत्पार्थं हेमच० ।

प्रयात लि० प्र+या-कर्त्तरि क्त । १ प्रकर्षणं गन्तरि कर्मणि
क्त । २ प्रयासेनप्राप्ते शब्दगौ लङ्देशे शसौप्तिके च पु० हेम०

प्रयास पु० प्र+यस-घञ् । महार्घ्यं तावथात् धान्यादौ १ जना-
नामादरातिशये अमरः । २ क्रयदेये इत्यन्ये शूलत्याधि-
क्यपरिच्छेदेन भरतः ।

प्रयास पु० प्र+यस-भावे घञ् । १ प्रयत्ने २ परिश्रमे श्लो० शे च

हेमच०। प्रयुज्यतेऽनेन करणे चञ् । १अविद्यादिषु पञ्चसु
क्लेशदायकेषु । [युते क० ८।१६।२७

प्रयुज्यु लि० प्र+या-वा० क्तु द्वित्वे अभ्यासस्यात इत्त्वम् । प्रयाण
प्रयुक्तु लि० प्र+युज-क्त । १प्रकर्षेण संयोगयुते २प्रेरिते ३प-
योज्ये परस्परया कार्ये च । तस्य भावः प्रयुक्तत्वं
तद्भावे न० । स च स्वरूपसम्बन्धभेदः कारणाभावेन
कार्यभावे इत्यादिप्रतीतिविहः गौ० सू० ।

तदुक्तं गौ० सू० १।१।२। उक्तौ प्रयोज्यत्वं प्रयोजकत्वं
वा पञ्चमर्थः दण्डाभावात् कटाभाव इतिवत् स्वरूपस-
म्बन्धविशेष एव तत् ।

प्रयुक्ति स्त्री प्र+युज-भावे क्तिन् । १प्रयोगे २शब्दोच्चारणभेदे
“हृदयस्य राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तयः” व्या०

कारिका ३प्रेरणे प्रा० स० । ४प्रकटायां युक्तौ च ।

प्रयुत न० । १दशलक्षसंख्यायां २तत्संख्याते च “लक्षप्रयुत-
कोटयः” क्रमश्च इति लीला० । ३प्रकर्षेण युते लि० ।

प्रयुति स्त्री प्र+यु-भावे क्तिन् । १प्रकर्षेण योगे २प्रयोगे
क० १०।३७।१२

प्रयुतिश्चर पु० तोर्थभेदे क्तन्तपु० ।

प्रयोक्तृ लि० प्र+युज-तृच् । १प्रयोजकर्त्तरि २वृणदनादौ
धनप्रयोगकर्त्तरि उत्तमणे ३प्रयोजकभावे च असरः ।

प्रयोग पु० प्र+युज-भावकर्मकरणेषु यथायथं घञ् कृत्वम् ।

१अनुष्ठाने २शब्दादीनामुच्चारणभेदे ३वशीकरणाद्युपाये
कर्मण्ये कर्मणि । ४घोटके च भेदि० । प्रयोगैर्निर्दत्तः
ठञ् । अनुशति० द्विपदवृद्धिः । प्रायोगिक प्रयोगसाध्ये
लि० स्त्रियां ङीप् । तत्र वाक्योच्चारणं च अनुमाना-
ङ्गपञ्चावयववाक्योच्चारणं यथा “आत्मायं प्रयोगः पूर्वतो
वह्निमान् धूमादित्यादि” यथायोगं समभिव्याकृतत्वेनो-
च्चारणं प्रयोग इति शाब्दिकाः । यज्ञादिक्रियाकलापेति-
कर्त्तव्यताबोधकानां सङ्ख्यप्रतिपादके पङ्क्त्यपरपठ्यार्थे
यन्त्ये इति याज्ञिकाः । भूतप्रेताद्युच्चाटनादिसाधने
मन्त्रोच्चारणभेदे तान्त्रिकाः । ५शस्त्रादिभोचने यो-
द्धारः । ह्नायकयोर्भेदने क्रियाभेदे इत्याकङ्कारिकाः ।

प्रयोगविधि पु० प्रयोगज्ञापकोविधिः शा० त० । प्रयोगस्यावि-
लम्बज्ञापके विधिभेदे तल्लक्षणादि लौगाक्षि० उक्तं यथा
“प्रयोगप्राप्तुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः । स चाङ्ग-
वाक्यैकवाक्यतापक्षः प्रधानविधिरिव । स हि साङ्गप्रधा-
नसमुपाययन् विलम्बे प्रमाणाभावाटविलम्बापरपर्यायं
प्रयोगप्राप्तुभावं विधत्ते । न च तदविलम्बेऽपि प्रमा-

णाभाव इति वाच्यं” विलम्बे साङ्गप्रधानविध्यैकवाक्यता-
वगततत्साहित्यानुपपत्तिः विलम्बेन क्रियमाणयोः प-
दार्थयोः इदमनेन सह कृतमिति साहित्यव्यवहाराभा-
वात् । स च विलम्बो नियते क्रमे साहित्यमाद्ये भवति ।
अप्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत् कर्त्तव्यमेतदनन्तरं वेति
प्रयोगविधेर्पापत्तेः । अतः प्रयोगविधिरिव स्वविधेय
प्रयोगप्राप्तुभावसिद्धयर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषण
तथा विधत्ते । अतएवाङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्र-
योगविधिरित्यपि लक्ष्यम् । तत्र क्रमोनाम विततिवि-
शेषः पौर्वापर्यरूपो वा । तत्र घट् प्रमाणानि । श्रुत्यर्थ-
पठनस्यानसुखप्रवृत्त्याख्यानि । क्रमज्ञापकहेतवश्च क्रम-
शब्दे ००६० पृष्ठादायुक्ताः ।

प्रयोगातिशय पु० सा० द० नाटकाङ्गप्रस्तावनाभेदे “यदि प्र-
योग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते । तेन पात्रप्रवेश-
श्चेत् प्रयोगातिशयकृत्” । यथा कृन्द्मालायासु “नेपथ्ये
इतोऽवतरत्वाय्यां” स्तत्रधारः । कोऽयं खलु आर्याङ्गानेन
साहायकं मे सम्पादयति । विबोध्य । कष्टसतिकर्षणं व-
र्त्तते । लङ्ङे श्वास्य भवने सुचिरं स्थितेति रामेण लोका-
परिवादभयाकुलेन । निर्वासितां जनपदादपि गर्भशुशीं
सीतां वनाय परिकर्षति लङ्ङण्योऽयम्” । अत्र नृत्यप्रयो-
गार्थं स्वभार्याङ्गानिमित्ता स्तत्रधारेण सीतां वनाय
परिकर्षति लङ्ङण्योऽयमिति सीतालङ्ङणयोः प्रवेशं
स्तत्रयित्वा निष्कान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः
प्रयोजितः” ।

प्रयोगार्थ पु० प्रयोगस्यायम् “अर्थेन सह नित्यसमासोविभक्त्या
लोपश्च” वार्त्ति० स० प्रयोगोऽर्थः प्रयोजनमस्य वा । प्रधा-
नप्रयोगानुष्ठानानुब्रूते व्यापारभेदे प्रत्युत्क्रमे असरः ।

प्रयोगिन् लि० प्र+युज-विहृच् । प्रयोजकर्त्तरि ।

प्रयोग्य लि० प्रयुज्यते प्रयुज-कर्मणि णात् । १प्रयोज्ये २स्वयं
च “यथा प्रयोग्य आचरणे (रथे) नियुक्तः” छा० उ० भाष्यम् ।

प्रयोजक लि० कार्यादौ वृत्त्यादौ प्रयुजन्ति प्र+युज-खलु ।
निष्कटस्य वृत्त्यादेः १प्रेरके व्याकरणोक्ते हेतुसंज्ञे २कर्त्तरि
च । “तत्प्रयोजकोहेतुश्च” पा० तस्य स्वतन्त्रसंज्ञा वि-
हिता । प्रयोजकस्य हन्तृत्वं प्रा० वि० निष्पीतं यथा
“नरान्तरव्यापाराव्यवधानेन बधनिष्पादकः कर्त्ता, यः
कर्त्तरि कारयति स प्रयोजकः । सोऽपि द्विविधः एकः
स्वतोऽप्रवृत्तं पदातिं वेतनादिना बधार्थं प्रवर्त्तयति अपरः
स्वतः प्रवृत्तमेव मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति” ।

तस्य मूलञ्च आपस्तम्बवाक्यं यथा “प्रयोजयिता अतु-
मन्ता कर्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो यो भूय
आरभते तस्मिन् फले विशेषः” । तस्य भावः त्वप्रयोज
कत्व न० तद्भावे तच्च स्वरूपसम्बन्धभेदः तद्विधान्यथावि-
द्विभिन्नान्यथाविद्विग्रह्यत्वे सति कार्याव्यवहित पूर्वव-
र्त्तित्वम्” ।

प्रयोजन न० प्रयुज्यतेऽनेन प्र+युज्-करणे ल्युट् । यमधि-
कृत्य प्रवर्त्तते । तस्मिन् प्रत्यङ्गोच्चाविषये यमर्थमाप्त्यं
हातव्यं वा व्यवसाय तदाग्निप्रहाणोपायमनुतिष्ठति
प्रयोजनं तद्वेदितव्यम् । प्रवृत्तिहेतुत्वाद् इममर्थमाप्स्या-
मि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः । एवं व्यव-
सायमानोऽर्थोऽधिक्रियते इति” वात्स्या० १।१।२४। करणे
ल्युट् । २ हेतौ । कर्मणि ल्युट् । शक्ये च मेदि० ।
प्रयोजनञ्च द्विविधं मुख्यं गौणं च । अतः अन्येच्छान-
धीनेच्छाविषयत्वं मुख्यप्रयोजनत्वम् अन्येच्छाधीनेच्छा-
विषयत्वं गौणप्रयोजनत्वम् । तत्राद्यम् दुःखा-
भावः सुखञ्च द्वितीयं तदुपकारिण्ययनभोजनादि । तस्य
मुख्यप्रयोजनेच्छयैव जन्यायाः इच्छयाविषयत्वात्
तथात्वम् । “येन प्रयुक्तः प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनम् ।
यमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा कर्माभते तेनानेन सर्वे
प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाणि विद्याव्याप्राः । तदा-
अवयव न्यायः प्रवर्त्तते” वात्स्या० १।१।१

प्रयोज्य लि० प्र+युज्-णप्र । प्रयोज्यशक्ये ष्टत्वादौ २ मूल
धने न० “प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचितता”
हयुक्ते श्विजन्तधातुप्रकृत्यर्थकर्त्तरि च । तस्य भावः
त्व प्रयोज्यत्वः स्वरूपसम्बन्धभेदे न० प्रयुक्तशब्दे दृश्यम् ।
प्रत्यक्ष अव्य० प्रगतौ रथो यत्न तिष्ठन् अव्ययी० प्रगतरथ-
युक्ते देशे । [क० १।१००।१५।

प्रविचुत् लि० प्र+विच-ङ्निप् । प्रकर्त्रेण विरेचनकर्त्तरि
प्रवृज्ज लि० प्र+वृज्-क । १ प्रवृज्जो रोगकारके २ देवसैन्याधिप-
भेदे ५० भा० व्या० २२४० शराक्षसभेदे पु० सा० व० २८४४० ।
प्रवृह लि० प्र+वृह-क । प्ररोहणकर्त्तरि अङ्कुरादौ
प्रवृह्ण लि० प्र+वृह-क । १ प्ररोहणकर्त्तरि २ संजाते वृक्षादौ
श्वङ्गमूले च ४ जटरे न० मेदि० । ५ जाते इन्द्रुङ्गे लि०
शब्दभा० ।

प्ररोचना न० प्र+रुच-णिच्-भावे ल्युट् । १ रुचिश्चादने
यथाऽर्कवादादीनां विध्वयानुष्ठाने प्ररोचनार्थं प्रवृत्तिः ।
युच् प्ररोचना तत्रार्थे स्त्री । सा च २ प्रस्तावनाङ्गभेदे ।

“तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसना सुखे । अङ्ग-
न्यतोन्मुखीकारः प्रशंसतः प्ररोचना” सा० द० यथा
“श्रीहर्षो निपुणः कविरित्यादि रत्न्यावल्याम् । शनाट-
काङ्गविमर्षाङ्गभेदे स्त्री “प्ररोचना विमर्षे स्यात्” विमर्षा-
ङ्गोपक्रमे “प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी”
इति तत्र लङ्गिता यथा वेण्यां पाञ्चालकः अहं देवेन
चक्रपाणिना सहित इत्युपक्रमे कृतं सन्देहेन पूर्यन्तां
सलिलेनेत्यादि ।

प्ररोह पु० प्र+रुह-अच् । १ अङ्कुरे “अङ्गप्ररोह इव सौध-
तलं विभेद” इति रघुः । २ आरोहे च हेमच० । भावे
घञ् । ३ उत्पत्तौ पु० । भावे ल्युट् । प्ररोहण उत्पत्तौ न०
प्रलपन न० प्र+लप्-भावे ल्युट् । १ प्रलपे २ अनर्थकवाक्ये
सा० द० १८८ कारिकायां दृश्यम् । भावे क्त । प्रल-
पित तत्रार्थे न० । “प्रलपितमिदं केनापि” मितार्थं कथिते
प्रलम्ब लि० प्रलम्बते प्र+लम्ब-अच् । १ प्रलम्बमाने २ दलपुले
अक्षरभेदे पु० अग्निपु० । ३ लपुले (शशा) ४ पयोधरे ५ लताङ्गे दे
६ गाथायां ७ हारभेदे मेदि० । भावे घञ् । ८ प्रलम्बने
प्रलम्बघ्न पु० प्रलम्बमक्षरं हन्ति हन-क । १ बलरामे अमरः
तेन तस्य हननकथा हरिवं० ७१ अ० दृष्ट्या । प्रलम्बभि-
दादयोऽप्यत्र ।

प्रलम्बाण्ड पु० प्रलम्बः अण्डोऽस्य । दीर्घाण्डकोषयुते हेम०
प्रलम्ब पु० प्र+लम्ब-घञ् सुम् । प्रकर्त्रेण लामे । भावे ल्युट् ।
प्रलम्बन तत्रार्थे भाग० ५।२५।११

प्रलम्बय पु० प्रलीयतेऽस्मिन् प्र+ली-आधारे अच् । भूतादिः
लयधारे कालभेदे स च चतुर्विधः नित्यनैमित्तिकप्राज्ञः
तात्त्वन्तिकभेदात् यथोक्तं जूर्मपु० ४२।४१ अ०
“जूर्म उवाच नित्यं नैमित्तिकञ्चैव प्राज्ञतात्त्वन्तिकौ तथा ।
चतुर्धा यं पुराणेऽस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः” । नित्यो
यथा “योऽयं संदृश्यते नूनं नित्यं लोके जयन्तिवह ।
नित्यं संकीर्त्यते नाम्ना सुनिभिः प्रतिसञ्चरः” नैमि-
त्तिको यथा “प्राज्ञो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो
अविप्रति । तैजोक्थस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनी-
षिभिः” प्राज्ञतो यथा “महदाद्यं विषेणान् यदा सं-
यति संजयम् । प्राज्ञतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचि-
न्तकैः” आत्यन्तिको यथा “ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योः
गिनः परमात्मनि । प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्ता
परैर्हिजे । आत्यन्तिकश्च कथितः प्रलयो लयसाधनः” ।
नैमित्तिकप्रलयविस्तारो यथा तत्रैव “नैमित्तिकमिदानीं वः

कीर्तयिष्ये समासतः । चतुर्थं गसहस्रान्ते संप्राप्ते
प्रतिपद्यते । आत्मसंस्थाः प्रजाः कर्तुं प्रतिपेदे प्रजा-
पतिः । ततो भवत्यनादित्वा सा शतवर्षिकी । भूत-
क्षयकरी घोरा सर्वभूतभयङ्करी । ततो यान्यस्य साराणि
शस्यानि पृथिवीतले । तानि चाप्ये प्रलीयन्ते भूमित्व-
स्य पयानि च । सप्तरश्मिरथो भूत्वा ससुत्तिष्ठन् दिवा-
करः । अथ ह्युररश्मिर्भवति पिवन्नग्नीगमस्तिभिः ।
ततस्ते रश्मयः सप्त पिवन्त्यम्बु महापथं । तेनाहारेण
ते स्रव्यां दीप्ताः सप्त भवन्ति हि । तस्य ते रश्मयः
सप्त स्रव्यां भूत्वा चतुर्दिशम् । चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं
दहन्ति शिखिनो यथा । व्याघ्रवन्तश्च ते विप्रास्तू-
र्ध्वञ्चाधश्च रश्मिभिः । दीप्यन्ते भास्कराः सप्त दह-
न्तोऽग्निप्रतापिनः । ते स्रव्यां वज्रिवत् दीप्ता वज्र-
साहस्ररश्मयः । खं समावृत्य तिष्ठन्ति निर्दहन्तो वसु-
न्धराम् । ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा ।
साद्रिगद्यार्थवद्दीपा निःस्नेहा समपद्यत । दीप्ताभिः
सन्तताभिश्च ज्वालाभिश्च समावृतः । अथ सोर्ध्वञ्च तिर्यक्
च समावृत्य सहस्रशः । स्रव्याग्निना प्रवृष्टानां संवृ-
ष्टानां परस्परम् । एकत्वस्य प्रजातानामेकज्वालो भवेत्
प्रभुः । सर्वलोकप्रणायक सोऽग्निर्भूतान् कद्रवन्ती ।
चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं निर्दहत्यात्मतेजसा । ततः प्रलीने
सर्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा । निर्दह्यन्ति नृणां भूमिः
कूर्मपृष्ठे प्रकाशते । अम्बरीषमिवाभाति सर्वमापूरितं
जगत् । सर्वमेव तदार्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ।
पाताले यानि तीक्ष्णानि महोदधिगतानि स्रु । तत्र
तानि प्रलीयन्ते भूमित्वस्य पयानि वै । दीपाश्च पर्वताः
सर्वे वर्षागम्यथ महोदधीन् । तान् सर्वान् भक्षसात्-
कृत्वा सप्तात्मा पावकः प्रभुः । ससृष्टेभ्यो नदीभ्यश्च
पातालेभ्यश्च सर्वशः । पिवन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवी-
माश्रितोऽज्वलत् । ततः संवर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महा-
स्तथा । लोकान् दहति दीप्तात्मा रुद्रेतेजोविजृम्भितः ।
स दग्ध्वा पृथिवीं देवो रथातलमशेषयत् । अथस्तात्
पृथिवीं दग्ध्वा दिग्भूजं दहिष्यत । योजनानां शता-
नीह सहस्राण्ययुतानि च । उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य
वायुः संवर्त्तकस्य च । गन्धर्वाश्च पिशाचाश्च सयज्ञो-
रगराजान् । तदा दहत्यसौ दीप्ताः कालरूपप्रचोदितः ।
भूलोकञ्च भुवर्लोकं स्वर्लोकञ्च तथा सहः । दहेद-
शेषं कालाग्निः कालो विश्वतस्तुः स्वयम् । व्युष्टेषु तेषु

लोकेषु तिर्यग्ध्वं मथाम्निना । तत् तेजः समनुप्राप्य
कृत्स्नं जगदिदं शनैः । अयोमृद्वग्निमं सर्वं तदे-
वैकं प्रकाशते । ततो गजकुलोद्वादाः स्तनितैः समल-
ङ्कृताः । उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्त्तका वनाः ।
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुसुमसन्निभाः । धूम-
वर्णास्तथा केचित्तथा पीताः पयोधराः । केचिद्रक्ता-
भवर्णाश्च स्यूताः क्षारनिभास्तथा । शङ्खकुन्दिभा-
स्तान्ये जाल्यञ्जननिभाः परे । मनःशिलानिभास्तान्ये
कपोतसदृशाः परे । केचित् रुद्राक्षवर्णाभास्तान्ये
क्षीरसन्निभाः । तथा कर्पूरवर्णाभा भिक्षाञ्जननिभा-
स्तथा । इन्द्रगोमनिभाः केचिद्वरितानिभास्तथा ।
काकाण्डकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति वना दिवि । केचित्
पर्वतसङ्काशाः केचिद्वज्रकुलोपमाः । कूटागारनिभा-
स्तान्ये केचिन्मीनकुलोदहः । वज्ररूपा घोररूपा घोर-
स्तरनिनादिनः । तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभ-
सलम् । ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः ।
स्रवधा संवृतात्मनस्तमग्निं शमयन्त्युत । ततस्ते जल-
दा वषे वर्षन्तीह हिमौघवत् । सुचोरमशिवं सर्वं नाश-
यन्ति च पावकम् । प्रवृत्तेन तदात्यर्थमन्मसा पूर्यते
किञ्च । अजिज्ञो जोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपः ।
नष्टे चाग्नौ वर्षयते पयोदा जलसम्भवाः । श्वायन्तो
ऽथ भुवनं महाजलपरिस्रवैः । घाराभिः पूरयन्तीदं
चोद्यमानाः स्वयम्भवा । उद्यन्तः सखिलौघैश्च वेला इव
महोदधेः । साद्रिद्वीपा तथा पृथ्वी जलैः संवाद्यते
शनैः । आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमन्धेषु तिष्ठति ।
पुनः पतति तद्भूमौ पूर्यन्ते तेन चार्णवाः । ततः
सस्रवाः स्नां वेलासतिक्रान्तास्तु कृत्स्नशः । पर्वताश्च
विलीयन्ते मही चाप्यु निमज्जति । तस्मिन्ने कार्ये
घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे । योगनिद्रां समाध्याय्य शेते
देवः प्रजापतिः । चतुर्थं गसहस्रान्तं कल्पमाहर्षहर्षयः ।
वाराहो वर्त्तते कल्पो यस्य विस्तार ईरितः । असं-
ख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः । कथिता
हि पुराणेषु सुनिभिः कालचिन्तकैः । सात्त्विकैश्च-
कल्पो माहात्म्यमखिलं हरेः । तामसेषु शिवसोक्तं
राजसेषु प्रजापतेः । सोऽयं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः
सात्त्विको मतः । अन्ये च सात्त्विकाः कल्पा मम तेषु
परिग्रहः । ध्यानन्तपक्षया ज्ञानं लब्ध्वा तेजोव यो-
गिनः । आराध्य गिरिशं यत्नात् याति तत् परमं

पदम् । सोऽहं सत्त्वं समाधाय साधी साधामयं स्वयम् ।
 एकार्थवे जगत्सिद्धिन् योगनिष्ठां ब्रजामि ह । मं पश्यन्ति
 महात्मानः सुप्तं काले सहर्षयः । जनलोके वर्त्तमाना-
 स्तपसा योगचक्षुषा । अहं पुराणपुरुषो भूर्भुवःप्रभवो
 विदुः । सहस्रचरणः श्रीमान् सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 मन्त्रोऽग्निर्ब्रह्मणा भावः कुशाक्ष समिधो ह्यहम् ।
 श्रोत्रणी च क्षुब्धश्चैव सोमो दत्तमयोऽश्वाहम् । संवर्तको
 महात्मा पवित्रं परमं यशः । वेदवेदः प्रभुर्गोप्ता-
 गोपतिर्ब्रह्मणोऽसुखम् । अनन्तस्तरको योगी गति-
 र्भक्तिमतांवरः । हंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्वमूर्तिः
 खनातनः । जेतुः प्रकृतिः कालो जगद्बीजमथासृत्तम् ।
 माता पिता महादेवो मत्तो ह्यन्यद् विद्यते । आदित्य-
 वर्णो भुवनेषु भोक्ता नारायणः पुरुषो योगमूर्तिः ।
 मं पश्यन्तो यद्यप्येव योगनिष्ठा ज्ञात्वात्मानमसृत्तत्वं ब्र-
 जन्ति । प्राकृतप्रलयविस्तारो यथा तत्रैव "कूर्म उवाच
 अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम् । प्राकृतं च समा-
 सेन शृणुष्व गदतो मम । गते परार्द्धदितये काले लोक-
 प्रकालकः । कालाग्निर्भस्मसात् कर्तुं करोति निखिलं
 भूतिम् । आत्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः ।
 दहेदशेषं ब्रह्माण्डं स देवासुरमातुल्यम् । तमाविश्य
 महादेवो भगवान्नीललोहितः । करोति लोकसंहारं
 भीषणं लोकमाश्रितः । प्राविश्य मण्डलं शौरं कृत्वा
 ऽसौ बद्धधा पुनः । निर्देहत्खिलं लोकं सप्तमप्तिस्वरूप
 धृक् । स दग्ध्वा सकलं सत्त्वं मन्त्रं ब्रह्म शिरो महत् ।
 देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः । दग्धेष्वशेष-
 देहेषु देवी गिरिवरात्मजा । एका सा साक्षिणः शम्भो
 क्षिप्रते वैदिकी श्रुतिः । शिरःकपालैर्देवानां कृत
 सुगन्धरभूषणः । आदित्यवन्द्यादिगणैः पूरयन् व्योम-
 मण्डलम् । सहस्रहस्तचरणः सहस्रार्चसंज्ञाभुजः ।
 दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीपानललोचनः । त्रिशुली कृत्ति-
 वसनो योगमेश्वरमास्थितः । पीत्वा तत् परमानन्दं
 प्रभूतममृतं स्तकम् । करोति ताण्डवं देवीमालोक्य
 परमेश्वरः । पीत्वा नृत्त्यामृतं देवी भर्तुः परममङ्गला ।
 योगमासाय देवस्य देहमायाति शूलिनः । स त्वत्ता
 ताण्डवरसं खेच्छयैव पिनाकधृक् । याति स्वभावं भग-
 वान् दग्ध्वा ब्रह्माण्डमण्डलम् । संस्थितेष्वशेषेषु
 ब्रह्मविष्णु पिनाकिषु । गुणैरनेकैः पृथिवी विलयं याति
 वारिषु । स भारितत्वं सगुणं प्रसृते हृष्यवाहनः ।

जैजसं गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संचयम् । आकाशे
 श्वगुणो वायुः प्रलयं याति सत्तमाः । भूतादौ च तथा-
 ऽऽकाशं लीयते गुणसंयुतम् । इन्द्रियाणि च सर्वाणि
 तैजसे यान्ति संचयम् । वैकारिके देवगणाः प्रलयं
 यान्ति सत्तमाः । वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेति
 सत्तमाः । त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं ब्रजेत् ।
 महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माण्डमभितौजसम् । अव्यक्तं
 जगतो योनिः संहरेदेकमव्ययम् । एवं संहृत्य भूतानि
 तत्त्वानि च महेश्वरः । नियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानं
 पुरुषं परम् । प्रधानपुंसोरजयोरेष संहार ईरितः ।
 महेश्वरेच्छाजनितो न स्वयं विद्यते लयः । गुणमायं
 तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते । प्रधानं जगतो योनि-
 र्भायातत्त्वमचेतनम् । कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः
 पञ्चविंशकः । शीयते सुनिभिः साक्षी महानेकः पिता-
 महः । एवं संहारकरणी शक्तिर्माहेन्द्री भूवा ।
 प्रधानाद्यो विशेषान् दहेद्गृह इति श्रुतिः । योगिना-
 मथ सर्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् । आत्यन्तिकश्चैव लयं
 विदधातीह शङ्करः । आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो यथा
 विष्णु पुं पराशर उवाच "आध्यात्मिकादि सैवैव ज्ञात्वा
 तापत्रयं बुधः । उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं
 लयम् । आध्यात्मिको वै दिविधः शारीरो मानसस्तथा ।
 शारीरो बद्धभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च सः । शिरोरोग-
 मतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः । शुल्भार्शः श्वयथुश्चासंक्रयैः
 दिभिरनेकधा । तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः ।
 भिद्यते देहजज्ञापो मानसं श्रोतुमर्हसि । कामक्रोध-
 भयद्वेषलोभमोहविषादजः । शोकास्त्रयावमानेर्ष्यामात्-
 स्यादिभिवस्तथा । मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ ! तापो भवति
 त्रैकधा । इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः कृतः ।
 नृगपक्षिमनुष्यादयः पिशाचोरगराक्षसैः । सरीसृपा-
 दौघ हृषां जन्यते चाधिभौतिकः । शीतोष्णवातवर्षांस्त्रु-
 वैद्युतादिसंज्ञकः । तापो द्विजवरश्रेष्ठ ! कथ्यते चाधि-
 दैविकः । तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः ।
 गर्भजन्मजरादौषु स्थानेषु प्रभविष्यतः । निरस्ताति-
 शयाङ्गादसुखभावैकलक्षणा । भेषजं भगवत्प्राप्तिरेका-
 न्तात्यन्तिकी मता । तस्मात् तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः
 पण्डितैर्नरैः । तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानञ्च कर्म चोक्तं महा-
 मुने । आगमोक्तं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते ।
 शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् । अन्वन्तं ह्यव-

ज्ञानं दीप्तवच्चन्द्रोद्भवम् । यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे ! विवेकजम् । सन्तुष्टाह वेदाद्ये स्मृत्वा यन्मुनि-सत्तम ! । तदेतच्छ्रुयतामत्र साधु से गदतो मम । हे ब्रह्मणो वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत् । शब्दब्रह्मणि निश्चितः परं ब्रह्माधिगच्छति । हे विद्ये वेदितव्ये वै इति चार्थवर्णी श्रुतिः । परया त्वत्परमार्थिग्वेदादि-भवाऽपरा । यत्तद्व्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् । अचिन्त्यैश्वर्यरूपञ्च पाणिपादाद्यसंयुतम् । विभुं सर्व-गतं नित्यं भूतयोनिमकारणम् । व्याप्यऽवाप्यं यतः सर्वं तं वै पश्यन्ति श्रुतयः । तद्ब्रह्म तत्परं धाम तद्व्येयं सोऽहंकाङ्क्षणम् । श्रुतिवाक्योदितं स्वरूपं तद्विज्ञोः परमं पदम् । तदेव भगवदुवाच स्वरूपं परमात्मनः । वाचको भगवच्छब्दस्तस्यादास्याच्चरात्मनः । एवं निगदितार्थस्य सतत्त्वं तस्य तत्त्वतः । ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परममन्यथीमयम् । अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो विज्ञ ! । पूजार्थं भगवच्छब्दः क्रियते श्रौतपञ्चारिकः । शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्तते । मैत्रेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारण्ये । सर्वाणि ज्ञातृभूतानि वर्धन्ति परमात्मनि । भूतेषु च स खर्वीमा वासुदेवस्ततः स्मृतः । स्थाण्डिल्यः जनकायाह पृष्टः केशिध्वजः पुरा । नामव्याख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः । भूतेषु वर्धते सोऽन्वेषन्यत्वं च तानि यत् । धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः । स सर्व-भूतप्रकृतिर्विकारगुण्यं च दाषांश्च सुने ! व्यतीतः । अतीतसर्वावरणाखिलात्मा तेनास्तृतं यद्भवान्तरालम् । समस्तकल्याणगुणात्मको हि स्वशक्तिलेशादतभूतसर्गः । इच्छान्दहीताभिमतोऽरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ । तेजोबलैश्वर्यसमन्वितश्च स्वधीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः । परः पराणां सकला न यत्र लेशादयः सन्ति पराव-रेणे । स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो व्यक्तस्वरूपः प्रकट-स्वरूपः । सर्वेश्वरः सर्ववक् सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमे-श्वराख्यः । स ज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मल-मेकरूपम् । सट्टश्यते चाप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानम-ज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्" विष्णु पु० । "नारद उवाच । कृतं ज्ञेता हापरश्च कलिखेति चतुर्गुणम् । दिनमेकं युगं ज्ञेयं तस्य वा चैकसप्ततिः । मन्वन्तरन्तु तज्ज्ञेयं ते तु यत्र चतुर्दश । स कल्पो नाम वै कालस्तदन्ते प्रलयस्तु यः । सा ब्रह्मरात्री राजेन्द्र ! यत्र गतेऽम्बु-

जासनः । त्रयोल्लोकास्तदा राजन् ! लीयन्ते तस्मिन्-सतः । नैमित्तिको खयो नाम दैनन्दिन इतीर्यते । एवं दिनप्रभायेन ब्रह्मणः शतवार्षिकम् । व्यायुः पूर्वे पराङ्गे तु पराङ्गे हे प्रकीर्त्तिते । द्विपराङ्गे व्यतीते तु ब्रह्मणो जगदात्मनः । तदा प्रकृतयः सप्त प्रलयं याति भूमिप ! लयः प्राकृतिको ह्येव लीने ब्रह्मणि भूपते ! । अण्डकोषोऽपि सकलः प्रलयं याति सर्वशः । पूर्व-यन्तु वक्ष्यामि प्रलयस्यास्य भूपते ! । शतवर्षाणि भूमौ हि पर्जन्यो नैव वर्धति । दुर्मिक्षे निर्जले लोके प्रजाः सर्वाः क्षुधादिताः । परस्परं भक्ष्यमाणाः क्षयं यास्यन्ति भूमिप ! । सद्ये च धरण्याश्च दृष्टेषु च लतास्तु च । देहे च यो रसस्तं हि रविर्हरति रश्मिभिः । ततः संवर्त्तका नाम ज्वालामाली कृताशनः । सङ्कर्ष-णखोत्पन्नो दहत्यनिलसारथिः । सर्वं ब्रह्माण्ड-भाण्डं वै तत्कालक्षोभगर्जितः । एवं दग्धं महाराज ! पद्मत्रकाभ्यां समन्ततः । दग्ध्वा गोमयपिण्डाभं ब्र-ह्माण्डं सार्वर्जितम् । प्रचण्डः पवो राजस्ततोवर्ष-शतं पुनः । संवर्त्तको नाम महान् ब्रह्माण्डं चाल-यिष्यति । ततो मेघा महाधारा नानावर्णा अने-कशः । शतं वर्षाणि वर्धन्ति गर्जन्ति च महास्त्रनाः । एकोदकं ततो विश्वं निर्गुणं निर्विकारकम् । भूमेरान्ध-गुणं राजन् ! असन्त्यापः समन्ततः । गुणनाशात् स्वयं पृथ्वी प्रलयं प्राप्स्यते तदा । तेजस्त्वप्यं रसगुणं सगज्यं पिबते बलात् । ततः प्रलयमायाति राजन्नापोऽपि तत्क्षणात् । तेजसस्तु ततो रूपं रसगन्धसमन्वितम् । वायुर्हरति चण्डात्मा, तेजः प्रलयमृच्छति । आकाशस्तु ततो वायुः स्वयं परगुणैः सह । समादत्ते महा-राज ! अन्वरेऽथ प्रलीयते । आकाशस्य गुणं शब्दं गुणैरन्यैः समन्वितम् । अहङ्कारः समादत्ते नभस्त्रासिन् प्रलीयते । तेजसेऽपिन्द्रियाण्यहं देवा वैकारिका स्तथा । अहङ्कारे प्रलीयन्ते जगदेतच्चराचरम् । अह-ङ्कारं भजयन्ति ततः सत्त्वादयो गुणाः । यसते तान् महाराज ! आद्या प्रकृतिरुच्यते । न तस्याः काल-दोषेण परिणामो नरर्षभ ! । आद्यान्तरहिता सा हि नित्यं कारणमव्ययम् । शक्तिर्भगवतः सा हि तदेक-परमा च सा । इत्युक्तः प्रलयो राजन् ! विश्वस्यास्य महामते ! । यद्योत्पत्तिक्रमेषां व्युत्क्रमेण लयस्तथा स च प्रलयो न्यायादिमते द्विविधः खण्डप्रलयो महा-

प्रलयश्च तत्र अन्यद्व्यानधिकरणकालत्वं खण्डप्रलयत्वं
अन्यभावानधिकरणकालत्वं महाप्रलयत्वं महाप्रलयश्च
न प्रमाणसिद्ध इति नव्यनैयायिकाः । तत्र नैमित्तिकप्रल-
यकालश्च कल्पतुल्यः “यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते
जगत् । यदा स्तपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते” इति
मनुना हिरण्यगर्भस्य निद्रासमये तत्प्रलयस्योक्तेः “शर्वरी
तस्य तारती” इति तत्कालश्च कल्पतुल्यकालत्वमुक्तम् ।
शतदभिप्रायेण अमरे “प्रलयो नष्टचेष्टता” इत्युक्तम्
नैमित्तिकप्रलयकाले सर्वभूतानां चेष्टान्युत्पत्त्यात् । “प्रलयः
सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः” सा० द० उक्ते २ सा-
त्त्विकभावभेदे ।

प्रलव पु० प्र+लू-भावे अण् । १ प्रकर्षेण छेदने धाया० अन्तो-
दात्तताऽस्य । प्रलूयते । कर्मणि अण् । २ खण्डभेदे २ लेशे
च कात्या० श्रौ० २६।१।१० (सुज्जप्रलवान्) सुज्जलेशान् ।
प्रलवित् न० प्रलूयतेऽनेन प्र+लू+करणे इत् । छेदनसाधने
अस्त्रादौ धाया० अन्तोदात्तताऽस्य ।

प्रलाप पु० प्र+लप-भावे घञ् । १ अनर्थकवाक्ये २ निष्प्रयोजने
उन्मत्तादिवाक्ये च अमरः । ३ रोगाणां सुषर्गभेदे “मूर्च्छां
मांसल्योभोहः प्रलापो मरणमिति ज्ञेये” सुश्रुते च यो-
पसर्गोक्तौ । [राजनि० ।

प्रलापहन् पु० प्रलापं हन्ति हन-किप् । कुलित्यजातेऽञ्जने
प्रलापिन् लि० प्र+लप-ताच्छीत्ये घितुष् । प्रलपनशीले
प्रलीन लि० प्र+ली-कर्त्तरि क्त । १ प्रलयं प्राप्ते २ चेष्टा-
न्युत्थे च । तस्य भावः तत् । प्रलीनता चेष्टानाशे इन्द्रि-
यस्त्राये च ।

प्रलेप पु० प्र+लिप-भावे घञ् । व्रणादिशोधनार्थे द्रव्यविशे-
षेण लेपनविशेषे । सुश्रुते आलेपोपक्रमे “स लिपिषः
प्रलेपः प्रदेह आलेपश्चेति । तेषामन्तरं, प्रलेपः शीत-
स्तनुरविशोषी विशेषी च । प्रदेहस्तूष्णः शीतो वा बद्ध-
लोऽवस्करविशोषी च । रक्तपित्तप्रवादनकदालेपः” इति
आलेपनभेदलक्षणान्युक्तानि तत्र द्रव्यभेदास्ततोक्ता दृष्ट्याः

प्रलेपक लि० प्र+लिप-खुल् । १ प्रलेपकर्त्तरि स्त्रियां टाप्
कापि अत इत्त्वम् प्रलेपिका तस्या धर्म्यम् सङ्घिष्या०
अन् । २ प्रलेपिकाधर्मं लि० । सुश्रुतोक्ते ३ ज्वरभेदे पु०
“तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां प्राणनाशनः । दुश्चिकित्-
स्यतमो मन्दः सुकष्टो धातुशोषकत्वं” प्रलेपकं वातवलास
कञ्च कफाधिकत्वेन षदन्ति तज्ज्ञाः” सुश्रुते तक्षणा-
द्युक्तम् ।

प्रलेह पु० प्रलिहतेऽसौ प्र+लिह-कर्मणि घञ् । व्यञ्जन-
भेदे (कोरमा) पाकराजेश्वरः ।

प्रलोलुप लि० प्रा० घ० । १ अत्यन्तबोलुपे गरुडवंश्ये कुन्ति-
पुत्रे २ पक्षिभेदे पु० मार्क० पु० ७ अ० ।

प्रवक्ता लि० प्र+वक्तौ साधुकारित्वे द्योत्ये कुन् । भूयोगतियुते
तत्र साधुकारिणि तत्त्वबोधिनी ।

प्रवक्तु लि० प्रवक्ति प्र+वच-टच् । प्रकर्षेण वक्तारि १ अर्थात्-
सन्धानपूर्वकवेदादिवाक्ये २ तदर्थोपदेशके च मनुः ६।१
८६ याज्ञ० २।३५२

प्रवग पु० स्त्री० प्रवग+लस्य रः । खगे अमरटीका । एवं प्रवज्ज
प्रवज्जमावपि रस्य लत्वे तत्कार्ये । सर्वत्र जातित्वात्
स्त्रियां ङीष् ।

प्रवचन न० प्रोचते प्र+वच-कर्मणि ल्युट् । १ वेदादौ शास्त्रे
भावे ल्युट् । २ अर्थात्सन्धानपूर्वककथने च “नायमात्मा-
प्रवचनेन लभ्यः” कठोप० । अस्य तिङ्गः परस्य गोत्रा०
कुत्वायाम् उदात्तता ।

प्रवचनीय लि० प्र+वच-कर्मणि अनीयर् । प्रकर्षेण अर्था-
तुसन्धानेन १ वाच्ये । “भव्य मेयेत्यादि” पा० कर्त्तरि
अनीयर् । प्रवक्तारि कर्मप्रवचनीयाः तच्छब्दे दृश्यम् ।

प्र(प्रा)वट पु० प्र+वा+छट-स्कार्थे अण् वा । खे जटाधरः ।

प्र(व)वण पु० प्र+व(व)ण-अच् । १ चतुष्षष्टे अमरः २ निम्न-
स्थाने ३ उदरे ४ नक्षत्रे मेदिनिः । ५ आच्यते ६ प्रपुण्ये
७ ज्ञेये शब्दर० । द्रुते ८ स्निग्धे लि० विश्वः १० स्त्रीये च
लि० धरणिः । ११ आसक्तौ लि० हेमच० ।

प्रवत् लि० प्रवणे वाति वा-वा० ङिति । १ प्रवणदेशे निम्न-
स्थाने गन्तरि क० ७।१।४ अतोऽस्त्वर्थे अतुप् मस्य वः
तान्तत्वात् न पदत्वम् । प्रवत्त्वत् तद्युते लि० क० १।१
८।१ भाष्यम् । स्त्रियां ङीष् । सोपष्टे धात्वर्थे कर्त्त-
मानात् प्रोपसर्गात् वति । २ प्रकटगमनादौ च ।

प्रवत्स्यत्पतिका स्त्री प्रवत्स्यन्पतिर्यस्याः । यस्याः पतिः
परदेशं गमिष्यति तादृश्यां स्त्रियां रसमञ्जरी । तत्र तल्ल-
क्षणभेदादिकसक्तं यथा “यस्याः पतिरग्निसमश्चे देशा-
न्तरं यास्यत्येव सा प्रवत्स्यत्पतिका । अस्याश्चेष्टा काकु-
वचनकातरप्रेक्षणगमनविज्ञोपदर्शननिर्देशसन्तापसम्प्लो-
नित्यासवाच्यादयः । सा च सुगन्धामध्याप्रौढापरकीया
धारणीभेदात् पञ्चविधा तदुदाहरणानि तत्र दृष्टानि ।

प्रवद्यामन् लि० व्या-भावे वा० अनिन् प्रवत् प्रकटगमनियुक्तः
धाभा गतिर्यस्य । प्रकटगमनेन शीघ्रयायिनि क० १।१

१८३ भाष्ये दृश्यम् । तत्र टाख्याने “सुपांसुलोपः”
इत्यादिना पा० आत् । अतो नोपधालोप इति बोध्यम् ।
प्रवयन न० प्र+वय-गतौ भावे ल्युट् । १ प्रकर्षेण २ गमने
करणे ल्युट् । २ प्रतोदे हेमच० । [२ पुराणे निषण्डः
प्रवयस् त्वि० प्रकटं वयोऽस्य । १ उड्डे स्वविरे हेमच० ।
प्रवय्या स्त्री प्र+वि-यत् “भयप्रवये कन्दसि” पा० नि० । प्रक-
र्षेण गतियुतायां स्त्रियां स्त्रियाभेदात् निपातः पुंसि
कर्मणि तु यत् प्रवेय इति सि० कौ० ।
प्रवर पु० प्र+वृ-अप् । १ सन्ततौ २ गोत्रे गोत्रप्रवर्तकसुनिष्ठा-
वर्तके ३ सुनिभेदे च । ३ अ० उ० त्वि० ५ अथुरुचन्दने न० ।
मेदि० । गोत्रभेदे गोत्रप्रवर्तकसुनिगणाश्च आर्षशब्दे
८ १४ अ० दृश्यः । तदधिकं प्रवराध्यायादौ दृश्यम् ।
प्रवरललित न० “यमोनः सो रोनः प्रवरललितं नाम को-
ध्यम्” उ० र० टीकोक्ते षोडशाक्षरपादके कन्दोभेदे ।
प्रवरवाहन पु० दि० व० । प्रवरं वाहनं ययोः । अश्विनी-
कुमारयोः हेमच० ।
प्रवर्ग पु० प्रवृज्यतेऽसौ प्र+वृज-अज् । १ विष्णौ हरिवं० ४२
अ० । २ प्रवर्गं महावीरे हेमच० । तत्र प्रवर्गं इत्येव
षाठो न्यायः ।
प्रवर्ग्य पु० प्र+वृज-कर्मणि यत् कुत्वम् । १ महावीरे तत्-
प्रकारः कात्या० श्रौ० २६ अ० प्रवर्ग्याध्याये दृश्यम् ।
अन्त्यर्थे मतप् । प्रवर्ग्यवत् । २ तद्युते २ यज्ञभेदे पु०
शत० ब्रा० ११४।४।१
प्रवर्तक त्वि० प्रवर्तयति प्र+वृत्-णिच्-स्वल् । प्रवृत्तिजनके
“बलवदनिर्दानसुबन्धीऽसाधनत्वे सति कृतिसाध्यतावि-
षयकं ज्ञानम् इष्टसाधनताविषयकं कृतिसाध्यताज्ञानं
वा प्रवर्तकमिति जरञ्जैः याविकाः । यथा वा स्वविशेष-
णवत्ताप्रतिसम्मानजन्यं कार्यज्ञानं प्रवर्तकमिति
शुरवः । “चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्”
चोदनाशब्दे श्वरभाष्यम् “क्रियायां नियोगस्य ज्ञान-
द्वारा प्रवर्तकं वाक्यं चोदनेत्यर्थः ।
प्रवर्तना स्त्री प्र+वृत्-णिच्-युच् । प्रवृत्तिजनकव्यापारे
विध्यादौ “अस्ति प्रवर्तनारूपमनुकूलं चतुर्वर्षि” इति
भट्टहरिः । भावे ल्युट् तत्पार्थे आरभ्ये च न० ।
प्रवलाकिन् पु० १ भुजङ्गे २ चित्तमेखलके च विश्वः ।
प्रवसु पु० इतिन्दपणे दुष्कलभ्यातरि नृपभेदे भा० आ० ८४ अ० ।
प्रवहं पु० प्र+वह-अच् । “यस्मात् च्योतींषि वहति प्रवहन्तेन
कीर्तितः” उक्तं १ वायुभेदे । भावे अप् । २ नगरादुद्दिग्मने

प्रवहण न० प्र+वह-करणे ल्युट् । १ सनुप्रवाहो २ स्वस्वा-
च्छादिते स्त्रीवाहने कर्षीरथे (महापात्रे) अमरः ।
प्रवह्नि स्त्री प्रवल्हि-प्रभो० चन्त्यादि० वर्णव्यत्यासश्च । प्रहेलि-
कायां भरतः वा डीप् तत्पार्थे स्वार्थे क । तत्पार्थे अम०
प्रवा पु० प्रकर्षेण वाति गच्छति वा-क्रिप् । अस्ते यजुः १५।६
वेददी० ।
प्रवाच् त्वि० प्रकटा वाक् यस्य । युक्तियुक्तवाक्यवक्तरि जटा० ।
प्रवाणी स्त्री प्र+वे-ल्युट् डीप् । १ तन्तुवावयवाकायाश्च
(मातुः) निष्कान्ता प्रवाण्यः निरा० स० गौणत्वे प्रवा-
णिशब्दस्य ह्रस्वे सन्भवति भरतेन यत् वाणिशब्दस्यापि
ह्रस्वान्तत्वं कल्पितं तद्विन्यम् ।
प्रवात त्वि० प्रकटो वातो यत् । १ सुखसेव्यवातयुक्तदेशादौ
प्र+वा-क्त । २ निम्ने प्रवणे च प्रवातेजस्य उ० दृश्यम् ।
प्रवाट् त्वि० प्रकर्षेण वाति प्र+वा-शब् । १ प्रकटगतियुते
२ प्राप्ते पु० “प्राणो वै प्राणान्” शत० ब्रा० ११४।१२
प्रवातेजस् त्वि० प्रवातं प्रवणं तेज व्योजो यस्य । प्रवातेजसि
निरु० ८।८ [लोकवादे ३ परस्परकथोपकथने च ।
प्रवाद पु० प्र+वद-अज् । १ परस्परगतवाक्ये लोकेषु २ प्रसिद्धे
प्रवादिन् त्वि० प्र+वद-ताच्चीत्ये णिनि । परस्परकथनका-
रके स्त्रियां डीप् ।
प्रवार पु० प्र+वृ-आच्छादने करणे अज् । आच्छादने वस्त्रे
विभाषेत्यनुवर्तमानात् अपि प्रवर तत्पार्थे सि० कौ० ।
प्रवारण न० प्र+वृ-णिच्-ल्युट् । १ कास्ये दाने २ कास्यस्य उत्त-
मवस्तुनो दाने च अमरः । ३ प्रकर्षेण वारणे मेदि० ।
४ महादाने त्रिकान्तस्य उत्तमवस्तुनो दानरूपत्वात्तथात्वम्
प्रवास पु० प्रस्थितस्य वासः । गृहात् प्रस्थितस्य भिज्जदे
वासे चिरप्रवासगतस्य पुनर्नागतस्य वात्ताद्यश्ववणे काल-
विशेषे तस्य प्रेतत्ववधारणस्युक्तं ति० त० “वन्देहे त्वाह
यमः “गतस्य न भवेत् वात्तां यावत् द्वादशवार्षिकी ।
प्रेतावधारणस्य कर्ष्यं सुतबाम्भवेः । यन्नासि यद-
ह्ययितस्तन्नासि तदहः क्रिया । दिनाज्ञाने कुहस्तस्य
आषाढस्याथ वा कुहः” । नि० सि० उड्डमनुः “प्रोषितस्य
तथा कालो गतस्य द्वादशावृत्तिकः । प्राप्ते त्वयोदशे
वर्षे प्रेतकायांश्च कारयेत्” । उड्डस्यतिः “यस्य न
न अयते वात्तां यावद्द्वादश वत्सरान् । कुशपुत्रक-
दाहने तस्य स्वावधारणा” । भविष्ये “पितरि प्रोषिते
यस्य न वात्तां नैव चागमः । ऊर्ध्वं पञ्चदशावर्षात् कृत्वा
तत्प्रतिरूपकम् । कुर्वात्तस्य तु संस्कारं यथोक्तविधिना

ततः । तदादीन्धेव सर्वानि प्रेतकर्मणि कारयेत् । द्वाद-
शाब्दप्रतीक्षा पितृभिन्नविषयेति सदनरत्ने उक्तम् ।

चन्द्रकारिकायान्तु “तस्य पूर्ववयस्कस्य विंशत्यवदोर्ध्वतः
क्रिया । ऊर्ध्वं पञ्चदशाब्दात् तत्र मध्यमे वयसि स्मृता ।

द्वादशाब्दसराङ्गोर्ध्वं सत्तरे वयसि स्मृता । चान्द्रायण-
त्ययं कृत्वा त्रिंशत् क्षणानि वा सुतैः । कुशैः प्रत-
कृतिं दन्ध्या काय्याः शोचादिकाः क्रियाः” इत्युक्तम्

पराशरः “देशान्तरगतो नष्टस्तिथिर्न ज्ञायते यदि ।
क्षणाद्यधो ह्यत्रमावास्या क्षणा चैकादशी च या । उदकं

पिबेद्वानं च तत्र चाङ्गं तु कारयेत्” । इदं मासज्ञाने
प्रवासादागतेन सुवादेः पादयोर्ध्वं ह्यपूर्वकम् पुण्यागो वि-

हितः यथा “विमोक्ष्य पादग्रहणमन्त्रहस्ताभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्मसमुत्थारम् । मातृस्वसा मातु-

लानी चञ्चूनाथ पितुः स्वसा । प्रपूज्या गुरुपत्नीव समा-
स्या गुरुभार्याया । भ्रातृभार्योर्पुत्र्याहृता सवर्णाऽ-

हस्यहस्यपि । विमोक्ष्य तूपसंयाहृता ज्ञातिसम्बन्ध-
योपितः । पितृभगिन्यां मातृस्य ज्वायस्यास्य स्वस्यपि ।

मातृवद्भृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी” कौर्मपु० ११५०
प्रवासनं न० प्र+वस-णिच्-भावे ल्युट् । १ विदेशवासने

“सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतश्चे” उत्तरचरितम् ।
२ वषे अक्षरः । ३ निर्वासने पुरात् बहियर्षने ।

प्रवासिन् लि० प्र+वस-णिनि । १ विदेशे वासिनि हेमच० ।
“प्रवासो सुखमायाति” षट्पञ्चाशिका । स्त्रियां ङीप्

प्रवासा लि० प्र+वस-णिच्-कर्मणि यत् । पुराजिवांस्ते मनुः
८।२८४

प्रवाह पु० प्र+वह-वञ् । १ प्रवृत्तौ रजलादिस्त्रोतसु मेदि०
२ व्यवहारे विश्वः ३ उक्तभावे नामार्थरत्ना० । ५ स-

न्ततौ कालेन देशेन वा विच्छेदाभावे “प्रवाहकृद्देशानादि”
प्रवाहक लि० प्र+वह-ल्युट् । १ मर्मण्ये बोद्धरि २ राक्षसे

पुं स्त्री० शब्दमाणा ।
प्रवाहण पु० १ ज्वले कृष्णिभेदे शत० ब्रा० १४।६।१ तस्यापत्यं

शुभ्रां दक् पूर्वपदस्य वा वृद्धिः । प्रावाहयेय प्रवाहयेय
तदपत्ये पुं स्त्री० ततोऽपत्ये इज् प्रावहयेयि प्रवा-

हयेयि प्रवाहायेयस्यापत्ये पुं स्त्री० । प्रवाहयति
प्र+वह-णिच्-ल्युट् । २ प्रवाहयति “विभुरसि प्रवा-

हयः” यजु० ५।११
प्रवाहिका स्त्री प्र+वह-रोगाख्यायाम् ल्युट् । पृहणी-

हीने अक्षरः सृहणीशब्दे २७५२ पु० दृश्यम् । ततः अप-

नयने तसि । प्रवाहिकातः कुरु प्रवाहिकायाः प्रती-
कारं कुर्वित्यर्थः सि० कौ० ।

प्रवाहिन् लि० प्र+वह-णिनि । १ प्रवाहयते लि० । प्रवाह+
पुष्करादेशे ङीप् । २ प्रवाहिणी प्रवाहयतदेशे स्त्री

प्रवाही स्त्री प्र+वह-णिच्-कच् गौरा० ङीप् । बालुकायां
राजनि० ।

प्रवाह्य पु० प्रवाहे भवः यत् । १ कृद्भेदे यजु० १६।४१ प्र+
वह-कर्मणि यत् । २ मर्मण्ये वाङ्मे च । [अक्षरः

प्रविख्याति स्त्री प्र+वि+ख्या-भावे क्तिन् । अतिप्रसिद्धौ
प्रविदारण न० प्रविदारयत्यत्र प्र+वि+दृ-णिच्-आधारे ल्युट् ।

१ युद्धे अक्षरः । भावे ल्युट् । २ खवदारणे मेदि० ।
कर्मणि ल्युट् । ३ चाकीर्णं लि० शब्दर० । कर्त्तरि ल्यु-

४ प्रविदारणकारको लि० ।
प्रविवर न० प्रवृत्तं विवरं छद्मस्य । १ पीतकाष्ठे शब्दच० ।

२ प्रवृत्तिश्चिह्नयुते लि० । [स्त्रे प्रयुते च अक्षरः ।
प्रविस्त्रे प्र लि० मर्मण्ये विस्त्रेयो यस्य । १ विधुरे २ परमवि-

प्रविषा स्त्री प्रवृत्तं विषं यथा । अतिविषायास् (आतङ्क्)
अक्षरः ।

प्रविष्ट लि० प्र+विश-कर्त्तरि क्त । १ कृतप्रवेशे २ प्रेम्मादिकौ-
शिकयोर्भातरि स्त्री हरिवं० १६१५० ।

प्रवीण लि० वीणया प्रणयति प्र+वीणा+णिच्-कच् ।
१ निपुणे वीणया गायकस्य नैपुण्यप्रसिद्धेः तत्तुल्यनैपुण्य-

वत्त्वात्तथात्वम् । भौत्यस्य मनोः २ पुलभेदे पु० हरिवं० ७५० ।
प्रवीर पु० प्रा० स० । १ प्रवृत्तवरे २ सुभते ३ उत्तमे लि० धर्मायः

४ हर्षश्चन्द्रपुलभेदे पु० विष्णुपु० । ५ पुरोः पौष्ट्यां भार्यायां
जाते पुलभेदे पु० भा० व्या० ६४५० । ऐतस्य उपदानव्यां

जाते ६ पुलभेदे पु० हरिवं० २२५० । ७ पुत्रवंशे प्रचिन्ततः
पुलभे नृपभेदे पु० हरिवं० २१५० ।

प्रवीरबाहु पु० राजसभेदे रामा० ६।१५ स० ।
प्रवृत्तनीय पु० प्र+वृत्त-कर्मणि अनियत् । १ प्रवर्ग्ये

२ महावीरे कात्या० २६।७।१४ [विददीपः ।
प्रवृत्त न० प्रवृत्तेति भूतानि प्र+वृ-क्तिप् । कश्चे यजु० १५।६

प्रवृत्तहोम पु० होमभेदे कात्या० श्रौ० ६।८।१६
प्रवृत्त लि० प्र+वृत्त-कर्त्तरि क्त । १ कृतप्रवृत्तिके प्रवृत्तियुते

२ स्मारके च “प्रवृत्तमन्त्रया जुयात् यदि नोहात्
कथञ्चन” छन्दोगपु० । ३ प्रवृत्तलक्षणे धर्मभेदे । भावे

क्त । ४ प्रवृत्तौ न० ।
प्रवृत्तक न० “यदा समावोजयुष्मकौ पूर्वयोर्भवति तदप्रवृत्तः

कम्" इ०र० उक्ते वैताकीयप्रवरणीये साक्षाद्वृत्तभेदे ।
प्रवृत्तचक्रं पु० प्रवृत्तं स्वाज्ञानुसारेण चक्रं राधादि यत्न ।
राधादिप्रतिष्ठिताज्ञे "प्रवृत्तचक्रतां चैव बाणिक्यं
प्रभुतां तथा" वाङ्म० व्या० मितचरा ।

प्रवृत्तिस्त्री प्रवृत्त-क्तिन् । १ प्रवाहे २ वाचायाञ्च ३ स्वव-
त्त्वादिदेशे मेदि० ४ वृत्तिभेदे हेमच० । ५ न्यायोक्ते
चिकीर्षाकृतिसाध्यताज्ञानाधीने ६ प्रयत्नभेदे च प्रयत्नशब्दे
दृश्यम् । "चिकीर्षाकृतिसाध्योऽसाधनत्वमतिस्थिता ।
उपादातस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं मतम्" भाषा० ।

"दुःखजन्यप्रवृत्तिदोषनिव्याजानानाश्रितोत्तरापाये त-
दनन्तरपस्यादपवर्गः" गौ०र० "एतस्मान्निव्याजाना-
दत्तकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु द्वेषः रागद्वेषाधिकाराच्चा-
क्षयेषु मायालोभादयो दोषा भवन्ति । दोषैः प्रयुक्तः
शरीरेण प्रयतमानो हिंसास्तेयप्रतिप्रदमैथुनान्याच-
रति वाचाऽन्तपक्षस्थचनाव्यङ्गानि, मनसा परद्रोहं
परद्वेषाभीप्सां नास्तिक्यञ्चेति सेयं पापात्मिकाऽधर्माय
अथ शुभा शरीरेण दानं परित्यागं परिवरणञ्च । वाचा
कृत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायञ्चेति मनसा द्यामश्चृङ्गां
अज्ञाञ्चेति सेयं धर्माय । अत्र प्रवृत्तिसाधनौ धर्माधर्मौ
प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ । यथा अन्नसाधनाः प्राणाः । अन्नं
त्रै पाणिनः प्राणा इति । सेयं कुत्सितस्याभिपूजितस्य च
जन्मनः कारणम्" भाष्यम् । "प्रवृत्तिर्वीगबुद्धिशरीरारम्भः"
गौ०र० "प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्" गौ०र०
"प्रवृत्तिनिवृत्तौ च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्वं लिङ्गम्"
कात्या० । "प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनीत्यर्थः इच्छाद्वेषज-
निते प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च हिताहि-
तप्राप्तिपरिहारफलके शरीरकर्माणी चेष्टावृत्तये ज-
न्येते तथा च परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्न-
जन्या चेष्टात्मात् सदीयचेष्टावत् स च प्रयत्न आत्मजन्य
आत्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् सदीयप्रयत्नवदिति परात्मनोऽ-
नुमानम्" उप०ट० । "इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः"
यौ०र० "विहितकर्माणि रागनिवन्धना निषिद्धे कर्मणि
हिंसादौ द्वेषनिवन्धना प्रवृत्तिः । तत्र रागनिवन्धना या-
गादौ प्रवृत्तिर्धर्मं प्रकृते द्वेषनिवन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिर-
धर्मम् । तावेतौ रागद्वेषौ संसारमनुवर्तयतः" वात्स्या० ।
प्रवृत्तिस्तु द्वयी । कारणरूपा कार्यरूपा च । तत्राद्या
यत्नत्वजातिमती प्रत्यक्षविज्ञा । द्वितीया तु धर्माधर्म-
रूपा आगदेरगत्यागमनादेशं त्रिरक्षयस्त्व आपारतया

कर्मनाशजलस्यशङ्केः प्रायश्चित्तादेशं नाशयित्वा सिध्य-
तीति । (गौ०र० ४।१) भट्टमते प्रवृत्तिर्द्वैधा । स्वेच्छा-
धीना परमरेणाजन्या । तत्राद्यायां प्रवर्तनाया
अनुपयोगोऽपि द्वितीयप्रवृत्तौ सा प्रयोजिका । यथा
आचार्यप्रेरणयेदं करोमीति" दि०क० ।

७ शब्दानामर्थबोधनशक्तिभेदे "प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां च-
रितार्था चतुर्थी" कुमा० । दसस्त्वविषये इन्द्रियादीनां
सञ्चारे च । [भिन्ने २ चरभेदे पु० त्रिका० ।

प्रवृत्तिश्च त्रि० प्रवृत्तिं वृत्तान्तं जानाति ज्ञा-क । १ वृत्तान्ता-
प्रवृत्तिनिमित्तं न० इत० । १ शब्दानां बोधनाशक्तोर्निमित्ते
शक्यतावच्छेदके । यथा घटशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं घट-
त्वमेव शुक्लादिशब्दस्य शुक्लत्वं पाचकादेः पाकः देवद-
त्तादेः तत्तत्तत्पिण्डादि । "सङ्केतो गृह्यते जातौ
शुण्डय्यक्रियासु च" काव्यम् ।

प्रवृत्तिं त्रि० प्रवृत्त-क्त । १ वृत्तियुक्ते श्रौढे च हेमच० ।
प्रवृत्तिर्वादि नः उत्तरपदस्थानोदात्ततानिमित्ते शब्दगण्ये स च
गण्यः पा०ग० उक्तो यथा "प्रवृत्तिं प्रयुत अवहित क-
नवहित खड्गकड्ग कविशस्तः आकृतियण्यः" ।

प्रवेक त्रि० प्र+विच-कर्मणि वच् । प्रधाने अमरः ।

प्रवेष्ट पु० प्र+वी-ट । यवे त्रिका० ।

प्रवेष्टि(णी) स्त्री प्र+वेष्ट-इत् वा ङीप् । १ गजस्त्वस्य
जूये चित्रकन्वले २ वेण्यां जलादिप्रवाहे च मेदि० ।

प्रवेष्ट पु० प्र+वेष्ट-अच् । पीतघट्टे (शोनासुग) हेमच० ।

प्रवेश पु० प्र+विश-वच् । अन्तर्गमने हेमच० ।

प्रवेशक त्रि० प्रविशति प्र+विश-ल्युट् । १ मध्ये गन्तवि-
सा०द० उक्ते अर्थालेपके २ सुखाङ्गभेदे "अर्थालेपकाः
पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ" इत्युपक्रमे "प्रवेशकोऽनुदा-
त्तोऽङ्गा नीचपात्रप्रयोजितः । अङ्गद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं
विष्कम्भके यथा" । अङ्गद्वयान्तरित्युक्तेः प्रथमाङ्गे चर-
साङ्गे चास्य प्रतिप्रेषः । यथा वेण्यामश्वत्थमाङ्गे राक्ष-
सनिधुनप्रयोजितः" एवमन्यत्रापि ।

प्रवेशन ग० प्रविशतेऽनेन प्र+विश-करणे ल्युट् । १ प्रधान-
द्वारे २ सिंहाद्वारे च । भावे ल्युट् । १ प्रवेशे हेमच० ।
प्र+विश+णिच्-ल्युट् । १ प्रवेशसम्पादने । प्रवेशनं प्रयो-
जनस्य क् । प्रवेशनीय प्रवेशनसाधने त्रि० ।

प्रवेष्टु पु० प्र+वेष्ट-अच् । १ बाहौ अमरः २ बाह्वनीचभागे
शब्दच० ३ वृत्तिदन्तभांसे हारा० । ४ गजघटस्थाने
त्रिका० सार्धे प्राशस्ये क । प्रवेष्टक दक्षिणबाहौ "प्रविश

प्रवेष्टकेन निमित्तं कृचयित्वा" शब्दः "प्रवेष्टकेन दक्षिण-
बाहुना तत्सन्धेन निमित्तं स्त्रीबाभरूपशुभसूचकं
शकुनं कृचयित्वा "वानेतरमुजसन्धोवरस्त्रीसूचकः"
शाकुनोक्तेः तत्कम्पस्य स्त्रीबाभसूचकत्वम् ।

प्रव्यक्तं त्रि० प्रकर्षेण व्यक्तः । स्मृते अमरः ।

प्रव्याध पु० प्रकटो व्याधो यत् । बलाधिक्येन क्षिप्रगस्य पतनं
यत् तादृशे स्थाने शत० ब्रा० ५।१।५।११ कात्या० १।४।१।६
प्रज्जजन न० प्रास्य गृहादि व्रजनेम् । गृहस्याश्रमं पुत्रादीन्
च परित्यज्य व्रजने सन्ध्यावे ।

प्रव्रजितं पु० प्र+व्रज-क्त । १ सन्ध्यासिनि त्रिका० २ संस्थां
३ सुखीयां ४ तापस्याञ्च स्त्री ५ वृद्धभिक्षुकीभेदे भेदि० ।
वरनिपाते प्रव्रजिताशब्दस्य पाठात् कुमारप्रव्रजिता
पुंसि तु न प्रव्रजितकुमार इत्येव ।

प्रव्रज्या स्त्री प्रास्य पुत्रादीन् व्रज्या व्रज-भावे क्यप् ।
पुत्रादीन् परित्यज्य व्रजने सन्ध्यावाश्रमे ।

प्रव्रज्यावसितं पु० प्रव्रज्यातोऽवसितः । सन्ध्यासन्धुते "प्रव्र-
ज्यावसिता यत् तयो वषां द्विजोत्तमः । निवासं कार-
येद्विप्रं दास्यत् क्षत्वैश्वर्योः" कात्यायनवचनम् । तत्
प्रायश्चित्तसूक्तम् शा० सू० भाष्यधृतस्मृतौ "वानप्रस्थो
दीक्षाभेदे कच्छं दादशरात् कर्त्तव्या महाकक्षं वर्जयेत्
भिक्षुर्वानप्रस्थवत् सोमद्विजर्जम्" । तत्प्रायश्चित्तानामपि
तेषामव्यवहार्यता यथोक्तम् ।

"बहिस्तृभयथापि स्मृतेराचाराच्च" शा० सू० । यद्युर्ध्व-
रेतसां स्त्राश्रमेभ्यः प्रत्ययनं सहापातकं यदि वोपपातक-
चभयथापि शिष्टैस्तौ बहिः कर्त्तव्याः "आरुद्रप्रतितं विप्रं
मण्डलाच्च विनिःसृतम् । उदुवङ्गं क्षमिददृच स्मृद्धा
चान्द्रायणं चरेत्" इति चैवमादिनिन्द्यातिशयस्मृतिभ्यः
शिष्टाचाराच्च । न हि यज्ञाध्ययनविवाहादीनि तैः
सहाचरन्ति शिष्टाः भाष्यम् ।

प्रव्राज पु० प्र+व्रज-आधारे घञ् । १ अत्यन्तनिष्क्रे देशे कः
७।६०७ भा० । भावे घञ् । २ सन्ध्यावे च ।

प्रशंसनं न० प्र+शनु-भावे ल्युट् । शुणकोत्तनेन स्तुतौ ।
युच् । प्रशंसनाऽप्यत् स्त्री ।

प्रशंसा स्त्री प्र+शनु-भावे च । शुणाविष्कारेण स्तुतौ हेम०
प्रशंसोपमा स्त्री काव्यादर्शोक्तौ अर्थालङ्कारभेदे यथा-

"व्रज्जणोऽप्युज्जतः पद्मसन्धः शम्भुशिरोधृतः । तौ
तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते" । तौ पद्मचन्द्रौ
तुल्यमुखेन तुल्यौ इति पद्मचन्द्रयोः प्रशंसितयोरपि त्वन्-

खशाश्वेन प्रशंसातिशयात् सुखस्य च समधिकोत्कर्ष-
व्यञ्जनात् प्रशंसोपमा उच्यते ।

प्रशत्वन पु० प्र+शद-कनिष्प तट् च । १ सुदृष्टे उज्ज्वल० स्थियां
डोप् वनोर च । प्रशत्वरौ २ नदां उज्ज्वल० ।

प्रशम पु० प्र+शम-चञ् न वृद्धिः । १ शान्तौ २ निवृत्तौ च ।
प्रशम्यति प्र+शम-अच् गोरा० डोप् । २ अयस्रोभेदे स्त्री
भा० अतु० १६ अ० । ४ रन्तिदेवस्य पुत्रे पु० भाग० ८।२४।२३

प्रशमनं न० प्र+शम-णिच्-ल्युट् । १ वधे २ शान्तताकरणे च
"लक्षप्रशमनस्त्रास्थम्" रघुः "सर्वावाधाप्रशमनम्" चण्डी
शम-भावे ल्युट् । २ शान्तौ हेमच० । [शब्दच० ।

प्रशस्तं त्रि० प्र+शनु-क्त । १ प्रशंसनीये २ अष्टे ३ क्षमे च
प्रशस्तादि पु० व० सं० १४ अ० उक्ते मध्यदेशस्थे गिरिभेदे ।

प्रशस्ति स्त्री प्र+शनु-भावे क्तिन् । १ प्रशंसायाम् २ स्तुतौ
कः १।७४।२

प्रशस्य स्त्री प्र+शनु-कर्त्तृणि क्यप् । १ प्रशंसनीये । तस्य
इष्टेयस्तुतोः परता आदेशः अतिशयेन प्रशस्यः अष्टः
अथानु भावे क्यप् । २ प्रशंसने न० ।

प्रशस्ता स्त्री प्रगता शास्त्रां अत्या० सं० । अथशास्त्रायाम्
भा० कर्ष० १०६८ श्लोकः ।

प्रशान् अव्य० प्र+शो वा० अणि स्त्रादि० । सामर्थ्ये
प्रशासनं न० प्र+शास-भावे ल्युट् । शिष्यादीनामिष्टादि-
बोधनाय कर्तव्यताबोधकवाक्योच्चारणे "कृतस्त्वैव प्रशा-
सनमभूत्" का० उ० ।

प्रशास्तृ पु० प्र+शास-उणा० सू० हन् संज्ञायां अणित्
च । शस्त्ररूपशंसनकर्त्तरि कृत्विग्भेदे असंज्ञायान्तु हच्-
इट् । प्रशासित । प्रशासनकर्त्तरि राजादौ ।

प्रशास्त्रे त्रि० प्रशास्तुमिदम् अव्य० संज्ञापूर्वविधेरनित्यत्वत् न
वृद्धिः । शस्त्ररूपशंसनकर्त्तृ सम्बन्धिनि ।

प्रशिक्षा पु० प्रगतः शिष्याभ्यापकत्वेन अत्या० सं० । शिष्या
शिष्ये "शिष्याप्रशिक्ष्यैरुपगोयमानमनेहि तन्मण्डनमि-
अधाम" शङ्करदिग्विजयः ।

प्रश्र पु० प्रच्छ-भावे नङ् । जिज्ञासायाम् ज्ञातुमिच्छया १ क-
यनाय प्रेरणे अमरः । अविज्ञातार्थज्ञानार्थम् इच्छाप्रयो-
ज्यवाक्ये "अविज्ञातप्रवचनं प्रश्र इत्यभिधीयते" । जि-
ज्ञासाशब्देन तत्प्रयोज्यकथानुब्रूलव्यापारोक्त्यते को
भवान् ? किनेतस्य लक्षणम् ? इत्यादि । २ उपनिषद्भेदे
पु० देवज्ञं प्रति भाविशुभाशुभज्ञानाय देवज्ञस्य वचनात्-
ब्रूल व्यापारे तदुत्तरज्ञापकशास्त्रं प्रश्नमनोदमादि ।

प्रश्नदूती स्त्री प्रश्नस्य दूतीव । प्रहेनिकायाम् त्रिका० ।

प्रश्नविवाक पु० कतान् प्रश्नान् विवक्ति उत्तरयति वि+वच-
कर्त्तरि सञ्ज्ञायां वच् । प्रश्नोत्तरदायको ज्योतिर्विज्ञेदे
“मयादाये प्रश्नविवाकम्” यजु० २०।१० वेददी० ।

प्रश्नव्याकरण पु० प्रश्नान् शिष्यकृतप्रश्नान् व्याकरोति उत्त-
रयति वि+व्या क्त-ल्यु इत० । १जैनभेदे हेमच० । भावे
ल्युट् । २पृष्टार्थोत्तरज्ञापने न० ।

प्रश्नि पु० १ऋषिभेदे भा०शा० २६च० । प्रच्छ-का-नि वा डीप् ।
२कुम्भपाकायां (पाना) त्रिका० ।

प्रश्नोपनिषद् प्रश्नाधिकारेण प्रवृत्ता उपनिषद् । आद्यवैप-
निषद्भेदे “भगवन् ! कुतो वा हवा इनाः प्रजाः प्रजा-
यन्ते” इत्यादि पञ्चप्रश्नाधिकारेण तस्याः प्रवृत्तेस्तथात्वम् ।

प्रश्नय पु० प्र+श्चि-करणे अच् । प्रणये अमरः ।

प्रश्नित्वि० प्र+श्चि-क्त । १विनीते अमरः शान्तिदेवस्य
२पुत्रभेदे पु० भाग० ८।२४।२५

प्रश्नप्र त्रि० प्रकटः स्त्रयः प्रा०स० । प्रकटे शिथिले त्रिका० ।

प्रश्निष्ठ त्रि० प्र+क्षिप-क्त । सुसम्बद्धे युक्तियुक्ते आचिता०
नास्यान्तोदात्तता ।

प्रश्नास पु० प्र+श्च-भावे वच् । कोष्ठस्य वायोर्बहिनिःसा-
रणे “श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः” पा०त०
२० भाष्यम् । कुम्भकशब्दे २११४पृ० दृश्यम् ।

प्रष्टृ त्रि० प्रच्छ-टच् । प्रश्नकारके स्त्रियां ङीष् ।

प्रष्टि पु० प्रच्छ-कर्त्तरि बा० ति । बाह्वन्त्वयस्यध्ववर्त्तिनि
सृगभेदे ऋ० १।२८।६

प्रष्ठ त्रि० प्र+स्था क “प्रठाऽप्यगामिनि” पा० पत्वम् । १अप-
गामिनि । २चोष्ठे च अमरः । तस्य पत्नी ङीष् । २तत्-
पत्न्यां स्त्री । गौरा०ङीष् । ३चण्डकौषथौ स्त्री राजनि० ।

प्रष्ठवाह् त्रि० प्रष्ठं वहति वह-स्थि । १युगपार्श्वगे प्रथमयो-
जिते दस्ये गवादौ अमरः युगपार्श्वे योजिते गवा-
हिके शिञ्जार्थं यं प्रथमं वाहयति तस्मिन् । भत्वे वाह
जट् प्रठोहः प्रठोहा इत्यादि । स्त्रियां ङीष् प्रठौहौ
तथाविधस्त्रियाम् २प्रथमगर्भिण्यां गवि धरणिः ।

प्रस प्रवने ततौ च सक०दिवा० व्या० सेट् । प्रसृते अप्रसिष्ट ।
मिन् घटादि णिच् प्रसयति ते ।

प्रसक्त त्रि० प्र+सृज-क्त । १प्रसङ्गविषये “प्रसक्तं हि
प्रतिषिध्यते” मीमांस० । नित्ये नित्यतायुक्ते त्रि०जटा०

प्रसक्ति स्त्री प्र+सृज-भावे क्तिन् । १प्रसङ्गे २आपत्तौ ३अ-
नुमितौ दीधितिः । ४आप्तौ च “अतिप्रसक्तिरन्यवर्त्तते”

सा०सू० । अतिव्याप्तिरर्थः । [१० भाष्ये दृश्यम् ।

प्रसक्तिन् पु० प्र+सृज-बा० णिनि । प्रसङ्गशीले ऋ० ८।११।
प्रसंख्यान न० प्र+सम्+ख्या-भावे ल्युट् । १सम्यग्ज्ञाने
“हरः प्रसंख्यानपरो बभूव” कुमा० । प्रा०व० । २प्रकर्षेण
संख्यायुते त्रि० भा० व० १२१च० ।

प्रसङ्ग पु० प्र+सृज-भावे वच् । १प्रकटसङ्गे २व्याप्तिरूपे
सम्बन्धे यथाऽतिप्रसङ्गः अप्रसङ्ग इत्यादौ ३सङ्गतिभेदे
“सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुनावसरस्तथा । निर्वाहकैक-
कार्यत्वे प्रोद्घा सङ्गतिरिष्यते” । तत्र “प्रसङ्गत्वम् सृजतत्वे
सत्यमेवानर्हत्वं तच्च सृजतिविषयतापन्नत्वे सति द्वेषवि-
षयतानापन्नत्वम्” अनुमितौ गदाधरः । ४अनुरक्तत्वे
५प्रस्तावे ६सैथुनासक्तौ ७प्राप्तौ च “कताकृतप्रसङ्गि-
नित्यं तद्विपरोतनित्यम्” व्या० परिभाषा । तत्र प्रसङ्गः
प्राप्तिरेव “शब्दान्तरम् प्राप्तुवन् विधिरनित्यो भवति
शब्दान्तरात् प्राप्तुवतः शब्दान्तरेऽप्राप्तुवतश्च लक्षणांतरेण
प्राप्तुवन् विधिरनित्यः” नागेशः । कचित् कताकृतप्रसङ्ग
कालिण्यापि नित्यता” व्या० परिभाषा । प्रसङ्गशब्देन प्राप्ते
रेव साक्षात्ता । अन्योद्देशेन प्रवृत्तौ अन्यस्यापि दसिद्धौ
तत्र यथान्यस्य सिद्धिस्तथा तदुदाहरणादिकञ्च प्रा०त०
उक्तं यथा “अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः प्र-
सङ्गः यथा पश्वर्थसमुचितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्य-
पातिनः पुरोडासस्यापि उपकारः सिध्यति । यथा वा
“तप्ते पयसि ध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वा-
जिभ्यो वाजिनम्” इत्यादिमन्त्रार्थं प्रवृत्तौ अनुद्देश्यवा-
जिनस्यापि सिद्धिः” । यथा वा काश्यपागनिष्पत्यर्थसमु-
हितैराम्नेयादिभिर्नित्ययागादिसिद्धिरिति मिताचरोक्तम् ।
यथा दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तन्नालरीयका-
वशोरणप्रायश्चित्तमपि सम्पद्यत इति प्रायश्चित्तविवेको-
क्तम् । तथा ब्राह्मणवशोद्देशेन द्वादशवार्षिके कृते च
त्रिषवर्षनिमित्तकत्वावर्षिकप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः । एवञ्च
तन्त्रप्रसङ्गयोरनादृक्तेनैव कर्मणा नानादण्डकलसिद्धौ
नाशवमेव हेतुः । नन्ववशोरणत्रयवधप्रायश्चित्तयोः
कथं प्रसङ्गेन सिद्धिः सङ्ख्यादेरभावात्, तयोः सङ्ख-
त्यादिः कुत इति चेत् प्रायश्चित्तत्वात् तथात्वेऽपि कथं
सङ्ख्य इति चेत् काश्यपात् । “एवञ्च काश्यस्य सर्वेश-
क्तप्रधिकरणे सर्वोद्घोषेतस्यैव फलवत्त्वाभिधानात् तस्यापि
प्रसङ्गविषयत्वे काश्ये हि कास्याभिवापसहितकुश-
तिलजलज्यागद्वयः सङ्ख्यः शास्त्रार्थ इति प्रकृत्याधि-

रथोक्तेन "प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् । प्रायश्चित्तसुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं स्यूयेत्" इति लिखितवचने प्रत्येकं नियतं कालमिति तत्तदुक्तकाल संख्याम् आत्मनो व्रतम् आत्मनस्त्वन्वित्वेन आत्मकत्वेन इति यावत् । तेनामुकव्रतमहङ्कारिणो इति चादिशेदुल्लेखं कुर्यात् इत्यनेन प्राप्तस्य सकृत्स्य बाधः । इत्याशङ्क्य तत्र समाहितं यथा "प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वेनाहुवैकल्येऽपि फलसिद्धिः" । अत्रेदं बोध्यम् प्रसङ्गशब्देन व्याप्तिरेवोच्यते तथा चोद्दिष्टकर्मणा व्याप्त्ययत्न सिद्धिस्तत्रैवास्ति प्रवृत्तिः । उद्दिष्टकर्मणः व्याप्त्ययत्न देशकालकलादीनां प्रयोगानुवन्धिनां वैधहेतुभूतानामेवैक्ये भवति अतस्तन्त्रवदत्रापि कालदेशाद्यात्मनिवैक्ये व्याप्यता" ।

प्रसङ्गसम पु० स्थापनाहेतुप्रयोगे प्रतिषेधहेतुरुपजात्युत्तरभेदे "दृष्टान्तस्य कारणानुपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्ते न प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसौ" गौ० ५।१।६ "साधनस्यापि साधनं नक्तव्यमिति प्रसङ्गे प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः क्रियाहेतुशुण्ययोगो क्रियावाङ्मोह इति हेतुर्नैवदिश्यते । न च हेतुमन्त्रेण सिद्धिरस्तीति । दृष्टान्तस्य कारणं प्रमाणं तदनपदेशेऽनभिधानम् अभिधानं चानतिप्रयोजनकं तथा च दृष्टान्तस्य साध्यवचने प्रमाणाभावाभावात् प्रत्यवस्थानमर्थः । यद्यपीदं सदुत्तरमेव तथापि दृष्टान्ते प्रमाणं वाच्यं तत्रापि प्रमाणांतरमित्यनवस्थया प्रत्यवस्थाने तात्पर्यं तदुक्तभावाद्यैरनवस्थाभासप्रसङ्गः प्रसङ्गसम इति एतन्मते हेतोर्हेतुत्वान्नित्यनवस्थाऽपि प्रसङ्गसम एव पूर्वसते तु हेतुत्ववस्थादिकं वक्ष्यमाणान्तरिगणेष्वन्तर्भूतमिति विशेषः । अनवस्थादेशनाभावा चेयं प्रतिदृष्टान्तसमः प्रत्येतव्यः" इति । अख्योत्तरं तल्लोक्तम् । "प्रदीपादावप्रसङ्गनिवृत्तिवच्चदिनिवृत्तिः" गौ० सू० "इदं तावदयं पृष्टो वक्तुमर्हति अथ के प्रदीपसुपाददते किमर्थं वेति दिदृक्षमाणाः दृष्ट्यदर्शनार्थमिति । अथ प्रदीपं दिदृक्षमाणाः प्रदीपान्तरं कस्माज्जोपाददते अन्तरेणापि प्रदीपान्तरं दृश्यते प्रदीपः तत्र प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपादानं निरर्थकम् । अथ दृष्टान्तः स किमर्थमुच्यते इति । अप्रज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति अथ दृष्टान्ते कारणाप्रदेशः किमर्थं दृश्यते यदि प्रज्ञापनार्थम् प्रज्ञातो दृष्टान्तः स खलु लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिस्थानं स दृष्टान्त इति तत्प्रज्ञानार्थः कारणाप्रदेशो

निरर्थक इति प्रसङ्गसमस्योत्तरम् । प्रसङ्गसमे प्रत्युत्तरमाह । दृष्टान्तो हि निर्दर्शनस्यानवस्थानसाध्यनिश्चयार्थमपेक्ष्यते न तु दृष्टान्तदृष्टान्ताद्यनवस्थितपरम्परा लोकादिना युक्तिमिदं वा अन्यथा घटादिप्रत्यक्षाद्य प्रदीप इव प्रदीपप्रत्ययार्थमनवस्थितप्रदीपपरम्परा प्रसज्येत तदीयसाधनमपि व्याचक्ष्येत" वात्स्या० ।

प्रसज्य पु० भीमो भीमसेनवत् असज्यप्रतिषेधस्यान्यथोपः । असज्यप्रतिषेधे अत्यन्ताभावे अत्र रोगीति निन्दाश्वयात् असज्यता" कल० त० २५० ।

प्रसज्यप्रतिषेध पु० प्रसज्य प्रसक्तिं सम्पादयामासेति यावत् प्रतिषेधः । अत्यन्ताभावे "प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते" इति न्यायेन स्यारोपितप्रसङ्गस्यैव निषेधः द्वेन बाधौ द्वयं नास्तीत्यादावपि बाधौ रूपारोपं कृत्यैव निषेधो नञा बोध्यते इति विवेकः । कलङ्काधिकरणशब्दे १७७७ पु० नञशब्दे ३१४३ पृष्ठादौ मतभेदेन नञः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधपरता दृष्ट्या । "अप्राधान्यं विधेयैव प्रतिषेधे प्रयोज्यता । असज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत् नञ्" शाब्दिकाः । न कलङ्कं भव्येदित्यत्र बलवदनिष्टासाधनत्वविशिष्टेऽसाधनत्वरूपस्य विध्यर्थस्याभावो तत्रा बोध्यते तेन विधेरप्राधान्यं नञर्थभावस्य च प्राधान्यं तेन तत्र क्रियापदान्वयिनञ्प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः । गुरुमते तु कलङ्कभक्त्याभावविषयकं कार्यमिति बोधेन अभावविशेषप्रकबोधेऽपि प्रतिषेधस्य प्राधान्यात् तथात्वं तथा च तन्मते कचित् विधेरप्राधान्येन कचित् प्रतिषेधस्य प्राधान्येन इति व्यक्तमेव प्रसज्यप्रतिषेधप्रबोधकप्रयोजकमिति बोध्यम् ।

प्रसक्ति स्त्री प्र+सद-क्तिम् । १ नैर्मल्ये २ प्रसज्यतायाम् जटा० प्रसत्त्वन् पु० प्र+सद-बनिष् । १ धर्मं २ प्रजापतौ च सं० उच्यते । ३ प्रतिपत्तौ स्त्री ङीप् वनोर च । [चञ्चो च । प्रसन्धि पु० १ कतुपुलभेदे भा० आश्व० ४ अ० । प्रा० त० २ प्रसज्यप्रसन्न लि० प्र+सद-कर्मणि क्त । १ निर्मले २ शन्तुष्टे ३ कतातुपहभेदे अमरः । ४ सुरायां स्त्री मेदि० "प्रसज्जा शुल्भवाताशेर्विवक्ष्यानाङ्गनाशिनी । मूलप्रवाहिकाटोपकफवाताशेषां हिता" राजवल्लभः । तस्य भावः तत् प्रसज्यता स्त्री त्व प्रसज्यत्व न० तद्भावे प्रसादे नैर्मल्ये च । प्रसज्यात्मन् लि० प्रसज्यो निर्मल आत्मा यस्य । १ प्रसज्यान्तःकरणे २ विष्णौ पु० "सुप्रसादः प्रसज्यात्मा" विश्वुष० । तत्प्रसङ्गपक्षे निर्दीपजातत्वात् ।

प्रसन्नो री कर्मा । मदिराभेदे भरतः ।

प्रसभ लि० प्रगता सभा सभाधिकारोऽस्यात् प्रा० व० । बडात्कारे
अमरः “प्रसभोद्धृतिः” रघुः ।

प्रसयन न० प्र+सि-बन्धने करणे ल्युट् । बन्धनसाधने । तन्तौ
२ जाते च “प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुवां जातं वा”
निरु० ६।१२।

प्रसर पु० प्र+सृ-भावाधारादौ यथायथम् अप् कर्त्तरि क्त्वा
वा । तन्तुविटपादेः प्रकर्षेण । सर्पणे प्रकर्षेण २ सरणे
अमरः श्वेगे ४ प्रसवे च मेदि० । ५ समूहे शब्दर०
६ युगे विश्वः । ७ नारायणो दैविसर्पणकर्त्तरि लि० ।

प्रसरण न० प्र+सृ-भावे ल्युट् । १ सैन्यादेः सर्वतो गमने
तथाद्याहरणार्थं सैन्यानामितस्ततो गतौ श्यासारे
अमरः । अत्र प्रसरणि तथार्थे स्त्री रामायणः वा डीप्

प्रसरणं न० प्र+सृ-ल्युट् । सैन्यानां सर्वतोव्याप्तौ अस्म
स्त्रीत्वञ्च तत्र डीप् । [काले हेमच० ।

प्र(श)सल पु० प्र+शल-अच् पुषो० शस्त्र (सोवा) हेमन्-
प्रसलधि क्य० प्रदक्षिणे गत० त्रा० २।६।११।१५ भाष्यम् ।

प्रसव पु० प्र+सृ-भावाद्दौ अप् । १ गर्भसोचने २ उत्पत्तौ श्कार्ये
४ फले ५ कुलमे ६ अपत्ये च मेदि० नारीणां गर्भसृजि
कालश्च भावप्र० उक्तो यथा

“नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते । एकादशे
द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः” । वैकृतं यथा “गर्भं
उवाच “अकालप्रसवा नाय्यः कालातीताः प्रजास्तथा ।

विकृतप्रसवाश्चैव शुभप्रसवनास्तथा । अमातुषा अवयुषाश्च
नजातव्यज्जनास्तथा । हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते
यदि वा स्त्रियः । पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरी-
सृपाः । विनाशं तस्य देशस्य नृपस्य च विनिर्दिशेत्” ।

निर्वासयेत्तां नृपतिः स्वराष्ट्रात् स्त्रियञ्च, पूज्याश्च ततो
हिजेन्द्राः । किमिच्छिकेर्प्राज्ञाणतर्पणञ्च लोके ततः शा-
न्तिमुपैति पापम्” मातृस्थे २०८७० । “भानौ सिंहगते
चैव यस्य गौः संप्रसूयते । सरणं तस्य निर्दिष्टं षड्-
भिर्मासेन संशयः । अत्र शान्तिं प्रवृष्टानि येन सम्प-
द्यते शुभम् । प्रसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय
दापयेत् । ततो होमं प्रकुर्वीत हताक्तै राजसर्पैः ।

आहुतीनां हताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः” नारदः ।
“प्रसवविकारे स्त्रीणां हिलिचतः प्रभृति सम्प्रसूतौ वा ।
हीनातिरिक्तकाले च देशकुलसङ्ख्यो भवति । वडवोद्ग-
महिषगो हस्तिनेषु यमलोहने मरणमेवाम् । अयमा-

चात् स्तुतिफलं शान्तौ लोको च गगौक्तौ “नाय्यः
परस्य विषये त्वत्तव्यास्ता हितार्थिना । तर्पयेच्च द्विजान्
कामैः शान्तिं चैवात्र कारयेत् । चतुष्पदाः स्वयूचेभ्य-
क्यक्तव्याः परभूमिषु । नगरं स्नामिन् यथमन्यथा हि
विनाशयेत्” इ० सं० ४६७० । सुखप्रसवप्रकारः क्यो०
त० उक्तो यथा “अस्ति गोदावरीतीरे जन्मन्वा नाकं
राक्षसी । तस्याः करणमात्रेण विशल्या गर्भिणी
भवेत्” । “पञ्च रेखाः सप्तस्त्रिंशत् तिर्यगूर्ध्वक्रमेण हि ।
यदानि १६ षड्दशापाद्य त्वेकमाद्ये सुगौ ७ त्वयम् ।
नवमे सप्त दद्यात्तु वार्ष्ण्यं पञ्चदशे तथा । द्वितीयेऽष्टाव-
ष्टमे षट्दशे १० द्वौ षोडशे स्तुति ४म् । एकादिना सप्तं
दैवमिच्छाङ्गाङ्कं त्रिकोणके । तदा हातिं शदादिः स्यात्
चतुःकोष्ठेषु सर्वतः । दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं स्यादेव
कर्मेव । हातिं शत् प्रसवे नाय्यां चतुस्त्रिंशद्विंशमे नृपाम् ।
भूतारिष्टेषु पञ्चाशद् दद्यात्तपत्याश्च वै शतम् । दासपतिस्तु
अन्यायं चतुःषष्टीरणाध्वनि । विषे विंशो धान्यकोटि-
ष्वष्टाविंशतिरेव च । चतुरष्टौ १२ च बालानां रोदने
परि कीर्त्तिता” । स्थानविशेषादिस्मरहभेदानां विवृत-
प्रसवसूचकताभेदः इ० जा० उक्तो यथा

“उदयस्येऽपि वा मन्दे कुजे वास्तं ७ हमागते । स्थिते
वाऽन्तःक्षपानाथे शशाङ्कुतमुक्तयोः । शशाङ्के पाप-
लभ्ये वा हस्तिने (कुज) त्रिभागगे । शुभेऽस्त्राय २।११।
स्थितेर्जातः सर्पसङ्घेऽपि वा । चतुष्पदे गते भानौ
शेषेऽपीत्यसमन्वितैः । हिततुस्यैव यमलो भवतः
कोशवेदितौ । जागसिंहह्रस्वैर्लभ्ये तत्स्थे सौरेऽथ वा
कुजे । राशग्रंशसदृशे गाले जायते नालवेदितः” ।

स्थानभेदे प्रसवसूचकयोगः इ० जा० उक्तो यथा
“पूर्णे शशिवि स्वराशिगे सौम्ये लम्नगते शुभे सुखे ।
लम्नः जलजेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते ।
आप्यादयमाप्यगः शशी सम्पूर्णः समवेक्षतेऽथ वा । मेघूरथ
बन्धुलम्नः ग स्यात् स्तुतिः सखिले न संशयः । उदयोद्गुप-
योर्ध्वय १२ स्थिते शुभग्री पापनिरीक्षिते यमे । अलिकर्कि-
युते विलम्बगे सौरे शीतकरेक्षितेऽवटे । मन्देऽजगते
विलम्बगे बुधस्यैर्नन्दू निरीक्षिते क्रमात् । क्रोडाभवने
सुराख्ये शिखरभूमिषु च प्रसूयते । नृलम्नं प्रेक्ष्य कुजः
प्रसूयाने रम्ये क्षितेन्दू गुरुरग्निहोत्रे । रविर्नरेन्द्राभरणो-
कुलेषु शिल्पाख्ये च प्रसवं करोति । राशग्रंशसमानगो-
चरे मरगे जन्म चरे स्थिरे नृद्वे । स्वर्वाशिते स्वमन्द्रे

“उदयस्येऽपि वा मन्दे कुजे वास्तं ७ हमागते । स्थिते
वाऽन्तःक्षपानाथे शशाङ्कुतमुक्तयोः । शशाङ्के पाप-
लभ्ये वा हस्तिने (कुज) त्रिभागगे । शुभेऽस्त्राय २।११।
स्थितेर्जातः सर्पसङ्घेऽपि वा । चतुष्पदे गते भानौ
शेषेऽपीत्यसमन्वितैः । हिततुस्यैव यमलो भवतः
कोशवेदितौ । जागसिंहह्रस्वैर्लभ्ये तत्स्थे सौरेऽथ वा
कुजे । राशग्रंशसदृशे गाले जायते नालवेदितः” ।

स्थानभेदे प्रसवसूचकयोगः इ० जा० उक्तो यथा
“पूर्णे शशिवि स्वराशिगे सौम्ये लम्नगते शुभे सुखे ।
लम्नः जलजेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते ।
आप्यादयमाप्यगः शशी सम्पूर्णः समवेक्षतेऽथ वा । मेघूरथ
बन्धुलम्नः ग स्यात् स्तुतिः सखिले न संशयः । उदयोद्गुप-
योर्ध्वय १२ स्थिते शुभग्री पापनिरीक्षिते यमे । अलिकर्कि-
युते विलम्बगे सौरे शीतकरेक्षितेऽवटे । मन्देऽजगते
विलम्बगे बुधस्यैर्नन्दू निरीक्षिते क्रमात् । क्रोडाभवने
सुराख्ये शिखरभूमिषु च प्रसूयते । नृलम्नं प्रेक्ष्य कुजः
प्रसूयाने रम्ये क्षितेन्दू गुरुरग्निहोत्रे । रविर्नरेन्द्राभरणो-
कुलेषु शिल्पाख्ये च प्रसवं करोति । राशग्रंशसमानगो-
चरे मरगे जन्म चरे स्थिरे नृद्वे । स्वर्वाशिते स्वमन्द्रे

“उदयस्येऽपि वा मन्दे कुजे वास्तं ७ हमागते । स्थिते
वाऽन्तःक्षपानाथे शशाङ्कुतमुक्तयोः । शशाङ्के पाप-
लभ्ये वा हस्तिने (कुज) त्रिभागगे । शुभेऽस्त्राय २।११।
स्थितेर्जातः सर्पसङ्घेऽपि वा । चतुष्पदे गते भानौ
शेषेऽपीत्यसमन्वितैः । हिततुस्यैव यमलो भवतः
कोशवेदितौ । जागसिंहह्रस्वैर्लभ्ये तत्स्थे सौरेऽथ वा
कुजे । राशग्रंशसदृशे गाले जायते नालवेदितः” ।

स्थानभेदे प्रसवसूचकयोगः इ० जा० उक्तो यथा
“पूर्णे शशिवि स्वराशिगे सौम्ये लम्नगते शुभे सुखे ।
लम्नः जलजेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते ।
आप्यादयमाप्यगः शशी सम्पूर्णः समवेक्षतेऽथ वा । मेघूरथ
बन्धुलम्नः ग स्यात् स्तुतिः सखिले न संशयः । उदयोद्गुप-
योर्ध्वय १२ स्थिते शुभग्री पापनिरीक्षिते यमे । अलिकर्कि-
युते विलम्बगे सौरे शीतकरेक्षितेऽवटे । मन्देऽजगते
विलम्बगे बुधस्यैर्नन्दू निरीक्षिते क्रमात् । क्रोडाभवने
सुराख्ये शिखरभूमिषु च प्रसूयते । नृलम्नं प्रेक्ष्य कुजः
प्रसूयाने रम्ये क्षितेन्दू गुरुरग्निहोत्रे । रविर्नरेन्द्राभरणो-
कुलेषु शिल्पाख्ये च प्रसवं करोति । राशग्रंशसमानगो-
चरे मरगे जन्म चरे स्थिरे नृद्वे । स्वर्वाशिते स्वमन्द्रे

“उदयस्येऽपि वा मन्दे कुजे वास्तं ७ हमागते । स्थिते
वाऽन्तःक्षपानाथे शशाङ्कुतमुक्तयोः । शशाङ्के पाप-
लभ्ये वा हस्तिने (कुज) त्रिभागगे । शुभेऽस्त्राय २।११।
स्थितेर्जातः सर्पसङ्घेऽपि वा । चतुष्पदे गते भानौ
शेषेऽपीत्यसमन्वितैः । हिततुस्यैव यमलो भवतः
कोशवेदितौ । जागसिंहह्रस्वैर्लभ्ये तत्स्थे सौरेऽथ वा
कुजे । राशग्रंशसदृशे गाले जायते नालवेदितः” ।

स्थानभेदे प्रसवसूचकयोगः इ० जा० उक्तो यथा
“पूर्णे शशिवि स्वराशिगे सौम्ये लम्नगते शुभे सुखे ।
लम्नः जलजेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते ।
आप्यादयमाप्यगः शशी सम्पूर्णः समवेक्षतेऽथ वा । मेघूरथ
बन्धुलम्नः ग स्यात् स्तुतिः सखिले न संशयः । उदयोद्गुप-
योर्ध्वय १२ स्थिते शुभग्री पापनिरीक्षिते यमे । अलिकर्कि-
युते विलम्बगे सौरे शीतकरेक्षितेऽवटे । मन्देऽजगते
विलम्बगे बुधस्यैर्नन्दू निरीक्षिते क्रमात् । क्रोडाभवने
सुराख्ये शिखरभूमिषु च प्रसूयते । नृलम्नं प्रेक्ष्य कुजः
प्रसूयाने रम्ये क्षितेन्दू गुरुरग्निहोत्रे । रविर्नरेन्द्राभरणो-
कुलेषु शिल्पाख्ये च प्रसवं करोति । राशग्रंशसमानगो-
चरे मरगे जन्म चरे स्थिरे नृद्वे । स्वर्वाशिते स्वमन्द्रे

“उदयस्येऽपि वा मन्दे कुजे वास्तं ७ हमागते । स्थिते
वाऽन्तःक्षपानाथे शशाङ्कुतमुक्तयोः । शशाङ्के पाप-
लभ्ये वा हस्तिने (कुज) त्रिभागगे । शुभेऽस्त्राय २।११।
स्थितेर्जातः सर्पसङ्घेऽपि वा । चतुष्पदे गते भानौ
शेषेऽपीत्यसमन्वितैः । हिततुस्यैव यमलो भवतः
कोशवेदितौ । जागसिंहह्रस्वैर्लभ्ये तत्स्थे सौरेऽथ वा
कुजे । राशग्रंशसदृशे गाले जायते नालवेदितः” ।

स्थानभेदे प्रसवसूचकयोगः इ० जा० उक्तो यथा
“पूर्णे शशिवि स्वराशिगे सौम्ये लम्नगते शुभे सुखे ।
लम्नः जलजेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते ।
आप्यादयमाप्यगः शशी सम्पूर्णः समवेक्षतेऽथ वा । मेघूरथ
बन्धुलम्नः ग स्यात् स्तुतिः सखिले न संशयः । उदयोद्गुप-
योर्ध्वय १२ स्थिते शुभग्री पापनिरीक्षिते यमे । अलिकर्कि-
युते विलम्बगे सौरे शीतकरेक्षितेऽवटे । मन्देऽजगते
विलम्बगे बुधस्यैर्नन्दू निरीक्षिते क्रमात् । क्रोडाभवने
सुराख्ये शिखरभूमिषु च प्रसूयते । नृलम्नं प्रेक्ष्य कुजः
प्रसूयाने रम्ये क्षितेन्दू गुरुरग्निहोत्रे । रविर्नरेन्द्राभरणो-
कुलेषु शिल्पाख्ये च प्रसवं करोति । राशग्रंशसमानगो-
चरे मरगे जन्म चरे स्थिरे नृद्वे । स्वर्वाशिते स्वमन्द्रे

“उदयस्येऽपि वा मन्दे कुजे वास्तं ७ हमागते । स्थिते
वाऽन्तःक्षपानाथे शशाङ्कुतमुक्तयोः । शशाङ्के पाप-
लभ्ये वा हस्तिने (कुज) त्रिभागगे । शुभेऽस्त्राय २।११।
स्थितेर्जातः सर्पसङ्घेऽपि वा । चतुष्पदे गते भानौ
शेषेऽपीत्यसमन्वितैः । हिततुस्यैव यमलो भवतः
कोशवेदितौ । जागसिंहह्रस्वैर्लभ्ये तत्स्थे सौरेऽथ वा
कुजे । राशग्रंशसदृशे गाले जायते नालवेदितः” ।

स्थानभेदे प्रसवसूचकयोगः इ० जा० उक्तो यथा
“पूर्णे शशिवि स्वराशिगे सौम्ये लम्नगते शुभे सुखे ।
लम्नः जलजेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते ।
आप्यादयमाप्यगः शशी सम्पूर्णः समवेक्षतेऽथ वा । मेघूरथ
बन्धुलम्नः ग स्यात् स्तुतिः सखिले न संशयः । उदयोद्गुप-
योर्ध्वय १२ स्थिते शुभग्री पापनिरीक्षिते यमे । अलिकर्कि-
युते विलम्बगे सौरे शीतकरेक्षितेऽवटे । मन्देऽजगते
विलम्बगे बुधस्यैर्नन्दू निरीक्षिते क्रमात् । क्रोडाभवने
सुराख्ये शिखरभूमिषु च प्रसूयते । नृलम्नं प्रेक्ष्य कुजः
प्रसूयाने रम्ये क्षितेन्दू गुरुरग्निहोत्रे । रविर्नरेन्द्राभरणो-
कुलेषु शिल्पाख्ये च प्रसवं करोति । राशग्रंशसमानगो-
चरे मरगे जन्म चरे स्थिरे नृद्वे । स्वर्वाशिते स्वमन्द्रे

“उदयस्येऽपि वा मन्दे कुजे वास्तं ७ हमागते । स्थिते
वाऽन्तःक्षपानाथे शशाङ्कुतमुक्तयोः । शशाङ्के पाप-
लभ्ये वा हस्तिने (कुज) त्रिभागगे । शुभेऽस्त्राय २।११।
स्थितेर्जातः सर्पसङ्घेऽपि वा । चतुष्पदे गते भानौ
शेषेऽपीत्यसमन्वितैः । हिततुस्यैव यमलो भवतः
कोशवेदितौ । जागसिंहह्रस्वैर्लभ्ये तत्स्थे सौरेऽथ वा
कुजे । राशग्रंशसदृशे गाले जायते नालवेदितः” ।

बलयोगात् फलमंशकर्तव्योः । आराकजयोस्त्रिकोणे
चन्द्रेऽस्ते च विस्तृत्यतेऽन्वया । दृष्टेऽमरराजमन्त्रिणा
दीर्घायुः सुखभाक् च स स्मृतः । पापेक्षिते तद्दिनमा
वुदये कुजेऽस्तेऽऽत्यक्तो विनश्रुति कुजार्कजयोस्तथाये ।
सौम्येऽपि पश्रुति तथाविधहस्तमेति सौम्येतेरेषु पर-
हस्तगतोऽप्यनायुः । पितृमातृगृहेषु तदुबलात्तृशाला-
दिषु वीचगैः शुभैः । बहिर्नैकमतौ तु वीक्षितौ ज-
न्मेन्दु विजने प्रसूयते । मन्दर्वांशे शशनि हिचुके म-
न्ददृष्टेऽजगे वा तदुक्ते वा तमसि शयने नीचसंस्थे
भूमौ । यद्वशाश्रितजति हरिजं गर्भमोजस्तु तद्वत् पापै-
श्चन्द्रात् खरः सुखः गतैः क्लेशमाहर्जन्याः । अथ
स्मृतिकागृहमानम् “अष्टहस्तायतञ्चाह चतुर्हस्तविशा-
लकम् । प्राचीद्वारसद्वारं विदध्यात् स्मृतिकागृहम् ।
आसन्नप्रसवायालक्षणमाह “याते हि शिथिले कुक्षी
सुते हृदयवन्धने । सशूले जघने नारी विज्ञेया प्रसवो
तुष्टका । आसन्नप्रसवायास्तु कटीपृष्ठन्तु सव्यधम् ।
भवेन्सुष्ठः प्रष्टति च मूलस्थ च मलस्थ च । अथासन्नप्रस-
वाया उपचारः “तैलेनाभ्यक्तगालाणां संस्नातासुष्पा-
रिणा । यवागूष्माययेत् कोष्णां सात्वया हतसंयु-
ताम् । कतोपधाने स्तुभिर्विस्तीर्णैः शयने शनैः ।
आभुग्नसक्थि चोत्ताना नारी लिङ्गेद्वययान्विता ।
(अभुग्नसक्थि अक्षङ्कोचितोः) अक्ष धात्री “चतस्रो-
ऽशङ्कनीयाश्च स्त्रावणे कुशला हिताः । वृक्षाः परिचरे-
युक्ताः सम्यक् क्लृप्तनखाः स्त्रियः” । अथ तत्फलम्
“अपत्यमार्गं तैलेन समभ्यज्य समन्ततः । एका तु
तासु सुभगे ! प्रवाह्येति तां वदेत् । अव्यथा सा
प्रवाह्येष्टाः प्रवाह्येष्टा व्यथा यदि । प्रवाह्येष्टाः शनै-
पूर्वं प्रगाढञ्च ततः परम् । ततो गाढतरं गर्भे योनि-
द्वारसुपागते । अपरासहितो गर्भो यावत् पतति भू-
तले” । व्यथारहितायाः प्रवाह्येष्टादौ गुण्यमाह “मूकं
वा बधिरं कुर्जं श्वासकासक्षयात्तत् । स्मृते क्षततनुं
कालमकाले च प्रवाह्येष्टा” भावप्र० । नवसमासादिप्रस-
वकालश्च नारीणामन्यजन्तूनां मासाभेदाव्यन्तत्वा दृष्ट्याः
प्रसवक पु० प्रसवेन पुण्यादिना कायति कै-क । पियालवृक्षे
शब्दमात्रा । [वृत्ते (घोटा) अमरः ।
प्रसववन्धन न० वन्ध-करणे ल्युट् प्रसवस्य पुण्यादिः वन्धनम् ।
प्रसवस्थली स्त्री इति । प्रसवस्थ स्थलीव वा । १ उत्पत्तिस्थाने
२ मातरि च ।

प्रसवित् पु० प्रसूते उत्पादयति प्र+सू-सूतेः उत्पादनाह-
कृत्वापारार्थत्वात् ङच् । १ पितरि शब्दरत्ना० निरु०
६।२१। प्रसूतो २ मातरि स्त्री ङीप् ।
प्रसविन् लि० प्र+सू-शीलार्थे इति । प्रसवशीले ।
प्रसव्य लि० प्रगतं सव्यं वामत्वम् । १ प्रतिकृष्टे अमरः ।
कर्मणि यत् । २ प्रसवनीये लि० ।
प्रसह लि० सहति प्र+सह-अच् । १ प्रकर्षेण सोढरि प्रसह्य
बलात्कारेण भक्षयतीति प्रसहः । बलात्का-
रेण भक्षणे रश्मिभेदे “काको गृध्र उलूकश्च चित्तश्च
शशचातकः । चापो भासश्च कुरवः इत्याद्याः प्रसहाः
सृताः” शशचातकः (वाज) इति लोके “प्रसहाः
कीर्तिता एत प्रसह्याद्विद्य भक्षणात् । प्रसहाः खलु-
वीर्यौष्णाक्षन्नांसं भक्षयन्ति ये । ते शापमक्षन्ना दे-
शुक्रवीणा भवन्ति हि” भावप्र० ।
प्रसहन् लि० प्रगतं सहनं यस्य । १ क्षमारहिते २ हिंस्रपशु-
भेदे पुंस्त्री० “शार्ङ्गलसिंहरभक्षतरक्षुख्यायेऽन्यान्
प्रसह्य विनिहत्य निवर्त्तयन्ते । ते कीर्तिताः प्रसहनाः
पल्लवं तदीयमर्थः प्रमेहजठराभयजाड्यहारि” राजनि० ।
भावे ल्युट् । २ आलिङ्गने प्रकर्षेण भक्षयायां च ।
प्रसह्य अय्य० प्र+सह-ल्यप् । १ हठादियर्थे अमरः “प्रसह्य
तेजोभिरसंस्तृतां गतैः साधः । प्र+सह-कर्मणि शक्यार्थे
यत् । प्रकर्षेण २ सोढुं शक्ये लि० । [शचौरे लि० ।
प्रसह्यचौर पु० प्रसह्य बलात्कारेण चौरः । (डाकाइत) प्रका-
प्रसह्यहरण न० प्रसह्य बलात्कारेण हरणम् । १ क्षत्रियेण
कन्यायाः बलात्कारेण भा० आ० २११६ अ० । २ हठेन हरणे
(डाकाइति) प्रसह्यहरणं च साहसभेदः । [२१।४।२१।
प्रसहन् लि० प्र+सह-कनिप् । प्रसहनकर्त्तरि लप्ते कात्या०
प्रसातिका स्त्री सो-क्तिन् प्रगता सातिरस्याः कप् प्रा० व० ।
अणुधान्ये सूक्ष्मधान्ये रत्नमात्रा ।
प्रसाद् पु० प्र+सद-भावे वज् । १ नैमल्ये २ अन्तर्गहे ३ काव्यगु-
णभेदे ४ स्नास्थे ५ प्रसक्ते ६ देवनेदये ७ गुरुजनभुक्ताव-
शिष्टे च अमरः । काव्यगुणभेदश्च रसस्यैव धर्मभेदः श-
ब्दानां तथात्वमुपचारात् यथोक्तं सा० द० “रसस्याङ्गित्व-
साप्रस्य धर्माः शौर्यादयो यथा” । गुणाः यथा खल्वङ्गि-
त्वमाप्तत्वात्तत्र चतुर्कर्महेतुत्वात् शौर्यादयो गुणशब्द-
वाच्याः तथा काव्येऽङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्मा । खल्वप-
रिशेषाः साधुशौर्यादयोऽपि खसम् किंपदसन्दर्भस्य काव्य-
व्यपदेशस्यौपाधिकानुगुण्यभाज इत्यर्थः । यथा चैप्र

रसमात्रस्य धर्मत्वं तथा दर्शितम् । “एवं माधुर्यमो-
जोऽय प्रसाद इति ते लिधा” इत्युपक्रमे “चित्तं व्या-
प्नोति यः क्षिप्रं शुक्लैर्नमिवावतः । स प्रसादः सम-
कोष्ठे रसेषु रचनासु च” । व्याप्नोति व्यापिष्करोति ।
“यद्वास्तव्यञ्जना सार्धमोपकाः श्रुतिमात्रतः” यथा
“सूचीसुखेन वलदेव जतव्रण । त्वं सुक्ताकलाप । सुठसि
स्तनयोः प्रियायाः । वाचैः स्वरस्य शतशो विनिज्जतममो
स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विजोक्तवामि” सा० द० “प्रसादवत्
प्रसिद्धार्धमिन्दोरिन्द्रीवरद्युति । लज्जलवर्ष्णीं तनोतीति
प्रतीतिं सुभगं वचः” साव्यादर्शः । धर्मस्य पत्न्यां मूर्तौ
जाते दुपुत्रभेदे भाग० ४।१।१६।

प्रसादना स्त्री प्र+सद-णिच्-युच् । १ सेवायां हेमच० ।
भावे ल्युट् । २ पसादनं तत्पर्यं न० “मैत्रीकरणासुदितो-
पेक्षाणां सुखिदुःखिपुल्यपापविषयाणां भावनाश्चित्तप्रसा-
दनम्” पा० सू० । चित्तप्रसादनशब्दे २८।१४ पु० दृश्यम् ।
प्रसादपट्ट पु० प्रसादसूचकः पट्टः शा० त० । अनुपपन्नसूचके
दृ० सं० १०५० च त्ते पट्टभेदे पट्टशब्दे ४२०।१ पु० दृश्यम् ।
प्रसाधक लि० प्रसाधयति प्र+साधि-ण्वल् । १ भूषके स्त्रियां
कापि क्त इत्त्वम् । २ चक्रवर्त्तुनां शनीवारधान्ये स्त्री
भावप्र० । राज्ञां प्रसाधनार्थं ४ सेवकभेदे पु० “सूदव्यञ्जन-
कसौरस्त्यका व्ययकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गाल-
संवाहका अपि । जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः”
कामन्द० ।

प्रसाधन न० प्र+सिध-णिच्-साधादेशः ल्युट् । १ कृतिमभू-
षणे वेगे । करणे ल्युट् । २ कङ्कतिकायाम् स्त्री डीप्
अमरः । ३ निष्पादने ४ सिद्धौ च मेदि० ।

प्रसाधित लि० प्र+साधि-क्त । १ अलङ्कृते २ निष्पादिते च ।
प्रसारण न० प्र+सृ-णिच्-ल्युट् । १ विस्तारकरणे २ स्त्रिया-
भेदे च भाषा० कर्मण्यशब्दे १७२० पु० दृश्यम् । विप्रकटदेश-
संयोगहेतुक्रिया प्रसारणम् । करणे ल्युट् डीप् । (गन्ध
भादान्) श्वताभेदे स्त्री राजवल्गुभः ।

प्रसारिन् लि० प्र+सृ-णिनि । १ विस्तारयुते स्त्रियां डीप् ।
सा च २ चल्तालुलतायां स्त्री राजनि० ।

प्रसित लि० प्र+सो-क्त । १ आसक्ते अमरः तद्योगे
विषयाधारे चत्तुष्कलाहचयार्थं आसक्तार्थपरत्वे ततो
आसप्तम्यौ चरिणा हरौ वा प्रसित इति तत्त्वबो०
प्रा० सं० । २ प्रसङ्गशब्दे लि० ४ पूये न० शब्दच० । तस्य
प्रकटशुभ्रत्वात् लङ्गात्त्वम् ।

प्रसिति स्त्री प्र+सि-बन्धने करणे क्तिन् । बन्धनसाधने
१ निगङ्गादौ अमरः । २ तन्त्रौ श्जाते च प्रसङ्गशब्दे
निच० ।

प्रसिद्ध लि० प्र+सिध-क्त । १ भूषिते २ ख्याते च मेदि० ।
प्रसिद्धि स्त्री प्र+सिध-भावे-क्तिन् । १ ख्यातौ २ दृष्टादे
लिका० ३ भूषणे च ।

प्रसुद्धा पु० १ सुद्वादेषसमीपस्थे देशे २ तत्कृपे च भा० सं० २८५० ।
प्रसू स्त्री प्र+सृ-क्तिप् । १ मातरि अमरः २ खोटकां च
३ कदल्यां ४ वीरधि च मेदि० । स्त्रार्थे क । प्रसूता
वाजिन्यां राजनि० ।

प्रसूत लि० प्र+सृ-कर्मणि क्त । १ कृतप्रसवे कर्त्तरि क्त ।
२ संजाते ३ प्रकटयते लि० । ४ कुसुमे न० मेदि० ५ जाता-
पत्न्यायां स्त्रियां स्त्री अमरः । चाक्षुषमन्त्रान्तरे देवगण-
भेदे पु० मार्क० पु० ७६५० ।

प्रसूति स्त्री+सृ-क्तिन् क्तिच् वा । १ प्रसवे अमरः २ उद्भवे
३ तनये ४ दुहितरि च मेदि० ५ मातरि । स्त्रार्थे क ।
प्रसूतिका जातप्रसवायां स्त्रियाम् अमरः ।

प्रसूतिज न० प्रसूतेः उद्भवादारभ्य जायते जन-ङ । १ दुःखे
अमरः । २ प्रसवजातमात्रे लि० ।

प्रसून न० प्र+सृ-क्त ओदिस्तात् तस्य नः । १ कुसुमे २ फले
च अमरः । ३ जाते लि० मेदि० । [नशरादयोऽप्यत्र ।

प्रसूनेषु पु० प्रसूनमिषुर्नस्य । पुष्पयते कामे लिका० प्रसू-
प्रसूत न० प्र+सृ-क्त । १ पल्लव्ये शब्दभा० २ खड्गोद्भवा न० ।
कर्त्तरि क्त । ३ प्रसरणयुते लि० अमरः । ४ विहिते-
पूवेगिते लि० मेदि० । ५ गते लि० लिका० ७ नियुक्ते लि०
हला० । ८ जङ्घायां स्त्री मेदि० ।

प्रसूतजं पु० १ कुण्डगोबकरूपे पुत्रभेदे “आत्मा पुत्रश्च विज्ञे-
यस्तथानन्तरजश्च सः । निरुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः
प्रसूतजस्तथा” भा० व्यत० ४८५० । “निरुक्तजः स्वजेत्वे
ऽन्योरेतः सेकार्यसुक्तस्तज्जः (जेत्तजः) प्रसूतोऽनिरुक्तो
यो जेत्तयात् परजेत्वे रेतः सिञ्चति तज्जः प्रसूतजः”
(कुण्डगोबकरूपः) नीलक० ।

प्रसूति स्त्री प्र+सृ-क्तिन् । प्रसूते खड्गोद्भविजाने रायच० ॥
प्रसूष्ट लि० प्र+सृज-क्त । १ प्रकर्षेण सृष्टे “तत्तैर्वज्रनिपा-
तैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च” भा० वि० १३५० व्याख्याने
“अङ्गुल्यः प्रसृता वास्तु ताः प्रसृष्टा उदीरिताः”
नीलकण्ठोक्तायां २ प्रसृतायामङ्गुलौ स्त्री ।

प्रसूक पु० प्र+सिच-भावे चञ् । १ आसिञ्चने २ च्युतौ च मेदि०

प्रसेकिन् पु० प्र+सिक्-वा० चितृष् । १ प्रसेचनश्रीले प्रसेक-
बुद्धे २ त्रणभेदे असाध्य रोमभेदे पु० सुश्रुतः “मांस-
पिण्डवदुद्धताः प्रसेकिनोऽन्तःपूयवेदनावन्तोऽश्वाऽपानव-
दुद्धतोऽः” (त्रणभेदाः) ।

प्रसेदिका स्त्री सुहाराभे हेमच० ।

प्रसेन पु० १ अनमित्तपोले सत्ताजिह्वपश्चात्तरि क्षत्रियभेदे
हरिवं० १६ अ० “सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जास्रवता
हतः” ख्यमन्तकोपाख्यानम् । [पतिर्हं श्या ।

प्रसेनजित् पु० नृपभेदे मा० व० ८ अ० । हरिवं० १२ अ० तदु-
प्रसेव पु० प्र+सिव-कर्मणि घञ् । १ वीणाङ्गे २ खूते
३ पथिते च मेदि० । प्र+सेव-भावे घञ् । ३ प्रकटसेवने पु० ।

प्रसेवक पु० प्र+सिव-लृट् । वीणाप्रान्तवक्त्रे १ काठे वीणा-
दण्डाधः शब्दगान्धीयार्थम् अलावुमयं भाण्डं यच्च-
सादिना आच्छाद्य दीयते तस्मिन् पदार्थे अमरः ।
२ स्त्रवरचितपात्रे (धोकडा) ३ प्रकटखूतितकारके लि० ।

प्रस्तुत पु० प्रगतः कथं कारणत्वेन नि० कृषौ सुट् ।
कथयितुं कृषिभेदे स च बहूनां वेदमन्त्राणां दृष्टत्वात्
कृषिः ।

प्रस्तुन्दन न० प्र+स्तुन्द-भावे ल्युट् । १ आस्तुन्दने ‘अग्नि-
प्रस्तुन्दनपरः’ भा० व्या० ८४ अ० । अपादाने ल्युट् ।
आस्तुन्दनापादाने यत आस्तुन्दनं क्रियते तस्मिन् ।
भावे ल्युट् । २ विरेके रत्नमा० तत्त्वार्थे प्रस्तुन्दनमित्येव
न्यायः पाठः स्तुन्दतेर्धातोर्यानुगमात् तत्त्वार्थे प्रस्तु-
न्दनमिति पाठस्तु लिपिकरप्रमादात् । कर्त्तरि ल्यु ।
३ मन्त्रादेवे मा० अ० १७ अ० ।

प्रस्तुन्द पु० प्रगतः कुन्दम् चक्रम् अत्या० स० पारस्करा० सुट् ।
कुन्दाख्यचक्राकारवेदिकायाम् “प्रस्तुन्देन प्रतिपद्य”
मा० उ० ७२ अ० । “प्रस्तुन्देनेति पाठे मध्यमशिक्षितेत्यर्थः”
नीलकण्ठः ।

प्रस्तुर पु० प्र+स्तृ-अच् । १ पात्राणे (पातर) २ पञ्चवाद्यैरचिते
शयनीये शब्दर० शमयौ मेदि० ३ दमेष्टौ “अध्ययुः
प्रस्तुरं प्रहरति” ताण्ड्या० ब्र० ६।७।१६ “प्रस्तुरो दर्भ-
सृष्टिः” भाष्यम् । तं प्रशंसति “यजमानो वै प्रस्तुरः”
१७ । “प्रस्तुरस्य हविरासादनादिद्वारा यागसाधन-
त्वात् यजमानोऽपि यज्ञसाधनमिति यागसाधनत्वसाध्यात्
प्रस्तुरो यजमानत्वेन स्तूयते” भा० ।

प्रस्तुरिणी स्त्री प्रस्तुरस्तदाकारोऽख्यस्य इति ङीष् । गो-
खोभिकायां राजनि० ।

प्रस्तुरेष्ठा पु० प्रस्तुरे तिष्ठति स्था-क्लिप् अन्वहा० प्रत्वम् असुक्-
स० विश्वदेवभेदे यजु० २।१७ ।

प्रस्तार पु० प्र+स्तृ-घञ् । १ तन्त्रप्रधानवने हेमच० । २ पञ्च-
वाद्यैरचितशयनीये शब्दर० । ३ शय्यामात्रे हारा० ।
प्रस्तार्थन्ते विस्तार्थन्ते गुरुलघुपतया वर्णां मात्वा
वा अनेन प्र+स्तृ-अच्-करणे अच् । ४ लघुगुरुवर्णैस्त-
पनक्रियाभेदे तत्प्रकारश्च उ० र० उक्तो यथा

“पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः । यद्योपरि
तथा शेषं भूयः कुर्यादहं विधिम् । अने दद्याद्गुरु-
नेव यावत् सर्वलघुर्भवेत् । प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्चन्द्रो-
विचित्रितिवेदिभिः” । “प्रस्तारणीयवृत्तादीनां सर्वगुरुक्ते
पादे पाद् इत्युपलक्ष्यं वर्णानामपि । प्रथमपङ्क्तौ
लिखिते आद्यात् प्रथमगुरोस्तमारभ्येत्यर्थः । द्वितीयप-
ङ्क्तौ अधः तस्यैव अधस्तात्पङ्क्तौ प्रथमं लघुं न्यस्य
यथा उपरि अङ्गुल्यपङ्क्तौ उपरे अवशिष्टाः सन्निवि-
ष्टास्तथा तस्य दक्षिणपार्श्वेषु गुर्वादीन् लेख्याः । तृतीय-
पङ्क्तौ तु प्रथमाया गुरुव्यक्तेरधस्तात् लघुं न्यस्य शेषान्
उपरिस्थद्वितीयपङ्क्तिस्थान् गुर्वादीन् न्यसेत् एवञ्च
तृतीयपङ्क्तौ आद्यास्थानस्य न्यूनता तत्र किं दियमि-
त्याकाङ्क्षायामाह, अने प्रस्तार्थसंख्यातो न्यूने सति
वामभागे गुरुन् दद्यात् एवं भूयो सुष्ठुः कुर्यात् यावच्च
सर्वलघुकः पादो भवेत्, तावदेव कुर्यादित्यर्थः । तत्रा-
रप्रस्तारे लघुगुर्वाः कञ्जवक्रतया तदाकारेणोटाहरणम्
प्रथमः भेदः ५५५ सगणः द्वितीयो भेदः १५५ यगणः
तृतीयो भेदः ५।५ रगणः चतुर्थो भेदः ॥५ सगणः
पञ्चमो भेदः ५५। तगणः षष्ठो भेदः १५। जगणः
सप्तमो भेदः ५।। भगणः अष्टमो भेदः ॥। नगणः
मात्वाप्रस्तारे विशेषस्तु पिङ्गवादी द्रष्टव्यः ।

मात्वावृत्तप्रस्तारेऽयं विशेषः अने गुर्वादिक्रमेण वर्णां
देयाः । मात्वावृत्ते अवशेषे एको गुरुः त्रिमात्वावशेषे एको
गुरुः तदामे एको लघुरेवरीत्या वृत्तमात्रसंख्या न्यून
मात्वादारा संख्यापूरणार्थं गुरुलघुदानमिति बोध्यम् ।

प्रस्तारपङ्क्ति स्त्री चन्द्रोभेदे चन्द्रसंशब्दे २६७८८५०८५५म् ।

प्रस्तार्थम् न० “समन्ताद्विस्तृतः श्यावो रक्तो वा मांस-
सञ्चयः । सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्थम्” तदुच्यते”
वैद्यकोक्ते नेत्ररोगभेदे ।

प्रस्ताव पु० प्र+स्तृ- “प्रै द्रुस्तुल्लुवः” पा० भावकरणादौ
घञ् । १ प्रकर्षेण सवे २ अवसरे अमरः । ३ प्रसङ्गे भावः

दीक्षितः ४ प्रकरणे काव्यप्र० । १ साभावयवभेदे च च प्रस्तोतृनामकेन ऋत्विजा नेयः साम्नः प्रथमो भागः ।
“प्रस्तोतृयां देवता प्रस्तावमन्वायत्ता” छा० उ० । तस्य देवता च ब्रह्मरूपः प्राणस्तत्त्वैर्बोक्तः ।

प्रस्तावना स्त्री प्र+स्तु-णिच्-ल्युट् । १ चारम्भे जटा०
“आर्य बालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः” वीरच० । प्रस्ताव-
वधति प्र+स्तु-णिच्-ल्यु । नाटकाङ्गे चारम्भार्थके
आसुखे स्त्री तल्लक्षणभेदादिकं बा० द० उक्तं तच्च आसुख
शब्दे ७६६ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

प्रस्तिर न० प्र+स्त बा० क ऋत इत्थं रणरत्नं च । पञ्जवा-
दिरचिते शयनीये शब्दर० । [१ संकृते १ ध्वनिते च ।

प्रस्तोत(म्) त्रि० प्र+स्त्यै-त्त तस्य सोवा सम्प्रसारणश्च ।
प्रस्तुत त्रि० प्र+स्तु-कर्मणि क्त । १ प्रकरणप्राप्ते २ प्रासङ्गिके
३ उपस्थिते ४ उद्यते ५ प्रतिपक्षे ६ प्रकर्षेण स्तुते च ।

प्रस्तुत त्रि० प्र+स्तृ-त्त । १ अन्तरिते त्रिका० । २ प्रकर्षेण
विस्तारिते त्रि० ।

प्रस्तोतृ त्रि० प्रकृतं स्तोति प्र+स्तु-तृच् । १ प्रकर्षेण स्तोतरि
२ साम्नः इयमभागगायके ऋत्विगभेदे पु० अष्टावाकशब्दे
८१२ पृ० दृश्यम् । प्रस्तोतृर्हितं तच्छब्दं वा च । प्रस्तोत्रिय
तत्प्राये सामप्रथमभागे तत्सम्बन्धिनि च त्रि० ।

प्रस्थ त्रि० प्र+स्था-क । १ प्रकर्षेण स्थितियुते २ गन्तरि च प्रपूर्व-
कतिष्ठतेर्गलार्थत्वात् । ३ आदकचतुर्थ्यां शब्दे परिभाष्यभेदे
हु० आदकशब्दे ६५५ पृ० दृश्यम् । ४ द्विधरावपरिभाष्ये
वेद्यकम् । आधारे वज्रर्थे क । ५ पर्वतसमभूभागे
स्थितियोग्यस्थाने सानौ पु० न० । ६ उच्छ्रितवस्तुनि भेदिनिः
७ विस्तारे च “दीर्घप्रस्थे समानञ्च न जुयान्निन्दरं बुधः”
ब्रह्मवै० पु० ज० ख० १०१४० । प्रस्थं पचति पच-ञ्च सुम् ।
प्रस्थस्य च प्रस्थमितपाचके त्रि० ।

प्रस्थपुष्प पु० प्रस्थमिव पुष्पमस्य । १ मन्त्रके अमरः २ खलपत्र
तल्लक्षं ३ खन्वीरभेदे त्रिका० ।

प्रस्थल सुशमेराजसम्बन्धिनि देशभेदे भा० भी० ७५४० ।

प्रस्थान प्र+स्था-भावे ल्युट् । १ जिगीषोर्युर्द्धाद्यगमने २ मम-
नमात्वे च प्रस्थानं वगर्थतयाऽस्थल ठन् । प्रस्थान-
प्रतिपादके अन्ये यथा बुधिशिरादीनां महाप्रस्थान-
प्रतिपादकः भारतान्तर्गतपर्वभेदः ।

कार्यवशात् यात्रादिने स्वयंगमनासम्भवे दृढ्यभेदानां
विश्रादिभेदे प्रस्थापनमाह सु० चि० पी० यथा
ब्रह्मिष्ठः “तस्मिन् सृष्टे स्तवमप्रयाये प्रयोजनापेक्षि-

तया च देशात् । तत्रैव तन्निर्गमनं च कार्यं” स्त्रीया-
सानाच्चापि तदुच्यमानम् राजमार्त्तशब्दः । “प्रस्थाने
ब्राह्मणादीनां बन्धुसत्त्वमयाऽऽयुधम् । मध्वात्मलफलं चैव
प्रशस्तं वृद्धिकारणम्” वसिष्ठः “श्वेतातपस्वध्वजचाप-
राश्वविभूषणोष्णीमगजान्वराणि । आन्दोलिका रत्नर-
थाश्ववारान् शय्यासनाद्यं मनसस्त्वभीष्टम्” इति नार-
दोऽपि “अप्रयासे स्वयं कार्यमपेक्ष्य भूपतिस्तथा ।
जुयान्निर्गमनं कृत्स्नध्वजवाहनसंयुतमिति” “गेहाङ्गे-
हान्तरमपि गमस्यार्हि यात्रेति गर्गः सीम्नः सीमा-
न्तरमपि भृगुर्वाणद्विपमात्रम् । प्रस्थानं स्यादिति कथ-
यतेऽथो भरद्वाज एवं यात्रा कार्या बहिरिह पुरात्
स्याद्विष्ठो ब्रवीति” । “प्रस्थानमत्र धनुषां हि शतानि
पञ्च केचिच्छतद्वयसुशान्तिं दशैव चान्ये । संप्रस्थितो य
इह मन्दिरतः प्रयातो गन्तव्यदिक्षु तदपि प्रयतेन
कार्यम्” । “प्रस्थाने भूमिपातो दशदिवसमभिव्याज्य
नैकत्वं तिष्ठेत् सामन्तः सप्तरात्रं तदितरमनुजः पञ्चरात्रं
तथैव । ऊर्ध्वं गच्छेच्छुभाच्छेष्यथ गमनदिनात् सप्तरा-
त्राणि पूर्वं चाशक्नो तद्दिनेऽसौ रिपुविजयमनासैषुनं नैव
जुयान्ति” सु० चि० । श्रीपरितरपि “वसेत्तु चैकत्वं दश क्षितीशो
दिनान्यथो सप्त च मण्डलीकः । यः प्राकृतः सोऽपि
न पञ्चरात्रं भद्रेण यात्रा परतः प्रयोज्या” । राजमा-
र्त्तशब्दः “प्राच्यामहानि सुनयः प्रवदन्ति सप्त आस्याम-
तीव शुभदानि दिनानि पञ्च । त्रीण्येव पश्चिमदिशि
क्षितिनायकानां प्रस्थानकेषु दिवसद्वयसुत्तरस्याम्” प्रस्था-
वप्रकारमाह तुरुः “पूर्वं दक्षिणसुदृढ्य पादं यायाञ्चरा-
धिपः । ह्यत्रिंशतं पदं गत्वा यानमारुह्य संव्रजेत्” ।
करणे ल्युट् । २ मार्गे ३ उपदेशोपाये च यथा स्तुति-
स्तुतिन्यायप्रदर्शकम् उपनिषद्गुमीताशारीरकसूक्तसूक्त-
यमाप्रवृद्धं प्रस्थानत्वयम् । यथा वा भाष्यटीकायां पञ्च-
षादिकाभामतीन्द्रितप्रस्थानत्वयम् ।

प्रस्थापित त्रि० प्र+स्था-णिच्-पुक् कर्मणि क्त । १ प्रेरिते
हेमच० । २ प्रकर्षेण स्थापिते त्रि० ।

प्रस्थायिन् त्रि० प्र+स्था-गम्या० भविष्यति णिनि । १ भावि
गमनकर्त्तरि । “प्रे स्थः” उणा० इति णिञ् । २ गन्तु-
मनसि उज्ज्वलदत्तः । [भावप्र० ।

प्रस्थिका स्त्री प्रस्थकादाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । अश्वशालतायां
प्रस्तुषा स्त्री क्षुपायाः क्षुपा पृषो० । नम्रवध्वाम् ।

“क्षुपाश्च प्रस्तुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य विह्वलाः” भा० श०

६००। नीलकण्ठः। [जलादौ कात्या०श्री० २०।२।११।
प्रस्त्रेय त्रि० प्रस्त्रातमर्हति प्र+स्त्रा-अर्हार्थे यत् । स्त्राणाहं
प्रस्त्रन्दन न० प्र+स्त्रन्द-भावे ल्युट् । प्रकर्षेण स्त्रन्दने
चलनक्रियामेदे तस्य सुसुते देहे वायुलक्षणतया उक्तम्
“तत्र प्रस्त्रन्दनोद्गहनपूरणविकधारणलक्षणो वायुः
पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति” ।

प्रस्फुट त्रि० प्र+स्फुट-क । प्रफुल्ले विकसिते पुष्पादौ
शब्दरत्ना०। २सुसुते सुव्यक्ते च ।

प्रस्फोटन न० प्रस्फुट्यते अनेन प्र+स्फुट्-करणे ल्युट् ।
शूर्णे (कुला) ख्याते अक्षरः । भावे ल्युट् । २ताडने
श्रक्ताये च मेदि० ।

प्रस्त्रन्द पु० प्र+स्त्रन्द-भावे वज् । प्रकर्षेण चरणे “जदभि-
हितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” उक्तेः २स्त्रन्दमाने द-
तादौ कर्त्तरि अच् । श्रृङ्गारणकर्त्तरि त्रि० “प्रस्त्रन्दमा-
ध्वोकम्” कुसुमा० ।

प्रस्त्रवण न० प्र+स्त्रु-भावे ल्युट् । अविच्छेदेन जलादिद्रवणे
२स्त्रेदे च । आधारे ल्युट् । यत्र स्थाने ज्वज्ज्वलं निपत्य
बहुलीभवति तादृशे स्थाने एव जीरक्षामी । अण् ।
प्रस्त्रव तत्पार्थ हेमच० । सात्यवति पर्वते पु० हेमच० ।

प्रस्त्राव पु० प्र+स्त्रु-भावे वज् । प्रकर्षेण चरणे जदभिहित-
भावस्य द्रव्यपरत्वेन २मूले अक्षरः ।

प्र(स्त्रा)स्त्रन पु० प्र+स्त्रन-भावे अण् पक्षे वज् । उच्चैःशब्दे
प्रस्त्रादस् त्रि० प्र+स्त्रद-णिच्-असुन् । प्रकर्षेण स्त्रादयि-
तरि ण् १०।११।६६

प्रस्त्राप पु० प्रस्त्रायते शत्रुरनेन प्र+स्त्रप-णिच्-करणे अच् ।
शत्रोः प्रस्त्रापनसाधने अस्त्रभेदे भा० उद्यो० १८४अ० ।
करणे ल्युट् । प्रस्त्रापन तथाविधार्थं भा० व० ४१अ० ।

प्रस्त्रापिनी स्त्री बल्यभासायाः भगिन्यां कृष्णभाष्याभेदे
हरिषं १८अ० । [१८८अ० उक्तम् ।

प्रस्त्रेद् पु० प्र+स्त्रिद-भावे वज् । अत्यन्तस्त्रेदे तस्योपधं मरुडपु०
प्रहत त्रि० प्र+हन-क्त्वा । श्रितते २कुसुमे च शब्दरत्ना० ।

प्रहनेमि पु० प्रहन्ति प्र+हन-ङ् तादृशो नेमिरिवायं शङ्क-
मस्य । चन्द्रे त्रिका० । [द्विचस्यष्टमे भागे अक्षरः ।

प्रहर पु० प्रहृषते वामिकडक्कादिरस्मिन् प्र+हृ-आधारे अण् ।

प्रहरकुटुम्बो स्त्री कुटुम्बिनीकुम्भे राजनि० ।

प्रहरण न० प्रहृषतेनेन हृ-करणे ल्युट् । प्रहृष्टे २क-
र्त्तरि च अक्षरः । आधारे ल्युट् । २युद्धे । भावे
ल्युट् । प्रहारे ४८मे च ।

प्रहरणकलिका स्त्री “ननभनलघुनेः प्रहरणकलिका”
उ०र० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके कन्दोभेदे ।

प्रहरिन् पु० प्रहरोऽधिकारकावत्वेनास्तस्य इति । श्रिया-
मिके २प्रहरकावाधिते २सैन्यभेदे ।

प्रहर्षण त्रि० प्रहर्षयति प्र+हृष-णिच्-ल्यु । प्रकर्षेण
हर्षकारके २नुपपत्ते पु० त्रिका० करणे ल्युट् ।

प्रहर्षसाधने त्रि० स्त्रियां डीप् । सा च ४हरिद्रायां
हारा० “स्त्री औ गस्त्रिदशश्र०यतिः प्रहर्षणीयम्”
उ०र० उक्ते त्रयदशाक्षरपादके कन्दोभेदे च ।

प्रहस पु० राक्षसभेदे रामा० ल० १८अ० ।

प्रहसन न० प्र+हस-भावे आधारे वा ल्युट् । प्रकर्षेण हासि-
परिहासे २दृष्टकाव्यरूपकभेदे मेदि० । श्रयाच्चे हेमच०
रूपकभेदस्य लक्षणसक्तं सा० द० यथा

“भाषवत् सन्निवन्त्यङ्गुलाङ्गुलैर्विनिर्मितम् । भवेत्
प्रसङ्गं दृष्टं निन्द्यानां कविकल्पितम् । अत्र नाऽऽरभती
नापि विव्क्षभक्तप्रवेशको । अङ्गी हासरसस्तत्र वीर्य-
ज्ज्ञानं स्थितिर्न वा” । तत्र “तपस्विभक्तवद्विप्रप्रभृति
सत्त नयकः । एको यत्र भवेद्भूतो हास्यं तच्छुद्धिः
अते” यथा कन्दर्पकेलिः ।

प्रहसन्ती स्त्री प्र+हस-शतृ डीप् । श्रय्यां त्रिका० २वास-
नीलतायां राजनि० । प्रा० व० । २प्रकटाङ्गारधान्याम् ।

प्रहस्त पु० प्रततो हस्तो यत्र । श्रियताङ्गुलिपाण्ये
वपेटे अक्षरः । रावणसैन्याधिपे २राक्षसभेदे भा० क०
२७४अ० ।

प्रहाणि प्र+हा-णि अत्वम् । अपचये ।

प्रहार पु० प्र+हृ-भावे वज् । आघाते ।

प्रहारण न० प्र+हृ-णिच्-ल्यु । कास्यदाने सारसुन्दरी ।

प्रहारवल्ली स्त्री प्रहारस्य वेदनोपशमनार्थं वल्ली शाक० त० ।
मांसरोहिण्याम् भावप्र० । [रासा० चार० २१।१८

प्रहारिन् त्रि० प्र+हृ-णिनि । प्रहारकर्त्तरि पु० २राक्षसभेदे

प्रहास पु० प्रकटो हासोऽस्य । श्रिये त्रिका० २नटे धरणिः
२शोभतीर्थं जटा० । प्रा० व० । ४अङ्गुहासे पु० शब्दरत्ना० पुना-
मभेदे पु० भा० व्या० ५७अ० ।

प्रहासिन् त्रि० प्रकटं हासयति हसति वा हासि-हस-
वा णिनि । १परस्य हासस्य कारके (भांड) २अयं
हासके श्विदूषके पु० हेमच० ।

प्रहि पु० प्रहृषते अत्र प्र+हृ-आधारे इन् डिञ् । कुपे अक्षरः
प्रहित त्रि० प्र+हि-क्त्वा । प्रेरिते २विप्रे २सूये न० हेमच०

प्रहृत न० प्र+हृ-भावे क्त । मृतयश्चे जटा० । “अकृतञ्च
कृतञ्चैव तथा प्रकृतमेव च । ब्राह्मणं कृतं प्राणितञ्च
पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते” इत्युपक्रम्य “प्रकृतो भौतिको
बलिः” मनुनाऽस्य पारिभाषिकत्वमुक्तम् आर्षे पुंस्त्वम्
“देवानभाजयत् कृतञ्च प्रकृतञ्च यद्देवेभ्यो जुहुति प्रजु-
हुति” इ०८०

“ये द्वे अक्षे सृष्टा देवानभाजयत् के ते द्वे इत्युच्यते
कृतञ्च प्रकृतञ्च । कृतमित्यग्नौ हवनम् । प्रकृतं कृत्वा
बलिहरणम् । यथाद्वे एते अक्षे कृतप्रकृते देवानभा-
जयत् । तस्मादेतच्च पि ऋद्धिणः काले देवेभ्यो जुहुति
देवेभ्य इदमक्षमस्माभिर्दीयमानमिति मन्वानाः एव जुहुति
प्रजुहुति च कृत्वा बलिहरणञ्च कुर्वते इत्यर्थः” भा० ।

प्रहृत न० प्र+हृ-भावे क्त । प्रहारे २ व्याघाते । कर्मणि
क्त । शकतप्रहारे लि० ४ कप्रभेदे पु० । तस्यापत्यम्
अश्वा० फञ् । प्राहृतायन तदपत्ये पुंस्त्री० ।

प्रहेण(ल)क न० पितृकभेदे हारा० ।

प्रहेलिका स्त्री प्र+हेल-इन् संज्ञायां कन् । दुर्विज्ञानार्थप्रश्ने
(हेँयालि) अमरः । तज्ज्ञेदलक्षणादि विदग्धमु० उक्तं यथा
“व्यक्तीकय कस्यर्थे स्वरूपाद्यस्य गोपनात् । यत्वाद्या-
न्तराधर्मी कथ्यते सा प्रहेलिका । सा द्विधाधी च शा-
ब्दो च विख्याता प्रश्नशास्त्रे । आधी स्यादर्थविज्ञानात्
शाब्दो शब्दस्य भङ्गतः” आधी यथा “तरुण्यालिङ्गितः
कण्ठे नितम्बस्थलमाम्निनः । गुरुणां सन्निधानेऽपि कः
कूजति सुहृदुः” (रूपदूनजलपूर्णकुम्भः उत्तरम्) शाब्दो
यथा “सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता नितान्तरक्ताप्यसितैव
नित्यम् । यद्योक्तवादित्यपि नैव दूतो का नाम कालेति
निवेद्यन्ती” (सारिका उत्तरम्) काव्यादर्शे तु “प्रहेलिका
प्रकाराणां पुनरुद्दिशते गतिः । क्रीडागोष्ठीविनोदेषु
तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे । परव्यामोहने चापि सोपयोगाः
प्रहेलिकाः । आहुः समानतां नाम गूढार्थां पदस-
न्धिना । वञ्चिताऽन्यत्र रुद्धेन यत् शब्देन वचना ।
व्युत्क्रान्ताऽतिव्यवहितप्रयोगान्मोहकारिणी । सा स्यात्
प्रसृजिताऽ यस्यां दुर्बोधार्थां पदावली । समानरूपाऽ
गोष्ठ्यार्थारोपितैर्यथिता पदैः । परुषाक्षलक्षणास्त्वमा-
ल्यव्युत्पादितश्रुतिः । संख्याताऽ नाम संख्यानं यत्
व्यामोहकारणम् । अन्यथा भासते यत्वाद्यार्थः सा
प्रकल्पिताऽ । सा नामान्तरिताऽ नाम यस्यां नामार्थ-
कल्पना । निम्बताऽ० निम्बतान्यायां तुल्यधर्मस्य वा

गिरा । समानशब्दोऽप्यस्य शब्दार्थावसाधिता । सं-
ज्ञाऽ नाम वा साक्षाद्निर्दिष्टार्थापि सूक्ष्मे । योगसाक्षा-
त्मिका नाम वा स्यात् सा परिहारिकाऽ० । एक-
वचनाऽऽश्रितं व्यक्तं यस्यामात्रयगोपनम् । सा भवे-
दुभयवचनाऽप्यस्यासुभयगोपनम् । सङ्कीर्णाऽ नाम
सा यस्यां नामालक्ष्यसङ्करः । एताः षोडश नि-
र्दिष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः । इदमहेलिकाशान्या-
स्तैरधीताश्चतुर्दश । एताः समागताप्रभृतयः षोडश
प्रहेलिकाः पूर्वाचार्यैः निर्दिष्टाः अदृष्टत्वेन कथिताः
इत्यर्थः, तैः पूर्वाचार्यैरेव अन्यैः चतुर्दश इष्टाः प्रहे-
लिकाः व्युत्क्रादादिकाः अधीता पठिताः सदोषत्वेन
कीर्तिता इत्यर्थः । एतासां सदाहरणानि तत्र दृष्टानि ।
ताश्चतुर्दश सरस्वतीकण्ठऽ दृष्टाः । “काव्यान्तर्गु-
भूतत्वात् नालङ्कारः प्रहेलिका” सा०द० ।

प्रहोषिन् लि० प्र+हृ-वा० इति सुगागमश्च । प्रकर्षेण
हवनकर्त्तरि ऋ० ८८२।४

प्रह्ला(ह्ला)द पु० शिरगयगिपोः पुलभेदे भा०सा० ६५ अ० ।
तच्चरितं भाग० ७५ अध्यायादौ दृश्यम् । तस्य पूर्वज-
न्यकथा पाश्चे मूभि० ५ अ० २ नागभेदे भा०सा० ८ अ० । ह्लाद-
भावे घञ् । ३ प्रभेदे विश्वः सुद-भावे घञ् । ४ गङ्गे
धरणिः । [ज्वल० । २ व्यासक्ते हेमच० ।

प्रह्व लि० प्र+हा त्यागे वन् नि० आलोपः । १ नञ् उज्-
प्रह्वलीका स्त्री प्रवर्द्धक+पृषो० । प्रहेलिकायां ह्ला० ।
प्रा पूर्वी अदा० प०सक० अनिट् । प्राति अप्रासीत् पप्रौ
कविकल्पदुमे प्रा इति पाठः तत्त्वार्थे ।

प्रांशु लि० प्रहृष्टा अंशवोऽस्य । १ उच्च उच्चते अमरः ।
वैवस्वतमनोः २ पुलभेदे पु० हरिवं० १० अ० । वत्सप्रीत्यस्य
सदृक्षिण्यायां जाते ३ पुलभेदे पु० मार्क० पु० ११ द० ।

प्राकर पु० द्युतिमच्चृपस्य पुलभेदे मार्क० पु० ५१ अ० ।
प्राकरणिक लि० प्रकरेण प्राप्तं ठक् । प्रकरणप्राप्ते ।
प्राकर्षिक लि० प्रकर्षे नित्यमहेति छेदा० ठञ् । नित्यप्रकर्षाहे
प्राकर्षिक पु० प्र+आ+कृष-किकन् । १ स्त्रीणां नर्तके २ पर-
दारोपजीविनि च उज्ज्वलद० ।

प्राकास्य न० प्रकासस्य भावः व्यञ् । १ अष्टविधैश्वर्यसंध्ये
इच्छानभिघातरूपे ऐश्वर्ये २ स्वाच्छन्द्यासुमतौ च हेमच०
“प्राकास्यं ते विभूतिषु” कुमारः । अणिमनुशब्दे ८६
पृ० ऐश्वर्यशब्दे १५४८ पृ० दृश्यम् ।

प्राकार पु० प्रकीर्यते प्र+कृ-आधारे घञ् दीर्घः । इष्टादि-

रक्षिते वेष्टनाकारे प्राचीरादौ “ऊर्ध्वं” विंशतिहस्तेभ्यः
प्राकारं न शुभावहम् । प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं
हस्तत्रयं तथा । ऋहृणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य
ऋहृस्य च । न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्मूलाधिके
शुभम्” ब्रह्मवै० पु० ११३२० तन्मानाद्युक्तम् । अस्य
क्षीवत्वमार्गम् । भावे चञ् । सर्वतो विस्तारे पु० ।

प्राकारमर्दिन् लि० प्राकारं ऋद्वाति ऋद-णिनि इत० ।
प्राकारभेदेके । ततः बाह्या० अपत्ये इज् संयोगो-
पधेनन्तत्वात् न टिलोपः । प्राकारमर्दिनि तदपत्ये
पुंस्त्री० ।

प्राकारीय लि० प्राकारायायम् क । १प्राकारप्रज्ञतौ इष्ट-
कादौ । प्राकार व्यासामिष्टकानां स्यात् प्राकारोऽस्मिन्
वा स्यात् क । २सम्भवत्प्राकारायासिष्टकायाम् ३सम्भ-
वत्प्राकारे देशे च ।

प्राकृत लि० प्रकृतप्रकृतमपकार्यं यस्य । १नीचे । प्रप्रतेरयम्
अण् । २प्रकृतिसम्बन्धिनि । प्रकृत्या स्वभावेन निर्दत्तः
अण् । ३स्वभावसिद्धे “बभूव प्राकृतः शिशुः” भाग०
१० । प्रकृतेः संस्कृतशब्दात् आगतः अण् । ४नाट-
कादौ प्रसिद्धे अपभ्रंशशब्दे के समरः । प्राकृतभा-
षायाः संस्कृतशब्दप्रकृतिकत्वात् तथात्वं प्राकृतलङ्के-
रादौ वररुचप्रादिप्रणीते ग्रन्थेऽस्य विस्तारो दृश्यः ।
स्वभावतः सिद्धयोः पूमिलामिलयोः । स्वदेशानन्तरदेश-
वर्त्ती नटपः प्राकृतः शत्रुः सञ्ज्ञकटविषयस्याहित्वस-
म्भवात्तस्य तथात्वम् तत्रानन्तरविषयस्यो नटपः प्राकृतं
मिलं मध्यवर्त्तिनटपविषयस्य उभयोः जिहृक्षासम्भवात्
तथात्वम् । “स्थातामिलौ मिले च सहजप्राकृतावपि”
साध २यसर्गश्लोकव्याख्याने मल्लिनाथः ।

प्राकृतज्वर पु० “वर्षाशरद्वसन्तेषु वातादौ प्राकृतः क्रमात्”
ज्वराधिकारे साधवोक्ते ज्वरभेदे ।

प्राकृतप्रलय कर्म० । प्रलयभेदे प्रलयशब्दे दृश्यम् ।

प्राकृतमित्त्र न० कर्म० । स्वभावसिद्धे मिले विषयानन्तरस्य
नटपूपात् प्राकृतशत्रोः अव्यवहितोत्तरविषयस्यो नटपे ।

प्राकृतशत्रु पु० कर्म० । विषयानन्तरवर्त्तिनि नटपे । [सिद्धे

प्राकृतिक लि० प्रकृत्या निर्दत्तः ठञ् । प्रकृतिसाध्ये स्वभाव-
प्राक्काय लि० प्राक् पूर्ववर्त्तिनी काया यत् दिने । हस्तिनः

हस्तनक्षत्रस्य पूर्ववर्त्तिकायायुते दिने “प्राक्काये कुञ्ज-
रस्य च” मनुः । कुञ्जरकायशब्दे २०६८५०-दृश्यम् ।

प्राक्तन लि० प्राचि काले देशे प्राच्या दिशि वा भवः अ,

तट् च । प्राग्भवे “प्रप्रेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः” कुश० ।
स्त्रियां ङीप् । २पूर्ववर्त्तिनि कारणे च ।

प्राक्तनकर्म न० प्राक्तनं कारणं कर्म यस्य । कर्मरूपकारण-
हेतुके ऋदष्टे १प्राप्ते २पुण्ये च जटा० ।

प्राक्पद पु० कर्म० । पूर्ववर्त्तिनि पदे ।

प्राक्पुष्पा स्त्री प्राक् पुष्पं यस्याः अजा० टाप् । प्राग्वर्त्ति-
पुष्पान्वितत्वतायाम् । (कांडाल) जटाधरः ।

प्राक्फल पु० प्राक्फलस्य । पुष्पं विना फलयुते पनसे
प्राक्फलगुनी स्त्री कर्म० । पूर्वफलगुनीनक्षत्रे तत्र भवः

ठञ् । प्राक्फलगुनिक दृहस्यतौ । [दृहस्यतौ हारा० ।

प्राक्फलगुनीभव पु० प्राक्फलगुन्यां भवति भू-अच् ।

प्राक्फलगुन पु० प्राक्फलगुन्यां भवः अण् । दृहस्यतौ शब्द-
प्राक्शङ्कवत् पु० अक्षिभेदे भा०श० ५३२० । [संख्यायाम् ।

प्राक्संख्या स्त्री कर्म० । पूर्वसंख्यायां स्त्र्यर्थोदयासंज्ञायां

प्राक्सवन न० प्राक्कालिकं सवनम् । यज्ञिये प्रथमसवने ।

प्राक्सौमिक लि० सोमात् सोमयागात् प्राक् अव्ययी० प्राक्-

सोमं तत्र भवः ठञ् उत्तरपदद्विजः । सोमयागात् प्राक्-

र्त्तव्ये अग्निहोत्रदर्शयोर्यमासपशुयागचातुर्भास्ययाग-

रूपे ३क्रियाकलापे २६८ौ स्त्री ङीप् । “प्राक्सौमिकीः

क्रियाः कृत्यात् यस्याच्च वार्षिकं भवेत्” याज्ञ० वाक्य-

व्याख्यायां भिता० दृश्यम् ।

प्राक्स्रोतस् स्त्री प्राग्वाहि स्रोतोऽस्याः । १नद्यां “प्राक्-

स्रोतसो नद्यः प्रत्यक्स्रोतसो नद्या नर्मदां विनेत्वाङ्कः”

मल्लि० धृतवाक्यम् ।

प्रागग लि० प्राक् अपं यस्य । पूर्वाभिमुखे ।

प्रागद्य लि० प्रगदिनोऽदूरदेशादि प्रगद्या० अतुरथ्यां० जग् ।

प्रगदिनोऽदूरदेशादौ ।

प्रागभाव पु० प्राग्वर्त्ती अभावः । इह कपाले चटो भविष्य-

तीत्यादिप्रतीतिसिद्धे संसर्गाभावभेदे “प्रागभावस्तथा ध्वं-

सोऽप्यत्यन्ताभाव एव च । एवं त्वैविध्यपक्षः संसर्गाभाव

इषप्रते” भाषा० । तल्लक्षणन्तु ध्वंसप्रतियोगित्वे सत्यभा-

वत्वम् । स च उपादानदेशः एव वर्त्तते नान्यत्र । तस्य च

सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नास्ति किन्तु तत्त-

द्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । स च प्रतियोगि-

जनकः इति न्यायमते । सांख्यादिमते भावस्याभागा-

वस्थैव प्रागभावपदवाच्येति भेदः ।

प्रागल्भ्य न० प्रगल्भस्य भावः अज् । १प्रगल्भतायां “प्रा-

गल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या शक्तं यथा कापुरुषस्य हस्ते”

ज्यो० त० । ‘निःसाध्वसत्’ प्रागल्भ्यम् सा० उक्ते
श्भवशून्यत्वरूपे स्त्रीणां सात्त्विकभावभेदे च ।

प्रागुदीची स्त्री प्राच्या उदीच्या अरन्नरात्रा दिक् व० स० ।
पूर्वोत्तरदिशोरन्नरात्रायां दिशि विदिशि ईशानकोणे ।

प्रागज्योतिष पु० कामरूपदेशे हेमच० । तत्र पूर्वं नरकासुरस्य
पुरी आसीत् यथा कालिका० १७ अ० “करतोया सत्य
गङ्गा पूर्वभागावधिश्रिता । यावत्कलितकालास्ति ताव-
द्देशं पुपं तव । तत्र देवी महाभावा योगनिद्रा जगत्-
प्रभुः । कामाख्यारूपमास्याय सदा तिष्ठति शोभना ।
तत्रास्ति नदराजोऽयं लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः । तत्रैव
दश दिक्पालाः स्त्री स्त्री पीठे व्यवस्थिताः । तत्र स्वयं
महादेवो ब्रह्मा वाऽहम्बु (हरिश्च) सर्वदा । चन्द्रः सूर्यश्च
सततं वसेत् तत्रैव पुनः । सर्वे क्रीडार्थमायाता रज-
स्यदेशसत्तमम् । तत्र श्रीः सर्वतो भद्रा भोग्यमत्र सदा
बद्ध । अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ् नक्षत्रं ससर्ज ह ।
ततः प्रागज्योतिषाख्येयं पुरी भक्तपुरीसमा । अत्र त्वं
यस्य भद्रान्ते ह्यभिषिक्तो अया स्वयम् । नरकं प्रति भग-
वदुक्तिः । हापरे तत्र भगदत्तो नृप आसीत् यथोक्तम्
“तेरेव संहितः सर्वैः प्रागज्योतिषिसुपादृतम् । यत्र
राजा महनासीद्भगदत्तो विशास्यतेः !” भा० सं० २५ अ० ।

प्रागभक्त न० सुश्रुतोक्ते भक्तभक्षणाय प्राक्कालरूपे औषध-
सेवनकालभेदे “अत ऊर्ध्वं दशौषधकालान्वज्यासः । तत्र
निर्मलः । प्रागभक्तश्चमधोभक्तश्च मध्येभक्तश्चमन्नराभक्तश्च
समभक्तश्च सासृद्गं च सुसृजं कृपां च (समभक्तसमभक्तं वा)
दा९ आसान्तर१० चेति दशौषधकालाः” इत्युपक्रमे
“प्रागभक्तं” नाम यत्तु प्रागभक्तस्योपयुज्यते । शीघ्रं
विषाकसंप्रयाति बलं न हिंसादत्तादृतं न च सुसृ-
जं दनाच्चरेति । प्रागभक्तसेवितमयो बलप्रादधाति
दद्याच्च हृदयशुभीरुवराङ्गनाभ्यः” ।

प्रागभार पु० प्रकटो भारः प्रा० स० । १ प्रकटो २ परभागे “सां-
समस्तिकपङ्क प्रागभारः” प्रबोधचन्द्रोदकः । ३ पूर्वभाष्य-
भागे त्रिका० । प्रागभाव तत्रार्थे त्रिका० पाठान्तरम् ।
स च प्राग्वर्त्ति त्वे च । [अमरः ।

प्राग्रहर त्रि० प्राग्रे प्रकटाय स्त्रियतेऽसौ हृ-अप् । अठे
प्राग्राट् न० प्राग्रे अटति अठ-अच् । अचनदभि (पात-
लादह) त्रिका० ।

प्राग्र त्रि० प्रकर्षेणाम्ये भवः यत् । अठे अमरः ।

प्राग्रंश पु० प्राक् वंशः सप्तलोकयजमानादिसमुदायोऽत्र ।

हविर्गृहात् पूर्वभागस्ये यजमानादिस्थित्यर्थे गृहे अ-
मरः । २ विष्णौ च “प्राग्रंशो वंशवर्द्धनः” विष्णु सं० ।
“अन्यस्य वंशः पाश्चात्यः अस्य तु वंशः प्रपञ्चः प्रागेव न
पाश्चात्यः” भा० ।

प्राग्वचन न० प्रागुक्तं वचनम् । मन्वादिभिः पूर्वसुक्ते वचने ।
“यथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव अनुना पुरा । प्रागिदं वचनं
प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः” भा० शा० १२१ अ० ।

प्राग्वत् अयं प्रागिव वति । पूर्वदेशकालतुल्ये । [हेमच० ।
प्राघात पु० प्राहन्यतेऽत्र प्र+आ+हन्-आधारे घञ् । युद्धे
प्राघात पु० प्र+ह-क्षरणे भावे घञ् दीर्घः । यन्नादो वक्त्रे-
परि हतादेः क्षरणे अमरः ।

प्राघुण पु० प्र+आ+घृण-क । अतिथौ त्रिका० ।

प्राघुणिक पु० प्रघृण+कार्थे ठक् । अतिथौ [तिथौ हेमच०

प्राघूर्णिक पु० प्र+आ+घूर्ण-भावे घञ् तत्र साधु ठञ् ।

प्राङ् न० प्रहतं प्रकटं वाङ्मस्य प्रा० व० । १ पण्यववाद्ये शब्दर०
२ प्रकटदेहयुते त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीप् ।

प्राङ्गण न० प्रकटमङ्गनं पूर्वं णत्वम् । १ गृहभूमौ शब्दर०
(उठान) २ अजिरे ३ पण्यववाद्ये च हेमच० “अभद्रदं
सूर्यवेधं प्राङ्गणञ्च तथैव च” ब्रह्म० वै० ज० ख० १० १२ अ० उक्तेः
तस्य सूर्यविद्वत्त्वमयम् । पूर्वपश्चिमायतत्वे हि तस्य
सूर्यविद्वत्त्वं दक्षिणोत्तरायतत्वे च चन्द्रविद्वत्त्वमिति भेदः ।

प्राङ्ग्याय पु० “आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेशयते यदि ।
सोऽभिषेयो जितः पूर्वं प्राङ्ग्यायश्च स उच्यते” इत्युक्ते
व्यवहारविषये उत्तरभेदे १० ६० पु० दृश्यम् ।

प्राङ्मुख त्रि० प्राक् पूर्वदिक्स्थं मुखमस्य । पूर्वदिङ्मुखे
स्त्रियां ङीप् । यत्र विशेषो नोक्तः तत्र प्राङ्मुखत्वं
आश्रयायनगृहस्यत्वादौ दृश्यम् ।

प्राच् अयं प्राचि सप्तम्यर्थे असि तस्य लुक् । प्राचीत्यर्थे ।

प्राच् त्रि० प्र+अनुच-क्तिप् । पूर्वं १ देशे २ काले च ३ दिशि स्त्री
ङीप् । ४ पूज्यपूजयोरन्नरात्रादिदिशि स्त्री “यत्रैव भानुस्तु
वियत्युदेति प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति । तथा पुरः
पूजकपूज्ययोश्च सदागमज्ञा प्रवदन्ति तन्त्रे” ति० त० छत-
वाक्यम् । एतच्च “शिवपूजाव्यतिरिक्तविषयम्” वाचस्पति-
मिश्राः । हलन्तत्वात् वा टाप् । “प्राचाजिह्वम्” ऋ०
१।१४।१ । “प्राचानन्युः” ऋ० ८।६।१६ “प्राची वै दैवी
दिक् पुरस्ताद्देवाः, प्रत्यङ्गो मनुष्यास्ताहुपाङ्गताः तस्मा-
त्तेभ्यः प्राङ्तिष्ठन् जुहोति” शत० १।१।१६

प्राच पु० प्र+आ+चल-भृतौ वा० ङ । १ प्रकर्षेण रचने “प्राचो-

ऽस्यङ्गे" ताण्ड्य० ब्रा० १।८२२८० । प्र+अनुच-वजाथे
भावे वज् । २प्रकटगमने प्राचैःशब्दे कृ०भाष्ये दृश्यम् ।

प्राचिका स्त्री प्राचिनोति मधु प्र+आ+चि-ङ् स्त्रार्थे कापि
व्यत इत्त्वम् । वनमत्तिकायाम् अमरः ।

प्राचिन्वत् पु० राजभेदे "जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे
माधवीं तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वाज्ञाम् । यः प्राचीं
दिशं जिगाय यावत् सूर्योदयात् ततस्तस्य प्राचिन्वत्त्वम्"
भा० आ० ६५०८ ।

प्राचीन लि० प्राक्+भवार्थे ख । १पूर्वदिग्देशादौ भवे ।
२वनतित्तायाम् (आक्नादि) अमरः ३राज्ञायाम् स्त्री
शब्दच० टाप् ।

प्राचीनगर्भं पु० ऋषिभेदे भा०शा० ३५१०० ।

प्राचीनपनस पु० नित्यकर्म० । विल्वे लि०का० ।

प्राचीनवर्हिस् पु० । इन्द्रे २ऋषभेदे च हेमच० । "अलि-
वंशे सस्यज्जो ब्रह्मयोनिः सनातनः । प्राचीनवर्हिर्भगवां-
स्तस्मात् प्रचेतसो दय" भा०शा० २०८०० । "प्राचीनवर्हि-
र्भगवान् सदानासोत् प्रजापतिः । हविर्धानात् द्विज-
ञ्चै ! येन संवर्द्धिताः प्रजाः । प्राचीनायाः कुशास्तस्य
पृथिव्यां विस्तृता सुते ! । प्राचीनवर्हिर्भगवान् ख्यातो
भुवि सहावतः" अग्निपु० उक्ते ३हविर्धानः पुत्रे भा०
अहु० १४७०० ।

प्राचीनयोग पु० प्राचीनो योगोऽस्य । ऋषिभेदे तस्य गो-
त्वापत्यं गगं०यज् । प्राचीनयोग्य तद्गोत्वापत्ये पुंस्त्री०

प्राचीनयोगिनीपुत्र यजुर्वेदवंशस्थे ऋषिभेदे शत०ब्रा०
१४।८।४।३२ ।

प्राचीनामलक न० नित्यकर्म० । पानीयामलके अमरः ।

प्राचीनावीत न० "सव्यं बाह्वं ससृजृत् दक्षिणे तु दि-
जातयः ! । प्राचीनावीतमित्युक्तं पैल्यैः कर्मणि योज-
येत्" इत्युक्ते व्याहृदौ कर्तव्ये वामकरे बहिष्कृते सति
दक्षिणस्तन्वार्पिते यज्ञस्तवादौ ।

प्राचीनावीतिन् पु० प्राचीनावीतमख्यस्य इति । तद्युते
"उद्धृते दक्षिणे पाण्युपवीत्युच्यते द्विजः । सव्ये प्रा-
चीनावीतो निवीती कण्ठसञ्जने" मनुः । गोभिलः
"दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति
दक्षिणं कक्षमवलम्बं भवति एवं यज्ञोपवीतो भवति ।
सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति
सव्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीतो भवति" ।

प्राचीपति पु० हुत० । इन्द्रे लि०का० ।

प्राचीर् न० प्राचीयते प्र+आ+चि-कृन् दीर्घश्च । सर्वतो
वेष्टनाकारे इष्टकादिनिर्मिते आवरणे (प्राचिर) अमरः
अस्य उखं तन्मानादि च युक्तिकल्पतरावृत्तं यथा

"गजेरभेद्यामनुजैरलङ्घ्याः प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवन्ति ।
राजदण्डोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीभुजः । विंश-
तिस्ते तु पञ्चाप्ये पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च । पश्चात् पञ्च
च विज्ञेयाः प्राचीराः पृथिवीभुजः । सर्वप्रान्ते त्वाव-
रणो नाम प्राचीर उच्यते । प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वारं
नाभिमुखस्थितम्" । "राजच्छत्रान्तरे पञ्च राजद्वारे
महीपतेः । राजदण्डत्रये सार्द्धं जयद्वारे प्रति-
ष्ठिताः । अद्वारे राजदण्डाङ्गे प्राचीराः पृथिवीपतेः ।
एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्यमे तद्वि तिष्ठति । राजच्छत्र-
द्वयं सार्द्धमायामे जयवस्तुनि । परिषाह्ने पञ्च राज-
दण्डास्तिष्ठन्ति मध्यतः । राजपट्टाभिधानेन स्थानमेत-
द्विगद्यते । अस्मिन् ऋहं नृपः कृत्वा सुचिरं सुखमश्नुते"
प्राचेतस पु० प्रचेतसु+अपत्यादौ अण् । १साल्मीकिमुनौ
२प्राचीनवर्हिषो नृपस्य पुत्रे ३वर्षस्य पुत्रे च ।

प्राचैस् न० प्र+आ+चि-वा०ङैश्च । प्राचीने ऋ०१।८१२भा-
ग्यम् । तत्र च पञ्चान्तरे प्राचैरित्यत्र प्राचशब्दसृती-
यावद्धवचनान्त इत्युक्त्वा प्राचैः प्राच्यनैरित्युक्तम् ।

प्राच्य लि० प्राचि भवः यत् । १शरावत्या नद्याः प्राग्दक्षिणे
देशे अमरः । प्राच्यां दिशि प्राचि देशे काले वा २भवे
लि० । "प्राच्यैर्होलाका कर्तव्या" दायभा० ।

प्राच्यवाट न० प्राच्यो वाटो यस्य । प्राग्देशस्थे दशकुमा० ।
प्राच्यवृत्ति स्त्री "पूर्वेण युतोऽथ प्रकुमः प्राच्यवृत्तिरुदिते च
युग्मयोः" इ०र०उक्ते १कन्दोभेदे । कर्म० । २प्राचीनायां
वृत्तौ स्त्री व०स० । ३तथावृत्तिर्युते लि० ।

प्राच्यसप्तसप्त लि० सप्त सप्ताः प्रमाणमस्य सात्वत् तस्य द्विगु-
त्वात् लुक् कर्म० । प्राचीने सप्तसप्ते "द्विगो प्रमाणे"
पा० तस्य प्रकृतिस्वरः ।

प्राच्यायन पुंस्त्री० प्राच्यस्य गोत्वापत्यम् अथा० फज् ।
प्राच्यस्य गोत्वापत्ये । [प्राङ्विवेकः ।

प्राच्छ् लि० पृच्छति प्रच्छ-क्तिप् निपा० दीर्घश्च । जिज्ञासके
प्राजक पु० प्र+अज-एव लु० वीभावाभावः । सारथौ "यत्नाप
वर्त्तते युग्यं वैशुग्रात् प्राजकस्य च" मनुः ।

प्राजन न० प्र+अज-करणे ल्युट् व्यभावः । तोदने पश्चादिच्छाल-
नदण्डे (प्राचकी) अमरः । [प्राजयाज्ञश्च प्रजया कृत्वा वा ।
प्राजया अर्थः प्राजनक्रियायाम् साक्षा० वा गतिसंज्ञा ।

प्राज्ञरूपा अथ हि क्रियायाश्च साक्षा वा गतिसंज्ञा ।
 प्राज्ञरूपाकृत्य प्राज्ञरूपा कृता वा ।
 प्राज्ञहित पु० गार्हपत्येऽग्नौ कात्या० श्रौ० ८।६।११
 प्राजापत लि० प्राजापतेः धर्म्यं महिष्या० अण् । प्राजापतेर्धर्म्ये
 प्राजापत्य पु० प्राजापतिदेवताऽस्य यक् । १ अष्टविवाहसंध्ये
 विवाहभेदे “ब्राह्मोदैवस्तथैवापः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः”
 मनुना अष्ट विवाहाहुद्दिश्य “सहोभौ चरतां धर्ममिति
 वाचानुभाषणं च । कन्याप्रदानसम्यर्थं प्राजापत्यो विधिः
 स्मृतः” इति उक्तं । “तत्र हं प्रातस्त्यहं सायं तत्र हं मद्या-
 द्याचितम् । तत्र हं परञ्च नास्मीयात् प्राजापत्यमिति
 स्मृतम्” इति स्मृत्युक्ते द्वादशाहसाध्ये श्रुतभेदे न० ।
 २ प्राजापत्यधिदेवताके चर्वादौ लि० । ४ प्रव्रज्याश्चमाङ्गे
 सर्वस्वदक्षिणकेतिभेदे स्त्री “प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं
 सर्ववेदसदक्षिणाम् । आत्मन्यग्नीन् समारोय ब्राह्मणः
 प्रव्रजेद्गृहात्” याज्ञ० । १ रोहिणीनक्षत्रे न० ६ प्रयागतीर्थे
 न० लि० ७ जैनभेदे पु० हेमच० । [जायाया धर्म्ये ।
 प्राजावत लि० प्राजावत्या धर्म्यं महिष्या० अण् । आह-
 प्राजिन् पु० प्र+अज-णिनि व्यभावः । पक्षिभेदे मेदि० अमरः
 प्राजित् पु० प्र+अज-हच् वीभावाभावः । सारथौ ।
 प्राजिश न० प्रजेशो देवताऽस्य अण् । १ रोहिणीनक्षत्रे २ प्राजा-
 पतिदेवताके चर्वादौ लि० । प्राजेश्वरादयोऽप्युभयवत् ।
 प्राज्ञ पु० प्रकर्षेण जानाति प्र-ज्ञा-क स्त्रार्थं अण् । १ पण्डिते
 अमरः २ राजगुणे राजनि० । प्रज्ञाऽस्त्यस्य अण् ।
 ३ बुद्धिमति ४ दत्ते च लि० । प्रज्ञा+स्त्रार्थे ण । ६ बुद्धौ
 स्त्री टाप् प्राज्ञस्य पत्नी ङोप् । प्राज्ञी ७ प्राज्ञपत्यां
 स्त्री । ७ कल्किनो ज्येष्ठभ्रातरि पु० कल्किपु० २ अ० ।
 प्रकर्षेण अज्ञः । वेदान्तसारोक्ते द्रव्यस्य पक्षितचैतन्ये
 एकाज्ञानमात्रभासको जीवचैतन्ये पु० “एतदुपहितचैत-
 न्यमत्यन्तत्वानीघ्रत्वादियुक्तं प्राज्ञ इत्युच्यते । एका-
 ज्ञानावभासकत्वादस्य प्राज्ञत्वम् अस्मदोपाधितयाऽनति-
 प्रकाशकत्वम्” वेदान्तसारः । प्रज्ञ+स्त्रार्थे अण् स्त्रियां
 ङोप् । प्राज्ञी शून्यपत्याम् स्त्री । [लि० हेमच० ।
 प्राज्ञ्य न० प्रज्ञप्तमाज्यं प्र+अनुज-क्यप् वा । १ प्रज्ञप्तये २ प्रचुरे
 प्राज्ञ् लि० प्र+अनुच्+विच् । पूर्वदेशकालवर्त्तिनि । अज्ज्ञेन-
 लोपाभावात् भवे प्राज्ञः प्राज्ञा इत्येव ।
 प्राज्ञल लि० प्र+अनुज-अलच् । १ घरले २ सुवोधे च जटा० ।
 प्राज्ञलि लि० प्रबद्धोऽज्ज्ञल्येन प्रा० ष० । ३ बद्धाज्ज्ञलिपुटे
 प्रा० ष० । ३ बद्धाज्ज्ञौ पु० ।

प्राज्ञलिन् लि० प्राज्ञलिरस्तस्य ब्रौह्मा इति । बद्धा-
 ज्ज्ञलियुक्ते स्त्रियां ङोप् ।
 प्राडाहत पु० ६ त० । प्रश्नकारकेणाहते तस्यापत्यमिज्
 प्राडाहति तदपात्ये ततः यूनि फक् तौत्वं न लुक् ।
 प्राडाहतायन तदीये यून्यपत्ये पुं स्त्री० ।
 प्राड्वि(वा)वेक पु० अर्थेप्रत्यर्थिनौ पृच्छति प्रच्छ-क्लिप्
 प्राट्, तयोर्वीक्यं विरुद्धाविरुद्धतया विवेचयति वक्ति
 वा वि+विच्-वि+वच्-वा संज्ञायां यञ् कर्म० । व्यव-
 हारदर्शनाय राजनिश्चुक्ते श्विचारको स्वयं विचारक
 शब्दसहाये च तल्लक्षणादिकं वीरमि० उक्तं यथा
 “विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च । प्रियपूर्वं
 प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः” बृहस्पतिः । व्यासो-
 ऽपि “विवादानुगतं पृष्ट्वा सम्यक्तत्वं प्रयत्नतः ।
 विचारयति येनासौ प्राड्विवेकस्ततः स्मृतः” गौतमेन
 तु बृहस्पतिवदुद्योगार्थः प्राड्विवाकशब्दस्य दर्शितः ।
 “प्राड्विवाको वादिप्रतिवादिनौ पृच्छतीति प्राट् ताभ्या-
 षुक्तं सम्यै सह विविच्य वक्तीति प्राड्विवाकः” इति
 बृहस्पतिना । विचारयतीत्यभिधानाद्विविच्य इति विवे-
 कशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता । विविच्य वक्तीति विवाक इति ।
 इति गौतमेन । नारदहारीतो “यथा शल्यं भि-
 शक्कायादुद्धरेदुयत्नयुक्तिनः । प्राड्विवाकस्तथा शल्य-
 उद्धरेदुव्यवहारतः” इति । शल्यञ्च धर्मस्याधर्ममिच-
 चम् । यथा च मनुः “विज्ञो धर्मो ह्यधर्मेण सभां
 यत्रोपतिष्ठते । शल्यश्चास्य निजन्तन्ति विज्ञास्तत्र समा-
 सद” इति । अथवा राज्ञा स्वयं व्यवहारदर्शने क्रियमा-
 णेऽस्य सहायः “सप्राड्विवाकः” इति स्मरणात् । यदा
 तु राजा कार्यान्तरव्यपन्नतया स्नाय्याभावेन वा स्वयं
 व्यवहारदर्शनासमर्थस्तदा तत्प्रतिनिधिः । “यदा स्वयं
 न कुर्यात् तं नृपतिः कार्यदर्शनम् । तदा मिशुञ्ज्या-
 दिद्वंसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने । सोऽस्य कार्यार्थिणं सम्य-
 श्येत्सम्यैरेव निमिर्हतः । सभास्येव प्रविश्यात्प्राभा-
 सीनः स्थित एव सः” इति मनुवचनात् । सम्यग्रहणा-
 दमात्यादिनिवृत्तिः त्रिग्रहणात् संख्यानरनिवृत्तिः । अस-
 भ्यानामिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । तत्र दृष्टार्थत्वप्रसङ्गा-
 दयुक्तमित्युपलक्षणत्वमेव न्याय्यम् । “अपश्यता कार्यवशा-
 दव्यवहारान्नृपेण तु । सम्यै सह नियोक्तव्यो ब्रा-
 ह्मणः सर्वधर्मवित्” इति याज्ञवल्क्यवचनात् । “यदा
 न कुर्यान्नृपतिः स्वयं कार्यविनिर्णयम् । तदा तल्ल

नियुज्जीत ब्राह्मणं शास्त्रपारगम् । दानं कुलीनं
मध्यस्थमनुवेगकरं स्थिरम् । परतन्त्रीयं चर्मिष्ठ-
सुद्युतं क्रोधवर्जितम् इति कात्यायनस्मृत्याम् ।
शास्त्रपारगं बहुशास्त्राभियोगशालिनम् । यथा ह
स एव "एकं शास्त्रमधीयानो न विद्यात् कार्यनिर्णयम् ।
तस्माद्वह्नागमः कार्यो विवादेष्टुतमो नृपैः" । एवंविध-
ब्राह्मणालाभे क्षत्रियं वैश्यं वा प्रतिनिदधीत न शूद्रम् ।
तथा च स एव "यत्न विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्त
योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्"
अतः "जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणश्रुतः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेन तु शूद्रः कथञ्चन । यस्य राज्ञस्तु
कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् । तस्य सोदति तद्वाङ्म
यङ्गे गौरिव पशुप्रतः" । व्यासः "द्विजान् विज्ञाय यः
पशुप्रतं कार्याणि दृष्टवैः सह । तस्य प्रसृत्यते राष्ट्रं
बलं कोशस्य नश्यति" । इदं वचनं सृष्टिचन्द्रिकायाममा-
त्यादिस्थानेऽपि शूद्रं वर्जयेत् किञ्चुत धर्मनिर्णय
इत्येवंपरसुक्तम् दोषातिशयकीर्तनात् । कल्पतर्वा-
दिषु तु प्रकरणाद्व्यवहारदर्शन एव शूद्रवर्जकत्वेन लि-
खितम् । अथच प्रतिषेधोदघाट्य एव राष्ट्रजोभादे-
रदृष्टहारकफलस्यैव सङ्कीर्तनात् । चण्डेश्वरेण तु शू-
द्रस्य धर्मज्ञानेऽपि वेदाविरोधप्रतिसन्धानविरहात् तत्-
प्रतिसन्धानस्य च सत्यग्निर्योपायत्वात् त्याग इति
युक्तिरप्युक्ता । सा बणिगादिष्वतिप्रसक्तोत्पन्नाचयमात्रम् ।
एते च सर्वे व्यवहारसम्बद्धाः प्रतिषेधा अभिप्रेतक्ष-
त्रियाधिकारिकास्तत्स्यानापन्नान्याधिकारिकाश्च । प्राङ्-
विवाकादयस्त्वर्थार्थितया कृत्विक्स्थानीयाः । सप्राङ्-
विवाक इत्यादिना तेषां शुणभाववगमास्त्रियोगोक्तेश्च ।
"राजाभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । धर्मासनगतः
पश्येद्व्यवहारानुस्त्वयः" इति प्रजापतिवचनात् । अत्र
राजशब्दोऽवयुत्यधिकारणन्यायेन क्षत्रियजातिवचनः ।
अभिषेकसंयुक्त इति वचनात् सृष्ट्यन्तरेऽप्यभिप्रेतक्षत्रियं
प्रक्रस्य तदभिधानाज्ञानभिप्रेतक्षत्रियस्य अधिकारः ।
अतश्च तत्प्रयुक्तशुभाशुभफलयोस्तद्गुणमितैव । प्राङ्-
विवाकादीनान्तु प्राक्प्रदर्शितेभ्यो न्यायेनापि तं यान्त-
मित्यादि वाक्येभ्यो राज्ञोऽनिवारणे परं दृष्टादृष्टदोषभा-
मिता । अनियुक्तानान्तु न तत्वापीत्यादि मितान्तरादौ
व्यक्तम् । ब्राह्मणो वेत्यनुकल्पत्वाभिप्रायको वाशब्दो न
तस्य कक्षाधिकारपरः । असुखणोऽनुक्तः ।

प्राण पु० प्राणिति प्र+अन-क्लिप् पदान्तत्वेऽपि यत्वम् । प्राणे
प्राण पु० प्र+अन-करणे वज् । ब्रह्मणि त्रिका० "अतएव
प्राणः" शा० सू० १।१।१२ अतएव तल्लिङ्गात् प्राणशब्देन
ब्रह्मैव तथा हि "सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राण-
मेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिह्वते" इति छन्दो० उ० ।
सर्वभूतोत्पत्तिप्रलयहेतुरुपलिङ्गात् ब्रह्मण एव प्राणशब्द
वाच्यता १।१।१२ खलभाष्ये दृश्यम् । २ पञ्चवृत्तिके
देहस्ये वायौ श्वोले काव्यजीवने ४ रसे पृथ्विनि
ह्वले च ७ प्रीति त्रि० मेदि० । दृष्टव्यदेहसमस्त्युप-
हितचैतन्ये पु० वेदान्तशा० । ६ प्राणोपाधिके जीवे
"प्राणोऽहं माता प्राणः पितृति" श्रुतिः । भावे वज् ।
१० जीवने च नासाप्यवर्तिनि प्रागननवति ११ वायौ
'तस्य कर्म नासाप्यतो बहिर्गतिः' अधिरक्षासीः । देहस्यः
पञ्चवृत्तिकः वायुश्च प्राणापानसमानोदानव्यानरूपः तत्तार्थं
ब० व० । तेषां स्वरूपादिशा० ति० व्या० योगार्थे उक्तं यथा
"इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्तितम् । व्यासना-
सिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभिर्मध्ये । प्राणाख्य इति
प्राङ्गः पादाङ्गुष्ठेऽपि के चन । अपानयत्यपानोऽयसा-
हारं च मलार्पितम् । शुक्रं मूत्रं तथोत्सर्गसपानस्तेन
सारतः । इन्द्रगोपप्रतीकाशः सन्ध्याजलदसन्निभः ।
स च मेद्रे च प्रायो च जख्वङ्गक्षणातुषु । जङ्घोदरे
क्षकाश्यां च नाभिसूले च तिष्ठति । व्यानोव्यानवते
चाक्षं सर्वव्याधिप्रकोपनः । संहारजनसंप्रसूयो हानो-
पादानकारकः । स चाक्षिकार्थयोर्मध्ये कक्षौ वै गुल्फ-
योरपि । मोष्ठस्थाने स्फिगुद्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम् ।
अन्यदयत्नधरं यत्नं गात्रनेत्रप्रकोपनः । उद्वेजयति स-
र्माणि उदानो नाम सारतः । विद्युत्पाकसवर्णः स्यादु-
च्छ्वाशनकारकः । पादयोर्हस्तयोश्चापि तत्सन्धिषु च
वर्तते । पीतं भक्षितमाप्रातं रक्तपित्तकफानिलात् ।
समं नयति गात्राणि समानो नाम सारतः । गोक्षीरश्च
दशाकारः सर्वदेहे व्यवस्थितः" । स च सारस्वते
इन्द्रियाणां सामान्यकरणवृत्तिरूपः न तु वायुविकारः
यथोक्तं सां० सू० प्र० भा० ।

"सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च" सू० ।
"प्राणादिरूपाः पञ्च वायुवत्क्षारात् वायवो ये प्रसिद्धास्तै
सामान्या साधारणी करणस्थान्दःकरणत्वस्य इति
परिणामभेदा इत्यर्थः । तदेतत् कारिकयोक्तम् । "स्वा-
लक्ष्यं" इतिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या । सामान्यकर-

स्वर्गः प्राणाद्या वायवः पञ्चः । इति अत्र कश्चित् प्राणाद्या वायुविशेषा एव ते चान्तःकरणवृत्त्या जीवनयोनि प्रयत्नरूपया व्यापित्यन्त इति क्त्वा प्राणाद्याचान्तःकरणवृत्तिरित्यभेदनिर्देश इत्याह । तच्च । “न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति” वेदान्तसूत्रेण प्राणस्य वायुत्ववायुपरिणामत्वयोः स्फुटं प्रतिषेधादत्रापि तदेकवाक्यतौचित्यात् मनोधर्मस्य कामादेः प्राणोभक्तयौ सामानाधिकरण्येनैवौचित्याच्च । वायुप्राणयोः पृथगुपदेश श्रुतयस्तु “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । अन् वायुर्ज्योतिरापच पृथ्वी विश्वस्य धारिणी” इत्याद्याः । अतएव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामगमनेऽपि न न्यूनता बुद्धेरेव क्रियाशक्त्या सूत्रात्मप्राणादिनामकत्वादिति । अन्तःकरणपरिणामेऽपि वायुतुल्यसञ्चारविशेषादायुदेवताभिहितत्वाच्च वायुव्यवहारोपपत्तिरिति” श्र०भा० । १२ इन्द्रियस्थाने “सप्त शिरसि प्राणाः प्राणाः इन्द्रियाणि” तात्पर्यं ब्रा० १।१५।२ “सप्त शीर्षेण्यः प्राणाः सुखं नासिके अक्षिणी इन्द्रियाधिष्ठानत्वात्” भा० । १२ प्राणो अहश्च २७४६ पृ० सू० । १४ देहस्यच्छिद्रे च तत्र प्राणोत्पत्तिमभिधाय तस्य गौणसख्यभावः संख्याविशेषाधारणम् इन्द्रियसामान्यवृत्तितो भेदादिकञ्च शा०भू०भा० २।४ पादे समर्थितं यथा “सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च” सू० “उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिकृतः, संख्याविषय इदानीं परिहृत्यते । तत्र सुखं प्राणस्य परिष्ठादव्यति । सम्प्रति तु कतीतरे प्राणा इति सम्प्रधारयति । श्रुतिविप्रतिपत्तेः सात्व विशयः । कश्चित् सप्त प्राणाः सङ्कीर्त्यन्ते “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” इति । कश्चिदसौ प्राणा पञ्चत्वेन गुणेन सङ्कीर्त्यन्ते “असौ पञ्चा अष्टावतिप्रहाः” इति, कश्चिन्नव “सप्त वै शीर्षेण्यः प्राणा ह्राववाञ्ची” इति । कश्चिद्दश “नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्देशमी” इति । कश्चिदेकादश “दशमे पुरुषे प्राणा व्यात्मैकादशः” इति । कश्चिद्द्वादश “सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायतनम्” इत्यत्र । कश्चित्त्रयोदश “चक्षुष इष्टव्यञ्च” इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपत्त्याः प्राणेषु प्रतीति श्रुतयः । किं तावत् प्राप्तं सप्तैव प्राणा इति । कुतः गतेः, यतस्तान्त्वन्तोऽवगम्यन्ते “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” इत्येवंविधास्तु श्रुतिषु । विशेषितत्वाच्चैते “सप्त वै शी-

र्षेण्यः प्राणाः” इत्यत्र । ननु “गुहाशया निहितोऽस्य सप्त सप्त” इति वीप्सा श्रूयते, सा सप्तस्योऽतिरिक्तान् प्राणान् गमयतीति । नैव दोषः, पुरुषभेदाभिप्रायेण वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्तान्येऽन्ये प्राणा इति । नन्वेतत्वादिनापि संख्या प्राणेषूदाहृता कथं सप्तैव स्युः । सत्युदाहृता विरोधान्नन्यतमा संख्याध्यवसातव्या, तत्र सोककल्पनोपरोधात् सप्तसंख्याध्यवसानं वृत्तिभेदापेक्षया सङ्ख्यान्तरश्रवणमिति गम्यते । अत्रोच्यते भा० “हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्” सू० “हस्तादयस्तु परे सप्तस्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते, “हस्तो वै यज्ञः स कर्मणातिप्रहेण गृहीतः, हस्ताभ्यां हि कर्म करोति” इत्येवमाद्यास्तु श्रुतिषु । एवं स्थिते च (अष्टादिसंख्यत्वे) सप्तत्वमन्तर्भावाच्चक्यते सम्भावयितुम् । हीनाधिकसङ्ख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका सङ्ख्या संख्याद्या भवति, तस्यां हि हीनान्तर्भवति, न तु हीनायामधिका । अतश्च नैवं मनस्यं सोककल्पनापरोधात् सप्तैव प्राणाः स्युरिति । उत्तरसङ्ख्यापरोधान्नैकादशैव ते प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता श्रुतिः “दशमे पुरुषे प्राणा व्यात्मैकादशः” इति । आत्मशब्देन चान्तःकरणं परिगृह्यते करणाधिकारात् । ननु एकादशत्वादधिके द्वादशत्वयोदशत्वे उदाहृते, न त्वेकादशभ्यां कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्धम् अधिकं करणं कल्प्यते । शब्दस्यैव परसगम्यविषयाः पञ्च बुद्धिभेदास्तदर्शानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, वचनानानविहरणोत्पत्तिगान्ध्याः पञ्च कर्मभेदास्तदर्शानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, सर्वार्थविषयं त्वैकात्म्यवृत्ति मन एकमनेकवृत्तिकं तदेव वृत्तिभेदात् कश्चिद्विषयवद्वपदिश्यते “मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्च” इति । तथा च श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृत्तीरनुक्रम्यह “एतत् सर्वं मन एव” इति । अपि च सप्तैव शीर्षेण्यान् प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः स्थानभेदात् उच्यते चत्वारः सन्तः सप्त गम्यन्ते, “द्वे ओले द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्” इति । न च तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तीनामत्यन्तविजातीयत्वात् । तथा “नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्देशमी” इत्यादिपि देहच्छिद्रेभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेणैव ना-

भिर्देशमी" इति वचनात् । न हि नाभिनाम कश्चित् प्राणः प्रविष्टोऽस्ति, मुख्यस्तु प्राणस्तु भवति, नाभिरपि एकं विशेषायतनमित्यतो नाभिर्देशमीत्युच्यते । क्वचिदुपासनार्थं कतिचित् प्राणा गन्तव्ये, क्वचित् प्रदर्शनार्थम् । तदेवं विचित्रे प्राणयत्तान्त्राने सति क किं परमात्मानमिति विवेक्तव्यम् । कार्यजातवशात्त्वेकादशत्वान्नानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम् । इयमपरा सूत्रद्वययोजना । सप्तैव प्राणाः स्युः यतः सप्तानामेव गतिः श्रूयते "तत्तत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्यत्र । नतु सर्वशब्दोऽप्यत्र पठ्यते कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति, विशेषितत्वादित्याह । सप्तैव हि प्राणाः अक्षुरादयः स्वकपर्यायानां विशेषिताः इह प्रकृताः, "स यत्नैव चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पथ्यावर्त्तते अथाक्षुषो भवति एकीभवति न पश्यतीत्याहुरित्येवमादिनामुक्तमप्येन । प्रकृतगामी च सर्वशब्दो भवति । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इति ये निमन्त्रिताः प्रकृता ब्राह्मणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये, एवमिहापि ये प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये इति । नन्वत्र विज्ञानमष्टममुक्तान् कथं सप्तानामेवातुक्रमणं नैव दोषः । मनोविज्ञानयोस्तत्त्वामेदादृष्टिभेदेऽपि सप्तत्वोपपत्तेः । तस्मात् सप्तैव प्राणा इत्येव प्राप्ते ब्रूमः । हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयन्ते "हस्तो वै ग्रहः" इत्यादिश्रुतिषु । ग्रहत्वञ्च बन्धनभावो गृह्यते बध्यते क्षेत्त्रोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनेति । स च क्षेत्त्रो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते शरीरान्तरेऽपि तत्त्वत्वाद्बन्धनस्य । तस्माच्छरीरान्तरसञ्चारोदं ग्रहसंज्ञकं बन्धनमित्यर्थादुक्तं भवति । तथा च श्रुतिः "पुथ्यंकेन लिङ्गेन प्राणायामेन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च" इति । प्राङ्मोक्षादुपग्रहसंज्ञकेनानेन बन्धनेनावियोगं दर्शयति । आथर्वणे च विषयेन्द्रियातुक्रमण्ये "चक्षुष इष्टव्यञ्च" इत्यत्र तत्त्वबद्धतादीनीन्द्रियाणि सविषयाण्यतुक्रामति "हस्तौ चादातव्यञ्च उपस्थानन्दयितव्यञ्च पायुष विर्जयितव्यञ्च पादौ च जलव्यञ्च" इति । तथा "दशमे शुरुषे प्राणा आत्मैकादशः ते यदास्माच्छरीरान्तरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति" इत्येकादशानां प्राणानामुत्क्रामन्ति दर्शयति । सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन खल्वन्यमानो-

ऽशेषान् प्राणानभिदधानो न प्रकरणावशेन सप्तस्त्वेव व्यवस्थापयितुं शक्यते, प्रकरणाच्छब्दस्य च बलीयस्त्वात् । सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इत्यत्रापि सर्वेषामेव अवनवर्त्तिनां ब्राह्मणानां ग्रहणं न्याय्यं सर्वशब्दसामर्थ्यात् । सर्वभोजनासम्भवात् तु तत्र निमन्त्रितभावविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता, इह तु न किञ्चित् सर्वशब्दार्थसङ्कोचकारणमस्ति, तस्मात् सर्वशब्देनात्राशेषाणां प्राणानां परिग्रहप्रदर्शनार्थं सप्तानामतुक्रमणमित्यनवद्यम् । तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः कार्यतश्चेति सिद्धम् भा० "अणवश्च" सू० "अधुना प्राणानामेव स्वभावान्तरमश्रुञ्चिनोति । अणवश्चेते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः । अणुत्वञ्चैषां सौक्ष्मापरिच्छेदो न परमाणुत्वव्युत्पत्तिः, अणुत्वदेहव्यापिकायां नुपपत्तिप्रसङ्गात् । सूक्ष्मा एते प्राणाः स्थूलाश्चेत् स्युः मरणकाले शरीराग्निगच्छन्तो बिम्बादिचरिषोपलब्धेरन् त्रियमाणस्य पार्श्वस्थैः । परिच्छिन्नाश्चेते प्राणाः सर्वगताश्चेत् स्युः उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिव्याकोपः स्यात्, तदुपुणसारत्वञ्च जीवस्य न सिध्येत् । सर्वगतानामपि वृत्तिर्नामः शरीरदेशे स्यादिति चेत्, न वृत्तिर्भावस्य करणत्वोपपत्तेः । यदेव त्वपलम्बिवाधानं वृत्तिः अन्यद्वा तस्यैव नः करणत्वं तेन संज्ञाभावे विवाद इति करणानां व्यापित्वकल्पना निरर्थिका । तस्मात् सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्चेते प्राणा इत्यध्यवसायः भा० "श्रेष्ठश्च" सू० "मुख्यश्च प्राणः इतरप्राणवद्वज्ज्वलिकार इत्यतिदिशति । नन्वविशेषैषैव सर्वप्राणानां वज्ज्वलिकारत्वमाख्यातम्, "एतन्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति, सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेणापि प्राणस्योत्पत्तिश्रवणात्, "स प्राणमसृजत" इत्यादिश्रवणभ्यश्च । किमर्थः पुनरतिदेशः, अधिकाशङ्काकारणार्थः । नाशदासीये हि ब्रह्मप्रधाने सृष्टौ मन्त्रवर्णौ भवति, "न सृष्टुरासीदन्तं न तर्हि न रात्रा अङ्ग आसीत् प्रकृतः आनीदवात" स्वधया तदेकं तस्माद्वान्यन्न परं किञ्च नाम" इति । आनीदिति प्राणकर्मोपादानात् प्रागुत्पत्तेः सन्ततिव प्राणं सूचयति । तस्मात् अजः प्राण इति जायते कस्यचिन्नतिः, तामिति देशेनापनुदति । आनीच्छद्दोऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्राणसङ्गाव सूचयति । अवातमिति विशेषणात् "अप्राणो ह्यमना शुभः" इति च मूलप्रकृतेः प्राणादिसन्नविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात् । तस्मात् कारणसङ्गावप्रदर्शनार्थं एवायमानोच्छब्द इति । श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणमभि-

इति, “प्राणो वाव ज्येष्ठः अष्ठश्च” इति श्रुतिनिर्देशात् भा० “ज्येष्ठश्च प्राणः” सू० “शुक्रनिषेककालादारभ्य तस्य वृत्तिर्लाभात्, न चेत् तस्य तदानीं वृत्तिर्लाभः स्यात् योनौ निषिक्तं शुक्रं पूयेत न सम्भवेद्वा, ओत्तादीनान्तु कर्णशृङ्गुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिर्लाभाच्च ज्येष्ठत्वम्” भा० “अष्ठश्च प्राणः गुणधिक्यात्” सू० “न वै शब्दस्यामस्त्वद्वते जीवित्वम्” इति श्रुतेः भा० । “न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्” सू० “स पुनर्गुणः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जिज्ञास्यते । तत्र प्राप्तं तावत् श्रुतेर्वायुः प्राण इति, एवं हि श्रूयते, “यः प्राणः स एव वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः” इति । अथ वा तन्त्रान्तरीयाभिप्रायात् समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति प्राप्तं, एवं हि तन्त्रान्तरीया आचक्षते । “सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च” इति । अत्रोच्यते । न वायुः प्राणः नापि करणव्यापारः कुतः पृथगुपदेशात् । वायोस्तावत् प्राणस्य पृथगुपदेशो भवति, “प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः, स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च” इति । न हि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्यते तथा करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति, वागादीनि करणान्यतुक्रस्य तत्र तत्र पृथक्प्राणस्यानुक्रमणात् । न हि करणव्यापार एव सन् करणेष्वः पृथगुपदिश्यते । तथा “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुः” इत्येवमादयोऽपि वायोः करणेष्वस्य प्राणस्य पृथगुपदेशाच्चतुर्वर्त्यः । न च समस्तानां करणानामेका वृत्तिः सम्भवति, प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात्, सत्तदायस्य चाकारकत्वात् । ननु पञ्जरचालनन्यायेन एतद्विषयिण्यथैकपञ्जरवर्त्तिना एकादश पक्षिणः प्रत्येकं प्रतिनियतव्यापाराः सन्तः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयन्ति एवमेकशरीरवर्त्तिनः एकादश प्राणाः प्रत्येकं नियतवृत्तयः सन्तः सम्भूयैकां प्राणाख्यां वृत्तिं प्रतिलपस्यन्ते इति । नेत्युच्यते, युक्तम् तत्र प्रत्येकवर्त्तिभिरवान्तरव्यापारैः पञ्जरचालनानुरूपैरेवोमेताः पक्षिणः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयेयुरिति तथा दृष्टत्वात् । इह तु अवयवाद्यान्तरव्यापारोमेताः प्राणा न सम्भूय प्राणयुरिति युक्तं, प्राणाभावात् अत्यन्तविजातीयत्वाच्च अवयवादिभ्यः प्राणनस्य । तथा प्राणस्य अष्टत्वाद्बुद्धौषणं गुणभावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां न करणवृत्तिमात्रे प्राणेष्ववकल्पते, तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः”

कथं तर्हीयं श्रुतिः, “यः प्राणः स वायुः” इति, उच्यते । वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहो विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्राणो नाम भग्यते न तत्त्वान्तरं नापि वायुमात्रं, अतस्योभे अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्यते । स्यादेतत्, प्राणोऽपि तर्हि जीववदस्मिन् शरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति, अष्टत्वात् गुणभावोपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिन्द्रियाणाम् । तथा हि अनेकविधा विभूतिः प्राणस्य आच्यते “सुप्तो वागादिषु प्राण एकैको जाजर्त्ति प्राण एकैको मृदुनाऽनामः प्राणः संवर्गे वागादीन् संवृद्धो प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रान्” इति । तस्मात् प्राणस्यापि जीववत् स्वातन्त्र्यं प्रसङ्गः, तं परिहरति भा० “चक्षुरादिवत् तत्सहशिष्टादिभ्यः” सू० “तुशब्दः प्राणस्य स्वातन्त्र्यं व्यावर्त्तयति । यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवत् जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि न स्वतन्त्राणि तथा सुख्योऽपि प्राणो राजमन्त्रिवत् जीवस्य सर्वार्थत्वेन उपकरणभूतो न स्वतन्त्रः । कुतः तत्सहशिष्टादिभ्यः तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते, प्राणसंवादादिषु समानधर्माणाञ्च स च शासनं युक्तं दृष्टव्यमनरादिवत् । आदिशब्देन संज्ञितत्वाचेतनत्वादीन् प्राणस्य स्वातन्त्र्यनिराकरणहेतुं दर्शयति । स्यादेतत् यदि चक्षुरादिवत् प्राणस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत विषयान्तरं रूपादिवत् तस्य प्रसज्येत रूपालोचनाद्याभिर्दृष्टिभिर्यथा चक्षुरादीनां जीवं प्रति करणभावो भवति । अपि चेद्वादशैव कार्यजातानि रूपालोचनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संवृद्धिताः न तु द्वादशमपरं कार्यजातमवगम्यते यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिज्ञायत इति । अत उच्यते “पठति” भा० “अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति” सू० “न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः अकरणत्वात् प्राणस्य । न हि चक्षुरादिवत् प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते । न चास्यैतावता कार्याभाव एव । कस्मात्, तथा हि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसम्भाव्यमाने सुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति । प्राणसंवादादिषु “अथ हि प्राणा अहं श्रेयसि व्यूहिरे” इत्युपक्रम्य “वस्मिन् व उत्क्रान्ते इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः अष्टः” इति चोपन्यस्य प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं सुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयित्वा

प्राणोद्भिः क्रमिषायां वागादिष्वैधिल्यापत्तिं शरीरपात-
प्रसङ्गश्च दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रिय-
स्थितिं दर्शयति । “तान् वरिष्ठः प्राणः उवाच मा
कोहमापद्यथाहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतदात्मनव-
ष्टभ्य विधारयामि” इति च । एतमेवार्थं श्रुतिराह ।
“प्राणेन रक्तञ्चरं कुलाये” इति च । सुप्तेषु चक्षुरादिषु
प्राणनिमित्तां शरीररक्षां दर्शयति । “यस्मात् कक्षा-
ज्ञात्वात् प्राण उत्क्रामति तदेव उच्छ्रियति तेन यदस्माति
यत् पिबति तेनेतरान् प्राणानवति” इति च प्राणनि-
मित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति । “कश्चिन्नहसत्क्रान्ते
उत्क्रान्तो भविष्यामि ? कश्चिन् ? वा प्रतिष्ठितोऽहं प्र-
तिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत” इति प्राणनिमित्ते
एव जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति भा० । “पञ्चदत्तिर्भनो
वदुव्यपदिश्यते” सू० । “इतश्चास्ति सुखप्राणस्य वैशेषिकं
कार्यं यत्कारणं पञ्चदत्तिरयं व्यपदिश्यते श्रुतिषु “प्रा-
णोऽपानो व्यान उदानः समानः” इति । दृष्टिभेदसायं
कार्यभेदापेक्षः । प्राणः प्राग्दृष्टिरुच्छ्वासादिकर्मा,
अपानोऽवाग्दृष्टिर्निश्वासादिकर्मा, व्यानः तयोः सम्यौ
वर्त्तमानो वीर्यवत्कर्महेतुः, उदानः ऊर्ध्वदृष्टिरु-
त्क्रान्त्यादिहेतुः, समानः समं सर्वेष्वङ्गेषु योऽन्तरसा-
क्षयति इति । एवं पञ्चदत्तिः प्राणः मनोवत् यथा
मनसः पञ्च दत्तयः एवं प्राणस्यापीत्यर्थः । ओत्वादिनि-
मित्ताः शब्दादिविषयाः मनसः पञ्च दत्तयः प्रसिद्धाः ।
न तु कामः सुखस्य इत्याद्याः परिपठिताः परिष्ठितो-
रन्, पञ्चसङ्ख्यातिरेकात् । नन्वापि ओत्वादिनिर-
पेक्षा भूतभविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो दृष्टिरस्तीति
समानः पञ्चसङ्ख्यातिरेकः । एवं तर्हि परमतमप्रति-
विद्धमतुसतं भवतीति न्यायादिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा
मनसः पञ्च दत्तयः परिष्ठितान्ते प्रमाणविपर्ययविकल्प-
निद्राश्चतयो नाम । वृद्धदृष्टित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य
निदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य
पञ्चदृष्टित्वान्नोवदिति बोजयितव्यम् भा० । “अथुञ्च” सू० ।
“अथुञ्चायं सुखः प्राणः प्रत्येतव्यः इतरप्राणवत् । अथु-
त्वञ्चेहापि सौक्ष्म्यपरिच्छेदो न परमाणुतुल्यत्वं, पञ्च-
भिर्दृष्टिभिः कृच्छ्रशरीरव्यापित्वात् । सूक्ष्मः, प्राण
उत्क्रान्तौ पार्श्वस्थेनातुपलम्बमानत्वात्, परिच्छिन्न-
सोत्क्रान्तिमत्त्वागतिश्रुतिभ्यः । ननु विभुत्वमपि प्राणस्य
समाप्तायते, “समः सुप्तिषा समो मयकेन समो नागेन

सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेषु” इत्येवमादिषु
प्रदेशेषु । तदुच्यते, आधिदैविकेन समदृष्टप्रेष्य
हेरण्यगर्भेण प्राणात्मना एतदुविभुत्वमान्नायते नाध्या-
त्मिकेन । अपि च समः सुप्तिष्वेत्यादिना साध्यवचनेन
प्रतिप्राणिवर्त्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्शयते तस्मा-
ददोषः” भा० । “ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदात्मननात्” सू०
“ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्मरिहन्तैव स्वस्मै स्वस्मै
कार्याय प्रभवन्ति आहोस्मिहेवताधिष्ठानाः प्रभवन्तीति
विचार्यते । तत्र प्राप्तं तावदुच्यते, स्वकार्यशक्तियोगात्
स्मरिहन्तैव प्राणाः प्रवर्तैरक्षति । अपि च देवता-
धिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासा-
मेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसङ्गात् शरीरस्य
भोक्तृत्वं प्रलीयेत, अतः स्मरिहन्तैवैषां प्रवृत्तिरिति,
एवं प्राप्ते इदमुच्यते । ज्योतिराद्यधिष्ठानन्त्विति ।
तदुच्यते पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते । ज्योतिरादिभिरग्न्या-
द्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादिकरणजातं स्व-
स्वकार्येषु प्रवर्तत इति प्रतिजानीते । हेतुश्च व्याचष्टे
तदात्मननादिति । तथा ह्यात्मनन्ति “अग्निर्वाग्भूत्वा सुखं
प्राविशदित्यादि” । अग्नेश्चायं वाग्भावो सुखप्रवेशश्च
देवतात्मनोऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकृत्योच्यते । नहि देवता-
सम्बन्धं प्रत्याख्यायान्तेर्वाचि सुखे वा कश्चिद्विशेषः
सम्बन्धो दृश्यते । तथा “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके
प्राविशत्” इत्येवमाद्यापि बोजयितव्यम् । तथान्यत्रापि
“वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति
च तपति च” इत्येवमादिना वागादीनामग्न्यादिज्योति-
द्वयवचनेनैतमेवार्थं दृढयति । “स वै वाचमेव प्रथममत्य-
वहत् सा यदा ऋत्युमत्युच्यते सोऽग्निर्भवत्” इति च ।
एवमादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेनैतमेवार्थं
द्योतयति । सर्वत्र चाध्यात्माधिदेवताविभागेन वागाद्य-
ग्न्याद्यनुक्रमणमनयैव प्रत्यासत्त्या भवति । अतएवपि
“वाग्ध्यात्ममिति प्राहुः ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः । वक्तव्य-
मभिभूतन्तु वज्रिस्तत्त्वाधिदेवतम्” इत्यादिना वागादी-
नामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रपञ्चं प्रदर्शितम् । यदुक्तं
स्वकार्यशक्तियोगात् स्मरिहन्तैव प्राणाः प्रवर्त-
रक्षति तदयुक्तम् अथक्तानामपि शकटादीनामनुद-
द्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात् । उभययोपपत्तौ चाग-
मादेवताधिष्ठितत्वमेव निश्चयते । यदप्युक्तं देवताना-
मेवाधिष्ठात्रीणां भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शरीरस्य जीवस्यैति

तत् परिच्छिद्यते" भा० । "प्राणवता शब्दात्" सू० । "सतीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतानां प्राणवता कार्यकरणसङ्घात-
स्त्वामिना शरीरेणैवैषां प्राणानां सम्बन्धः श्रुतेरवगम्यते ।
तथा हि श्रुतिः "अथ यत्नैतदाकाशमनुप्रविषस्य" चक्षुः
स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्रा-
णीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्" इत्येवंजातीयका
शरीरेणैव प्राणानां सम्बन्धं प्रावयति । अपि चानेक-
त्वात् प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्व-
मेकस्मिन् शरीरेऽवकल्पते । एको ह्यायसस्मिन् शरीरे शा-
रीरो भोक्ता प्रतिसन्धानादिसम्भवादवगम्यते" भा० । "तस्य
च नित्यत्वात्" सू० । "तस्य च शरीरस्यास्मिन् शरीरे
भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापपलेपसम्भवात् सुखदुः-
खोपभोगसम्भवाच्च न देवतानाम् । ता हि परस्मिन्-
स्वयं पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिन् शरीरे भोक्तृत्वं
प्रतिबध्यमहेति । श्रुतिश्च भवति "पुण्यमेवाहं गच्छति
न ह वै देवान् पापं गच्छति" इति शरीरेणैव च नित्यः
प्राणानां सम्बन्धः" भा० । "उत्क्रान्त्यादिषु तदनुवृत्ति-
दर्शनात्" सू० । "तत्तत्क्रान्तं प्राणोऽनुत्क्रानति प्राणम-
नूत्क्रान्तं सर्वं प्राणा अनूत्क्रानन्ति" इत्यादिश्रु-
तिभ्यः । तस्मात् सतीष्वपि करणानां नियन्त्रोषु देव-
तानां न शरीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति, करणपक्षेयं
हि देवता न भोक्तृत्वपक्षेति" भा० । "त इन्द्रियाणि
तदव्यपदेशादन्यत्वे शब्दात्" सू० । "सुखञ्चैकः इतरे
चैकादश प्राणा अनुक्रान्ताः, तत्रैकपरं सन्दि-
ह्यते किं सुखस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा
आहोस्वित् तत्त्वान्तराणीति । किन्नावत् प्राप्तं सुख-
स्यैवैतरे वृत्तिभेदा इति । कुतः श्रुतेः । तथाहि
श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च प्राणान् सन्निधाय सुखात्मनामित-
रेषां स्थापयति "हन्तास्यैव सर्वे रूपससामेति तत्र
तस्यैव सर्वे रूपसभवन्" इति । प्राणैकशब्दत्वाच्चैक-
त्वाध्यवसायः, इतरथा हन्त्यायसनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य
प्रसज्येत एकत्वं वा सुखत्वमितरत्वं वा लाक्षणिकत्वमा-
पद्येत । तस्माद् यद्येकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च
वृत्तयः एवं वागाद्या अथेकादशेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।
तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वागादीनीति कुतः व्यपदेशभेदात् ।
कोऽयं व्यपदेशभेदः, ते प्रकृताः, प्राणाः अष्टं वर्ज-
यित्वाऽवशिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते श्रुतावेवं
व्यपदेशभेददर्शनात् । "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वे-

न्द्रियाणि च" इत्येवं जातीयकेषु श्रुतिप्रदेशेषु पृथक्
प्राणो व्यपदिश्यते पृथक् चेन्द्रियाणि । ननु मनसोऽप्येवं
वर्जनम् इन्द्रियत्वेन प्राणवत् स्यात् "मनः सर्वेन्द्रियाणि
च" इति पृथक् व्यपदेशभेददर्शनात् । सत्यमेतत् श्रुतौ
तु एकादशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत्
संनद्धते, प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुतौ श्रुतौ वा प्रसिद्ध-
मस्ति । व्यपदेशभेदस्यायं तत्त्वभेदपक्षे उपपद्यते । तत्त्वै-
कत्वे तु स एकैकः सन् प्राण इन्द्रियव्यपदेशं लभते
न लभते च इति विप्रतिषिद्धं, तस्मात्तत्त्वान्तरभूता
सुखादितरे । कुतश्च तत्त्वान्तरभूता सुखादितरे" भा० ।
"भेदश्रुतेः" सू० । "भेदेन च वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र चरति
"ते ह वाचमूचुः" इत्युपक्रमस्य वागादीनमुरपाप्सविध्व-
स्ताहपण्यस्योपसंहृत्य वागादिप्रकरणम्, "अथ हेमनामन्यं
प्राणमूचुः" इत्यमुरविध्वंसिभ्यो सुखस्य प्राणस्य पृथ-
गुपक्रमात्, तथा "मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरत"
इत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतय उदाहृतव्याः । तस्मादपि
तत्त्वान्तरभूता सुखादितरे । कुतश्च तत्त्वान्तरभूता
सुखादितरे" भा० । "वैबल्यगत्याच्च" सू० । "वैबल्यग्यञ्च भवति
सुखप्राणस्येतरेषां च सुप्ते वागादिषु सुख एको जा-
गर्ति "स एव चैको मृत्युनाऽनामः । आप्तास्वितरे"
तस्यैव प्राणस्यावस्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपातनहे-
तुत्वं नेन्द्रियाणां विषयालोचनहेतुत्वञ्चेन्द्रियाणाम् । न
प्राणस्येत्येवंजातीयको भूयान् लक्षणभेदः प्राणैन्द्रिया-
णाम् । तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः । यदुक्तं "तत्र
तस्यैव सर्वे रूपसभवन्" इति श्रुतेः प्राणएवेन्द्रियाणीति
तदयुक्तम् तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्भेदप्रतीतिः । तथा
हि "वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दम्ने" इति वागादीनी-
न्द्रियाण्यनुक्रमस्य "तानि मृत्युः असौ भूत्वोपयेते तस्मा-
च्छास्यत्येव वाक्" इति च अमरूपेण मृत्युना पक्षत्वं
वागादीनामभिधाय "अथेममेव नाप्नोत् योऽयं सध्यमः
प्राणः" इति पृथक्प्राणं मृत्युनामभिभूतमनुक्रामति ।
"अयं वै नः अष्टः" इति च अष्टतमस्यावधारयति ।
तस्मात्तद्विरोधेन वागादिषु परिस्यन्दलाभस्य प्राणायतत्वं
तद्रूपसवनं वागादीनामिति सन्नख्यं न तु तादात्म्यम् ।
अत एव प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः । तथा
च श्रुतिः "तत्र तस्यैव सर्वे रूपसभवन् तस्मादेते एते
नास्यायन्ते प्राणाः" इति सुखप्राणविषयस्यैव प्राण-
शब्दस्य इन्द्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं दर्शयति । तस्मा-

तत्त्वान्तराणि प्राणादुवागादीन्द्रियाणीति" शाङ्करभा० ।
अतएव वेदान्तसारादौ आकाशादिपञ्चतन्मात्राणां सम-
स्तानां रजोऽंशेभ्यः पञ्चदत्तिकाप्राणस्योत्पत्तिमङ्गीचकार
तेनापि इन्द्रियेभ्यस्तस्य पृथक्त्वं गम्यते । १५ देहस्ये
दशदत्तिका वायुभेदे प्राणकर्मण्युशब्दे दृश्यम् । १६ धातुः
पुलभेदे पु० "भाष्ये" चाटविधातोक्ते तयोर्जातौ सुता
बुभौ । प्राणश्चैव सृक्कण्डुश्च" मार्क० ५२ अ० । वैवस्वतसन्वन्तरे
१७ सप्तभिर्भेदे पु० हरिवं० २ अ० । धरास्थवसोः १८ पुलभेदे
पु० हरिवं० ६ अ० । १९ विष्णौ पु० "ईशानः प्राणदः प्राणः"
विष्णुस० । "प्राणस्य प्राणः" इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम् ।
प्राणयति प्राणः "अच्युतः प्रचितः प्राणः" विष्णुस० ।
"स्वतात्मना प्राणयति चेदयति प्रजाः प्राणः" भा० व्यु-
त्पत्तिद्वययोगात् नामद्वयम् ।

प्राणस्य जलेनैवोपचयस्य करणात् जलमयत्वम् यद्योक्तं
छा० उ० "आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यःस्य-
विष्ठो धातुस्तन्मूलं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽ-
ग्निः सः प्राणः" इत्युक्त्वा "अक्षयं हि सौम्य !
अन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्" इति च संचि-
ष्योक्त्वा तत्त्वमर्थितं यथा "यथा दध्नः सौम्य ! मध्यमानस्य
योऽग्निमा जहुः ससुदीपति तत्सर्पिर्भवति" इति-
दृष्टान्तीकृत्य "एवमेव खलु अपां सौम्य ! पीयमानानां
योऽग्निमा स जहुः ससुदीपति स प्राणो भवतीति"
छा० उ० । "यथायं दृष्टान्तः एवमेव खलु सौम्यान्नादेरसस्य
भुञ्जमानस्योऽद्यैषाग्निना वायुसंहितेन खजेनेव मध्य-
मानस्य योऽग्निमा स जहुः ससुदीपति तन्मनो भवति
मनोऽवयवैः सह सम्भूय उपचिन्तिषि तद्वत् तथाऽपि
सौम्य ! पीयमानानां योऽग्निमा स प्राण इत्यादं"
भाष्यम् । २० मूलाधारस्ये वायौ च "मूलाधारोद्गतः
प्राणः" शांति० । [वृत्ते] स्त्रार्थे क । श्वेते च मेदि० ।

प्राणक पु० प्राणेन कायति कै-क । १ जीवभावे २ जीवक-
प्राणकार त्रि० प्राणं बलं करोति क-ट । बलकारके
"सद्योमांसं नवाक्षञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् । द्रवस-
णोदकं चैव सद्यः प्राणकराणि घट" प्राणक्यः ।

प्राणकर्मन् न० इत० । प्राणानां दशानां कर्मभेदे तानि च
कर्माणि "सर्वाणीन्द्रियकर्माणि, प्राणकर्माणि चापरे"
गीता भाष्य टी० आनन्दगिरिणोक्तानि यथा

"प्राणानाम् दशानां कर्माणि, प्राणस्य बहिर्गमनम्
अपानस्याधोगमनं आनस्य आयासाकुञ्चनप्रसरणादीनि

समानस्याशितपीतादीनां ससृजयनं उदानस्योर्ध्वनयनम्
"उद्गारे नाग आस्थितः कूर्म उन्मीलने स्तुतः । ककरः
क्षुत्करो ज्यो देवदत्तो विजृम्भणे । न जहाति स्तुत-
श्चापि सर्वव्यापो घनझयः" इत्येवं रूपानि ।

प्राणग्रह पु० "प्राणो वै ग्रहः" तैत्ति० उक्ते प्राणास्ये
इन्द्रिये ग्रहशब्दे २७४६ पु० दृश्यम् । तत्र प्राणशब्देन
प्राणसृच्यते इति भाष्ये समर्थितम् ।

प्राणजीवन त्रि० प्राणं जीवयति जीवि-ल्युट् । १ प्राणस्यापके
२ प्राणपोषके विष्णुः पु० "प्राणश्च प्राणजीवनः" विष्णुस०
"प्राणयति प्राणिनो जीवान् जीवयति प्राणजीवनः"
"न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इत-
रेण तु जीवेत यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" मन्त्रव्याख्यं भा०
प्राणतज पु० कल्पप्रभवे दैमानिकभेदे हेमच० । प्राणयज
इत्येव साधुः पाठः । [च्चल०]

प्राणथ पु० प्र+अन-अथ । १ प्राणशब्दार्थे २ कलवति च उ-
प्राणद न० प्राणं प्राणनं बलं वा ददाति पुष्पाति द्युति वा
दा दो-वा-क । १ जले तस्य यथा प्राणापकारकत्वं तथा
प्राणशब्दे छा० उ० वाक्ये दर्शितम् । २ रक्ते च हेमच० ।
३ जीवकवृत्ते पु० राजनि० । ४ हरीतक्याम् ५ हृद्भिद्वये च
स्त्री राजनि० । ६ प्राणदाहमात्रे त्रि० "किमाश्चर्यं"
चारदेशे प्राणदा यमद्वतिका" तङ्कटः । ७ विष्णौ पु० तस्य
प्रत्यये सर्वप्राणच्छेदकत्वात्तद्वाहत्वमिति नामद्वयम् प्राण-
शब्दे उदा० दृश्यम् ।

प्राणदा स्त्री चक्रदत्तोक्ते शुटिकाभेदे "सनागराक्षरद्वि-
दारकं शुङ्गेन या मोदकमत्युदारकम् । अशेषदुर्नामक-
रोगदारकं करोति वृद्धं सहस्रैव दारकम् । चूर्णं चूर्ण-
समो ज्यो मोदके द्विगुणो शुङ्गः । त्रिपलं षट्कवेरस्य
चतुष्कं सरिचस्य च । पिप्पल्याः कुड्मर्द्धं च व्यायाः
पलमेव च । तालीशपत्रस्य पलं पलाङ्गं क्षीरस्य च ।
द्वे पले पिप्पलीमूलाद्वैकर्षं पत्रकात् । सूक्ष्मैला-
कर्षमेकान्तु कर्षं त्वचमृणालयोः । शुङ्गात् पलानि तु
त्रिंशच्चूर्णमेकत्र कारयेत् । अक्षप्राणाया शुङ्गिका प्राण-
देति च सा स्मृता" । [ल्युट्] २ जले पु० शब्दच० ।

प्राणन न० प्र+अन-भावे ल्युट् । १ जीवने जटा० । करणे
प्राणनाथ पु० इत० । पत्न्यौ शब्दरत्ना० । प्राणपत्यादयोऽप्यत्र
प्राणनिग्रह पु० प्राणो निगृह्यतेऽनेन नि+ग्रह-करणे अण् ।
प्राणायासे प्राणनिरोधादयोऽप्यत्र ।

प्राणन्त पु० प्र+अन-करणे अण् । १ वायौ उज्ज्वलं २ रक्षा-

झने चञ्जनभेदे श्वधायां षड्विधायाश्च स्त्री उणादि० ।
प्राणप्रद त्रि० प्राणं वक्तुं प्रददाति प्र+दा-क । श्वलदायके
२ षड्विनामकौषधौ स्त्री रत्नमा० ।

प्राणभक्त पु० प्राणेन प्राणेन भक्तः इति० । प्राणेनावप्राण-
मात्मे कात्या० १०।२६ कर्मः । [शब्दच० ।

प्राणभास्वत् पु० प्राणेन वायुना भास्वान् उद्दीप्तः । ससृष्टे
प्राणभृत् त्रि० प्राणं विभर्ति भृ-क्तिप् इति० । प्राणिनि
जीवे जन्तुमात्रे प्राणपोषके त्रि० श्विष्णौ पु० “प्राणभृत्
प्राणजीवनः” विष्णु स० ।

प्राणमय पु० प्राण+प्राचुर्यं मयट् । “कर्णेन्द्रियैः पञ्चभिरन्वि-
तोऽसौ प्राणो भवेत् प्राणमयस्तु कोषः” विवेकचू० उक्ते
जीवस्वरूपारवर्ते कोषभेदे “नैवात्मापि प्राणमयो वायु-
विकारो गन्ताऽऽगन्ता वायुवदनवर्चिरेष । यस्मात् कि-
ञ्चित् कापि न वेत्तीदमनिष्टं खं वाऽन्यं वा किञ्चन
नित्यं परतन्त्रः” तस्य तत्रैवात्मनोभेदे हेतुस्ततः ।

प्राणयम पु० प्राणो यम्यतेऽनेन यम-करणे चञ् सृष्टिः ।
प्राणायामे हेमच० प्राणरोधप्राणनियमप्राणसंयमादयो-
ऽप्यत्र ।

प्राणयात्रा स्त्री इति० । प्राणस्य श्वापश्रासादिके व्यापारे
उपचारात् तत्साधने श्रमोजनादौ । भोजनेन हि देहे
प्राणयात्रानिर्वाहोऽन्यथा मरणेनोत्क्रान्तिः प्राणस्य भोजनं
विना स्थित्यभावात् । प्राणयात्राऽस्यस्य प्रयोजनत्वेन
ठन् । प्राणयात्रिक प्राणधारणभोजनयुक्ते विशिष्टभो-
गपरे मनुः ६।५७

प्राणयोनि पु० इति० । श्वरमेवरे जगत्प्राणे श्वायौ च ।
प्राणवत् त्रि० प्राण+भृत्पुं मन्त्र वः । प्राणिनि जीवे जन्तुमात्रे
प्राणशरीर पु० प्राणः शरीरं स्वरूपं यस्य । प्राणात्मत्वेन
ध्येये परमेश्वरे “व क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः”
छा० उ० “प्राणो लिङ्गात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वययुतः
“यो वै प्राणः सा प्रज्ञा सा प्रज्ञा स प्राणः” इति-
श्रुतेः” स शरीरं यस्य सः भाष्यम् ।

प्राणसंवाद पु० इति० । प्राणानामिन्द्रियाणां मुख्यप्राणस्य
च अहं श्रेष्ठत्वविषयये विवादे । स च छा० उ० “अथ
ह प्राणाः अहं अथैषि व्यूहिरेऽहं अथानकग्रहं
अथानशीलुपक्रमे दर्शितः ।

प्राणसंशय पु० इति० । प्राणस्य स्थित्यस्थितिरन्धेहे उपचा-
रात् श्वरणफलकव्यापारभेदे च ।

प्राणसङ्गन् न० इति० । प्राणाद्यतने देहे ।

प्राणसम पु० इति० । प्राणतुल्ये प्रिये श्वत्यौ श्वत्यां स्त्री ।
प्राणहर त्रि० प्राणं हरति देहात् देहान्तरं प्रापयति बलं
वा हरति हृ-वच् । प्राणस्य देहात् देहान्तरप्रापके
श्वलनाशके । “शुष्कं मांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालार्कस्तरुणं
दधि । प्रभाते सैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्”
चाणक्यः । श्विषादौ च याज्ञ० २।२२७ ।

प्राणहारक त्रि० प्राणं हरति हृ-ण्वल् । देहात् प्राणस्य
हारके श्नाशके श्वत्सनाभविधे न० राजनि० ।

प्राणाग्निहोत्र न० प्राणरूपेऽग्नौ होत्रम् । श्वैश्वानरविदः
प्राणानां पञ्चाहुतिरूपेऽग्निहोत्रात्मके भोजने । तस्य
यथा कर्तव्यता तथा छा० उ० “तद्वयङ्कं प्रथम-
मागच्छेत् तद्वोनीयं स यां प्रथमानाहुतिं जुहुयात्
तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति” इत्युपक्रम्य दर्शि-
तम् । तच्च प्राणाहुतिशब्दे दृश्यम् । तत्प्रतिपादके
श्वण्ययजुर्वेदीयोपनिषदे च ।

प्राणात्यय पु० इति० । प्राणधारणाऽसम्भवावनायाम् । व० व० ।
श्वदुपलक्षिते काले च “प्राणात्यये च संप्राप्ते योऽज
मत्ति यतस्ततः । न स पापेन लिख्येत पद्मपत्रमिवाश्वसा”
सृतिः “सर्वांश्चातुर्मतिषु प्राणात्यये तद्दर्शनात्” शा० सू० ।

प्राणाधिनाथ पु० इति० । पत्यौ हन्ता० ।

प्राणान्त पु० इति० । मरणे । प्राणान्तः प्रयोजनमस्य ठञ् ।
प्राणान्तिक । मरणफलके प्रायश्चित्तादौ ।

प्राणापान पु० इति० । प्राणे व्यपाने च श्वायौ “प्राणापा-
नान्तरे देवो वाग्वै नित्यं प्रतिष्ठिता” मञ्जूषाष्टतवाक्यम् ।
श्वश्विनीकुमारयोः “तस्यां त्वाष्ट्रामश्वरूपां मार्त्तं श्व-
स्त्रीप्रतेजसा । वीजं निर्वापयामास तत्तज्जं तद्विधा-
ऽपतत् । तत्र प्राणस्वपानश्च योनौ चात्मजितौ पुरा ।
वरदानेन च पुनर्मूर्त्तिमन्तौ बभूवतः । तौ त्वाष्ट्रा-
मश्वरूपिण्यौ जातौ येन नरोत्तमो । ततस्तावश्विनौ
देवौ कीन्येते रविनन्दनौ वराहपु० ।

प्राणायतन न० इति० । “अक्षिणी कर्णरन्ध्रे च पायूपस्थास्य
नासिकाः । नवकिंशोऽत्र तान्येव प्राणस्यायतनानि तु”
याज्ञ० उक्ते प्राणस्य किंरूपसुखस्थानभेदे

प्राणायन पुंस्त्री० प्राणस्यापत्वं नडा० फक् । प्राणस्यापत्ये

प्राणायाम पु० प्राण व्यास्यतेऽनेन व्या+यम-करणे चञ् ।

प्राणवायोर्गतिविच्छेदकारकव्यापारभेदे तद्विधितन्त्रसा-
होक्ता यथा “तत्र प्राणायामेऽङ्गुलिनियमो ज्ञानार्थदे
“भूतशुद्धिं ततः कुर्यात् प्राणायामक्रमेण च । कनि-

छानाभिकोक्तैर्यज्ञासाधुटधारणम् । प्राणायामः स
विज्ञेयस्तर्जनीमध्यमे विना । प्राणायामो द्विविधः सगर्भो
निगर्भश्च । तथा च “सगर्भो मन्त्रजापेन निर्गर्भो
सात्त्वया भवेत्” । सात्वा च “वासजातुनि तद्वत्सात्त्वयं
भावता भवेत् । कासेन सात्वा सा ज्ञेया छनिभिर्वेदपा-
रगैः” । तत्र च मूलमन्त्रस्य धीजस्य प्रणवस्य वा षोडश
वारादिजपेन वासनसाधुटादिना वायुपूरकादिकं कु-
र्यात् । तथा च काबीहृदये “प्राणायामसत्यं कुर्यात्
मूलेन प्रणवेन वा । अथ वा मन्त्रवीजेन यथोक्तवि-
धिना सुधीः” । यथा तस्य षोडशवारजपेन वायुं रेच-
येत् । तस्य चतुर्विंशवारजपेन वायुं कुम्भयेत् । तस्य
द्वाविंशवारजपेन वायुं रेचयेत् । पुनर्दक्षिणेनापूर्य
समाभ्यां कुम्भयित्वा वामेन रेचयेत् । पुनर्वामेनापूर्य
समाभ्यां कुम्भयित्वा दक्षिणेन रेचयेत् । त्रिपुरासार
समुच्चये “विपरीतमतो विदधीत बुधः पुनरेव वा तद्विप-
रीतमिति” । योगिने पुनर्मात्रानियमः । तथा च गौत-
मीये “मन्त्रप्राणायामः प्रोक्तो योगिकं कथयामि ते ।
पूर्येद्वासानया विद्वान् सात्वाषोडशसंख्या” इत्यादि ।
यदा चतुःषोडशाष्टवारजपेन पूरकादिकं कुर्यात् । तथा
च तन्मन्त्रे “पूरयेत् षोडशमिवांशुं धारयेत् चतु-
र्युगैः । रेचयेत् कुम्भकाङ्गेन अथक्त्वा तत्तुरीयकम् ।
तदशक्तौ तच्चतुर्थमेव प्राणस्य संयमः । अस्य मित्यता
माह “प्राणायामं विना मन्त्रपूजने न हि योग्यता”
संख्याकुप्राणायामसंख्यपफलादिकं ब्राह्मणसर्वस्वे द-
र्शितं यथा तत्त्वान्निपुराणे “गायत्रीं प्रति ब्रह्मवाक्यम्
“कुर्वन्तोऽपीह पापानि ये त्वां ध्यायन्ति पावनि ! । उभे
सन्त्ये न तेषां हि विद्यते ह विघातकम् । त्रिः पठेदा-
यतप्राणः प्राणायामेन यो द्विजः । वक्तृते न स लिखेत
घातकैरुपपातकैः” । इहद्विष्णुः “प्राणायामान् द्विजः
कुर्यात् सर्वपापापहृत्तये । दक्षन्ते सर्वपापानि प्राणायाम-
मैर्द्विजस्य ह” । विष्णुधर्मोत्तरान्निपुराणयोः “सर्वदोष-
हरः प्रोक्तः प्राणायामो द्विजजनानाम् । ततस्त्वथभिकं
नास्ति प्रापप्रशमकारणम्” । अत्रिः “कर्मणा मनसा
वाचा अज्ञा पापं कृतञ्च यत् । आसीनः पश्चिमां संख्यां
प्राणायामैर्विपोहति” । अम्बिपुं “प्राणायामसत्यं कत्वा
प्राणायामैस्त्रिभिर्निशि । अहोरात्रकृतात् वायान्मुच्यते
नात्र संशयः” । वशिष्ठः “प्राणायामान् धारयेत् त्रीन्
सुधाविधिं सुवर्जितः । अहोरात्रकृतं पापं तत्क्षणादेव

नश्यति” । इहोपस्तम्बः “पूर्वोक्तैषु चैतेषु तथान्धैर्विपि
सर्वशः । प्राणायामास्तयोऽभ्यसाः सूर्यस्योदयनं प्रति ।
जायन्ते तद्दिनाशाय तमसासिव भास्करः । सूर्यस्योद-
यनं प्राप्य निर्मला धूतकल्मषाः । भवन्ति भास्कराकारा
विभूता इव पावकाः” । योगियाज्ञवल्क्यः “यदज्ञा
कुरुते पापं कर्मणा मनसापि वा । त्रिंशत्संख्याचर-
णात् प्राणायामैर्विपोहति” । इहस्यतिः “प्राणायामैर्द्वेहेद्
दोषान् मनोवाग्देहसंस्वान्” । प्राणायामातुष्टतौ
बोधायनः “एतद्वाद्यं तपः श्रेष्ठमेतद्वर्जस्य लक्षणम् ।
सर्वदोषोपघाताद्यमेतदेव विधिप्रयुते” । अत्रिवशिष्ठो “आ-
वर्त्तयेत् सदा युक्तः प्राणायामान् पुनःपुनः । आकेशायाम-
संख्यायाञ्च तपस्तप्यत उत्तमम्” । विष्णुधर्मोत्तरान्निपुराणयोः
“आकेशायामसंख्यायाञ्च तपस्तप्येत् सुदारुणम् । आ-
त्मानं शोधयत्येव प्राणायामः पुनःपुनः । दक्षन्ते ध्या-
यमानां धातूनां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां दक्षन्ते
दोषाः प्राणस्य निषहात् । प्राणायामैर्द्वेहेद्दोषान् प्र-
णायामः परं तपः” । इहद्वयनः “यथा हि शैलधातूनां
धमतां धम्यते रजः । इन्द्रियाणां तथा दोषान् प्राणा-
यामैश्च निर्दहेत्” । इहस्यतिः “धम्यमानं यथा श्येतत्ता-
तूनां संस्कृतं मलम् । तथेन्द्रियगतो दोषः प्राणायामेन
दक्षते” । योगियाज्ञवल्क्यः “यथा ध्वेतधातूनां दोषान्
दहति पावकः । एवमन्तर्गतचैवः प्राणायामेन दक्षते” ।
अत्रिवशिष्ठो “निरोधाज्जायते वायुर्वीर्योरग्निः प्रजा-
यते । अग्नेरापो व्यजायन्त तैरनलः शुध्यते त्रिभिः” ।
विष्णुधर्मोत्तरान्निपुराणयोः “निरोधाज्जायते वायुस्तस्मा-
दग्निस्ततो जलम् । त्रिभिः शरीरं सकलं प्राणायामै-
र्विशुध्यति” । योगियाज्ञवल्क्यः “तथा विरोधसंयोगात्
देवतात्वयचिन्तनात् । अग्नेर्वीर्योरपं योगादात्मना शुध्यति
वै त्रिभिः” । मनुः “प्राणायामाज्जाह्णस्य त्वयोऽपि
विधिवत् कृताः । व्याकृतिप्रणवैर्बुक्ता विज्ञेयं परमं
तपः” । विष्णुधर्मोत्तरान्निपुराणाय “प्राणसंधारणं सार्धं
कुशायप्युतविन्दुना । यः कुर्यादस्यसा राजन् ! प्राणा-
यामश्च तत्तपः” । इहद्विष्णुः “संख्याकृतिं सप्रणवां
भावलीं शिरसा बद्ध । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः
स उच्यते । गायत्रीं शिरसा बाद्धं जपेद्व्याकृतिपू-
र्विकम् । प्रतिप्रणवसंबुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः” ।
योगियाज्ञवल्क्यः “सूनुवः कर्महर्जनक्षयः सत्यं
तथैव च । प्रत्योऽह्नाह्नाभ्यामुक्तं तत्सुविशुद्धयेदज्ञा ।

स्वीभाषोऽतिरिक्तैः तच्छिरः यथात् प्रयोजयेत् । एवं
मन्त्रप्रयोगस्तु प्राणायामनिवेशने । तिरावर्त्तनयोगेन
प्राणायामस्तु शब्दितः । योगियाज्ञवल्क्यः “मोहशा-
खरकं ब्रह्म नायत्नाश्चिरः सततम् । सोमापोऽति-
रिक्तो मन्त्रो यस्तु प्रकीर्त्यते । तस्य प्रजापतिर्हवि-
र्यजुहाञ्छन्दा विना । ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः
समुदाहृताः । प्राणस्यायसने चैव विनियोग उदाहृतः ।
नायत्तोऽशिरसा साङ्गमेव श्रुतिनिर्देशनम् । प्रणव
व्याहृतियुतां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः
प्राणायामः स उच्यते । आदानं रोधसंसर्गं वायोऽस्ति
स्त्रिः समभ्यसेत् । ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेदेतान्तु
क्रमत् । रक्तं प्रजापतिं ध्यायेत् विष्णुं नीलोत्पलप्र-
भम् । शङ्करं त्र्यम्बकं चैतं ध्यायन्मुच्येत ब्रह्मनात् ।
मूर्त्ते ब्रह्मवायुजं कुम्भे ब्रह्मणोऽन्तिकम् । रेचकोना-
द्वितीयस्तु प्राप्नुयादैश्वरं पदम्” अथ प्राणायामविधिः
तत्र व्यासपदात् “आदौ ह्न्द् ह्न्दिदेवताविनियोगाजि-
ह्वयेत “गायत्रीं शिरसा साङ्गं सप्तव्याहृतिपूर्विकाम् ।
प्राणायामेन तिरावर्त्तयेत् ततः शनैः प्रवसेच्च प्राणायाम-
सैर्दग्धोऽभ्यस्य यत् श्रेयः तत् सकलं भवति” । व्यासः
“गायत्र्युपदिगुह्यं च दहती पङ्क्तिरेव च । त्रिः पठ्य
जगती चेति ह्न्दांश्चाह्वरतुक्रमात् । अग्निवाय्वर्कवस्त्रा
दहस्यतिशतक्रतु । विद्देवाः व्याहृतीनां देवतानि यथा-
क्रमम् । विनियोगः श्रुतस्त्रासां प्राणायामे महर्भिः” ।
योगियाज्ञवल्क्यः “व्याहृतीनाम् सर्वासामाह्वरं प्र-
जापतिः । सप्त ह्न्दांसि प्रोक्तानि आदनानि तु सर्वशः ।
गायत्र्युपदिगुह्यं च दहती तद्वन्मेव च । पङ्क्तिश्च
जगती चैव सप्त ह्न्दांसि तानि वै । अग्निवायुसूर्यादित्यो
दहस्यन्ता एव च । ह्न्द्श्च विद्देवाश्च देवताः समुदा-
हृताः । अनाह्वारैः नित्ये प्राणसिचेषु सर्वदा ।
प्राणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृतः” । दहस्यतिः
“वह्नासनं नियम्याह्वरं चतुर्नाम्ना ब्रह्मादिकं तथा । सं-
निभोलितह्न्द् मौनी प्राणायामं समभ्यसेत्” । विष्णु-
धर्मोत्तरे “सप्तव्याहृतिं सप्तधा गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते । आदानं
रोधसंसर्गं मनसा त्रिः समभ्यसेत् । ब्रह्माणं केशवं
शम्भुं ध्यायन्मुच्येत ब्रह्मनात् । रक्तं पितामहं
ध्यायेद्विष्णुं नीलोत्पलप्रभम् । सुचेतं त्र्यम्बकञ्चैव
संसारार्थवदारणम्” । योगियाज्ञवल्क्यः “प्राज्ञास्थितं

नासपुटेन वायुमाह्वरं तेनैव शनैः समस्तम् । माङ्गीच
सर्वाः प्रतिपूरयुः स पूरको नाम महाक्षिरोधः । न
रेचकोनैव च पूरको वा नासायचारो स्थित एव वायुः ।
अग्निश्चलं धारयति क्रमेण कुम्भाख्यमेतं प्रवदन्ति
तज्ज्ञाः । निष्क्रम्य नासाविवरादशेषं प्राणं बहिः
शून्यमिवानिलेन । निरुच्छं संतिष्ठति चोर्ध्ववायुः स
रेचको नाम महाक्षिरोधः । नासिकयाऽऽह्वरं प्रोच्छासं
ध्यानं पूरक उच्यते । कुम्भोनिश्चलनिश्वासी रिचप्रसा-
नस्तु रेचकः” । योगियाज्ञवल्क्यः “प्राणैवाध्यायनेन
वेगवायुं समुत्पद्येत् । येन शम्भुनधस्याश्च निश्वासेन
च चालयेत् । शनैर्नासपुटे वायुसुत्पद्येत्तु वेगतः” ।
यस्य निश्वासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽ-
ष्टावङ्गानि पात० सू० तस्य योगाङ्गोक्तता । तस्य च यो-
गाङ्गप्राणायामस्य लक्षणादिः पात० सू० भा० विवरणेभूतं
यथा “तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगेति विच्छेदः प्राणा-
यामः” सू० । “सत्यासनजये बाह्याश्च वायोराचमनं
श्वासः । कोष्ठस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः, तयोर्गतिवि-
च्छेद उभयाभावः प्राणायामः” भा० । स तु “बाह्याभ्यन्त-
रक्षमभट्तिर्देशकालसङ्ख्याभिः परिहृष्टो दीर्घश्चक्षुः” सू० ।
“यत्न प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्याः यत्न श्वासपूर्वको
गत्यभावः स आभ्यन्तरः ततीयस्तमभट्तिर्यत्नोभयाभावः
सङ्गतप्रयत्नाद् भवति यथा तन्मो न्यस्तसुपले जलं सर्वतः
सङ्कोचसापद्यते । तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति
तयोऽप्येते देशेन परिहृष्टाः इत्यनञ्च विशेषो देश इति ।
कालेन परिहृष्टाः क्षणानामित्यन्तावधारणेनावच्छिन्ना
इत्यर्थः । सङ्ख्याभिः परिहृष्टाः, एतावद्भिः श्वासप्रश्वासेः
प्रथम उद्घातस्तदनुनिष्ठहीतस्यैतावदुभिः द्वितीय उद्-
घातः एवं ततीयः एवं चतुर्थः मध्य एवं तीव्र इति
सङ्ख्यापरिहृष्टः स खल्वयमेवमभ्यस्यो दीर्घश्चक्षुः” भा०
“बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपो चतुर्थः” सू० । “देशकालसङ्ख्या-
भिर्वर्गविषयः परिहृष्ट आक्षिप्तः तथाभ्यन्तरविषयः परि-
हृष्ट आक्षिप्तः उभयथा दीर्घश्चक्षुः तत्पूर्वको भूमिजयात्
क्रमेणोभयोर्गत्यभावसदर्थः प्राणायामः । ततीयस्तु
विषयानाहोषितो गत्यभावः सङ्गदारस्य एव देशकाल-
सङ्ख्याभिः परिहृष्टो दीर्घश्चक्षुःसदर्थस्तु श्वासप्रश्वासयो-
र्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको गत्य-
भावसदर्थः प्राणायामः इत्ययं विशेष इति” भा० । “ततः
जीयते प्रकाशवर्णम्” सू० । “प्राणायामानसङ्गतोऽस्य

योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं यत्तदाचक्षते
महामोहमयेन इन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमाहृत्य तदे-
वाकार्यं नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरणं कर्म सं-
सारनिवन्धनं प्राणायामाभ्यासात् दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं
च क्षीयते । तथा चोक्तम् “तपो न परं प्राणायामात्ततो
विशुद्धिर्लज्जानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति” । किञ्च धारणासु च
योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव । “प्रच्छदेन-
विधारणाभ्यां वा प्राणस्येति” वचनात्” भा० ।

“प्राणायामविशेषतयलक्षणपरं सूत्रमवतारयति स-
त्विति । वृत्तिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । रेचकमाह
यत्त पञ्चासेति । पूरकमाह यत्त आसेति । कुम्भकमाह
तृतीय इति । तदेव स्फुटयति यत्त्रोमयोः श्वासप्रश्वासायोः
सकृदेव विधारकात् प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्व-
वदापूरणप्रयत्नौघप्रविधारकः प्रयत्नो नापि रेचकप्रय-
त्नौघविधारणप्रयत्नोऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तस्मै उपले
निहितं जलं परिशुष्यत् सर्वतः सङ्कोचमापद्यते एव
मयमपि मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्न
निरुद्धक्रियः शरीर एव सूक्ष्मीभूतोऽवतिष्ठते न तु
रेचयति येन रेचक इति । इयानस्य देशो विषयः प्रा-
देशवितस्तिहस्तादिपरिमितो निवाते प्रदेशे ईषिका
तूलादिक्रियानुमितो बाह्य एवमान्तरोऽप्यापादतकाम-
स्तकं पिपीलिकास्यशंसदशेनानुमितः । स्वर्गनिमेषक्रिया-
वच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणसोपामित्यन्तावधा-
रणेनावच्छिन्नः स्वजानुमण्डलं पाणिना त्रिः परा-
श्वश्रु च्छोटिकावच्छिन्नः कालो माता तामिः षट्त्रिंश
व्यातामिः परिमितः प्रथम उद्वातो मन्दः । स एव दि-
गुणोक्तो द्वितीयो मध्यमः स एव त्रिगुणोक्तस्तृतीय
स्त्रीव्रस्तमिमं सङ्ख्यापरिहृतं प्राणायाममाह सङ्ख्याभि-
रिति । स्वस्थस्य हि पुंसः श्वासपञ्चासक्रियावच्छिन्नेन
कालेन यथोक्तच्छोटिकाकालः समानः प्रथमोद्वात
कर्मतां नीतः उद्वातो विजितो वशीकृतो निष्ठहीतः
क्षान्नाभियन्ताकालो विवक्षितः श्वासपञ्चासयन्ता संख्येति
कथञ्चिद्भेदः । स खल्वयं पूरकहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासादि-
क्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यं स-
म्भविमनीयः तथा च सूक्तो न तु सन्दतया” विवर्तितः ।
योमाङ्गप्राणायामविधिः दत्तात्रेयसंहितायासक्तो यथा
“तस्मिन् शस्तं समाप्तोऽर्थं व्यासनं विहरादिकम् ।
तत्रोपविश्य मेधावी पद्मासनसमन्वितः । समकायः प्राङ्ग-

लिङ्गं प्रणस्य चेष्टदेवताम् । ततो दक्षिणहस्तस्याप्यङ्गुले न
तु पिङ्गलायाम् । निरुध्य पूरयेद्वायुमिडया तु शनैः
शनैः । यथाशक्त्यानिरोधेन ततः कुर्वाञ्च कुम्भकम् ।
ततस्त्वजेत् पिङ्गलायाम् शनैरेव न वेगतः । पुनः पिङ्गलाय-
ाऽऽकृत्य पूरयेदुदरं शनैः । धारयित्वा यथाशक्ति रेचये-
न्मारुतं शनैः । यथा त्वजेत्तयाऽपूर्य्य धारयेद्विरोधतः ।
एवं प्रातः समासीनः कुर्वाद्द्विंशतिकुम्भकान् । कुम्भकः
सहितो नाम सर्वप्रहृषिवर्जितः । मध्याह्नेऽपि तथा
कुर्वात् पुनर्द्विंशतिकुम्भकान् । एवं सायं प्रकुर्वीत
पुनर्द्विंशतिकुम्भकान् । कुर्वीत रेचकमाभ्यां सञ्चि-
तान् प्रतिवासरम् । कुर्वादेवं चतुर्वारमनालस्यो दिने
दिने । एवं मासत्रयं कुर्वाद्वाडोऽङ्गुलिस्ततो भवेत्” ।
ग्रहजामले त्रयोदशपटले “प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेच-
कुम्भकपूरकैः । सहितः केवलस्येति कुम्भको द्विविधो
मतः । रेचपूरणयुक्तो यः स वै सहितकुम्भकः ।
यावत् केवलसिद्धिः स्यात् सहितं तावदध्यसेत् । रेचकं
पूरकं त्वङ्गा सुखं यदायुधारणम् । प्राणायामोऽय-
मित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः । शुद्धपदिसमागेष प्राणा-
बामं समाचरेत् । यावदायुः स्थितो देहे तावज्जीवित-
मुच्यते । मरणं तस्य निष्क्रान्तिकृतो वायु” निबन्धयेत् ।
मलाकुलासु नाड्येषु मारुतो नैव मध्यगः । कथं स्यात्
निर्मलीभावः कायगुद्धिः कथं भवेत् । शुद्धिमेति यदा
सर्वं नाड्योचक्रं मलाकुलम् । तदेव जायते योगो
प्राणसंप्रहृष्ये क्षमः । प्राणायामं ततः कुर्वाञ्च कुम्भ-
सान्त्विकया धिया । तथा सुषुम्णापार्श्वस्था मलाः
शोषं प्रयान्ति हि । बह्वपङ्गासनयोगो प्राणं चन्द्रेण
पूरयेत् । धारयित्वा यथाशक्ति पुनः सूक्ष्मेण रेचयेत् ।
प्राणं सूक्ष्मेण चाकृत्य पूरयेदुदरं शनैः । विधिवत्
कुम्भकं कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् । येन त्वजेत् तैरेव
पूरयेद्विरोधतः । रेचयेत् ततोऽन्येन रेचयेत् न वेगतः”
चन्द्रेण वासनासया सूक्ष्मेण दक्षिणनासया । “प्राणं
चेद्विडया पिवेद्भिवमितं भूयोऽन्यथा रेचयेत् धीत्वा
पिङ्गलायाम् समीरणमयो बद्ध्वा त्वजेदामया । सुर्वा-
चन्द्रसरोरनेन विधिना विम्वदयं ध्यायतः शुद्धा नाड्य-
गणा भवन्ति सन्निना मासत्रयादूर्द्ध्वतः । प्रातर्मेध्यन्दिनं
सायं मध्यरात्रे च कुम्भकान् । चतुरशोतिपर्यन्तं चत-
वारं समभ्यसेत् । प्राणायामे महान् धर्मो योगिनो मो-
क्षदायिनि । प्राणायामे दिवारात्रौ देहचालं परि-

त्यजेत् । अथमे द्वादशी मात्रा मध्यमे द्विगुणा कृता ।
उत्तमे त्रिगुणा त्रेधा प्राणायासस्य निर्णये । कनीयसि
भवेत् खेदः कम्पो भवति मध्यमे । उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणी
बह्वपद्मासनो सुष्ठः । जलेन अमजातेन मात्रामार्जन-
माचरेत् । दृढता लघुता दीप्तिक्षेने मात्रास्य जायते ।
यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः ।
कायान्ते योगिनो देहे तानि वक्ष्याम्यशेषतः । शरीर-
लघुता दीप्तिर्जठराग्निविवर्जनम् । कशत्वञ्च शरीरस्य
तस्य जायेत निश्चितम् । पूर्वोक्तकाले कुर्वीत परमाभ्यास-
मेव च । ततः परं यथेष्टं शक्तिः स्याद् वायुधारणे ।
यथेष्टधारणादायोः सिद्धिः कुम्भस्य केवला । केवले कुम्भके
सिद्धे रेचकप्रवर्जिते । न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु
लोकेषु विद्यते । [हेमच० ।

प्राणावाय न० प्राणैर्नावेति अय-इ अच् । क्रियाविशाले
प्राणासन न० “एतत् प्राणासनं नाम सर्वसिद्धिप्रदाय-
कम् । वायुं मूले सनारोप्य ध्यात्वाऽऽकुञ्च्य प्रसारयेत् ।
केवलं पादमेकञ्च स्तब्धे चारोप्य यत्नतः । एकपादेन
गगने तिष्ठेत् स दण्डवत् प्रभो । आपानासनमेतत् हि
सर्वेषां पूरकान्नयम् । कृत्वा सूक्ष्मयोगपद्मे समा-
रोप्याथ वायुभिः । तदासिद्धो भवेत् मर्त्यः प्राणापान-
समागमम् । आपानासनयोगेन कृत्वा योगेश्वरो भुवि”
इत्यामल्लोक्ते पूजाङ्गे आसनभेदे ।

प्राणाहुति स्त्री प्राणरूपेभ्योऽग्निभ्य आहुतिः । भोजनात्
प्राक् ऋह्यकर्त्तव्ये प्राणरूपान्युद्देश्यकाहुतौ तत्-
प्रकारश्च आहुतिः तं दर्शितो यथा
छन्दोगपरिशिष्टे “प्राणैर्यस्त्वथ पञ्चस्थः स्वाहा प्रण-
वसंयुताः । पश्चाद्धतौस्तु जुहुयात् प्रलयग्निनिभेषु
च” । प्राणाहुतिसूत्रमाह जौनकः “तर्जनीमध्यमाङ्गु-
ष्ठैर्लेम्ना प्राणः हुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने
जुहुयात्ततः । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने च जुहुया-
द्भुविः । तर्जनीन्तु बहिष्कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः ।
समाने सर्वहस्तेन सहृदायाहुतिर्भवेत्” । सूत्रार्थसारे
“प्राणः हुतौ दृढाभावे पश्चात् मुञ्जीत नो दृढम्” अत्र
पाठक्रमेण प्राणापानव्यानोदानसमानरूपेण आहुति-
रुक्ता । वैश्वानरविदस्तु छन्दोऽन्वयक्रम उक्तो यथा
“तद्वयङ्ग्यं प्रथममागच्छेत्तद्वीचीयं, स यां प्रथममाहुतिं
जुहुयात्तां जुहुयात् प्रणाय स्वाहेति प्राणकृत्यति” ।
“अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति

व्यानकृत्यति” । “अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुया-
दपनाय स्वाहेत्यपानकृत्यति” । “अथ यां चतुर्थीं जुहु-
यात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति समानकृत्यति” ।
“अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्यु-
दानकृत्यति” ।

प्राणियूत न० इत० । समाह्वयाख्ये विवादपदभेदे अमरः ।
यूतशब्दे ३७७३ पु० दृश्यम् “एष एव विधिक्षेपः प्रा-
णियूते समाह्वये” याज्ञ० यूतधर्मोऽतिदिष्टः । [मात्रे ।
प्राणिन् नित्यम् त्रि० प्राणोऽख्यस्य इति । जीवे चेतने जन्तु-
प्राणिमात्र स्त्री प्राणिनो मातेव । गर्भदात्रीक्षुमे राजनि० ।
प्राणिहित त्रि० इत० । १ प्राणिनो हितसाधने २ पादुकायां
स्त्री त्रिका० । [प्राणीत्य तत्पार्थ पाठान्तरम् ।
प्राणीत्य न० प्रणोतस्य प्रयुक्तस्य भावः ध्वज् । ऋषे त्रिका०
प्राणेश पु० इत० । १ प्रत्यो जटा० । २ भाष्यायां स्त्री हेमच० ।
३ वायौ पु० त्रिका० । प्राणेश्वरादयोऽप्यत्र ।

प्राणयज्ञ न० इत० । प्राणिनोऽङ्गे अवयवे हस्तपादादौ
तत्र उपसर्जने “अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्यमवि-
कारिजम् । अतस्त्वं तत्र दृष्टं तेन तद्वत् तथा युतम्”
इत्युक्तञ्चक्षणस्वाङ्गरूपकत्वे असंयोगोपपत्तये ङीप् । तत्र
क्रोडादिवह्नवो नासिकोदरजङ्घादन्तश्चक्षुषाम् पुच्छस्य
च विशेषोक्तेः संयोगोपपत्तयेऽपि ङीप् स्यात् ।

प्रातःकृत्य न० ७त० । शास्त्रविहिते प्रातःकर्त्तव्ये कर्मणि
तत्र आचारशब्दे ६२२४ दर्शितम् । एवमन्यत्रापि यथा-
यथं नानाशास्त्रे उक्तं दृश्यम् ।

प्रातःकाल पु० कर्म० । १ प्रभातकाले “प्रातःकालो सुहर्त्ता
स्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु” कृत्यतिपरिभाषिते स्त्र्योऽद्या-
वधि सुहर्त्तव्यमिते २ काले च ।

प्रातःसन्ध्या स्त्री सन्धौ भवः अत् सन्ध्या ७त० । १ गतरात्रे-
नन्तरं सुहर्त्ताङ्गके भाषिस्त्र्योऽद्यस्य मध्यवर्तिनि २ दण्डच-
तुष्टयात्मके वा काले “त्रियासां रजनौ प्राहुस्तृत्वाद्यान्चतु-
ष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्धौ दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ति० न० ।
सन्ध्या च ब्रह्मणो मनोजाता कन्या सा च वसिष्ठोपदेशेन
तपः कृत्वा पूर्वप्रतिज्ञातस्याग्नौ शरीरत्यागस्य सन्धाद-
नार्थं विष्णु वरेण पुरोडाशमयं देहनाथ्य मेघातिथि-
यज्ञाग्नौ शरीरं जुहाव । तस्याः पूर्वाङ्गं प्रातःसन्ध्या ।
इत्यस्याच्च तत्कथा कालिकापु० २२ अ० यथा

“तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विषेः सुता । बहि-
स्तस्याः शरीरं तद्गन्धा रुच्यं च मयि लभे । शुद्धं प्रवेश-

यामास विष्णोरेवाज्ञया पुनः । सूर्यो द्विधा विभज्याथ
तच्छरीरं तदा रथे । स्त्रके संस्थापयामास प्रीतये पितृ-
देवयोः । यदङ्गभागस्तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमाः ।।
प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रान्तमध्यगा । यः
शेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगः । स सायमभवत्
सन्ध्या पितृप्रीतिप्रिया सदा । सूर्योदयाच्च प्रथमं
यदा स्यादरुणादयः । प्रातःसन्ध्या तदोदेति देवानां
प्रीतिकारिणी । अस्तं गते ततः सूर्यो शोणपद्मनिभा
सदा । उदेति सायंसन्ध्यापि पितृणां मोदकारिणी ।
सन्धौ काले उपास्या सन्ध्या ७तः । पूर्वसन्ध्याकाले
उपास्यायां गायत्रीप्रतिपाद्यपरमेष्ठिरूपायां शिवता-
याञ्च यथोक्तं भरद्वाजस्मृतौ ७५० यथा
“गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्रीति स्मृता ततः । प्राणा
गया इति प्रोक्तास्त्रायते तानथापि वा । गायत्रीति
भवेद्भान केवलं त्रायतीति वा । व्यानश्चे प्राणजिह्वाद्यु
सदा वायसवर्तनात् । सरस्वतीति नाम्ना च समा-
ख्याता महर्षिभिः । सवितृप्रकाशकरणात् सावित्री-
त्वमिधा भवेत् । जगतः प्रसवित्रीति हेतुनानेन वापि
च । तस्मादियं सप्तोपास्या निशादिवसयोर्विजैः । गा-
यत्री सन्निवेद्यायां सैव सन्ध्यैति कौत्सिता । यो जपे-
ददन् ज्ञात्वा नशत्रन्त्येहंश्चि तत्क्षणात् । अक्षिच्छन्दो
देवताश्च जपेत्तास्मान्विताः क्रमात् । ज्ञात्वा पदानि
श्रुत्वाथ तुरीयं पादमव्ययम् । ब्रह्मणा याति तत्साम्यं
पदं ज्ञात्वा तुरीयकम् । या गायत्री लिखरणा सा
लिमूर्त्तिस्वरूपिणी । उपास्यानन्तरं विप्रैस्त्रिसन्ध्याद्यु
लिमूर्त्तिषु । तुरीयपादमेतस्या ज्ञात्वा योपास्तिमाचरेत् ।
सा रत्नपूर्णं पृथिवीं गच्छन्ती दोषभागभवेत् । ब्रह्म-
केशवरुद्रादिदेवताभिरुपासिता । सन्ध्यान्तां कोन सेवेत
विप्रः स्यादभिलाषुकः । प्रातः सतारकां सन्ध्यां सायं
सन्ध्यां समाप्कराम् । ज्ञानकर्म्मणि तन्मध्याह्नपासीत
यथाविधि । प्रातरेवमुपास्यैव प्रकृत्यात् हवनं जपम् ।
ज्ञानस्थानन्तरं कृत्यात् तर्पणञ्च महाकृतम् । सायं
सन्ध्याह्नपासीत होमं कुर्वीत शासनात् । सन्ध्यापा-
सनहीनो यो न योग्यः सर्वकर्मसु । तस्मादुपास्य विधिना
सन्ध्यामन्यक्रियाचरेत् । नोपासयेद्विजः सन्ध्यां यो-
ऽसौ शूद्रत्वमाप्नुयात् । कर्माण्यन्यानि संत्यज्य सन्ध्यां
यः केवलं द्विजः । उपास्ते, सर्वपुण्यानि कृतवान् स
भवेदक्षम् । सन्ध्यापास्तिं विना विप्रः पुण्यान्यन्यानि

चाचरेत् । यस्तस्य तानि पापानि भवन्त्येव न संशयः ।
नाशयेत् कन्मजनितां पापं दशजपादसु । शराक्षत्
शतजपाद्वायत्प्रास्तु द्विजन्मनः । कर्तं युगेऽपि चैकस्मिन्
सहस्रेण जपेन तु । सङ्गत्तया जपतस्तस्माद्वायली
सर्वदा जपेत् । समस्तसप्ततन्मध्याह्न जपयज्ञः परं स्मृतः ।
हिंसया ते प्रवर्तन्ते जपयज्ञो न हिंसया । यावन्तः
कर्मयज्ञाश्च दानानि च तपांसि च । ते सर्वे जपयज्ञस्य
कलां नाहंन्ति षोडशीम् । जपेन देवता नित्यं
स्तूयमाना प्रसीदति । प्रसन्ना विपुलान् भोगान्
दद्यान्मुक्तिञ्च शाश्वतीम् । यत्तराक्षसवेतालप्रेतभूतपिशा-
चकाः । जपाश्रयं द्विजं दृष्ट्वा दूरन्ते यान्ति भीतितः ।
तस्माज्जपः सदा श्रेष्ठः सर्वस्मात् पुण्यसाधनात् । इत्येवं
सर्वथा ज्ञात्वा विप्रो जपपरो भवेत् । एवं जपपरः
सन्ध्यां भक्त्युपासीत यो द्विजः । नियमेन सदा गच्छेत्
दक्षित्वं नात्र संशयः । तस्माज्जितेन्द्रियो नित्यं सन्ध्या-
पास्तिं समाचरेत् । स सर्वलोकान् जित्वाऽथ विप्रः
स्ववशमानवेत् । तदन्ते ब्रह्मभावेन यावदाभूतसहस्रम् ।
तार्क्ष्यलो निरातङ्को भवेदत्र न संशयः । एवं सन्ध्या-
विधिं सर्वं यो विप्रोऽध्यापयेत् द्विजः । अध्यापको
यथावस्थः श्रोता चैकाग्रमानसः । स सर्वपापनिर्मुक्तः
सर्वविद्याविशारदः । अथ धान्यधनोपेतो जीवेद्वर्षतं
सुखी । एतद्विधानं योऽधीत्य आचरेत् ब्राह्मणोत्तमान् ।
प्रीतिपूर्वं प्रयत्नेन ब्राह्मणो नियमेन च । अज्ञानेन
प्रभादेन दुरितं यत् सद्यत्यितम् । तस्य तत् सकलं नार्थं
ब्रजेदत्र न संशयः । याः सन्ध्यापास्तयस्तिस्त्रो यस्य
ज्ञानं विधीयते । पर्वणि आवण्यो यस्य तत् सर्वं पूर्णं
तामियात् । कामान्मोहाच्च लोभाच्च सन्ध्यां नाति-
क्रमेद् द्विजः । सन्ध्यातिक्रमणाद्विप्रो ब्राह्मण्यस्यवर्तते
यतः । अनागतां तु ये पूर्वमनतीताश्च पश्चिमां ।
सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः ? ।
सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये न विप्रा उपासते । काम-
न्तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् । विधान-
मेतन्नो देयं रहस्यं यस्य कस्यचित् । वेदाध्यायमिजान्
ताय प्रदेयं स द्विजन्मने । ब्राह्मणसंयोगियाज्ञवल्क्यः
“अतःपरं प्रवक्ष्यामि सन्ध्यापासनसुत्तमम् । अहोरात्र-
कर्तैः पापैर्योऽहोपास्य प्रमुच्यते” । तथा “यावन्तोऽस्यां पृ-
थिव्यां हि विकर्मस्थास्तु वै द्विजाः । तेषां वै जावनार्थाय
सन्ध्यां कृष्टा अयम्भुवा । या सन्ध्या सा तु गायत्री

द्विधा भूता प्रतिष्ठिता। तथा “सा सत्यं कर्म विप्रायाम-
होरावकतस्य तु । पापापनुत्तये यस्मात् तस्मान्नित्यं
समाचरेत्” यमः “सम्ब्राह्मपासते वे तु सततं संशित-
भ्रताः । विधूतपापास्तो यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्” । शा-
क्तातपः “अन्तं मद्यागम्यश्च दिवाभैद्युनमेव च । पुनाति
दृषलस्याज्ञं बहिः सम्ब्राह्मण्युपासिता” । याज्ञवल्क्यः
निशायं वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत् । त्रिकाल-
सम्ब्राह्मणत्वात् तत्सर्वं विप्रणश्यति” । देवलः “सायं प्रातः
सदा सम्ब्राह्मपासीत शुचिर्बहिः” । विष्णुपुं “सर्वकाल-
सुपस्थानं सन्ध्यायां पाथिवेष्यते । अन्यत्र स्तुतकाशौच
विश्वमातुरभीतितः” । योगियाज्ञवल्क्यः “सर्वावस्थो-
ऽपि यो विप्रः सम्ब्रोज्यनतत्परः । ब्राह्मण्यज्ञ स ह्यीयेत
अन्यजन्मगतोऽपि सन् । सम्ब्राह्मणत्वापासिता येन तेन
विष्णुरुपासितः । दीर्घमायुः स बिन्देत सर्वपापैः प्रस-
व्यते” । तथा “सायं प्रातस्तु यः सम्ब्राह्मं सङ्गच्छं प्रयु-
क्तासिते । जपत्यैव पावनीं देवीं सावित्रीं लोकमात-
रम् । स तथा पावितो देव्या ब्राह्मणो भूतकिल्बिषः ।
न सीदेत् प्रतिगृह्णानोऽपि पृथ्वीं समामराम्” । अग्नि-
पुराणे सुनय ऊचुः “कथं सुने ! दिवं याति ब्राह्मणो
स्तुतकिल्बिषः । अग्निको हि नो ब्रूहि यदुक्तं वक्रिणा
पुरा” स्तुत उवाच “सायं प्रातश्च यः सम्ब्राह्मपास्तेऽनुष्ण
भानसः । जपते पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
तथा स भावितो देव्या ब्राह्मणः भूतकिल्बिषः । न सी-
देत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीञ्च समामराम् । ये चान्ये दा-
हणाः कैचिदुपहाः सृष्ट्यादयो दिवि । ते चास्य सौ-
म्यतां यान्ति शिवाः शिवतरास्तथा । यत्र तत्र गतञ्चैनं
दाहणाः पिशिताशनाः । घोररूपा महाकायाः प्रभवन्ति
न राक्षसाः । यावन्न स पृथिव्यां हि चीर्णवेदव्रता
दिजाः । अचीर्णव्रतवेदा वा विकर्मपथमाश्रिताः । ते-
भ्यस्तु पावनाथाय गायत्री नित्यमेव हि । हे सम्ब्र-
ह्मपतिष्ठेत तदन्तर्यं महाव्रतम्” । तथा “हे सम्ब्र-
ह्मपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः । यस्तस्य दुष्कृति
नशिवा पूर्वतः परतोऽपि वा । एवं किल्बिषमुक्तो हि
विनिर्दहति पातकम् । उभे सम्ब्र-
ह्मपासीत तस्मा-
न्नित्यं द्विजोत्तमः” । तथा “सन्ध्या येन न विज्ञाता सम्ब्रा-
ह्मपासिता । जीवन्नेव भवेत् शुद्धो स्तुतः सा चाभि-
क्षायते” । मनुः “न तिष्ठति तु यः पूर्वं नोपास्ते यश्च
पश्चिमां । स साधुभिर्बहिष्कार्यः सर्वस्वात् द्विजक-

र्मयः” । व्यासः “बहिः सम्ब्राह्मण्युपासिता गोष्ठप्रसवणा-
दिषु । खाते तीर्थे दशगुणा साहस्री लाङ्गरीजले” ।
बहिरिति अनाच्छादितस्थाने प्राङ्मुखादौ । शातातपः
“गृहेषु प्राकृतो सम्ब्राह्मणो गृहे शतगुणा स्मृता । नदीषु
शतसाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ” । गृहेषु गृहवीथ्यादौ ।
योगियाज्ञवल्क्यः “सन्धौ सम्ब्राह्मपासीत नास्तगे नोद-
गते रवौ । सम्ब्राह्मण्यनु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा
सदा” । संवत्तः “प्रातःसम्ब्राह्मं सनक्षत्रासुपासीत
यथाविधि । सादित्यां पश्चिमां सम्ब्राह्मण्युपासितभा-
स्कराम्” । नरसिंहपुराणे “पूर्वां सम्ब्राह्मं सनक्षत्रासु-
पक्रम्य यथाविधि । गायत्रीमन्त्रसेवावदुयावदादित्य-
दर्शनम्” । मनुः “कथं यो दीर्घसम्ब्राह्मत्वात् दीर्घमायुरवा-
प्नुयुः । पूजां यश्च कर्त्तुञ्च ब्रह्मवर्चसेव च । उ-
पास्ते यस्तु नो सम्ब्राह्मं ब्राह्मणो हि विशेमतः । सजीव-
न्नेव शुद्धः स्नानृतः सा चाभिधीयते” । तथा “सम्ब्राह्मणो
ऽशुचिनित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यदन्त्यं कुरुते किञ्चित् न
तस्य फलवाग्भवेत्” । यमः “अनागतान्तु ये पूर्वांमतीतां
चापि पश्चिमां । ये विप्रा नास्तुतिष्ठन्ति सम्ब्राह्मं ते दृषन्ताः
स्मृताः” । छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः “सम्ब्राह्मं नोपास्य
चाकर्त्ता स्नानदानस्य यः सदा । तं दोषा नोपसर्पन्ति
वेनतेयमिवोरगाः” तथा “एतत् सम्ब्राह्मण्यं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं
यदधिष्ठितम् । यस्य नाख्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण च-
व्यते” । कूर्मपुराणे “न तिष्ठति तु यः पूर्वं नोपास्ते यस्तु
पश्चिमां । स शुद्धेण मनो लोके सर्वधर्मविवर्जितः” ।
सुख्यकाले सम्ब्राह्मवन्दनाकरणे प्रायश्चित्तमाह । व्यासः
“आदित्योऽभ्युदयादुत्थ्य सम्ब्रोज्यपास्तिमजुर्वतः ।
स्नात्वा प्राणांस्त्रिराचम्य गायत्र्युपशतं जपेत्” पारि-
जाते तु “कालातिक्रमणे चैव चतुर्थार्ध्यं” प्रदापयेत्
इत्युक्तम् । मत्स्यसायनत्वे तु “कालातीता इथा सम्ब्रा-
ह्मस्त्रोस्त्रोमैद्युने यथा । गायत्रीं दशधा जप्त्वा पुनः सम्ब्राह्मं
समाचरेत्” काशीखण्डोक्तं प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम् । अत्र
अथाचारं व्यवस्था । सङ्गवपर्यन्तप्रातः सम्ब्राह्मया गौण-
कालः आप्रदोषावसानं सायंसम्ब्राह्मया इति मण्डनः ।
“उदयास्तमयादूर्ध्वं यावत् स्याद्वृत्तिकालयम् । तावत्
सम्ब्राह्मपासीत प्रायश्चित्तमतः परम्” इति स्कान्दे वि-
शेष उक्तेः । मध्याह्ने तु दक्षः “आध्यर्चयामादासायं
सम्ब्राह्ममाध्याह्निकीष्यते । अर्घ्यप्रदानतः पूर्वउदया-
स्तमवेऽपि वा । गायत्र्युपशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजा-

तिभिः” इति । गौणकालेऽप्यसम्भवे यमः “दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत् । शर्वथ्याः प्रथमे यासे तावत् कुर्थाद्वयथाक्रमम्” । अत्र सुखकालाहुरोधात् सायंसम्प्रोपासनं पूर्वं कृत्वा “आगन्तूनामन्ते निवेशः” इति न्यायेनातीतकालं कर्म पश्चात् कार्यमिति न्यायतः प्राप्तं तस्य निषेधार्थं यथाक्रममिति वचनमिति । “दिवोदितानि कर्माणि प्राप्नुवन्तीतराणि च । दिवोदितानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु” मदनपरिजाते वसिष्ठोक्तेः । सूतके विशेषः सूतके इत्युद्युक्तौ “अवगाहं ब्रह्मयज्ञं सौरजयञ्च वज्रयेत्” इति “ज्ञानं सम्प्राप्तं त्यजन् विप्रः सम्प्राप्ताच्छ्रुतं प्रजेत् । तस्मात् ज्ञानञ्च सम्प्राप्तं सूतकेऽपि न सन्त्यजेत् । सूतके स्मृतके चैव सम्प्राप्तं समाचरेत् । मनसोच्चारयेन्नान्तान् प्राणायामस्मृते द्विजः” इत्यनयोर्विरोधाय न ज्ञानसम्प्राप्तनिषेध इति कल्प्याम् । किन्तु प्राणायाममन्त्रा मनसापि नोच्चार्या इत्यर्थः । पैठिनसिस्तु “स्मृतके सावित्याञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यम्प्रायश्चमस्कुर्थात्” इत्यर्घ्यदानानां सम्प्राप्ताह । अन्ये तु उच्चार्यं वाचा गायत्रीं दद्यादर्थ्याञ्जीनपि । अष्टविंशतिस्तोत्रा गायत्रीं मनसा जपेत्” इति गायत्रीजपमस्याहुः । “स्मृतके कर्मणान्यागः सम्प्रादीनां विधीयते” इति यद्यपि सम्प्रायानिर्वाहः श्रूयते तथाप्यञ्जलिप्रक्षेपादिकं कार्यम् । “स्मृतके सावित्या चाञ्जलिप्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्मस्कुर्थादिति” पैठिनसिस्तरणात् इति मिताक्षरा सम्प्रादीनामप्यपवादमाहापराजं पुलस्त्यः “सम्प्राप्तमिष्टं च ह्येवं यावज्जीवं समाचरेत् । न त्यजेत् स्मृतके वापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः । सूतके स्मृतके चैव सम्प्राप्तं समाचरेत् । मनसोच्चारयेन्नान्तान् प्राणायामस्मृते द्विजः” । यत्तु चन्द्रिकायां जाबालः “सम्प्राप्तं पञ्च महायज्ञान् नैत्रिकं स्मृतिकर्म च । तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया” यज्ञ संवर्तः “सूतके कर्मणां त्यागः सम्प्रादीनां विधीयते” यज्ञ विष्णु पुं “सर्वकालमुपसा तु सम्प्रायोः पार्थिवेष्वृते । अन्यत्र सूतकाशौचविश्रमाहुरभीततः” इति । तत् सर्वसम्प्राप्तनिषेधपरम् । “अर्घ्यानां ज्ञानसो सम्प्राप्ता कुशवारिविजिता” इति शुद्धिदीपे व्यवनोक्तेः । पैठिनसि स्मृतं सन्तोच्चारणमस्याह” सूतके सावित्याञ्जलिं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन्मस्कुर्थात् । प्रयोगपरिजाते भरद्वाजोपि

“सूतके स्मृतके कुर्थात् प्राणायाममन्त्रकम् । तथा सार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्यं सार्जयेत् । गायत्रीं सस्यगु-ञ्चार्यं सूर्यार्घ्यं निवेदयेत् । सार्जनं तु न वा कार्यं सुपस्थानं न चैव हि” । इत्येवं मिताक्षरापरिजातादौ अशौचे सम्प्राकरणविशेषोक्तेः गौडानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य श्रौतत्वेन कृत्वा बाधानुचितत्वादपि मिताक्षराद्युक्तं युक्तमिति दृश्यम् ।

प्रातःसवनं न० सवनं यज्ञाङ्गकर्मभेदः सोमाभिषवादि प्रातः कर्तव्यम् सवनम् । प्रातःकर्त्तव्यं यज्ञाङ्गकर्मभेदे । अण् प्रातःसव तत्प्राये पु० ।

प्रातःस्नानं ७त० प्रातःकर्त्तव्यं जलावगाहनादिरूपे स्नाने तस्य कर्माङ्गताद्युक्तं मरुद्वपुं “जप्रः काले तु संप्राप्ते कृत्वा चावश्यं बुधः । स्नायाच्चदीप शुद्धाद्य शौचं कृत्वा यथाविधि । प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् । प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टयुग्मं हि तत् । सुखमुपस्य सततं लाढाढ्याः संस्मरन्ति हि । अतो नैवाचरेत् कर्मण्ययकृत्वा स्नानमादितः । अलक्ष्मीः कालकर्णौ च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् । प्रातःस्नानेन पापानि धूयन्ते नात्र संशयः । न च स्नानं विना पुंसां प्राशस्त्यं कर्म संस्मृतम् । होमे जप्ते विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत् । अशक्तावशिरस्कन्तु स्नानमस्य विधीयते” ।

प्रातःस्मरणीयं लि० ७त० । प्रातःकीर्त्तनीये देवादौ पुण्यचरिते । प्रभातशब्दे ४४७५ पु० दृश्यम् ।

प्रातरुच्यं प्र+उत+उच । १प्रभाते अमरः “प्रातःकाले सुहृत्सो स्त्रीनि”ति स्मृत्युक्ते स्मृत्योदयावधिक्षिप्तकाले च प्रातरु लि० प्रकट आतरो यत् । प्रकटातरूपतरणपण्युक्ते देशे ततः कशाङ्काचतुरथ्यां कण् । प्रातरीय तस्यादूरदेशादौ लि० ।

प्रातरचक पु० सर्मभेदे भा० व्या० ५७७० ।

प्रातरनुवाक पु० प्रातःपात्रे अनुवाके वेदांशभेदे शब्दे “प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासितं” कात्या० श्रौ० ८।१।१६ “पुरा प्रातरनुवाकस्य” छा० ८० “प्रातरनुवाकस्य प्रारम्भात्” भा० “अप्रगीतमृगजातं शब्दं यत् प्रातःकाले शस्यते प्रातरनुवाकस्येति यावत्” आनन्द० । [त्रिका० प्रातराश पु० अश+भावे घञ् ७त० । प्रातःकालिके भोजने प्रातर्गेय पु० प्रातर्गेयमस्य । १स्तुतिपाठके त्रिका० २प्रातःकाले गातव्ये सामादौ च लि० ।

प्रातिर्दिन न० कर्म० । पूर्वर्त्तिनि दिवसे त्रिकाण्डशेषः ।

प्रातर्भीकृ पु० ७त० । काकै शब्दच० ।

प्रातर्भीजन न० ७त० । प्रातराशे जटाध० ।

प्रातस्तरा(मा)म् अर्थ० प्रातरुत्तरम् तमप् वा आसु ।

अत्यन्तप्रातःकाले “प्रातस्तरां पतन्निभ्यः” भट्टिः ।

प्रातस्त्रिवर्गा स्त्री प्रातः प्रातःस्नानेन त्रिवर्गे यस्याः । ग-
ङ्गायां भा०अनु० २६अ० ।

प्राति स्त्री प्रा+भावे क्तिन् । १पूर्तौ २लाभे च भेदि० ।

प्रातिकण्ठिका त्रि० प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रतिकण्ठ+ठक् ।
प्रतिकण्ठप्रहणे ।

प्रातिकी स्त्री प्रा+यत-लुङ् टाप् । जवाहरी राजनि० ।

प्रातिकामिन् दुर्बोधनस्य दूतभेदे भा०भी० ६५अ० ।

प्रातिकूलिका त्रि०प्रतिकूलं वर्त्तते प्रतिकूल+ठञ् । प्रतिकूलं
वर्त्तमाने स्त्रियां ङीप् “तां प्रातिकूलिकीं मत्वा” भट्टिः

प्रातिक्य न० प्रतिकस्य भावः पुरोहितानां यक् । प्रतिकभावे
प्रातिजनौ त्रि० प्रतिजनं साधु प्रतिजनां खञ् । प्रति-
जनं साधौ । कात्या०श्रौ०२५।१।१४

प्रातिनिधिका पु० प्रतिनिधि+स्कार्थे ठक् । प्रतिनिधौ

प्रातिपक्षिका त्रि०प्रतिपक्षमिति ठञ् । प्रतिपक्षं गन्तरि स्त्रियां
ङीप् । [तिथौ भवे ।

प्रातिपद् त्रि० प्रतिपदि भवः सन्निवेशा० अण् । प्रतिपदि-
प्रातिपदिका त्रि० प्रतिपदायां तिथौ भवः “कालाट् ठञ्”

पा०ठञ् । १प्रतिपदायां तिथौ भवे शतत्वाविभूते वज्रौ पु०

“चादौ प्रतिपदा येन त्वसृत्पक्षोऽसि पावक ! । त्वत्पदात्

प्रातिपदिकं संभविष्यन्ति देवताः” क्राहपु० ॥ २नास्ति

शब्दभेदे “यत् प्रातिपदिकं नाम तन्नास्ती नातिरिच्यते”

शब्दश० तल्लक्षणम् “अर्थवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्”

“कृत्तद्धितसमासाश्च” पा०व्याख्याति चैति सरलायामस्याभिः

“अधातुरप्रत्यय इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु परवर्त्तिङ्” इत्य

तत्पुरुषयोरित्यभिधानात् । एतत्सूत्रे परसूत्रे चार्थव-

त्त्वमेतत्सूत्राज्जलीभूतविभक्तौतरसमभिव्यहारात्तमेव

लोकेऽर्थबोधजनकत्वम् अन्यथाऽधातुरिति प्रयुदासेन

व्याख्यानान्नाहार्थवत्त्वे लाहश्रुत्पक्षेण सिद्धे उत्तरसूत्रे

जडादीनामनर्थकानामसिद्धेऽर्थवत्त्वग्रहणं व्यर्थं स्यात् ।

अहङ्गिति धातौ कालादि इत्यादि प्रत्ययान्ते च एतत्-

लाभ्यविभक्तनपेक्षत्वेऽपि तद्विरानपेक्षत्वसत्त्वेऽपि

अधातुरप्रत्यय इति तत्प्रयुदासः । एकदेशवर्णेऽर्थबोध-

जनकत्वाभावात्प्रातिपदिकः । अत्र प्रत्ययपदं प्रत्ययप्रत्य-

यान्तरं तन्नाहृत्यैवोभयग्रहणादित्याह (प्रत्ययं प्रत्य-

यान्त्येति) सि०कौ०) । अतएव भाष्ये “न लोके केवलेन

प्रत्ययेनार्थोऽवगम्यते केन तर्हि संप्रकृतिकेन” इत्युक्तम् ह-

रिणाप्युक्तम् । “धात्वादीनां विग्रहानां लौकिकार्थो न

विद्यते । कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः । प्रा-

ग्विभक्तिसदस्य तथैवार्थो न विद्यते” इति । भू सत्ता-

यामित्यादौ कर्मण्यपित्यादौ चार्थकथनन्तु अलौकिकार्थ-

कथनमात्रं प्रक्रियादशायामिति वेदितव्यम् “ब्राह्मणार्थो

यथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकमन्त्रे । देवदत्तादयो वाक्ये

तथैव स्युर्निरर्थकाः” इत्युक्तेरखण्डवाक्यस्यापि बोधकत्वा-

त्स्यापि प्रातिपदिकत्वापत्त्या तदुत्तरं स्मादिप्रसङ्ग इति

तद्विवारणायैदं नियमसूत्रमित्याह पूर्वसूत्रे येति” सि०कौ० ।

प्रत्ययग्रहणे यस्यात् स विहितस्तदादेशदन्तस्य ग्रहणमिति

न्यायादेव प्रत्ययान्तत्वलाभात् कृत्तद्धितादीनामपि प्रत्यय-

त्वात् पूर्वसूत्रेण सत्तासिद्धेरिति भावः । पदमिति स्मा-

तन्त्यैव प्रयोगार्हमर्थवादित्यर्थः । अनुकरणस्य शब्दमात्र

परतया न प्रातिपदिकत्वमनुकरणस्यानितिपरस्य प्रयोगा-

सत्त्वेऽपि इतिपरस्य पृथक् प्रयोगार्हत्वादिति गवि-

त्ययमाहेत्यादौ न प्रसङ्गः” हरिणाप्युक्तम् । अतएव

“गवित्याह भू सत्तायामितीदृशम् । न प्रातिपदिकं नापि

पदै साधु तत् सूत्रम्” ॥ प्रातिपदिकार्थे द्योत्ये प्रथ-

मैव । तदर्थश्च नामार्थाः “स्वार्थो द्रव्यश्च लिङ्गश्च संख्या

कर्मादिव च । अस्मी पञ्चैव नामार्थास्तयः कोषाद्विद-

न्निभः” इत्युक्ताः । तत्र अलिङ्गा, नियतलिङ्गाश्च प्राति-

पदिकार्थे प्रथमाया उदाहरणम्” सि० कौ० ।

प्रातिपीय पु० १न्यभेदे भा०द्रो०१५७अ० २गोत्रप्रवरर्त्तिभेदे

च प्रवराध्यायः ।

प्रातिपेय पु० न्यभेदे भा०सं० ६६अ० ।

प्रातिभ त्रि० प्रतिभाऽख्यस्य प्रज्ञा० अण् । १प्रतिभान्विते

योगिनां योगविज्ञकारको २उपसर्गभेदे मार्कण्डेयपु० ४०

अ० यथा “प्रातिभः” आख्या देवो अमावर्तौ तथापरौ ।

पञ्चैते योगिनां योगविज्ञाय कटुकादयाः । वेदायाः

काव्यशास्त्रार्थाः विद्याः शिल्पान्यशेषतः । प्रतिभान्ति

यदस्तेति प्रातिभः १ स तु योगिनः । शब्दार्थानखिलान्

वेत्ति शब्दं गृह्णाति चैव यत् । योजनानां सहस्रेभ्यः

आवणः २ खोऽभिधीयते । समन्ताद्दीक्षते चासौ स यदा

देवतोपसः । उपसर्गान्तमप्युद्धेवश्चसन्वत्तवद् बुधाः ॥

आख्यते यद्भिदाख्यं मनो दोषेण योगिनः । समस्त-

चारविभ्रंशाद् भ्रमः ४ स परिकीर्तितः । आवर्त्त इव
तोयस्य ज्ञानावर्त्तौ यदाकुलः । नाशयेच्चित्तमावर्त्त ५ उप-
सर्गः स उच्यते । एतेनाशितयोगास्तु सकला देवयो-
नयः । उपसर्गैर्भङ्गाघोरैरावर्त्तन्ते पुनःपुनः ।

प्रातिभाव्य न० प्रतिभूयो भावः प्रज्ज् द्विपदद्विः । (जा-
मिनि) प्रतिभूभावे प्रतिभूत्वेन हेये शब्दे च सन्तुः ८।१५।
५६ दर्शनप्रतिभूशब्दे ३४७५ पु० दृश्यम् ।

प्रातिभासिक त्रि० प्रतिभासादागतः ठक् । प्रतिभासाधीन
सत्त्ववति मिथ्यारजतादौ वेदान्तमते हि सत्त्वं त्रिविधं
पारमार्थिकं व्यवहारिकं प्रातिभासिकं च तत्र ब्रह्मणः
सत्त्वं पारमार्थिकं त्रिकाणावाध्यत्वात्, चटादीनां सत्त्वं
व्यवहारिकं व्यवहारकालेऽवाध्यत्वात्, शुक्तौ रजतादेः
सत्त्वं प्रातिभासिकम् अधिष्ठानज्ञानवाध्यत्वात् प्रातिभास-
कालमात्रसत्त्वाच्चेति वेदान्तपरिभाषायां स्थितम् ।

प्रातिशास्त्र्य त्रि० प्रतिशास्त्रं भवः परिसुखा० अत्र । प्रति-
शास्त्रं भवे व्याकरणभेदे न० ।

प्रातिश्रुत्क पु० प्रतिश्रुति तत्समये भवः ठक् । प्रतिश्रवण-
वेद्यायां भवे पुरुषे “यत् वायं श्रौतः प्रातिश्रुत्कः
पुरुषः” इ० ७० । [२प्रतिव्यक्तिभवे च ।

प्रातिस्विक त्रि०प्रतिस्वः भवः ठक् । १असाधारणधर्मे त्रिका० ।

प्रातिहर्त्त न० प्रतिहर्त्तुर्भावेः कर्म वा उद्भावा० अज् ।
प्रतिहर्त्तृरूपस्य कृत्विगभेदस्य कर्मस्य १प्रतिहरणे
२तदभावे च ।

प्रातिहारक पु० प्रतिहारक इव स्वार्थे अण् । प्रति-
हारकशब्दार्थे अमरः । [कारके अमरः ।

प्रातिहारिक त्रि० प्रतिहारः प्रयोजनमस्य ठक् । सावा-
प्रातीतिक त्रि०प्रतीत्या निर्दत्तः ठक् । प्रातिभासिके पदार्थे
प्रातीप प्रतीपस्यायम् अण् । प्रतीपन्तपस्यायत्ये शान्तनो
न्ते त्रिका० । [श्रुताचारिणि ।

प्रातीपिक त्रि० प्रतीपं वर्त्तते ठक् । प्रतीपं वर्त्तमाने प्रति-
प्राट् पु० अत्रिभेदे शत०ब्रा० १४।८।११।२

प्रात्ययिक त्रि० प्रत्ययाय स्थितः ठक् । प्रतिभूभेदे “दर्शनप्र-
तिभूर्यत्वं स्मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा” याज्ञ० दर्शनप्रतिभू-
शब्दे ३४७८ पु० दृश्यम् ।

प्राथमकल्पिक त्रि० प्रथमकल्पे भवः ठक् । १प्रथमसारम्भोचिते
वेदाध्ययनादौ । प्रथमं कल्पमधीते कल्पान्तत्वात् ठक् ।
२प्रथमकल्परूपशिक्षापन्याध्यायिनि अमरः ।

प्राथमिक त्रि० प्रथमे भवः ठक् । १प्रथमध्वने स्त्रियां ङीप् ।

प्रथममधीते प्रथम+ठक् । वेदादेः २प्रथमाध्ये तरि च ।
प्रादि पु० उपसर्गसंज्ञार्थं पा०उक्ते शब्दभेदे स च गणः पा०
ग०उक्तो यथा “प्र परा अप सस् व्यु व्य निश् दुस्
दुर् वि आह् नि अधि अर्पि अर्पित सु उर् (दु) अभि प्रति
परि उप” एते प्रादयः । निश् दुस् शान्तौ “निसस्तपतावना
सेवने इति (८।१।१२०) सूत्रे निश् इति निर्देशात्
निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य “इदुदुपधस्य यो विसर्जनीयः”
इति भाष्योक्तौ । निरः कृषः इति (७।२।४६) “सु-
दुरोरधिकरणे” इति च निर्देशात् शान्तावपि सवो ।
उदिति दान्तोऽपि “उदोऽनूर्ध्वं चेष्टायामिति” ।
“उपसर्गः क्रियायोर्मे” पा० “निति” भा० प्रादयः क्रिया-
योगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञास्य स्युः” सि०कौ० ।

प्रादुराक्षि पु० गोत्रप्रवरार्त्तभेदे प्रवशाध्यायः ।

प्रादुर्भाव पु० प्रादुस्+भू-भावे चज् । आविर्भावे प्रथमप्रकाशे
प्रादुस् अण् प्र+अद्-उचि । प्राकाशे अर्था० अस्य क्रिया-
योगे गतिसंज्ञा प्रादुष्कृत्य प्रादुर्भूय । स्वार्थे ङत् न टि०
लोपः प्रादुश्च प्रादुर्भावे न० अज्ज्वलदत्तः ।

प्रादेश पु० प्र+दिश-चज् दीर्घः । १नर्जनीसहितविसृताङ्गुले
अमरः २देशमात्रे मेदि० “अङ्गुष्ठस्य प्रादेशिन्या व्यासः
प्रादेश उच्यते” इत्युक्ते १परिभाषाभेदे च देवीपु० ।

प्रादेशन न० प्र+आ+दिश-ल्युट् । दाने अमरः ।

प्रादेशिक त्रि० प्रादेशे भवः ठक् । प्रादेशभवे [स्त्रियां ङीप् ।
प्रादोष(षि)क त्रि० प्रदोषे भवः वा अण्ठञौ । प्रदोषभवे
प्रादोहनि पु० स्त्री प्रदोहनस्यापत्यम् इज् । तदपत्ये । ततः
यूनि फज् तौल्यं तस्य न लुक् । प्रादोहनायनि तदोषे
यून्यपत्ये पुं स्त्री० । [करणे भाग०१।८।११ ।

प्राधानिक त्रि० प्रधानं संज्ञानः प्रयोजनमस्य ठक् । युद्धोप-
प्राधा स्त्री प्रधैव स्वार्थे ण । दक्षकन्याभेदे काश्यपकलत्रभेदे
हरिवं०२२६च० । तस्याः अपत्यं ठक् । प्राधेय तदपत्ये
पुं स्त्री० तदपत्यानि च देवगन्धर्वादयः भा०आ०६५ अ० ।
अग्निपुराणे प्राधेया इत्येव पाठः शब्दकल्पद्रुमे प्राधेय
शब्दकल्पनं लिपिकरप्रमादकृतपाठदर्शनात् इति बौध्दम् ।

प्राधानिक त्रि० प्रधान+स्वार्थे ठक् तस्येदं ठक् वा ।
१प्रधानशब्दार्थे २प्रधानसम्बन्धिनि च “प्राधानिकरहस्य”
इत्यादि देवीमाहात्म्यव्याख्यायां सुप्रवृत्त्यां स्थितम् ।

प्राधान्य न० प्रधानस्य भावः अज् । अष्टत्वे । भावे तत्प्रधा-
नत्वं न० तत् प्रधानता स्त्री तत्पार्थे । “अप्राधान्यं विधे-
र्यत् प्रतिषेधे प्रधानता” शाब्दिककारिका ।

प्राध्व लि० प्रकटोऽध्या अचक्षसा० । १दूरपथे २प्रज्ञे नञ्
३वज्ञे च हेमच० ब० प्रो० ४वक्तुर्दूरगामिनि रथादौ च ।
प्राध्वम् अव्य० प्र+आ+ध्वन-ङभि । १आतुकृत्ये २बन्धने
३नञ्चतायाञ्च अमरः ।

प्रान्त पु० प्रकटोऽन्तः । १शेषसीमायाम् हेमच० । २हृदिभेदे
पु० । ततः मोक्षापत्ये कणा० फञ् । प्रान्तायन तदपत्ये
पु० स्त्री० । [शब्दार्थक०]

प्रान्तदुर्गं न० प्रान्ते दुर्गं नृपाश्रयस्थानभेदः । दुर्गभेदे
प्रान्तरं न० प्रकटमन्तरं व्यवधानं यत् । १दूरगम्ये पथि ।
२वृक्षादिकायाश्च पथि ३वने ४कोटरे च भेदि० ।

प्रान्तशून्य पु० प्रान्ते शून्यमस्य । आयादिरहिते पथि शब्दर०
प्रापणिक पु० प्र+आ+पण-“प्राडि पणिकणः” उणा०
किकन् । पण्यविक्रेतरि उज्ज्वलद० ।

प्राप्त लि० प्र+आप-कर्मणि कर्तरि वा क्त । १लब्धे २आसा-
दिते ३भूते अमरः । ४उपस्थिते च ।

प्राप्तकाल पु० प्राप्तः कालोऽस्य । करणयोग्ये काले १।१
१२२ पा० स्त्रुते दृश्यम् ।

प्राप्तपञ्चत्व लि० प्राप्तं पञ्चत्वं सरणं येन । स्त्रुते अमरः ।
सरणे देहस्य पञ्चभूतात्मकताप्राप्तेस्तस्य तथात्वम् ।
अेतशब्दे दृश्यम् । [इषादौ शब्दरत्ना० ।

प्राप्तभार पु० प्राप्तः भारः तद्वहनकालोऽस्य । भारसह-
प्राप्तरूप लि० प्राप्तं रूपं येन । १मबोहरे २पण्डिते
अमरः । ३रूपवति च ।

प्राप्ति स्त्री प्र+आप-भावे क्तिन् । १उदये २धनादिदृष्टौ
३लाभे च अमरः । ४प्रापणे ५संहतौ शब्दरत्ना० अणि-
माद्यष्टविधैश्वर्यमध्यो ६ऐश्वर्यभेदे ऐश्वर्यशब्दे दृश्यम् ।
ब्राह्मण्यजरासम्बन्धनपुताभेदे ७कंसकलत्रभेदे भा०स०
११७० । हरिवं० ८१७० । “अप्राप्तस्यैव या प्राप्तिः सैव
संयोग उच्यते” भाषा० उक्ते दसयोगस्वरूपे द्रव्यगुणभेदे
च । सा०द०उक्ते ८सुखाङ्गभेदे “युक्तिः प्राप्तिः समाधान-
मिति” सुखाङ्गान्युद्दिश्य “संप्रधारणा चायानां युक्तिः,
प्राप्तिः सुखगमः” लक्षिता । कामस्य भाष्यभेदे भा०
व्या० २६७० । नील०ता० उक्ते दसहमभेदे ।

प्राप्तिसम न० गौ०उक्ते जात्युत्तरभेदे “प्राप्य साध्यसमाप्य
वा हेतोः प्राप्ता विशिष्टत्वात् प्राप्तिसमः” सू० । “हेतुः
प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा ? । न तावत् प्राप्य ।
प्राप्तप्राप्तविशिष्टत्वादसाधकः इयोर्विद्यमानयोः प्राप्तौ
सत्यां किं कस्य साधकं साध्यं वा ? । अप्राप्यसाधकं न

भवति । नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति । प्राप्तप्राप्तप्रत्य-
वस्थानं प्राप्तिसमः” वात्स्या० । “प्राप्तप्राप्तविशेषाद्विष्ट-
पादनेन प्रत्यवस्थानम्” गौ०उ० ५।७ यथा आत्मा स
क्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वादित्यादौ क्रियाहेतुगुणवत्त्वे नैव
किमिति क्रियावत्त्वं साध्यते । किमिति क्रियावत्त्वे न
तादृशगुणवत्त्वं न ? उभयोरविशेषादिति” ।

प्राप्त्याशा स्त्री इत० । १लाभेच्छायाम् २प्रारब्धकार्यस्यावस्था-
भेदे “अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थभिः ।
आरम्भो यत्र प्रत्याशा नियतापि फलाशया” इत्युद्दिश्य
“उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवा” इति
सा०द० लक्षिता ।

प्राप्य लि० प्र+आप-ण्यत् । १गम्ये २लभ्ये च ३व्याकर-
णोक्ते “क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिह कथ्यते” इत्युक्ते ४कर्म-
भेदे कर्मनुशब्दे १७२०पृ० दृश्यम् । प्र+आप-ल्यप् ।
लब्धेत्यर्थे अव्य० ।

प्राप्यकारिन् लि० प्राप्य विषयदेशं गत्वा करोति विषयप्रका-
शम् क-णिनि । विषयदेशं गत्वा विषयप्रकाशकारके
चक्षुरादौ इन्द्रिये । तत्र न्यायमते चक्षुष एव प्राप्य-
कारिता नान्यस्य । वेदान्तमते अवयवस्यापीति भेदः ।

प्राबोधिक पु० प्रबोधाय हितं ठक् । १ऊषःकाले शब्दमा०
प्रबोधः प्रबोधनं तत्र नियुक्तः तत्प्रयोजनमस्य वा ठक् ।
२सागधे प्रातःस्तुतिपाठकभेदे ।

प्राभञ्जन न० प्रभञ्जने देवताऽस्य अण् । स्नातिनक्षत्रे
तस्य तद्देवताकत्वात् तथात्वम् । तस्यापत्यम् इज् । प्राभ-
ञ्जनि हनूमति “आयूँमि त्वन्तु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोच-
यत्” भट्टिः ।

प्राभव न० प्रभोर्भावः अण् । १प्रभुते २अष्टत्वे च ।
प्राभवत्य न० प्रभवतो भावः अण् । विभुत्वे स्रुः ८।१२
प्राभाकर न० प्रभाकरस्य इदम् तन्मतं वेत्ति वा अण् ।
१मीमांसकभेदप्रभाकरसम्बन्धिनि २तन्मतज्ञे च ।

प्राभृत न० प्र+आ+भृ-कर्मणि क्त । उपट्टौकनद्रव्ये अमरः ।
सायं क । २प्राभृतक तत्कार्यं हारा० ।

प्राभधि पु० पौलस्त्ये सप्तविंशत्ये ऋषिभेदे हरिवं० ७७० ।
प्राभाणिक लि० प्रमाणेन निर्णतः सिद्धः ठक् । १प्रत्यक्षादि-
प्रमाणसिद्धे २शास्त्रसिद्धे च सिद्धिर्वा ङीप् । ३हेतुके ४अ-
र्थादाभिज्ञे ५शास्त्रज्ञे ६परिक्रमे ७प्रमाणकर्तारि च ।
प्राभाण्य न० प्रमाणस्य भावः । तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपे

ज्ञानधर्मभेदे तच्च न्यायमते परतोप्राज्ञं भीमांसकादिभते
कृतः, स्वमासप्रा वा प्राज्ञमिति भेदः । प्रमात्वशब्दे
दृश्यम् । [दृष्टे शब्दच० भावे गत्यत् । २प्रमादे न०]

प्रोमाद्य पु० प्रमाद्यत्यनेन प्र० मद् बा० करणे गत्यत् । १वाचक-
प्रामीत्य न० प्र० भी० भावे क्तिन् तत्र साधु व्यञ् । १कृणे
लिका० पाठान्तरम् । प्रसीतस्य भावः व्यञ् । २भरणे न० ।

प्राय पु० प्र० अय-इण्-वा चञ्-सच् वा । १श्रुत्यो २अन-
शनश्रुत्यो ३वाक्यतो च भेदि० “प्रायेण सामप्राविधौ
शृणानाम्” कुकारः । ततः प्रक्यादि० सर्वविभक्तप्र-
पवादस्तृतीया प्रायेण गाम्यः सि० कौ० ।

प्रायण न० प्र० अय-भावे ल्युट् । १देहत्यागेन स्थानान्तरगमने
मनुः ६।२२२ श्लो० उदा० । २प्रारम्भे च “सैषा लि-
ट् प्रायणा” ताण्ड्य० ब्रा० २।१५।२ “लिट् कृद्गन्तवकः
प्रायणे प्रारम्भे यस्याः” भा० ।

प्रायणीय लि० प्रायणं आरम्भदिनं तत्र विहितः क् ।
१प्रारम्भदिने २गवामयनप्रथमाह्नौ च विहिते अतिरात्रे
यागभेदे च “प्रायणीयेऽद्य सुत्यामेके” कात्या० श्रौ०
१।६।२६ “प्रायणीयोऽतिरात्र एवाह साध्यः” देव-
नाथः । ताण्ड्य० ब्रा० ४।२।१२ भाष्ये द्वितीयाह-
स्यैव प्रायणीयसंज्ञा तच्चिरुक्तिश्च दर्शिता यथा
“प्रायणीयमेतदहर्भवति” सू० “एतद्व्यवसायमहः प्रा-
यणीयं प्रकर्षेण यान्ति गच्छन्ति स्वर्गमनेनेति व्युत्-
पत्तेः । एतत्संज्ञं गवामयनस्य द्वितीयमहर्गुह्यं भ-
वति । यद्यपि शुक्लान्तरे प्रथमविहितस्यातिरात्रस्यैव
प्रायणीय इति संज्ञा प्रसिद्धा तथापि प्रथमोत्तमयोरति-
रात्रयोः सर्वत्र साधारणत्वाद्दृष्ट्वाह्नौ गवामयने असा-
धारणं प्रायस्यमिति कृत्वा एतदादिकं गवामयनस्वरूप-
मित्यस्मिन् द्वितीयेऽहनि प्रायणीयशब्दोऽत्र प्रयुज्यते ।
उक्तमहर्गमनिर्वचनद्वारा प्रशंसति” भा० “प्रायणीयेन वा
अज्ञा देवाः स्वर्गं लोकं प्रायन् यत् प्रायंस्तत् प्रायणीयस्य
प्रायणीयत्वम्” सू० “पुरा देवाः प्रायणीयेन प्रायणीया-
ख्येन खल्वज्ञा स्वर्गं लोकं प्रायन् प्राप्ताः यद्यस्मात्
प्रायन् स्वर्गं प्रागमन् तस्मादस्माकः प्रायणीयत्वं प्राय-
णीयसाधारणत्वात् प्रायणीयमिति नाम सम्पन्नम्” भा० ।
तदहः कर्तव्यत्वादतिरात्रस्य प्रायणीयसंज्ञेति बोध्यम् ।

प्रायश्चित्तं न० पापक्षयसाधनत्वेन विधिबोधिते कर्म-
भेदे यथोक्तं प्रा० वि०

जलाङ्कुराः “प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय

उच्यते । तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ।
निश्चयसंयुक्तं पापक्षयसाधनत्वेन निश्चितमित्यर्थः । तथा
हारीतः “प्रयतत्वाद्दोषचित्तमशुभं नाशयतीति प्राय-
श्चित्तम्” । एतेन पापक्षयसाधनत्वं कर्म प्रायश्चित्त-
मिति तत्त्वक्षणम् । सात्वशब्दात् तृतापुरुषाश्चमेधादिव्या-
वृत्तिः । तत्र पापविशेषस्यैव कामकामकृतस्य शक्तिविशेषस्य
ततो नाशः सतभेदेन अव्यवहार्यशब्दे ४७०।७१ दर्शितः ।
“प्रायश्चित्तैरपेक्षेनो यदज्ञानं कर्तं भवेत् । कामतो व्य-
वहार्यस्तु वचनादिह जायते” याज्ञ० वचनस्य प्रा० वि०
व्याख्यानं सतभेदेन दर्शितं यथा

“कामत इति अज्ञानजन्यपापप्रायश्चित्तेन कामकृतपापप-
गमो न भवति । किन्तु व्यवहार्यतामात्रम् । ननु सति
यागे कथं व्यवहार्यतामात्रम् अत्राह वचनादिति । अय-
मभिप्रायः अर्द्धप्रायश्चित्तानुष्ठानेनाह पापक्षयात् सम्भा-
षणस्यार्थदर्शनादिकुशल्यहारो न दुष्टः न तु भोजन-
परिणयनव्यवहारोऽपि वचनादेव यथा कुनस्त्रित्वादि-
स्मृतिमतमहापापशेषसङ्गावे व्यवहार्यतेति । अथ वा
अकारप्रक्षेपादयथोक्तेन प्रायश्चित्तेन कामतोऽपि पापक्षयो
भवत्येव किन्त्वव्यवहार्यः पापभावेऽपि वचनात् । अत
एव मनुः “बालप्रांसं कृतप्रांसं विशुद्धानपि धर्मेतः ।
शरणागतहन्तृं स्त्रीहन्तृं च न संवसेत्” । याज्ञवल्क्यः
“शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेत् तः । चीर्णव्रतानपि
सदा कृतप्रांसहितानिमान् । कृतनिर्णयजनांश्च न क्षु-
ण्सेत कर्हिचित्” इति मनुवचनं त्वज्ञानजन्यमहापापे बो-
द्धव्यमिति । भवदेवस्तु सर्वत्र “स्मृतः शुद्धिमवाप्नुयादिति”
दर्शनादत्राव्यवहार्यतावचनं निन्दार्थमित्याह । जिक-
नस्तु पापकर्मणा हि हयं जन्मते शरीरगतमप्रायत्यमात्र-
गतञ्च पापं तच्च स्पर्शादौ वैदिककर्मणि चानर्हत्त्वलक्षणं
तेनात्र कामनाकृते केवलशरीरदोषः प्रायश्चित्तेनापनीयते
जन्मान्तरगतदुरितस्येवात्मनः शरीरान्तरस्य व्यवहारा-
धिकारित्वम् आत्मगतञ्च पापं भोगादेव क्षीयते” तच्च काम-
कारकतेऽप्याहरेके स्मृतिनिर्दर्शनात् इति मनुवचनादुक्त-
स्मृतिविरोधाच्च । मिताक्षरामतन्तुः व्यवहार्यशब्दे दर्शितम् ।
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वं नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च यथाह
जाबालः “काम्यानां सफलार्थञ्च दोषघातार्थमेव च ।
अतः काम्यं नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति स्थितिः । च-
रितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये । निन्द्यं च क-
क्षणेयुक्ता जायन्तेऽनिष्कृतेन च” । ज्ञानाज्ञानकृतं

वाप्येयोः प्रायश्चित्तभेदो यथा अङ्गिराः “अकामतः कते
 यापे प्रायश्चित्तं, न कामतः । स्वात्पकामकते यत्तु दि-
 शुष्यं बुद्धिपूर्वकम्” । प्रायश्चित्ताकथने दोषो यथा
 “आत्तानां मार्गमाणां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः । जा-
 वन्तो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः । अन्वितै-
 रनाङ्गतेरष्टैश्चैव संसदि । प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जा-
 नद्भिरपि जल्पतः । न्यायतो मार्गमाणां च त्रिविधैः
 प्रणामिनः । अनन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत्”
 हारीतः “यथावयो यथाकालं यथाप्राणञ्च ब्राह्मणे ।
 प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः । तस्मात् कच्छम-
 थाप्यर्द्धं पादं वापि (पादमेव नातो न्यूनम्) विधानतः ।
 ज्ञात्वा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । अशक्ता-
 वत्पुत्रं महाहं पराशरः । “कुर्वन्त्युपहृष्टः कार्यं स्यात् वै
 शिशुद्वयोः । अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्माच्चानुपही भवेत्” ।
 स्नेहादिनानुपहृष्टे दोषो यथा “स्नेहाद्वा यदि वा लो-
 भात् श्रीहादज्ञानतोऽपि वा । कुर्वन्त्युपहृष्टं ये तु तत्
 पापं तेषु गच्छति । शास्त्रीयप्रायश्चित्तमुदाहृत्य पश्चा-
 दनुपहृष्टः कार्यं इत्याहङ्गिराः “कृत्वा पूर्वमुदाहरं
 यथोक्तं धर्मवक्तृभिः । पश्चात् कार्यानुसारेण शक्त्या
 कुर्वन्त्युपहृष्टम्” । दृष्टत्वादिभेदात् प्रायश्चित्तं यथा “अ-
 शीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वायूवर्षाभुजः । प्रायश्चित्तार्द्ध-
 मर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च” । पापनिष्क्रमणोपाया-
 नाहं सन्तुः “स्वापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन
 च । पापं कृतमुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि” । आप-
 दीत्यनेन अध्ययनतपसोदानमनुकल्प इत्युक्तम् । एत-
 द्भिर्वाव्यतिरिक्तविषयम् । हिंसावान्तु दानं सुखम् ।
 यथा भविष्ये “हिंसात्मकानां सर्वेषां कीर्त्तितानां मनी-
 षिभिः । प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथममुच्यते” । तथा
 सन्तुः “दानेन वधनिर्णयं सपादीनामशक्नुवन् । एकैकश-
 श्वरेत् कच्छं द्विजः पापापहृत्तरे” । समान्यप्रायश्चित्ता-
 न्याह संवर्तः “हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
 नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि” । यमः
 “शोषणेन शरीरस्य तपसाऽध्ययनेन च । पापं कृतमुच्यते
 शापात् दानेन च दमनेन” । सन्तुः “कृत्वा पापं हि
 सन्तप्य तस्मात् पापत् प्रमुच्यते । नेतत् कुर्वीत पुनरिति
 निवृत्त्या पूर्यते नरः” । विष्णुपुराणम् “प्रायश्चित्तान्ये-
 धाणां कृष्णानुसरणं परम्” । यमः “गवाङ्गकं देवपूजा
 वेदभ्यासः सरित्स्रवः । नाशयन्त्याशु पापानि महा-

पातकजान्यपि” । गोतमः “हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमि-
 स्त्रिधा दत्तमज्ञमिति देयानि” । एनान्येवानादेशे विक-
 ल्येन क्रियेरन् एनसि लघुनि लघूनि शुक्णि शुक्णि” ।
 विष्णुपुराणम् “एवं विषयभेदाद्वा व्यवस्थाप्यानि पुत्रक ! ।
 प्रायश्चित्तानि सर्वाणि शुक्णि च लघूनि च । अ-
 न्यथा हि महाबाहो ! लघूनामुपदेशतः । शुक्णा-
 मुपदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत्” । महाभारते
 “यद्यकार्यं गतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम् । सर्वं
 दहति गङ्गासम्प्लवराग्निमिवानलः” । शुद्धिकारणानि
 व्रतान्याह विश्वामित्रः “कच्छचान्द्रायणादीनि शुशुभ्य-
 दयकारणम् । प्रकाशे वा रहस्ये वा संशयेऽनुक्तके
 स्फुटे । प्राजापत्यं सान्त्वनं शिशुकच्छं पराककः ।
 अतिकच्छः पर्यकच्छः सौम्यकच्छोऽतिकच्छकः ।
 महासान्त्वनः शुद्धौ तप्तकच्छस्तु पावनः । जलोपवासं
 कच्छञ्च ब्रह्मकुर्वन्तु शोभकः । एते समस्ता व्यस्ता वा
 प्रत्येकमेकशोऽपि वा । पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रय-
 त्ततः । कार्याश्चान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये ।
 शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं अतिचान्द्रायणं तथा । यवमध्यं
 तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकति । उपवासस्त्रिरात्रं
 वा मासं पक्षं तदर्द्धकम् । षडहं दशाहं च कार्यं
 शुद्धिफलार्थिना । उपपातकयुक्तानामनादिषु चैव
 हि । प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्यादमेक्षया । जाति-
 शक्तिगुणान् दृष्ट्वा सज्जदुवृद्धिकतं तथा । अनुवन्धादिकं
 दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम्” । प्रकाशकते पापे व्रतानि
 सुख्यानि रहस्यकते जपादीनि यथा प्राजापत्या-
 दीन्यभिधाय सन्तुः “एतैर्द्विजातयः शोभ्या व्रतेरावि-
 ष्कृतैः सः । अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्हर्तैस्तु शोध-
 येत्” । देवज्ञः “प्रकाश उक्तं अतिकृच्छ्रं विंशभागो
 रहस्यके । विंशभागः षष्ठिभागः कल्पो जात्याद्य-
 पेक्षया” प्रा० वि० । कचिद्विषयभेदे प्रायश्चित्ताभावः
 यथोक्तं प्रा० त०

अथ गोवधाद्यपवादः । पराशरः “धूयैः वृक्षानेषु
 दण्डेनाभिहतस्य च । काष्ठेन लेटुना वापि पाषाणेन
 तु ताडितः । मूर्च्छितः पतितश्चैव मृतो वा सद्य एव
 च । एवं गतानां धूयैः प्रवक्ष्यामि यथाविधि । अ-
 स्थितस्तु पदं गच्छेत् पञ्च सप्त दशथ वा । आसं वा यदि
 गृह्णाति तोयं वा पिबति स्वयम् । पूर्वव्यापि विनष्टानां
 प्रायश्चित्तं न विद्यते” यदि व्याधिप्रयुक्तानां दृष्ट्या

हृद्योजनमात्रेण खल्वतरदण्डाघातेन वा मूर्च्छया
यतनं भवति अनन्तरं गमनं आसादौ कृते मरणं भवति
तदा गमनमात्रेण हृद्यतोयपानैसादानीन्तनमरणे हेत्वभावं
निश्चित्य पूर्वव्याधिविनिवृत्त्यं ज्ञायते । यदि तु पूर्व-
व्याधिरहित एव प्रहारजनितव्याधिना आसादि कृत्वापि
म्रियते तदा प्रायश्चित्तमस्यैव । सर्वज्ञः “यन्मरणे गो-
त्रिकित्सायां मूढगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः
स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते । औषधं क्लेशमाहारान्
दद्याद् गोब्राह्मणेषु च । प्राणिनां प्राणवृत्त्यर्थं प्राय-
श्चित्तं न विद्यते । दाहच्छेदशिराभेदप्रत्यक्षरूपकृतं ताम् ।
हिजानां मोह्यतायां वा प्रायश्चित्तं न विद्यते” मूढगर्भः
अन्तर्गतगर्भः सुह वैचित्त्ये इत्यनेन तथार्थत्वात् ।
याज्ञवल्क्यः “क्रियमाणोपकारे तु मृते त्रिमे न पात-
कम् । विपाके गोदण्डाणाञ्च भेषजाग्निक्रियासु च” ।
विशेषमाहाङ्गिराः “मृद्वभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मो-
चनेऽपि वा । दशरालं चरेत् कच्छं सुस्या सा यदि
गोर्भवेत्” । हिजानां गवाञ्च हितार्थमित्यर्थः । अत्र
प्राणरक्षार्थमाहारादिदानैर्मरणे दोषाभावस्य वाञ्छनिक-
त्वात् मलसम्प्राप्त्य मरणे नात्मघातादि । एवं “गोपालको
गवां गोष्ठे धूमं यस्तु न कारयेत् । मच्छिकालीननरके
मच्छिकाभिः च भक्ष्यते” इति देवीपुराणानुसारादग्निं
प्रज्वाल्य तत्रैव स्थितस्य देवात्तदग्निना मरणे दोषा-
भावः । तत्रास्थितस्य तु अपालननिमित्तगोबधजन्य-
दोषः । मित्राक्षरायां पराशरः “शूमे स्वाते च
धर्मार्थे मृहदाहे च ये मृताः । पानदाहे तथा शोरे
प्रायश्चित्तं न विद्यते” इदन्तु बन्धनरहितस्य मरणोः कदा-
चित् दाहादिना मृतविषयम् । इतरत्नापस्तम्बोक्तम्
“कान्तारेष्वथ वा दुर्गे मृहदाहावटादिषु । यदि तत्र
विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते” । इति चैयम् । एत-
द्वचनं यमस्येति भवदेवमङ्गः । चिकित्सायां पापामात्रो
वधावदुपचारे बोध्यः । न पुनः सन्निपाताभिभूतस्योदक-
पानादिना । अतएव मनुः “चिकित्सायाञ्च सर्वेषां
मिथ्याप्रचरतां दमः” । काश्यपोऽप्यत्र प्रायश्चित्तमाह
“दोग्ध्री दमनातिदोहाजासापाशदामवष्टाभरस्त्रयोज-
नात् तैलपानौषधविनियोगाद्व्यापन्नानां प्रायश्चित्तं
ब्राह्मणेष्वथ विनिवेद्य सशिवपनं कृत्वा प्राजापत्यकच्छ-
माचरेत् । चीर्णान्ते गां दक्षिणां ब्राह्मणाय दद्यात्
सोऽं तिष्ठधेव वेति” ।

प्रायश्चित्तपूर्वोक्तकृतम् । यच्च निश्चितौ “वाच्य केशन-
खान् पूर्व” इतं ज्ञायते त्रिनिमित्तम् । तत्रैकं नियतं कर्त-
व्यमात्मनो अतमादिशेत् । प्रायश्चित्तसुप्राप्तीनो वाग्-
यतस्त्रिसवनं स्यूयेत्” । केशधारण्येच्छायां द्विगुण-
तादिकमाह हारीशः “राजा वा राजपुत्रो वा ब्रा-
ह्मणो वा बद्धश्रुतः । केशानां वपनं कृत्वा प्राय-
श्चित्तं समाचरेत् । केशानां धारण्यार्थं तु द्विगुणं
अतमाचरेत् । द्विगुणे तु व्रते शीर्षे द्विगुणा दक्षिणा
भवेत् । विह्वलिप्रवृत्तीणां जेयते केशवापनम् ।
कृते मृदापातकिनो गोहन्तृस्यपकीर्णितः” । सधवा-
स्त्रीणां विशेषमाह भवदेवमङ्गुतं वचनम् । “वपनं
नैव नारीणां नातुब्रह्मा जप्रादिकम् । न गोष्ठे शयनं
तासां न च दध्याहुगवाजिनम् । सर्वांश्च केशान् स्रु-
ज्य हृदयेदकुलिह्वयम् । सर्वत्रैव हि नारीणां शिरसो
स्रुज्जनं मृतम्” । प्रापभेदेषु प्रायश्चित्तभेदाः प्रायश्चित्तवि-
शेषविकाहो दृष्ट्याः विस्तरमग्राह्योक्ताः । तस्योदं क् ।
प्रायश्चित्तीय तदावरणं तम् ।

प्रायश्चित्ति स्त्री प्रायः (अव्ययम्) । तपश्चिह्निः चित्त-भावे
क्तिन् इतम् । प्रायश्चित्तस्यार्थं
प्रायश्चित्तिन् लि० प्रायश्चित्तं कर्तव्यत्वेनाप्यस्य इति । प्राय-
श्चित्तार्थे स्त्रियां ङीप् । “प्रायश्चित्ती भवेत् पूतस्तत् परं
तेषु गच्छति” प्रा० तम् । इत् प्रायश्चित्तिक तत्त्वार्थं
प्रायस् अव्य० प्र+अय-कृति । प्राज्ञस्ये २तपसि अतादौ
च “प्रायः पयोधरसहस्रतिरत्र हेतुः” चङ्कटः । “प्रायो
नाम तपः प्रोक्तम्” मृतिः ।

प्रायाणिक लि० प्रायाणाय हितं ठक् । यातिकइत्ये शङ्ख-
आमरादौ प्रायाणिकादयोऽप्यत्र ।

प्रायिक लि० प्रायेण भवः ठक् । प्रायभवे । [शब्दच० ।
प्रायुडे षिन् पु० प्रायुषि प्रकटयुद्धार्थं हेतुते हेतु-णिनि । अथ
प्रायोग पु० प्रयुज्यते शकटादौ प्र+युज-कर्मणि वज् कृत्वम्
दीर्घः । शकटादौ नियोगार्थे वृत्ते क० १०१०६१२ भा० ।
प्रायोगिक लि० प्रयोगं नित्यमर्हति क्तेदा० ठक् । नित्य-
प्रयोगार्थे ।

प्रायोक्त्य न० प्र+आ+युज-णिच्-कर्मणि यत् । प्रयोजनीये
“प्रायोक्त्यं न विभज्येत” कात्या० श्र० । “प्रायोक्त्यम्
प्रयोजनार्थं यथा पण्डितस्य पुत्रकादि न तन्मूर्खैर्वि-
भजयिष्यति” दायभागः ।

प्रायोपविष्ट लि० प्रायाय अनशनकृत्यये उपविष्टः उप+

विश-क्त । अनशनेन मरणाद्योद्युक्ते भा० आश्व० द० च० ।

प्रायोपवेश पु० प्रायाय अनशनकृत्यवे उपवेशः स्थितिः ।
सङ्कल्पपूर्वकम् सकलकार्यत्यागेन अनशनमरणार्थसुद्यमे
भा० व० २५० श्लो० । भावे ल्युट् । प्रायोपवेशन तत्प्राये
न० । भा० व० १५१२८ श्लो० ।

प्रायोपेत लि० भीमो भीमसेन वत् प्रायः प्रायोपवेशः तेन
उपेतः । प्रायोपवेशनयुते भा० सौ० १६ ज० ।

प्राश्न्य न० प्र+आ+रभ-आरम्भे क्त प्रकटमारब्धं स्वकार्यं
जननाय कृतारम्भं येन । १देहाद्यारम्भके २व्यदष्टभेदे
तस्य च भोगेनैव ज्ञय इति आस्ते प्रसिद्धम् । “अवश्यमेव
भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् । नाभुक्तं क्षीयते कर्म
कल्पकोटिशतैरपि” शास्त्रेण प्रारब्धकर्मणो भोगं विना
नाशभावस्योक्तेः “ज्ञानानि सर्वकर्माणि भस्मसात् कुह-
तेऽर्जुन ।” गीतायां ज्ञानस्य सर्वकर्मनाशकत्वोक्तिः प्रार-
ब्धकर्मतिरिक्तविषयेत्याकरे दृष्टव्यम् । २कृतारम्भे लि० ।
प्राश्न्य स्त्री प्र+आ+रभ-करणे क्तिच् । १मज्जिमन्युसंनि-
तिका० । भावे क्त । २आरम्भे ।

प्राश्न्य न० प्र+आ+रभ-ल्युट् कृत् । प्रकर्षेणारम्भे । प्रार-
म्भणं प्रयोजनस्य अतुल्यम् । प्रारम्भणीय तत्प्रयोजनके
लि० प्र+आ+रभ-भावे घञ् कृत् । प्रारम्भप्रकर्षेण
आरम्भे पु० [स्त्रियां टाप् ।

प्रारोह लि० प्ररोहः शीलमस्य कक्षा० च । प्ररोहणशोले
आर्यं न० प्रकटवृत्ते ङङिः । १प्रकटे ऋषे प्रा० व० । २तद्युते लि०
प्रार्थना स्त्री प्र+अर्थ-युच् । १याज्ञायां २हिंसायाच ।
२मर्माङ्गभेदे सा० द० “संयह्यानुमानस्य प्रार्थना क्षिप्र-
रेव च” मर्माङ्गान्युद्दिष्य “रतिहर्षोत्सवानान्तु प्रार्थनं
प्रार्थना भवेत्” इति लक्षिता । ल्युट् । प्रार्थन याचने
हिंसने च न० । ३सुप्राभेदे “प्रकृताङ्गलिकौ हस्तौ
मिथःक्षिप्तौ च सम्मुखे । कुप्यात् स्नहृदये सेर्यं सुप्रा-
स्यात् प्रार्थनामिथा” तन्त्रसा० ।

प्रार्थनीय लि० प्र+अर्थ-कर्माणि अनीयर् । १याचनीये
अर्थयतेयार्थनार्थत्वेन द्विकर्मकत्वात् गौणे कर्मणि अनी-
यर् । यतोवाच्यते २तस्मिन् तस्याविवक्षायां सुख्ये
याचनाकर्माणि इति बोध्यम् । ३दापरयुगे शब्दर० ।
प्रार्थित लि० प्र+अर्थ+क्त । १वाचिते २अभिहिते भेदि०
२शत्रुसंयते च त्रिका० ।

प्राप्तव्य न० प्रकर्षेणालम्बते प्र+आ+लम्ब-ल्यच् । १कजुतया
कण्ठात् लम्बमाने मात्यादौ अमरः । २प्रकर्षेण लम्ब-

मानमाने लि० संज्ञायां कृत् अत इत्त्वम् । प्राप्तिव्यक्ता
स्वर्णादिरचितलङ्कनिकायां स्वर्णहारभेदे स्त्री अमरः ।
प्राप्तेय न० प्रकर्षेण लीयते प्र+आ-ली-यत् । आत्मे एत्त्वम्,
प्रत्ययाय हितम् अयं नि० एत्त्वम् वा । हिमे अमरः ।
प्राप्तेयांशु पु० प्राप्तेयमंशो यस्य । १चन्द्रे हला० तन्नामना-
मके २कपूर्वे च । प्राप्तेयकरादयोऽप्युभयत्र पु० ।
प्रावट पु० प्र+अव-अट् । यवे जटा० ।

प्रावण न० प्र+आ+वन संभक्तौ करणे च । मनिरित्यादि
णत्वम् । खनिते । प्रकर्षेणावन्यते संक्षिप्यते कृत्नेन
क० २।२१।४भाष्ये दृश्यम् । वनं समासे अनोदात्ततास्य
प्रावणि स्त्री प्र+अव-अनि । “हितुमीनानि लोट्” च ङ।४।
१।५।१६। हितुमीनानीति क्तिप्वा उज्ज्वलदत्तेन पठित्वा
तत्र णत्वसुक्तम् । प्रकटावनौ तस्यायमाशयः “हीतुमीना
अनि लोट्” सूत्रद्वये सम्प्रत्यक्षरेण हितुमानोति जायते
हितुमीना अनि इत्येवं णत्वम् । योगविभाषाच्च अनि
लोट् इत्यस्यापीति ।

प्रावर्ष पु० प्र+आ+ट्-करणे अष् । १प्राचीरे शब्दरत्ना० ।
२देशभेदे भा० भी० १२ अ० । [उत्तरीयवस्त्रे हेमच० ।
प्रावर्षण न० प्र+आ+ट्-करणे ल्युट् । १आच्छादनवस्त्रे
प्रावर्ष पु० प्र+आ+ट्-करणे घञ् । १उत्तरीयवस्त्रे अमरः
भावे घञ् । २प्रकर्षेण आवर्षणे पु० ।

प्रावर्षकर्ण पु० उलूकभेदे भा० व० १६८ अ० ।

प्रावर्षकीट पु० ७त० । कीटभेदे जटाधरः ।

प्रावास लि० प्रवासे दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण् । १प्र-
वासे दीयमाने २तत्र कार्ये च ।

प्रावर्षिक लि० प्रवासाय प्रभवति सन्नापा० ङञ् । १प्रवास-
साधने । प्रवासे साधु युद्धा० ङञ् । प्रवासे साधौ च ।

प्रावृट् काल पु० कर्म० इत० वा । वर्षाकाले प्रावृट्समयादयो-
ऽप्यत्र ।

प्रावृट्कालवहा स्त्री ७त० । नदीभेदे मार्कण्डेयपु० ६७ अ० ।

प्रावृडत्यय पु० इत० । १वर्षातिक्रमे वर्षापगमे व० व० । २शरत्-
काले राजनि० । [प्रकर्षेण २व्याहृतमात्रे लि० ।

प्रावृत् न० प्र+आ+ट्-कर्माणि क्त । १प्रकर्षेण व्याहृते वस्त्रे
प्रावृत्ति स्त्री प्र+आ+ट्-करणे क्तिन् । प्राचीरे शब्दर० ।
प्रावृत्तिक पु० प्रवृत्तौ तद्वरणे हितः ङक् । प्रवृत्तिवाहके
द्रुतभेदे हरिवं० १०४ अ० ।

प्रावृष्(ष्ठा) स्त्री प्रवृष्यतेऽत्र प्र+वृष-आधारे क्तिप् दीर्घः ह-
लन्तत्वात् वा टाप् । वर्षाकाले च च आवृषभाद्रात्मकः

“नभस्य नभस्यश्च वार्षिकीवृत्त” यजु० । ऋतुशब्दे १३२३

पृ० अथ सौरचान्द्रत्वविकल्पश्च दृश्यः ।

प्राष्टपायणी स्त्री प्राष्टपा अयनं यस्याः गौराण्डोष् । कपि-
कच्छाम् (आलङ्कुशी) अमरः ।

प्राष्टपिक पुंस्त्री प्राष्टपि कायति शब्दायते कै-क अलुक् स० ।
१मयूरे धरणिः । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । प्राष्टपि
भवः ठञ् । २वर्षाकालभवे लि० स्त्रियां ङीप् ।

प्राष्टपिज पु० प्राष्टपि जायते जन-ङ अलुक् स० । १भञ्जना-
निवे तिका० । २वर्षाकालजाते लि० “जे विभाषा”
वा अलुक् स० । तेन प्राष्टङ्ज तत्कार्ये लि० ।

प्राष्टपीण लि० प्राष्टपि भवः बा० ख । वर्षाकालभवे ऋ० ङ ।
१०२१७ भाष्य ।

प्राष्टपेय्य लि० प्राष्टपि भवः एन्य । १वर्षाकालजाते २कट-
स्वटक्ते पु० सेदि० । २कुटजटक्ते ४धाराकटस्वे च पु०
राजनि० । एकपिकच्छाम् इरक्तपुनर्नवायां स्त्री राजनि० ।
प्राष्टपि दीयते कार्यं वा एन्य । ७वर्षाकाले देवे करादौ
दत्तं कार्यं च लि० । एपाच्ये न० शब्दर० ।

प्राष्टपेय पु० १देशभेदे भा०भी० एच० । प्राष्टपायां भवः ठक् ।
२वर्षाकालभवे लि० स्त्रियां ङीप् ।

प्राष्टप्य पु० प्राष्टपि भवः बा० यत् । १धाराकटस्वे २कुटजे
३विकङ्कतटक्ते च राजनि० ।

प्रावेशन लि० प्रवेशने दीयते कार्यं वा व्युटा० अण् ।
१प्रवेशने दीयमाने २तत्कार्ये च । [ङीप् ।

प्रावेशिक लि० प्रवेशाय साधुः ठञ् । प्रवेशसाधने स्त्रियां
प्राशन न० प्र+अश-भावे ल्युट् । अज्ञादिः प्रकर्षेण भो-
जने अर्चप्राशनम् ।

प्राशस्त न० प्राशस्तुर्भावः कर्त्तृ वा उद्गा० अञ् । प्राशस्तु-
र्कृत्वजः कर्मणि १शस्त्रशंसने २तद्भावे च ।

प्राशित लि० प्र+अश-भोजन कर्मणि क्त । १भक्षिते । भावे
क्त । २भक्षणे न० ३पितृयज्ञे तर्पणे जटा० “प्राशितं
पितृतर्पणम्” मनुना तत्कार्ये परिभाषितत्वात् ।

प्राशितं न० यस्मिन् यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽवत्ते ब्रह्मोद्दे-
श्यके भागे शिष्टांशभेदे “शिष्टात् प्राशित्वावदानम्” कात्या०
१११७ । “सिलस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति प्राशितं
प्रतीक्षते” २।१।१५ “प्राशितसवदीयमानमाहुर्विषमाणं च
प्राशितं ब्रह्मणो भागः अवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽवत्तः”
कैकः “स यत् प्राशितसवद्याति” इत्युपक्रमे । अथास्य
ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आ-

सोऽभिगोप्रा स एतं भागं प्रतिविदान आसौ यत् पूर्वा-
शितं तदसौ पर्याहरन्ति स्तृत्प्राशीदथ यमसौ ब्रह्मभागं
पर्याहरन्ति तेन भागी स यदतज्ज्वलसंस्थितं यज्ञस्य
तदभिगोपायति तस्माद्वा असौ ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति”
शत०ब्रा० १।७।४।१८

प्राशित्वाहरण प्राशितं ह्रियतेऽनेन हृ-करणे ल्युट् ।
प्राशितरूपभागहरणसाधने गोकर्णाकृतिपालभेदे शत०
ब्रा० १।१।१।६ भाष्यम् ।

प्राशु पु० प्र+अश-भोजने षण् । भक्षणे प्राशवे हितः यत् ।
प्राशव्य प्रकटभक्षणाहिते ऋ० ङ । ११।६ भा० । प्रा० स० ।
२प्रकटशीघ्रे निघण्टुः । [यजु० २४।१७

प्राशुङ्ग लि० प्रकटं शृङ्गमस्य वेदे दीर्घः । प्रकटशृङ्गयुक्ते
प्राशिक पु० प्रभाव तदुत्तरदानाय साधुः ठक् । १सभ्ये तिका०
२प्रभोत्तरदानाय साधौ लि० ।

प्राश्रीपुत्र पु० यजुर्वेदवंशस्य ऋषिभेदे शत०ब्रा० १४।८।४।१२
प्राष्टवर्ष पु० प्रकर्षेण अष्टः प्राप्ते वर्षः । पृश्निवर्षे नवप्रावर्षे
निर० १०।१६

प्रास पु० प्रासते प्र+अस-लोपे कर्मणि षञ् । कुन्तास्ते क-
मरः । कुन्तशब्दे २००।१८ पृ० दृश्यम् ।

प्रासक पु० प्रास+अंशायां कन् । प्राशके हेमच० तस्य देवकैः
लिख्यमाणत्वात् तथात्वम् । स्त्राये क । २प्रासास्ते पु० ।

प्रासङ्ग पु० प्र+अनृज-कर्मणि षञ् दीर्घः । दस्यवत्सानां
स्त्वन्वे शिक्षार्थमासज्यमाने युगभेदे अमरः । तं वहति
यत् । प्रासङ्गः तदा हके दस्यव्ये अमरः ।

प्रासङ्गिक लि० प्रसङ्गादागतः ठञ् । प्रसङ्गागते स्त्रियां ङीप् ।

प्रासाद् पु० प्रसीदत्यस्मिन् प्र+अद-आधारे षञ् दीर्घः ।
देवन्तपयोर्द्वे अमरः देवन्तहशब्दे ३६७८ पृ० दृश्यम् ।

प्रासादकुक्कुट पुंस्त्री । प्रासादे कुक्कुट इव । पारावते
तिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

प्रासिक पु० प्रासः प्रहरणमस्य ठक् । कुन्तेन योद्धरि अमरः
प्रास्तारिक ति० प्रस्तारे व्यवहरति ठक् । प्रस्तारे व्यक्-
हारिणि । [आदौ संज्ञकद्रव्ये स्त्रियां ङीप् ।

प्रास्थानिक लि० प्रस्थाने साधुः ठञ् । यातिके शङ्खद-
प्रास्थिक लि० प्रस्थस्य वापः ठञ् । १प्रस्थमितधान्यवपनाधारे

जले २भूमौ स्त्री ङीप् । प्रस्थं सन्धावति (स्त्रिण् सन्ध-
वेशयति) अवहरति पचति वा ठञ् । प्रस्थमितधान्यादेः
स्त्रिण् ३समावेशके ४अवहारके ५पाचके च लि० स्त्रियां
ङीप् । प्रस्थः परिमाणमस्य ठञ् । ६प्रस्थपरिमाणयुक्ते

धान्यराश्यादौ त्रि० प्रस्येन क्रीतम् ठञ् । ७ प्रस्येन क्रीते त्रि० स्त्रियां ङीप् । प्रस्यस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा ठञ् । प्रस्यस्य दनिमित्ते ऽसंयोगे १० उत्पाते वा ।

प्राह पु० प्रकर्षेण व्याहेति शब्दोऽयम् । न्यत्रोपदेशे शब्दभा० । प्राह पु० प्रारम्भोऽङ्गः प्रा० स० अच० वना० अङ्गादेशः णत्वञ् । विधाविभक्तदिनस्य पूर्वभागे १ पूर्वाह्णे अमरः । प्रहस्तम० हयत् तिरङ्गु० अव्ययी० । २ प्रहस्तदिनयुते अव्य० । प्राह्णेतन त्रि० प्राह्णे भवः श्रु० तट् च निपदन्तत्वम् । पूर्वाह्णभवे स्त्रियां ङीप् ।

प्राह्णेतरा(मा)म् अव्य० अतिशयेन प्राह्णे तरप् तमप् वा व्यास्र चकालेत्यादिना सप्तम्या अलुक् । अत्यन्तप्रातःकाले इत्यर्थे ।

प्रिय त्रि० प्रीणाति प्री-तर्पणे क । १ भर्त्तरि पत्यौ अमरः २ भाव्यायां स्त्री । ३ प्रियके ऋगभेदे पु० स्त्री जटा० ४ ऋजि० नामोपधौ ५ हृद्यो त्रि० मेदि० । ६ जीवकौषधौ राजनि० । प्रियंवद् त्रि० प्रियं वदति वद-खच् सप्तम् । १ प्रियकरवादिनि अधुरभाषिणि । २ खेचरे ३ गन्धर्वभेदे पु० शब्दभा० वदेरन्तःस्यवादिवात् प्रियमृवदेति मयुक्तशब्द कल्पनं प्रामादिकमेव । “भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा” इ० र० उक्ते द्वादशाक्षरपादके ४ छन्दोभेदे स्त्री । ५ शकुन्तलासहचरीभेदे स्त्री शकु० दशमम् ।

प्रियक पु० प्रिय+कार्षे क संज्ञायां कन् वा । १ पीतशालके (पियाशाल) २ नीपे ३ चित्ररुगे ४ अमरे ५ प्रियङ्गौ ६ कुङ्कुमे मेदि० । ७ धाराकदम्बे दयसनद्वन्द्वे राजनि० । ८ स्कन्दातुचरभेदे भा० श० ९ छ० । तस्यापत्यं विदा० अञ् । प्रियक चित्ररुगापत्ये पुं स्त्री० ।

प्रियकृत् त्रि० प्रियं करोति कृ-किप् ढच् । १ प्रियकारिणि २ विष्णौ पु० “प्रियकृत् प्रीतिवर्द्धनः” विष्णुस० ।

प्रियङ्कर त्रि० प्रियं करोति कृ-खच् सप्तम् । १ प्रियकारिणि २ च तकरुकार्यां ३ हृहृज्जीवत्याम् ४ अश्वगन्ध्यावाञ्च स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

प्रियङ्करण त्रि० अप्रियं प्रियं करोत्यनेन कृ-करणे ण्युन् । अप्रियस्य प्रियताकरणसाधने ।

प्रियङ्गु स्त्री प्रिय+गन्-ङु नि० सप्तम् च । १ क्षमासख्याते वृक्षे अमरः “प्रियङ्गुः शीतला तिल्ला लवराणिषित्तहृत् । रक्तादियोगदौर्गन्धप्रस्नेदाहज्वरापहा । शुल्मलङ् विषमोहघ्नो तददुग्धप्रियङ्गुका । तत्फलं भधुरं कृच्छं क्षमायं शीतलङ्गुल । विषम्भाञ्जनवत्कृत् संघाहि

कफपित्तजित्” भावप्र० “प्रियङ्गुलिङ्कारम्” इति बुध० प्रणाममन्त्रः । २ राजिकायां राजनि० ३ पिप्पल्याम् ४ कङ्कौ (काङ्कनी) धान्ये मेदि० ५ कटुक्यां धरणिः । [लमणिः ।

प्रियजन पु० कर्म० । १ हृद्यो जने । २ प्रौढभावानुविष्टे उज्ज्व० प्रियजीव पु० प्रियो जीवो यस्मिन् । श्योनाकटके राजनि० । प्रियतम पु० अतिशयेन प्रियः तमप् । ३ मयूरशिखावृक्षे २ अतिप्रिये त्रि० शब्दच० ।

प्रियता स्त्री प्रियस्य भावः तल् । १ स्नेहे २ प्रेमणि अमरः । त्व । प्रियत्व तत्कार्ये न० शब्दर० ।

प्रियतोषण त्रि० प्रियं तोषयति ठञ्-णिच् ल्यु । १ प्रियसन्तोषकारके “नारीषादौ स्नेहस्तेन धारयेत् जघनोपरि । क्षणापीडकरः कामो कामयेत् प्रियतोषणः” रतिमञ्जु-र्युक्ते २ रतिवन्धभेदे ।

प्रियदत्ता स्त्री दीयमानपृथिव्याम् “नामास्याः प्रियदत्तेति शुद्धं देव्याः सनातनम् । दाने वाऽप्यथ वाऽऽदाने नामास्याः प्रथमं प्रियम् । य एतां विदुषे दद्यात् पृथिवीं पृथिवीपतिः । पृथिव्यामेतदिष्टं स राजा राज्यमितो ब्रजेत्” भा० अतु० ६२ अ० ।

प्रियदर्शन पु० प्रियं दर्शनमस्य । १ क्षीरिकावृक्षे २ शुक्लखगे च जटा० ३ सुदृश्ये त्रि० । [हेमच० ।

प्रियप्रायस् न० प्रियस्य प्रायः बाहुल्यं यत् । प्रियवाक्ये प्रियप्रेप्सु त्रि० ७त० । इटार्थोद्युक्ते जटा० । [प्रिये त्रि० । प्रियमधु पु० प्रियं मधु मयं यस्य । १ बलरामे हेमच० २ मयप्रियमाल्यानुलेपन त्रि० प्रियं माल्यमनुलेपनं च यस्य । ३ माल्यानुलेपनप्रिये २ स्कन्दातुचरभेदे पु० भा० श० ९ छ० ।

प्रियमेध पु० १ अजमीठस्य पुत्रभेदे “अजमीठस्य वंशाः स्युः प्रियमेधादयो दिजाः” भाग० ६।२।१७ श्लो० । २ यज्ञोमेते ऋषिभेदे ऋ० १।४९।४ भा० ।

प्रियम्विष्णु त्रि० अप्रियः प्रियो भवति भू-कर्त्तरि खिण्युच् । अप्रिये प्रिये भवितरि । खुक्कञ् प्रियम्विष्णु क तत्कार्ये त्रि० ।

प्रियरूप त्रि० प्रियं रूपमस्य । १ हृद्यरूपे । तस्य भावः मनोज्ञा० वुज् । प्रियरूपक तस्य भावे न० कर्म० । २ हृद्ये रूपे न० ।

प्रियवचन त्रि० प्रियं वचनं वैद्यकवचनं वा यस्य । १ प्रियवादिनि वैद्यकोक्तवाक्ये भक्तिमति श्रोत्रिणि राजनि० । कर्म० । २ हृद्ये वाक्ये न० ।

प्रियवर्णी स्त्री प्रियो वर्णो यस्याः गौरा० ङीष् । प्रियङ्गौ जटाधरः । [लतायाञ्च ।

प्रियवल्ली स्त्री नित्यकर्म० । १ प्रियङ्गौ राजनि० २ हृद्यायां

प्रियवादिन् त्वि० प्रियं वदति वद-णिनि । प्रियवाक्यभा-
षके स्त्रियां ङीप् “भाष्यां चाप्रियवादिनी” चाणक्यः ।

प्रियव्रत त्वि० प्रियं व्रतमस्य । व्रतप्रिये स्त्रायम्भुवनयोः
२ पुत्रभेदे पु० हरिवं० २ अ० । [१।६।११]

प्रियश्वस् पु० प्रियं श्वः श्वणं यस्य । परमेश्वरे भाग-
प्रियसंख पु० कर्म० इत० वा, अचसना० । १ हृद्ये सख्यौ

२ प्रियस्य सख्यौ च । स्त्रियां ङीप् । श्रद्धिरे शब्दच० ।

प्रियसङ्गमन त्वि० प्रिययोः सङ्गमनं यत् । १ प्रिययोर्मेहन-
स्याने २ कश्यपादित्योर्मेहनस्याने देशभेदे पु० “यत्नादिति
कश्यपश्च महात्मानौ दद्वमतौ । प्रियसङ्गमनं नाम तं
देशं सुनयोऽवदन्” हरिवं० १२४ अ० ।

प्रियसत्य न० कर्म० । १ तस्ये अथ च प्रिये सुन्दतवाक्ये हेमच०
प्रियं सत्यं यस्य । २ सत्यप्रिये त्वि० ।

प्रियसन्देश पु० प्रियं सन्दिशति सम्+दिश-अण् उप० सं० ।
१ सम्प्रकृते भावे षञ् इत० । २ प्रियसंवादे शब्दच० ।

प्रियसाल(क) पु० कर्म० स्वार्थे क वा । असनवृत्ते (प्रियासाल)
राजनि० ।

प्रियादि विशेषप्रवाचिनि समानाधिकरणस्त्रीलिङ्गशब्दे परे
ब० त्री० पूर्वस्य पुं वङ्गावे पर्युदत्ते शब्दगणे स च गणः
भा० ग० सू० उक्तौ यथा “प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा
दुर्भगा भक्ति सचिवा स्ना स्वसा कान्ता ज्ञाना समा
चपला दुहिता वामना तनया” । सुन्दरी प्रिया यस्य ।
सुन्दरी प्रिय इत्यादि ।

प्रियाम्बु पु० प्रियं पितृणां प्रियमम्बु मूले चित्तं जलमस्य ।
१ आम्बुवृत्ते राजनि० । २ जलप्रिये त्वि० ।

प्रियार्ह त्वि० प्रियमर्हति अर्ह-अण् उप० सं० । १ प्रियवाक्यादि-
योग्ये २ विष्णौ पु० “अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः” विष्णु सं० ।

प्रियाल पु० प्रियाय अलति पयान्नोति अल-अच् । प्रिय-
साले (प्रियासाल) २ राज्ञायां स्त्री राजनि० भावध०
प्रियाल इत्येव पाठः “प्रियालस्तु खरस्तम्बशारो व-
स्तुलवलकलः । राजादनस्तापसेष्टः सज्जकदुर्घुचुष्टः ।
चारः पित्तकफाक्षतक्ष्णं मधुरं शुभ्रं । स्निग्धं सरं
मरुत्पित्तदाहज्वरहृद्यपहम् । प्रियालमज्जा मधुरो
दृष्टः पित्तानिलापहः । हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो वि-
ष्टम्भी चाभवर्जनः” भावध० ।

प्रियोदित न० कर्म० । चादुवाक्ये शब्दरत्ना० ।

प्री तर्पणे भ्वा० उभ० सक० अनिट् । प्रयति ते अप्रैभीव् अप्रैष्ट
प्रिमाय पिप्रिये ।

प्री प्रीतौ कान्तौ (इच्छायास्) सक० दिवा० आत्म० अनिट् ।
प्रीयते अप्रैष्ट पिप्रिये ।

प्री तर्पणे सक० कान्तौ तृप्रौ अक० क्रा० उभ० अनिट् । प्री-
णाति प्रीणीते अप्रैभीव् अप्रैष्ट पिप्राय पिप्रिये । प्रीतः ।
णिच् नुक् । प्रीणयति ते । [अत्रापि लुक् प्रीणयतीत्येके ।

प्री तर्पणे सक० चु० उभ० अनिट् । प्राययति ते अप्रिप्रयत्-ते ।

प्रीण त्वि० प्री-णिच् कर्त्तरि अच् । १ प्रीणनकारके करणे
अच् । २ नर्मणि मेदि० । पुरणार्थप्रशब्दात् भवार्थे
ख । २ पुराणे त्वि० त्विका० ।

प्रीणन न० प्री-णिच्-लुक्-ल्युट् । तर्पणे अमरः ।

प्रीणस्य पु० प्रीणि-वा० असच् । गच्छके राजनि० ।

प्रीत त्वि० प्री-कर्त्तरि क्त । हृष्टे अमरः ।

प्रीति स्त्री प्री-भावे क्तिच् । १ हर्षे २ आभोगे ३ शत्रौ च ।

विष्णु आदिवोगेषु ४ इतीययोगे । ५ कामस्य पत्नीभेदे
रत्याः सपत्न्याश्च “वेष्ट्याऽनङ्गवती नाम विभूतिद दशी-
व्रतम् । सप्तम्य साधवासस्य द्वादश्यां लवणाचलम् ।
निवेद्यन्ती गुरुवे शय्याश्चोपस्कारान्विताम् । अलङ्कृत्य
हृषीकेशं सौवर्णमरपादपम् । स चानङ्गवती वेष्ट्या
कामदेवस्य सास्यतम् । पत्नी, सपत्नी संजाता रत्याः
प्रीतिरिति श्रुता” मातृस्थे ८२ अ० ।

प्रीतिजुष त्वि० प्रीतिं जुषते जुष-क । १ प्रीतिभाजि २ अग्नि-
रुद्रपत्न्यासुभायां स्त्री शब्दरत्ना० “विश्वकेतुः प्रीतिजुष
सुतः” त्विका० तत्पुत्रोक्तौ । [प्रहसिनि पु० हेमच० ।

प्रीतिद त्वि० प्रीतिं ददाति दा-क । प्रीतिदायके (भौड)

प्रीतिदत्त त्वि० शत० । १ प्रीत्या दत्ते २ स्त्रीधनभेदे न० यथाह
सिता० कात्यायनः “प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् शत्रुः
वा शत्रुरेण वा । पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते” ।
भर्तृप्रीतदत्तस्यावरे तु विशेषः दाय० उक्तौ यथा “मन्त्रं
प्रीतेन यद्वत् स्त्रियै तस्मिन् कृते तत् । सा यथा काम-
मन्त्रीयात् दद्याद्वा स्यावराद्वते” ।

प्रीतिदाय पु० प्रीत्या दीयते दा-कर्मणि षञ् । प्रीत्या दत्ते
“शत्रुरात् प्रीतिदायं तु प्राप्य सा प्रीतमानसा” भा० आश्व०
८६ अ० ।

प्रीतिभोज्य न० प्रीत्या भोज्यम् । प्रीत्यैव भोज्ये अच्चादैः
“अन्नानि प्रीतिभोज्यानि चापङ्गेज्यानि वा पुनः । न
च संग्रियसे राजन् ! न चेवापदुगतावयम्” भा० उ० ६०
अ० । “संग्रोतिभोज्यान्यन्नानि” इति सुहितपुस्तके पाठः ।

प्रीतिवर्जन त्वि० प्रीतिं वर्जयति वृज-णिच्-ल्युट् । १ सज्जोष-

वर्द्धके २ विष्णौ पुं० “प्रियङ्गुत् प्रीतिवर्द्धनः” विष्णुसं० ।

पुं० सर्पणे स्वा० आत्म० सक० अनिट् । प्रवते अप्रोष्ट पुप्रुवे ।

पुष्ट मर्दने स्वा० पर० सक० सेट् । प्रोष्टति अप्रोष्टोत् पुप्रोष्ट ।

अर्थं धातुपाठे पठितः ।

पुष भस्मीकरणे स्वा० पर० सक० सेट् । प्रोषति अप्रोषीत्
पुप्रोष । उदित् क्ता वेट् । पुषित्वा पुष्ठा पुष्टः ।

पुष सेके पूतौ च सक० स्नेहे अक० क्रप्ता० पर० सेट् । पु-
ष्णाति अप्रोषीत् पुप्रोष ।

पुष्ट लि० पुष-क्त । दग्धे । [विन्दौ सि० कौ० ।

पुष्प प्र० पुष-कन् । १ षट्त्तौ २ स्त्र्ये च उज्ज्वल० । ३ जल-

प्रेक्षा स्त्री प्र+इत्-भावे अङ् । १ विषयशुभाशुभप्रयत्नोच-
नायां २ दृष्टिपूर्वककर्मकरणे ततः प्रेक्षादि० चतुरर्थ्याम्
इति । प्रेक्षन् आलोचनानिर्दिष्टादौ । अस्मिन्शब्दे
परे बोधादि० पूर्वपदसदात्तम् । [प्रेक्षाष्टद्वादयोऽप्यत्र ।

प्रेक्षागार न० इत० । राज्ञां सन्तत्यार्थे गृहे हरिषं० द्पू० च०

प्रेक्षादि चतुरर्थ्यामिति प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणः स च गणः
प्रा० न० उक्तो यथा “प्रेक्षा हलका बभ्रुका ध्रुवका
क्षिपका न्यपोष इकट कङ्कट सङ्कट कटकूप धुक पुक
पुट मङ्ग परिव्याप यवास ध्रुवका गर्तं कुपक हिरण्य” ।

प्रेक्षावत् लि० प्रेक्षा अस्त्र्यर्थे मत्प० मस्य वः । समीप्यकारिणि ।

प्रेक्ष्ण न० प्र+इत्-ल्युट् शत्वम् । १ प्रकर्षेण चलने अष्टा-

दशरूपकान्तर्गते २ रूपकभेदे तल्लक्षणं सा० द० उक्तं यथा

“गर्भादभवेरहितं प्रेक्ष्णं हीननायकम् । असूत्र-

धारमेकाङ्गमविवृण्व प्रवेशकम् । निवृत्तसम्कोटयुतं सर्व-

दृष्टिसमाश्रितम् । नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र

प्ररोचना” ।

प्रेक्षा स्त्री प्र+इत्-बा० आधारे अङ् । १ दोलायाम् अमरः

भावे अङ् । २ परिभ्रमणे इक्षार्थकगतौ अश्वगतौ इति

पाठान्तरम् । ३ गृहभेदे सेट् । ४ न्यवे च धरणिः ।

प्रेक्षित लि० प्र+इत्-क्त । कम्पिते अमरः ।

प्रेक्ष्णीय दोषने अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । प्रेक्ष्णीयति ते

अपि प्रेक्ष्णीयत् त । प्रक्षोपसर्गत्वमपीच्छन्तीत्यन्ये तेन प्रा-

प्तिच्छोयत् त इत्येवम् ।

प्रेष गतिप्रेरणाल्लेषणेषु स्वा० पर० सक० सेट् साधवः । प्रे-

षति अप्रेषोत् ऋदित् अपिप्रेषत् त ।

प्रेषि लि० प्रेष-इत् । प्रेरके क० १।१।२।१० भा०

प्रेत लि० प्र-इ-क्त । १ मृते अमरः । २ नरकस्थे जीवभेदे

पिशाचभेदे आतिवाहिकदेहोत्तरं ३ जायमानदेहभेदे

युते और्ध्वदेहिकक्रियाऽभावे तद्रूपप्राप्तिकथा पाद्भोक्त० ख०

१ इत्य० यथा “ततो वद्धतिथे काले स राजा पञ्चता-

क्ततः । वैदिकेन विधानेन न लेभे चौर्ध्वदेहिकम् । विष्णु-

प्रदोषमात्रेण युगानां सप्तविंशतिम् । भुक्त्वा च यातनां

यार्थी निस्तीर्यनरको नृपः । समया गिरिराजन्तु पि-

शाचोऽभूत्तदा सहान्” । तस्य रूपं यथा “देवद्युतिर-

धीयानः शुश्राव करुणस्वनम् । समागत्य ततस्तत्र तं

पिशाचं ददर्श सः । विकरालमुखं दोनं पिशङ्गनयनं

भृशम् । ऊर्ध्वमूर्ध्वजङ्घणाङ्गं यमदूतनिवापरम् । चत-

जिह्वश्च लम्बोऽर्धं दीर्घजङ्घिराकुलम् । दीर्घाङ्गि-

शुष्कतण्डुल्य गतीन् शुष्कपङ्कजम्” ।

और्ध्वदेहिककरणेऽपि केषाञ्चित् कर्मविशेषेण प्रेतत्वप्रा-

प्तितालोक्ता यथा “हविर्जुह्वति नाम्नौ ये मोविन्दं

नार्चयन्ति ये । लभन्ते नात्मविद्याञ्च सुतीर्थविमुखाश्च

ये । सुवर्णं वस्त्रताम्रं रत्नपद्मं फलं जलम् । आ-

त्तेभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वेषु कृतदारकाः । ब्रह्मसूत्र

स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये । अनेन हृष्टता

वापि धूर्तस्य परकृपाकाः । नास्तिकाः कुहका-

खौरा ये चान्ये वक्रहस्तयः । बालवृद्धास्तस्त्रीषु नि-

र्दयाः सत्यवर्जिताः । अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये

कूटसाक्षिणः । अगम्यागामिनः सर्वे ये चान्ये प्रास-

याजिनः । व्याधाचरणसम्पन्ना वणोदिषमवर्जिताः ।

ये चोपदेवदनुजरक्षोयलादिसेविनः । सर्वदा सादकद्रव्य-

पानमत्ता हरिद्रिषः । देवतोद्दिष्टपतितनृपश्चाद्भ्रातृभो-

जिनः । असत्कर्मरता नित्यं सर्वपातकपापिनः ।

पापखण्डधर्मचरणाः पुरोधोदत्तिजीविनः । पितृमातृ-

क्षत्रापत्यस्त्रदारत्यागिनश्च ये । ये कदर्याश्च लुब्धाश्च

नास्तिका धर्मदूषकाः । त्वज्जनि स्वामिनं युद्धे त्वज्जनि

शरणागतम् । गवां भूमेश्च हन्तारो ये चान्ये रत्न-

दूषकाः । महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये । पर-

द्रोहरता ये च तथा ये प्राणिहंसकाः । परापवा-

दिनः पापा देवताशुक्रनिन्दकाः । कुप्रतिप्राहिणः सर्वे

सम्भवन्ति पुनः पुनः । प्रेतराक्षसपैशाच्यतिथ्यगृहक्षत्रयो-

निषु । न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च” ।

पाद्भोत्तरखण्डे १८ अ० । पञ्चप्रेतोपख्यानं तत्रैव यथा

“ब्राह्मण उवाच प्रेतानां नाम जातीनां युष्माकं सम्भवः

कथम् । किं तत् कारणसहितम् व्युत्पत्तिवशात्” ।

प्रेता उचुः “अहं स्नादु सदा भुक्त्वा दद्यां पशुपितं

सदा । एतत्कारणमुद्दिश्य नाम पयुषितं मम ।
 स्मृतिता बहुवोऽनेन विप्राद्या ह्यज्ञकाङ्क्षिणः । एतत्-
 कारणमुद्दिश्य स्मृचीमुखरमिमं विदुः । शीघ्रं गच्छति
 विप्रेण याचितः सुपितेन वै । पश्चाद्भुङ्क्ते द्विजः
 शिष्टमेव शीघ्रकरं उच्यते । गृहोपरि सदा भुङ्क्ते
 स्नाद्व द्विजभयेन हि । द्विजाय कुतुसितं दत्त्वा एष
 रोहकः उच्यते । मौनेनापि स्थितो नित्यं याचितो
 विविधखन्धीम् । अस्माकमपि पापिष्ठो लेखकोऽपि नाम
 एव वै । मेढ्रेण लेखको याति रोहकः पार्श्वतः शिराः ।
 शीघ्रकः पङ्कतां प्राप्नोति स्मृची स्मृचीमुखोऽभवत् । प्रेता-
 हारस्तोक्तो यथा “द्विज उवाच “ये जीवा भुवि तिष्ठन्ति
 सर्वे आहारमूलकाः । युष्माकमपि चाहारं श्रोतु-
 मिच्छामि तत्त्वतः” प्रेता जनुः “शृणु आहारमस्माकं
 सर्वं सत्त्वविगर्हितम् । स्नेहमूलपुरीषेण योषितान्तु भलेन
 च । गृहाणि त्यक्तशौचानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ।
 स्त्रीभिर्जग्धानि जीर्णानि संकीर्णपट्टानि च । मले-
 नातिजुगुप्सानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै । भयलज्जा-
 विहीनानि पतितैः सेवितानि च । अन्योन्यदस्युयुक्तानि
 प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै । कलहान्वितशोकानि त्यक्तशो-
 भानि मण्डनैः । सर्ववस्त्रानि भाण्डानि प्रेता भुञ्जन्ति
 तत्र वै । बलिमन्त्रविहीनानि द्विजादृष्टानि यानि तु ।
 नियमव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै । सुरवो नैव
 पूज्यन्ते स्त्रीजितानि मलानि च । सक्रोधान्यपवित्राणि
 प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै । भुञ्जन्ति भिन्नभाण्डेषु मर्यादा-
 रहितेषु च । अन्योन्योच्छिद्युक्तेषु तत्र प्रेतास्तु भु-
 ञ्जते । सक्थेशान्तिरुच्छिद्यं पूति पयुषितं तथा । सक्रो-
 धञ्च सशोकञ्च तच्च प्रेतेषु भोजनम् । सनग्नं भोजनं
 यञ्च नोत्तरीयं पदासनम् । शोष्णोषं सासुरीकञ्च तच्च
 प्रेतेषु भोजनम् । अर्द्धपात्रं महापात्रं सोत्क्षिप्तं
 पतितं तथा । दुर्भुक्तं गोष्ठिकञ्चैव तच्च प्रेतेषु भोजनम् ।
 शौतिकं स्तनकञ्चैव राजसं कलुषीकृतम् । निर्दीपं क्षम-
 वज्राभै यद्भुक्तं प्रैतिकन्तु तत् । एतत्ते कथितं सर्वं
 यत् प्रेतेष्वेव भोजनम् । निर्वीणाः प्रेतजात्या वै
 शुक्लामस्तां द्विजोत्तमम् । प्रेतत्वाभावकारणं यथा
 न प्रेतो जायते येन येन चैवेह जायते । एतत्सर्वं समा-
 सेन प्रवृत्तिं वदतां वर !” ब्राह्मण उवाच “एकरात्रं
 तिरात्रं वा कच्छं चान्द्रायणादिकम् । इतेष्वयुषितो
 यस्तु न प्रेतो जायते नरः । निष्ठाञ्जपानदाताथ सततं

अङ्गयान्वितः । देवपूजापरो नित्यं न प्रेतो जायते नरः ।
 तिरग्निरेकपञ्चाग्निर्निरग्निर्वायुपासकः । सर्वभूत-
 आपन्नो न प्रेतो जायते नरः । तुल्यमानापमानश्च
 तुल्यः काचनलोष्ठयोः । तुल्यः शत्रौ च मित्रे च न
 प्रेतो जायते नरः । देवतातिथिपूजासु सुव्रजातिषु
 नित्यशः । वेदशास्त्ररतो नित्यं न प्रेतो जायते नरः ।
 जितक्रोधो मदैश्वर्यदृष्ट्यामङ्गविवर्जितः । क्षमाऽक्रोध
 सुशीलश्च न प्रेतो जायते नरः । देवतातिथिपूजास्तु
 पर्वतान्श्च नदीस्तथा । पश्येद्देवालयंश्चैव न प्रेतो जायते
 नरः” । प्रेतत्वकारणं यथा “शूद्राच्च” यो द्विजो भुङ्क्ते
 यः क्रामति द्विजोत्तमम् । दृष्टिहा द्विजदेवेषु स प्रेतो
 जायते नरः । मातरं पितरं दृष्ट्वां ज्ञातिं साधुजनं तथा ।
 लोभात् त्यजति यः स्निग्धं स प्रेतो जायते नरः । अ-
 याज्ययाजकश्चैव याज्यञ्च परिवर्जयेत् । शूद्रास्तु हकती
 च स प्रेतो जायते नरः । कुञ्जोतिषी कुविद्यस्तु कुञ्ज-
 नेषु कुदेशकः । शूद्रसेवाकरो राज्ञां स प्रेतो जायते
 नरः । सेवनायापद्भुतो यः सेवकस्त्वरिष्यहः । तावु-
 भावपि जायते प्रेतो कालाञ्च किंप्रदौ । द्विजास्तु स-
 न्वितो भुङ्क्ते शूद्राच्च वा द्विजस्य तु । शूद्रेष्वेव द्विजः
 प्रेतो निरयानुपगच्छति । गीतवाद्यरतो नित्यं मद्यप-
 स्त्रीनिषेधेणात् । दूतसंसप्रियो यस्तु स प्रेतो जायते
 नरः । दृष्टारेता दृष्टाभांसो दृष्टावादो दृष्टामतिः ।
 निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः । दृष्टं बालं
 शुभं विप्रं योऽवमन्त्य भुनक्ति वै । कन्यां ददाति शु-
 ल्केन स प्रेतो जायते नरः । न्यासापहृतां नित्यभुक्
 परपाकरस्तथा । विषमश्रुतातो कूटश्च स प्रेतो जा-
 यते नरः । निर्दोषान् सुहृदो नारीस्यजैव कालाञ्च
 पाति यः । धनभीहेतु यस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ।
 हस्त्यश्वरथयानानि स्तनयथासनादि यः । जघ्णाजि-
 नञ्च गृह्णाति अनापत्सुगतो द्विजः । तथोभयसुखी
 कालं सशैलं मेदिनीं द्विजः । कुसुमेतस्त्रयहानं चा-
 ष्णालात् पतितास्तथा । मासिकेऽपि नवभ्रात्रे भुञ्जन्
 प्रेताभुङ्मनः । ब्रह्महा गोबधो स्त्रीयौ सुरापौ शूर-
 तत्यगः । भूभिकन्यापहृतां यः स प्रेतो जायते नरः ।
 नानासङ्करजज्ञित्यं वर्षसङ्करस्तथा । योनिसङ्करज-
 ञ्चापि स प्रेतो जायते नरः । विस्त्रीणाति विषं शङ्कुं
 तिलानां लवणस्य तु । गवां केशरिणां मोहात् विक्ल-
 यात् प्रेततां व्रजेत् । कूटभाष्येन तौल्येन क्रयं स्त्री-

जाति विक्रयात् । मद्यतक्रपयोदग्नां स प्रेतो जायते
नरः । स्त्रोरक्तो मद्यपाने तु मृगयामनुधावति । नि-
लनेमिक्तिकेऽदाता स प्रेतो जायते नरः । अग्निपुं ।
मेनुप्राणाच्च दाहादिक्रिययाऽतिवाहिकदेहानन्तरं प्रेत-
देहो भवति यथाह विष्णुधर्मोत्तरे

“तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम् ।
जातिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव । । केवलं
तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित् । प्रेतपिण्डे-
कतो दत्तदेहमाप्नोति भार्गव । । भोगदेहमिति प्रोक्तं
क्रमादेव न संशयः । प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य
विमोक्षणम् । प्रज्ञाशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव
विद्यते । तत्रास्य यातना घोराः शीतवातातपोद्भवाः ।
ततः सपिण्डोकरणं बांस्वदैः स हति नरः । पूर्णं संवत्सरे
देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते । ततः स नरकं याति स्वर्गं
वा स्वेन कर्मणा” शु०त० । ५ प्राप्नोतिपितृलोके “यत ऊर्ध्वं”
संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायाजं दद्यात्” गोभिलः “प्रेतलोकां
परित्यज्य आगता ये महालये” ति०त० ।

प्रेतकर्मणं न० ६त० । १ मृतोद्देशेन कर्तव्ये दाहादि स-
पिण्डनान्तकर्मणि सा०द्रो० ५२ अ० । प्रेतकाव्यादयोऽप्यत्र ।
२ प्राप्नोतिपितृलोकोद्देश्यककाव्ये आह्वानादौ च “अकल्पा
प्रेतकाव्याणि प्रेतस्य धनहारकः । वपुर्नां यदुवधे
प्रोक्तं तद्व्रतं नियतचरेत्” दाय०त० वचनम् ।

प्रेतगृहं न० प्रेतस्य मृतस्य गृहमिव । मृतस्य शरीराधारे
प्रज्ञाने हेमच० । प्रेतावासादयोऽप्यत्र ।

प्रेततर्पणं न० ६त० । मृतोद्देशेन तर्पणार्थं प्रेतशब्दोक्तो-
स्त्वेन कर्तव्ये तर्पणविशेषे तद्विधानं शु०ति० यथा

मित्राचार्यप्रश्नोत्तरप्रश्नोत्तरम् “यतः सर्वे
श्वस्यशिनो मत्वा पितृपदस्थाने प्रेतपदोद्देशेन द्वितीयान्तं
तर्पयेयुः पितृशब्दोच्चारणे पितृहा भवति” । आता-
तपः “प्रेतान्नामगोत्राभ्यामुत्सृज्यैव पतिष्ठताम्” इति
प्रेतान्तेति तत्पुरुषः न ब्रह्मब्रीहिः सर्वजघन्यत्वात्
तेन प्रेतान्नाम गोत्रज्ञेति समासः एतद्वचनास्मितापि-
ब्रह्मदाने उपतिष्ठतामिति पितृद्वयितायामप्युक्तम् । एतेन
प्रेतकार्ये समन्वयार्थकपदप्रयोगो सैजिलोक्तो हेयः । एते-
नासकगोत्रमनुकदेवशमार्थं तर्पयामोति सामगानां प्र-
योगः । अत्र प्रेततर्पणे सतिर्लक्षितेति विशेषोपादानात्
स्वर्गादिवारेऽपि तिलैरेव तर्पणं प्रतीयते । व्यक्तमाह
अनप्यरिजातछता मृतिः “अयने विधुवे चैव संक्रान्त्यां

महर्षेण च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवान-
सरे । स्वर्गशुक्रादिवारे च न दोषस्तिलतर्पणे” । तथा
“तीर्थे तिथिविशेषे च कार्यं” प्रेते च सर्वदा । तिथिवि-
शेषे अमावस्यादशहरादौ । अत्र दक्षिणाङ्गुलसहित-
मध्यमादिना वामहस्ते विलदानं “वामहस्ते तिलान्
दत्त्वा जलमध्यं तु तर्पयेत् । संक्रान्त्यन्तु कर्तव्यं न
सुह्रां तत्र दर्शयेत्” इति विद्याकरछतवचने वामहस्त
इति सप्रत्यन्तवचनात् “तिलान् संमिश्रयेज्जले” इति
तिलाधिकरणछपक्रम्यभिधानाच्च । “सव्येन च तिलाः
प्राच्याः” इत्यत्रापि वामहस्ते स्थाप्या इत्यर्थः । सव्येनेति
स्थाल्या पञ्चतीतिवदधिकरणे तृतीया “विवक्षातो हि
कारकाणि भवन्ती”त्युक्तेः । सुह्रां बहुवचनजान्यात्मकयोग-
रूपा तिलमहस्यावेति शेषः” ।

प्रेतधूमं पु० ६त० । चिताधूमे मनुः ४।६६। [नदीभेदे शब्दच०] ।
प्रेतनदी स्त्री प्रेतगम्या नदी । अमहारस्ये वेत्ररणीनामके
प्रेतनिर्हारके पु० प्रेतं निहरेति गृहात् प्रज्ञानभूमिं निर्-
हृ-ण्वुल । श्वहारके “प्रेतनिर्हारकाश्चैव वर्जनीयाः
प्रथमतः” तस्य अपाङ्गुल्येता मनुनीक्ता । तच्च कुक्षु०
धनग्रहणपूर्वकहरणपरतया व्यख्यातं यथा
“प्रेतनिर्हारको धनग्रहणेन न तु धर्मायम्” । “एतदे
परमन्तपो यत् प्रेतमरण्यं हरन्तीति” मृत्वा विहितत्वात्”
प्रेतपक्षं पु० प्रेतानां पितृणां पितृः पक्षः शा०त० । गोषा-
स्त्रिनक्षत्रपक्षे अत्र मृतयोः पितोः पार्वणविधिना
लैपुरुषिकं आह्वं करणीयं यथाह आ०त० शङ्खः

“सपिण्डोकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र
त्वं कुर्वीत वज्रयित्वा मृताहनि । अमावस्यां क्षयो
यस्य प्रेतपक्षेऽथ वा पुनः । सपिण्डोकरणादूर्ध्वं
तस्योक्तः पार्वणो विधिः” । त्वयं सम्प्रदानानां त्वयं
कुर्वीत लिभ्यो दद्यादित्यर्थः । मृताहपयुर्दक्षतिदे-
वतत्वेन प्रतिप्रसवमाह अमावस्यामिति प्रेतपक्षोऽत्र
पितृपक्षः अश्वयुक्कक्षपपक्ष इति यावत् न तु क्षण-
पक्षमात्रं क्षणपक्षसामान्यपरत्वेऽप्यमावस्यापदवैयर्थ्यपक्षेः
पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिमाधवाचार्यछतं नाश-
रक्षणञ्च “नभो वाऽथ नभस्यो वा सलमासो यदा
भवेत् । सप्रसः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पक्षमः” । अत्र
आवणभाङ्गयोरन्यतरस्य सलमासत्वे आषाढामेव
सप्रसपक्षस्य पितृपक्षत्वात् अत्र मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतस्य
न तु सलमासभाङ्गस्याप्येव मृतस्य । ततस्तत्र मृतस्य

अपान्तरेऽप्युक्तं योऽपि तच्छ्राद्धकरणे न पार्वणं
 किन्त्वे कोटिदमिति । अत्र पार्वणो विधिः पार्वणतिकर्त-
 व्यनाकैकोटिदविधिरिति न व्यवहृत्तान्प्रत्ययः । तत्र
 पूर्ववच्चमोक्तैपुराणिकस्य स्मृताहे पयुदस्तस्य पार्वणोवि-
 धिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् । तस्मात् सदैकोटिदं त्वैपुरुषिकं
 न तु षाट्पौरुषिकं “कर्षसमन्वितं स्रज्जा तथाद्यं आङ्-
 मोडशम् । प्रत्यावृत्तिकञ्च शेषेषु पिरह्णाः सुः षडिति
 स्थितिः” इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्यावृत्तिकव्यति-
 रेकेण षट्संख्यानियमात् एवमभावस्यादिमरणनिसित्तेन
 मातरपि प्रत्यावृत्तिकं पार्वणविधिनेव “अपुत्रा ये
 स्मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च
 देयं स्यादेकोटिदं न पार्वणम्” इति आपस्तम्बवचने
 अपुत्रा इति विशेषणोपादनात् सपुत्राणां पार्वणाभ्यनु-
 ज्ञानात् । एतच्च मातादित्ययदेवतं कार्यम् । “मातृ
 पितामहौ प्रपितामहौ पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा”
 इत्यन्वयकायां तथादर्शनात् अन्नदानदिनमित्तत्वेन
 पार्वणविधिना छन्दोगैरपि मातादित्यिकायां आङ्
 कर्त्तव्यम् “न योषिद्व्यः पृथग् दद्याद्वसानदिनादते” ।
 इति छन्दोगपरिशिष्टवचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् ।
 एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च स्मृताहपार्वणं माता-
 पित्रोरेव । तथा च हेमाद्रिप्रतत्तात्यायनवचनम् “सपि-
 ण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृव्यभ्रा-
 तृमातृणामेकोटिदं सदैव तु” । मातृपदं सपत्नीमातृ-
 परम् । सपत्नीमात्रित्यत्र मातृपदस्य राजदत्तादि-
 त्वात् परनिपातः ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्र-
 योज्यं किन्तु सपत्नीमातरित्यादिकम् । एवं अग्नि-
 कौरसक्तोजाभ्यां स्मृताहे पार्वणं कर्त्तव्यम् “औरसक्तो-
 त्वजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यवृत्तितरे कुर्युरे-
 कोटिदं स्मृता दश” इति जाबालवचनस्य “यत्र यत्र
 प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्वणेन विधानेन
 देयमग्निमता सदा” इति मतस्यपुराणवचनस्य चैकवा-
 क्यत्वात् । उभया च “प्रत्यवृत्तं दर्शवच्छ्राद्धं साग्निः
 कुर्वीत वै द्विजः । एकोटिदं सदा कुर्यात्क्षिरग्निः
 आङ्गदः सुतः” । अत्र निःसिं विशेषमाह
 बृहस्पराशरः “संयाने संस्थितानाञ्च प्रेतपक्षे शशि-
 क्षये । तेषां पार्वणमेवोक्तं जवाहेऽपि च सप्तमैः” । “चन्द्र
 क्षयानाशकसंयुगेषु यः प्रेतपक्षे स्मृतवान् सपिण्डः ।
 सपिण्डितानामपि चावृत्तिकानि भवन्ति तेषामिह पार्व-

णानि” । तथा “आतृज्येष्ठस्य कुर्वीत ज्येष्ठो भ्राताकु-
 जस्य च । दैवहीनं तु तत्कुर्यादिति धर्मविदब्रवीत्” ।
 दैवहीनमेकोटिदम् ज्येष्ठो भ्रातानाद्यगर्भजः तथा च
 तत्रैव शातातपः “अनाद्यगर्भज्येष्ठोऽपि भ्राता सङ्गि-
 निर्गद्यते । ऋते सपिण्डनात्तस्य नैव पार्वणमाचरेत्” ।
 आद्यगर्भं तु पार्वणमेकोटिदं वेत्यर्थः । मातृस्तु हेमाद्रौ
 कात्यायनः “प्रत्यवृत्तं यो यथा कुर्यात् पुत्रः पितृ सदा
 द्विजः । तथैव मातुः कर्त्तव्यं पार्वणं चान्यदेव वा” ।
 यत्तु तेनैयोक्तम् “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं” पित्रोरेव हि
 पार्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोटिदं सदैव तु”
 इति तत् सपत्नमातृपरम् । यत्तु बृहस्पराशरः “अपुत्रस्य
 पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एवास्य तु कु-
 र्वीत पिण्डदानादिक्रियासु । पार्वणं तेन कार्यं
 स्यात् पुत्रवद्भ्रातृजेन तु । पितृस्थाने तु तं कृत्वा शेषं
 पूर्ववदाचरेत्” इति तत्पितृवदुद्देशाचारवद्व्यवस्थितमिति
 पृथ्वीचन्द्रः । आङ्गदीपकिकायां ज्योतिर्विंशतिसते तु
 “पितृव्यभ्रातृमातृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् । एकोटि-
 दिदं कनिष्ठानां दम्पत्योः पार्वणं मिथः । अपुत्रस्य पि-
 तृव्यस्य भ्रातृस्यैवाप्यजन्मनः । मातामहस्य तत्पत्न्याः
 आङ्गं पार्वणवज्जवेत्” इत्युक्तं तत्पत्न्याः कर्त्तृत्वेऽपि पार्व-
 णमेव “स्वर्गभावे स्वयं पत्न्याः स्वभ्रातृणामनन्वकम् ।
 सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च” इति बौधायि-
 नस्मृतेः । ततः पत्न्यपि कुरीत सपिण्डान् पार्वणं तथेति”
 सुमन्तुक्ते चेति निर्णयान्ते उक्तम् । अन्ये त्वेतित्याजिक
 पार्वणपरमाहुः अतएव “भर्तुः आङ्गं तु वा नारी
 महेहात्पार्वणमाचरेत् । न तेन तृप्यते भर्ता कृत्वा तु
 नरकं व्रजेत्” इति वचनं जवाहे पाञ्चिकैकोटिदं
 प्रशंसार्थं न पार्वणनिषेधार्थमित्युक्तं त्रिस्थितीसितौ भट्टच-
 रणैः । स्वभर्तृप्रवृत्तिविश्व इत्यनेन विरोधाच्च अपुत्राणाम्
 चाह हेमाद्रावापस्तम्बः “अपुत्रा ये स्मृताः केचित्
 स्त्रियो वा पुरुषाश्च ते । तेषामपि च देयं स्यादेकोटि-
 दिदं न पार्वणम् । मितवत्स्यसपिण्डेभ्यः स्त्रीकुमारीभ्य
 एव च । दद्याद् मासिकं आङ्गं सप्तसरमतोऽन्यथा” ।
 पारिजाते तु अन्यथा पार्वणमित्युक्ता सर्वत्र पार्वणमि-
 त्युक्तम् एकोटिदिदवाक्यानि तु तीर्थमहालयपराश्रो-
 त्युक्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदये बृहन्मार्गः “मातुः सहोदरा
 या च पितुः सहभवा च या । तयोश्च नैव कुर्वीत
 पार्वणं पिण्डदानादते” प्रचेताः “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं

लिकोददिष्टं विधीयते । अथवाणां च सर्वेषामपत्नीनां
तथैव च । अपत्नीनां ब्रह्मचर्यादीनाम् । मार्कण्डेयपु-
रुषे “प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोददिष्टं नरैः स्त्रियाः ।
श्रुताहनि यथान्यायं नृणां यददिहोदितम्” । नृणा-
मिति दृष्टवन्तात् नोविप्रहृतपाषण्ड्यादीनां अपिण्ड-
नामावेऽपि संवत्सरमेकोददिष्टं कार्यमेवेति श्रुतपाणिः ।
अतिवृद्धवसिष्ठो “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्न यत्न प्रदी-
यते । आत्मे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुल्याय च ।
पितृव्यश्रुते आहुमेकोददिष्टं न पार्वथम्” । यत्तु
जातुकर्तुः “पितृव्यभ्रातृमातृणामपुत्राणां तथैव च ।
मातामहस्यासुतस्य आह्वादि पितृवृद्धे” इति तदाव-
व्यक्तवार्थं न तु पार्वणार्थमिति हेमाद्रिः । युक्तमेवम्
“मातुः पितरसारथ्यं तयो मातासहाः श्रुताः । तेषां
तु पितृवृद्धाङ्गं कुर्युर्दंष्ट्रितृस्तनवः” इति पुलस्त्योक्ते-
र्यतः तामहस्यं पार्वणमेव तत्साहचर्यात् पितृव्यादौ तथा
“पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोददिष्टं च पार्वणमिति” जयाहो-
यक्रमे पुलस्त्योक्ते च विकल्पः । केचित्पापस्तम्बादिवा-
क्यानि “व्युत्क्रममात्रं प्रसीतानां जैव कार्या सपिण्डता”
इत्यस्य पितृव्यादिप्रस्तादकृतसपिण्डनपितृव्यादिप्रराची-
त्याहुः । माता सपत्नीमाता । एकोददिष्टं तु कनिष्ठपर-
मिति प्रथीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । विशेषस्त्वधिकारिनिर्णये
ह्ययुक्तः । केचित्पुत्राभावेऽपि पितामहवार्धिकमप्याव-
श्यक्रमम् “पुत्राभावे च तत्पुत्रः यत्नो माता तथा पिता ।
विताभावेऽपि सपिण्डः कुर्यात्तस्योर्ध्वं देहि कम्” इति
मार्कण्डेयपुराणादित्याहुस्तत्र “पौत्रेषु कैदाशहादि-
कर्त्तव्यं आहुषोऽयमिति” कातीये विशेषोक्तेः ।
प्रेतपक्षे आहुकावादिनिरूपणम् आ०वि० यथा
ब्रह्मपुराणे “अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आहुं कुर्याद् दिने-
दिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा ।
न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः । आहुं
न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबन्ति ते । यावच्च कन्यासुतयोः
क्रमादास्ते दिवाकरः । तावत् आहुस्य कावः स्या-
च्छून्यं प्रेतपुरं तदा” । दिने दिने इति वीप्सा पक्ष-
आहुषां तेन पञ्चदश आहुनि दर्शितानि । ननु तिथि-
ह्मासादेकस्मिन्नेव पक्षे चतुर्दशत्वाद्वा चतुर्दश आहुनि
प्राप्नुवन्ति । एवं तिथिह्माहर्हर्षौ षोडशसुः । न पञ्च-
दशतिथ्यात्मकत्वाच्चान्द्रपक्षस्य दिने दिने पञ्चदशतिथि-
जित्वर्थः तथा च एकस्मिन् दिने आहुषोऽयमिति विद्व-

त्वामे आहुदयम् अहोरात्रहर्षौ न आहुहर्षः । तथा च
विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् “तिथिनैकेन दिवसचान्द्र-
मानेन कीर्तितः । अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः
श्रुतः” । त्रिभागहीनं पक्षं वा इति षष्ठादिकल्प उक्तः
त्रिभागमित्येकादश्यादिकल्प उक्तः अर्द्धमेवेति त्रयो-
दश्यादिकल्पः । न तु अर्द्धमिति पक्षाङ्गमिति व्याख्यानं
कल्पतरुक्तं युक्तम् उत्तरोत्तरवृत्तिकाद्योपदेशात् सञ्चि-
धानाच्च त्रिभागाङ्गप्रतीतेः । त्रिभागहीनत्रिभागपदयो-
रपि पञ्चम्यादिविवेचनं कल्पतरौ युक्तमेव पक्षापेक्षया
पञ्चम्यादेस्त्रिभागहीनादिपदार्थत्वात्पक्षेऽसंख्यत्वात् ।
मोतमोक्तपञ्चम्यादिकल्पस्य सामान्योपक्रमाच्चान्ययुक्पर-
त्वम् । अतएव विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् “उत्त-
रादयनात् आहुं चैव स्याद्विष्णुपायनम् । चातुर्मास्यञ्च
हत्वापि प्रसुप्ते केशवे हितम् । प्रौष्ठपद्याः परः पक्ष-
स्तापि च विशेषतः । पञ्चम्यूर्ध्वं च तत्रापि दश-
म्यूर्ध्वं सतोऽप्यति । सघायुक्ता च तत्रापि शक्ता राज-
स्त्रयोदशी” पञ्चम्यूर्ध्वं दशम्यूर्ध्वमित्यनेन षष्ठादिकेकादश्या-
दिकल्पावृत्तौ । न सन्तीत्यनेनाकरणे प्रत्यवायदर्शनं
नित्यत्वज्ञापनार्थं तत्र च पक्षआहुदिकल्पानां त्रिषम-
शित्वेनेच्छाविकल्पाऽसम्भवादेकादश्या तिस्रो देवाः
षड्देवा इतिवत् फलभूमा कल्पनीयः । एतेषामेव क-
ल्पानां दर्शितत्वादाश्विने कृष्णपक्षे एकस्मिन्पि दिने आहुं
कर्त्तव्यमिति पक्षचिन्तनीयः सामान्यमासविहितन्तु
स्यादेव । अत्र संशयः प्रौष्ठपदूर्ध्वं यः कृष्णपक्षः स
पौर्णमास्यन्तमासव्यवस्थयाऽश्वयुक्कृष्णपक्षो भवति स यदा
कन्योपक्रमः कन्यासमाप्यस्य तदा तत्र पक्षआहुसविवाद-
मेव यदा सिंहोपक्रमः कन्यासमाप्यस्य समस्त एव वा
सिंहसमाप्यः तदा कीदृशः शास्त्रार्थः । अत्र जिकन-
ग्रन्थतयः ब्रह्मपुराणादिवचनैरेवात्र व्यवस्थां ब्रह्म्या-
माहुः । यथा ब्रह्मपुराणम् “यावच्च कन्यासुतयोः
क्रमादास्ते दिवाकरः । तावत् आहुस्य कावः स्यात्
शून्यं प्रेतपुरं तदा” । तथा भविष्यपुराणे “कन्यां गते
सवितरि पिटराजाह्वासावनात् । तावत् प्रेतपुरी शून्या
यावदुद्विषिकदर्शनम् । ततो दृष्टिक आघाते निराशाः
पितरो नृप ! । पुनः स्मभवनं यान्ति शार्पं दृष्ट्वा सुदा-
कणम् । हंसं वशीकृत्य कन्यास्ये शाक्तेनापि गृह्ये वसन् ।
पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वंशयोर्हर्षम् । सूर्ये कन्या-
स्थिते आहुं यो न कुर्यादुद्विषिकम् । कुतस्तस्य धनं

पुत्राः पितृनिःश्रासपीडनात् । हंसे सृष्टे इति । कृष्ण-
मिव कृष्णं पितृमातृकुलस्येदमवशम् परिशोध्यम् इत्यर्थः
शैवमादिवचनैः कन्यासम्बन्धेनैव आह्वयप्रतिपादनात् एत-
स्यापि वचनस्य तदेकवाक्यतया सौराश्विनपरत्वम् । सौर-
परत्वे लक्षणा स्यादिति चेन्न पौर्णमास्यन्तेऽपि तथात्वात् ।
अतः सिंहोपक्रमे कृष्णपक्षे कन्यासम्बन्धिन्येव भागे
आह्वं स्यात् न सिं हसम्बन्धनि अतः पक्षआह्वं तत्र
निवर्तत एव त्रिभागहीनमित्यादयः पक्षास्तत्र यथा-
सम्भवं योजनीयाः । कन्यासम्बन्धिन्यपरपक्षे आह्व-
विधानात् उपक्रमे सिं हसम्बन्धेऽपि पक्षस्य कन्यासम्ब-
न्धोऽस्येवेति चेन्न एकस्य पक्षावयविनः पञ्चदशतिथ्या-
न्मकस्याभावात् अत एव पञ्चदशब्राह्मणसमुदायमध्ये
एकस्य पुरुषोत्तमस्यैव न सर्वेषां पुण्यभागिता एतन्मूलमे-
वेदं वचनं “कृतिकादिभरण्यान्तं वारा वा रविसप्तकाः ।
नैते संयोगमात्रेण पुनन्ति सकलां तिथिम्” । एकस्य
तिथ्यवयविनोऽभावादित्यर्थः इतरथा तु पूर्वदिने रात्रौ
चतुर्थीभोमवारयोगे बुधवारेऽपि भोमयुक्तचतुर्थी
विहितज्ञानदानाद्यापत्तेः । यदा समस्त एवापरपक्षः
सिंहाक्षे निपतेत् तदा तं पक्षं विहाय कन्यागतापर-
पक्ष एव आह्वम् । नन्वेवं पञ्चमपक्षविरोधः । तथा
कार्ष्णीजिनः “शक्रध्वजनिपाताह्वो यः स्यात् पक्षस्तु
पञ्चमः । स विज्ञेयोऽपरः पक्षः आह्वं तत्र विधीयते ।
पुत्रमायुर्धनं धान्यं भूतिसारोग्यमेव च । प्राप्नोति पञ्चमे
दत्त्वा आह्वं कामाक्षतया परान् । एतानेव हि हिंसन्ति
पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् । तस्मात्प्रातिक्रमेद् विद्वान् पञ्चमे
ह्येतत् विधिम्” । तथा जातुकर्णः “आषाढीमवधिं कृत्वा
यः स्यात् पक्षस्तु पञ्चमः । तत्र आह्वं प्रकुर्वीत कन्यां
अच्छतु वा न वा” । छावाहः “अगतेऽपि रवौ कन्यां
आह्वं कुर्वीत यत्नतः । आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः
पितृकर्मणि” । उच्यते एतेषां वचनानां भोजदेवप्रभृतिभि-
रन्विष्टत्वेन प्राभाण्याभावात् प्रत्युत पुत्रादिफलसम्ब-
न्धनावगमात् कास्यं तद्विधप्रति । कन्यागतस्य च नित्यत्वं
प्रागेव दर्शितम् । न च कास्याधिकारनित्याधिकारयो-
रेकशास्त्रार्थत्वं यावज्जीवाधिकारणविरोधात् । तद्यदि
कदाचित्तया कन्यासम्बन्धरहित एव आह्वं कृतं
तथापि कन्यायावशम् कर्तव्यम् । वस्तुतस्तु आह्वभेदे
वैविध्यगौरवापत्तेः कन्यागतआह्व एव फलार्थितया पञ्चम-
पक्षाख्यगुणफलविधिः तदा च केवलपञ्चमपक्षे आह्व-

मसङ्गतमेव “कन्यां गच्छतु वा नयेति” पञ्चमपक्षस्तुत्यर्थं
न तु कन्यासम्बन्धाभावेऽपि आह्वविधानपरं प्राप्ते कन्या-
गतआह्वे गुणफलविधित्वात् तदसङ्गतं ब्रह्मपुराणे
“पौर्णमास्यन्तमासेनैव समस्ततिथिजन्ताभिधानात् अश्वयुक्-
गच्छस्यापि पौर्णमास्यन्तपरत्वात् न सौराश्विनपरत्वम्
“आश्वयुज्यां तु कृष्णायां तयोदशीं भवामु च” इति
ब्रह्मपुराण एव अश्वयुक्गच्छस्यापि पौर्णमास्यन्तपरत्वावधा-
रणाच्च पौर्णमास्यन्ताश्विन एव मया तयोदशी भवति न
दशान्ते, लक्षणा च सौरेऽप्यविशिष्टा । अतएव न सुख्य-
त्वाय दशान्तपरतापि कृष्णतात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणायां
धान्यमस्यधिकरणे दर्शितत्वात् । इदन्तु उच्यते उक्तयुक्तेः
पौर्णमास्यन्ताश्विनपरत्वे कन्यानिरपेक्षपञ्चमपक्षे पक्षआ-
ह्वादिकल्पा नित्यतयाऽवगम्यन्ते न कन्याविशिष्टा निरपेक्ष-
श्रुतेः अत एव न गुणफलविधिः । अत एव कन्यासम्बन्धा-
तुल्लेहेनैव प्रौढपदार्थं पञ्चमपक्षे कृष्णपक्षआह्वादिकं दर्श-
यति विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् “उत्तरादयनात् आह्वे
अथ” स्यात् दक्षिणायनम् । चातुर्मास्यञ्च तत्रापि
अमुमे केशवे हितम् । प्रौढपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च
विशेषतः । पञ्चम्यूर्ध्वञ्च तत्रापि दृग्मूर्ध्वमतोऽप्यति ।
मया युक्ता च तत्रापि शस्ता राज्ञ्योदशी । तत्राक्षयो
भवेत् आह्वं मधुना पायसेन तु । सर्वस्तेनाधि कर्तव्यं
आह्वमत्र नराधिप ! । पराक्षभोजी त्वपचः आह्वमत्र
तु कारयेत् । जनि च कन्याविक्रयाणि वचनानि
तानि पञ्चमपक्षानपेक्षशास्त्रान्तरविधायकान्येव । कन्यां
प्रौढपदार्थं पञ्चमपक्षसमुच्चयेऽपि कन्यागतस्यापि आह्वस्य
नित्यत्वेनावगम्यमानस्य तन्नादेव सिद्धेर्न पृथक्करणम् ।
यदा न कन्यासमुच्चयस्तदा कन्यायासपि नित्यत्वात् कर्त-
व्यमेव परन्तु पक्षआह्वादिकल्पे प्राभाण्याभावात् सकृत्-
कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात् सकृदेव आह्वं कर्त-
व्यम् । अधिसासपाते तत्र आह्वं न कर्तव्यं यथा लघु-
हारीतः “सपिण्डीकरणादह्वं यत्किञ्चित् आह्विकं भ-
वेत् । इष्टं वाप्यथ वा पूर्तं तत्र कुर्यान्निबन्धु चे” ।
एवमधिसासदोष्णापाटवादिना च तत्र आह्वीकरणे तु-
लायां कर्तव्यतामाह ब्रह्मपुराणे “आवक्ष्य कन्यातुल्योः
क्रमादाप्ते दिवाकरः । तावत् ब्राह्मस्य कालः स्यात्
शून्यं प्रेतपुरं तदा” । अत्र कन्यातुल्योर्दिवाकरावस्थितेः
क्रमादेव प्राप्तत्वात् क्रमात् ब्राह्मस्य कालः स्यादित्यन्त्यः
सुख्यकल्पासुकल्पभावेनेत्यर्थः ।

यस्य वा स्मृततिथिस्तस्य प्रेतपक्षे तत्सजातीयतिथिः
पोषमासीत्तस्य तु प्रौष्ठपद्येव पार्वणश्राद्धकालः इति
हेमाद्रिप्रभृतिव्यवस्थेति पाञ्चान्यदक्षिणात्यानां तथा-
चारः। प्रा०वि० तन्मूलवचनानाममूलकत्वसुक्तमतोवङ्गानां
न तथाचार इति बोध्यम्। अधिकमपरपक्षशब्दे २११
पृ० दृश्यम्। [वाद्यभेदे त्रिका०।

प्रेतपटह प्रेतस्य प्रेतत्वसूचकः पटहः। मरणकालवादनीये
प्रेतपति पु० इत०। यमराजे

प्रेतपर्वत पु० प्रेतोद्धारणार्थः पर्वतः। गयातीर्थस्थे स्नाना-
मस्थाने पर्वते वायुपु० गयाप्र०।

प्रेतपिण्ड पु० प्रेताय देयः पिण्डः। पूरकपिण्डे तस्य प्रेतस्य
पिण्डरूपदेहविशेषपूरकत्वात् पूरकसंज्ञा यथोक्तं ब्रह्मपु०
“शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा। द्वितीयेन
तु कर्णोच्चिनासिकास्तु समासतः। गलांसमुज्ज्वलांसि
तृतीयेन तथा क्रमात्। चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभि-
लिङ्गगुदानि च। जातुजङ्घे तथा पादौ प्रथमेन तु
सर्वदा। सर्वसर्गाणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः। दन्त-
लोमाद्यष्टमेन वीर्यं च नवमेन तु दशमेन तु पूर्णत्वं
तृप्ता कुट्टिपर्य्ययः”।

प्रेतपुर न० इत०। यमालये “मृत्युं प्रेतपुरं भवेत्” ब्रह्मपु०

प्रेतमेध पु० इत०। पितृदेव्यै श्राद्धरूपे यज्ञे।

प्रेतराक्षसी स्त्री प्रेतस्य भूतभेदस्य राक्षसीव दूरतोऽप-
सर्पणकारित्वात्। तुल्यं रत्नमाला।

प्रेतराज पु० इत० टच्समा०। यमे तस्य स्मृतस्य शुभाशुभफ-
लविभजनेन शासनात् तथात्वम्।

प्रेतलोक पु० इत०। यमलोके “प्रेतलोकं परित्यज्य आग-
ता ये महाकवे” उल्कादानमन्त्रः।

प्रेतवन न० प्रेतानां स्मृतानां वननिवाधारत्वात्। श्रद्धशाने
हेमच०। प्रेतकाननादयोऽप्यत्र।

प्रेतवाहित त्रि० इत०। भूताविष्टे त्रिका०।

प्रेतशिला स्त्री गयातीर्थस्थे प्रेतोद्धारणार्थे गुह्यपृष्ठपर्वतादिस्थे
शिलाभेदेवायुपु० गयाप्र०। गरुडपु० ८५ अ० तस्माद्वाक्यादि
यथा “येयं प्रेतशिला ख्याता गयायां सा त्रिधा स्थिता।
प्रभासे प्रेतकुण्डे च गयासुरशिरस्यपि। धर्मेण धा-
रिता मूल्ये सर्वदेवमयी शिला। प्रेतत्वं ये गता नृणां
पित्वाद्या बाध्यवादयः। तेषां हृदयार्थाय यतः प्रेत
शिला ततः। अतोऽत्र सनयो भूपा राजपात्रादयः
सदा। तस्यां शिलायां श्राद्धादिकर्तारो ब्रह्मलोकगाः।

गयासुरस्य यन्मुण्डं तस्य दृष्टे शिला यतः। गरुडपृष्ठो
गिरिस्तस्मात् सर्वदेवमयी ह्ययम्। गरुडपृष्ठस्य पादेषु
यतो ब्रह्मसरोमुखाः। अरविन्दवनलोके तेन चैवो-
पलक्षितः। अरविन्दगिरिनाम क्रौञ्चपादाङ्कितो
यतः। तस्माद्गिरिः क्रौञ्चपादः पितृणां ब्रह्मलोकदः।
गदाधरादयो देवा आद्या आदौ व्यवस्थिताः। शिला-
रूपेण च व्यक्तास्तस्माद्देवमयी शिला। गयाशिरस्का-
दयित्वा गुरुत्वादास्यता शिला। ज्ञात्वा प्रेतशिलादौ
तु चरणान्मुह्यतेन च। पिण्डं दद्यादनेनैवैरा-
वाह्यं च पितृन् परान्”।

प्रेतशुद्धि स्त्री प्रेते सति कालविशेषे शुद्धिः। विप्रादीनां
स्मृतानां मरणनिमित्तकाशौचापगमे शुद्धौ “प्रेतशुद्धिं
प्रवक्ष्यामि” मत्तुनोपक्रमस्याशौचरूपतद्विरोधिनो दर्शनेन
तदपगमे शुद्धिः प्रतिपादिता।

प्रेतशौच न० प्रेते सति शौचम् इत०। प्रेते सति तद्धिनि-
त्ताशौचापगमे शौचे २ प्रेतसंस्कारभेदे च तत्प्रकारः
गरुडपु० १०६ अ० उक्तो यथा

“प्रेतशौचं प्रवक्ष्यामि तच्छृणुध्वं यतव्रताः”। जन-

द्विर्भेन निखनेन कृत्यादुदकनतः। आश्रयशानादनुब्रज्य

इतरो ज्ञातिभिर्हृतः। यमस्तुतं तथा जयं जपद्भि-

र्लौकिकाग्निना। स दग्धस्य उपेतस्येदाहिताग्निग्राह-

तार्थवत्। सप्तमाद्दशमाहामि ज्ञातयो ह्युपयन्तप्रपः।

अप नः शोशुचदवमनेन पिष्टदिङ्मुखाः। एवं माता-

महाचार्यं प्रेतानाञ्चोदकक्रियाः। कामोदकाः सखि-

पुत्रस्त्रीयश्च गुरविजः। नामगोत्रेण ह्युदकं सकृत्

सिञ्चन्ति वाग्यताः। पाषण्डपतितस्तेना न कुर्युदक-

क्रियाम्। न ब्रह्मचारिणो ब्राह्म्या योजितः कामगा-

स्तथा। सुरापास्त्रात्मघातिनो नाशौचोदकभाजनाः।

अतो न रोदितव्यं हि त्वनिखा जीवसंस्मृतिः। क्रिया

काया यथाशक्ति ततो गच्छेद्गुह्यान् प्रति। विदश्य

निम्बपत्राणि नियता द्वारि रेवतनः। आचम्याद्याग्निमुदकं

गोभयं गौरसर्पपान्। प्रविशेयुः ससालभ्य कृत्वाश्रानि

षट् शनैः। प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्कारिणामपि। ईक्षतां

तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात्। क्रीतलव्याशना

भूमौ स्वमेयुक्ते पृथक् पृथक्। पिण्डयज्ञादृता देयं

प्रेतायाजं दिनत्रयम्। जलमेकाङ्गमाकाशे स्थाप्यं

क्षीरं च नृण्यस्ये। वैतानोपासनाः कात्याः क्रियाश्च

स्मृतिर्बोदिताः”।

प्रेतश्चाह न० प्रेतोद्देश्यकं चाहम् । प्रेतोद्देश्यके आद्या-
द्वादसपिण्डीकरणान्त्राह्ने तस्य गौणकालादि ति०त०
उक्तम् यथा “मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् तदा दद्या-
द्विचक्षयः” । तथा आ०त० दर्शितं यथा
“षोडशश्राद्धानां यत्पतितं कृष्णैकादश्यां तत्कर्त्तव्यम् ।
तथा च लघुहारीतः “आहविष्णे ससुत्पन्ने स्मृताह्ना-
ऽविदिते तथा । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः” ।
विशेषत इत्यन्वायस्यापेक्षया तस्यामपि विघ्नादौ विधानात् ।
यथा हेमाद्रिदृतं षट्त्रिंशन्मतम् “मासिके चाव्दिके
स्वप्नि संप्राप्ते स्मृतस्मृतके । वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दशै
चापि विचक्षयैः” । राजमासं गृहे “ग्राहविष्णे ससुत्पन्ने
अन्तरा स्मृतस्मृतके । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे वि-
शेषतः । ग्राहविष्णे ससुत्पन्ने स्मृतस्याविदिते तथा ।
अन्वायस्यां प्रकुर्वीत वदन्त्येके समीपिणः” । अत्र स्मृतस्मृ-
तकोपदानात् ऋष्यशृङ्गवचनेऽशौचपदमेतत्परम् । यत्त-
न्तरा स्मृतस्मृतकेऽप्येकादश्यां ग्राहविधानं तत् “देवे पितृणां
ग्राहं तु अशौचं जायते यदि । तदशौचे व्यतीते तु
तेषां ग्राहं विधीयते । शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः
प्रतिपद्यते । सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्यन्या वै कदा-
चन” इति ऋष्यशृङ्गवचनविरोधात् अशौचान्तदिने
मलमासादिरूपविघ्नान्तरेण तदकरणे । अतएव ग्राहवि-
वेके अष्टादश्यादशौचाभ्यामपि पतितमेकोद्दिष्टमेकादश्या-
मशौचान्तो च मलमासे न कर्त्तव्यं किन्तु मलमासाभ्या-
मकृष्णैकादश्यामेवेत्युक्तम् ।

प्रेति पु० प्रकर्षेण इतिर्गमनं देहेऽस्य । १ अक्षे यजु० १५।६
वेदटी०। प्र०-५-भावे क्तिन् । २ मरणे स्त्री ऋ० १।१३।४भा

प्रेतीषणि लि० प्राप्नोमसे ऋ० ६।१।८

प्रेत्य अव्य० प्र०-५-ल्यप् । १ लोकान्तरे अमरः “प्रेत्य संज्ञा
नास्ति” श्रुतिः । २ स्मृत्येत्यर्थे प्रकर्षेण देहत्यागेन
अन्यदेहं गत्येत्यर्थे च । प्रेत्यजातिः प्रेत्यभावः ।

प्रेत्यजाति स्त्री प्रेत्य कृत्वा जातिर्जन्य । कृत्वा जन्यनि ।

प्रेत्यभाव पु० प्रेत्य कृत्वा भावः । मरणोत्तरं पुनर्जन्मनि ।

“पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः” गौ० ऋ० १।१।१८ “उत्पन्नस्य
क्वचित् सत्त्वनिर्वाये कृत्वा या पुनरुत्पत्तिः स प्रेत्य-
भावः । उत्पन्नस्य सम्बन्धस्य सम्बन्धस्तु देहेन्द्रियमनो
बुद्धिवेदनाभिः पुनरुत्पत्तिः पुनर्देहादिभिः सम्बन्धः
पुनरित्यन्वाभाभिधानम् यत्र क्वचित् प्राणव्यञ्जिकाये
वर्त्तमानः पूर्वोपात्तान् देहादीन् जहाति तत् प्रेत

यत् ततोऽन्यत्र देहादीनन्यानुपादत्ते तद्वति प्रेत्य-
भावो कृत्वा पुनर्जन्म सोऽयं जन्ममरणप्रवन्धाभ्यासोऽ-
नादिरपवर्गान्तः प्रेत्यभावो वेदितव्य इति” वात्स्या० ।
प्रवाहरूपेणानादिसम्बन्धः संसारः प्रेत्यभावः यथोक्तं
कणा० सू० उप० ४० “इच्छादेवपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः”
“तत्संयोगो विभागः” सू० “इदानीं धर्माधर्मयोः प्रयोजनं
प्रेत्यभावमाह । ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संयोगोजन्म अप-
वर्गभिः शरीरेन्द्रियवेदनाभिः सम्बन्धः संयोग इहोच्यते
विभागस्तु शरीरमनोविभागो मरणम् तथा चायं
जन्ममरणप्रवन्धः संसारः प्रेत्यभावापरनामा धर्माधर्मा-
भ्यामित्यर्थः अथैव च प्रेत्यभावस्याजरञ्जरीभाव इति
वैदिकी संज्ञा” । “जातस्य च भ्रुवोऽस्त्युर्ध्वं जन्म स्मृतस्य
च” गीतायां च जन्ममरणप्रवाहस्य भ्रुवत्वसुक्तम् ।

प्रेत्यञ् पु० प्र०-५-क्तिन् । १ इन्द्रे २ वाते मेदि० ।

प्रेमिन् पु० न० प्रियस्य भाव इमनिच् प्रादेशः एकाच्चकत्वात् न
टिडोपः । १ सौहादे २ क्लेहे ३ हर्षे मेदि० (वायौ इन्द्रे)
शब्दसोमोक्तिः प्रामाटिकी । “यद्भाववन्मनं यूनाः स
प्रेमा परिकीर्त्तितः” उज्ज्वलमण्युक्ते ४ भाववन्मने पु०
प्रेमपातन न० प्रेम्णा क्लेहेन पातनं यस्य । १ नेल्लके
२ तदुपलक्षिते लोचने शब्दच० ।

प्रेमवन् पु० इत०। गाढाहुरागे ।

प्रेमभक्ति स्त्री प्रेम्णा भक्तिः । श्रीकृष्णे प्रेम्णा क्लेहेन
भक्तौ तल्लक्षणं नारदपञ्चरात्रे उक्तं यथा “अनन्य-
समता विष्णौ समता प्रेमसंयुता । भक्तिरित्युच्यते
सोमप्रह्लादोद्धवनारदैरिति” । प्रेमभक्तेश्च साहाय्यं
भक्तेर्साहाय्यतः परम् । सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं
प्रेमेव निश्चितम्” । तस्मिन्नाणि भाग० ७।३० उक्तानि
यथा “निश्चयं कर्माणि गुणान्तुल्यान् वीर्याणि ली-
लातनुभिः कृतानि । यदाऽतिहर्षोत्पुलकाश्च गदगदं प्रो-
कण्ड उद्गायति नृत्यते च । यदा यद्वचनं इव क्वचित्
हसति क्रन्दते ध्यायति वन्दते जनः । छलः श्वसन् वक्ति
हरे ! जगत्पते ! नारायणेत्यात्ममतिर्गततपः । तदा
पुमान् सुक्तसमस्तवन्धनस्तद्भावभावानुशयाज्जातजतिः । निर्दे-
श्वीजानुशयो महीयसा भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम्” ।

प्रेमिन् लि० प्रेमाख्यस्य स्त्रीज्ञाः इति टिडोपः । प्रेमयुते
प्रेयसू लि० अतिशयेन प्रियः प्रिय०-६-यसुन् प्रादेशः एका
चकत्वात् न टिडोपः । प्रियतमे स्त्रियां लोप् “प्रेयस्य पि
प्रोज्झता” प्रबोधच०। १ पत्यो पु० २ साख्यायां स्त्री हेम० ।

प्रेरक लि० प्र+ईर-एवुत् । प्रयोजके प्रवृत्त्यल्लुक्क्यापार-
साधके ।

प्रेरण न० प्र+ईर-णिच्-ल्युट् । प्रेषणे निक्षेपस्य भ्रत्यादिः
कार्यादौ नियोगे । णिच्-युच् । प्रेरणाप्यत्व स्त्री ।

प्रेर्त्वं न० पु० प्र+ईर-वनिप् लुट् च । १ सागरे २ नद्यां स्त्री
ह्रीप् वनोर च । प्रेतुरी उज्ज्वलद० ।

प्रेष गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । प्रेषति अप्रेषीत् । कृदित्
चङि न ह्रस्वः । अपिप्रेषत् त ।

प्रे(प्रै)ष पु० प्र+इष-वज् हङिः ईष-वा वज् गुणः ।
१ प्रेषणे २ पीडने च लटा० ।

प्रेषण न० प्र+इष-ल्युट् । प्रेरणे नियोगे । णिच्-युच् ।
प्रेषणाप्यत्व स्त्री । प्रेषणेन जीवति वेतना० ठक् ।
प्रेषणिक तदुपजीविनि लि० । प्रेषणं नित्यमर्हति छेदा०
ठक् । प्रेषणिक नित्यप्रेषणाहं लि० ।

प्रेष्ठ लि० अतिशयेन प्रियः प्रिय+इष्टन् प्रादेशः एकाच्कत्वात्
न टिलोपः । १ प्रियतमे अमरः । स्त्रियां टाप् । सा च
२ प्रियतमायां ३ जङ्घायाश्च शब्द० ।

प्रे(प्रै)ष्य लि० प्र+इष-कर्माणि गत्य् हङिः ईष-वा गत्य् गुणः ।
१ प्रेरणीये नियोज्ये २ दासे अमरः । भावे यत् । ३ प्रे-
रणे न० तत्करोति क्-ट । प्रेष्यकर नियोगकारके
“यन्तुः पुष्पकराहयः” भा० दू० २३५० ।

प्रेहिका स्त्री प्रेहि कट इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०
स० । कटसम्बोधनक प्रगमनार्थक्रियानियोगे ।

प्रेहिकर्दमा स्त्री प्रेहिकर्दम इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मयू० स० । कर्दमसम्बोधनक प्रगमननियोगे । एवं प्रेहि-
द्वितीया प्रेहिबाणिजा एतावपि शब्दो मयू० सभा० ।
हितयबाणिजसम्बोधनक प्रगमननियोगक्रिययोः । [स्त्रेहे

प्रेय न० प्रियस्य भावः पृथ्वा० इमनिचोऽभावे अण् । प्रियत्वे
प्रेयव्रत लि० प्रियव्रतस्तेदम् अण् । प्रियव्रतसम्बन्धिनि वैव-
स्वतमनोः पुल्लेदे अपत्ये लृट् इज् प्रैयव्रति तत्कार्थं पु० ।

प्रेष पु० प्र+इष वज् वा परहृपाभावः । १ लोभे २ मर्दने
३ च्छन्नादि ४ प्रेरणे च सेदि० ।

प्रोक्त न० प्र+वच्-गौणे कर्मणि, तस्याविवक्षायां सुखे वा
कर्मणि क्त । १ कथिते यं प्रति किञ्चित् वस्तु कथ्यते
तस्मिन् २ वक्षन्तुः स्व्यकर्मणि पदार्थे च ।

प्रोक्षण न० प्र+उक्ष-भावे ल्युट् । १ यज्ञार्थं पशुघनने
अमरः । २ वज्रे ३ शस्त्रे च सेदि० । ४ उत्तानहस्तेन
जलादेः सेचने अस्त्रक्षयशब्दे ११३४० दृश्यम् । प्रो-

क्ष्यतेऽनया करणे ल्युट् ह्रीप् । ५ प्रोक्षेणसाधनेषु अप्सु ।

स्त्री “असञ्चरे प्रोक्षणीर्निधाय” कात्या० श्रौ० २।१४०

“याभिरङ्गिर्हविषः पुरोडासानाश्च प्रोक्षणं कृतं ताः

प्रोक्षयः” कर्कः । उपचारात् ७ तदारपात्प्राञ्च स्त्री ।

प्रोक्षित लि० प्र+उक्ष-कर्मणि क्त । १ सिक्ते २ निहते सेदि०
यज्ञार्थं संकृते श्पश्वादौ च “भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसम्” इति
स्मृतिः “आरण्याः सर्वदेवत्वाः प्रोक्षिताः सर्वशो नृगाः ।

अगस्त्येन पुरा राजन् । नृगया येन पूज्यते” ति० त० ।

प्रोज्जासन न० प्र+उद्+जस-णिच्-ल्युट् । मारणे हेमच०

प्रोच्छन न० प्र+उच्छ-ल्युट् । मार्जने (मोक्षे) ।

प्रोज्झित लि० प्र+उज्झ-कर्मणि क्त । प्रकर्षेण त्यक्ते

“धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र” भाग० १।१।२ श्लो० “तत्र

प्रशब्देन मोक्षाभिसन्धिरपि निराश्रितः” श्रीधरः ।

प्रो(प्रौ)ढ लि० प्र+वृ-क्त वा हङिः । १ वृद्धे अमरः २ प्रग-

ल्भे हेमच० ३ निपुणे राजनि० । ४ प्रकर्षेण ऊढे च ।

स्त्रियां टाप् । सा च ५ नायिकाभेदे नायिकाशब्दे

४०४२ पु० दृश्यम् । “त्रिंशद्वर्षादूर्ध्वं पञ्च पञ्चाशद्वर्षप-

र्यन्तं प्रौढावस्था यथा” आ प्रौढायात् भवेद्बाला तरुणी

त्रिंशता वता । पञ्चपञ्चाशता प्रौढा भवेद्बृद्धा ततः प-

रम् । अस्या वयस्यकारणं यथा “अलङ्कारादिभिर्बांसा

तरुणी रतियोगतः । प्रेमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च

वृद्धताङ्गनात्” । तस्या रमणे दोषो यथा “बाला तु

प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी । प्रौढा करोति

वृद्धत्वं वृद्धा मरणदा भवेद्” रतिम० । चत्वारिंशद्वर्षयुक्ते

इमन्त्रे “प्रौढायां युवा प्रौढस्यत्वारिंशत्तिपिर्भुः”

तन्त्रसा० । “अथर्वद्वयद्वयेनार्थकस्येति” परिभाषया

ऊढेः पृथग्यहृष्णाद्वा क्त वति न हङिः किन्तु यथाह

तत्र प्रौढवान् इत्येव ।

प्रो(प्रौ)ढपाद् लि० प्रौढः पादो यस्य । आसनारोपितप्रादा-

दिक् “आसनारूढपादस्तु जातुर्नोर्जङ्घयोस्तथा । कृताव

सकृधिको यस्तु प्रौढपादः च उच्यते । ज्ञानमाचमनं

होमं भोजनं देवतार्चनम् । प्रौढपादो न कुर्वीत स्वा-

ध्यायं पितृतर्पणम्” इति छन्दोगप० । “अनेकवाद्ये

दाक्षिणे भूसिंसे इष्टकाश्च संकीर्णभूता” इति बौधा-

यनवचनात्तथाविधे आरूढपादोऽपि न कुर्यात्” आ० त० ।

प्रो(प्रौ)ढि स्त्री प्र+वृ-क्तुन् वा हङिः । १ सामर्थ्यं २ सामर्थ्यं-

हेतुके क्रियासु योग्यताध्यवसाये श्रेष्ठोक्तौ च प्रौढिवादः ।

प्रोष्ट पु० प्र+अष्टि-गतौ अच् पृथो० । पतद्गुह्ये हारा० ।

प्रोत लि० प्र+वे-सूतौ क्त सम्प्रसारणम् । १ प्रकर्षेण सूते
२ यथिते वस्त्रे न० जटा० । भावे क्त । ३ सीवने न० ।

प्रोतोत्सादन न० प्रोतं सदु उत्सादयति उत्+सादि-
ल्यु । १ वस्त्रकुट्टिने इत्यत्र च त्रिका० ।

प्रोत्फल पु० प्रकर्षेण उत्फलति प्र+उद्-फल-ञच् । सिं-
हलाङ्गुलाकारपुष्पवति वृक्षभेदे शब्दमाला ।

प्रोत्फल लि० प्र+उत्+फल-विकाशे अच् । विकसिते ।

प्रोत्साहन न० प्रकर्षेण उत्साहनम् । प्रवृत्तस्य कर्त्तव्ये
कर्म्मणि १ प्रकर्षेण यत्नसम्पादने सा० द० उक्ते २ नाञ्चालङ्का-
रभेदे । प्रोत्साहनञ्च इत्यादिना तान्युद्दिश्य “प्रोत्सा-
हनं स्यादुत्साहगिरा कर्म्मणि योजनम्” इति लज्जि-
तम् । यथा “काबरात्किरावेयं स्त्रीति किं विचितित्
वसि । तज्जगत्त्रितयं त्रातं तात ! ताडय ताडकाम्” ।

प्रोथ परिपूर्णतायाम् सामर्थ्यं च स्वा० उभ० अक० सेट् । प्रो-
थति ते अप्रोथीत् अप्रोथिष्ट पुप्रोथ ये । ऋदित् चङि
न ह्रस्वः । अप्रुप्रोथत् त ।

प्रोथ पु० न० पु+थक् । १ प्रस्थिते “वृक्षान्सदकान् प्रियं
प्रोथमनुजेष्वत्” । २ अश्वनासिकायाम् अमरः । ३ अश्यां
पु० मेदि० ४ शाटके पु० त्रिका० । ५ स्त्रीगर्भे पु० विश्वः
६ गते ७ भीषणे दक्षिणदेशे ८ अश्वमुखे च संक्षिप्तसारः
१० पथिके लि० ११ प्रथिते लि० त्रिका० १२ स्थापिते लि०
सि० कौ० ।

प्रोथथ पु० प्रोथ-वा० अथ । सुखशब्दे ऋ० १०।६४।६ भा० ।

प्रोथ पु० पु० प्र-दाहे भावे यञ् । सन्तापे राजनि० ।

प्रोथक पु० देशभेदे भा० भी० ६ अ० ।

प्रोथित लि० प्र+वस-क्त इट् । प्रवासं गते विदेशं गते ।

“आत्तात्तं सुदिता हृष्टे प्रोथिते मलिना कथा” काशीख०
पतिव्रतालक्ष्यम् ।

प्रोथितभर्त्ता स्त्री प्रोथितः भर्त्ता यस्याः कप् । यस्याः
पतिः विदेशं गतस्तस्यां स्त्रियाम् “नानाकार्यावशाद्
यस्यादूरदेशं गतः पतिः । सा मनोभवदुःखार्ता भवेत्
प्रोथितभर्त्ता” सा० द० ।

प्रो(प्रौ)ष्ठ पु० प्रकट ओष्ठांश्च वा वृद्धिः । (पुं टि) सत्वभेदे
रायसुकुटः । स्त्रियां ङोष् । २ देशभेदे भा० भी० ६ अ० ।
३ गवि च पुं स्त्री० सि० सौ० । प्रोष्ठपदशब्दे दृश्यम् ।

प्रो(प्रौ)ष्ठपदा स्त्री प्रो(प्रौ)ष्ठो गौस्तस्येव पदं यस्याः ।
नक्षत्रविशेषे । तद्व्युक्ता पौर्णमासी अथ सा यत्नमासे
पुनरुण वा न वृद्धिः । १ चान्द्रमासमासे अमरः । प्रोष्ठ-

पदासु जातः अथ उत्तरपदवृद्धिः । प्रोष्ठपदं तज्ज्ञे
इमाणवके । “जे प्रोष्ठपदानाम्” पा० उक्तेः भवादौ
नोत्तरपदवृद्धिः प्रोष्ठपद इत्येव ।

२ अश्विन्यादिषु पञ्चविंशषष्ठविंशतस्तयोः स्त्री न० व०
पूर्वोत्तरमासपदयोः प्रत्येकं द्वित्वेन चतुष्कत्वात् वृद्धत्वम् ।
प्रोष्ठपदाभिर्युक्ता पौर्णमासी अथ । प्रोष्ठपदी चान्द्र-
इमासपौर्णमासां स्त्री ङोष् “प्रोष्ठपद्यामतीतायाम्” ।
प्रोथशब्दे दृश्यम् ।

प्रोथ अथ प्र+वस-ल्यप् । विदेशं गत्वैत्यर्थे तस्य पापीयसां
सह मयू० समा० प्रोषप्रपापीयस् । विदेशं गत्वा पापव-
त्तरे लि० स्त्रियां ङोष् । “राघवः प्रोषपापीयान्” भट्टिः

प्रो(प्रौ)ह पु० प्र+ह-क वा वृद्धिः । प्रकटवाहके

प्रोहकरटा पु० प्रोह करट इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मयूर० समा० । करटसम्बोधनकप्रकटोच्चार्यनिदेशक्रि-
यायाम् । एवं प्रोहकर्दमा इत्यपि तत्र पाठान्तरे कर्द-
मसम्प्रदानकोद्देशिक्रियायाम् ।

प्रोहपदि अथ प्रोह्यौ पादौ यत्र प्रहरणे द्विदण्ड्या०
स० इच् समा० पङ्गावः । प्रकर्षेण हाभ्यां पादाभ्यां प्रहरणे
प्रौढमनोरमा प्रौढानां प्रगल्भानां मनोरमयति रम०
थिच् अच् । भट्टोजिदीक्षितकृतायाम् सिद्धान्तकौमुदी-
व्याख्यायाम् । [२ निपुणे च धरणिः ।

प्रौण लि० प्र+ओण-अपसारके अच् । १ प्रकर्षेण अपसारके
प्रौष्ठिक लि० प्रोष्ठोऽस्यस्य ठत् । प्रकटौष्ठयुते ततः शिवा०
अपत्ये अथ प्रौष्ठिक तदपत्ये । [भाष्यम् ।

प्रक पु० प्र+कै-क रस्य लः । स्त्रीणामधोऽङ्गभेदे ऋ० दा० ११।१६
प्रक्त भक्षणे स्वा० उभ० सक० सेट् । पुञ्जति ते अपुञ्जीत् अपु-
ञ्जिष्ट पुञ्ज जे । पुञ्जः ।

प्रक्त पु० पुञ्ज्यते कटिः पुञ्ज-कर्म्मणि यञ् । (पाकुड) १ वृक्षे
अमरः । प्रक्तुसनीपस्यानात् २ निःसृतायां सरस्वत्यां
च भा० व० ८४ अ० । तस्याः पुञ्जप्रस्रवणात् जातत्वात्
तथात्वम् “प्रभवश्च सरस्वत्याः पुञ्जप्रस्रवणं मतम्” भा० श०
५० अ० । ३ पुञ्जदीपचिह्निते दीपभेदे पु०

“पुञ्जो जम्बूप्रमाणो दीपः स्वातिकरो हिरण्यमय उत्थितो
यत्नाग्निरुपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रियव्रता-
त्मज इध्वजिह्वः स्वं दीपं सप्त वर्षाणि विभज्य सप्तवर्ष-
नामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपराराम ।
शिवं यवसं सुभद्रं शान्तं क्षेमसन्तसमभवमिति वर्षा-
णि । तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिजाताः सप्तजिह्वो

वज्रकूटः शतप्रह्व इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुवर्णो हिर-
ग्यङ्गो मेघमात्र इति सेतुशैलाः । अरुणा नृमृणाऽऽ-
ङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता कृतम्बरा सत्यम्बरेति
महानदाः । यासां जलोपसर्गनविधूतरजस्तमसोहंस-
पतङ्गोर्ध्वयनसत्याङ्गसंज्ञास्यारो वर्णाः सहस्रायुषो
विबुधोपसन्दर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्वया विद्यया
मगवन् त्वयोमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते" भाग० ५।२०।
“ज्यारोदेन यथा द्वीपो जम्बुसंज्ञोऽभिवेष्टितः । संवेष्ट्य-
क्षारसदृशं जलद्वीपस्तथा स्थितः । जम्बुद्वीपस्य विस्तारः
शतसाहस्रसंज्ञितः । स एव द्विगुणो ब्रह्मन् ! जलद्वीपो-
ऽप्युदाहृतः । सप्त मेधातिथेः पुत्राः पुत्रद्वीपेश्वरस्य वै ।
ज्येष्ठः शान्तभयो नाम शैशिरस्तदनन्तरः । सुखोदय-
न्तथानन्दः शिवः क्षेमक एव च । भ्रुवश्च सप्तमस्तेषां
पुत्रद्वीपेश्वरा इमे । पूर्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरं सुखदं
तथा । आनन्दश्च शिवश्चैव क्षेमकः भ्रुवएव च । मर्यादा
कारकास्तेषां तथाप्ये वर्षपर्वता । सप्तैव तेषां नामानि
शृणुष्व मुनिउत्तम ! । गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दु-
न्दुभिस्तथा । सोमकः सुमनाः शैलो वैष्णवश्चैव सप्तमः ।
वर्षाचलेषु रम्येषु सर्वेच्छेतेषु आनघाः । वसन्ति देवग-
न्धर्वसंज्ञिताः सततं प्रजाः । तेषु पुत्राः जनपदाश्चिराच्च
जियते जनः । नाभयो व्याधयो वापि सर्वकालसुखं
हि तत् । तेषां नद्यश्च सप्तैव वर्षाणान्तु सस्रद्रगाः ।
नामस्तप्ताः प्रवक्ष्यामि श्रुताः पापं हरन्ति याः । अतुलना
शिखा चैव विषापा दिविगा क्रतुः । अमृता सुकृता
चैव सप्तैवास्तत्र निम्नगाः । एते शैलास्तथा नद्यः प्र-
क्षानाः कथितास्तत्र । कुट्टनद्यस्तथा शैलास्तत्र सन्ति सह-
स्रशः । ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।
अपसर्पिणी न तेषां वै न चैवोत्सर्पिणी प्रजा । न
तत्रास्ति युगावस्था तेषु स्थानेषु सप्तसु । त्वेतायुगसमः
कालः सर्वदेव महासुने !" विष्णुपु० । कल्पभेदाज्ञामभेदः ।
तदुत्तरं वनस्य अत्वम् पुत्रवणम् । पुत्रस्यादूरदेशादि क
नडा० कुकुब्ज । पुत्रकीय तत्समीपादौ त्वि० ।

पुत्रजाता स्त्री पुत्रात् तत्समीपस्यप्रसूयणात् जाता । सर-
स्वत्यां नद्यां मा०आ० १७०ख० । [२६५० ।

पुत्रतीर्थं न०पुत्रसमीपस्य तीर्थं शाक०त० । तीर्थभेदे हरिवं०
पुत्रप्रसूयणं न० पुत्रस्य समीपस्य प्रसूयणम् । सरस्वत्युत्-
पत्तिस्थाने भा०श० ५०ख० ।

पुत्रराज पु० इत० । सोमतीर्थस्थिते पुत्रश्रेष्ठे भा०श० ४४ख० ।

पुत्रादि पु०फले अग्न्ययत्नगुणमित्ते शब्दस्ये स च गणः
पा० ग० उक्तो यथा “पुत्र न्ययोप अश्वत्य इकुदो
शिष्यु रुर कचतु दहतो” ।

पुत्रावतरण न० अवतरत्यक्षात् अव-त-व्यपादाने ल्युट्
पुत्रः तत्तत्कटस्थितप्रसूयणरूपमवतरणम् । सरस्वत्या
अवतरणस्थाने पुत्रप्रसूयणे भा०व० ८६ख० ।

पुति पु० लु-वा० डति । अग्निभेदे क० १०।८४।१७

पुव न० लु-अच् । १कैवर्त्तीपुस्तके २गम्यद्वये मेदि० । लुत्वा
१गन्तरि त्वि० । भावे अप् । ४पुवने (भासा) कर्त्तरि क-
रणे वा अप् । ५भेके ६भेलके (भेला) ७भेके ८अपचे
९वानरे १०जलकाके ११कुलके १२प्रवणे १३पर्कटीवृत्ते
१४कारणवृत्तगे १५शब्दे १६प्रतिगतौ च पु० मेदि० ।
जातित्वे स्त्रीत्वमपि स्त्रियां ङीप् । १७प्रेरणे १८शतौ
च पु०शब्दरत्ना० । १९जालभेदे हेमच०२०पलवे (पोखो)
मत्स्यधारण्यन्तभेदे त्विका० । २१जलकुकुटे मित्ता०
२२जलचरणक्षिणभेदे यथोक्तं भावप्र०

“हंससारसकाचाक्षकक्रौञ्चरारिकाः । नान्दीसुखी
सकादम्बा बलाकाद्याः पुत्राः सृताः । पुत्रान्ते सन्निभे
यस्मादेते तस्मात् पुत्राः सृताः” । एतेषां मांसगुणाः ।
“पुत्राः पितृहराः क्षिप्रं मधुरा सुरवो हिमाः ।
वातक्षेपप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः” ।

पुवक त्वि० लु-वा० अक् । १लुतगतिकारके २खगधारादौ
नर्त्तके त्विका० ३चण्डाले हला० ४भेके ६पुत्रे राजनि०
पुवग पु० पुवन् सन् गच्छति गम-ड नि० । १वानरे २भेके
३क्षय्यसारथौ मेदि० ४पुवसंज्ञके शब्द० । ५शिरोष-
वृत्ते राजनि० । [भेकानां गतौ स्त्री ।

पुवशति पु० पुवेन गतिरस्य । १भेके शब्द० । इत० । पुवानां
पुवङ्ग पु० पुवन् सन् गच्छति गम-ड खच् सन् नि० । १वानरे
२रुगे शब्द० । ३पुत्रवृत्ते राजनि० । [श्वानरे अमरः ।
पुवङ्गम पु० पुवन् सन् गच्छति गम-खच् सन् नि० । १भेके ।
पुवन त्वि० लु-ल्यु । १निम्ने प्रवणे क्रमनिम्नतां गन्तरि
“प्रायुक् पुवनां भूमिं कारवेत् यत्नतो नरः” ति०त०
मत्स्यपु० । भावे ल्युट् । जलोपरि गतौ न० (भासा) ।

पुविक त्वि० पुवेन तरति ठन् । पुवेन तारिणि ।

पुत्र न० पुत्रस्य समूहः, तस्य विकारस्तस्य फलं वा अण् न
लुप् । १पुत्रवृत्तफले २तद्विकारे ३तत्सद्विधये च ।

पुत्रयोगि पु० प्रयोगनाम्नः राज्ञः पुत्रः इज् वेदे रस्य लः ।
प्रयोगनाम्नः राज्ञः पुत्रे क० ८।१।२१

प्रावन न० सु-णिच्-ल्यट् । (उद्यत्तान्) द्रव्यस्य समन्ता-
ङ्गतौ "तापनं घृततैलादेः प्रावनं गौरसस्य च । तन्मात्र-
सङ्गतं कुर्यात् कठिनं तु पयोदधि" शु० त० । २ निमज्जनस-
म्पादने श्वङ्गतं रजसंयोजने च । करणे ल्युट् ङीप् ।
४ भूतानां धारणाभेदे स्त्री "स्तम्भनी प्रावनी चैव शोधणी
भामनी तथा । स्तोचनी च भवन्त्येताः भूतानां पञ्च
धारणाः" काशीख० ४४ अ० । [माघः १२२६ ।

प्रावित लि० सु-णिच्-क्त । जलादिना समन्तात् व्याप्ते
प्राप्ति स्त्री प्रकर्षेणास्मात् भुङ्क्ते ऽनया प्र-अशय-करणे इ
वेदे रस्य लः । शिञ्मूलम्यनाद्यान् यञ् २५।७

प्राशुक्त पु० प्रकर्षेण आशु कायति भवति कै-क वेदे रस्य लः ।
प्रकर्षेणाशु पच्यमाने ब्रीहौ "प्राशुकानां ब्रीहीणां
सविता वै देवानां प्रसविता सविता प्रसूतः सूर्य इत्यथ
यत् प्राशुकानां ब्रीहीणां क्षिप्रे मा प्रसुवानिति" शत०
ब्रा० ५।१।१२ "प्राशुनां ब्रीहौ" गार्हपत्यं यावत् ऋते
तदेनमग्निरेव गृहपतिर्गार्हपत्यमभिपरिणयत्यथ यदा
शुनां क्षिप्रे मा परिणयानिति" १ स० "प्राशुकानाम्
प्रकर्षेण आशु शोध् पच्यमानानां पुनः प्रहृष्टानां ब्रीहौ
णां" रेफस्य ज्ञान्दसो लत्वनिर्देशः । प्रसुवान् प्रसुवन्तु
प्रैरयन्तु । प्राशुकाः पुनः प्रहृष्टब्रीहय इत्युक्तम् ततो
ऽप्यधिककाले पक्षये पाच्यमानाः षट्का ब्रीहयः व्या-
शयः तेषामाशुत्वं च लिचतुरमासं नियतपरिपाकब्रीह्य-
मेक्षम्" भा० ।

प्राशुचित् अ० शीघ्रे प्राशु इत्यत्र पाठान्तरं निघण्टु ।
ब्रीह गतौ आ-पर-सक० सेट् । पुं हति अप्लेहीत् पिप्लेह ।
ई(प्री)हन् पु० स्त्रि-कनिन् पृथो० वा दीर्घः । (पिला)
३ वासकुक्षिपात्रस्थे मांसखण्डे तदुद्विहेतुके रोगभेदे
च तद्विदावादि भावप्र० उक्तं यथा
"विदाह्यभिव्यन्दिस्व ललोः प्रदुष्टमल्यसंस्कृक्फस्य ।
लोहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रहृष्टौ तं ह्रीहसं गदमासन्ति ।
वासे स पात्रे परिहृष्टमेति विशेषतः सीदति चालुरो-
ऽयम् । मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपहृतः क्षीण-
जलोऽतिपाण्डुः" । विदाहि कुल्लस्यमाससर्पशाकादि ।
अभिवन्दि साहिजं दध्यादि । कफपित्तलिङ्गैरुपहृत इ-
त्यर्थः । प्रदुष्टमल्यसंस्कृक्फस्येति संप्राप्तिः अस्त्वजः पि-
तृस्य च स्रग्वन्धमव्यात् । रक्तजमाह "क्लमो ब्रमो
विदाहस्य वैवर्ण्यं गालगौरवम् । मोहो रक्तोदरत्वञ्च
चैवं रक्तजलजसम्" । प्रैत्तिक्ख कक्ष्यमाह "सज्वरः

सपिपासस्य सदाहो मोहसंयुतः । पीतगालो विशेष-
येण मोहा प्रैत्तिक उच्यते" । स्त्रैत्तिकलक्ष्यमाह
"मोहा मन्दव्याधस्य लः कठिनो गौरवान्वितः । अरो-
चकेन संयुक्तः प्रीहा कफज उच्यते" । वातिकमाह
"नित्यमानङ्गकोष्ठः स्यान्नित्योदावर्त्तपीडितः । वेद-
नाभिः परीतस्य प्रीहा वातिक उच्यते" । तमसाध्यमाह
"दोषलितयत्नोऽन्यः प्रीहाऽसाध्यो भवत्वपि" भावप्र० ।
तत्रैवान्यत्र तत्स्थानसक्तं यथा "अथ शरीरावयवविशेषस्य
यङ्गुलीहखरूपमाह "अधो दक्षिणतस्यापि हृदयाद्युक्ततः
स्थितिः । तत्तु रङ्गकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम्"
श्री गतौ क्रा० पर० सक० अनिट् । पुं नाति न्यपेहीत् ।
अयं धातुः कविकल्पद्रुमे न दृश्यते धातुपाठे पाठान्त-
रेऽस्ति । [कुसुमवति वृत्तभेदे शब्दच० ।

श्रीहघ्न पु० प्रीहानं हन्ति हन-क । (रोडा) दाहिमहृत्-
श्रीहघ्नत् पु० इत० । प्रीहघ्नश्चो व्यसरः ।

श्रीहा स्त्री पिह-क पृथो० दीर्घः । प्रीहरोगे भरतः ।

श्रीहारि पु० इम० । अश्वत्यवृत्ते शब्दच० ।

श्रीहीदर न० उदररोगभेदे उदरशब्दे ११४६ पृ० दृश्यम् ।

श्रु संपणे उतस्य गतौ च व्या० व्यात्म० सक० अनिट् । पुं गते
अप्लोष्ट एषुवे । अयं लिमात्तयोच्चारणे च श्रुतशब्दे
सि० कौ० पुं गते इति निर्देशात् । गतौ निघण्टुः ।

श्रुत्ति पु० श्रु-प-दाहे क्तिप् । १ वङ्गौ उज्ज्वलद० । २ स्त्रीहे
शब्दहृदाहे संक्षिप्तसारः ।

श्रुत न० श्रु-भावे क्त । १ अश्वगतिभेदे व्यसरः । २ तिर्यग्-
गतौ श्लम्फेन गतौ लिमात्तकालेनोच्चार्यं वर्णं पु० "एक-
मात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । लिमात्तस्य
श्रुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्" प्रचीनकारिका । अथ
ह्रस्वदीर्घाणामिवाकारभेदाभावेन तदुत्तरवर्त्तिव्यङ्ग्यं नैव
तथात्वसूचनं न तु लेखनेऽस्याकारविशेषोऽस्ति । श्रुतत्वं
विधायकानि पा० सूत्राणि सृष्टिकानि सोदहरणान्यत्र
प्रदर्शयन्ते "वाक्यस्य श्रुत उदात्तः" पा० इत्यधिकृत्य
"प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" पा० "अशूद्रे विषये प्रत्यभिवादे यद्-
वाक्य तस्य टो श्रुतः स्यात् । अभिवादे देवदत्तोऽहम् ।
भो आयुष्मानेधि देवदत्त ! १ । स्त्रियाञ्च अभिवादे गा-
व्यहं भो आयुष्मानेधि गार्गि ! । नामगोत्रं वा यत्वं
प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव श्रुत इत्युक्ते नेह
आयुष्मानेधि भो । राजन्यविशाङ्गेति वाच्यम् । आयुष्मा-
नेधि भो । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन् आयुष्मानेधीन्द्रपालितश्च

सिंकोः “दूराद्भूते च” पा० । “दूरात् सम्बोधने यद्वा-
क्यन्तस्य टेः सुतः स्यात् । सक्तून् पिव देवदत्तश्च !” हे हे
प्रयोगे हेहयोः” पा० । एतयोः प्रयोगे दूराद्भूते यद्वा-
क्यन्तस्य हेहयोरेव सुतः स्यात् । हेश्च राम ! राम ! हेश्च
“गुरोरन्ततोऽनन्त्यस्याप्येकस्य प्राचासु” पा० दूराद्भूते
यद्वाक्यन्तस्य ऋद्धिन्नखानन्त्यस्यापि गुरोर्वा सुतः स्यात् ।
देश्वदत्त । देवदत्त । देवदत्तश्च । गुरोः किम् । वकारात्
परस्य अकारस्य सा भूत् । अन्तः किम् । कृष्णश्च । एकैक-
ग्रहणं पथ्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगो विभज्यते
तेन सर्वः सुतो विकल्प्यते “असुतवदपस्थिते” पा० ।
अपस्थितोऽनार्थ इति शब्दस्तस्मिन् परे सुतोऽसुतवद्भवति ।
असुतकार्यं यथादिकङ्करोति । सुक्तोक्ते इति ।
सुक्तोक्तेति । वत् किम् असुत इत्युक्ते सुत एव नि-
विध्यते तथा च ग्रन्थस्याप्येकप्रतिभावे सुतस्य अवयवत्व-
स्यात् । अग्नीश्च इति । “इश्चाक्रवर्णस्य” पा० इश्च सुतो-
ऽचि परेऽसुतवद्वा स्यात् । चितुर्हीति चितुर्हिश्च
इति । चितुर्हिश्च इदं चितुर्हीदम् । उभयत्र विभा-
ज्यम् “कोमस्यादाने” पा० ओंशब्दस्य सुतः स्यात् आ-
रम्भे । ओश्च अग्निमीले पुरोहितम् । अग्न्यादाने
किम् ओमित्येकाक्षरम् “ये यज्ञकर्त्तव्य” पा० येश्च यज्ञा-
महे । यज्ञेति किम् ये यज्ञामहे “प्रक्षय्ये” पा०
यज्ञकर्त्तव्ये ठेरोमित्यादेशः स्यात् । अपां रेतांसि जित्वा-
तोश्च । टेः किम् हवन्ते अन्त्यस्य सा भूत् । “याज्यान्तः”
पा० ये याज्यान्ता मन्त्रास्तोषाणान्यस्य टेः सुतो यज्ञ-
कर्त्तव्य । जिह्वागन्ते ! चक्षुषे हव्यवाहश्च । अन्तः किम् ।
याज्यानामृचां वाक्यस्य द्वादशरूपाणां प्रतिवाक्यं टेर्न
स्यात् । सर्वानस्य चेषप्रते “नूहिप्रोक्ष्यौषध्वौषडा-
वाहनामादेः” पा० एषासादेः सुतो यज्ञकर्त्तव्य । अ-
ग्नयेऽनुब्रूश्चि । अग्नये गोमयानि प्रेश्यत् । असुत ग्रीश्च
षट् । सोमस्याग्ने ब्रूहि वौश्च षट् । अग्निमःश्च वह
“अग्नीन् प्रेषणे परस्य च” पा० अग्नीषः गोमये आदेयः
सुतस्तस्यात् परस्य च । ओश्च आवह नेह अग्नीदग्नीन्
विहरश्च । वहेक्षुणीश्चि । “विभाषा पृष्टप्रतिवचने
हेः” पा० सुतः । अकार्षीः कटम् अक्षार्सं चिश्च । अकार्ष-
हि । पृष्टेति किम् कटं करिष्यति चिश्च । हेः किम्
अरोमि ननु “निष्ठहानुवोने च” पा० अत्र यद्वा-
क्यन्तस्य टेः सुतो वा । अदानावास्तेत्याख्ये । अद्य
अवावास्तेवेवादिनं युक्त्या अत्रात्वात् प्रच्याय अत्रात्वात्

युज्यते । “आम्नेडितम्भर्त्सने” पा० दस्यो दस्योश्च घात-
मिषत्रामि त्वाम् । आम्नेडितम्भर्त्सने द्विरुक्तोपलक्ष्यम् ।
चौरश्च चौर । “अङ्गयुक्तनिङाकाङ्गम्” पा० अङ्गेत्य-
नेन युक्तनिङन्तं पुनते । अङ्गं कृजश्च इदानीं ज्ञास्यसि
जालम् । तिङ् किम् ? अङ्गं देवदत्त ! मिथ्या वदसिश्च ।
आकाङ्क्षं किम् अङ्गं पच । नेतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्-
सन इत्येव । अङ्गाधीनं भक्तत्वं दास्यामि । “वि-
चार्यमाणानाम्” पा० वाक्यानां टेः सुतः । होतव्यं
दीक्षितस्य गृहश्च इ । (वज्रमायेन एतः स्याने इः)
न होतव्यश्चिति । होतव्यं होतव्यमिति विचार्यते ।
प्रमाथैवेत्युक्तत्वं परोक्ष्यं विचारः । “पूर्वन्तु भाषा-
याम्” पा० विचार्यमाणानां पूर्वमेव पुनते । अहिर्बु-
धश्च । प्रयोगापेक्षत्वं पूर्वत्वम् । इह भाषाग्रह-
णात् पूर्वयोगस्यन्दशीति ज्ञायते । “प्रतिश्रवणे च” पा०
वाक्यस्य टेः सुतोऽभ्युपमै प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये
च । मां मे देहि भो हन्तश्चेत्तददासिश्च । नित्यः
शब्दो भवितुमर्हतिश्च । देवदत्त ! किमात्यश्च । “अनुदात्तं
प्रश्नान्ताभिपुजितयोः” पा० अनुदात्तः सुतः स्यात् ।
दूराद्भूतादिषु सिद्धस्य सुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधी-
यते । अग्निभूतश्च इ । षट्श्च उ । अग्निभूते षटो एतयोः
प्रश्नान्ते ढेरनुदात्तः सुतः । शोभनः खल्वसंभारवक्त्रश्च
“चिदिति चोपमार्थं प्रयुज्यमाने” पा० वाक्यस्य ढेर-
नुदात्तः सुतः । अग्निचिदायाश्च । अग्निचिदिव भा-
यात् उपमार्थं किम् कथञ्चिदाह । प्रयुज्यमाने किम्
अग्निर्मायवको भायात् “उपरिखिदासीति च” पा०
टेः सुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिखिदासीत् । अधः
खिदादीर्दित्यत्र तु विचार्यमाणानामित्यनुदात्तः सुतः ।
“स्वरितमाज्जेडितेऽष्टयासम्भितकोपकुलनेषु” पा० स्वरि-
तः सुतः स्यादाज्जेडिते परेऽष्टयादौ गत्ये । अष्ट-
यायास्व अभिरूपकश्च अभिरूपक रित्तन्त आभिरूप्यम् ।
सम्भतौ । अभिरूपकश्च अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे ।
अविनीतकश्च अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जालम् ! ।
कुलने । शास्त्रीकश्च शास्त्रीक रित्ता ते शक्तिः । “चि-
दाशीः प्रैषे तु तिङाकाङ्गम्” पा० आकाङ्क्षं तिङन्तस्य
टेः स्वरितः सुतः स्यात् आचारभेदे आशिषि प्रैषे
गम्यमानेषु । स्वयं ह रथेन यातिश्च उपाध्यायं पदातिं
गमयति । प्रार्थनायाम् । एतांश्च लप्सीदश्च धनञ्च तात ।
व्यापारणे । कटं कुश्च यामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम्

दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहर । “अनन्यस्यापि प्रश्ना-
ख्यानयोः” पा० अनन्तप्रखान्तप्रस्थापि पदस्य टेः ख-
रितः झुत एतयोः । प्रश्ने । अगमश्ः पूर्वांश्च पामांश्च ।
सर्वपदानामयम् । आख्याने अगमश्च पूर्वांश्च पामांश्च ।
मांश्च । “झुतावैचदुतौ” पा० यत्न दूराद्भूतादिषु
झुतो विहितस्तत्त्वैव ऐचः झुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ
लुभेते । ऐ ४ तिकायन । औ ४ पगव । चतुर्मात्रावत्
ऐचौ सम्पद्यते । “एचोऽप्रगृह्यत्तदूराद्भूते पूर्वस्या-
दुत्तरखेदुतौ” पा० अप्रगृह्यत्तदूराद्भूते झुत-
विषये पूर्वस्याद्व्याकारः झुतः स्यादुत्तरस्य त्वद्व्यस्य
दुदुतौ स्तः । प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवाद
याज्यान्ते छेव । प्रश्नान्ते । अगमश्ः पूर्वांश्च पामांश्च
अग्निभूतश्च । अभिपूजिते । भद्रं करोषि पटश्च ।
विचार्यमाणे । होतव्यन्दीक्षितस्य गृहश्च । प्रत्यभि-
वादे । आयुष्मानेपि अग्निभूतश्च । याज्यान्ते । स्तो-
त्रैर्विधेसाग्नयश्च । परिगणनं किम् विष्णुभूतेश्च धा-
तविश्रामि त्वाम् । अदूराद्भूत इति न वक्तव्यम् । प-
दानपहण्यन्तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् भद्रं करोषि गौश्च
रिति । अप्रगृह्यत्त किम् शोभने साले । “आमन्तिते
अन्दसि झुतविकारोऽयं वक्तव्यः । अगमश्च पत्नीव” सि० कौ०
झुति स्त्री झु-भावे क्तिन् । लुवने चत्तुत्यगमने । झुतिश्च
शशादीनामिव गतिः (कृयत्वापि) समन्तात् जलादिर्गतिश्च ।
लिङ्मात्रतयोच्चारणे च ।
झुष दाहे स्वा० पर० सक० सेट् । झोषति अझोषीत् । पुझोष
उदित् क्ता वेट् । झुषित्वा झुडा ।
झुष दाहे दिवा० पर० सक० सेट् । झुष्यति ल्हदित् अझुषत् ।

झुष सेके पूर्वै च सक० छेहे अक० क्ता० पर० सेट् ।
झुष्याति अझोषीत् पुझोष ।
झुषि पु० झुष-वा० क्ति । वक्तव्यतुल्ययुक्ते । अगमभेदे यजु०
२४।२६ वेददीपः । २दाहके सर्पभेदे छ० १।६१।१भा० ।
श्चल्यपरिमाणपुत्तिकादेहे शत० ब्रा० १४।४।१२४ भाष्ये
दृश्यम् । [मदङ्गमं भाग०
झुष्ट लि० झुष-क्त । दग्धे अमरः । “द्रोण्यस्तुविष्णुष्टमिदं
झुस दाहे विभागे च दिवा० पर० सक० सेट् । झुष्यति इरित्
अझुसत् अझोषीत् पुझोष । [तेत्ति० ७।५।८।५
झेह्व पु० प्र+इह्व-चञ् वेदे रस्य लः । प्रेह्वणे प्रह्वकम्पने
झेव सेवने स्वा० आत्म० सक० सेट् । जेवते अह्वे विष्ट । पिह्वे वे
ह्वदित् च ड न ह्वलः ।
झोत न० प्र+वे-क्त संप्र० रस्य लः । सुश्रुतोक्ते शस्त्रकर्णोपक-
रणभेदे “अतोऽन्यतमं कर्म चिकीर्षता वैद्येन पूर्वमेवोप-
कल्पयितव्यानि तद्वयथा यन्त्रशस्त्रक्षारान्निशलाका
श्चङ्कजलौकालाव्जास्त्वोष्पिचुस्रोतस्त्रपत्रपट्टमधुघृतव-
सापयस्तौ लतर्पणकषायालेपनकल्कव्यजनशीतोष्णोदकक-
टाहादीनि” । [दाहे न०
झोष पु० झुष-भावे चञ् । दाहे अमरः । भावे ल्युट् । झोषश्च
प्सा भक्षणे अदा० पर० सक० अनिट् । प्साति अप्सासीत् ।
पप्सौ । गतौ निघण्टुः ।
प्सा स्त्री प्सा-भावे अङ् । भक्षणे त्रिका० ।
प्सात लि० प्सा-कर्मणि क्त । भक्षिते अमरः ।
प्सान न० प्सा-भावे ल्युट् । भोजने हेमच० ।
प्सु पु० प्सा-वा क्त । रूपे निघण्टुः ।
प्सुर लि० प्सु+वा० अरूपर्थे र । रूपवति ऋ० १।२६।१भाष्ये

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसंकलिते वाचस्पत्ये

पकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

पकारादिषु शब्देषु केचित् शब्दा न सङ्कलिता केषाञ्चिच्चार्यभेदा भ्रमान्नोक्तास्ते

इतः परं परिशिष्टे प्रदर्शन्ते ।

परिशिष्टम्

४२२५ पृष्ठस्य पञ्चशब्दपरिशिष्टम्

“अष्टकास्तु भवेत् पञ्च तत्र दत्तं तथाऽक्षयम्” हेमा०
आ० जातुकगर्भोक्ते १५ अष्टकाशब्दे ।

४२२५ पृष्ठस्य पञ्चशब्दपरिशिष्टम्

“यदा विष्टिर्व्यतीपातो भातुवारस्तथैव च । पञ्चकं नाम
तत्प्रोक्तमयनाञ्च चतुर्गुणम्” हेमा० आ० शङ्खोक्ते आङ्क-
५ कालभेदे न० ।

४२१४ पृ० पारावतशब्दस्य परिशिष्टम्

सर्वार्थचिन्तामण्युक्ते चेतोहोरादृक्काणादिदशवर्गमध्ये
येषु केषु चित् पट्टं शुभांशेषु । प्रसङ्गात् चेत्यादिदशवर्ग-
निरूपणेन तत्र द्वितीयादिर्गो एकैकस्य योगे नव विशेष-
संज्ञाः तत्प्रत्यक्षं तत्रोक्तं प्रदर्शयते तत्र चेत्यशब्दे
चेतपतय उक्ताः दृक्काणाद्यधीश्वराः सर्वार्थोक्तता यथा
“राशिं त्रिधाकाल्य दृक्काणमास्तदीशः प्रत्यक्षं शुभाधि-
नाथाः ६ । युजोन्मुस्यथै भवने रवीन्दू नाथौ त्वयुग्मे
भवनस्य चाङ्गे । चरेऽंशकानामधिपास्तद्देशा राशौ स्थिरे
तत्रवमेश्वराद्याः । द्विदेहमे तत्सुतराशिनानाथाददन्ति
शास्त्रार्थविदो महान्तः । तत् चेत्यपा द्वादशभागनाथा
लम्बस्य वर्गाधिपतिस्तदीशात् । त्रिंशंशपा भौमशनीज्य
सौम्यशुक्रा भवन्त्योजगृहे समे तु । विलोमतः पञ्चश-
राष्टसप्तवाणाः क्रमादुचुरनेकशास्त्रैः । सप्तंशपास्तोज-
गृहे तदीशादयुग्मे गृहे सप्तनराशिपात्तु । दशंशपा-
नामधिपास्तदीशादोजे समे तत्रवमेश्वराद्याः । योजे
१५ कलानामधिपास्तदीशास्तत्सर्वो (अंश) विष्णु ४५ हरौ
दिनेशः ५० । युग्मे क्रमादुचुरनेकशास्त्रैः राशौ पञ्चंशंशकाना-
मधिपास्तयुग्मे । घोरांशको १ राक्षस २ देवभागौ ३ कुबेर ४
रजोगण ५ किन्नरांशः ६ । अष्टः ७ कुलप्लोद गरला ८ ग्नि-
संज्ञौ ९ मायांशकः ११ प्रेतपुरीशभागः १२ । अपरं पति-
१३ देवगणेशभागः १४ काला १५ हिमभाग १६ वस्तुतांशु १७
चन्द्रो १८ । सूर्यशंकः १९ कोमल २० पञ्चभागौ २१ ल-
क्ष्म्यो २२ वामीश २३ दिगम्बरांशः २४ । देवाहंभागौ २५
२६ । कलिनाथभागः २७ क्षितोरशंशः २८ कमलाकरांशः
२९ । क्रमेण सन्धात्मज ३० सूर्य ३१ काल ३२ दा-
वाग्निघोरा ३३ मय ३४ कष्टताम्ब ३५ । सुधाश्वतांशुः ३८
परिपूर्णचन्द्र ३९ विषमदग्यो ४० कलिनाथ ४१ सुख्यो ४२ ।
वंशजयोत्पातककालरूपाः ४३ ४४ ४५ सौम्य ४६ सूर्य ४७
४८ सुशीतलांशु ४९ । दंष्ट्रा ५० करा ५१ नुसुख ५२ मीणाः

५२ कालाग्नि ५३ दृष्टा युष्म ५४ निसेलांशः ५५ । शुभाशु-
भांशः ५६ ५७ वतिशीतलांशः ५८ सुधापयोधिमन्थेन्द-
रेखाः ५९ ६० ज्ञेयाः क्रमादुचुरनेकशास्त्रैः युग्मे शुभान्ति-
तांशो यदि शोभनाग्निः । क्रूराः पञ्चंशंशं (१०) गाः सर्वे
माशयन्ति खचारिणः । परिपूर्णवलयैर्गुक्ता स्त्रीसूत्राति-
कोणगाः । खर्चकोन्द्रोत्तमांशस्या मित्त्वेल्लिकोणगाः ।
सप्तवर्गोद्भवाः स्त्रांशाः स्वाधिमित्रांशकान्विताः । वर्गास्तु
ये दश प्रोक्ताः पूर्वाचार्यैर्महर्षिभिः । भवन्ति वर्गसंयोगे
पारिजातादिसंज्ञकाः १० दुःस्थारिणीचमूढस्या ग्नहा बल-
विवर्जिताः । मरणावस्थगच्छेत्तु पारिजातादिनाश-
काः । अयं पक्षो नादरणीयः । मुख्यपक्षस्तु स्वर्गंशे
स्वनवांशके स्वभवन इति याज्ञाः । “उत्तमं तु त्विर्वर्गक्यं
चतुर्वर्गन्तु गोपुरम् २ । वर्गपञ्चकसंयोगे सिंहासनश्मिहो-
च्यते । वर्गद्वयं पारिजातः ४ पञ्चां पारावतांशकः ५ । सप्तसं
देवलोकाः ६ सादृष्टं च तथा भवेत् । ऐरावतं तु नवसं
फलं तेषां पृथक् पृथक् । दशवर्गस्य संयोगे विदुर्वैशेषिकां-
शकान् १० । ऐरावते सार्वभौमः सर्वैश्वर्यसमन्वितः । देव-
लोके ६ महादानकर्ता राजा क्षितिश्वरः । पारावते ५ मा-
तुलिकः सर्वशास्त्रविशारदः । सिंहासने ३ भवेद्भूमिपतिः
सर्वैः स्तुतो महान् । गोपुरे २ धनवाञ्छित्यं सर्वविद्याविशा-
रदः । उत्तमे १ सकला सम्पत् पारिजाते ४ धनान्वितः ।
स्त्रांशे १० यशस्वी सतिमान् सर्वसौख्यसमन्वितः” ।

४२२८ पृ० पिण्डशब्दपरिशिष्टम् ।

तत्र संहतस्य एकीकृतः यथा “वर्णमनूनां तु संपिण्डस्य कालं
तत्सन्धिभिः सह” स्तु० वि० व्याख्याने “संपिण्डस्य एकी-
कृत्य रङ्गनाथः । संपिण्डं मिश्रितं मिलितं जलत्वेत्यर्थः ।
तथा च अङ्गमणानयने प्रथममयदानां वृन्दमेकत्र कार्य-
मिति बोध्यम् । कौलशब्दे २२४१ पृ० प्रश्नसरोरमाद-
र्शिते “वर्गवर्णप्रमाणञ्च सस्वरं ताडितं मिथः । पिण्ड-
संज्ञा भवेत् तस्य यथाभागैस्तु कल्पना” इत्युक्ते ११ पदार्थं च ।

४२२४ पृ० पित्तपक्षशब्दपरिशिष्टम्

गौणाश्विनकणपञ्चे ४ प्रेतपक्षे तत्पक्षे दृश्यम् ।

४२२६ पृष्ठस्य पित्तपक्षशब्दपरिशिष्टम् ।

सुश्रुतोक्ते योनिरोगभेदे स्त्री स्त्रीणां ५ योनिरोगा विंश-
तिविधा उदावर्तशब्दे ११६३ पृ० सुश्रुतोक्ता दर्शिताः ।
तेषां लक्षणान्वतोच्यन्ते “सफेगिलसुदावर्ता रजःकच्छेय
सृजति । बन्ध्यां नष्टार्त्तं वा विद्याद्विस्तु तां रजित्यवेदनाम् ।
परिस्तु तायां भवति आत्यधर्मं रज्जा श्चयम् । वातला ५

कर्मशत्वका शूलनिस्तोदपीडिता । चतसृष्वपि चाद्यासु
भवन्त्यनिलवेदनाः । सदाहं प्रकिरत्यस्त्रं यस्याः सा लो-
हितक्षराक्ष । सवातसङ्घिरेदीर्घं वासिनी ७ रजसा युतम् ।
प्रसंसिनीऽस्यन्दते त्वं क्षोभिता दुःप्रसूया या । स्थितं स्थितं
हन्ति गर्भं पुलङ्गीऽरक्तसंज्ञवात् । अत्यर्थं पित्तलाः १०
योनिर्दाहपाकज्वरान्विता । चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलि-
ङ्गोष्णयो भवेत् । अत्मानन्दाः ११ न सन्तोषं व्यावर्धयेण
गच्छति । कर्णन्याः १२ कर्णिका योनौ स्नेष्ठास्त्वग्न्यान्तु
जायते । मेघनाचराणात् पूर्वा १३ पुरुषादतिरिच्यते ।
वज्रशस्त्रातिचरणादस्याः १४ बीजं न विन्दति । स्नेष्मलाः १५
पित्तिला योनिः कण्डूयुक्तातिशीतला । चतसृष्वपि
चाद्यासु स्नेष्मलिङ्गोष्णतिर्भवेत् । अनास्रवस्तना प्रण्डी
१६ खरस्पर्शं च मेघुने । अतिकायगृहीतायास्तृणत्याः
फालिनीः १७ भवेत् । विहता सङ्घतीऽयोनिः सूचीवक्त्राः १८
ऽतिसंहता । सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा २० ।
चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोष्णतिर्भवेत् ।

४३२६ पृ० पिष्टपचनशब्दात् परत्वं परिशिष्टम्

पिष्टपशु पु० पिष्टपशुः पशुः । यत्र पशुस्थाने पिष्टपशु
पशौ तथा हि पिष्टपशुमीमांसायाम् अनिष्टसाधनस्यापि
हिंसाया वैदिकमन्त्रद्वारा संस्कारविशेषे जनिते इष्टसा-
धनत्वं यथा विषादेरनिष्टसाधनस्यापि वैद्यकोक्तसंस्कारभेदे
कृते इष्टसाधनत्वम् । एवञ्च वैद्यकोक्तविषसंस्कारस्य वि-
जिदङ्गवैशुख्ये यथा नेष्टसाधनत्वमेवं वैदिकप्रयोगे मन्त्रा-
दीनां यथोक्तस्मारादिवैशुख्येऽपि न हिंसाया इष्टसाधन-
त्वम् । विशेषतः सांख्यमते हिंसाया इष्टसाधनत्वेऽपि
अनिष्टान्तरसाधनत्वसुरीकृतम् । तथा च वेदोच्चारणादौ
सासर्ग्यहीनानामिदानीन्तनानां सुतरां पशुयागादौ पिष्ट-
पशुनेव यागो विधेयः न तु साक्षात् पशुनेति व्यवस्था-
पितम् । मनुनापि “कुथ्यां हतपशुं सङ्गे कुथ्यां पिष्टपशुं
तथा इत्यनेन कामनारूपासत्तौ पिष्टपशोरेव विधानमु-
क्तम् । एतस्यायातुसारेणैव भा० आश्व० ८१७० “आलम्भसमये
तस्मिन् गृहीतेषु पशुष्वथ । सङ्घर्ष्यो महाराज ! बभूवुः
क्षपयान्विताः । ततो दीनान् पशून् दृष्ट्वा क्लृप्तयत्ने त-
योधनाः । ऊचुः शक्रं ससागम्य नायं यज्ञविधिः
शुभः । अपरिज्ञानमेतत्ते अहान् धर्मसिद्ध्यतः । न
हि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरन्दर ! । धर्मोपधा-
तकस्त्वेव समारम्भस्तव प्रभो ! । नायं धर्मकृतो यज्ञो न
हिंसा धर्म उच्यते । आगमेनैव ते यज्ञं जुर्वन्तु यदि

चेच्छसि । विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान् भवेत् ।
यज वीजैः सहस्राक्ष ! त्रिवर्षपरमोपितैः । एष धर्मो
महान् शक्र ! महाराजपुण्यलोदयः” ।

४३२७ पृष्ठस्यपुष्पस्नानशब्दात् परत्वं परिशिष्टम् ।

पुष्पानुग न० चक्रदत्तोक्ते चूर्णभेदे “अम्बुषकीमोचरसो
समङ्गापङ्गकेशरान् । वाङ्मोकातिविषासुक्तं बिल्वं
लोध्रं सगैरिकम् । कटफलं सरिचं शुण्ठीं मृद्वीकां
रक्तचन्दनम् । कङ्कवत्कालान्धातकीमधुकार्जुनम् ।
पुष्पेणोद्भूतं तुल्यानि स्निग्धचूर्णानि कारयेत् । तानि
शौद्रेण संयुज्य पाययेत् तण्डुलाम्बुना । अस्त्वग्द्रा-
तिसारेषु रक्तं यज्ञोपवेश्यते । दोषागन्तुकता ये च वा-
लानां तांश्च नाशयेत् । योनिदोषं रजोदोषं चेतं नीलं
सपीतकम् । स्त्रीणां श्यावारूपं यज्ञं तत् प्रसृज्य निव-
र्त्तयेत् । चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम्” ।

४४२७ पु० प्रकृतिशब्दस्य परिशिष्टम्

राज्ञां पुरोहितादिषु २१ दशसु सुमन्त्रादिषु २२ अष्टासु
च यथोक्तं शुक्रनीतिशास्त्रपरिशिष्टे

“पुरोधास्य प्रतिनिधिः प्रधानः सचिवस्तथा । मन्त्री च
प्राङ्निवाकश्च पण्डितश्च सुमन्त्रकः । अमात्यो द्रुत इ-
त्येता राज्ञः प्रकृतयो दश । दशमांशाधिकाः पूर्वा दू-
तान्ताः क्रमशः स्मृताः । अष्टप्रकृतिभिर्युक्तो नृपः कैश्चित्
स्मृतः सदा । सुमन्त्रः पण्डितो मन्त्री प्रधानः सचिव-
स्तथा । अमात्यः प्राङ्निवाकश्च तथा प्रतिनिधिः स्मृतः ।
एताश्चतिसमास्त्वपै राज्ञः प्रकृतयः सदा” । एतेषां
लक्षणानि तल्लक्षणानि दृष्टानि विस्तरभयाच्चोक्तानि ।

४४२९ पृष्ठस्यप्रगम्यशब्दात् पूर्वत्वं परिशिष्टम्

प्रगदिन् ति० प्रगदति वा० शीलार्थे इति । प्रकर्षेण कथन-
शीले क्रियां ङीप् ततः प्रगद्या० चतुर्थ्यां जप् । प्रा-
गाद्य तददूरदेशादौ ति० ।

प्रगद्यादि पु० चतुर्थ्यां जप् प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च
गणः पा० ग० उक्तो यथा “प्रगदिन् मगदिन् सगदिन्
कविल खण्डित गदित चूडार सडार मन्दार कोविदार”
४४३० पृष्ठस्यप्रसाधनशब्दस्य परिशिष्टम्

प्रसाधनीकरणप्रकारश्च युक्तिकल्पतराङ्गो यथा

“प्रसाधनी दिङ्मवनगसम्प्रसंख्याभिरुक्ताङ्गुलिभिः
क्रमेण । चतुर्विधानां प्रथिवीपतीनां सम्पत्तिशोभास्य-
यशःसम्बद्धिदा । काञ्चना घातुज्ञा चैव शङ्खजा च यथा-
क्रमम् । जाङ्गलानूपसामान्यदेशजानां सहीशुजाम् ।

कृतदण्डवद्वेयः काष्ठजाया विनिश्चयः । कनकं रजतं
ताम्रं पिप्पलं वीरकं तथा । लौहं सर्वञ्च सर्वाङ्गमादि-
त्यादिदशाभुवाम् । राज्ञामेवोपयुज्येत कालकीर्ति-
प्रसाधनी । नृगाणां महिषाणाञ्च शृङ्गजाता प्रसा-
धनी । गजदन्तसमङ्गता राज्ञामेवोपयुज्यते । अत्रापि
रत्नविन्यासो ज्ञेयस्मानरदण्डवत् ।

४५०४ पृष्ठस्य प्राक्ततशब्दस्य परिशिष्टम्

प्राक्तभाषा च अष्टादशभाषामध्ये भाषाभेदः । ताश्चा-
ष्टादश सा०द० उक्ता यथा “पुरुषाणामनीचानां सं-
स्कृताः स्यात् कृतात्मनाम् । शौरसेनीः प्रयोक्तव्या
तादृशीनाञ्च योषिताम् । आसामेव तु गायानां महा-
राष्ट्रीः प्रयोजयेत् । अतोक्ता सामथीः भाषा राजानः-
पुरचारिणाम् । चेटीनां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्ध-
मागधीः । प्राच्याः विदूषकादीनां भूतानां स्यादवन्ति-
काः । योधनागरिकादीनां दालिषाणां हि दीव्य-
ताम् । शकाराणां शकादीनां शकारैः सम्प्रयोजयेत् ।
बाह्लीकभाषाः दिव्यानां द्राविडीः द्रविडादिषु ।
आभीरेषु तथाऽऽभीरीः चाण्डालीः पुक्कसादिषु ।
आभीरी शायरीः चापि काष्ठपत्रोपजीविषु । तथैवा-
ङ्गारकारादौ पैशाचीः स्यात् पिशाचवाक् । चेटीनाम-
यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिकाः । बालानां वगुह
कानाञ्च नीचवृद्धिचारिणाम् । उच्चानामातुराणां
सैव स्यात् संस्कृता क्वचित् । ऐश्वर्येण प्रसक्तस्य दारिद्र्यो-
पस्कृतस्य च । भिषुवन्मधरादीनां प्राक्तताः सम्प्रयोज-
येत् । संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीपूतमात्रं च ।
देवीमन्त्रिसुतानेष्टास्त्रपि कैश्चित्तथोदितम् । यद्देशं नीच-
पात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितम् । कार्यतश्चोत्समा-
दीनां कार्यौ भाषाविपर्ययः । योषिन्मह्नीपात्रयेष्टा
कितवाप्सरसां तथा । वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं
चान्तरान्तरा । तत्तद्भाषावृत्तयानि भाषार्थवे दृष्टानि ।

४५२२ पृष्ठस्य प्रातरशब्दस्य परिशिष्टम्

“महरोऽप्यर्द्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते” नि०सि० गा-
र्थ्योक्ते उज्जिनाङ्गाङ्गे श्वार्जमहाराजके काले ।

फ

फकारः पञ्चमवर्गस्य द्वितीयवर्णः स्पर्शवर्णेषु द्वाविंशतितमः ।

अस्योच्चारणस्य स्थानमोष्ठौ तस्योच्चारणे आभ्यन्तरः प्रयत्नः
जिह्वापस्य ओष्ठाभ्यां सह स्पर्शः अतएवास्य स्पर्श-
वर्णता । बाह्याः प्रयत्नाः विवारश्चासाधोषाः महा-
प्राणश्च । अस्मिन् परे विसर्गस्य स्थाने उपाध्यानीयः ।
तन्त्रे वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा

“फः सुखी दुर्गिणी धूम्रा वामपाश्वी जनार्दनः ।

जया पादशिखा रौद्री फेत्कारः शास्त्रिणी प्रियः ।

इला विहङ्गमः कण्ठः कुजिनी प्रियपावकौ ।

प्रलयान्निनीलपादोऽक्षरः पशुपतिः शशी । फुत्कःरो

यामिनी भक्तप्रापवन्तो मोहवर्जनः । निष्कृतागह-

ङ्कारः प्रयाणो यामणी फलम् । तदोद्देशवताध्यानं

यथा “प्रलयान्नुद्वर्णाभां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम् ।

भक्ताभयप्रदां नित्यां नानालङ्कारभूषिताम् । एवं ध्यात्वा

फकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” वर्णाङ्गारतन्त्रम् ।

अस्य ध्येयस्वरूपं यथा “फकारं शृणु चार्वाङ्ग ! रक्त

विद्युल्लतोपमम् । चतुर्वर्गप्रदं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।

पञ्चप्राणमयं वर्णं सदा त्रिगुणसंयुतम् । आत्मादितत्त्व

संयुक्तं त्रिविन्दुसहितं सदा कामधेतुतन्त्रम् । सादका-

न्यासोऽस्य वासपाश्वे न्यासः । काव्यादावस्य प्रथम-

विन्यासफलं फकारशब्दे उक्तं दृश्यम् ।

फ न० फक्-ड । शृङ्खलकथने २ निष्कलवाक्ये शफुत्कारे च
मेदि० ४ भक्तवाते एवर्द्धके इजृम्भाविष्कारे ७ फल-
भागे च पु० विद्यः ।

फकार पु० फ+खरूपे कार । फलरूपे वर्णः ।

फक् अष्टाचारो मन्दगतौ च आ० पर० अक्ष० सेट् । फज्जिनि
अफक्कोत् पफक् ।

फक्किक्ता स्त्री फक्-धातुनिर्देशे भावे एवल्-टाप् अतइ-
त्तम् । श्वरुह्यङ्कारे (फांकि) २ तत्त्वनिर्णयार्थं पूर्वपक्षे
च “फणिभाषितभाष्यफक्किक्ता” इति नैषधम् ।

फगुल् पु० गोत्रप्रवरविभेदे प्रवराध्यायः ।

फज्जिका स्त्री भजति रोगान् भन्ज-मर्दने एवल् पृषो० ।
(वासनहाटि) शब्दे अमरः । २ देवताङ्गे श्दूराबभायां
शब्दरत्ना० ।

फज्जिपत्रिका स्त्री भन्ज-णिनि पृषो० फज्जि रोगमर्द-
पत्रं यस्याः । आशुक्लपत्रम् (उन्दुरकाणि) रत्नना० ।

फस्त्रि(स्त्री) स्त्री भनूज-इत् प्रभो० वा डीप् । भाग्याम्
(वासनहाटि) राजनि० ।

फट्ट पुंस्त्री० स्फुट-विकाशे अच् प्रभो० । १सर्पाणां फणायाम्
अमरः स्त्रियां टाप् । सा च २दन्ते मेदि० श्कितवे पु०
हेमच० ।

फट् अय्य० स्फुट-किप् प्रभो० । १योगे तन्त्रोक्ते २अस्त्रनामके
मन्त्रभेदे च । ३अनुकरणशब्दे तस्य नम आदिवद् द्रव्य-
विशेषस्य त्यागार्थताऽपि । शान्तिस्तुभक्त्यान्ने, अर्घ्यपाल-
त्तान्ने, अर्घ्यजलेन पूजोपकरणाभ्युक्षणे, अन्तरीक्ष-
गविघ्नोत्सारणाय विकिरक्षेपणे, गन्धपुष्पाध्यां करशोधने,
अधर्मपक्षे पापपुरुषताडने, कराङ्गन्यासे, नैवेद्यप्रोक्षणे,
होमान्तेः क्रव्यादांशत्यागे, होमान्यावाहने, तदङ्ग-
प्रोक्षणादौ च इत्याद्येषु कर्मसु अस्त्र प्रयोगः नाना-
तन्त्रेषु दर्शितः । [ख्यातायां भिक्षिकायां शब्दच० ।

फडिङ्गा स्त्री फडिति इङ्गते इङ्ग-अच् । (फडिङ्ग)

फण् अनायासेनोत्पत्तौ भ्वा०पर० सक० सेट् फणति अफा-
णीत्-अफणीत् पफण । फणा० फणतुः पफणतुः ।

फण् गतौ भ्वा०पर०सक० सेट् । फणति अफाणीत् अफणीत्
सित् वा घटादि० । णिचि फणयति फणयति फणादि० ।

फण पुंस्त्री० फण-अच् । दव्यांकारे सङ्कोचविकाशयति सप्रे-
रक्तके अमरः ।

फण(णा)कर पुंफणः(णा) कर इव यस्य । सप्रे शब्दरत्ना० ।
फणादि न० “फणाञ्च सप्तानाम्” पा० किति छिडि सेटि
खलि च परे एत्वाभ्यासलोपनिमित्ते घातुसप्रक्षे तच्च
घातुपाठे उक्तं यथा “फण राज आज आस आश स्यम
स्वन” सि०कौ० आदौ दृश्यः ।

फण(णा)धर पुंस्त्री० फण(णां) धरति ष्ट-अच् । सप्रे
शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् डीप् । फण(णा)भृदा-
दयोऽप्यत्र ।

फणाभर पुंस्त्री० फणां विभक्तिं भृ-अच् । सप्रे चारा०
स्त्रियां जातित्वात् डीप् । [उक्तः ।

फणिकार पु० देशभेदे स च देशः ड०सं० १४अ० दक्षिणस्या-
फणिकेसर पु० फणिनामकः केसरः । नागकेसरे राजनि० ।
फणखेल पुंस्त्री० फणिना खेलति खेल-अच् । (भारद्वाज)
खगे लिका० स्त्रियां डीप् ।

फणिकर न० फणप्रकारं चक्रम् । विवाहादौ शुभाशुभ-
सूचकनाडीकूटज्ञापनार्थं चक्रभेदे उपयमशब्दे १२५७
पृ० दृश्यम् ।

फणिजा स्त्री फणीव जायते जन-ड । (फणिसनसा) इत्ये-
नैवण्टप्र० । [शतावय्याम् २महासमझायाञ्च राजनि० ।

फणिजिह्वा स्त्री फणिजिह्वा आकारेऽस्यस्य अच् । १महा
फणिज्ज्मक पु० फणिनसृज्जति खुल् प्रभो० । १तुचसीभेदे
२जल्मीरसामान्ये च अमरः ।

फणितल्पग पु० फणिरूपे तले गच्छति तिष्ठति गस-ड ।
शेषशायिनि विष्णौ शब्दार्थकल्पः ।

फणिन् पु० फणा अस्वस्य इति । दवींकरे सर्पभेदे अमरः ।
अहिशब्दे ५८१ पृ० तद्भेदाः दृश्याः । २सर्पिणीनामकौ-
बधौ स्त्री राजनि० । श्येनवावतारे पतञ्जलसूत्रौ पु० स च
पाणिनीयभाष्यकारकः योगसूत्रकारकश्च तयोर्भेद ऐक्यं वा
फणिप्रिय पु० फणिनां प्राणप्रदत्वात् प्रियः । वायौ शब्दर०
सर्पाणां वायुभक्तकल्मेन वायोस्तत्प्रियत्वम् ।

फणिकेन न० फणिनां फेन इव । (आफिङ्ग)अहिकेने रत्न मा०
फणिभृज् पु० फणिनं भुङ्क्ते भुज-किप् । पञ्चगाशने गरुडे
फणिमुख न० फणिन इव मुखमयः । स्त्रिय साधनोपयोगिनि
सृष्टिकालेपणार्थं यन्त्रभेदे दशकुसा० ।

फणिवस्त्री स्त्री फणिसदृशी दीर्घा, फणिलोकस्या वा वस्त्री ।
नागवस्त्रासु (पानलता) फणिलतादयोऽप्यत्र हेमच० ।

फणिहन्त्री स्त्री फणिनं हन्ति हन-टच् डीप् । गन्धना-
कुल्याम् राजनि० । [इदुरालभायां राजनि० ।

फणिहृत् स्त्री फणिनं हरति अपसारयति हृ-किप् । क्षु-
फणोद्गृ पु० हृत० । सप्रेश्वरे अन्ते २वासुकौ च ।

फणोश्वर पु० हृत० । १अन्ते २वासुकौ शब्दरत्ना० ।

फणीश्वरचक्र न० नक्षत्रभेदे शनिस्थित्या सप्तद्वीपस्य शुभा-
शुभसूचके चक्रभेदे चक्रशब्दे २८२० दृश्यम् ।

फण्ड पु० फण-गतौ ड तस्य नेत्वम् । जठरे उखादिकोषः ।
फल्कारिन् पु० फदिष्यत्यन्तं करोति क-णिनि । खगमाले
शब्दच० ।

फर न० फल+अच् लख रः । फलके सरतः ।

फरुवका न० पूगपाले चारा० । [शफरी फफरायते] इङ्गटः ।

फफर लि० स्फुर-अच् प्रभो० । अत्यन्तचले “गण्डूजलमालेण
फफरोक न० स्फुर-ईकन् “फफरोकादयश्च” उणा० नि० ।

१नवपल्लवे लज्ज्यल० । २चयेटे पु० ३सृष्टुत्वे न० मेदि० ।
४पादुकायां स्त्री संचिप्रसारः ।

फर्ग गतौ भ्वा०पर०सक० सेट् । फर्गति अफर्गति पफर्ग ।
“प्रफर्ग्य” च पीवरी”यजु० १२।७। वेददो० “फर्गतिः पूर-
णार्थः” ऋ० १०।१०।१२ भा० दृश्यम् ।

फलैर वि० फलं-पूरणे अरन् । पूरके क० १०।१०६।२भा०।

फल भेदने स्वा०पर०सक सेट् । फलति अफालीत् पफाल
फेबलः आदित् आरम्भे भावे क्त वा इट् । फलतः फ-
लितः । फलतम् फलितम् अन्यत्र फलितः इत्येव । जीव
वर्तमाने क्त । फलितः ।

फल निष्पत्तौ स्वा०पर०सक सेट् । फलति अफालीत् ।
पफाल फेबलः । क्त फलितः ।

फल गतौ स्वा०पर०सक सेट् । फलति अफालीत् । अफला०
कर्त्तरि वा ण । फलः फालः । फलयति फालयति ।

फल न० फल-अच् । शृङ्गादीनां शस्त्रे श्वाभे शफलके (ढाल)
शकार्ये ५ उद्देश्ये इ प्रयोजने अमरः उजातीफले षतिफ-
लायां शकृलो मेदि०।१०वाण्याये ११ चार्त्तवे शब्दर०।१२ फले
हेम० ११ दाने धर०।१३ सुक्ते च । १४ कुटजवृक्षे पु० शब्दर०।
१५ धात्वर्थनिष्पादौ प्रधानोद्देशे प्रयोजने “स्वरितजित
व्यात्मनेपदं कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफले” पा०। “यस्यार्थस्य प्रसि-
द्धार्थनारभ्यन्ते पञ्चादयः । तत् प्रधानं फलं तेषां न ला-
भादि प्रयोजनम्” हरिः । तेन पाकादिजन्यं भोजनं या-
गादिजन्यञ्च पुण्यमेव फलम् । न वेतनादिस्वाभरूपं फलं
तेन सूक्ष्मस्य कृत्विगादेव न धात्वर्थजन्यफलागित्वम् ।
धात्वर्थजन्ये १७ संयोगादौ च “फलव्यापारयोर्घातुराचये
तु तिङ्ः स्रुताः । फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्गर्थस्तु विशेष-
णम्” हरिः । धात्वर्थशब्दे दृश्यम् । गौतमीयैः १८ प्रमे-
यभेदे तल्लक्षणञ्च तत्प्रोक्तं यथा

“व्यात्यगरीरेन्द्रियार्थबुद्धिजनः प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुः-
खापवर्गास्तु प्रमेयम्” गौ० सू० उद्दिश्य “प्रवृत्तिदोषजनितो-
ऽयः फलम्” गौ० सू० । “तुल्यदुःखसंवेदनं फलम्
सुखविपाकं कर्म दुःखविपाकञ्च तत् पुनर्देहेन्द्रियविषय-
बुद्धिषु घटीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम्
तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत् सर्वं भवति
तत्तत् फलसुपात्तसुपात्तं हेयं, त्यक्तं त्यक्तसुपादेयमिति
नास्य ज्ञानोपादानयोर्निर्वाण्यवसानं वाऽस्ति स स्वस्वयं
फलस्य ज्ञानोपादानस्रोतसोद्भूते लोके इति” वात्स्या०।
“अनिष्टमिदं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मेणः फलम् । भवत्य-
त्यागिनां प्रेत्य न तु लब्धासिनां कचित्” गीता ।
लवणादिसंयोगे फलस्यालसमत्वं यथा “तण्डुलोऽन्वजि-
संयोगाल्लवणेन च पितृकम् । फलं त्रितयसंयोगादलं
भवति तत्क्षणात्” रामार्चनचन्द्रिकाष्टवचनम्
१६ निष्पत्ते त्रि० ।

फलकं न० स्वार्थं क । (ढाल) इति श्रुत्याते चर्ममये अस्त्रप्रति-
घातनिवारके १ पदार्थे । २ अस्थिखण्डे जुटाध० श्नागकेशरे
शकाशादिपट्टके च निता० ।

फलकञ्च पु० यच्चभेदे भा० सं० १० अ० ।

फलकशृङ्ग पु० फले कशृङ्गं यस्य । कशृङ्गिफलवृक्षे नैवशृङ्ग पु०
फलकपाणि पु० फलकं पाणौ यस्य । (ढालि) चर्मणि कस्य
फलपुट न० पुरभेदे तस्य गालोदात्तता ।

फलकयन्त्र न० सि० शि० उक्ते यन्त्रभेदे यथा

“कर्तव्यं चतुरस्रकं सुफलकं खाड्वाष्ट० कुलैर्विस्तृतं वि-
स्ताराद्विगुणा १८ यत् सुगन्धकैनायाममध्ये तथा ।
आधारः स्वयष्टकुलादिघटितः काय्यं च रेखा तत-
स्त्वाधारादवलम्बस्त्रसदृशी सा लम्बरेखीक्यते । लम्बं
नवत्यष्ट० कुलैर्विभज्य प्रत्यङ्गुलं तिर्यगतः प्रसार्य ।
स्त्राणि तत्रायतस्तद्विरेखा जीवाभिधानाः सुविधा वि-
धेयाः । आधारतोऽधः स्वगुणाष्ट० कुलेषु ज्यालम्बयोगे
सुधिरं च स्त्र्यम् । इष्टप्रमाणा सुधिरं शलाका ज्ये-
ष्ठाऽलसंज्ञा खलु सा प्रकल्प्या । षट्पङ्क्त्या लसतश्च
रम्भात् कृत्वा सुदृढं परिधौ तदङ्गम् । षट्पङ्क्तीनां
भगणांश्च ३६० कैश्च प्रत्यङ्गं चान्तेपलेच्च दिग्भिः । अग्रे
सुरम्भा तनुपट्टिकैका षट्पङ्क्ता दीर्घतया तथाङ्गम्” सू०।
“अलादौ धातुमयं त्रीपण्यादिदारुमयं वा फलकं चतु-
रस्रं स्त्र्यं समं कर्तव्यम् । तच्च नवत्यङ्गुलवित्तारं वि-
गुण १८० वित्तारदैर्घ्यम् । तत्समीपे दैर्घ्यमध्ये तस्याधारः
त्रिधितः शृङ्गलादिः कार्यः । आधारो धृतं यन्त्रं यथा
लम्बमानं स्यात् तथा धृते फलके आधारोऽधःस्त्र्यसव-
लम्बरेखा काय्यं । सा च लम्बसंज्ञा । तं लम्बं नव-
तिभागं कृत्वा भागे भागे तिर्यग्रेखा दीर्घा काय्यं ।
तिर्यक्त्वं तु लम्बभवान्तस्यात् । सा रेखा ज्यासंज्ञा
ज्ञेया । आधारोऽधःस्त्रिंशदङ्गुलान्तरे या ज्या तस्याः
लम्बस्य च स्रम्यते सुधिरम् । तत्रेष्टप्रमाणा शलाका
ज्येष्ठा साऽलसंज्ञा । तस्माद्रम्भात् त्रिंशदङ्गुलेन कर्क-
टकेन दृत्तरेखा काय्यं । सा षट्पङ्क्तीनां भगणां
सकैः खण्डमिनसंख्यैः ३६० प्रत्यङ्गं दशभिर्देशभिः पानी-
अफलेचाङ्गा । अथ तास्मादिमयो वंशशजा काष्ठमयी
वा पट्टिका षट्पङ्क्ता ६० दीर्घतया तैरेव फलकाङ्गुलेस्तथै-
वाङ्कितं काय्यं । सा पट्टिकाधौकुलविक्षृता । एकस्त्रि-
अष्टोऽङ्गुलविक्षृता जुटाराकारा काय्यं । तत्र वित्तार-
मध्ये क्तिं काय्यम् । अक्षमोतायाः पट्टिकाया लम्बो-

परि हताया एकं पार्श्वं यथा चत्वरैश्च न जहाति
तथा सरन्ना कायेत्यर्थः सि० शि० व्याख्या प्रमिताक्षरा ।
फलकर्कशा स्त्री फलेन कर्कशा कठोरा । व० कोल्याम् ।

फलकसकथ लि० फलकमिव सकथ यस्य अचसमा० फलक-
स्त्यसकथयुक्ते स्त्रियां ङीप् । फलकमिव सकथि ।
कर्म० व० टच् सभा० । फलकस्त्यसकथि न० ।

फलकाम लि० फलं कामयते कमि-कण् उप० ष० । विहि-
तकर्मणां फलकामनायुक्ते । तस्य निन्दा मल० त० विष्णु
भर्तृनरे उक्ता यथा “धर्मवाणिजका मूढाः फलकामा
नराधमाः । अर्चयन्ति जगन्नाथं ते कामं नाप्नुवन्त्युत” ।
“कामात्मता न प्रशस्ता” मनुना “कर्मण्येवाधिकारस्ते
ना फलेषु कदाचन” गीतया प्र ।

फलकिन् पु० फलकं तदाकारोऽव्यय इति । (फलर)
भक्त्यभेदे २ फलकात्विते लि० सेटि० । फला भञ्जिरि-
ट्ठ एव स्वार्थे क । फलका ततः चतुरर्थ्यां प्रेक्षा० इति ।
इतद्बृच्चसमीपादौ लि० स्त्रियां ङीप् ।

फलकीवन न० वनरूपतीर्थभेदे भा० व० ८२५० ।

फलक्षणा पु० फलेन कण्णः । १ पानीयामलके शब्दच० । फलं
कण्णमस्य । २ कण्णफलयुक्ते लि० ।

फलक्षेत्र पु० फले क्षेत्रा इवाव्य । नारिकेलवृक्षे लटाध० ।
फलकोष पु० फलस्य सुष्कस्य कोष इव । सुष्कावरककर्म-
युते अण्डकोषे तद्वद्विहेतुमाह सुमुतः “वातपित्तश्लेष्म-
शोणितमेदोमूत्रान्धनिमित्ताः सप्त वृद्धयः । तासां मूत्रा-
न्धनिमित्ते वृद्धी वातसमुत्थे केवलसत्यत्तिहेतुरन्यतमः अधः
प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोषवाहिनैरभिपपद्य
धमनीः फलकोषयोर्द्वि जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते” ।

फलकोषक पु० फलं सुष्क एव कोषोऽत्य कप् । सुष्के अण्डकोषे
लिका० ।

फलग्रहि पु० ग्रह-इन् इत० । अचितकालफलधरे वृक्षे भरतः
फलग्रहिन् पु० फलं गृह्णाति ग्रह-णिनि । इवमे धरणिः
वृक्षाणां २ फलग्रहके लि० स्त्रियां ङीप् ।

फलघृत न० फलजनकं घृतम् शा० त० । शुक्रादिद्विजकारके
चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे “मक्षिका मधुकं कुष्ठं लिफला
शर्करा बला । मेदा पयसा काकोली मूलचैवाश्वगन्ध-
जम् । अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गुकं कटुरोहिणी ।
अत्यबं कुसुदं द्राक्षाकाकोल्यौ चन्दनद्वयम् । एतेषां
आर्षिर्भोगैर्घृतप्रस्यं विपाचयेत् । शतावरीरसजीरं
हृत्पादुदेवं चतुष्टयम् । सर्पिरेतन्नरः पीत्वा नित्यं स्त्रीषु

वृषायते । पुत्रान् जनयते नारी मेधाढ्यान् प्रियदर्श-
नान् । या चैवास्थिरगर्भां स्वात् या वा जनयते नृतम् ।
अव्यायुषं वा जनयेत् या च कन्यां प्रसूयते । योनि-
दोषे रजादोषे परिष्रावे च यस्यते । प्रजावर्द्धनमायुषम्
सर्वप्रहनिवारणम् । नाम्ना फलघृतं स्त्रोतुं अर्चयिष्यं
परिकीर्तितम् । अलकलवृक्षे मूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्-
सकाः । जीवहृत्केवर्षाया घृतमल प्रशस्यते । आरगल-
गोमयेनापि वङ्गज्ज्वाला प्रदीयते” ।

फलचमस पु० १ दधिमिश्रितवटवृक्षचूर्णं तदधिकृत्यवृक्षे २ न्याय-
भेदे च “फलचमसमसौ भक्ष्यं ददातीति” सुत्या कृतव्य-
भक्ष्यत्वेन फलचमसविधानात् कृत्विनभक्ष्यस्य च यज्ञयेष-
इत्यख्येन तत्सिद्धेः यद्यपि फलचमसलभः । फल-
चमसश्च दधिमिश्रितवटवृक्षचूर्णमिति” मल० त० २५० ।

फलचोरक पु० फलं चोर इव यस्य कप् । चोरनामगन्धद्रव्ये
राजनि० । [रूपकाश्चोररूपेषु च लिपु फलेषु ।

फलत्रय त्र० इत० । १ यस्यामलकोहरीतकीरूपेषु २ द्राक्षाप-
फलत्रिक न० इत० । लिफलायाम् शुखीपिप्पलीमरिषरूपा-
याम् अमरः । लि० ।

फलद पु० फलं ददाति दा-क । इवृक्षनाले २ फलदातरि
फलपञ्चान्त न० अन्धपञ्चफले तच्छब्दे २२१ पु० दृश्यम् ।

फलपाक पु० फलेषु पाको यस्य । १ करमर्दके भरतः २ पानी-
यामलके शब्दच० । इत० । १ फलस्य पाके च ।

फलपाकान्त स्त्री फलपाकेनान्ते नाशोऽस्याः । कदलीधा-
न्यादोषधौ अमरः । [रत्नना० ।

फलपाकिन् पु० फलपाकोऽलस्य इति । गर्दभाण्डे वृक्षे
फलपुच्छ पु० फलं पुच्छ इवाव्य । वरवृक्षादौ लिका० ।

फलपुष्पा स्त्री फलानि पुष्पाणीव यस्याः । पिण्डखर्जूर्याम्
राजनि० । [तत्त्वार्थे अमरः ।

फलपूर(क) पु० फलेन पूरः पूर्यः । बीजपूरे स्वार्थे क ।

फलप्रिया स्त्री फलेन प्रीणाति प्री-क । प्रियङ्गौ राजनि०
फलवन्ध्य पु० फले वन्ध्यः । अवकेशिनि फलवन्ध्यवृक्षे हेमच० ।

फलभूमि स्त्री फलभोगार्थं कर्मफलभोगार्थं भूमिः । कर्म
भूमिस्त्यतिरिक्ते भूदेये “भारवान्धैरावतानि विदेहाच्च
कुक्षन् विना । वर्याणि कर्मभूयः सुशेषाणि फलभूमयः”
हेमच० । [भोगे अतुभवे

फलभोग पु० इत० । फलानां कर्मफलानां सुखदः खादीनां
फलमुख्या स्त्री फलेन सुखा श्रेया । अजमोदायाम् राजनि
फलमुन्नरिका स्त्री सुदं गिरति गृ-इन् फलं सुदुगर्हि

यस्याः कप् । प्रियङ्गुखजूयाम् (प्रियङ्गुखजुरे) शब्दमा-
कलयोग पु० इत० । फलसम्बन्धे नाटकाङ्गकार्यस्य व्यवस्था
‘‘भावस्या फलयोगः स्यादु सः समप्रफलानामः सा० द०
लक्षिते २ अथस्याभेदे च ।

फललक्षणम् स्त्री फलहेतुका लक्षणा । प्रयोजनहेतुकार्या
लक्षणायां ‘‘व्यङ्ग्यस्य गूढगूढत्वाद्विधा लुः फल-
लक्षणाः’’ सा० द० ।

फलवत् लि० फल+अक्षरार्थे मतप् नञ् वः । १ फलयुते पुरुषे
२ तत्समाधने यागादौ च ‘‘फलवत्पञ्चधावफलं तदङ्गमिति
न्यायः । १ फलयुते दृष्टे पु० अमरः । [न० राजनि० ।
फलवत् स्त्री पु० फलं वतं च यस् । १ काबिकृते दृष्टे । २ तत्फले
फलवृत्तक पु० फलप्रधानो दृष्टः संज्ञायां कन् । पनसदृष्टे
राजनि० ।

फलशाक न० ‘‘पत्रं पुष्पं फलं नाभं कन्दं संक्षेपज्ञं तथा ।
शाकं षड्विधमिष्टं गुरु विद्याद्योत्तरम्’’ भावप्र० चक्रे
षड्विधशाकमध्ये फलरूपशाकं तच्च कुण्डलादि तलोक्तम्
फलशाकव पु० दाडिमदृष्टे राजनि० ।

फलमालिन् लि० फलेन शाकते श्लाघते शाक-णिनि । फल-
युक्ते स्त्रियां ङीप् । [वदरदृष्टे राजनि० ।

फलमैशिर पु० शिशिरं प्राप्नोत्यस्य अथ फलं शैशिरं यस् ।

फलश्रुति स्त्री श्रु-करणादौ क्तिन् इत० । वैदिककर्मणां फल-
प्रतिपादनार्थशब्दे २ फलश्रवणे च ‘‘फलश्रुतिरिव नृणां
न श्रेयो रोचनं परम् । श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा
भेषज्यरोचनम्’’ । अपिच ‘‘वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःप-
क्रोर्गर्हितभीचरे । नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था
फलश्रुतिः’’ भाग० ११ स्क० मन्० त० छतवचनम् ।

फलश्रेष्ठ पु० फलेन श्रेष्ठः प्रशस्ततरः । आस्यदृष्टे शब्दच० ।

फलश्र पु० फल+लृप् । य । १ फलयुक्ते २ पनसे भरतः फलस्य
इति पाठान्तरं तत्पार्थे ।

फलस्थापन न० फलवोरौडम्बरफलयोः स्थापनमन्त्र ।
सोमन्तोन्नयनसंस्कारे ‘‘फलस्थापनात् सातापिहजं पा-
प्मानममोहति’’ हारीतः ‘‘फलस्थापनात् फलस्थाप-
नाङ्गकसोमन्तोन्नयनाव्’’ सं० त० रघु० । तत्र पश्चात् पति-
रवस्थाय युगमन्त्रसौडम्बरं शलाटु पञ्चमाश्रमाति गोभि-
लेन सौडम्बरफलयुगस्थापनस्य विधानात् तथात्वम् ।

फलक्षेत्र पु० फले क्षेत्रे यस् । अङ्गोदृष्टे राजनि० ।

फलहारिन् लि० फलं हरति ह-णिनि । फलहारके ।

फलहारी स्त्री फलानां हारो हरणं यस्ते गौरा ङीप् ।

कालीभेदे तत्पूजादिनञ् ‘‘व्येष्टे मासि अमायां वै
मध्यरात्रे महेश्वरि । पूजयेत् कालिकां देवीं नाना-
द्रव्योपहारकैः । तत्रैवाहितपत्रे तु पञ्चदश्यां निशा-
र्जने । पूजयेच्च फलैर्लक्षैः शक्तितो वापि कालिकाम्’’
मायातन्त्र १७ पटले । [राजनि० । २ फलयुक्ते लि०

फलारक्ष्या स्त्री फलेनाट्टा सम्पन्ना इत० । १ काठकदल्याम् ।
फलादन पु० स्त्री० फलमदनस्य । १ युक्तस्य हेमच० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । फलाशन तत्पार्थे त्रिका० । २ फल-
मन्त्रे लि० स्त्रियां टाप् ।

फलाध्यक्ष पु० फलमध्यक्षमिव यस् । १ राजादने अमरः ।
२ फलदाना-ध्यक्षे ईदरे च । फलसाक्षीत्यादयोऽपीश्वरे ।
फलारक्ष पु० फलेनान्तोऽस्य । १ वंशे शब्दमा० । इत० । २ फल-
स्थाने च ।

फलाफलिका स्त्री फलसहितमफलं शा० त० तदक्षग्रस्य ङन् टाप्
कापि अत इत्थम् । फलसहिताफलयुतायां स्त्रियाम् ।

फलावस्थ पु० फलेनावस्थः । फलयोग्ये दृष्टे हेमच० ।

फलाम्न न० फलमन्त्रं यस् । १ दृष्टान्ते २ अन्त्रवेतसे पु०
राजनि० ।

फलाम्नपञ्चक न० अक्षपञ्चके तत्पञ्चके दृष्टग्रम् ।

फलि पु० फल-इन् । (फलद) मत्स्यभेदे रायस० ।

फलिका स्त्री फल+अक्षरार्थे ङन् टाप् । निष्पाव्याम् राजनि०

फलिंग पु० फलिनं मन्त्रति गम-ङ् । मेवे निचण्टु प्र० ।

फलित लि० फल-निष्पत्तौ क्त फलं जातमस्य तार० इतच्
वा । १ निष्पत्ते २ जातफले दृष्टे पु० वरणिः । ३ श्रेये
न० राजनि० ।

फलिन् लि० फल+अक्षरार्थे इनि । १ फलयुते स्त्रियां ङीप्
२ दृष्टे पु० अमरः ३ प्रियङ्गु स्त्री ङीप् अमरः । [अमरः ।

फलिन पु० फल+अक्षरार्थे इन् च । १ फलयुक्ते २ तादृशे दृष्टे पु०

फली स्त्री फलमस्यस्याः अच् गो० ङीप् । प्रियङ्गुदृष्टे अमरः

फलीकार पु० फल+चि-क कर्मणि घञ् । फलेच्छार्था भाग०

१।६।२६ श्रोधरः । भावे घञ् । २ विदुषीकरणे अफलस्य
१ फलसम्पादने [सज्जितपादौ च ।

फलीय लि० फल+उत्करा+चतुर्थ्यां क् । १ फलयुक्ते २ फल-
फलीयदृष्टि पु० फले फलं (कर्मण्य आधारत्वविषया) गृह्णाति

धारयति स्वीकरोति वा इनि अलुक्श् । १ योग्यकाले फल-
धारकै दृष्टे यथाकालं फलस्वीकारिणि च । ‘फले-
पहीन् हंसि वनस्यतीनाम्’ भट्टिः । लुकि तु फलयार्हि
तत्पार्थे इत्थम् । पु० फलेपार्हिमन्त्र शब्दरक्षाः ।

फलेन्द्र पु० फलेन इन्द्र ऐश्वर्यान्वितः । राजजम्बूद्वे ।
“फलेन्द्रा कथितानन्दा राजजम्बूमेहाफला” भावप्र० ।

फलेपुष्पा स्त्री फले फलसुखे पुष्पमस्याः । श्लोणपुष्पोद्वे भावप्र० ।
फलेरुहा स्त्री फले तन्निमित्तं रोहति रुह-क । पाटलिद्वे
अमरः ।

फलोत्तमा स्त्री फलेन उत्तमा । श्राव्याभेदे राजनि० । श्लि-
फलायां नैवगटु प्र० । [इत० । २ फलसोत्पत्तौ स्त्री ।

फलोत्पत्ति पु० फलाय उत्पत्तिरस्य । श्राम्भट्टे शब्दच० ।

फलेच्छुक् पु० श्वभेदे भा० सं० १० अ० । २ फलकासे त्रि० ।

फलोदय पु० इत० । फलोत्पत्तौ श्लामे श्वर्गे ४ हर्षे च शब्दर० ।

फलक पु० फल-क नेत्वम् । विशेषिताङ्गे उज्ज्वलद० ।

फलगु त्रि० फल-उ गुक् च । १ रस्ये मेदि० । २ अक्षरे अमरः ।

श्लिरर्थके त्रिका० ४ मय्यावाक्ये शब्दर० ५ गयातीर्थस्थनद्यां

स्त्री । मेदि० (फागु) इति ख्याते धूलिरूपे इपदार्थे

७ वसन्तसमये, जटा० । दक्षाकोटुम्बरिकायाम् अमरः ।

फलगुतीर्थमाहात्म्यं यथा “फलगुतीर्थं ब्रजेत् तस्मात्

सर्वतोर्थात्तमोत्तमम् । सुक्तिर्भवति पितृणां कर्तृणां

आज्ञतः सदा । ब्रह्मणा प्रार्थितो विष्णुः फलगुको

ज्ञभवत् पुरा । दक्षिणाम्निष्ठतं न्यूनं तद्भजः फलगु-

तीर्थकम् । तीर्थानि यानि सर्वाणि भुवनेष्वखिलेष्वपि ।

तानि ज्ञातुं समायाति फलगुतीर्थं सुरैः सह । गङ्गा-

यादोदकं विष्णोः फलगुह्यादिगदाधरः । स्वयं हि

ब्रह्मरूपेण तस्माद्गङ्गाधिकां विदुः । अश्वमेधवह्मणां

सहस्रं यः समाचरेत् । नासौ तत्फलमाप्नोति फलगु-

तीर्थं यदाप्नुयात् वायुपु० गयामा० ।

फलाग्रा स्त्री फलगुनद्यां “तत्र देशे गया नाम पुण्यदेशोऽस्ति
पावनः । नदी च फलगुदा नाम पितृणां स्वर्गदायिनी”
हहर्षम् पु० । [मासि श्वर्जने च भरतः ।

फला, न पु० फलगुसूर्यभेदो नोयतेऽस्मिन् नी-ड । १ फलगुने

फला, नी स्त्री फल-उनन् गुक् च गौरा० डीष् । १ काकोटुम्ब-

रिकायाम् राजनि० । अश्विन्यवधिके एकादशे द्वादशे च

२ नक्षत्रे च व० व० भरतः ।

फला, लुका वायुकोषस्थे देशभेदे ह० सं० १४ अ० ।

फला, वाटिका स्त्री फलगुनां वाटीव इवार्थे कान् । काको-

टुम्बरिकायाम् राजनि० ।

फला, वृन्ताका पु० फलगुना रस्येण हन्तेन आकायति आ-
कै-क । श्योनाकभेदे । राजनि० ।

फला, त्सव पु० फलगुनिमित्तक सत्वः । फलगुनपौर्ष-

मास्यादिषु कर्त्तव्ये (आचौर) फलगुद्वयकरणे उत्पत्तेर्गौ०
विन्दानुष्ठहीतन्तु यावाङ् तत्प्रकीर्तितम् । फलगुत्सवं
प्रजुर्वीत पञ्चाङ्गानि त्र्यहर्षाणि वा” दोलयात्प्रापतिः ।

फलय न० फलाय हितं यत् । पुष्पे शब्दच० ।

फलकिन् पु० फलक+उपो० तदाकारोऽस्यस्य इति । (फलुर)
मत्स्यभेदे शब्दार्थकलम् ।

फलफल पु० न्यूर्पवाते जटाधरः ।

फा पु० फल-वा० डा । शिष्यवृत्तभाष्ये शब्दर० । २ सन्तापे
शब्दो ४ वङ्गे च विश्वः । [उपधातुभेदे राजनि० ।

फाटकी स्त्री स्फुट एव लृष्णो गौरा० डीष् । (फट्किरी)

फाणि स्त्री स्फाञ-नि पृषो० । शृङ्गविकारे, श्वरस्ये (दधि-
निश्चितसक्तौ) च उणादिकोषः ।

फाणित न० फाण-णिच्-क्त । शृङ्गविकारभेदे (फेणी) अमरः

“हृत्तोः रसस्तु य पक्तः किञ्चिदुमाढो वज्रद्वयः । स

एतेषु विकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया” भावप्र० । “फाणितं

गुर्वभिधन्ति हृंहणं कफगुक्कत् । वातपित्तश्च हरं

मूलवृत्तिविशोधनम्” तदुगुणास्तत्तोक्ताः ।

फाण्ट न० फाण-क्त नि० । अनायासेन कृते अमरः । “क्षिप्रौष्ण-

तोये स्फुटितः फाण्ट इत्यभिधीयते” इत्युक्ते श्काथभेदे पु० ।

“क्षुब्धद्रव्यफले सम्यक् जलसृष्टिं विनिःक्षिपेत् । पात्रे

चतुःपलमितं ततस्तु साधयेज्जलम् । सोऽयं चूर्णद्रव्यं

फाण्टः भिषग्भिरभिधीयते” वैद्यक० ।

फाल न० फलाय श्रद्धाय हितम् अण्, फल्यते विदार्थ्यते

भूमिरनेन वा वज्र । १ स्नानमख्याते लाङ्गलस्रस्य

लोहभेदे अमरः । फालमस्यस्य अच् । २ बलदेवे श्महादेवे

च पु० । फलस्य विकारः अण् । ४ कापौसवस्त्रे मेदि० ।

५ तत्प्रफालकरणपरीक्षाभेदे न० । फलेषु मणः अण् । ६ ज-

म्बीरवीजे पु० कुलचन्द्र । फालदिव्यप्रकारस्य विव्यत० उक्तौ

यथा “हहस्यतिः “आयसं द्वादशपञ्चदशितं फाल-

स्रव्यते । अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलवित्तरम् । अग्नि-

वर्धं ततश्चौरो जिह्वया लेहयेत् स्रवत् । न दग्धश्चे-

च्छुद्धिमयादन्यथा स त्व होयते” चौरोऽत्र गोचौरः

“गोचौरस्य प्रदातव्यं तत्प्रफालावलेहनम्” इति स्मृते-

रिति मैथिलाः । अत्रापि त्वमन् इत्यादिमन्त्रानन्तरम् ।

“आयसं लेलिहानस्य जिह्वयापि समादिशेत्” इति

पितामहोक्तेः प्राज्जिवाकशोऽध्यात्मन्यभिमन्त्रणं का-

र्यम् । अत्र प्रयोगः लौकिकचत्वारिंशत्तोलकमितं

लोहचटितमद्यवसध्यात्मकाङ्कबाणदीर्घम् तथाविधं

चतुरङ्गप्रसारं फालगुनी तापयेत् । तत्र पाङ्-
विवाकोधर्मावाहनादिहवनानां कर्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा
समन्तकं प्रतिज्ञापत्वं शोध्यशिरसि निधाय ओम्
“त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वच्च यज्ञेषु ह्यसे । त्वं सुखं
सर्वदेवानां त्वं सुखं ब्रह्मवादिनाम् । जठरस्थो हि भूतानां
ततो वेत्सि शुभाशुभम् । पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात्
पावक उच्यसे । पापेषु दर्शयामासमर्चिष्णान् भव पा-
वक ! अथ वा शुद्धभावेण शीतो भव उताशन ! त्वमेव
सर्वभूतानामन्तरासि साक्षिवत् । त्वमेव देव ! जानीषे
न विदुर्वाणि ज्ञानवाः । व्यवहाराभिस्तोऽयं मातृषः
शुद्धिनिष्कृतिः । तदेनं संशयादद्याद्भूतस्त्रातुमर्हसि ।
इत्येतैः फालगुनीमग्निमभिमन्त्रयेत् । शोध्यस्तु “त्वमग्ने
सर्वभूतानामन्तरासि पावक ! । साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो
ब्रूहि सद्यं कवे ! भम” इत्यनेनाभिमन्त्राग्निवर्णं फालं
जिह्वया सक्तुं लिङ्गात् । न दम्भयेत् शुद्धः ।

फालगुन पु० फलगुनीयुक्ता पौर्णमासी अथ वा यत्र मासे
जेत्रे वर्षे अर्द्धमासे वा अथ । चैत्रावधिके द्वादशे
ऽस्त्रनामख्याते मासभेदे २तादशे पक्षे ३जेत्रे वर्षभेदे
च कार्तिकशब्दे १६४६ पु० दृश्यम् । “अन्त्योपान्त्यो
त्रिभौ ज्ञेयो फालगुश्च त्रिभौ मतः” इत्युक्तेः पौर्णमास्यां
फालगुनीरूपनक्षत्रययोगात् तथात्वम् । स च मासः
त्रिविधः सध्वगौषचान्द्रसौरभेदात् तत्र कुम्भस्वरव्यारब्ध
शुक्लप्रतिपदादिदशानो सुखचान्द्रः । तथाभूतकृष्णप्रतिपदा-
दिपौर्णमास्यनो गौषः, कुम्भस्वरविकः सौरः इति । अथञ्च
शब्दः दन्त्यनान्ते मेदिनिकोषे पठितः । फालगुने गगने
फेने एतन्मिच्छन्ति वर्षराः” कारिकायाम् अणत्वमिति-
कल्पनं मेदिमिविरोधान् प्राप्तादिकमेव । ४तत्पौर्ण-
मास्यां स्त्री ङीप् । ५अर्जुनाख्ये पाण्डवे तस्मात्कवे
कारणम् भा०वि०४४अ०उक्तं यथा “उत्तराभ्या फल-
गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा । जातो हिमवतः पृथ-
तेन मां फालगुनं विदुः” । ६अर्जुनहृष्ये पु० मेदि० ।

फालगुनानुज पु० फालगुनादनुजायते अतः-जन-ङ । १चैत्रे
मासि २वसन्तकाळे हारा० । ३नक्षत्रसहदेवयोः द्वि० व० ।

फालगुनिक्क पु० फालगुनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अष्टमि
मासे ठक् । चैत्रावधिके द्वादशे मासे । [३कोषे शब्दर०

फि पु० फल-वा०ङि । १निष्कृष्टवाक्ये २पापे च एकान०को०

फिरङ्क पु० कलिङ्ग+पृषो० । (पिङ्ग) पक्षिभेदे शब्दना० ।

फिरङ्ग पु० स्त्रनामख्याते स्त्रीभेदे १ रोगविशेषे २ मावप्र०

तत्र फिरङ्गस्य निरुक्तिमाह । “फिरङ्गसंज्ञके देशे
वाङ्मन्येनैव यदुभवेत् । तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्त्वा
व्याधिव्याधिविशारदैः” । तस्य विप्रकटं निदानमाह
गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां भ्रुवम् । फिरङ्गि-
णोऽतिसंसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः । व्याधिराग-
न्तुजो ह्येष दोषाणामनुसंक्रमः । भवेत्ता लक्ष्येत्तेषां
लक्ष्यैर्भिषजां वरः” । फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गत इति
विशेषार्थम् । रूपमाह “फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्या-
भ्यान्तरस्तथा । बहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च
भ्रुवम् । तत्र बाह्या फिरङ्गः स्याद्विस्फोटसदृशोऽत्यरुक् ।
स्फुटितो ब्रणवद्वेदाः सुखसाध्योऽपि स स्मृतः । सन्धे-
साभ्यन्तरः स स्यादुभयोर्लक्ष्यैर्युतः । कटदोऽतिचिर-
स्याथी कटसाध्यतमश्च सः” । उपद्रवानाह “काश्यं
बलक्षयो नासाभङ्गो वङ्गश्च मन्दता । अस्थिशोषो-
ऽस्थिवक्रत्वं फिरङ्गोपद्रवा अमी । साध्यत्वादिकमाह
बहिर्भवो भवेत् साध्यो नूतनो निरुपद्रवः । आभ्य-
न्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमामयः । बहिरन्तर्भवो
जीर्णः क्षीणश्चोपद्रवैर्युतः । बोध्यो व्याधिरसाध्योऽय-
मिच्छूचुर्नयः पुरा” । ततोऽप्यर्थे इति । फिरङ्गिन्
तद्देशस्थजने तद्देशेनयुते च लि०स्त्रियां ङीप् । [विश्वः ।

फु पु० फल-ङु । मन्त्रोच्चारणपूर्वके । फुत्कारे २तच्छवाक्ये च
फुक् पु० खगे शब्दच० । [फणायां पु० हेमच० ।

फुट लि० स्फुट-क पृषो० । १विदीर्घं २प्रस्फुटिते च । ३सर्प-
फु(फू)त् अव्य० फल-ङुति पृषो०वा दीर्घः । अतुकरणशब्दे ।
फुत्कार पु० फुदित्यव्यक्तं शब्दं करोति क-ट । वङ्गो शब्दच०
फुत्कार पु० क-भावे घञ् फुदित्यव्यक्तं कारः । फुदित्य-
व्यक्तशब्दकरणे । फुत्कारयुक्ते वङ्गौ व्याङ्ग्यतिनिषेधो
यथा “अस्य कक्षे सस्फुलिङ्गे वामावत्ते” भयानके ।
व्याङ्ग्यकारैः ससृत्पक्षे फुत्कारवति पावके । कृष्णाचिभि
सुदुर्गन्धे तथा लिङ्गति मेदिनीम् । व्याङ्ग्यं जुह्याद्-
यस्तु तस्य नाशो भवेद् भ्रुवम्” ति०त० ।

फुफ्फुस पु० सुश्रुतोक्ते हृदयस्य वासपात्रस्थिते (फुक्का) इति
ख्याते कोष्ठभेदे “स्यानान्यामाग्निपक्वानां सूत्रस्य रुधिरस्य
च । हृदयङ्कः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” व्याचख्यौ
चेदम् “आमस्य स्थानमाशयः नाभेरुर्ध्वम् । अग्नेः स्थानं
पञ्चमानाशयः नाभिमध्यम् । पक्वस्य स्थानं पक्वाशयः
नाभेरधः । सूत्रस्य स्थानं वस्तिः । रुधिरस्य स्थानं
यक्ष्मप्रीहानौ । हृद् हृदयम् । हृदयपाकमलवद् यः

शोणितमलस्तज्जः अण्डकः स चान्तदेशे व्यवस्थितः
पुरीषाधानम् । फुफ्फुसः हृदयस्य वामपाश्वे स्थितः ।
(फुफ्फुका) इति ख्यातः” इति विजयरचितः ।

फुल्ल(क) लि० फल-आरम्भे भावे क्त वा तयोर्नेट् अत
इत्त्वम् । १ फलनारम्भयुते २ फलने च । पक्षे फलित इति ।
अन्यत्र फलित इत्येव । भावे क्तिन् फुल्लति फलने स्त्री ।
फुल्ल विकाशे भ्वा० पर० सक० सेट् । फुल्लति अफुल्लोत् पुफुल्ल ।
फुल्ल लि० फुल्ल-विकाशे अच् । विकशिते पुष्ये अमरः ।
फुल्ल-माल पु० फुल्लं फलति फल-अण् । श्रृपवाते त्रिका० ।
फुल्लदामन् न० इत० । १ फुल्लानां दामनि “मोगो नौ तौ गौ
शरह्यतरगैः फुल्लदाम प्रसिद्धम्” इ०र० उक्ते जनविश-
त्यक्षरपादके छन्दोभेदे ।

फुल्ललोचन लि० फुल्लं विकशितं लोचनमस्य । १ विकशितनेत्रे
स्त्रियां आङ्गत्वेऽपि बहुवचकत्वात् टाप् । २ रुग्णभेदे
पुंस्त्री० शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [संक्षिप्तसा०]
फुल्लरीक पु० फल-फर्फरीकादि० लि० । १ देशभेदे २ सपे च
फेण(न) पु० स्थाय-न पृषो० मतान्तरे णत्वम् । दुग्धजलादे-
रपय्युपरिस्थे बृहदुदाकारे पदार्थे (फेना) अस्य णान्तत्वं
सपि “हंसश्च गयो नदीतीरे निनदैः संप्रतीयिरे । यथा
सारस्वता मन्त्रा अन्तरे फेणसङ्कता” इत्युक्तौ पक्षे अन्त-
रेफेण अन्तःस्वरकारेण संयुता इत्यर्थः । २ हिंसे च
शुद्धविकारभेदे स्त्री ङीष् । “वटो वेशवारात् खवङ्गेन
फेणो शसं पर्यटः शिघ्रु वीजेन याति” जीर्णमञ्जरी । “बा-
मीरं गगनं फेनमूनञ्च दन्त्यनान्वितम् । आङ्गः फाल्गुन-
मिच्छन्ति केचिन्मूर्धन्याणान्वितम्” भरतधृतवाक्यम् ।

फेण(न)क स्त्रार्थे क संज्ञायां कन् वा । १ फेनशब्दार्थे
२ पिष्टकभेदे त्रिका० ।

फे(ण)नका स्त्री फे(ण)न इव कायति के-क । जल-
पकतण्डुलचूर्णे (काइ) शब्दच० ।

फेण(न)दुग्धा स्त्री फेणः(नः) इव दुग्धं नियासोऽस्य ।
(दुधफेण) लुपभेदे राजनि० ।

फेण(न)वाङ्मिन् पु० (फेण(न)मिव बहति श्वेतताम् ।
वङ्-णिनि । वस्त्रे शब्दमाला । [राजनि० ।

फेणा(ना) स्त्री फेण(न) अस्यर्थे अच् । सातलाक्षुपे
फेणा(ना)ग्र न० इत० । बुदबुदे । चारा० ।

फे(णि)निज्ञा स्त्री (खाजा) इति ख्याते पक्वाङ्गभेदे कृताङ्ग-
शब्दे २१८३१४ पृ० दृश्यम् ।

फेणि(ति)ल लि० फे(ण)+अस्यर्थे इलच् । फेन(ण)वि-

शिष्टे । २ कोलिकले श्मदनदृक्फले च न० सेदि० । ४ वदरद्वजे
राजनि० ५ अरिष्टद्वजे च पु० अमरः ।

फेत्कारिणी स्त्री तन्त्रभेदे ।

फेत्कारीय पु० तन्त्रभेदे । [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

फेर पुंस्त्री० फे इत्यव्यक्तं रौति रु-वा० ङ । शृङ्गाले शब्दर०
फेरण्ड पुंस्त्री० फे इत्यव्यक्तं रण्डति रण्ड-अच् । शृङ्गाले

हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

फेरव पुंस्त्री फे इत्यव्यक्तो रवोऽस्य । १ शृङ्गाले अमरः ।

२ राक्षसे सेदि० । स्त्रियां ङीष् श्चूत् लि० शब्दर० ।

फेत् पु० फे इत्यव्यक्तं रौति रु-ङ् । १ शृङ्गाले अमरः ।

फेल गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । फेलति अफेलोत् पिफेल ।
कटित् चङि न ह्रस्वः । अपिफेलत् त ।

फेल(ला) न० स्त्री० फेल-अच् वा टाप् । १ भुक्तसङ्क्षिप्तते
उच्छिष्टे शब्दरत्ना० न० । अमरे स्त्री ।

फेलि स्त्री फेल-इन् । उच्छिष्टे भुक्तावशिष्टे जटाध०
स्त्रार्थे क फेलिका तत्पार्थे

इति श्रीतारानाथतर्कवाचसतिभट्टाचार्य-

सङ्कलिते वाचस्पत्ये फकारादिशब्द-

सङ्कलनम् ।

—

फाण्टशब्दपरिशिष्टम्—“तद्वै नवनीतं भवति हृतं
देवानां फाण्टं नह्यथायाम्” शत० ब्रा० “नवनीतभावात्
प्रागवस्थापन्नं इव फाण्टमित्युच्यते” भाष्यम् ।

ब

बकारः पवर्गस्य तृतीयवर्णः कादिषु त्रयोविंशतितमो व्य-
ञ्जनवर्णः जिह्वाग्रेण ओष्ठयोः स्पर्शेन उत्पद्यमानत्वात्
स्पर्शवर्णः । अस्योच्चारणस्य स्थानभोष्टौ । उच्चारणे ओष्ठ-
जिह्वाग्रेण स्पर्शः आस्थानरप्रयत्नः । बाह्यप्रयत्नाः संवा-
रनादघोषाः अल्पप्राणश्च । अस्य वाचकशब्दाः तन्त्रे वण्ण-
भिधानोक्ता यथा “वो वनी भूधरो भार्गो धर्धरी लोचन-
प्रियः । प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगण्डः कपर्दिनी ।
शृङ्गवंशोऽभया मत्तः शिखिवाहो युगस्वरः । सुख-
विन्दुर्वली घण्टा योद्धा त्रिलोचनप्रियः । क्रोदिनी
तापिनी भूमिः सुगन्धिस्त्रिवलिप्रियः । सुरभिर्ध्वज-
विष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः । मष्टी पुरं चपेटा च
कोदको गगनं पतिः । पूर्वाषाढा मध्यलिङ्गः शनिः क्लृप्त
तृतीयको” । तस्याधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा “नीलवर्णां

विनयनां नीलाम्बरधरां परासु । नागहारोज्ज्वलां देवीं
द्विभुजां पद्मलोचनाम् । एवं ध्यात्वा वकारन्तु तन्मन्त्रं
दशधा जपेत् वर्योद्धारतन्त्रम् । अस्य ध्येयस्वरूपं यथा
“वकारं शृणु चार्वाङ्गि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् । शरच्चन्द्र
प्रतीकाशं पञ्चदेवमयं सदा” कामधेसुतः । साहचर्यासि-
ञ्च पृष्ठवंशे न्यस्यता । काव्यादौ प्रथमप्रयोगे पकार-
शब्दोक्तं फलम् ।

ब पु० बल-ड । “बः पुमान् श्वरूपे रश्मिर्बौ रभगे ४तोये
५गते तु वा । इगन्वने ७तन्तुसन्ताने पुंस्त्वेव ऽवपने
स्वतः” मेदि० । ६कुम्भे शब्दः ।

बंहिष्ठ लि० अतिशयेन बद्धः इष्टुं बंहादेशः । अतिशय-
बद्धले अमरः । [बद्धले स्त्रियां ङीप् ।

बंहीयस् लि० अतिशयेन बद्धः इयसु बंहादेशः । अतिशय-
बजुर लि० भास्कर+भयङ्कर+वा प्रथो० । १भास्करे २भयङ्करे
च कृ० १।१।७।२१ भा० ।

बठ इडौ सामर्थ्यं च भ्वा०पर०सक०सेट् । बठति कवठीव
अवाठीव । बवाठ बठतुः । [अमरः ।

बड्वा स्त्री बलं वाति वा-क लस्य डः । १घोटक्याम्,
२अश्विनीनक्षत्रे ज्योः । ३दास्याञ्च । बड्वाकृतशब्दे उदा०
बड्वाकृत(हृ)त न० बड्बया दास्या कृतः (हृतः) वा । दास-
भेदे “भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बड्वाकृत(हृ)तः” स्मृतिः ।

बड्वाग्नि पु० बड्वायाः शिवस्तृष्टात्रायास्तुल्योऽग्निः । स-
सृष्टस्थिते घोटकीस्तुल्ये कालानले । कालिकापु० ४१ अ० ।
तथोत्पत्तिरुक्ताऽस्य । और्वशब्दे १५८१।८२ पु० अन्य-
थोत्पत्तिरुक्ता दृश्या । बड्वाग्न्यादयोऽप्यत्र ।

बड्वामुख पु० बड्वाया मुखं स्थानत्वेनाप्यस्य अर्थ आदि-
त्वादच् । बहृष्टस्य कालानले हेमच० ।

बड्वासुत पु० दि० व० इत० । अश्विनीकुमारयोः । अश्विनी-
कुमारशब्दे दृश्याम् । [बेणतुः

बण शब्दे भ्वा०पर०सक०सेट् । बणति अवाणीव-अवणीव
बण पु० बण-अच् । शब्दे भरतः ।

बणिकपथ पु० इत० अच्समा० । चङ्गे । [शब्दच०
बणिग्बन्धु पु० बणिजां बन्धु रिब पोषकत्वात् । नीलीष्टले
बणिग्भाव पु० इत० । बाणिज्ये आजीवनार्थं क्रयविक्रय-
करणे अमरः ।

बणिग्बन्धु पु० बणिजं बहति बह-अच् । उड्रे शब्दच०
बणिज्ज पु० पणायते व्यवहरति पण-इजि इजो वा
पस्य बः । आजीवनार्थं क्रयविक्रयव्यवहारकर्त्तरि

अमरः । २ज्योतिषोक्ते ववादितः षष्ठे करणे च ४बाणिज्ये
स्त्री मेदि० । स्वार्थे अण् बाणिज तत्पार्थे अमरः ।

बणिज्य न० कणिजो भावः कर्म वा य । बाणिज्ये आ-
जीवनार्थं क्रयविक्रयादिष्ववहारे भरतः स्त्रीत्वमपि ।
“चतुरेण चतुर्वर्गचिन्तामणिबणिज्ययेति” सुक्ताफलम् ।
ध्वज । बाणिज्य तत्पार्थे न० ।

बद् स्थैर्ये निश्चलभवने भ्वा०पर०सक०सेट् । बदति
अवादीव अवदीव । बवाद बेदतुः ।

बद् भाषणे वा चु०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् । बादयति
ते अवीवदत्-त । पक्षे बदतीत्यादि ।

ब(व)दर पु० बदति स्थिरीभवति क्षिप्तस्यापि पुनः प्ररोहेण
बद+स्थैर्ये अरच् । १कोलिष्ठले २देवसर्पवृक्षे राजनि० ।
तस्य फलम् अण् तस्य लुक् । ३कोलिफले राजनि० । कर्क-
शूशब्दे इयम् । ४कापीसफले ५कोलिफले न० । ६कोलिभेदे
(सेकोयाकुल) कापीसास्थि पु० मेदि० । अन्त्यस्थादित्वम-
स्यान्यैरुक्तम् । ८वराहक्रान्तायां १कापीवृक्षे स्त्री अमरः ।

बदर(प)पाचन न० तीर्थभेदे भा०श० ४६ अ० । तत्र इन्द्रोप-
देशेन कुमाय्यां पञ्चवदराणां पचमात्तयात्वम् ।

ब(व)दरफली स्त्री ब(व)दरस्यैव फलमस्याः ङीप् । भूमि-
ब(व)दर्याम् राजनि० ।

ब(व)दरवल्ली स्त्री ब(व)दरफलप्रधाना वल्ली शा०त० । भूमि-
ब(व)दरीतिख्याते लताभेदे राजनि० ।

ब(व)दरामलक न० ब(व)दरमिवामलकम् । प्राचीनामलके
हारा० । समा० इ० । २वदरामलकफलयोः समाहारे न०

ब(व)दरिकाश्रम पु० न० । बदरी+स्वार्थे क तस्याः स-
मीमे तच्चिह्नितोवाचमः । तीर्थविशेषे । ब(व)दरीशैलो-
ऽप्यत्र । भा० व० ६२ अ० इयम् । बदरिकावनमप्यत्र
तच्च हिमालयपर्वतैकदेशे श्रीनगराख्यदेशसमीपे अलक-
नन्दानदीपश्चिमभागे स्थितम् ।

ब(व)दरी स्त्री ब(व)दर+गौरा०ङीप् । १कोलिष्ठले अमरः
२कापीयां शब्दः कपिकच्छाम् राजनि० । ततः पीत्वा०
पाके कुण्ठ । बदरीकुण्ठ तत्पाके न० ।

ब(व)दरीच्छदा स्त्री ब(व)दर्या इव च्छदो यस्याः । १हस्ति-
कोलिष्ठले २शङ्खनख्याञ्च राजनि० ।

बवदरीपत्र पु० ब(व)दर्या इव पत्रमस्याः । नखीनामगन्ध-
द्रव्यं जटा० । स्वार्थे क । तत्पार्थे । [बिकायाम् शब्दमा०
बवदरीफला स्त्री ब(व)दर्या इव फलमस्याः । नीलशेफा-
वृक्ष लि० लम्ब-कर्मणि क्त । बन्धनकर्मणि अमरः ।

बद्धगुदं न० बद्धं गुदमत् । कोष्ठवन्धकारके रोगभेदे “यस्या-
न्तमन्त्रैरुपलेपिभिर्वा बालाश्लभिर्वापिहितं यथावत् ।
सञ्जीयते तस्य मलः सदोषात् शनैः शनैः सङ्कटवच्च ना-
द्याम् । निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कच्छादपि
चात्स्यमत्यम् । हृन्नाभिमध्ये परिदृष्टिमेति तस्योदरं
बद्धगुदं वदन्ति” भावप्र० ।

बद्धफलं पु० बद्धानि फलान्यस्य । करझटके राजनि० ।
बद्धमुष्टिं त्रि० बद्धः दानायापसारितो मुष्टियस्य । कण्ठे ।
बद्धमूलं त्रि० बद्धं मूलमस्य । दृढमूले ।
बद्धरसालं पु० नि०क० । राज्ञास्त्वभेदे राजनि० ।
बद्धशिखं त्रि० बद्धा शिखा येन यस्या वा । “सदोषवीतेन
भाव्यं सदा बद्धशिखेन च” प्रा०त०उक्ते शिखाबन्धन-
युक्ते २उच्चटायां स्त्री मेदि० ।

बध पु० हन-वञ् । बधादेशः । हनने प्राणवियोगसाधने
व्यापारे अमरः । बधपदार्थविशेषं बधिभेदेषु प्रा० वि०
उक्तो यथा
“अथ बधो निरुध्यते । ननु कोऽयं बधः किं बधित्वं कति
विधं च तत्, ? उच्यते प्राणवियोगफलकव्यापारो बधः तच्चि-
प्यादकत्वञ्च साक्षात्परस्म्योदासीनं स्मृतिकारपरिगणितं
बधित्वम् अतो नेषुकारादिष्वतिव्याप्तिः तच्च पञ्चविधं
स्मृतिसरसात् कर्त्ता प्रयोजकोऽनुमन्ता अनुपाहको
निमिती चेति यथाह आपस्तम्बः “प्रयोजयिता अनुमन्ता
कर्त्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो यो भूय आर-
भते तस्मिन् फले विशेषः” । अनुपाहकमाह याज्ञ-
वल्क्यः “चरेदुग्रतमहत्वापि घातार्थञ्चेत् समागतः” ।
तथा मनुः “बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।
यद्येको घातकस्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः” । भविष्ये
“यद्येकं बहवो विप्रा भ्रान्ति विप्रननागसम् । तदैषां
निष्कृतिं वचन्ति शृणुष्वेकमना युह ! । तेषां यस्य प्रहा-
रेण स विप्रो निधनं गतः । सरस्वतीं प्रतिस्नोतः सच-
रेत् पापशुद्धये” । स च द्विविधः । एको बध्यप्रति-
रोधकः अन्यः स्वल्पप्रहर्त्ता । निमित्तिनमाह विष्णुः
“अन्यायेन गृहीतस्त्वो न्यायमर्जयते तु यः । यद्युद्दिश्य
लज्जेत् प्राणांश्चमाह्वयं ह्याघातकम्” । अत्र नरान्तर-
व्यापाराध्यवधानेन बधनिष्पादकः कर्त्ता, यः कर्त्तारं
कारयति स प्रयोजकः सोऽपि द्विविधः । एकः स्वतो-
ऽप्रवृत्तमेव पदार्तं वेतनादिना बधार्थं प्रवर्त्तयति अपरः
स्वतः प्रवृत्तमेव मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति ।

अनुमतिदाता अनुमन्ता । अनुमतिश्च द्विविधा । एका
यद्विरोधाङ्गनं न सम्भवति तस्य विरोधिनो मया नि-
रोधः कर्त्तव्य इति प्रयुक्तिः । अपरा एनं हन्तीति वचने
शक्त्याप्रतिषेध एव । हिंसायाः पापाद्यनिवृत्तजनक-
त्वेऽपि वैवर्हिवाद्या इष्टफलजनकत्वात् नानिष्टजन-
कता “यत्तार्थं पश्यः सृष्टाः स्वयमेव स्वयन्मुखा ।
अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे बधोऽवधः” ति० त० ।
उक्तेः मनुनापि “या वेदविहिता सा नियतास्त्रिंशराचरे ।
अहिंसा मेव तां विद्यात् वेदात् धर्मो हि निर्बधो” उक्तेश्च ।
अवधः अहिंसा च तज्जन्यपापाङ्गनकत्वेन तद्विरो-
धीत्यर्थः । बहूनां रक्षणार्थमेकस्य वधेऽपि पुण्यजनकत्व-
मुक्तम् “एकस्य यत्न निधने प्रवृत्ते इष्टकारिणः । बहूनां
भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो बधः । रुक्मलो यो सुरापञ्च
ब्रह्महा गुरुतल्पगः । आत्मानं घातयेद्यस्तु तस्य पुण्य-
प्रदो बधः” कालिका०२००॥ ब्रह्महन्तृवधेऽपि न राज्ञो
दोषः प्रा०वि०स्थितः “तथा नाततायिवधे दोषो हन्तुमर्हति
कश्चन” स्मृतेः आततायिवधेऽपि नानिष्टफलमिति यथायर्थं
बोध्यम् ।

बध संयमने चु०उ०सक०सेट् । बाधयति-ते अवोबधन्-त ।
बध निन्दायां बन्धने च आदि०आत्म०सक०सेट् । बीभत्सते
अवोभत्सिष्ट । निन्दनेऽर्थे एव स्वार्थे सत् बन्धने तु न
तेन तत्र वयते अवधिष्ट इत्येव ।

बधकं त्रि० बध-कुन । १बधकर्त्तरि सि० को० । २हिंसे
३व्याधौ ४स्त्वौ च संक्षिप्रसा० ।

बधत्रं न० बध-करणे कत्वन् । अस्त्रे उष्णादि० । [हारा० ।
बधस्थली स्त्री इत० । इत्यनेन त्रिका० । बधस्थानमथवा न०
बधाङ्गकं न० बधः अङ्गमथ कप् । कारागृहे त्रिका० ।
बधार्हं त्रि० बधमहेति अह-अण् उ०उ० । बधदण्डार्हं ।
बधिरं त्रि०बन्ध-किरच् । ओलेन्द्रियरहिते अवयवशक्तिगून्थे ।
तस्यानंशिता बहुनोक्ता यथा “अनंशो क्षीवपतितो
ज्वालन्धबधिरौ तथा” । ततः अरोहणा० चतुरर्थ्यां
बुञ् । बाधिरक तच्चिह्नद्वेयादौ त्रि० । ततः दृढा०भावे वा
इमनिच् पञ्चे छञ् । बधिरित्वं पु० बाधिर्यं न०
तद्भावे तच्चिदानादि माधवकरेणोक्तं यथा “यदा
शब्दबहं वायुः स्रोतसाहस्य तिष्ठति । शुद्धः स्नेहा-
न्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते” ।

ब(व)धू स्त्री बध्नाति ममतया बन्ध-उ नकोपः, उच्यते बहू-
ज बध्नादेशो वा । १वार्त्तायुः, २पुत्रायाश्च अमरः

एतानि सुद्धितसंस्कृत एरु कानि ।

१ आशुबोध व्याकरणम् १।०	२० सर्वदर्शनसंग्रहः १	५६ दृष्टद्वारयक सटीक सभाष्य १००
२ धातुरूपादर्शः २	२१ भाषिणीविलास सटीक १	६० सुश्रुत दैद्यक ४
३ शब्दस्तोम महानिधिः १०	२२ हितोपदेश सटीक १	६१ शाङ्गधर (दैद्यक) १
४ विज्ञानकौस्तुभे सरला संहिता ११	२३ भाषापरिच्छेदसंज्ञावलीसंहिता १	६२ वेतालपञ्चविंशति ॥०
५ सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त) ॥	२४ बह्विवाहवाद १०	६३ पातञ्जलदर्शन (सभाष्यसटीक) ४
६ तुलादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः) ४	२५ दशकुमारचरित सटीक १॥	६४ आत्मतत्त्वविवेक (वैज्ञानिकार) २
७ गयाम्राज्ञादि पद्धतिः १	२६ परिभाषेन्दुशेखर ॥	६५ उक्तिकोपनिषत् ॥
८ शब्दार्थरत्न ॥	२७ कविकल्पद्रुम धातुषाठः ॥	६६ उपमान चिन्तामणि १०
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः) १	२८ चक्रदत्त (दैद्यक) २॥	६७ नागानन्द नाटक १
१० अन्धोमञ्जरी तथा उत्तरत्वाकर सटीक ॥	२९ उषादिस्तुत सटीक २	६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् सभाष्य २
११ वेणीसंहार नाटक सटीक १	३० मेदिनीकोष १	६९ चन्द्रशेखरचम्पू काव्य २
१२ सुहृन्नायक नाटक सटीक १॥	३१ पञ्चतन्त्रम् २॥	७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम् (भाष्य सहितम्) २
१३ रत्नागरी नाटिका सटीक ॥	३२ विहङ्गोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य) ॥	७१ सामवेदस्य चारण्यसंहिता सायणाचार्यकृत शास्त्रसंहिता १
१४ मालविकाग्निमित्र सटीक १॥	३३ साधवचम्पू ॥	७२ विहङ्गशास्त्रभङ्गिकानाटिका सटीक १
१५ धनञ्जय विजय सटीक १	३४ तर्कसंग्रह ॥	७३ कारुण्यकाव्य (वैद्यशास्त्र) २
१६ महावीरचरितनाटक १॥	३५ प्रसन्नराघव नाटक १	७४ कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक २
१७ साङ्ख्यतत्त्वकौस्तुभे सटीक २	३६ विवेकचूडामणि ॥	७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ॥
१८ नैयाकरणाभूषणसार ॥	३७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण) ५	७६ सारस्वत व्याकरण सटीक पूर्वाङ्गम् ११
१९ लीलावती ॥	३८ लिङ्गलुशासन सटीक १	७७ वासवदत्ता सटीक २
२० वीजगणित १	३९ फलसंहार सटीक ॥	७८ (कालिदास कृत) पुष्पवाण-विलास काव्य सटीक ॥
२१ शिशुपालवध सटीक (भाष्य) ४	४० विक्रमोर्वशी (सटीक) १॥	७९ अहिष शतकम्, पदारविन्द शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्द-स्तिशतकम्, कटाक्षशतकम् १
२२ किरातार्जुनीय सटीक २	४१ वसन्ततिलक भाष्य ॥	८० अनुसंहिता टीका सहित ५
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक ॥	४२ गायत्री व्याख्या ॥	८१ नैषधचरितम् टीका सहित १०
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड ॥	४३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित) २	८२ चन्द्रालोक प्राचीन कालङ्कार ॥
२५ अष्टकम् पाणिनीयम् ॥	४४ भोजयवन्ध ॥०	८३ वीरभक्तोदय (स्तुतिशास्त्र) १०
२६ वाचस्पत्यम् (तृहदभिधान) १२०	४५ नलोदय सटीक ॥	
२७ कादम्बरी सटीक ४	४६ ईश केन कठ प्रश्न खण्ड ॥	
२८ राजप्रशस्ति ॥	४७ साङ्ख्य (सटीक सभाष्य) ५	
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीप्ति ४	४८ अन्धोमञ्जरी सभाष्य ५	
	४९ तैत्तिरीय ऐतरेय श्रुताश्चतर (उपनिषद्) सभाष्य सटीक २	

८४ भावप्रकाश (वैद्यक)	१०	१०५ वेदान्तपरिभाषा	१	१२५ मार्कण्डेयपुराणम्	१६
८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक २		१०६ वेदान्तसार सटीक	१	१२६ गोलाध्यायः	१
८६ अनर्घराघवनाटक (सुरारिक्त) २		१०७ सटीक निदान (वैद्यक)	४	१२७ गणिताध्यायः	१
८७ दैवतब्राह्मणसभाष्य	१	१०८ कामन्दकी नीतिसार	१	१२८ पञ्चदशी (सटीक)	१
८८ षड्विंशब्राह्मणम् सभाष्य	१	१०९ मङ्गिकासारप्रकरण सटीक २		१२९ पातञ्जलसंस्कृत भोजवृत्तिः	१
८९ श्रीमांसा परिभाषा	१०	११० अति विष्णु, चारीत, याज्ञ- पल्क्य उशना अङ्गिरा यम आप- साम्ब संवत् कालायन बृहस्पति पराशर व्यास शङ्ख लिखित दत्त- ज्योतिष शास्त्रादयः अष्टौ प्रणीत संहिता (धर्मशास्त्र)	१५	१३० शकुनबानाटक टीकासहितः	१
९० अर्थसंग्रह (श्रीमद्भगवद्गीता)	११	१११ मत्स्यपुराण	६	१३१ शब्दरूपदर्श	१०
९१ रघुवंश सटीक	११०	११२ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण	१०	१३२ बृहत्संहिता वा वाराहीसंहिता	४४
९२ मेघदूत सटीक	११०	११३ रसोद्भूतिलासणं तथा रस- रत्नाकर (वैद्यक)	६	१३३ तर्कसूत्र (जगदीशकृत)	१०
९३ कथासरित्सागर	४	११४ भगवद्गीता शाङ्करभाष्य आनन्द- गिरिकृतटीकातथासुबोधिनोसमेत	५	१३४ दार्शनिकसूत्रिका	१
९४ दैवराजमानसिन्धुनामणि (गङ्गेशोपाध्याय कृत)	१	११५ शब्दशक्ति प्रकाशिका	१	१३५ उत्तरामचरित सटीक	११
९५ न्यायदर्शन सभाष्य संहिता २॥		११६ साल्मीसाधव सटीक	११	१३६ शङ्करविजय	११०
९६ सटीक बाल्मीकिरामायण बालकाण्डस्य प्रथमाध्याय- सप्तमोऽध्यायः सम्पूर्णम्	१	११७ सटीक भट्टिकाव्य	४	१३७ मृच्छकटिकप्रकरण सटीक २	१
९७ सटीक बाल्मीकिरामायण बालकाण्डस्य अष्टमोऽध्यायः सप्तमोऽध्यायः सम्पूर्णम्	२	११८ सटीक काव्यप्रकाश	४	१३८ काव्यादर्शसटीक (अनङ्कार)	२
९८ मदनमालनिघण्टुः (वैद्यक)	१	११९ सभाष्यशास्त्रेण लिखित	११	१३९ अष्टाङ्गहृदय संहिता (वाग्- भट्टकृत वैद्यक)	१
९९ संस्कृतशिक्षासङ्गरीप्रथमभागः	१	१२० लघुशौचदोषाकरणम्	१०	१४० शुक्रनीति सटीक	२
१०० संस्कृतशिक्षासङ्गरीद्वितीयभागः	१	१२१ महाभाष्यसटीक (हनुमन्नाटक)	१	१४१ गीतगोविन्द सटीक	१०
१०१ साहित्यदर्पणम् (अनङ्कार)	११०	१२२ दशरूपकम् (अनङ्कार)	११०	१४२ अग्निपुराणम्	७
१०२ श्रीहर्षचरितः वाणभट्टकृत २		१२३ भोजचम्पू (भोजदेव कृत चम्पूरामायणम्)	१	१४३ विष्णुपुराणम्	५
१०३ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्य कृत चारीकभाष्य तथा गोविन्दानन्द- कृत टीका सहित	१०	१२४ भारत-चम्पू सटीक	४	१४४ श्रीमांसादर्शन सभाष्य	१२
				१४५ अध्यात्मरामायण सटीक	४
				१४६ मङ्गलनिर्वाणतन्त्रम् सटीक	४
				१४७ श्रीमांसादर्शनस्य अधिकरणमात्रा	१००

कविकाता संस्कृत विद्यामन्दिरे-वि, ए, उपाधिधारिणः

श्रीजीवानन्द विद्यासागर-भट्टाचार्य स सहायः सहायः

